

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113438>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

3528

JAN KUYIS

DE AMBTMAN
IN HET KWARTIER
VAN NIJMEGEN
(ca. 1250 - 1543)

GERARD NOODT INSTITUUT
NIJMEGEN

DE AMBTMAN
IN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN
(ca. 1250-1543)

DE AMBTMAN
IN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN
(ca. 1250-1543)

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE RECHTSGELEERDHEID
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT VAN NIJMEGEN OP GEZAG
VAN DE RECTOR MAGNIFICUS PROF. DR. B.M.F. VAN IERSEL
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP VRIJDAG 11 DECEMBER 1987 DES NAMIDDAGS OM 3.30 UUR

DOOR

JOHANNES ANTONIUS ELIGIUS KUYSS
geboren te TILBURG

NIJMEGEN
GERARD NOODT INSTITUUT
1987

PROMOTOR: PROF. MR. O. MOORMAN VAN KAPPEN
Hoogleraar in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid

Deze uitgave kwam tot stand met de
steun van:

De Stichting Fonds A.H. Martens
van Sevenhoven,
de M.A.O.C. Gravin van Bylandt
Stichting en
de Provincie Gelderland

De onderzoekingen voor deze dissertatie werden gesteund door de Stichting voor Historisch Onderzoek, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.)

Die Untersuchungen für diese Dissertation wurden unterstützt von der Stiftung für Historische Forschung, die subventioniert wird von der Niederländischen Organisation für Reinwissenschaftlichen Forschung (Z.W.O.)

INHOUDSOPGAVE

Lijst van afkortingen	XI
Inleiding	1
1. Het onderwerp	1
2. Geografisch kader	4
3. Chronologisch kader	5
4. De bronnen	7
5. De ambtman in de literatuur	12
I. Ambtman en ambtsorganisatie	17
1. Ambtsorganisatie	17
1.1 Ontstaan en ontwikkeling van de ambtsorganisatie	17
1.2 Het aantal ambten sinds 1294-1295	25
1.3 De onderverdeling van de ambten in subdistricten	29
2. De ambtman	32
2.1 De opkomst van de ambtman	32
2.2 Het takenpakket van de ambtman	34
II. De rechtsverhouding tussen hertog en ambtman	39
1. Inleiding	39
2. Schriftelijke vastlegging	40
3. Vereisten van benoeming	44
4. Verpandingen van ambtmanschappen	51
5. De plaatsvervangende ambtman	54
6. Garanties van de hertog ten opzichte van de ambtman en omgekeerd	58
7. Begin en einde van het ambtmanschap	60
7.1 Ambtsaanvaarding	60
7.2 Beëindiging van het ambtmanschap	64
8. Honorering	65
9. Financiële controle	68
9.1 Rekenplichtigheid	68
9.2 Afhoring	70
9.3 Ambtmansrekeningen	76
9.4 Inkomsten en uitgaven	77
10. Controle op het functioneren en ambtsdelicten	82
III. Bestuurlijke en fiscale taken	91
1. Afkondiging van hertogelijke wetgeving en bestuursmaatregelen	91
2. Toezicht op naleving van uitvoerboden	93
3. Benoemingen	95
3.1 Benoeming van leden van de stedelijke magistraat	95
3.2 Benoeming van ondergeschikte ambtsfunctionarissen	100

3.3 Benoeming van stadsrichters	103
4. Toezicht op begrafenissen	105
5. Voogdij over bastaarden	106
6. Het recht van voordeel en het recht op erfenissen	106
7. Vondrecht en grondroering	108
8. Het recht op woeste gronden	110
8.1 Gemene gronden	110
8.2. Inbezitneming van opwassen	110
9. Het wildregaal	112
10. De markttol te Elst	112
11. Fiscale taken	115
 IV. Waterstaatsbeheer	 123
1. Inleiding	123
2. Dijkgraafschap	126
3. Verhouding tot de heemraden	129
4. Voeren van de schouw	133
4.1 Dijkschouw	133
4.2 Weteringschouw	135
5. Dijk- en weteringbreuken	140
6. Dijkgaveprocedure	143
7. Nooddschouw en buitengewoon dijkherstel	145
8. Hoofdvaart en meervoudige dijkstoelen	147
 V. Vrijwillige en contentieuze rechtspraak in civiele zaken	 149
1. De rol van de ambtman	149
2. Competentie ratione personae et ratione materiae	155
3. Beoorkondiging en protocollatie	159
4. Aard en inhoud van de vrijwillige rechtspraak	164
4.1 Algemeen	164
4.2 Levering van onroerend goed	168
4.3 Bezwarend van onroerend goed	174
4.4 Verpachtingen	178
4.5 Vrijwaring, familienaastingsrecht, borgtocht en pandings- beding	180
5. De rol van de ambtman bij de contentieuze rechtspraak	187
5.1 Algemeen	187
5.2 Bezetting en panding	190
5.3 Hoofdvaart en klaring	194
 VI. Opsporing en vervolging van misdaden	 199
1. Vervolging door de overheid	199
2. Opsporing en vervolging	211
2.1 Arrestatie en gevangenis	211
2.2 Onschuldseed	216
2.3 Vrijlating op borgtocht	219

2.4	Compositie en remissie	221
3.	Straffen	227
3.1	Algemeen	227
3.2	Doodstraf	229
3.3	Lijfstraffen	230
3.4	Boetedoening	230
3.5	Geldboeten en boeten in natura	231
3.6	Confiscatie	232
4	Delicten	235
4.1	Algemeen	235
4.2	Vredebreken, vredeweigering, vechten	239
4.3	Delicten gepleegd tegenover de overheid	241
4.4	Moord en doodslag	242
4.5	Zelfdoding	247
4.6	Dood door schuld	248
4.7	Mishandeling	249
4.8	Wederrechtelijke vrijheidsberoving	253
4.9	Huisvredebreuk	254
4.10	Vermogensdelicten	254
4.11	Zaaksbeschadiging	257
4.12	Brandstichting	258
4.13	Misdaden tegen de sexualiteit, huwelijk en gezin	258
4.14	Tovenarij	261
VII.	Militaire taken	263
1.	Inleiding	263
2.	Legerorganisatie	264
2.1	Algemeen	264
2.2	Klokkeslag	265
2.3	Huurlingen	268
3.	Militaire arbeidsplicht van de ambtsingezetenen	269
4.	Oprichting en onderhoud van militaire objecten	273
5.	Spionage	277
6.	Militaire operaties	277
Slotopmerkingen		281
1.	De ambtsorganisatie	281
2.	De ambtman	284
3.	Het takenpakket	287
4.	Vergelijkbare functionarissen elders	289
Zusammenfassung		293

Inhoudsopgave

Chronologische lijsten van ambtmannen per ambt	301
Toelichting bij de lijsten	302
1. Duffelt	304
2. Rijk van Nijmegen	306
3. Land van Maas en Waal	317
4. Betuwe	328
5. Over-Betuwe	330
6. Neder-Betuwe	341
7. Bommeler- en Tielerwaarden	348
8. Beesd en Rhenoy	358
9. Land van Cuijk	360
10. Land van Buren	362
 Lijst van geraadpleegde archieven	 365
 Literatuurlijst en lijst van gedrukte bronnen	 371
 Zaakregister	 405
 Namenregister	 417

LIJST VAN AFKORTINGEN

(algemeen gangbare afkortingen zijn niet opgenomen)

aanw.	aanwinst
AAU	Archief van het Aartsbisdom Utrecht
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
AHB	Archief van het Huis Bergh
AHVN	Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein
ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
Arnh. gld.	Arnhemsche gulden(s)
b.	butteken(s)
Bet.	Betuwe
BGN	Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden
bl.	blank(en)
BM Gelre	Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging "Gelre"
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
brab.	brabantse
BVGO	Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
BWenTW	Bommeler- en Tielerwaarden
cart.	cartularium
ch.	charter
charterverz.	charterverzameling
civ. proces	civiel procesdossier
Culemb.	Culemborg
d	denarius/denarii; penning(en)
enkele gld.	enkele gulden(s)
FSSA	Fürstlich Salm-Salmsches Archiv Anholt
GA	Gemeente-archief
g. gld.	goudgulden(s)
gld.	gulden(s)
gr.	gro(o)t(en)
HA	Rijksarchief in Gelderland, Hertogelijk Archief
h1h.	heerlijkheid
Hof	Rijksarchief in Gelderland, archief van het Hof van Gelre en Zutphen.
HRG	Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte
HStAD	Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
HStK	Historisches Archiv der Stadt Köln
IRA	Inventarissen van 's Rijks en andere Archieven
KHG	Kronijk van het Historisch Genootschap
kr.	kromstaert(en)
lb.	librum (pond) / libra
klin.	klinkaert(s)

Lijst van afkortingen

m.	meew(en)
MenW	Land van Maas en Waal
NB	Neder-Betuwe
Nijm.	Nijmegen
NL	De Nederlandsche Leeuw
o.	oirt
OA	Oud archief
OB	Over-Betuwe
OBG	Oud Burgeren Gasthuis
OSU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht
Phs. gld.	Philipsgulden(s)
plv.	plaatsvervanger, plaatsvervangend
PSHAL	Publications de La Société Historique et Archéologique de Limbourg
RA	Rechterlijk archief
RAG	Rijksarchief in Gelderland
RAL	Rijksarchief in Limburg
RAO	Rijksarchief in Overijssel
RAU	Rijksarchief in Utrecht
rek.	rekening
Rekenk.	Rijksarchief in Gelderland, archief van de Gelderse Rekenkamer
RhVjbl.	Rheinische Vierteljahrsblätter
R. gld.	Rijnsche gulden(s)
RvN	Rijk van Nijmegen
s.	solidus / solidi
s.ff.g.	sijne furstlicke genade
sc.	scild(en)
st.	stuver(s)
TRG	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
UB	Urkundenbuch
Urk.	Urkunde
VMORG	Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis
VMOVR	Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het oude Vaderlandse Recht
VROA	Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven
Zaltb.	Zaltbommel
ZRG GA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung

1. Het onderwerp

"Waar men ook in de middeleeuwen, na de vestiging van het feudale stelsel en het erfelijk worden der groote leenen, rechtsgebied ontmoet, hetzij met of zonder hooge regalia, met of zonder landvorstelijke hoogheid; - rechtsgebied over eigenhoorigen, over bezitters van tinsgoederen, over vrije geërfdn, over poorters, over slotgezin of burgbewoners; - daar vindt men ook ambtenaren, die den grondheer of den landvorst vertegenwoordigden, voor zijne belangen waakten, zijne palen verdedigden, in zijnen naam voorzaten ten gericht en de vonnissen ten uitvoer legden, zijne breuken en de voordeelen zijner heerlijke regten uit verlatene of verbeurdverklaarde goederen invorderden. Hoezeer de omvang der magt en der regten van deze ambtenaren gewijzigd ware naar de verschillende land- en stadregten, die in het hun aanvertrouwde gebied gevolgd werden; hoezeer zij handelden naar bijzondere berigtschriften; hoezeer er onderscheid bestond in het bedrag hunner bezoldiging, in de wijze op welke die geregeld was, in den aard en de mate der voordeelen, welke zij genoten; hunne bediening was evenwel, in het wezen der zaak, schier overal dezelfde.

En nogtans komt die bediening onder zeer verschillende benamingen voor en voerden zij, welke haar bekleedden, geheel verschillende titels. Het zou niet moeilijk zijn, dit ten aanzien der overige landen van Europa, bijzonder ten aanzien der Nederlandsche gewesten, aan te toonen; wij bepalen ons ditmaal slechts tot één van deze - tot Gelderland."

Het bovenstaande citaat geeft in een notedop een samenvatting van de problematiek die in dit boek wordt behandeld. De bekende negentiende-eeuwse Gelderse historicus I.A. Nijhoff schreef deze woorden in 1847 in de inleiding van een artikel dat handelt over de ambtman van de Over-Betuwe¹. Nijhoff stelt dat sinds de middeleeuwen in Gelderland, maar ook in andere Europese gewesten, overheidsdienaren voorkwamen die niet

¹ Nijhoff, *Ambtman Over-Betuwe*, p. 165-166.

waren verbonden aan het centrale hof van hun heer, maar daarentegen hun heer vertegenwoordigden in de verschillende gebieden die aan het gezag van die heer waren onderworpen. Zij stonden elk aan het hoofd van een heerlijk bestuursdistrict. Hun takenpakket vertoonde van streek tot streek een grote mate van overeenkomst, ook al droegen zij van streek tot streek verschillende benamingen. Ter illustratie van dit laatste geeft Nijhoff in zijn artikel aan onder welke verschillende benamingen de door hem beschreven functionaris in Gelderland voorkwam. Door hem werden de volgende benamingen aangetroffen: *richter*, *burggraaf*, *ambtman*, *drost*, *landdrost* en *scholtus*. Het in zwang raken van de ene of de andere titel wordt door Nijhoff verklaard door te wijzen op het tijdstip en de wijze waarop de desbetreffende streek onderworpen werd aan het gezag van de Gelderse landsheer². De genoemde functionarissen stonden in het hertogdom Gelre aan het hoofd van de landsheerlijke bestuursdistricten. Deze bestuursdistricten werden hier aangeduid als *ambt*. In zijn meergenoemde artikel gaat Nijhoff vervolgens over tot de behandeling van het eigenlijke onderwerp van zijn artikel: de ambtman van de Over-Betuwe als voorbeeld van het door hem beschreven "universele" type landsheerlijke functionaris, dat door hem in het bovenstaande citaat zo treffend wordt neergezet. Na het verschijnen van Nijhoffs artikel (1847) is gedurende meer dan een eeuw nauwelijks meer fundamenteel onderzoek verricht naar de Gelderse ambtman, burggraaf, drost, richter, scholtus of hoe hij ook verder moge heten. Deze studie wil voor de periode tot het jaar 1543 voor een gedeelte van Gelderland in deze grote lacune in de kennis van de geschiedenis van het voormalige hertogdom Gelre voorzien. Het geografische kader van deze studie is het voormalige kwartier van Nijmegen. Zowel op het geografische als op het chronologische kader wordt hierna in de paragrafen 2 en 3 nog nader ingegaan.

In het kwartier van Nijmegen was de term "ambtman" het meest verbreid ter aanduiding van de landsheerlijke functionarissen die aan het hoofd van de ambten stonden. Daarom is in de titel van dit boek gekozen voor de term ambtman als verzamelterm voor al deze functionarissen. Als hierna wordt gesproken over "de ambtman" in algemene zin, dan worden daaronder ook begrepen de functionarissen die in het kwartier van Nijmegen als drost of burggraaf werden aangeduid. Het woord ambtman is van oorsprong een term die niet meer betekent dan "iemand die een ambt uitoefent"³. Andere heren dan de Gelderse landsheer konden ook ambtmannen in dienst hebben, maar kwantitatief en kwalitatief zijn deze ambtmannen verwaarloosbaar. Het is dan ook door deze omstandigheid dat in gevallen waarin de bronnen en de literatuur betreffende de hier bestudeerde streek en periode spreken van "de ambtman" vrijwel zonder uitzondering bedoeld wordt op een ambtman van de Gelderse landsheer. Daarom

² Nijhoff, *Ambtman Over-Betuwe*, p 166-170, in zijn overzicht betreft Nijhoff niet het voormalige, niet tot de huidige provincie Gelderland behorende, Gelderse Overkwartier. Zie voor de in dit kwartier gebruikte titulatuur Janssen, *Landesherrliche Verwaltung*, p 33-36, Frankewitz, *Die geldrischen Ämter*, p 173-175, 285, 354.

³ HRG, I v "Amtmann", Kirschstein, *Wörterbuch*, I v "ambethlute" en "ambetman".

wordt in navolging van dit gebruik hier ook in gevallen waarin sprake is van de ambtman van de Gelderse landsheer kortweg gesproken van de "de ambtman" en niet van de "Gelderse", "landsheerlijke", "grafelijke" of "hertogelijke" ambtman.

De opzet van dit boek is de ambtmansfunctie en het ambtelijk functioneren van de ambtman vanuit zoveel mogelijk gezichtspunten te beschrijven. Grosso modo zal in het navolgende aandacht worden besteed aan de ambten aan het hoofd waarvan de ambtmannen stonden, aan de rechtsverhouding tussen de ambtman en de hertog en aan de taken en bevoegdheden van de ambtman. In de slotopmerkingen zal de ambtman nog in het kort worden vergeleken met zijn collega's in de overige delen van Gelre en in de aangrenzende gewesten. Omdat deze studie handelt over de ambtmansfunctie en het functioneren van de ambtman daarin, betekent dit dat bij de behandeling van de ambtman in het algemeen en van individuele ambtmannen in principe alleen aandacht wordt besteed aan hun ambtelijk bestaan en dat hun privé-bestaan buiten beschouwing wordt gelaten. Daarom wordt hier niet ingegaan op bij voorbeeld sociale afkomst, carrièreverloop en onderlinge familiebanden van de ambtmannen. De stand van onderzoek is overigens niet dusdanig dat op de genoemde onderzoeksterreinen op korte termijn geoogst kan worden. Het is te hopen dat de onderhavige studie gevolgd zal kunnen worden door studies over andere Gelderse landsheerlijke functionarissen, waardoor het op den duur mogelijk zal zijn om de sociale geschiedenis van de Gelderse landsheerlijke ambtenaar te schrijven.

Het feit dat hier steeds wordt gesproken over "de ambtman" als verzamelterm impliceert dat de ambtmansfuncties die in de bestudeerde streek en periode voorkwamen een grote mate van overeenkomst vertoonden. Een van de doelstellingen van het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt, was na te gaan wat de overeenkomsten en verschillen waren tussen de verschillende ambtmannen in het kwartier van Nijmegen. Reeds tijdens het onderzoek kon worden vastgesteld dat de ambtmansfuncties onderling meer overeenkomsten dan verschillen vertoonden. Door deze vaststelling is het des te meer geoorloofd om, sprekend over alle ambtmannen van het kwartier gezamenlijk, te spreken van "de ambtman" in het kwartier van Nijmegen in de periode vanaf ongeveer het midden van de dertiende eeuw tot het jaar 1543. Deze vaststelling heeft tevens belangrijke consequenties gehad voor de indeling van dit boek. In plaats van een geografische indeling, waarbij per ambt een beschrijving zou worden gegeven van de ambtmansfunctie, heeft het boek een thematische indeling gekregen, zodat de verschillende aspecten van de ambtman thematisch geordend beschreven worden. Dit neemt niet weg dat afwijkingen van de algemene lijn die in een of meer ambten voorkwamen, zullen worden gesignaleerd. Overigens kan de lezer zichzelf desgewenst met behulp van het register van eigennamen een geografische toegang tot het boek verschaffen. Bij één onderdeel is niet gekozen voor een thematische indeling, maar voor een geografische, omdat deze hier de meest zinvolle was. Dit is het geval voor de bijlagen, waarin per

ambt in chronologische volgorde namen van ambtmannen met hun ambts-termijn en eventuele nadere bijzonderheden worden gegeven. Gegevens over individuele ambtmannen zijn zoveel mogelijk in deze bijlagen ondergebracht. Voor zover in het tekstgedeelte toch bijzonderheden over individuele ambtmannen worden vermeld, dienen deze als voorbeeld van hetgeen daar te berde wordt gebracht.

Dit laatste geldt ook voor de voetnoten, waar bronnenverwijzingen en citaten uit bronnen primair een voorbeeldfunctie hebben en waar niet naar volledigheid is gestreefd. Wel is er daarbij naar gestreefd om, voor zover de bronnen dit toelaten, een representatieve spreiding in ruimte en tijd te betrachten. Bij enkele veel voorkomende typen van bronnen wordt ter nadere toelichting achter de opgegeven vindplaats tussen haakjes een korte beschrijving gegeven.

2. Geografisch kader

Idealiter zou het verschijnsel ambtman, als zijnde een Gelderse landsheerlijke functionaris, voor het gehele hertogdom Gelre bestudeerd moeten worden. Uitgaande van het bovenvermelde citaat van Nijhoff zou men de ambtman zelfs in Europees perspectief moeten bestuderen. Noch het eerste, noch het tweede is echter op praktische gronden haalbaar en zowel in chronologisch opzicht als geografisch opzicht was een beperking geboden. Drie ambten van het Overkwartier vielen bij voorbaat af omdat hierover onlangs een uitvoerige studie is verschenen⁴. Het was voornamelijk het onderzoeksverleden van de auteur dat de keus op het kwartier van Nijmegen deed vallen; een keus die immers als voordeel had dat het te bestuderen bronnenmateriaal deels al bekend was. Een prettige bijkomstigheid was dat het kwartier van Nijmegen een tamelijk groot aantal ambten kent (tot maximaal negen gelijktijdig), waardoor bij de bestudering van het ambtmanschap in de verschillende ambten algemene ambtsgrenzen overschrijdende kenmerken onderkend zouden kunnen worden. Dat zulke algemene kenmerken in zeer ruime mate aanwezig waren, bleek zoals hierboven opgemerkt reeds tijdens het onderzoek. Hoewel dit niet doorslaggevend is geweest voor de keuze voor het kwartier van Nijmegen, kan nog worden opgemerkt dat dit kwartier qua oppervlakte en bevolkingsaantal het grootste van de vier Gelderse kwartieren was, zodat een niet onaanzienlijk deel van Gelre bestreken wordt. Het aantal ambten binnen het kwartier heeft in de hier te behandelen periode gevarieerd van vier tot negen; derhalve hebben hier minimaal vier en maximaal negen ambtmannen gelijktijdig in hun respectieve ambten gefunctioneerd.

De keus voor het kwartier van Nijmegen als geografisch kader van deze studie is in relatie met het onderwerp een willekeurige. Wederom uitgaande van het bovenvermelde citaat van Nijhoff had men elk willekeurig

⁴ Frankewitz, *Die geldrischen Ämter*.

deel van Gelre als onderzoeksterrein kunnen uitkiezen. Het was slechts de praktijk van het onderzoek die dwong tot het maken van een keuze. Met nadruk dient hier gesteld te worden dat het Nijmeegs kwartier en de Gelderse kwartierorganisatie in het algemeen niets te maken hebben met de ambtsorganisatie en evenmin met de ambtman. Alle vier kwartieren van het hertogdom waren een verzameling van onderling zeer verschillende ambten⁵. De onderlinge begrenzing van de kwartieren van Zutphen, van de Veluwe en van Nijmegen werd grotendeels bepaald door natuurlijke grenzen, in dit geval de grote rivieren. Het zuidelijker gelegen Gelderse gebied langs Maas en Niers lag geïsoleerd van de drie genoemde kwartieren en vormde als Overkwartier een kwartierlijk geheel. De notie van de vier kwartieren is in de tweede helft van de veertiende eeuw ontstaan, derhalve ruim een eeuw later dan de bestuurlijke indeling in ambten. De kwartieren speelden als organisatorische eenheden alleen een rol in de contacten tussen de hertog en de standen. De standen organiseerden zich per kwartier en de contacten met de hertog liepen vaak via de zogenaamde "hoofdstad" van elk kwartier. Nijmegen was de hoofdstad van het kwartier dat aan deze stad zijn naam ontleende. Alleen tijdens de eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473-1477) werden de kwartieren ingeschakeld als bestuurlijk tussen-niveau tussen de ambten en het hertogelijk bestuur, in dit geval de Bourgondische stadhouder. Er werden toen gouverneurs en rentmeesters aan het hoofd van de kwartieren gesteld en eveneens kwamen er kwartierlijke rechtbanken⁶. Na de val van Karel de Stoute in januari 1477 verdwenen al deze kwartierlijke noviteiten echter weer als sneeuw voor de zon. Kortom, er is geen relatie tussen ambtman en ambten enerzijds en de kwartieren anderzijds.

3. Chronologisch kader

Het chronologische beginpunt van deze studie is het midden van de dertiende eeuw. Rond die tijd ontstaan in het graafschap Gelre de territoriale ambten en in het verlengde daarvan de ambtmansfunctie. Deze ontwikkeling zal hierna in hoofdstuk I nader belicht worden. Het vinden van een geschikt chronologisch eindpunt was minder gemakkelijk. Op praktische gronden was het niet haalbaar om het eindpunt te leggen in de Franse tijd, toen ambt en ambtman ter ziele gingen, en daarom moest een vroeger eindpunt worden gezocht. De keus viel op het voor de politieke geschiedenis van Gelre belangrijke jaar 1543, om precies te zijn de zevende september van dat jaar, toen hertog Willem van Kleef in het kamp voor Venlo de soevereiniteit over Gelre aan Karel V overdroeg. Wat de ambtman betreft is dit jaar geen duidelijke mijlpaal, maar wat de haalbaarheid van het onderzoek

⁵ Over ambtsorganisatie en kwartiersorganisatie Maris, *Wording Gelderse Staten*, p. 385-388, Kossmann-Putto, *Bestuur en rechtspraak*, p. 47-49, Kuys, *De landsheerlijkheid*, p. 336-338.

⁶ Maris, *Raadkamers*, passim, Alberts, *Eerste Bourgondische bezetting*, p. 73-81.

naar de ambtman betreft, leek dit jaar het meest realistisch. Het leggen van de eindtermijn in het jaar 1543 betekent overigens nog altijd dat een periode van drie eeuwen in oenschouw moet worden genomen.

Hertogen komen en gaan, maar de ambtman blijft altijd bestaan. Met deze simpele zin zou men vooruitlopend op de conclusies van deze studie de relatie kunnen aangeven tussen de geschiedenis van de ambtman en de dynastieke en politieke geschiedenis van Gelre. Hoewel deze simplificatie veel waarheid bevat, moeten toch enige nuanceringen worden aangebracht. Allereerst dient men het instituut ambtman te scheiden van de personen die het ambtmanschap bekleedden. Van het ambtmanschap is uit de literatuur bekend dat het tot aan de Franse tijd heeft bestaan en zijn nut heeft bewezen zonder dat diepgaande wijzigingen ten aanzien van taken en bevoegdheden optraden. Daarbij overleefde het ambtmanschap ook verschillende regiemwisselingen die in de loop der eeuwen plaatsvonden. De vaststelling dat het ambtmanschap door de eeuwen heen nauwelijks van karakter is veranderd, heeft ertoe geleid dat er weinig noodzaak bestaat om binnen de hierboven reeds genoemde thematische indeling van dit boek nog een chronologische indeling door te voeren. Alleen in het eerste hoofdstuk, dat handelt over ontstaan en ontwikkeling van de ambten en het ambtmanschap, is sprake van een chronologische ordening en periodisering van de stof. Uit hoofdstuk I zal overigens blijken dat de ontwikkeling van het ambtmanschap en de ambtsorganisatie niet in relatie kan worden gebracht met bepaalde feiten uit de politieke of dynastieke geschiedenis van Gelre. Dit geldt daarentegen wel in hevige mate voor aanwinsten en verliezen van complete ambten, maar dit soort territoriale ontwikkelingen had geen invloed op het wezen van ambtmanschap en ambt. De overige hoofdstukken blijven thematisch geordend, maar wat hierboven reeds werd gezegd ten aanzien van eventuele verschillen tussen de ambten geldt ook ten aanzien van de chronologie: zonodig zal voor bepaalde onderdelen gewezen worden op veranderingen die zich in de loop der jaren hebben voltrokken.

Het is dus duidelijk dat het instituut ambtman de eeuwen heeft getrotseerd en ongevoelig was voor politieke en dynastieke verwickelingen. Wat de personen die het ambtmanschap uitoefenden betreft, is het veel minder duidelijk in hoeverre zij politieke koerswijzigingen overleefden. Aan deze kwestie zal in hoofdstuk II aandacht worden besteed.

Voor de politieke en dynastieke geschiedenis van Gelre kan naar de bestaande literatuur worden verwezen⁷. Daarom wordt deze geschiedenis hier verder als bekend verondersteld en worden verwijzingen naar de literatuur dienaangaande verder tot het strikt noodzakelijke beperkt. Een punt uit de Gelderse politieke geschiedenis moet hier nog worden aangestipt en wel de verheffing van de graaf van Gelre tot hertog in 1339. Het feit op zich is nauwelijks van binnenlands politiek belang; het legt alleen historici de verplichting op om voor de periode vóór 1339 te spreken van de *graaf* van Gelre en voor de periode vanaf 1339 te spreken van de *hertog* van Gelre.

⁷ Nijhoff, *passim*; Alberts, *Staten Gelre*, I en II; Maris, *Raadkamers*; Alberts, *Eerste Bourgondische bezetting*; Alberts, *geschiedenis Gelderland*; Meij, *Gelderland 1492-1543*; Kuys, *De landsheerlijkheid*.

Moelijk wordt het als gesproken wordt over een periode die zich zowel vóór als na 1339 uitstrekt; in dit geval is hier de term "hertog" of "landsheer" gebruikt. Als hierna sprake is van de hertog of landsheer van Gelre in het algemeen zonder nadere tijdsaanduiding, dan kan daarmee dus ook de graaf van Gelre van vóór 1339 bedoeld zijn.

4. De bronnen

Het onderzoek voor deze studie is grotendeels gebaseerd op ongepubliceerde bronnen. De Gelderse ambtman is, evenmin als zijn collega's buiten Gelre, nooit onderwerp geweest van bronnenpublicaties van enige omvang⁸. Dit ligt zeker niet aan een gebrek aan bronnen met betrekking tot dit onderwerp. Een handicap is wel dat het materiaal erg verspreid is over archieven in Nederland en Duitsland.

De grootste concentratie van relevant archiefmateriaal bevindt zich in de depots van het Rijksarchief te Arnhem, hetgeen natuurlijk geen verbazing wekt voor zo'n Gelders onderwerp als het onderhavige. Het belangrijkste archief is hier het "Archief van de graven en hertogen van Gelre graven van Zutphen", dat in de wandeling "Hertogelijk Archief" wordt genoemd. De laatstgenoemde benaming zal hier verder ook gebruikt worden. Belangrijke onderdelen van dit archief zijn de rekeningen die door de ambtmannen ter controle aan de landsheer zijn overgelegd, registers van uitgegane stukken, correspondentie en de charterverzameling. Het Hertogelijk Archief bestaat in zijn huidige staat van inventarisatie uit een aantal onderscheiden bestanddelen. Wat heden ten dage in het Rijksarchief te Arnhem bewaard wordt onder de naam Hertogelijk Archief bestaat deels uit stukken die al vóór 1543 te Arnhem berustten en deels uit stukken die van elders afkomstig zijn en die in de negentiende en twintigste eeuw naar Arnhem zijn overgebracht. Deze verschillende bestanddelen zijn tot op heden niet in één gezamenlijke inventaris beschreven. Verschillende bestanddelen kennen een eigen inventaris, terwijl er op verschillende onderdelen ook nog toegangen beschikbaar zijn⁹. Alle op dit moment gehanteerde inventarisnummers van het Hertogelijk Archief moeten als voorlopig worden beschouwd; in dit boek wordt steeds geciteerd naar deze voorlopige inventarisnummers zonder dat daarbij wordt vermeld dat ze voorlopig zijn. Het zij hier nogmaals *expressis verbis* voor het eerst en het laatst vermeld: alle hier geciteerde inventarisnummers van het Hertogelijk Archief zijn voorlopige inventarisnummers. Voor verdere details over inventarisatie, geschiedenis en inhoud van het Hertogelijk Archief kan

⁸ Weliswaar geen zelfstandige bronnenpublicatie, maar wel op dit onderwerp toegespitst zijn de bijlagen in Frankewitz, *Die geldrischen Amter*, p. 391-458, een rekening van de ambtman van Over-Betuwe over de jaren 1388-1390 (HA, inv. 552) is uitgegeven door Van Doorninck, *Rekening*, p. 190-208.

⁹ Over het Hertogelijk Archief raadplege men Meij, *Het archief van de graven*.

men de gids van Meij en Jenniskens raadplegen. Intussen wordt op het genoemde Rijksarchief verder gewerkt aan een definitieve inventaris van het gehele Hertogelijke Archief. In dit boek is bij het citeren van de voorlopige inventarisnummers uitgegaan van de toestand op 31 december 1985; met mutaties die daarna zijn aangebracht, is dus geen rekening meer gehouden.

De archieven van het Hof van Gelre en van de Gelderse Rekenkamer, instellingen die weliswaar pas na 1543 zijn ontstaan, leverden ook verscheidene belangrijke stukken van verschillende aard op. De meeste van deze stukken zijn retroacta die licht werpen op de periode vóór 1543.

Andere in het Rijksarchief te Arnhem berustende archieven die van groot belang lijken te zijn, zijn de rechterlijke archieven van de verschillende ambten. Dit belang moet echter overwegend theoretisch blijven, omdat er weinig rechterlijke archieven uit de hier bestudeerde periode bewaard zijn gebleven. Alleen het rechterlijk archief van het ambt Over-Betuwe bevat vijftiende-eeuwse signaten en wel vanaf het jaar 1434. De rechterlijke archieven van het ambt Beesd en Rhenoy (vanaf 1539) en van de gerechten van Deil (vanaf 1536) en van Tuil (vanaf 1494) kunnen nauwelijks nog gewicht in de schaal leggen. Voor zover rechterlijke archieven uit de periode vóór 1543 bewaard zijn gebleven, blijken zij over het algemeen weinig inlichtingen te geven over de rol van de ambtman als voorzitter van het gerecht.

Het Hertogelijk Archief, het archief van het Hof van Gelre, het archief van de Gelderse Rekenkamer en de rechterlijke archieven zijn de archieven waar men, uitgaande van de vraagstelling van het onderhavige onderzoek, al gauw terecht komt langs de weg van het logisch redeneren. Voor de opsporing van andere relevante archieven geldt eigenlijk maar één regel, namelijk dat zoveel mogelijk archieven moeten worden opgespoord van personen en instellingen die op het platteland van het kwartier van Nijmegen onroerend goed hebben bezeten. De ambtman heeft namelijk op het platteland een belangrijke rol gespeeld bij transacties met onroerend goed. Ten bewijze van deze transacties heeft hij oorkonden uitgevaardigd ten behoeve van de eigenaren, die deze oorkonden vervolgens in hun archief hebben gedeponeerd. In de praktijk komt dit neer op archieven van huizen, heerlijkheden, families, geestelijke en caritatieve instellingen. De grootste concentratie van dit soort voor nader onderzoek in aanmerking komende archieven bevindt zich in het Rijksarchief te Arnhem, maar daarnaast werden vondsten gedaan in vele andere Gelderse en niet-Gelderse archiefdepots. Een volledige lijst van alle archieven waarin relevante stukken zijn gevonden, wordt gegeven in de lijst van geraadpleegde archieven.

Na de opsomming van de belangrijkste (soorten) archieven die ten behoeve van deze studie zijn bestudeerd, dient nog te worden stilgestaan bij de belangrijkste typen van geraadpleegde bronnen. Het zal nauwelijks verbazing wekken dat de grootste en belangrijkste groep hier wordt gevormd door de oorkonden. Dit kunnen op de eerste plaats oorkonden zijn die op een of andere manier betrekking hebben op een ambtman, en op de tweede

plaats oorkonden die door een ambtman zijn uitgevaardigd.

De eerstgenoemde groep is verreweg in de minderheid; een belangrijke component ervan wordt gevormd door oorkonden die de benoeming van een ambtman regelen, de zogenaamde *ambtsbrieven*. Een andere belangrijke component vormen de landrechtbrieven, de landrechten krijgen hierna nog apart aandacht. Veel van de oorkonden van de eerste groep bevinden zich in de charterverzameling van het Hertogelijk Archief en van de Rekenkamer, of bevinden zich in afschrift in deze archieven. In het Hertogelijk Archief berusten enkele registers van uitgegane oorkonden, maar deze zijn ongelijkmatig over de bestudeerde periode gespreid. Er bestaan in chronologisch opzicht twee geïsoleerde groepen: er is een aantal van dergelijke registers uit het einde van de veertiende eeuw¹⁰ en uit de tijd van hertog Karel van Gelre zijn er de zogenaamde "XIV Libri". De registers uit het einde van de veertiende eeuw zijn uitgegeven. Met de XIV Libri is dit niet het geval; wel is er op het Rijksarchief te Arnhem een chronologische lijst van regesten beschikbaar¹¹. De status van de stukken die in de XIV Libri voorkomen, is niet altijd duidelijk: sommige hebben de vorm van een concept, andere lijken afschriften van uitgegane netexemplaren, ook komen er enkele retroacta voor. Een studie naar het ontstaan, doel en functie van de XIV Libri zal eerst ten aanzien van deze problemen duidelijkheid kunnen verschaffen.

De tweede groep, die zoals gezegd bestaat uit door de ambtman zelf uitgevaardigde oorkonden, hierna steeds *ambtmansoorkonden* genoemd, vormt de overgrote meerderheid van het oorkondenmateriaal. Deze oorkonden betreffen meestal de vrijwillige rechtspraak en soms ook de contentieuze rechtspraak, die in de respectievelijke ambten onder voorzitterschap van de ambtman werden uitgeoefend. De meerderheid van deze ambtmansoorkonden, waarvan de oudste van omstreeks 1290 dateren, is niet uitgegeven. Twee uitzonderingen worden gevormd door de oorkondenboeken van het kapittel van Xanten en van het klooster Grafenthal¹². Deze instellingen hadden elk een omvangrijk goederenbezit in het Rijk van Nijmegen en in het Land van Maas en Waal, hetgeen erin heeft geresulteerd dat oorkonden van de burggraaf van Nijmegen en van de ambtman van het Land van Maas en Waal in de archieven van deze instellingen bij wijze van spreken voor het opscheppen liggen. Dat een groot deel daarvan is uitgegeven, mag een gelukkige omstandigheid worden genoemd. Nijhoff heeft in zijn *Gedenkwaardigheden* nauwelijks ambtmansoorkonden opgenomen; hierin treffen we vooral de bovengenoemde ambtsbrieven aan, maar even zoveel ook niet.

Brieven hebben ongetwijfeld voor de ambtman een belangrijke rol gespeeld bij de dagelijkse uitoefening van zijn ambt, maar slechts een gering aantal is bewaard gebleven. De grootste verzameling brieven met betrekking

¹⁰ HA, aanw. 1941, I-a-2, I-a-3 en I-a-5. Deze registers berusten vóór 1941 in het Staatsarchiv te Dusseldorf onder de signaturen B23, B24 en B25, ze werden rond de eeuwwisseling in druk uitgegeven. zie de lijst van literatuur en gedrukte bronnen onder B23, B24 en B25. Zie verder Meij, *Het archief van de graven*, p. 22, 41-43.

¹¹ HA, inv. 8-20, de regestenlijst in HA, toegang 8.

¹² Scholten, *Grafenthal*; Weiler, *LIB Xanten*

tot ambtmannen is te vinden in het Hertogelijk Archief: het betreft hier voornamelijk brieven die door hertog Karel van Gelre aan de verschillende ambtmannen zijn verzonden. Deze brieven bevatten allerlei bevelen, verzoeken, instructies en vragen aan de ambtmannen; ze zijn vaak als bewijsstukken bij de rekeningen van de ambtmannen weer in het archief van de hertog teruggekeerd. Uniek is een aantal bevelbrieven, mandementen, ordonnances en instructies welke afkomstig zijn uit het archief van de ambtman van Over-Betuwe en zich bevinden onder de uit Buren afkomstige stukken van het Hertogelijk Archief¹³. Zij geven een goede indruk van de hoeveelheid stukken waarmee een ambtman door de Bourgondische administratie "bestookt" kon worden. In het archief van het huis Waardenburg bevindt zich een aantal brieven die in de jaren 1492-1494 door de hertog aan de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden zijn verzonden¹⁴. Uniek en rijk tenslotte is de brievencollectie die berust in het oud-archief van de stad Grave. De collectie, waarvan de oudste exemplaren uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw dateren, is helaas niet geïnventariseerd. In principe bevat deze collectie de correspondentie van het Graafse stadsbestuur, maar in de praktijk is gebleken dat zich onder deze correspondentie zowel brieven bevinden die over de ambtman van het Land van Cuijk handelen, als brieven die zijn gericht aan deze functionaris. Hoe dit laatste verklaard moet worden, blijft onduidelijk zolang de collectie niet is geïnventariseerd en zolang gedegen studies over het functioneren van het vijftiende-eeuwse Graafse stadsbestuur ontbreken.

Een hoofdstuk apart vormen de rekeningen die door de ambtmannen ter afhoring aan de hertogelijke administratie zijn overgelegd. Deze ambtmansrekeningen berusten alle in het Hertogelijk Archief. Naast deze ambtmansrekeningen is nog van belang de oudste rekening van het graafschap Gelre over de jaren 1294-1295, die berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en belangrijke informatie over de ambtsorganisatie bevat. De rekening laat daarentegen weinig los over de taken en functies van de regionale ambtenaren die waren belast met bestuur en rechtspraak¹⁵. Uit de veertiende eeuw dateren enkele geïsoleerde ambtmansrekeningen: die van Geudevert Tengenagel, burggraaf van Nijmegen en ambtman van Maas en Waal, over het jaar 1309¹⁶, die van de ambtman van Over-Betuwe over 1341-1342¹⁷ en die van de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden over 1365-1367¹⁸. Van een seriële overlevering is pas sprake vanaf de jaren negentig van de veertiende eeuw¹⁹. Toch vallen er ook dan nog regelmatig grote gaten in de series en is er geen enkel jaar waarin van alle ambten een ambtmansrekening bewaard is gebleven. Dit neemt niet weg dat de ambt-

¹³ HA, Buren, inv. 88.

¹⁴ RAG, huis *Waardenburg*, inv. 14.

¹⁵ Uitgegeven door Meihuizen, *Rekening 1294-1295*.

¹⁶ HA, Buren, inv. 2.2.

¹⁷ HA, Buren, inv. 2.20.

¹⁸ HA, inv. 614 en 615.

¹⁹ Voor de periode tot 1473: HA, inv. 322-340; 518-613; 616-650; 675; voor de beide Bourgondische periodes: HA, inv. 803-807; voor de periode 1492-1543: HA, inv. 806, 915-931.

mansrekeningen een uitermate belangrijke bron vormen en licht werpen op alle facetten van het ambtmanschap. Alleen de vrijwillige en contentieuze rechtspraak moeten hiervan ten dele worden uitgezonderd omdat we voor de bestudering van deze twee activiteiten van de ambtman voornamelijk op oorkonden zijn aangewezen. De ambtmansrekeningen zijn overigens niet alleen van belang voor bestudering van het ambtmanschap; zij kunnen ook van nut zijn voor studies naar het centrale hertogelijke bestuur of de politieke geschiedenis. Op de in- en uitwendige kenmerken van de ambtmansrekeningen zal in hoofdstuk II nog nader worden ingegaan.

De landrechtbrieven werden zoëven al vermeld bij de oorkonden. Het zijn hertogelijke oorkonden waarin onderdelen van het landrecht, landsheerlijke geboden, verboden of privileges per ambt zijn vastgelegd. In het kwartier van Nijmegen had elk ambt zijn eigen landrecht. In de landrechten waren in het kwartier van Nijmegen ook waterstaatkundige bepalingen opgenomen. Afzonderlijk uitgevaardigde dijkrechten zijn zeldzaam. Genoemd kunnen worden het dijkrecht voor het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal uit 1321 en enkele dijkrechten voor de Bommerwaard en voor de Tielerwaard uit de veertiende en vijftiende eeuw. Voor het beheer van een wetering kon een weteringbrief worden uitgevaardigd²⁰. De term "landrecht" kan de betekenis hebben van gewoonterecht van een bepaald ambt, maar kan ook slaan op een landrechtbrief²¹. Landrechten in de laatstgenoemde betekenis van het woord werden vanaf het begin van de veertiende eeuw door de hertogen voor de afzonderlijke ambten uitgevaardigd. Dit geldt niet voor het Rijk van Nijmegen, dat alleen in 1532 van de hertog een landrecht ontving. Dat de hertog voordien hier geen landrechten heeft uitgevaardigd, hangt wellicht samen met het feit dat de hertog dit gebied formeel nog steeds in pand had. Wel beschikken we over een zeer summiere optekening van landrecht van het Rijk uit het eind van de veertiende eeuw getiteld "De Iudicio Imperii"²². De meeste van de landrechten zijn in druk verschenen, deels in Nijhoffs *Gedenkwaardigheden* en deels in het achttiende-eeuwse *Groot Gelders Placaet-boeck*. Het werk van Nijhoff kan betrouwbaar worden geacht, maar dit geldt niet voor het plakkaatboek. Daarom moest voor uitsluitend in het plakkaatboek gepubliceerde landrechten meestal op archivalia worden teruggevallen. Wel kon voor enige landrechten van het Rijk van Nijmegen en van het Land van Maas en Waal gebruik worden gemaakt van het werk van Van Heiningen²³. Tijdens het onderzoek is gebleken dat de landrechten een uitermate belangrijke bron zijn voor de bestudering van de ambtman. De landrechten regelden onder andere de relatie tussen de hertog en de ambtsingezetenen, in welke relatie de ambtman immers een belangrijke rol heeft gespeeld.

²⁰ Zie verder hoofdstuk IV, § 1 en 4.2.

²¹ Zie ook Moorman van Kappen, *Ammersoyense landbrieven*, p. 137-138.

²² Opgetekend in *OA Nijm.*, inv. 577, f. 13r; volgens Peters/Thissen, *Het burggraafschap*, p. 43, noot 27 door Maris gedateerd op ca. 1390.

²³ Van Heiningen, *Maas en Waal*, bijlagen p. 435-472.

Het is haast overbodig op te merken dat de beschikbare bronnen zeer onregelmatig zijn gespreid over het bestudeerde tijdperk en gebied. Het bekende verschijnsel dat met het voortschrijden van de tijd het aantal beschikbare bronnen stijgt, doet zich ook hier voor. Toch vormen de ambtmansrekeningen hierop een uitzondering, omdat deze uit de regeringsperiodes van Karel van Gelre en Willem van Kleef (1492-1543) in mindere mate bewaard zijn gebleven dan uit de periode 1390-1492. De spreiding van de beschikbare bronnen over de ambten is zeer onevenwichtig; bovenal is dit het geval met de rekeningen. Van het Land van Cuijk is zelfs geen enkele ambtmansrekening beschikbaar, afgezien van enkele onbruikbare en ongedateerde fragmenten²⁴. Ook de ambten Duffelt en Beesd en Rhenoy zijn slecht vertegenwoordigd²⁵. Van het Land van Maas en Waal zijn weinig rekeningen uit de periode vóór 1492 bewaard gebleven²⁶. Van de burggraaf van Nijmegen is geen enkele rekening uit de periode na 1492 bewaard gebleven²⁷. Vooral dit laatste is een ernstig gemis, omdat de rekeningen van de burggraaf licht zouden kunnen werpen op de vaak vertroebelde relatie tussen hertog en burggraaf enerzijds en de stad Nijmegen anderzijds²⁸. Evenzo hadden zij licht kunnen werpen op de kwestie of de uitoefening van de criminele rechtspraak, met name ten tijde van Karel van Gelre, bij de hertog of bij de stad lag.

5. De ambtman in de literatuur

Als we kijken naar de gewesten die Gelre omringden, in de Nederlanden en aan de Duitse Nederrijn, dan blijkt dat ook over deze gebieden betrekkelijk weinig studies zijn verschenen die qua thematiek identiek zijn aan de onderhavige. In België verschenen enkele gezaghebbende monografieën die door hun vraagstelling en opzet nog de meeste gelijkenissen vertonen. Allereerst dient hier te worden genoemd het in 1929 verschenen werk van Nowé over de Vlaamse baljuws²⁹. Het uit Frankrijk stammende baljuwsambt is in veel opzichten vergelijkbaar met het ambtmanschap³⁰. Van Rompaey wijdde in 1967 een omvangrijke studie aan het Vlaamse baljuwsambt onder de Bourgondische hertogen³¹. Sterk geïnspireerd door

²⁴ HA, Buren, inv. 13, f. 230r-232r.

²⁵ Voor de Duffelt is er slechts een rekening over de jaren 1397-1399 in HA, inv. 675, f. 54r-58r; voor Beesd en Rhenoy over de jaren 1457-1465 in HA, inv. 645.

²⁶ HA, inv. 547 (1424-1428), 549 (1443-1446 en 1451-1455) en 550 (1455-1456).

²⁷ Dat zulke rekeningen wel hebben bestaan blijkt uit een inventaris die in 1543 is opgemaakt van te Arnhem berustende hertogelijke archivalia; zie HA, inv. 34, f. 12r; toen waren er echter ook al geen burggraafrekeningen van na 1496 aanwezig.

²⁸ Over deze relatie: Van Schevichaven, *Karel van Egmond*.

²⁹ Nowé, *Les baillis comtaux*.

³⁰ Over de baljuw in het algemeen: Bautier, *Bailli, baillage*.

³¹ Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*.

het werk van Nowé is het in 1949 verschenen boek van Kerremans over de landsheerlijke bestuursdistricten van het hertogdom Brabant, waarin de nadruk ligt op de functionarissen die aan het hoofd van deze bestuursdistricten stonden³². De Henegouwse baljuws werden bestudeerd door Bruwier; de Naamse door Bovesse³³. In de oude en de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* vinden we hoofdstukken over de instellingen van de territoria; daarbij beperken de auteurs zich veelal tot een beschrijving van de instellingen per landsheerlijkheid, zonder dat gepoogd wordt een synthese betreffende de Nederlandse landsheerlijke instellingen te schrijven. De auteurs die de Zuidnederlandse staatsinstellingen beschreven, hadden het geluk dat de baljuw in verschillende territoria voorkwam, zodat deze enigszins als een rode draad door hun hoofdstuk loopt³⁴. Voor de Noordnederlandse gewesten zijn deze hoofdstukken de enige studies die per landsheerlijk gebied een overzicht bieden van de daar werkzame landsheerlijke functionarissen. Men kan in het algemeen stellen dat in Nederland de landsheerlijke ambtenaar die op het regionale niveau functioneerde, nauwelijks aandacht van de geschiedschrijvers heeft gekregen als een op zichzelf staande exponent van het landsheerlijk gezag. Wel bestaan er verschillende studies over afzonderlijke functionarissen of bestuursdistricten. Aldus hebben we een redelijke kennis van situatie in het Oversticht (Overijssel) en Drenthe, waar drosten en drostambten voorkwamen³⁵. In het Nedersticht (Utrecht) bestonden maarschalken en maarschalkambten³⁶. Met betrekking tot Gelre verschenen sinds het artikel van Nijhoff over de ambtman van de Over-Betuwe (1847) gedurende lange tijd nauwelijks nog studies van belang³⁷. Sinds kort is daar enige verandering in gekomen, vooral door de dissertatie van Frankewitz³⁸. Ten aanzien van Holland is het opvallend dat de alom bekende grafelijke baljuw nauwelijks onderwerp van diepgaand onderzoek is geweest. Men moet zich, naast het artikel van Fockema Andreae over het baljuwschap van Rijnland en de korte beschouwingen van Smit, behelpen met terloopse opmerkingen in de literatuur³⁹.

³² Kerremans, *Les circonscriptions*

³³ Bruwier, *Baillis et prévôts*, Bovesse, *Le personnel administratif*, p. 445-452

³⁴ Buntinx, *De instellingen*, p. 353-361, Kossmann-Putto, *Bestuur en rechtspraak*, p. 19-49, Lambrecht/Van Rompaey, *De staatsinstellingen*, p. 107-129

³⁵ Over het Oversticht in het algemeen Van Kalveen, *Het bestuur*, p. 70-73, over de drost van Coevorden Gosses, *De organisatie*, p. 244-276, Van Kalveen, *Het beheer*, Keeverling Buisman, *De Etstoel*, p. 18-19, 42-46, over de drost van Twente Ter Kuile, *Johan van Judenvelde*, Eijken, *Drost van Twente*, over de drosten van Haaksbergen en Diepenheim Eijken, *Het ontstaan*, over de drost van Salland en IJsselmuiden Ter Kuile, *Drosten van Salland*

³⁶ Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur*, p. 68-83, Enklaar, *Stichtse maarschalkambten*, Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 390-393

³⁷ Verouderd Muller, *Die Entwicklung der Landeshoheit*, p. 69-79, voor de middeleeuwse periode van weinig belang Heuff, *Het ambtmanschap*

³⁸ Linssen, *Ambt Montfort*, Peters/Thissen, *Het burggraafschap*, Frankewitz, *Die geldrischen Ämter*

³⁹ Fockema Andreae, *Baljuwschap Rijnland*, Smit, *De rekeningen*, p. 177-180, Hugenholtz, *De graafschappen*, p. 6-9, De Boer, *De rekeningen*, p. VII-XXIII, in Zeeland was de baljuw een kortstondig dertiende-eeuws verschijnsel, het meest recent hierover Lenselink, *Het*

Een studie naar ontstaan en aard van het Hollandse baljuwschap, dat naar alle waarschijnlijkheid een belangrijk instrument is geweest bij de uitbouw en consolidatie van het landsheerlijk gezag van de graven van Holland, is zeer gewenst. Een dergelijke studie zou wellicht ook tot interessante vergelijkingen met het Gelderse ambtmanschap kunnen leiden. Meer in het algemeen is het wenselijk dat de Overstichtse en Drentse drost, Nederstichtse maarschalk, Gelderse ambtman en Hollandse baljuw aan een vergelijkend onderzoek worden onderworpen.

Hoewel de ambtman kan worden gerekend tot het type van de universele regionale landsheerlijke functionaris zoals dat door Nijhoff in het bovenvermelde citaat wordt beschreven, beperkt de verspreiding van de term "ambtman" zich tot het middeleeuwse Duitse taalgebied⁴⁰. In de moderne Duitstalige geschiedschrijving wordt het verschijnsel van de landsheerlijke regionale functionaris niet zozeer als afzonderlijk fenomeen bestudeerd, maar veelal als onderdeel, of sterker nog: als exponent, van de laatmiddeleeuwse "Territorialstaat" of "Flächenstaat": de staat binnen welks grenzen alle ingezetenen zonder onderscheid des persoons onder het gezag van de landsheer vallen en waar met de landsheer concurrerende autoriteiten worden uitgeschakeld⁴¹. Het verschijnsel "Amtmann" wordt in de Duitstalige literatuur bestudeerd in nauwe samenhang met de "Amtsverfassung", waaronder wordt verstaan het geheel van territoriale ambten of bestuursdistricten van een territoriale staat. In de Nederlandstalige literatuur bestaat geen equivalent voor het Duitse begrip "Amtsverfassung", hetgeen een symptoom mag heten van de geringe aandacht die dit fenomeen van de zijde van Nederlandstalige historici heeft gehad. De term kan in het Nederlands vertaald worden als "ambtsorganisatie"; de vertaling "bestuurlijke indeling" is minder geschikt, omdat de inhoud van dit begrip ruimer en algemener is en bij voorbeeld ook kan slaan op steden, waterschappen of subdistricten van de territoriale ambten. Als hierna de term ambtsorganisatie wordt gebruikt, heeft deze de betekenis van "het geheel van landsheerlijke territoriale ambten". Inderdaad kan, zoals in de Duitstalige geschiedschrijving gebruikelijk, het verschijnsel ambtman niet los worden gezien van de territoriale staat en de ambtsorganisatie. Waar een ambtman, of hoe deze functionaris ook moge heten, functioneerde, daar bestond een territoriale staat; omgekeerd kon de territoriale staat niet bestaan zonder de ambtman. Een bezwaar van de gecombineerde bestudering van ambtman en ambtsorganisatie is wel dat daarbij gemakkelijk uit het oog kan worden verloren dat de herkomst van beide verschijnselen niet geheel identiek behoeft te zijn. De ambtman is een zuiver landsheerlijk instituut; structuur en omvang van de territoriale ambten worden echter niet alleen bepaald door de landsheer, maar ook door plaatselijke en regionale omstandigheden zoals die bestaan op het moment dat de landsheer een gebied aan zijn gezag

burggraafschap, p. 35-37.

⁴⁰ Een beeld van de geografische verspreiding van de term ambtman in het Hoogduitse taalgebied geeft Kirschstein, *Wörterbuch*, i.v. "ambetliute" en "ambetman".

⁴¹ Moraw, *Die Entfaltung*, p. 74-75 geeft een andere uitgebreide definitie, die niet uitgaat van het territorium maar die een aantal rechten van de landsheer opsomt.

onderwerpt. Daarbij valt te denken aan landschappelijke omstandigheden, de machtspositie van de plaatselijke adel, het voorkomen van steden en van communale organisaties ten plattelande⁴². In het kwartier van Nijmegen zien we bij voorbeeld dat de grenzen van de ambten grotendeels werden bepaald door de loop der rivieren; de rechterlijke organisatie van de territoriale ambten verschilde onderling; in het vigerende recht overheerste het plaatselijke gewoonterecht, dat door de landsheer niet zonder meer genegeerd kon worden. In het algemeen zou men enigszins gechargeerd kunnen stellen dat de landsheer op de laatste plaats komt als het gaat om het vaststellen van de grenzen van de territoriale ambten. De uitzondering hierop zijn de gevallen waarin bestaande ambten uit doelmatigheidsoverwegingen door de landsheer worden gesplitst in kleinere ambten.

De literatuur die in de loop der jaren is verschenen over de Duitse territoriale staat is onafzienbaar. Het Duitse Rijk was in de late middeleeuwen een conglomeraat van kleine en grote territoriale staten. De geschiedenis van de meeste van deze staten en staatjes is vroeg of laat beschreven en daarnaast bestaat nog een evenzeer onafzienbare reeks van studies over de territoriale staat in het algemeen. Het zou te ver voeren en tevens onmogelijk zijn om hier een overzicht van deze literatuur te geven. Daarom beperken we ons hier tot enkele recente overzichten van de stand van onderzoek en tot de belangrijkste literatuur betreffende territoriale staten die in de nabijheid van Gelre waren gelegen en heden ten dage tot het grondgebied van Duitse Bondsrepubliek behoren. Om snel een overzicht te krijgen van de geschiedenis van de Duitse territoriale staat, kan men het beste te rade gaan in de banden XIII en XIV van de *Vorträge und Forschungen*, die onder redactie van Patze verschenen in 1970, respectievelijk 1971, en die zijn gewijd aan de Duitse territoriale staat in de veertiende eeuw⁴³. De recensie die Janssen aan deze twee banden wijdde, laat zich lezen als een kritische samenvatting daarvan⁴⁴. Van nog meer belang vanwege het sterk institutionele karakter is band I van de *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, die verscheen in 1983 onder redactie van Jeserich en anderen, en waarin naast hoofdstukken van thematische aard betreffende de middeleeuwse territoria ook hoofdstukken voorkomen die zijn gewijd aan de verschillende regio's van het Duitse Rijk. Willoweit behandelt hierin ondermeer "Amtmann" en "Amtsverfassung", en Droege wijdt een hoofdstuk aan de territoria van de Niederrhein met daarin een paragraaf over de "Lokalverwaltung"⁴⁵. Een van de meest recente overzichten van de stand van onderzoek en van recent verschenen literatuur aangaande de Duitse territoriale staat is dat van Moraw⁴⁶.

⁴² Het probleem is ook bekend uit de Duitse literatuur, Moraw, *Die Entfaltung*, p. 75-77 spreekt van het "Bundelungsmodell", waarbij alle initiatief van de landsheer uitgaat, en van het "Verständnismodell" van Otto Brunner, waarbij een wisselwerking optreedt tussen de landsheer en het "land", d.w.z. de plaatselijke, vooral adellijke, gezagsdragers. Naar de huidige opvattingen zijn geen van beide modellen universeel toepasbaar en daarom probeert men een tussenweg te vinden.

⁴³ Patze, *Der deutsche Territorialstaat*.

⁴⁴ Janssen, *Der deutsche Territorialstaat*, over deze banden ook Moraw, *Fragen*, p. 78-84.

⁴⁵ Willoweit, *Die Entwicklung*, p. 93-102, Droege, *Die Territorien*, p. 694-700.

Bij de zojuist genoemde regio "Niederrhein" moet wat langer worden stilgestaan, omdat het hertogdom Gelre vanuit historisch gezichtspunt tot deze Duitse regio gerekend kan worden⁴⁷. Janssen schreef verschillende overzichtsartikelen over de Nederrijnse territoria, waarin hij ruim aandacht schonk aan ambtman en ambtsorganisatie en ook Gelre in zijn beschouwingen betrok⁴⁸. Hij ziet tussen de Nederrijnse territoria onderlinge punten van overeenkomst ten aanzien van de ontstaanstijd en structuur van de ambtsorganisatie. De mate waarin de verschillende Nederrijnse territoria onderwerp van historisch onderzoek zijn geweest, verschilt. Voor Kleef beschikken we over het ongeëvenaarde werk van Ilgen, dat welhaast op elke bladzijde informatie geeft over de Kleefse ambtsorganisatie en alles wat daarmee samenhangt⁴⁹. In de meer recente dissertatie van Knecht-Stachelscheid vinden we een hoofdstuk over de Kleefse ambtmannen en drosten⁵⁰. Recente overzichten van de geschiedenis en instellingen van de territoria Gulik, Kleef en Berg zijn te vinden in de onlangs verschenen tentoonstellingscatalogus *Land im Mittelpunkt der Mächte* (Kleve 1984), waarin ook literatuuroverzichten worden gegeven. Voor het wereldlijk territoir van de aartsbisschop van Keulen kan men terecht in de ook recent verschenen tentoonstellingscatalogus *Kurköln. Land unter den Krummstab* (Kevelaer 1985), waarin onder meer een artikel van Andernach over het landsheerlijk bestuur⁵¹. Na lezing van de literatuur over de Nederrijnse territoria blijft de lezer met een vraag zitten: was Gelre een Nederlands of Nederrijns hertogdom? Een academische kwestie wellicht, omdat er in de middeleeuwen geen Nederlands-Duitse grens bestond en de begrenzing tussen de staten onderling niet zo stringent was als tegenwoordig. Diepgaande bestudering van de landsheerlijke instellingen van de Nederrijnse territoria inclusief Gelre zal evenwel een van de voorwaarden zijn om in deze kwestie een uitspraak te kunnen doen.

⁴⁶ Moraw, *Die Entfaltung*

⁴⁷ Positief over deze kwestie Petri, *Geldern und der nördliche Niederrhein*; p. 826-839, negatief Rutgers, *Gelre*, de laatste stelt het probleem niet zuiver door het Overkwartier buiten zijn beschouwingen te laten, tevens overaccentueert hij de kerkelijke onderhorigheid aan Utrecht door te verzwijgen dat het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal tot het bisdom Keulen hoorden, ook verwaarloost hij het feit dat delen van het kwartier van Zutphen kerkelijk tot het bisdom Munster behoorden.

⁴⁸ Janssen, *Landesherrliche Verwaltung*, Idem, *Die niederrheinischen Territorien*, Idem, *Niederrheinische Territorialbildung*.

⁴⁹ Ilgen, *Herzogtum Kleve*.

⁵⁰ Knecht-Stachelscheid, *Die Verwaltungsorganisation*, p. 75-94

⁵¹ Andernach, *Die landesherrliche Verwaltung*, sindsdien verschenen nog Tewes, *Zur Amts- und Pfandpolitik*, Idem, *Längerfristige Amtmannschaften*, Idem, *Versat und verpandt*

AMBTMAN EN AMBTSORGANISATIE

1. Ambtsorganisatie

1.1 Ontstaan en ontwikkeling van de ambtsorganisatie

De aanwezigheid van de graven van Wassenberg-Gelre in het rivierengebied gaat mogelijk terug tot het jaar 1052. In dat jaar besliste koning Hendrik III dat een aantal betwiste goederen uit de erfenis van bisschop Meinwerk van Paderborn toekwam aan het klooster Abdinkhof te Paderborn. Onder deze goederen wordt onder andere vermeld "Testerbant in het graafschap van graaf Gerard"¹. In de literatuur is deze passage in die zin geïnterpreteerd dat deze graaf Gerard graaf van Teisterbant zou zijn². Het graafschap Teisterbant omvatte in de elfde eeuw het gebied ten westen van Tiel tussen de Nederrijn en de Oude Maas. Naar het westen strekte het graafschap zich uit tot ongeveer het punt waar de Linge in de Waal uitmondt³. De interpretatie dat graaf Gerard de grafelijke macht in het gehele graafschap Teisterbant zou hebben bezeten, is twijfelachtig⁴. Het zou kunnen dat in de bovengenoemde oorkonde uit 1052 met Teisterbant slechts dat deel van het oude Teisterbant wordt bedoeld waarin de kerken en goederen van de abdij

¹ Bresslau-Kehr, *Urkunden Heinrichs III*, nr. 284 (23-03-1052) "Testerbant in comitatu Gerhardi comitis" Zie voor de verdere geschiedenis van de "Teisterbantse" goederen van het klooster Abdinkhof vooral RAG, *Kelnary Putten*, passim.

² Pijnacker Hordijk, *De oudste graven*, p. 337 noemt Gerard graaf in Teisterbant en diens achterkleinzoon graaf van Teisterbant, p. 338 in Teisterbant, p. 349 van Teisterbant, Gosses, *Graafschap Holland*, p. 328, Kalkwiek, *Burchten*, p. 91 spreekt zelfs van eigendom van het gouwgraafschap Teisterbant, Avonds, *Hertog Jan III*, p. 129.

³ Blok, *Teisterbant*, p. 8-17.

⁴ Korteweg, *Heerlijkheid Altena*, p. 2-4; Van Spaen, *Oordeelkundige Inleiding*, III, p. 195, Blok, *Teisterbant*, p. 24-25, Alberts, *Geschiedenis Gelderland*, p. 41, 48

Abdinkhof waren gelegen. Dit waren de dorpen Tuil, Haaften, Hellouw, Garmen en Nieuwaal. Ook is het gebied van het Gelderse ambt Bommeler- en Tielerwaarden, dat in de loop van de dertiende eeuw ontstaat, aanzienlijk kleiner dan het oude graafschap Teisterbant. De graaf Gerard uit de oorkonde van 1052 wordt beschouwd identiek te zijn aan Gerardus Flamens, de oudst bekende graaf van Gelre. Deze identificatie is slechts gebaseerd op het feit dat de graven van Gelre in later tijd (ca. 1200) grafelijke rechten blijken te hebben in het gebied van het dan uiteengevallen graafschap Teisterbant. Uit het feit dat de bisschop van Utrecht sinds 1026 grafelijke rechten in Teisterbant bezat, wordt in de literatuur nog afgeleid dat de in 1052 genoemde graaf Gerard zijn graafschap in Teisterbant van de bisschop in leen hield. Het is dus niet bewezen dat de Teisterbantse graaf Gerard van 1052 dezelfde was als de gelijknamige graaf van Wassenberg-Gelre. Deze identificatie is slechts aannemelijk op basis van de naamsovereenkomst met de gelijktijdig optredende Gerardus Flamens en op basis van het feit dat de graven van Gelre in genoemd gebied later grafelijke rechten bezitten⁵. Rond het jaar 1200 worden de Bommelerwaard en de Tielerwaard elk als gebieden genoemd die onder het gezag van de graaf van Gelre stonden. Deze gebieden werden toen door de graaf in pand gegeven aan de hertog van Brabant. Ook het aangrenzende Land van Maas en Waal werd in die tijd door de graaf van Gelre verpand, en moet dus onder het gezag van deze graaf hebben gestaan⁶. Voor de Betuwe zijn de gegevens schaars. Er is sprake van voormalig grafelijk Gelders gezag in Dodewaard in het begin van de twaalfde eeuw⁷. Verder is het mogelijk dat het in 1076 vermelde Veluwe graafschap van graaf Dirk, die waarschijnlijk een zoon was van Gerard Flamens, zich over de Nederrijn tot de noordkant van de Over-Betuwe uitstreckte. Een argument daarvoor is het gegeven dat tot het dekenaat van de Veluwe ook de kerspelen aan de Rijnkant van de Over-Betuwe behoorden⁸. Een oud grafelijk steunpunt in de Betuwe was Randwijk, waar in 1177 een grafelijke stapel voor de Nederrijnschippers was gevestigd; in 1256 kocht de graaf in deze plaats nog een hof van de abdij Deutz⁹.

Een overzicht van de situatie in het tweede kwart van de dertiende eeuw biedt het zogenaamde Memoriale Adelboldi. Deze tussen de jaren 1235 en 1256 vervaardigde vervalsing suggereert door de datering op het jaar 1021 een overzicht te geven van de wereldlijke macht van de bisschop van Utrecht ten opzichte van de (lands)heren in de gebieden buiten zijn eigen wereldlijk territorium¹⁰. In dit Memoriale worden de belangrijkste leenmannen van de bisschop van Utrecht met hun lenen opgesomd, onder wie de graaf van Gelre. Deze zou van de bisschop van Utrecht onder andere de Bommelerwaard, Tielerwaard en de Betuwe in leen houden. De in het Me-

⁵ Pijnacker Hordijk, *De oudste graven*, p. 337-338.

⁶ De Ram, *Chronicon Van Dwynter*, II, p. 138-139.

⁷ Vanderkindere, *Gislebert de Mons*, p. 57.

⁸ Pijnacker Hordijk, *De oudste graven*, p. 338-340; De Vries, *Graafschap Dirk*, p. 228-231.

⁹ Maris, *Rijnwijk-Randwijk*, p. 34; Sloet, *OGZ*, nrs. 344 (1177) en 780 (1256).

¹⁰ OSU, nr. 174 (02-01-1021).

morale Adelboldi gegeven voorstelling van zaken heeft hoogstwaarschijnlijk beantwoord aan de realiteit van het eerste kwart van de dertiende eeuw¹¹. Waarop het gezag van de Gelderse graaf in het Land van Maas en Waal was gebaseerd, blijft onduidelijk.

De Betuwe, het Land van Maas en Waal, de Bommeler- en Tielerwaarden hoorden dus tot de oudste gebieden van de graven van Gelre in het latere kwartier van Nijmegen. De positie van de Duffelt is niet duidelijk¹². Van de overige gebieden in het kwartier die sindsdien verworven zijn, zou men kunnen zeggen dat ze als afgerond territoriaal ambt aan het kwartier zijn toegevoegd. Dit geldt wellicht in wat mindere mate voor het Rijk van Nijmegen (verworven in 1247), maar zeker voor de heerlijkheid Cuijk (1400) en de heerlijkheid Buren (1435). Het Rijk van Nijmegen werd verworven op een tijdstip dat de ambtsorganisatie nog volop in ontwikkeling was. Gorissen heeft erop gewezen dat het territorium dat bij de Nijmeegse palts hoorde in de tweede helft van de dertiende eeuw reeds als "Rijk" werd aangeduid¹³. De heerlijkheden Cuijk en Buren werden als afgeronde ambten toegevoegd aan een Gelderse ambtsorganisatie die in zijn definitieve fase verkeerde.

In de tweede helft van de twaalfde eeuw verwierven de graven van Gelre het stroomregaal, hetgeen het aaneensmeden van de verschillende gebieden en rechten die in de loop der jaren waren verworven, heeft bevorderd¹⁴. Aan de grenzen van het Gelderse gebied lagen in de Bommelerwaard sinds het midden van de twaalfde eeuw op de Waal de tollenvan Zuilichem en op de Maas de tol van Driel¹⁵. De Rijntol te Arnhem werd in 1224 naar de in de Over-Betuwe gelegen grensplaats Lobith verlegd¹⁶. Heren der over deze gebieden verspreid moet de graaf van Gelre beschikt hebben over grootgrondbezit, tiendrechten, voogdijrechten, jurisdictierechten, horigen, ministerialen en leenmannen. Het grafelijk gezag was nog een samenraapsel van allerlei goederen en rechten en de graaf kon zijn gezag nog niet over aaneengesloten gebieden laten gelden. Eerst op het einde van de twaalfde eeuw blijkt dat het totale gebied waarover de graaf van plaats tot plaats op verschillende titels zijn gezag uitoefende, meer en meer als een geografische eenheid werd beschouwd. Daarvoor werden termen gebruikt zoals *comitatus*, *comitia*, *graafschap*, *terra*, *land*, *territorium* en *distric-tus*¹⁷. De graaf werd vanaf die tijd niet langer meer gezien als een bezitter

¹¹ Tenhaeff, *Diplomatische studiën*, p. 130.

¹² Zie hierna § 1.2.

¹³ Gorissen, *Stede-atlas Nijmegen*, p. 22; over het Rijk van Nijmegen in het algemeen zie *ibidem*, p. 21-36; Van Schevichaven, *Organisatie en Bestuur*.

¹⁴ Martens van Sevenhoven, *Eenige opmerkingen*, p. 5-6, 15.

¹⁵ Martens van Sevenhoven, *Eenige opmerkingen*, p. 18; in een oorkonde uit 1201 wordt gezegd dat de tol van Driel 40 jaar eerder al bestond: OSU, nr. 554 (z.j.); voor de datering zie Camps, *OBNN*, nr. 92 (22-01-1201).

¹⁶ Alberts, *Der Rheinzoll Lobith*, p. 20.

¹⁷ Janssen, *Landesherrliche Verwaltung*, p. 6-9, 20-22; Flink, *Geldern*, p. 4-9; Nikolay-Panter, *Terra und Territorium*, p. 67-72.

van allerlei verschillende rechten, maar als de *dominus terrae* of letterlijk vertaald de *landsheer*, die voor iedereen die binnen de grenzen woonde van een door hem beheerst gebied het opperste wereldlijke gezag vormde¹⁸.

Dit alles betekende nog niet dat het land in bestuurlijk opzicht een eenheid vormde. Het graafschap Gelre was aan het begin van de dertiende eeuw nog goeddeels een "Personenverbandstaat", dat wil zeggen een staat die bestond uit allerlei afhankelijkheidsrelaties tussen de landsheer en individuele personen of groepen van personen. De bestuurlijke taken werden nog uitgeoefend door van de graaf afhankelijke ministerialen. Deze waren verbonden aan het grafelijk hof of hadden ergens in het graafschap een standplaats om van daaruit de omliggende grafelijke bezittingen en rechten te exploiteren¹⁹. Daarnaast waren er binnen en buiten het graafschap de leenmannen van de graaf. De eerste inbreuk op deze toestand vormden de stadsrechtverleningen door de graven, voor het eerst in 1190 aan de stad Zutphen en daarna vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw aan een groot aantal plaatsen die over het gehele hertogdom verspreid lagen²⁰. De steden waren steunpunten van het grafelijk gezag, maar voor het grafelijke bestuur over het platteland hebben ze geen betekenis gehad. Zij bleven als het ware speldekknoppen op de grote lappendeken van het graafschap. De eerste sporen van het ontstaan van bestuurlijke districten, of anders gezegd het ontstaan van de Gelderse "Flächenstaat", werden door eerdere onderzoekers gezien in de veranderende functie van het ambt van de grafelijke drost. Hoewel de drost oorspronkelijk een grafelijke hofambtenaar was, ontgroeiده hij als enige van de hofambtenaren al snel de hofsfeer en werd hij medewerker "in de buitendienst"²¹. Hij werd regionaal bestuursambtenaar met een aantal ambtenaren onder zich. Ook verschijnen er in de loop van de dertiende eeuw andere functionarissen die voor een bepaald bestuursdistrict verantwoordelijk waren. Een voorbeeld van zo'n ambtenaar is de richter van de Veluwe die in 1265, 1266 en 1269 vermeld wordt²². Een andere functionaris wiens ambt in de tweede helft van de dertiende eeuw geterritorialiseerd blijkt te zijn, is de "iudex Novimagensis", de richter van het Rijk van Nijmegen, zoals hierboven reeds is vermeld. Een derde voorbeeld van een geterritorialiseerde ambtenaar is de *iudex per Batuum*, de richter in de Betuwe die in 1281 en 1282 wordt vermeld²³.

Het ontstaan van een organisatie van bestuursdistricten, de zogenaamde ambten in geografische zin of territoriale ambten, moet waarschijnlijk in de eerste helft van de dertiende eeuw geplaatst worden²⁴. Dat in het graaf-

¹⁸ Janssen, *Landesherrliche Verwaltung*, p. 4-5, 20-25.

¹⁹ Van Winter, *Ministerialiteit*, p. 110-127.

²⁰ Zie hiervoor het overzicht in Frankewitz, *Goch*, p. 26-31.

²¹ Van Winter, *Ministerialiteit*, p. 153; Janssen, *Landesherrliche Verwaltung*, p. 12-15.

²² OSU, nr. 1673 (21-07-1265): "Theodericus de Emeze, iudex Velue"; OSU, nr. 1688 (22-07-1266): "Theodericus, iusticiarius domini Ottonis comitis Gelrensis in Veluva"; Sloet, OGZ, nr. 912 (10-01-1269): "Theodericus iudex Velue".

²³ Sloet, OGZ, nr. 1040 (13-12-1281): "coram iudice per Batuum"; OSU, nr. 2119 (juni 1282): "Bartholomeus de Ecke, iudex sive iusticiarius in terra Batue ab illustri viro domino Reynoldo, comite Gelrie, constitutus".

schap Gelre een dergelijke organisatie in één keer tot stand is gebracht, is niet aannemelijk. De ontwikkelingen in andere landsheerlijkheden, maar ook de Gelderse bronnen doen zoiets niet vermoeden. De ontwikkeling zal van ambt tot ambt verschillend zijn verlopen en is daarnaast in de bronnen slechts dermate fragmentarisch te volgen dat geen duidelijke koplopers en achterblijvers onderscheiden kunnen worden. Het geringe aantal bronnen laat slechts toe dat veronderstellenderwijs kan worden gesproken over de factoren die de grenzen en omvang van de ambten hebben bepaald. Vroegere graafschappen en gouwen hebben daarbij slechts een beperkte rol gespeeld. Het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden besloeg slechts een deel van het graafschap Teisterbant van vóór het jaar 1000. Het ambt Betuwe ontleende zijn naam aan de gelijknamige gouw uit de vroege middeleeuwen. De gouw Betuwe besloeg toen echter een aanzienlijk groter gebied en omvatte, in tegenstelling tot het latere gelijknamige ambt, ook gebieden ten zuiden van de Waal²⁵. De rol van de Duffelt in de oude gouw- en graafschapsorganisatie is omstreden, zodat verbanden met het latere gelijknamige ambt moeilijk kunnen worden gelegd²⁶. Voor de overige ambten zijn geen gouwen en graafschappen aan te wijzen die als uitgangspunt voor het ontstaan daarvan gediend zouden kunnen hebben. Daarentegen zijn de punten van overeenkomst tussen de ambtsindeling en de kerkelijke indeling opvallender. Allereerst moet in dit verband worden opgemerkt dat er door het kwartier van Nijmegen bisdomgrenzen liepen. De Betuwe en de Bommeler- en Tielerwaarden behoorden tot het bisdom Utrecht, terwijl de Duffelt, het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal tot het bisdom Keulen behoorden. De Waal, die stroomopwaarts van Heerewaarden de grens vormde tussen de Betuwe enerzijds en het Land van Maas en Waal, het Rijk en de Duffelt anderzijds, was dus tevens de grens tussen de beide bisdommen. De heerlijkheid Cuijk, die van 1400 tot 1473 tot het kwartier behoorde, viel kerkelijk onder het bisdom Luik; de heerlijkheid lag binnen de grenzen van het veel grotere dekenaat Cuijk²⁷. De ambtsindeling viel in grote lijnen samen met de dekenaatsindeling. De Duffelt maakte deel uit van het dekenaat Xanten. Het Rijk en Maas en Waal besloegen, samen met het tot het ambt Goch behorende Mook²⁸, het gebied van het dekenaat Zyfflich, dat ook wel dekenaat van Maas en Waal werd genoemd²⁹. Het dekenaat Betuwe viel grosso modo samen met het gelijknamige ambt. Uitzonderingen zijn hier enkele dorpen op de zuidoever van de Nederrijn die

²⁴ OSU, nr. 1018 (11-08-1244): "usque ad sulcum, qui tractus fuit tempore quo dominus Otto, comes Gelrensis, terram Batue metiri fecit per mansos, per quem etiam sulcum jurisdictio ducis a jurisdictione comitis separatur".

²⁵ Leupen, *Beek*, p. 377; Nonn, *Pagus und Comitatus*, p. 63-64.

²⁶ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 154-158; Gorissen, *Die Duffel*, p. 99-100; Nonn, *Pagus und Comitatus*, p. 82-84.

²⁷ Van Veen, *Het bisdom Luik*, p. 49-62; Bannenberg, *De oude dekenaten*, p. IX-X en het kaartje tegenover p. XVIII.

²⁸ Frankewitz, *Die geldrischen Ämter*, p. 221-226.

²⁹ Oediger, *Die Erzdiözese Köln*, I, p. 73-79; II, p. 66-82.

tot het dekenaat Veluwe behoorden, Malburgen, dat onder het dekenaat Emmerik viel, en enkele dorpen in het uiterste westen van het ambt die onder het dekenaat Tiel vielen³⁰. Het ambt Bommeler- en Tielerwaarden lag binnen de grenzen van het dekenaat Tiel, dat nagenoeg identiek was aan het voormalige graafschap Teisterbant³¹. De dekenaten in de bisdommen Utrecht en Keulen zijn ouder dan de landsheerlijke ambten. Van eerstgenoemde staat het bestaan in de elfde eeuw vast; laatstgenoemde kregen eerst in de dertiende eeuw hun definitieve vorm, ook al dateren de eerste vermeldingen van Keulse dekenaten uit het einde van de elfde eeuw³². Het is niet aantoonbaar dat de dekenaatsindeling richtinggevend is geweest voor de vorming van de ambten, ook al zijn de dekenaten ouder dan de ambten en ook al zijn er punten van overeenkomst tussen de territoria van de dekenaten en de ambten. De grenzen van de ambten werden in de eerste plaats bepaald door de politieke machtsverhoudingen. Zo kon bij voorbeeld het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden slechts dat deel van het dekenaat Tiel beslaan waar de hertog van Gelre heerste. Evenzo was het ambt Betuwe niet identiek aan het gelijknamige dekenaat, onder meer omdat daartoe ook het Kleefse Huissen behoorde. De Duffelt en het Land van Cuijk besloegen ook slechts een deel van de gelijknamige dekenaten waartoe zij behoorden, dit als gevolg van het simpele feit dat het gezag van de Gelderse hertog niet verder reikte. Het meest aannemelijk is nog dat de punten van overeenkomst tussen de dekenaats- en ambtsindeling zijn ontstaan doordat de grenzen van beide organisaties in hoge mate werden bepaald door dezelfde factor: namelijk de loop van de grote rivieren. Al is het mogelijk dat rivieren vaak eerder bindend dan scheidend hebben gewerkt bij het ontstaan van bestuursdistricten, een blik op de kaart laat zien dat de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten zich bij het vastleggen van de bestuurlijke grenzen in hoge mate hebben laten leiden door de loop van de grote rivieren. De namen van de ambten Maas en Waal en Bommeler- en Tielerwaarden illustreren het door rivieren bepaalde karakter van deze ambten. Bij de ambtsindeling waren de politieke machtsverhoudingen een tweede zwaar wegende factor, waardoor de landsheerlijke ambten meestal qua oppervlakte kleiner waren dan de gelijknamige streek waarin zij waren gelegen.

De rekening van het graafschap Gelre over de jaren 1294-1295 geeft een eerste momentopname van de ambtsorganisatie en laat zien dat het gehele graafschap overdekt was met zogenaamde *officia* of ambten³³. Een groot aantal van deze *officia* of ambten, aan het hoofd waarvan functionarissen stonden die met een algemene term als *officiati* werden aangeduid, waren ambten in de geografische betekenis van het woord. De term *officiatus* wordt in deze rekening gebruikt als een algemene term, ongeacht de feitelijke in-

³⁰ Muller, *Het bisdom Utrecht*, p. 415-450

³¹ Muller, *Het bisdom Utrecht*, p. 414-428, Blok, *Teisterbant*, p. 8-17

³² Muller, *Het bisdom Utrecht*, p. 105 stelt het ontstaan van de dekenaten op de tweede helft van de tiende eeuw, Oediger, *Die Erzdiözese Köln*, II, p. 23-24 geeft als oudste vermelding voor de Keulse dekenaten het jaar 1067.

³³ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, passim

houd van de functie die door de functionaris in kwestie bekleed werd en waarvoor deze rekenplichtig was. Onder de benaming *officiatus* vinden we in de rekening van 1294-1295 functies als drost, richter, burggraaf, sluiters, voogd of tollenaar³⁴.

De rekening van 1294-1295 vermeldt in het gebied van het latere kwartier van Nijmegen de volgende officia in onderstaande volgorde³⁵.

- Betuwe.
- Bommeler- en Tielerswaarden.
- Visserij in de Waal bij Vuren.
- Tol te Zuilichem.
- Tol te Driel.
- Tol te Geldermalsen.
- Burggraafambt Nijmegen.
- Richtersambt van Nijmegen en het Rijk en sluitersambt van het kasteel.
- Land van Maas en Waal.
- Drostambt van de heer ter Lede.

De Betuwe, de Bommeler- en Tielerswaarden, het burggraafambt met het richtersambt van Nijmegen en het Land van Maas en Waal vormden elk een territoriaal officium. De overige officia zijn van niet-territoriale aard, met uitzondering van het drostambt van de heer ter Lede, dat een tussenpositie inneemt. Meihuizen veronderstelt dat dit drostambt persoonsgebonden was en kan niet aangeven in welk gebied de heer ter Lede als zodanig optrad³⁶. We moeten rekening houden met de mogelijkheid dat hij in bovengenoemde ambten bevoegd was, zoals ook de twee andere in de rekening vermelde drosten in meer dan een ambt competent waren om onder meer zware delicten te berechten. Het officium van de Nijmeegse burggraaf zou daarvan uitgezonderd moeten worden, omdat deze functionaris op hetzelfde niveau als de drie drosten zou staan³⁷. Het drostambt van de heer ter Lede komt na 1294-1295 niet meer voor. Wel blijven er nog vermeldingen van drosten voorkomen, zij het zonder vermelding van een territoriaal officium³⁸.

In de jaren 1294-1295 blijkt de ambtsorganisatie, die gekenmerkt wordt door de aan elkaar grenzende territoriale officia of ambten die het gehele graafschap bedekken, dus reeds tot volle ontwikkeling te zijn gekomen. De Gelderse "Flächenstaat" was toen grotendeels een feit. De veranderingen die sindsdien nog plaatsvonden, zoals splitsing, onderverdeling, verwerving of verlies van ambten, tastten het wezen van de ambtsorganisatie niet meer aan. De Gelderse ambtsorganisatie bleek uiteindelijk zo solide te zijn, dat

³⁴ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 149-150.

³⁵ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 83-106; de tollers van Zuilichem, Driel en van Geldermalsen vormden vanaf 12-11-1294 één officium.

³⁶ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 139-144.

³⁷ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 143.

³⁸ HA, Buren, inv. 4.1 (1307): "Johannes de Petershem de officio dapiferatus" en "Gozwinus de Asewen de officio dapiferatus".

deze standhield tot het jaar 1798, toen het gewest Gelre en Zutphen volgens de staatsregeling van dat jaar ophield te bestaan³⁹.

Enige relativiserende opmerkingen moeten hier nog wel worden gemaakt over het "aaneengesloten karakter" van de territoriale ambten. In elk ambt waren immers wel hoge of lage heerlijkheden te vinden die in het ambt enclaves vormden waarbinnen het hertogelijk gezag niet gold. Alle ambten hebben in de hier bestudeerde periode heerlijkheden binnen hun grenzen gekend. Reeds in het stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 wordt een aantal heerlijkheden met name genoemd als zijnde niet aan dit landrecht onderworpen; in het dijkrecht voor Maas en Waal en het Rijk uit 1321 garandeert de Gelderse graaf het functioneren van een wetering die door een aantal met name genoemde heerlijkheden loopt⁴⁰. Voor de meeste heerlijkheden ontbreken betrouwbare studies, zodat de verhouding tot het hertogelijk gezag in de loop der jaren slecht bekend is. Het lijkt geen twijfel dat de verhouding tot het hertogelijk gezag van heerlijkheid tot heerlijkheid en van periode tot periode aan veranderingen onderhevig is geweest⁴¹. De heerlijkheden, afzonderlijk of collectief, zullen in deze studie verder niet behandeld worden, omdat de hertogelijke ambtman in de hoge heerlijkheden geen bevoegdheden had en omdat zijn optreden in de lage heerlijkheden, in dit kwartier dagelijkse heerlijkheden genoemd⁴², niet afweek van dat in het ambt. Men dient zich slechts te realiseren dat, als men spreekt van territoriale ambten, binnen de grenzen van deze ambten hoge en lage heerlijkheden konden voorkomen.

Desondanks moeten hier enkele heerlijkheden met naam worden genoemd, omdat de hertog daar met een andere heer het heerlijk gezag deelde. Hierdoor was de ambtman ook in deze heerlijkheden, zij het partiëel, competent. Als zogenaamde halve heerlijkheden golden Lienden en IJzendoorn in de Neder-Betuwe. In Lienden inde de ambtman de helft van de boeteopbrengst ten behoeve van de hertog. Het gerecht werd hier gelijktijdig voorgezeten door twee schouten, die door de respectievelijke heren werden benoemd⁴³. In IJzendoorn was een door de heer aangestelde schout, maar boeten werden hier met de hertog gedeeld. In deze heerlijkheid was een nadere regeling getroffen met betrekking tot de dijschouw. De ambtman van de Neder-Betuwe, die in zijn hoedanigheid van dijkgraaf de Waalbandijk schouwde, was daartoe in IJzendoorn niet bevoegd. Dit werk werd hier gedaan door de schout van de heer van IJzendoorn⁴⁴. Feitelijk dezelfde situatie als in de heerlijkheden waar de hertog half heer was, heerste in

³⁹ Martens van Sevenhoven, *Burgerlijke gemeenten*, p. 210-211

⁴⁰ Nijhoff, I, nr 167, p. 166 (land- en stadrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316); Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 436 (dijkrecht MenW en RvN 12-01-1321), De Vries, *Bijdragen*, p. 65

⁴¹ Zie over deze kwestie o.a. De Vries, *Bijdragen*, passim, Maris, *Lijst van bannerheerlijkheden*, voor het Rijk van Nijmegen Gorissen, *Stede-atlas Nijmegen*, p. 29-35, verder nog Kuys, *Ammersoyen*

⁴² Zie hierover Kuys, *Dagelijkse heerlijkheden*

⁴³ De Vries, *Bijdragen*, p. 182-187

⁴⁴ De Vries, *Bijdragen*, p. 15-23 en hierna Hoofdstuk IV, § 2

gebieden waar de hertog een condominium had. Dit was het geval in de Marsch, de streek in de Neder-Betuwe ter hoogte van Rhenen. De hertog deelde hier het gezag met de bisschop van Utrecht. Er functioneerden hier steeds gelijktijdig twee schouten, van wie de een door de hertog en de ander door de bisschop werd aangesteld⁴⁵.

1.2 Het aantal ambten sinds 1294-1295

Het aantal territoriale ambten in het kwartier van Nijmegen nam na 1295 nog aanzienlijk toe: van vier in 1295 tot het maximum van negen in 1435 zoals blijkt uit de tabel tegenover de kaart van het kwartier van Nijmegen. Het aantal nam zowel toe door splitsingen van bestaande ambten als door verwerving van nieuwe gebieden. Vermindering van het aantal werd uitsluitend veroorzaakt door verliezen. De splitsingen, aanwinsten en verliezen zullen hierna in het kort worden besproken.

Het ontstaan van het ambt Duffelt is in mist gehuld. Deze streeknaam komt reeds voor in de vroege middeleeuwen⁴⁶. Over de vraag of de Duffelt een gouw was, dan wel een onderdeel daarvan en zo ja van welke gouw, bestaat onenigheid⁴⁷. De Duffelt wordt in de rekening van 1294-1295 niet vermeld en evenmin is dit het geval met in de Duffelt gelegen plaatsen. Daarom kan deze rekening geen afdoend antwoord geven op de vraag of de Duffelt toen tot het graafschap Gelre behoorde. Vreemd genoeg geeft de rekening van de richter van Nijmegen wel inkomsten uit Rindern, dat op de grens met de Duffelt in Kleefs gebied was gelegen⁴⁸. De graaf van Gelre heeft in Rindern waarschijnlijk al langer invloed gehad, zoals blijkt uit een brief uit ca. 1212, waarin het kapittel van Saint-Quentin aan graaf Gerard van Gelre verzoekt om op te treden als beschermheer voor goederen te Rindern die door dit kapittel waren verkocht aan het kapittel van Xanten⁴⁹. Verder is Gelderse invloed in de Duffelt gedurende de dertiende eeuw niet aantoonbaar. Daarentegen had de graaf van Kleef hier vanaf het midden van de dertiende eeuw aanzienlijke belangen⁵⁰. De vermelding van een

⁴⁵ Van Iterson, *Rhenen*, p. 177-178, De Vries, *Bijdragen*, p. 193-206

⁴⁶ Gysseling, *Toponymisch woordenboek*, i v de Duffel.

⁴⁷ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 154-157 stelt dat de Duffelt tot de gouw Betuwe heeft behoord en verwerpt eerdere hypothesen dat de Duffelt tot de Hettergouw heeft behoord, Gorissen, *Die Duffel*, p. 99-100 verwerpt de mogelijkheid dat de Duffelt een gouw is geweest, maar spreekt zich niet uit over de vraag aan welke gouw de Duffelt dan onderhorig is geweest, Nonn, *Pagus und Comitatus*, p. 82-84 verwerpt de onderhorigheid aan de Betuwe en ziet in de Duffelt weer een onderdeel van de Hettergouw

⁴⁸ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 96, Gonssen, *Die Duffel*, p. 98, zegt dat Rindern "einst" tot de Duffelt heeft gehoord zonder een jaar te noemen

⁴⁹ Weiler, *UB Xanten*, nr. 62 (z d) en de daarmee samenhangende oorkonde nr. 63 (21-03-1213) = Gonssen, *Rindern*, p. 117, nr. 19 en 18

⁵⁰ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 154.

Gelderse ambtman van de Duffelt in 1316 is de eerste positieve aanwijzing dat de streek toen een Gelders ambt vormde⁵¹.

Het landrecht voor de Betuwe dat graaf Reinald in 1327 uitvaardigde, bepaalde dat het ambt Betuwe zou worden gesplitst in de ambten Over-Betuwe en Neder-Betuwe. De grens tussen de beide nieuwe ambten zou worden gevormd door de Osenvoren, een verlande stroombedding die vanaf Hien aan de Waal in noordwestelijke richting naar de Rijn ter hoogte van Opheusden liep⁵². Hoogstwaarschijnlijk waren doelmatigheidsoverwegingen de belangrijkste reden om de Betuwe in twee ambten te splitsen. De Betuwe was in vergelijking met de andere ambten zeer langgerekt, hetgeen het voor de ambtman van dit ambt moeilijk moet hebben gemaakt om snel van de ene kant van het ambt naar de andere kant te reizen⁵³. De splitsing van de Betuwe in twee ambten van ongeveer gelijke grootte is in het kwartier van Nijmegen een unicum gebleven.

Is het ambt Betuwe hoogstwaarschijnlijk uit doelmatigheidsoverwegingen in twee ambten gesplitst, voor de afsplitsing van het kleine ambt Beesd en Rhenoy van het grote ambt Bommeler- en Tielerwaarden is het zeer de vraag of hier doelmatigheidsoverwegingen een rol hebben gespeeld. Beesd, Rhenoy en Mariënweerd lagen als enige dorpen van het ambt Bommeler- en Tielerwaarden op de rechteroever van de Linge en lagen daardoor in een uithoek van het ambt. Strikt geografisch geredeneerd lagen de drie dorpen noch in de Bommelerwaard, noch in de Tielerwaard, maar tussen de heerlijkheid Buren enerzijds en de heerlijkheid Ackoy en de Vijfherenlanden anderzijds. Beesd en Rhenoy hebben in 1327 een eigen landrecht ontvangen van graaf Reinald, die er klaarblijkelijk niet voor heeft gekozen om het door hem een dag eerder uitgevaardigde landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden voor Beesd en Rhenoy van toepassing te verklaren. Het was zeer ongebruikelijk dat de Gelderse landsheer landrechten verleende die slechts in een gedeelte van een ambt geldig waren. Inhoudelijk verschilde het landrecht van Beesd en Rhenoy uit 1327 nauwelijks van dat van de Bommeler- en Tielerwaarden, dat een dag eerder was uitgevaardigd. De verschillen betreffen voornamelijk de samenstelling van de schepenbank en het benoemen van een richter en een pander⁵⁴. In 1402 werd het landrecht van Beesd en Rhenoy door de hertog bevestigd⁵⁵. Enkele later door de hertog toegekende landrechten voor het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden werden nadrukkelijk ook voor Beesd en Rhenoy van toepassing

⁵¹ Sloet, *Bedbur*, nr 57 (07-02-1316)

⁵² Nijhoff, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327), over deze grensscheiding Egberts, *Betuwe*, p 41-43 en Vlam, *Over de scheiding*, p 71-73

⁵³ Janssen, *Der deutsche Territorialstaat*, p 420 noemt als doel van de ambtsorganisatie het uitoefenen van landsheerlijk gezag door middel van een ambtman "in einem überschaubaren Sprengel"

⁵⁴ Nijhoff, I, nr 215 (landrecht BWenTW 08-12-1327), *OA Zaltb*, inv 1142, f 24r-31v (landrecht BenR 09-12-1327), zie over de taak van de pander hoofdstuk V, § 5 2

⁵⁵ B25, p 86 (08-03-1402).

verklaard⁵⁶ Ook andere bronnen, zoals de rekeningen van de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden, laten er geen twijfel over bestaan dat Beesd en Rhenoy tot dit ambt behoorden. In 1414 ontstond echter een afzonderlijk ambt Beesd en Rhenoy, doordat de hertog zijn landrentmeester en lid van de hertogelijke raad Gijsbert Pieck benoemde tot ambtman over deze twee dorpen. Het ambtmanschap werd aan Pieck verpand wegens een schuld die de hertog bij hem had. De ambtsbrief vermeldt dat de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden Johan van Meerten toestemming had gegeven om de dorpen Beesd en Rhenoy aan zijn ambtmanschap te onttrekken⁵⁷. In 1420 werd de pandsom verhoogd en kreeg Gijsbert Pieck tot meerdere zekerheid delen van het hertogelijk domein in Beesd in leen⁵⁸. In 1414 was een van de voorwaarden dat de hertog de eerste acht jaar het verpande ambtmanschap niet mocht inlossen. In 1422 verklaarde de hertog evenwel dat Gijsbert Pieck het recht van de hertog om het verpande ambtmanschap en de domeinen in te lossen, had afgekocht, zodat het ambtmanschap voor altijd in handen kwam van Gijsbert Pieck en zijn rechtsopvolgers⁵⁹.

Nog geruime tijd nadat de Gelderse ambtsorganisatie tot volle wasdom was gekomen, werden twee nieuw verworven gebieden aan het kwartier van Nijmegen toegevoegd, namelijk Grave en het Land van Cuijk in 1400 en de stad en heerlijkheid Buren in 1435. Beide gebieden kregen elk de status van ambt en werden, zo blijkt uit de praktijk, gerekend tot het kwartier van Nijmegen. Door de verwerving van de heerlijkheid Buren kreeg het kwartier zijn grootste ooit bereikte omvang. Deze toestand zou slechts tot 1446 duren, toen de Duffelt door verpanding aan de hertog van Kleef verloren ging. Het zou hier te ver voeren om de hele voorgeschiedenis van de verwerving van de heerlijkheid Cuijk uiteen te zetten. Deze voorgeschiedenis is immers genoegzaam uit de literatuur bekend en is voor de interne geschiedenis van de heerlijkheid Cuijk als Gelders ambt niet van belang⁶⁰. Vrouwe Johanna van Cuijk deed in 1400 afstand van de stad Grave en het zogenaamde Nederambt van de heerlijkheid. Dit laatste is het gedeelte van de heerlijkheid dat gelegen is ten noorden van de Oeffeltse beek. De rest van de heerlijkheid, het zogenaamde Overambt, dat ten zuiden van de Oeffeltse beek is gelegen, kreeg zij in leen van de Gelderse hertog. Binnen enkele jaren heeft zij de meeste van haar bezittingen in het Overambt moeten verpanden aan de Gelderse landrentmeester Udo die Boese. Het in leen gehouden Overambt is waarschijnlijk na haar overlijden (in 1426 of later), maar in ieder geval vóór 14 juli 1428 aan de hertog teruggevallen⁶¹. De hertog van Gelre had in het Land van Cuijk een ambt-

⁵⁶ Aldus de landrechten van 16-05-1403 (RAG, *Van Randwijck*, inv. 847), 27-08-1409 (*ibidem*, inv. 848) en 23-02-1538 (OA *Zaltb*, inv. 1142, f. 122r-127v).

⁵⁷ *Rekenk*, inv. 5664 (ambtsbrief BenR 19-07-1414)

⁵⁸ *Rekenk*, inv. 5664 (ambtsbrief BenR 29-09-1420 en leenbrief 29-09-1420).

⁵⁹ *Rekenk*, inv. 5664 (17-11-1422).

⁶⁰ Laurent/Quicke, *L'accession*, passim, Essink, *Heren van Cuijk*, p. 12-16; Uyttebrouck, *Le gouvernement*, p. 54-56, Coldewey, *Heren van Kuyc*, p. 190-204

⁶¹ Coldewey, *Heren van Kuyc*, p. 204 In een stuk van 14-07-1428 (HA, inv. 42) zegt de hertog,

man en een rentmeester. De eerste vermelding van een ambtman dateert eerst uit 1407⁶².

De heerlijkheid Buren en de daarin geïncorporeerde heerlijkheid Beusichem werd na jaren van vijandelijkheden met heer Willem van Buren in 1435 als nieuw ambt bij het hertogdom Gelre ingelijfd. Heer Willem van Buren had zich gelieerd aan de vijanden van hertog Arnold, namelijk hertog Adolf van Berg, die hertog Arnold de Gelderse hertogstitel betwistte, en de bisschop van Utrecht Rudolf van Diepholt⁶³. In het genoemde jaar 1435 veroverde de Gelderse hertog met hulp van de Gelderse steden het kasteel van Buren, en daarmee de stad en de heerlijkheid, en werd heer Willem van Buren verbannen. De eerste vermelding van een Gelderse ambtman dateert hier uit het veroveringsjaar 1435⁶⁴. De functie-aanduiding "ambtman" raakte hier in onbruik. De abt van Mariënweerd noemde in 1438 Walraven van Haeften en Frank Pieck nog ambtmannen van respectievelijk het Land van Buren en de Bommeler- en Tielerwaarden en in de rekeningen is voor het laatst sprake van een ambtman in 1448⁶⁵. In een overdrachtsoorkonde van onroerend goed uit 1440 noemt Walraven van Haeften zichzelf "drossaet des lands van Bueren ende van Buesinchem"⁶⁶. De term "drossaet" of "drost" is sindsdien in de heerlijkheid Buren, ook nadat dit gebied voor Gelre verloren was gegaan, in gebruik gebleven⁶⁷.

Men kan dus de verwerving van de twee bovengenoemde ambten op het conto van hertog Arnold schrijven, maar diens permanente financiële problemen noopten hem aan de andere kant ertoe om in 1445 de Duffelt aan de hertog van Kleef te verpanden. Nu waren verpandingen van ambtmansschappen ten tijde van hertog Arnold schering en inslag, maar deze waren uiteindelijk minder catastrofaal dan de verpanding van een ambt in zijn totaliteit en dan nog wel aan een naburige landsheer, die zich als pandhouder veel onafhankelijker kon opstellen dan de meeste leden van de ridderschap die ambtmansschappen in pand hielden. De hertogen van Kleef bezaten ook reeds voordat zij de Duffelt in pand kregen invloed in dit Gelderse ambt in de vorm van open huizen, de voogdij over de goederen van het klooster Bedburg, het patronaatsrecht te Mehr en grondbezit⁶⁸. Volgens de in 1445 gesloten overeenkomst tussen hertog Arnold en zijn schoonvader hertog Adolf van Kleef zou de verpanding in 1446 ingaan⁶⁹. Vanuit de

sprekend over de periode omstreeks 1426, van het Overambt: "den lande van Kuyck van Oeffelrebeke opperwartz, dat doe onse leen was ende nu onse heerlicheit ende eygen is".

⁶² OA Grave, ch. 31 (24-04-1407).

⁶³ Nijhoff, IV, p. V-XLIV; De Hullu, *Utrechts Schisma*, passim; Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*, p. 126-160; Alberts, *Geschiedenis Gelderland*, p. 95-100.

⁶⁴ HA, inv. 322, f. 1r.

⁶⁵ Hoevenaars, *Mariënweerd*, in: AAU 22 (1895) p. 261 (08-12-1438); HA, inv. 327 (rek. ambtman Buren 13-07-1447 tot 20-05-1448) f. 1r.

⁶⁶ OA Culemb., inv. 1398 (12-06-1440).

⁶⁷ OA Culemb., inv. 2005 (24-11-1477) en inv. 1519 (14-05-1519); OA Zaltb., inv. 581 (24-04-1483).

⁶⁸ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 154.

⁶⁹ Lacomblet, *Urkundenbuch*, IV, nr. 272 (10-07-1445); Nijhoff, IV, nr. 247, p. 237 (Nye Ordonnancie

Duffeltse bevolking rees weerstand tegen de verpanding, naar aanleiding waarvan hertog Arnold nog in 1471 de pandovereenkomst vernieuwde⁷⁰. Wegens de verleende steun bij de verovering van Gelre wees Karel de Stoute als hertog van Gelre in 1473 onder meer de Duffelt als erfelijk bezit toe aan hertog Johan van Kleef⁷¹. Deze overdracht betekende dat de aanvankelijk slechts verpande Duffelt definitief voor Gelre verloren ging.

De heerlijkheid Buren werd in 1472 van het hertogdom losgemaakt doordat hertog Arnold in dat jaar dit gebied wegschonk aan zijn neef Frederik van Egmond. Dit wegens de door hem verleende steun om de door zijn zoon afgezette Arnold weer in het zadel te helpen. Deze transactie betekende dat Buren definitief voor het hertogdom Gelre verloren ging⁷².

Grave en het Land van Cuijk werden door Karel de Stoute in 1473, nadat hij Gelre veroverd had, uit het verband van het hertogdom Gelre losgemaakt en als heerlijkheid bij de Meijerij van Den Bosch ingedeeld. Na de val van Karel de Stoute in 1477 kwam het gebied weer kortstondig terug in de Gelderse invloedssfeer, maar Maximiliaan heeft het gebied in 1481 voor goed onder de Meijerij van Den Bosch gebracht⁷³. Later heeft Karel van Gelre nog pogingen ondernomen om het gebied weer terug te krijgen, maar dit heeft niet mogen baten⁷⁴.

1.3. De onderverdeling van de ambten in subdistricten

De ambten die zich in de loop van de dertiende eeuw tot bestuursdistricten hadden uitgekristalliseerd, kenden als kleinste bestuurlijke eenheid het kerspel. Het dagelijkse bestuur van een kerspel werd van ouds uitgeoefend door twee of meer buurmeesters, die vanwege de geërfd waren aangesteld. De meeste kerspels in de Bommeler- en Tielerwaarden en ook enkele in de Neder-Betuwe en het Land van Maas en Waal waren dagelijkse heerlijkheden. Hier trad naast de buurmeesters een richter of schout op namens de dagelijkse heer⁷⁵.

Van de zijde van de landsheer ontstond in de eerste helft van de veertiende eeuw de behoefte om in de ambten tussen het niveau van de ambtman en dat van de kerspelbesturen nog een bestuurlijk tussenniveau te creëren. Waarschijnlijk waren de ambtmannen alleen niet in staat om in

08-10-1448).

⁷⁰ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-2, p. 37-39, nr. 34 (18-08-1446) en 35 (27-08-1446), p. 44-45, nr. 41 (14-08-1448), *ibidem*, II-1, p. 427-428, nr. 348 (16-08-1471)

⁷¹ Nijhoff, V, nr. 10 (24-07-1473), Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, p. 433, nr. 354 (02-08-1473).

⁷² ARA, *Nassaue Domeinraad*, Drossaers II, inv. 368 (29-06-1472), Drossaers, *Nassaue Domeinraad*, II, inventaris, p. 59-60

⁷³ Essink, *Heren van Cuijk*, p. 16-17.

⁷⁴ Nijhoff, VI, nr. 832 (20-01-1517)

⁷⁵ De Vries, *Bijdragen*, p. 67-71, 166-169, Kuys, *Dagelijkse heerlijkheden*, *passim*.

het gehele ambt steeds het contact met de ambtsingezetenen te onderhouden. Ook bezien van de kant van de ingezetenen kon de afstand tot de ambtman te groot zijn, niet alleen in geografische zin, maar ook in de zin dat het opnemen van direct contact met de ambtman op psychologische barrières stuitte. Bovendien reisde de ambtman steeds door het ambt heen en weer en verbleef hij soms ook buiten het ambt, hetgeen de communicatie ook bemoeilijkte. Mogelijk noopte ook de groei van het aantal ambtsingezetenen en de daarmee gepaard gaande taakverzwaring voor de ambtman tot een onderverdeling van de ambten. De Betuwe werd in 1327 zelfs gesplitst in de ambten Over-Betuwe en Neder-Betuwe zoals hiervoor reeds gemeld. De beide nieuw gevormde ambten werden elk weer onderverdeeld in vier panderambten, aan het hoofd waarvan de panders stonden⁷⁶. Deze panders waren vooral belast met het leggen van beslag en het uitvoeren van pandingen. Verder hielden zij zich onder andere bezig met het vervolgen en arresteren van misdadigers en met het zetten en innen van directe en indirecte belastingen⁷⁷. Het landrecht voor de Over-Betuwe uit 1493 schrijft voor dat elk kerspel een door de ambtman aan te stellen "gezworen bode" moet krijgen, maar dit zal niet zijn doorgegaan, omdat na die tijd nog steeds sprake is van de meer dan een kerspel omvattende panderambten⁷⁸. De twee Betuwse ambten kregen in 1327 tevens elk twee vaste gerechtsplaatsen: voor de Over-Betuwe waren dit Bemmelen en Andelst en voor de Neder-Betuwe Kesteren en Zoelen. In beide ambten werd recht gesproken door gerichtsliden onder voorzitterschap van de respectieve ambtman. In de Over-Betuwe werd in 1445 de rechtbank van Andelst naar Valburg verplaatst, omdat Andelst te excentrisch was gelegen⁷⁹. Hoewel de landrechten van 1327 en 1445 in de Over-Betuwe twee vaste gerechtsplaatsen kennen, blijkt uit de praktijk dat ook elders recht werd gesproken, met name te Lent. Op het einde van de vijftiende eeuw is er nog een apart gerecht voor de plaatsen Herwen en Aerdt ingesteld⁸⁰.

Het ambt van Maas en Waal kreeg in 1328 een onderverdeling in vier bodeambten, zoals ze hier heetten. De boden of gezworen boden hadden dezelfde functie als de Betuwse panders. Twee van deze boden zouden aan de Waalkant werkzaam zijn en twee aan de Maaskant⁸¹. Vaste gerechtsplaatsen waren er in dit ambt niet: het gerecht trok rond en hield zitting

⁷⁶ Nijhoff, I, nr 219, p 231 (landrecht Bet 11-12-1327) "Voert wil wi, dat een ygelic richter van desen tveen richteren onder hem hebben vier ghesvoren peynder of richter, die solen sijn in alle bescermenis dat onse richter is, ende niet meer"

⁷⁷ Zie hierna de hoofdstukken III, § 11, V, § 51 en VI, § 21

⁷⁸ OA Nijm, inv 3252 (landrecht OB 31-10-1493)

⁷⁹ OA Nijm, inv 3251 (landrecht OB 23-12-1445) "Voirt want die richtbanck tot Andels yderman in Overbetu geguedt ongelegen end te veer is, so willen wy ende consenteren dat die banck nu voortan tot Valborch wesen sall, want die malck allom bet gelegen is".

⁸⁰ De Vries, *Bijdragen*, p 142-148

⁸¹ HA, charterverz, nr 2949 (landrecht MenW 08-03-1328) "Voert wille wi dat ons amptman binnen dese voerspraken lande setten sal vier gesworen boeden, twee aen die Mase ende twee aen den Wale ende en ghene broeke peinde, hi en peind se mit desen geswoeren boeden"

voor de kerspelkerken⁸². Er werd recht gesproken door gerichtslieden onder voorzitterschap van de ambtman. Eerst in 1532 werden hier Bergharen en Wamel als vaste gerechtsplaatsen aangewezen⁸³. In 1534 werd de bestuurlijke organisatie verder verfijnd doordat in elk dorp een onderschout werd aangesteld⁸⁴.

In de Bommeler- en Tielerwaarden lagen de zaken weer anders. Vóór 1327 waren de schepenen van Zaltbommel in het hele ambt bevoegd⁸⁵. In 1327 werd door de graaf bepaald dat er naast acht schepenen voor Zaltbommel, vier schepenen voor de Bommelerwaard en vier schepenen voor de Tielerwaard moesten zijn⁸⁶. De dorpen Beesd en Rhenoy, die als de enige dorpen van het ambt op de rechteroever van de Linge waren gelegen, kregen toen een eigen college van elf schepenen. Tevens kende dit gebiedje een eigen gerichtsbode⁸⁷. Reeds in 1335 werd de situatie in de Bommeler- en Tielerwaarden opnieuw gewijzigd. Zowel in de Bommeler- als Tielerwaard kwamen twee schepenbanken, elk met acht schepenen. Elke schepenbank had zijn eigen ressort, dat in dit ambt als "ening" werd aangeduid. Bommelerwaard en Tielerwaard hadden elk een eigen bode⁸⁸. Hoewel de situatie niet in alle opzichten vergelijkbaar is met die in de ambten Maas en Waal, Over-Betuwe en Neder-Betuwe, werd dus ook in het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden een bestuurlijk tussenniveau tussen ambtman en kerspelen gecreëerd.

In het Rijk van Nijmegen bestond aanvankelijk ook een rondgaand gericht totdat in 1532, hetzelfde jaar als in Maas en Waal, vaste gerechtsplaatsen werden aangewezen, namelijk Wijchen en Beuningen met elk een eigen ressort⁸⁹. In het Rijk werd zowel recht gesproken door gerichtslieden als door schepenen van Nijmegen, in beide gevallen onder voorzitterschap van de burggraaf⁹⁰.

⁸² Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 450 (landrecht MenW 31-05-1410) "Dat is te weten in den iersten dat gheen amptman van tusschen Maze ende Wale sitten ende richten sal in gheenrebancken dan bi der kerken in een yegelike kerspel"

⁸³ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 455-456 (landrecht MenW 1532).

⁸⁴ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 469-470 (landrecht MenW 07-06-1533).

⁸⁵ Vele voorbeelden hiervan in De Fremery, *Cart. Marienweerd*, passim

⁸⁶ *Nijhoff*, I, nr. 215, p. 217 (landrecht BWenTW 08-12-1327)

⁸⁷ *OA Zaltb.*, inv. 1142 (landrecht BenR 09-12-1327) f. 27r-28r, f. 29r

⁸⁸ *Nijhoff*, I, nr. 302 p. 349 (landrecht BWenTW 27-03-1335)

⁸⁹ Peters/Thissen, *Het burggraafschap*, p. 42, Gorissen, *Stede-atlas Nijmegen*, p. 22, Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 461-462 (landrecht RvN 15-09-1532)

⁹⁰ Zie hierover Hoofdstuk V, § 1

2. De ambtman

2.1 De opkomst van de ambtman

Opvallend bij de taken van die officianti die in 1294-1295 een territoriaal officium beheerden, is dat zij inkomsten van allerlei aard inden. Later bestond er in de hertogelijke administratie een onderscheid in drie soorten inkomsten, namelijk inkomsten uit de rechtspraak en het bestuur, uit de domeinen en uit de belastingen, voor welke drie categorieën afzonderlijke functionarissen werden aangesteld. Dit onderscheid bestond nog niet in 1294-1295. Wel waren er toen in het hier bestudeerde gebied enkele niet-territoriale officia die bestonden uit een enkele, meestal grote, domaniale inkomstenbron, zoals de tollén bij Zuilichem, Driel en Geldermalsen en de visserij bij Vuren. De lijsten uit 1307 met de namen van de functionarissen van wie de rekening is afgehoord, laten zien dat de daar vermelde officia dezelfde zijn als die in 1294-1295 voorkomen⁹¹. Tevens is de term *officiatus* nog in gebruik.

Na 1307 moet de *officiatus*functie zijn gesplitst in een rechterlijke-bestuurlijke functie en een domaniale functie. De rekeningen van de landrentmeester Amilius van Billen over de jaren 1313-1315 geven namelijk per territoriaal ambt alleen de inkomsten uit de grafelijke domeinen. De inkomsten uit rechtspraak en bestuur ontbreken hier, evenals overigens namen en functies van degenen die voor de ambten rekenplichtig waren⁹². Afzonderlijke rekeningen van de inkomsten uit rechtspraak en bestuur zijn uit deze tijd vrijwel niet bewaard gebleven⁹³. Het louter domaniale karakter van de rekeningen van de landrentmeester over de jaren 1313-1315 laat zien dat er zich in het graafschap tussen 1307 en 1313 een splitsing van de *officiatus*functies heeft voltrokken. Deze splitsing hield in dat er enerzijds een groep ambtenaren kwam die belast was met de rechtspraak en bestuur in de afzonderlijke ambten, en anderzijds een groep ambtenaren die in de afzonderlijke ambten belast was met beheer van de domeinen. Deze laatste groep ambtenaren wordt in de bronnen en literatuur aangeduid als *rentmeesters*. De *landrentmeester* stond in de hiërarchie weer boven deze rentmeesters en was de hoogste financiële ambtenaar, die voor de gezamenlijke financiën van het graafschap verantwoordelijk was. In 1320 is onder andere sprake van rentmeesters van de Tielerwaard, Bommelerwaard, Betuwe en het Land van Maas en Waal. Deze vermeldingen komen voor in een oorkonde van de niet-Geldersman Jan van Henegouwen, zodat rekening moet worden gehouden met de mogelijkheid dat de gegeven voorstelling van zaken door gebrek aan kennis van de Gelderse bestuurlijke instellingen niet de werkelijkheid weergeeft⁹⁴. In een Gelderse oorkonde uit 1325 wordt evenwel een

⁹¹ HA, Buren, inv. 4.1 (1307).

⁹² HA, inv. 204, 205, 206.

⁹³ Het enige voorbeeld uit het kwartier van Nijmegen is de fragmentrekening van Geudevert Tengenagel voor het Rijk en Maas en Waal uit 1309 in HA, Buren, inv. 2.2.

rentmeester vermeld met een ambtsgebied dat de Bommelerwaard, Tielerwaard, Beesd en Rhenoy omvatte⁹⁵. Daarom mag worden aangenomen dat de graaf tussen 1307 en 1313 is begonnen om in elk ambt een rentmeester aan te stellen, die werd belast met het beheer van de domeinen. Sindsdien zijn de functionarissen die werden aangeduid als *iudex*, *richter* of *ambtman*⁹⁶ uitsluitend belast met niet-domaniale taken, vooral rechtspraak en bestuur. Een uitzondering hierop vormde de drost van Buren, die zeker tot 1448 ook de domeinen van het Land van Buren beheerde. Waarschijnlijk werd hier een praktijk van voor de Gelderse verovering voortgezet⁹⁷.

De term *iudex* of *richter* wordt uitsluitend gebruikt in teksten waarin deze functionarissen als richter van het ambt optreden, zoals in oorkonden betreffende vrijwillige of contentieuze rechtspraak en in de gerichtssignaten. In alle andere omstandigheden wordt de term *ambtman* gebruikt. De ambtman stond namens de Gelderse landsheer aan het hoofd van het ambt. Hij was tevens de hoogste richter van het ambt; binnen het ambt konden nog lagere richters voorkomen, met name stadsrichters. Vindt men in de bron de vermelding van een richter met daarachter de naam van een territoriaal ambt, dan betekent dit altijd dat we met de ambtman te doen hebben. De ambtman noemde zichzelf richter als hij in die kwaliteit optrad. De term ambtman laat zich gemakkelijk verklaren: de term betekent in zijn meest oorspronkelijke betekenis bekleder van onverschillig wat voor een ambt. In de context van de Gelderse landsheerlijkheid heeft de term de specifieke betekenis van hoofd van een territoriaal ambt, een betekenis die het woord ook had in vele andere territoria in het Duitse Rijk⁹⁸. De meervoudsvorm *ambtlieden*, *ambtluiden* kon daarentegen een ruimere betekenis hebben: deze duidt niet alleen meer dan één ambtman aan, maar kan ook een verzamelterm zijn voor allerlei soorten ambtenaren⁹⁹. In het Rijk van Nijmegen functioneerde na de verpanding in 1247 een "iudex"; de reeds eerder voorkomende *burggraaf* wordt tussen 1250 en 1283 niet meer vermeld. In 1283 is het burggraafambt in personele unie verenigd met de *iudex*, hetgeen daarna ook nog voorkomt. Na 1300 begint de burggraaf soms de rol van de *iudex* over te nemen en omstreeks 1330 heeft eerstgenoemde zich de rol van de *iudex* definitief toegeëigend. Sindsdien heeft de Nijmeegse burggraaf dezelfde taken als de ambtman elders in het kwartier¹⁰⁰. In de heerlijkheid Buren is na de annexatie door Gelre in 1436 de daar gebruikelijke term *drost* in

⁹⁴ Van Mieris, *Charterboek*, II, p. 206 (22-01-1320)

⁹⁵ De Fremery, *Cart Mariënweerd*, nr. 259 (03-12-1325), vgl. ook Nijhoff, I, nr. 385 (22-03-1342) waarna sprake is van drie rentmeesters, overigens zonder aanduiding van hun ressorten

⁹⁶ De oudste vermeldingen van de term ambtman in Nijhoff, I nrs. 178, p. 183 (03-09-1318) en 215 (stad- en landrecht Zaltb. en BWenTW 08-12-1327) p. 214

⁹⁷ HA, inv. 322 t m 327.

⁹⁸ HRG, I v. "Amtmann", Kirschstein, *Wörterbuch*, I v. "ambethlute" en "ambetman"

⁹⁹ Nijhoff, I, nr. 178, p. 183 (03-09-1318) "drosseten, richter, tolner, rentmeyster ende ander amptlude", vgl. Knecht-Stachelscheid, *Die Verwaltungsorganisation*, p. 75

¹⁰⁰ Zie bijlage 2, waar ter illustratie van de zojuist geschetste ontwikkeling alle vermeldingen van burggraaf en richter met titulatuur tot 1330 worden gegeven, verder Peters/Thissen, *Het burggraafschap*, p. 40-42, Leupen, *Nijmegen*, p. 71-73

zwang gebleven. Qua functie-inhoud zijn de burggraaf van Nijmegen en de drost van Buren vergelijkbaar met de ambtmannen in de overige ambten, behalve dan dat de drost van Buren ook domaniale taken heeft gehad.

Van de Middelnederlandse term ambtman is weer de gelatiniseerde vorm "amptmannus" afgeleid¹⁰¹, evenals de term "amptmannatus" voor het ambt¹⁰².

2.2. Het takenpakket van de ambtman

Het is niet gemakkelijk om in enkele woorden een taakomschrijving van de ambtman te geven. De kortste taakomschrijving zou kunnen worden gegeven door samenvattend te stellen dat de ambtman zich diende bezig te houden met alles wat binnen de grenzen van het ambt de belangen van de hertog raakte met uitzondering van de hertogelijke domeinen en leengoederen. Een meer gedetailleerde definitie van de taken van de ambtman is moeilijker te geven. In feite is dit slechts mogelijk door een uitputtende opsomming te geven van alle taken en bevoegdheden die de ambtman had. Deze zijn nauwelijks onder één noemer te vangen. De ambtman was in zijn ambt de directe vertegenwoordiger en plaatsvervanger van de hertog; hij oefende daardoor ook het veelzijdige gezag van de hertog uit. De ambtman was binnen het hertogelijke ambtenarencorps het meest veelzijdige type functionaris. Hierna worden in de hoofdstukken III tot en met VII de afzonderlijke taken van de ambtman nader belicht. Deze taken zijn ondergebracht in een aantal grote en kleine *taakgroepen*, zoals rechtspraak, waterstaatsbeheer, militaire zaken, administratie, bestuur, handhaving van hertogelijke regalen en belastingheffing. De opbouw van de hoofdstukken is grotendeels bepaald door deze taakgroepen. Aan de ene taakgroep moest meer aandacht worden besteed dan aan de andere, waardoor de omvang van de hoofdstukken varieert. De taakgroep "rechtspraak" omvat zelfs twee omvangrijke hoofdstukken: een voor de vrijwillige en contentieuze rechtspraak in civiele zaken en een voor de criminaliteitsbestrijding. In deze hoofdstukken wordt niet alleen de rechtspleging behandeld, maar hier moesten ook kwesties van civiel recht, strafrecht en vervolgingsbeleid worden behandeld, omdat in dezen vrijwel niet op de literatuur kon worden teruggevalen. De geschiedenis van het materiële recht in het hertogdom Gelre is immers nog een grotendeels onontgonnen terrein en evenzeer geldt dit voor de geschiedenis van de wetgeving, het vervolgingsbeleid, het pro-

¹⁰¹ Hoevenaars, *Mariënweerd*, in *AAU* 22 (1895) p. 261 (08-12-1438), De Mooy, *Willem van Berchen*, p. 63, Maris, *Werenfriedskerk Elst*, p. 130 (19-02-1462), de door Buntinx, *De instellingen*, p. 361 in verband met Gelre gebezigde term "amman" komt in Gelderse bronnen niet voor en berust waarschijnlijk op verwarring met het Brabantse 'amman'

¹⁰² Maris, *Werenfriedskerk Elst*, p. 130 (19-02-1462) 'in officio sive amptmannatu Betue etiam Superionis'.

cesrecht en het penitentiair recht. Daarmee is niet gezegd dat de situatie voor de andere taakgroepen veel beter is. De Gelderse waterstaatsgeschiedenis is nog het best gedocumenteerd¹⁰³, terwijl we binnenkort ook voor de fiscaliteit over een gedegen studie kunnen beschikken¹⁰⁴. Voor de overige taakgroepen is de oogst aan bruikbare literatuur zonder meer mager.

In de hoofdstukken III tot en met VII wordt datgene behandeld wat het *standaardtakenpakket* van de Gelderse ambtman zou kunnen worden genoemd. Het is grosso modo van toepassing op alle ambten van het kwartier en kent in de bestudeerde periode geen noemenswaardige veranderingen. Men kan de taken van het standaardtakenpakket ook de *ambtsgebonden taken* van de ambtman noemen; zij dringen zich als het ware vanzelf en permanent vanuit het ambt aan de ambtman op en zijn daardoor inhaerent aan het ambtmanschap.

Het blijkt echter dat sommige ambtmannen naast deze ambtsgebonden taken incidenteel nog andere werkzaamheden hebben verricht, die men de *niet-ambtsgebonden taken* zou kunnen noemen. Het verrichten van dit soort taken kwam niet vaak voor, maar toch vaak genoeg om er hier enige aandacht aan te besteden. De werkzaamheden werden zoals gezegd incidenteel verricht en ze vonden niet op initiatief van de ambtman plaats, maar pas nadat hij daartoe van hogerhand een bevel had ontvangen. In de aard van de werkzaamheden is geen lijn te ontdekken. Het zijn hoogstwaarschijnlijk de omstandigheden van het moment en de persoon van de ambtman geweest die hier bepalend waren. Het opdragen van niet-ambtsgebonden taken zal hebben afgehangen van het vertrouwen dat de hertog in een bepaalde ambtman stelde en van de capaciteiten en mogelijkheden die bij een bepaalde ambtman aanwezig waren.

De werkzaamheden waarop hier wordt gedoeld, waren van allerlei niveau's. Tot de meest aanzienlijke behoorde het voeren van besprekingen of onderhandelingen namens de hertog met binnen- of buitenlandse gesprekspartners. In de ambtmansrekeningen is hiervan meer dan een voorbeeld te vinden. Bij voorbeeld de uitgaven die de burggraaf deed ten behoeve van onderhandelingen met de afgevaardigden van de bisschop van Keulen met het doel om een verbond te sluiten¹⁰⁵. Jaren later onderhandelde de ambtman van Maas en Waal met de bisschop van Keulen om een bestand te sluiten¹⁰⁶. Dezelfde ambtman bemiddelde ook tussen de hertog en de heer

¹⁰³ Zie hoofdstuk IV, noot 1

¹⁰⁴ Dissertatie van R W M van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* in 1987 te verdedigen aan de KU Nijmegen. De promovendus was zo vriendelijk om het manuscript aan de auteur ter inzage te geven, helaas was het niet meer mogelijk om de definitieve versie in het onderhavige boek te verwerken.

¹⁰⁵ HA, inv. 675 (rek. burggraaf 29-03-1397 tot 14-03-1398) f. 63v. "Des saterdages nae sent Jacobs daghe was Ude gereden tot Gelre thegen des bisscops vnienden van Coylyne van bevele mijns heren om des verbonts wille tuschen mynen heer ende den biscop ende was uyt 4 dage ende vier nachte mit 4 peerden"

¹⁰⁶ HA, inv. 547 (rek. ambtman MenW 1424 tot 13-07-1428) f. 1v. "Gescreven van mijns heren genaden te rden tot Kempen mit mijns heren vnienden vurs te deyngen een bestant tuschen minen here ende

van Heinsberg¹⁰⁷. De ambtman van Neder-Betuwe werd door de hertog betrokken bij de onderhandelingen die in 1449 namens hem door zijn gemalin met de stad Nijmegen werden gevoerd¹⁰⁸. Evenzo overlegde de hertog met ambtmannen over de standenbeweging¹⁰⁹. Bij het onderhouden van contacten tussen de hertog van Gelre en de hertog van Bourgondie waren ook ambtmannen betrokken¹¹⁰. Later, ten tijde van Karel van Gelre, werd de ambtman van Neder-Betuwe Joost van Sweeten als onderhandelaar aangewezen, maar hij werd door de landvoogdes Margaretha van Savoye te licht bevonden en afgewezen¹¹¹. In de jaren 1535-1537 heeft Van Sweeten evenwel ten behoeve van de hertog gecorrespondeerd met de graaf van Buren met het doel een vredesverdrag te sluiten met Karel V¹¹². De ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden Hendrik Kollart van Lienden was in deze jaren meer dan eens belast met het onderhouden van contacten met de Bourgondische autoriteiten¹¹³. De ambtmannen verrichtten uiteraard ook allerlei niet-amtsgebonden activiteiten die minder prestigieus van karakter waren dan de zojuist genoemde. De meeste voorbeelden daarvan zijn weer te vinden in de uitgavenposten van de ambtmansrekeningen. Als voorbeelden kunnen worden genoemd het onderhouden van een weg¹¹⁴, het regelen van geldleningen van de hertog of het ophalen van roerende goederen van de hertog bij de pandjesbaas¹¹⁵, het uitleenen van wapentuig¹¹⁶, het in leistung

minen here van Colen"

- 107 *Ibidem*, f 2v "Gescreven van mijns heren genaden Arnem als te helpen deynngen tusschen minen here ende den here van Heynsberch ende dairom dair gelegen 3 nacht"
- 108 HA, inv 642 (rek ambtman BWenTW 13-07-1449 tot 13-07-1453), f 24r "Van bevelen mijns genedigen heren brieven reet Vranck neder tot Grave des dinxdages post Sacramenti ende reet van daer voert bi mijnre genedigen vrouwen tot Nymegen soe men daer ter tijt dedingde tusschen minen genedigen here ende die van Nymegen was tsamen uyt 16 dage"
- 109 HA, inv 592 (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 6v "So ontboet myn lieve ghenadighe heer Jan van Wye tot oen ten Rosendaal te comen in die weke voir Pinxten, doe die ridder ende die knecht tot Arnhem vergadert waren ende was dair 4 nachten"
- 110 HA, inv 547 (rek ambtman MenW 1424 tot 13-07-1428) f 3r "Gescreven van mijns heren genaden 6 dage voir sunte Jacopsmisse ende meer der ridderschap oic aldair gescreven, want mijn heer van Burgoengen dair aen mijns heren genaden gescreven hadde ende dair rait op te hebben als sich dat gheboert ende dairom dair ghelegen 4 nacht mit 9 peerden"
- 111 Struick, *Gelre en Habsburg*, p 323
- 112 Correspondentie uitgegeven door Asch van Wijck, *Tiental brieven*, p. 198-213, deze stukken berusten deels in ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv 1029
- 113 Struick, *Gelre en Habsburg*, p 291-294, 298-299, 304-308, 318, 323-325, 331-332
- 114 HA, inv 583 (rek ambtman OB 13-07-1470 tot 13-07-1471) f 6r "Per literam domini die weeghe doin maicken tuschen Nyemeghen, Elst etc ind heeft tsamen gecost an holtwerck totten bomen, bruggen, hecken ende voort weertrijss totten wegen ind andersins etc dat beloepet nae uutwysinge der cedulen hierbij gesteecken", de specificatie van de kosten op f 5v
- 115 HA, inv 618 (rek ambtman BWenTW 13-07-1400 tot 02-04-1402) f 7r "Van bevelen mijns genedigen heren reet Jan van Merten op Alrekinjerdach tot Aernhem om minen lieven heer een antwoert te seggen van den heer van Abcoude, wat hi dairmede gededingt had ruerende van gelde dat hi minen lieven heer up pande geleent soude hebben ende was uyt 5 nacht", *ibidem*, f 2 geeft enkele uitgavenposten voor het lenen van geld te Utrecht, waartoe de hertog te Caster een pand moest laten ophalen, HA, inv 918 (rek ambtman NB 01-04-1492 tot 13-03-1496) f 26v "Soe myns

gaan door de ambtman zelf of door diens knechten¹¹⁷, en het mondeling overbrengen van een verzoek of mededeling van de hertog¹¹⁸. Betalingsopdrachten van de hertog konden betrekking hebben op allerlei niet-ambtsgebonden zaken, die met het beheer van het ambt niets van doen hadden. Ze laten zien dat de ambten door de hertog als inkomstenbron werden beschouwd. Hierop wordt in hoofdstuk II nog nader ingegaan.

ghenedigen heren silveren kan tot Tiel verseet was, die welke die amptman vurs weder gelooft heeft voer 75 enkele gulden ind mynen ghenedige heer gesant'

¹¹⁶ HA, inv 531 (rek burggraaf 13-07-1430 tot 13-07-1431) f 3v 'Mijns heren genaden geleent mijn steeckghetuych des woensdages na sunte Victoirdach ende dat doen vueren ten Rosendael ende dat aver een maent dairnae weder doen halen'

¹¹⁷ HA, inv 586 (rek ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f 5r 'den greve van Cleve betaelt van mijns lieven ghenadigen heren wegen van Gelre ende van Gulich 200 overlantsche zware gulden, dair was ic dniewerf om te Cleve inghereden als ic voir dat gelt geloift had in te riden', HA, inv 520 (rek burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f 6r 'Jan Puls ghesant als van beveel shaefmeesters heren Jan van Wienhorst 4 knechte mit 4 peerden tot Huesden in die leyst', HA, inv 527 (rek burggraaf 13-07-1420 tot 14-09-1421) f 8v 'Soe heeft Ernst van wegen mijns genedigen heren sijn knecht mit twee peerden gesant tot Calker in die leyste, dair hem mijn heer van Cleve ingemaent had'

¹¹⁸ AHB, inv 209, f 105r (22-02-1479) en 5391, f 3v (28-02-1497)

DE RECHTSVERHOUDING TUSSEN HERTOG EN AMBTMAN

1. Inleiding

Omdat de verhouding tussen hertog en ambtman moeilijk te vatten is in moderne arbeidsrechtelijke termen, is hier gekozen voor de neutralere aanduiding rechtsverhouding, onder welke noemer hierna paragraafsgewijs een aantal aspecten van deze verhouding behandeld zal worden. Men is wel gedwongen om het dienstverband tussen hertog en ambtman aan de hand van een aantal aspecten te beschrijven, omdat de late middeleeuwen geen specifieke term voor deze rechtsverhouding hebben voortgebracht en omdat deze verhouding niet valt te vatten in moderne arbeids- of ambtenarenrechtelijke begrippen. De term "dienstrecht", die in de historische literatuur wordt gebezigd om de verhouding tussen een heer en zijn ministerialen aan te geven, is hier ook niet van toepassing. De term "dienstverband" is in sommige gevallen bruikbaar om de verhouding tussen hertog en ambtman aan te duiden. De term heeft in het moderne taalgebruik ook geen specifiek juridische inhoud en geeft slechts aan dat de ene persoon in dienst van de andere werkzaamheden verricht. Elke associatie met moderne arbeidsrechtelijke verhoudingen moet echter zoveel mogelijk vermeden worden, te meer omdat in een aantal gevallen de ambtman zijn ambt van de hertog in pand hield.

Voor het hertogdom Gelre bestaat nauwelijks literatuur over deze materie. Alleen in de studies van Alberts over de Staten van Gelre en van Van Winter over ministerialiteit en ridderschap vindt men her en der verspreid opmerkingen die enige licht werpen op de verhouding tussen de hertog en zijn ambtenaren¹. De studie van Frankewitz over drie ambten van het

¹ Alberts, *Staten Gelre*, I en II; Van Winter, *Ministerialiteit*.

Overkwartier schenkt geen speciale aandacht aan dit vraagstuk². Feitelijk kan men slechts te rade gaan bij de schaarse detailstudies die over de ambtmannen van enige ambten zijn verschenen, te weten die van Nijhoff over de ambtman van Over-Betuwe³, en die van Van Schevichaven en van Peters en Thissen over de burggraaf⁴. Voor andere gewesten in de Nederlanden en het Rijnland zijn enige werken die zijn gewijd aan landsheerlijke rechterlijke ambtenaren beschikbaar⁵. Algemene lijnen en tendensen met betrekking tot landsheerlijke ambtenaren in het Duitse Rijk worden geschetst in de *Deutsche Verwaltungsgeschichte*⁶.

2. Schriftelijke vastlegging

Het dienstverband tussen de hertog en zijn ambtman of diens plaatsvervanger werd schriftelijk vastgelegd in de *ambtsbrief*. De bronnen gebruiken de Latijnse term *litera officii* of het Middelnederlandse *amptbrief*. De ouderdom van de Gelderse ambtsbrief is onbekend; waarschijnlijk ligt het tijdstip van ontstaan verder in de tijd terug dan de oudst bekende vermelding. De term "litera officii" werd in de veertiende en tot ver in de vijftiende eeuw gebruikt in het reces van de rekeningen, dat veelal in afwijking van het Middelnederlands van de rekeningen in het Latijn was gesteld⁷. De term "amptbrief" verschijnt voor het eerst in de ambtmansrekeningen uit het einde van de veertiende eeuw⁸. Verder sprak men ook wel van de *brief op het ambt* die een ambtman had, of van de *principale brief*; deze laatste term werd waarschijnlijk gebruikt om de oudste en belangrijkste ambtsbrief te onderscheiden van latere oorkonden, die nadere regelingen met betrekking tot het dienstverband of pandovereenkomst bevatten⁹. In de tijd van Karel de Stoute was nog de term *brief van commissie* in gebruik, een term die een letterlijke vertaling is van het Franse *lettre de commission*¹⁰. Hier zal in het vervolg de moderne term "ambtsbrief"

² Frankewitz, *Die geldrischen Amter*.

³ Nijhoff, *Ambtman Over-Betuwe*.

⁴ Van Schevichaven, *Organisatie en Bestuur*, p. 60-72, Peters/Thissen, *Het burggraafschap*.

⁵ Zie Inleiding, § 5.

⁶ Jeserich, *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, I, hiern Willoweit, *Die rechtlichen Verhältnisse*, Idem, *Die Entwicklung*.

⁷ HA, inv. 526, f. 6v (reces burggraaf 23-05-1418) "Salva sibi litera officii quae continetur 4000 gulden", HA, inv. 638, f. 35r (reces ambtman BWenTW 11-01-1436): "salva Franconi Pieck litera officii". Over het begrip "reces" zie hierna § 9.2.

⁸ HA, inv. 675, f. 58r (rek. ambtman Duffelt 30-03-1397 tot 01-08-1399). "Exposita excedunt mitten amptbrieve 5786 lb. 6 s.", *ibidem*, f. 100v (rek. ambtman MenW 1399). "Gherekent ende affgheslaeghen dat upboeren teghen dat uytgheven van deser voerscr. rekeninghen blijft Heimeric van Drueten voers. sculdich mijnen lieven ghenedighen heer behaudelech Heimeric voers. sinre amptbrieve die hi heeft op dat voerg. ampt van Maesse ende Waelle 600 gld., 17 gld. ende 1 gr."

⁹ HA, Buren, inv. 2.20 (rek. ambtman OB 11-03-1341 tot in 1342). "In den yersten als vor sin dachliche cost als sin principael brif helt" en *ibidem*. "Item soe helt sin principael brif van sinen ampt 2800 pont".

worden gebruikt.

De oudste bewaard gebleven ambtsbrief in het kwartier van Nijmegen is die voor de ambtman van Over-Betuwe uit 1347. Het is waarschijnlijk ook een van de oudste bewaard gebleven ambtsbrieven van het hele hertogdom¹¹ In de overige ambten van het kwartier van Nijmegen dateren de oudst bekende ambtsbrieven uit het laatste kwart van de veertiende eeuw. De periodes van de Gulikse hertogen en van hertog Karel van Gelre zijn wat ambtsbrieven betreft in de bronnen sterk vertegenwoordigd, doordat van deze hertogen registers van uitgaande oorkonden bewaard zijn gebleven¹² Omdat de ambtsbrieven in de regel in particuliere archieven terecht kwamen, moeten er vele verloren zijn gegaan. De oorspronkelijken die bewaard zijn gebleven, bevinden zich in huis- en familiearchieven, of gecancelleerd in het archief van de Gelderse Rekenkamer.

Naast de beoorkonding van het simpele feit van de benoeming van de ambtman, c q van de verpanding van het ambt, kunnen de ambtsbrieven allerlei nadere bepalingen bevatten over de werkzaamheden van de ambtman en over de condities waarop hij zijn ambt zal uitoefenen. In de loop van de vijftiende eeuw worden deze bepalingen talrijker en gedetailleerder en daarmee wordt de tekst van de ambtsbrief omvangrijker. Een uitzondering op deze tendens vormen de ambtsbrieven van Karel de Stoute, die opvallen door hun beknoptheid. Maar hier hebben de nog te bespreken Criminele Ordonnantie en de Ordonnantie op de Domeinen, beide uit 1474, een belangrijke aanvulling van algemene aard op de inhoud van afzonderlijke ambtsbrieven gevormd¹³ Hoe beknopt of uitvoerig de ambtsbrieven van Maximiliaan waren, is bij gebrek aan voorbeelden niet bekend, maar aangezien ze uit hetzelfde ambtelijke apparaat als dat van Karel de Stoute voortkwamen, zijn ze waarschijnlijk eveneens beknopt geweest. In de ambtsbrieven van de Gelderse hertogen is nauwelijks een ontwikkelingslijn vast te stellen wat betreft het opnemen van nieuwe of het schrappen van oude bepalingen. De enige ontwikkeling is de reeds gesignaleerde tendens dat de ambtsbrieven in de loop der jaren uitvoeriger worden. Soms kan ook een verstarring optreden doordat steeds de tekst van de voorgaande ambtsbrief wordt overgenomen Dit is natuurlijk alleen mogelijk als de achtereenvolgende ambtmannen op nagenoeg dezelfde condities worden aangesteld¹⁴

¹⁰ HA, inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 2r 'Rekeninge mijns Diericx heer ter Horst borchgreve tot Nymegen, daertoe gestelt bij opene brieve van commissie mijns genadigen heren tshertogen van Bourgognien'

¹¹ *Nijhoff*, II, nr 26 (04-10-1347), afgaande op de oorkonden in *Nijhoff*, I en II is dit de oudst bekende ambtsbrief

¹² Uit de tijd van de Gulikse hertogen de registers B23, B24 en B25, uit de tijd van Gelre de XIV Libri, vgl. Inleiding § 4

¹³ Zie hierna in deze paragraaf

¹⁴ Bij voorbeeld de ambtsbrieven voor Neder-Betuwe van 27-08-1390 (B23, p 185-187), 25-04-1392 (B23, p 290-292) en 20-03-1401 (B25, p 54-56), die voor Bommeler- en Tielerwaarden van 25-07-1391 (B23, p 178-180) en 29-06-1393 (B24, p 121-122), die voor Over-Betuwe van 28-03-1470 (HA, inv 10, f 21r-22r) waarvan de tekst met verandering van datum t b v dezelfde ambtman is gebruikt op 03-06-1492 (*ibidem*), gekopieerd op 02-10-1503 (*Nijhoff*, VI, nr 395), 03-10-1517 (HA, inv 16,

Tot in de tijd van Karel van Gelre verschijnen er nieuwe bepalingen in de ambtsbrieven zonder dat bepalingen van oudere datum duidelijk naar de achtergrond worden gedrongen. Hierna zal trouwens nog worden aangetoond dat de clichématige uitdrukkingen die als reden voor de benoeming werden opgevoerd een taai bestaan hebben geleid¹⁵ Het ontbreken van een duidelijke ontwikkeling in het opnemen of weglaten van bepalingen moge uit de volgende opsommingen blijken. Hiertoe is per periode van 50 jaar nagegaan welke nieuwe bepalingen in de ambtsbrieven worden opgenomen. Deze ordening levert het volgende beeld op. Vóór 1400 bevatten de ambtsbrieven bepalingen betreffende rekenplicht, onkostenberekeningen, rekendatum en afhoringsprocedure, salaris en boeteaandeel, verpanding, schuldbedrag, overdracht van het ambt, plaatsvervanger, ondergeschikten, vrijwaring bij ongevallen, aansprakelijkheid van de hertog, dijschouw, openbare orde, vervolgingsbeleid en keuze van stadsschepenen. Tussen 1400 en 1450 komen daar bepalingen bij betreffende duur van de aanstelling, opzegtermijnen, ambtseed, emolumenten, grensbewaking en bodediensten voor de hertog. Tussen 1450 en 1500 verschijnen bepalingen betreffende zekerheidstelling, borgtocht, boekjaar, boekhoudkundige voorschriften, vonnis manen, composities, klaring, geleiderecht, hertogelijke regalia, domeinen en belastingen. Na 1500 volgen nog bepalingen betreffende ingangsdatum van de benoeming, gerechtsdagen en landrecht.

Het spreekt haast vanzelf dat de afzonderlijke ambtsbrieven slechts een selectie bevatten van de zojuist genoemde bepalingen. De gehanteerde indeling in halve eeuwen is willekeurig, maar ook andere indelingen, zoals bij voorbeeld naar regeringsperioden van de hertogen, verhelderen het diffuse beeld niet. De conclusie moet zijn dat er geen ontwikkelingslijn kan worden vastgesteld. Het is opvallend dat zeer algemene zaken relatief laat in de ambtsbrieven verschijnen. Zo wordt het afleggen van de ambtseed in handen van de hertog pas voor het eerst vermeld in 1443, evenals de plicht om de grenzen van het ambt te bewaken¹⁶ Het handhaven van regalia van de hertog verschijnt pas in 1470, terwijl dergelijke rechten al honderd jaar vroeger in de rekeningen voorkomen¹⁷ Het tijdstip waarop bepaalde aanstellingscondities, taken of bevoegdheden voor het eerst in de ambtsbrieven verschijnen, zegt dus weinig over de ouderdom daarvan. Waarschijnlijk hebben onduidelijkheden of moeilijkheden die op een bepaald moment tussen hertog en ambtman ontstonden veelal ertoe geleid dat een nadere bepaling in een ambtsbrief werd opgenomen.

De ambtsbrieven verwijzen niet naar zoiets als "ambtsrecht" of "amb-

f 88r-91r), 28-01-1524 (HA, inv 18, f 122v-124r), ook gebruikt voor het dictaat van de ambtsbrief voor Bommeler- en Tielerwaarden van 15-07-1530 (HA, inv 19, f 23r-24r).

15 Zie hierna § 3

16 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 494-496 (ambtsbrief MenW 21-12-1443)

17 HA, inv 10, f 21r (ambtsbrief OB 28-03-1470) "Voirt sal hij die hergewede van mannen ind vrouwen ind oick alle versterff ons in den selven ampte verschijnende wurde vlitelicken acht to hebben ind dat altydt as hij dat vernemende wurdit ain to vangen ind getruwelicken tot onser behoiff uut to vorderen", vgl hoofdstuk III, § 6.

tenarenrecht", dat speciaal van toepassing zou zijn op de relatie tussen de hertog en zijn ambtenaren; hoogstens kunnen uit de veelheid van de in afzonderlijke ambtsbrieven voorkomende bepalingen gemeenschappelijke kenmerken gedefinieerd worden¹⁸ De rechtsverhouding tussen hertog en ambtman werd overwegend bepaald door de persoonlijke verhouding tussen beiden. Deze persoonlijke verhouding werd beheerst door de wederzijdse trouw: de loyaliteit van de ambtman en de plicht van de hertog om door de ambtman bij de uitoefening van zijn ambt geleden schade aan deze te vergoeden.

Afzonderlijke schriftelijke instructies, die naast de ambtsbrief aan de ambtman werden uitgereikt, zijn uiterst zeldzaam vóór 1543. Pas na dit jaar zullen ze in Gelre in zwang raken¹⁹ Onder Karel van Gelre werden in het reces van de rekening soms enkele nadere opdrachten aan de ambtman verstrekt zoals het invorderen van boeten en composities die nog niet of slechts gedeeltelijk door de ambtman waren ontvangen. Een instructie die al los staat van het reces, maar nogwel gelijktijdig daarmee werd opgesteld, is die voor de ambtman van Neder-Betuwe uit 1496. Deze is aansluitend op het reces door een schrijver van de hertogelijke kanselarij in de rekening neergeschreven De aanleiding voor het opstellen van deze instructie waren onregelmatigheden die in de rekening van de genoemde ambtman waren aangetroffen. De instructie is nog deels gericht op het herstellen van gemaakte fouten maar ook reeds op het voorkomen daarvan in de toekomst²⁰. Een ander zeldzaam voorbeeld is een lijstje van omstreeks 1533 waarop puntsgevijs enkele aantekeningen zijn gemaakt over de condities waarop de ambtman van Maas en Waal zijn ambt zou uitoefenen²¹

In het ontbreken van enig Gelders "ambtenarenrecht", en een codificatie daarvan, hetgeen overigens door het Gelderse hertogelijke bestuur klaarblijkelijk niet als gemis werd ervaren, werd tijdens de eerste Bourgondische periode enigszins voorzien door de uitvaardiging van de Criminele Ordonnantie van 22 april 1474 en de Ordonnantie op de Domeinen van 28 april 1474²². Laatstgenoemde ordonnantie was uiteraard vooral van belang voor de domaniale ambtenaren. De Criminele Ordonnantie regelde de strafrechtsspraak in het hertogdom, waardoor sommige artikelen ook betrekking hebben op de taken en bevoegdheden van de ambtman op het gebied van de strafrechtsspraak. Op deze artikelen wordt nader ingegaan in het hoofdstuk over de bestrijding van de criminaliteit²³ Enkele bepalingen in deze ordon-

¹⁸ Willoweit, *Die Entwicklung*, p. 86-90 spreekt van "gemeinsame rechtliche Merkmale", waardoor het idee van een "Amtsrecht" kon ontstaan, maar stelt gelijktijdig dat de inhoud van dergelijk "Amtsrecht" niet met moderne ogen mag worden bekeken, maar bepaald werd door de taken die in de late middeleeuwen in concreto aan de afzonderlijke ambten verbonden waren

¹⁹ Voorbeelden in *Rekenk*, inv. 76 en 77, Nijhoff, *Amtman Over-Betuwe* p. 178-184 noemt als het oudste hem bekende voorbeeld uit de Over-Betuwe een instructie uit 1553 en geeft tevens de tekst van een instructie uit 1591

²⁰ HA, inv. 918, f. 36r-v (30-07-1496)

²¹ HA, inv. 147, nr. 1433 (z.d.z.), hoort bij de ambtsbrief van 24-05-1533 *ibidem*, nr. 1431.

²² HA, inv. 30, f. 88v-93v (22-04-1474), uitgegeven door Van Hasselt, *Oorsprong Hof*, p. 29-68, HA, inv. 30, f. 95r-101v (28-04-1474) uitgegeven door Van Hasselt, *Oorsprong Hof*, p. 80-105

nantie zijn ook van belang voor de verhouding tussen hertog en ambtman, zoals die betreffende rekenplichtigheid (art. X, XII, XIII, XIV), salaris (art. XX), emolumenten (art. XXI), ambtseed en borgtocht (art. XXII). De instructie die Maximiliaan in 1488 voor de stadhouder van Gelre uitvaardigde, bevat verschillende algemene bepalingen met betrekking tot de rechten en plichten van de ambtmannen en andere hertogelijke functionarissen²⁴. Genoemd worden hier de rekenplichtigheid, geldigheid van ambtsbrieven en vrijwaring van aansprakelijkheid voor het verwonden en doden van verdachten. De geldigheidsduur van de ordonnanties van Karel de Stoute en Maximiliaan beperkte zich tot de beide Bourgondische periodes. Hoewel ze voor zover bekend nooit formeel buiten werking zijn gesteld, is ook niet gebleken dat ze na het herstel van het Gelderse gezag hun geldigheid hebben behouden. Een voorbeeldfunctie hebben ze evenmin gehad, aangezien door Karel van Gelre geen vergelijkbare ordonnanties zijn uitgevaardigd.

Van secundair belang ten aanzien van de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman zijn nog bepalingen die te vinden zijn in verbondsbrieven, bevestigingen door de hertog van zulke verbondsbrieven en landdagrecessen. Het aantal zaken betreffende rechten en plichten van de hertogelijke ambtenaren dat in zulke teksten ter sprake komt, is beperkt en wel in die zin dat het voornamelijk zaken zijn waarbij de onderdanen belang hadden. Daartoe kunnen worden gerekend de bepaling dat de hertogelijke ambtenaren geboren Geldersen moeten zijn, het verbod van verpanding of vervreemding van ambten op andere wijze, de plicht van de ambtmannen om de landrechten en verbondsbrieven te bezweren en de financiële controle van de rekenplichtige ambtenaren. Ook landrechtbrieven bevatten soms dit soort bepalingen, hetgeen geen verwondering mag wekken, omdat ze, gelijk de verbondsbrieven en de landdagrecessen, voornamelijk in het belang van de onderdanen tot stand gebracht werden.

3. Vereisten voor benoeming

Over afkomst, opleiding en eventueel vroeger beklede functies van de Gelderse ambtmannen is nauwelijks iets bekend. De huidige stand van het onderzoek is vooral debet aan deze lacune in onze kennis, eerder dan een gebrek aan geschikte bronnen. Op dit punt moet helaas vastgesteld worden dat er nog nauwelijks enig prosopografisch onderzoek is verricht naar Gelderse landsheerlijke ambtenaren. Een schrale troost daarbij is dat de situatie met betrekking tot de naburige gewesten nauwelijks beter is²⁵. Om ons te

²³ Zie hoofdstuk VI, § 1 in fine en 2

²⁴ HA, aanw 1948, A-III-7, f 1r-3v (z d z j), 'de instructie was gericht aan graaf Henrik van Nassau, die in augustus 1488 tot stadhouder werd aangesteld, zodat de instructie waarschijnlijk kort daarna tot stand is gekomen. Vgl. Nijhoff, V, p LXXXV

²⁵ Voor Gelre kan gewezen worden op Frankewitz, *Die geldrischen Ämter*, die voor elk van de drie

beperken tot het Gelderse: het Hertogelijk Archief bevat een schat aan informatie over ambtenaren in het hele hertogdom, zowel over de justitiële als de domaniale die op regionaal niveau werkzaam waren, als over de ambtenaren die aan het hertogelijk hof verbonden waren. Bij een prosopografisch onderzoek zou zowel aandacht geschonken moeten worden aan sociale positie en opleiding van de ambtenaren als aan hun carrièreverloop. Niet alleen zou daarbij moeten worden gelet op hun stijgen en dalen in de ambtelijke hiërarchie, maar ook naar hun horizontale mobiliteit zoals die zou kunnen blijken uit het achtereenvolgens bekleden van verschillende nagevoeg gelijkwaardige functies in verschillende gebieden van het hertogdom.

Reeds bij de huidige stand van onderzoek blijkt evenwel dat de geografische mobiliteit van de ambtmannen niet groot is geweest. Zij verplaatsen zich nauwelijks van het ene naar het andere ambt, of van het ene naar het andere kwartier. In het kwartier van Nijmegen blijken de ambtmannen nauwelijks van ambt gewisseld te hebben en de lijsten van de ambtmannen van de drie Overkwartierse ambten Geldern, Goch en Straelen die bij voorbeeld sinds kort beschikbaar zijn, leveren in dit opzicht ook een negatief resultaat op. Op een totaal van ruim veertig ambtlieden van deze drie ambten werd slechts één bekende uit het kwartier van Nijmegen aangetroffen: Reyner van Wijhe, van 1479 tot 1497 drost van Gelre, komt tevens voor als burggraaf van Nijmegen in de jaren 1478-1481²⁶. Het gelijktijdig bekleden van twee ambtmansschappen was eveneens een uitzondering; dit kwam voor in de eerste helft van de veertiende eeuw, toen het Nijmeegse burggraafschap enkele malen in een personele unie was verenigd met het ambtmanschap van Maas en Waal of met dat van de Duffelt. Sommige combinaties van functies waren trouwens verboden: in de vijftiende eeuw was het verboden om gelijktijdig een ambtmanschap te bekleden en zitting te hebben in de hertogelijke raad²⁷. In Nijmegen mocht het lidmaatschap van de raad niet worden gecombineerd met een functie in dienst van de hertog²⁸. Over de verticale mobiliteit, of populairder gezegd: carrièremogelijkheden, in de ambtelijke hiërarchie is nog minder bekend dan over de horizontale. Het wachten is op meer publicaties die zich richten op een bepaald type

bestudeerde ambten een chronologische overzicht geeft van de ambtmannen die daar werkzaam zijn geweest met biografische bijzonderheden. Voor het Nedersticht Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur*, geeft aan het slot lijsten van ambtenaren, Brabant is relatief goed gedocumenteerd met Kerremans, *Les circonscriptions*, en Uyttebrouck, *Le gouvernement*, Holland eveneens met Brokken, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*.

²⁶ Frankewitz, *Die geldrischen Amter*, p. 211-212.

²⁷ RAG, OA *Elburg*, inv. 656 (landdagrecs ca 1435-36): "Item begeren dat uwe genaden gheen amplitude die ampten, lande ende [lieden (?)] to regeren hebben in uwer genaden rait wesen, noch annehmen en sullen" Wilkes, *Inventar Xanten*, nr 1036 (19-10-1404) vermeldt de Nijmeegse burggraaf Udo die Boeze die tegelijk burggraaf en hertogelijke raad was. De burggraaf Henrick van Bylant wordt in 1465 vermeld als raad en cameranus van de hertog zie Paringet, *Grave*, p. 438. In Holland hadden de baljuws tot het midden van de veertiende eeuw ex officio zitting in de landsheerlijke raad, maar werden daarna buitengesloten. Zie Brokken, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, p. 161-170.

²⁸ Krom /Poels, *Stadrechten Nijmegen*, p. 140, 155.

hertogelijke ambtenaar, waarna door combinatie van de onderzoeksresultaten inzicht zou kunnen worden verkregen in het carrièreverloop van individuele ambtenaren.

De zojuist geschetste geringe geografische mobiliteit van de ambtman-
nen is ook wel verklaarbaar gezien in het licht van de criteria waaraan zij
moesten voldoen om tot ambtman te kunnen worden aangesteld. De crite-
ria, die in de landrechten te vinden zijn, luiden: 1) het bezit van ten minste
een nader omschreven hoeveelheid grond binnen het ambt, 2) het hebben
van domicilie binnen het ambt 3) schildboortigheid. Deze criteria zijn waar-
schijnlijk niet alle drie even oud. De landrechten uit het begin van de veer-
tiende eeuw noemen alleen het criterium van de vereiste minimum hoe-
veelheid grondbezit. Deze bedroeg voor de ambtman van Maas en Waal 50
morgen, voor die van Over- en Neder-Betuwe elk 30 morgen, terwijl voor
die van de Bommeler- en Tielerwaarden geen exacte hoeveelheid wordt
opgegeven²⁹. In de landrechten voor respectievelijk Maas en Waal uit 1443,
Over- Betuwe uit 1445 en Neder-Betuwe uit 1439 wordt deze eis verzwaaard
door toevoeging van de bepaling dat de ambtman de voorgeschreven mini-
mumhoeveelheid op het moment van zijn benoeming reeds jaar en dag
moet hebben bezeten³⁰. Snel even wat grond kopen om ambtman te kun-
nen worden, hoorde vanaf die tijd niet meer tot de mogelijkheden. Tevens
werd in laatstgenoemde landrechten een bepaling opgenomen, die inhoudt

²⁹ *OA Zaltb*, inv 1142, f 13v (landrecht BWenTW 21-11-1325) "Voert soe en sullen wy gheenon
dijckgreve, noch richter setten, hy en is geerft ende geguet in Boemellreweert ende in Tylreweert
Ende die en sall ons daer gheen ghelt op leenen", *HA*, charterverz., nr 2949 (landrecht MenW 08-
03-1328) "Voert en soelen wi en genen richter setten binnen desen lande hi en si gegoedt daernne
binnen onser graescap tot vijftich margen lands toe ende als hi ons gesworen heeft soe en sal hi niet
richten hi en heb onsen goeden luden in desen voerscr lande gheswoeren te Haren aen die kirke
recht ende vonnisse te doen der geburen tusschen twier manne tale alsoe voerscr is", *Nijhoff*, I, nr 219
p. 229 (landrecht Bet 11-12-1327) "Voert solen in Bethu wesen twee richter, een boven Osenvoren
ende een beneden Ende elke richter sal gheerft sijn in sinen ampt tot dertich morgen lants toe"

³⁰ *HA*, inv 27, f 5v (landrecht NB 30-04-1439) "Voert soe hebben wij geloeft onsen gueden luden ende
lande voirs dat wij huernaels tot gheenre tijt ghenen amptman setten en sullen dan enen gueden
schildboertigen man die in onsen lande van Nederbetue geguet sal wesen tot 32 mergen landes toe die
hij jair ende dach beseten sal hebben, ende sal in den ampt van Nederbetue woenachtich sijn eer hij
zweert, ende dairn soe lange woenachtich bliven als hij dat ampt vueren sal ende amptman wesen
sal, ende die sal selve amptman sijn ende zweren in den bancken tott Kesteren, tot Zoelen ende tot
Tyl ende sal selve dat ampt vueren ende niemant anders", Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 452
(landrecht MenW 18-06-1443) "In den yersten, dat wij nu voertaen ghenen amptman noch ghenen
dijckgreve tusschen Maeze ende Waell setten en sullen het en sij goet schyltboertighe mannen, die
die ampten selver vueren, bewaeren ende regyeren sullen Ende die sullen in den selven onsen landen
van Maeze ende Waele geerft ende geguedt (zijn) tot vijftich marghen lants toe, goets erffs, die hij
jaer ende dach beseten sall hebben Ende sall oick in den selven ampt woenachtich sijn ende bliven,
alsoe langhe als hij daer amptman bliven ende sijn sall", *OA Nijm*, inv 3251 (landrecht OB 23-
12-1445) "Voirt als wy onse ampt van Overbetu nu weder in handen hebben ende krigen, soe soelen
wy dat selve onse ampt alijt enen redeliken matigen schiltburtigen man bevelen, den aldair tot
onsen amptman setten ende onse voirs ampt an ghenen hoegeren handen brengen Die ende wye dat
voirs ampt alsoe voirtan vueren sall, die sall geguedt wesen na uytwisinge der lantbriefe ende sall
oick dat guet beseten hebben jair ende dach eer hi dat ampt anvenght sonder argelist, ende also
lange hi dat ampt vuerende is, soe sall hi in den selven ampt oick wonaftich sijn ende en sall van
ons nyet ontsett werden, ten sij terstont eyn ander alsoe gelyot als voirs is weder in sijn stat gesett"

dat de ambtman ook metterwoon binnen het ambt gevestigd moest zijn. Het niet geringe minimumgrondbezit dat de landrechten reeds in de veertiende eeuw als benoembaarheidsvereiste ten aanzien van de ambtmannen voorschreven, had er waarschijnlijk tot in de vijftiende eeuw niet toe geleid dat alle ambtlieden zich metterwoon in hun ambt gevestigd hadden. In de genoemde vijftiende-eeuwse landrechten verscheen nu ook de schildboortigheid als criterium. In het kort komt dit vereiste erop neer dat de ambtman moet stammen uit een ridderlijk geslacht en beschikken over paard en harnas om een riddermatig leven te kunnen leiden. In de vijftiende eeuw komt de schildboortigheid zowel voor bij personen van adellijke als ministeriale afkomst³¹. De burggraaf nam ten aanzien van de benoemingsvereisten een afwijkende positie in. De schaarse landrechten van het Rijk van Nijmegen vermelden de bovengenoemde benoemingsvereisten voor de burggraaf niet. Daarentegen werd aan de burggraaf wel als eis gesteld dat hij het Nijmeegse burgerrecht had³².

Aan de drie criteria waaraan de ambtman moest voldoen (grondbezit, domicilie binnen het ambt en schildboortigheid) werd in het begin van de vijftiende eeuw nog als vierde eis toegevoegd dat hertogelijke ambtenaren geboren Geldersen moesten zijn, een benoemingsvereiste dat ook uit andere gewesten bekend is³³. Het vereiste van Gelderse geboorte treffen we vooral aan in verbondsbrieven en landdagrecessen. Door deze vier criteria schriftelijk vast te leggen in landrechten of in bevestigingen van verbondsbrieven erkende de hertog formeel het recht van de ambtsingezetenen op een ambtman die uit het ambt zelf voortkwam. Welk belang gediend moest worden met het criterium van de schildboortigheid is minder duidelijk. Achtte men het lidmaatschap van de ridderschap onontbeerlijk voor een goede uitoefening van het ambtmanschap, of wilde juist de ridderschap als groep het ambt voor zich reserveren?

De criteria van grondbezit, inwonerschap, schildboortigheid en Gelderse geboorte beperkten het aantal kandidaten waaruit de hertog een ambtman kon kiezen aanzienlijk en een flexibel heen en weer schuiven van ambtmannen van de ene post naar de andere behoorde hierdoor nauwelijks meer tot de mogelijkheden. Het verschijnsel van regelmatige overplaatsingen van ambtenaren was derhalve in Gelre onbekend. Toch blijkt niet dat regelmatig de hand werd gelicht met de aanstellingsvereisten. Er is een oorkonde uit 1457 bekend, waarin de hertog nadrukkelijk verklaart dat de ambtman van Neder-Betuwe Johan van Rossem voldoende grondbezit had en als inwoner van Tiel aan het criterium van inwonerschap voldeed. Kennelijk waren er twijfels gerezen of Johan van Rossem aan de criteria voor het ambtmanschap voldeed, die door de hertog door middel van deze oor-

³¹ Van Winter, *Ministerialiteit*, p. 77, 95, 107.

³² Krom/Pols, *Stadrechten Nijmegen*, p. 82.

³³ Alberts, *Staten Gelre*, I, p. 119; vgl. Willoweit, *Die Entwicklung*, p. 89-90; Kerremans, *Les circonscriptions*, p. 76 noemt een dergelijke bepaling uit de Blijde Inkomst van 1356; in Vlaanderen was geen Vlaamse afkomst voorgeschreven en mochten de baljuws niet afkomstig zijn uit hun standplaats: Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 111-118.

konde weggenomen moesten worden³⁴ Overigens blijkt in dit geval dat een inwoner van Tiel ook als ingezetene van het ambt Neder-Betuwe werd beschouwd. Voor zover de schaarse gegevens over het grondbezit van ambtmannen conclusies toelaten, zou men kunnen stellen dat zij in dit opzicht ruimschoots aan de gestelde minimumeisen voldeden. Uit het jaar 1501 zijn namelijk enkele gegevens bekend over het grondbezit van personen die rond genoemd jaar ambtman van de Over-Betuwe zijn geweest, waaruit dit blijkt³⁵

Het criterium van de schildboortigheid in combinatie met dat van grondbezit gedurende jaar en dag en dat van het inwonerschap betekende dat een aan te stellen ambtman moest voortkomen uit de ridderschap van het ambt. Over de manier waarop men tot de keuze van een bepaalde persoon kwam, is niets bekend. Solliciteerde men bij voorbeeld individueel of vergaderde de ridderschap over een kandidaatstelling? Wij weten het niet. Het is immers een zeldzaamheid dat we toevallig uit correspondentie iets vernemen over bij voorbeeld iemands pogingen om het burggraafambt te verwerven. Zo zijn uit 1477 er twee brieven overgeleverd van de heer van Bergh, gericht aan Reiner van Broekhuizen, waaruit blijkt dat laatstgenoemde belangstelling had voor het Nijmeegs burggraafschap. De heer van Bergh, die klaarblijkelijk over vertrouwelijke informatie aangaande deze zaak beschikte, schrijft dat hij ten behoeve van Van Broekhuizen in de weer was geweest en dat hij vernomen had dat deze een goede kans maakte³⁶. Ruim twee weken later schreef de heer van Bergh opnieuw aan Van Broekhuizen met het advies om naar de aanstaande dagvaart te komen teneinde zijn zaak zelf bij hertogin Katherina te bepleiten³⁷ Reiner van Broekhuizen is toen evenwel om verder onbekende redenen geen burggraaf geworden, maar wél in 1492. Buiten dit ene geval weten we niet, of kandidaten zich zelf aanboden en in wat voor aantallen. Van de andere kant blijkt niet dat de hertog ter eniger tijd moeilijkheden heeft ondervonden om vacatures op te vullen. Wanneer er al eens een ambtmanschap vaceerde, had dit eerder te maken met het onverwachte vertrek van een ambtman dan met problemen bij de opvulling van de vacature. Toen bij voorbeeld in 1427 de heer van Buren in openlijke vijandschap met de hertog geraakte, was hij vanaf dat moment zijn ambtmanschap van het Land van Cuijk kwijt. Omdat de hertog waarschijnlijk niet onmiddellijk een opvolger had kunnen benoemen, richtte de stad Grave zich tot de hertog met het verzoek een ambtman

³⁴ HA, inv. 918, f. 6r-v (12-07-1458), ten onrechte stelt *Nijhoff*, IV, nr. 332 in het regest dat de ambtman van de hertog vrijstelling krijgt, omdat hij de vereiste hoeveelheid grond niet zou bezitten, tevens is het stuk foutief gedateerd op 19-07-1458

³⁵ Van Schaik, *Betuwe*, p. 102 vermeldt voor Arnt van der Lawick meer dan 177 morgen, p. 103 voor Johan van Heerler 52 morgen en voor Bartolt van Gent 91 morgen. Alert Hackfort wordt op p. 103 ten onrechte ambtman van Over-Betuwe genoemd, hij bekleedde deze functie in de heerlijkheid Ressen. Vgl. Kupperts/Van Schaik, *De Hackforts*, p. 5

³⁶ AHB, inv. 209, f. 76r (13-08-1477) "Doch ick sijde evenwall t'uwert behoef in der weer gewest mitten borchgreveampt tot Nymmegen ind die vaight van Bell hevet my enen tovall gedaen, ind meyne dat gy dairan by behulpe der vrinde wall komen sullen".

³⁷ AHB, inv. 209, f. 79r-v (30-08-1477).

aan te stellen³⁸. Een zelfde bezorgdheid van de ambtsingezetenen ten aanzien van vacerende ambtmansschappen valt te lezen in bepalingen uit het landrecht voor de Neder-Betuwe uit 1439 en dat voor de Over-Betuwe uit 1445, waarin de hertog toezegt na het ontslag van een ambtman terstond een opvolger te zullen benoemen³⁹. Vermoedelijk heeft in 1477 en 1492, na het ineensstorten van de Gelderse administratie van respectievelijk Karel de Stoute en Maximiliaan, hier en daar korte tijd een vacature bestaan. In Maas en Waal en Bommeler- en Tielerwaarden hebben de pandhouders van het ambtmanschap van vóór de twee Bourgondische periodes al snel weer hun oude positie ingenomen. In de Neder-Betuwe was de ambtman Johan van Rossem in 1473 naar het Bourgondische kamp overgelopen en had daardoor zijn ambt kunnen behouden, maar ook na het vertrek van de Bourgondiërs in januari 1477 en het herstel van het Gelderse gezag was hij nog minstens tot december 1477 in dat ambt gebleven. In de Over-Betuwe ging in dezelfde tijd de plaatsvervangend ambtman Arnt van der Lawick over van de Bourgondische in de Gelderse dienst (1477) en weer in Bourgondische dienst (1482). De overgang van de regering van Maximiliaan naar die van Karel van Gelre geeft geen langdurige vacatures te zien.

Bij het vervullen van vacatures hanteerde de hertog zelf nog een vijfde criterium, naast de hierboven genoemde van grondbezit, inwonerschap, schildboortigheid en Gelderse geboorte. Een criterium dat nergens met zoveel woorden vermeld wordt, maar dat in de praktijk zwaar meetelde, namelijk de solvabiliteit van de kandidaat-ambtman. Deze moest er immers steeds ernstig rekening mee houden dat hij tekorten op de exploitatie-rekening langdurig uit eigen zak moest voorschieten. Indien het saldo na de sluiting van het boekjaar negatief bleek te zijn, werd dit lang niet altijd onmiddellijk door de hertog aangezuiverd, maar werd daarentegen gewoonlijk het ambtmanschap aan de ambtman toegewezen als onderpand voor zijn vordering op de hertog. Niet alleen echter door het ontstaan van een negatief exploitatiesaldo kwam het voor dat het dienstverband tussen hertog en ambtman in een pandovereenkomst werd omgezet. Ook gebeurde het dat de hertog reeds op het moment van het ingaan van het ambtmanschap een schuld bij de kandidaat-ambtman had en tot zekerheid voor de terugbetaling dit ambt in pand gaf. Het veelvuldig voorkomen van verpanding van ambten toont aan dat de hertog in hoge mate afhankelijk was van het kapitaalkrachtige deel van de ridderschap. Diegenen uit deze groep die een ambtmanschap verwierven, zou men met evenveel recht ambtman als kredietverschaffer van de hertog kunnen noemen. Bij het zoeken van een ambtman moest de hertog dus binnen de beperkte kring van de ridderschap van een ambt feitelijk zijn keus weer beperken tot degenen die hem krediet konden en wilden verschaffen. Meer nog dan de criteria van grondbezit,

³⁸ *OA Grave*, Stadsrek. 1427, f. 83v: "Item Exken ende Baeken Vaechts tot Arnhem gereden mijns heren gnaden te versueken om enen amptman om der veden wille des heren van Buyren".

³⁹ *HA*, inv. 27, f. 5v (landrecht NB 30-04-1439): "Oick en sullen wij dien amptman in gheenrewijs ontsetten, wijen hebben ierst in den voirs. bancken enen anderen amptman in sijn stat doen zweren ende geset". Voor het landrecht van Over-Betuwe uit 1445 zie noot 30.

inwonerschap, schildboortigheid en Gelderse geboorte heeft het onuitgesproken criterium van de solvabiliteit de keuzemogelijkheden van de hertog beperkt.

Al moeten we in het verstrekken van krediet of in de mogelijkheid daartoe van de zijde van de ambtman vaak de reden van zijn benoeming zien, dit wordt lang niet altijd in de ambtsbrieven als de reden voor de benoeming opgevoerd. Gevallen waarin een direct verband wordt gelegd tussen de benoeming en een uitstaande schuld zijn zeldzaam⁴⁰. Als reden voor een benoeming is ook een keer sprake van een borgstelling door de ambtman ten behoeve van een lening die aan de hertog was verstrekt om een partij wijn te kunnen kopen⁴¹. Vanaf de vijftiende eeuw bevat het formulier van de ambtsbrieven fraaie zinswendingen die hoog opgeven over de voortreffelijke eigenschappen van de pas benoemde ambtman. Maar gezien de grote frequentie waarmee dit soort zinswendingen terugkeert, kan er weinig geloof aan gehecht worden. Neem nu bij voorbeeld Willem van Appeltern, die in 1437 tot burggraaf werd aangesteld, niet alleen vanwege een door hem aan de hertog verleend krediet van 6097 Rijsche gulden maar ook vanwege de *"rechter trouwen ind geloven der wy ons totten selven Wilhem versien ind vermoeden"*⁴². Nog in 1538 lezen we in de ambtsbrief van burggraaf Derick van Meeckeren dat hij werd benoemd *"omb trouwen ind geloven der wij ons versien tot onsen lieven getrouwen Derick van Meeckeren"*⁴³. Het is een zinswending die in de vijftiende en zestiende eeuw in de ambtsbrieven van alle ambten voorkomt. Soms wordt een voorschot genomen op de toekomst, zoals in de ambtsbrief uit 1536 van Jelis van Ryemsdyck, de ambtman van Maas en Waal: *"durch sunderlinghen genaiden ind gonsten wij op hem draigen, voirt om trowheit ind geloeven will hij ons vorder thoenen ind bewijsen sall"*⁴⁴. De tragiek van het lot wilde dat Van Ryemsdyck in 1539 te Nijmegen op het schavot zijn leven beëindigde, nadat hij in het jaar daarvoor als ambtman was ontslagen en naar de Bourgondische zijde was overgelopen. Toen hij meewerkte aan een complot om Wageningen en Arnhem voor Karel V in te nemen, liep hij tegen de lamp met de zojuist genoemde noodlottige afloop. De burggraaf Joachim van Wijhe wordt in zijn ambtsbrief van 1524 lof toegezwaaaid voor zijn moedig gedrag in verleden en toekomst: *"Omb trouwen dienst wille onse lieve getrouwe Joachim van Wijhe here tot Hijrnen ons duck ongespairt lyffz ind levens gedaen heeft ind noch vorder doen mach"*⁴⁵. Ook Joachim

⁴⁰ B25, p. 128 (ambtsbrief burggraaf 27-03-1402) *"voir welke summe geltz voirscreven wy bi raide ende goitdunken onss selfs ende onser vrende van onsen raiede gesat ende gemaect hebben, setten ende maiken, avermids desen selven brief den voirgenoemde hern Robbart van Apelteren onsen borghgreven tot Nymegen ende richter in den rijke"* Gelykluidende beargumentering in de ambtsbrieven voor Bommeler- en Tielerwaarden van 25-07-z j (B23, p. 178) 29-06-1393 (B24, p. 121) en 13-05-1403 (RAG, *heren Culemb*, inv 1787, f 225v)

⁴¹ *Rekenk*, charterverz., nr 1579 (15-04-1499)

⁴² HA, inv 11, f 20r (13-01-1437)

⁴³ *Nijhoff*, VI, nr 1931 (03-03-1538)

⁴⁴ OA Nijm, inv 3712 (29-12-1536)

werd echter ontslagen en zat in 1539 eveneens met Jelis van Ryemsdyck in het anti-Gelderse complot.

De ambtsbrieven uit de tijd van Karel de Stoute kennen andere zinswendingen, die niet minder obligaet klinken. Zo bij voorbeeld die in de ambtsbrief van burggraaf Dirck van der Horst uit 1473: "*en consideracion meismement des bons loyaux et agreables services que ledict Thierry de Horst a faiz par cy devant audict feu messieur Ernoul et a nous qu'il nous fait encoire chacun jour a grans fraiz et despens*"⁴⁶. En die in de ambtsbrief uit 1473 voor Henric van Hoorne ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden: "*omme die guetwillighen diensten die onse lieve ende zeer waill ghemynde neve raid ende kemerlinck heren Henrick van Horne, here van Perweys in menygherwijs ghedaen heeft ind hopen dat hy noch doen zall*"⁴⁷. Realistischer is de overweging in de ambtsbrief uit 1473 voor de ambtman van Neder-Betuwe Johan van Rossem: deze stelt dat Johan in het ambt wordt gehandhaafd als beloning voor de hulp die hij heeft verleend bij de overgave van Tiel aan de Bourgondische troepen⁴⁸.

4. Verpandingen van ambtmanschappen

In het moderne spraakgebruik spreken we van de verpanding van ambtmanschappen, maar de ambtsbrieven en evenzo andere bronnen spreken niet over verpandingen zonder meer, maar gebruiken omschrijvingen⁴⁹. Meestal werd in de ambtsbrieven aan het eind een bepaling opgenomen, die erop neerkwam dat de hertog de ambtman slechts kon ontslaan op voorwaarde dat hij hem oude of toekomstige schulden terugbetaalde. Zo'n schuld kon bestaan op het moment dat de benoeming van de ambtman inging, maar kon ook pas daarna ontstaan tijdens de uitoefening van het ambtmanschap. Er werd eigenlijk een dienstverband geconstrueerd dat slechts kon worden ontbonden onder de voorwaarde dat de hertog zijn schuld aan de ambtman afloste. Men zou met andere woorden ook kunnen zeggen dat de crediteur na aflossing van de geldlening het ambtmanschap moest afstaan. Blijkbaar heeft de hertog echter het dienstverband als hoofdzak van de overeenkomst willen blijven zien en de lening als bijzaak, ook al zal het in de praktijk vaak andersom zijn geweest. Een middeleeuws voorbeeld van verhullend taalgebruik? Nadere bepalingen die in het geval

⁴⁵ Nijhoff, VI, nr. 1268 (22-03-1524).

⁴⁶ HA, inv. 803, f. 2v (13-07-1473).

⁴⁷ HA, inv. 807, f. 2r (18-03-1473).

⁴⁸ ARA, *Vilvoordse charters*, inv. 16.1 (29-06-1473).

⁴⁹ Literatuur over verpandingen: Stolz, *Die Urkunden*; Sprandel, *Die territorialen Ämter*, p. 52-64; Krause *Pfandherrschaften*; Tewes, *Zur Amts- und Pfandpolitik*; Idem, *Längerfristige Amtmannschaften*; Idem *Versat ind verpandt*. Zie verder ook de bijdrage in Mieck, *Ämterhandel*, in het bijzonder Erbe, *Aspekte des Ämterhandels*, Heydenreuter, *Probleme des Ämterkaufs* en Ribbe, *Burg- und Amtsverpfändungen*.

van een kredietverlening mogen worden verwacht, ontbreken veelal in de ambtsbrieven. Zo wordt er bij voorbeeld nooit een uiterste termijn genoemd, waarop de hertog zijn lening moet aflossen. Evenmin wordt aan de ambtman het recht toegekend om het uitgeleende geld, al dan niet met inachtneming van een opzegtermijn, terug te vorderen. Hij moest maar afwachten wanneer de hertog hem wilde terugbetalen. Sommige ambtsbrieven vermelden een terugbetalingsregeling. Deze regeling bestond meestal hieruit dat de terugbetaling moest plaatsvinden uit de inkomsten van het ambtmanschap, waarbij geen uiterste termijn werd genoemd. De terugbetaling was dus niet binnen een bepaalde termijn afdwingbaar en als de inkomsten te gering waren om de schuld af te lossen, werd de terugbetaling automatisch opgeschort. Dit heeft er in de praktijk doorgaans toe geleid dat de terugbetaling bleef steken in het stadium van de goede voornemens en dat de crediteur voor het leven ambtman was, of, zo men wil, dat de ambtman voor het leven crediteur was. In feite had de ambtman-crediteur-pandhouder maar één mogelijkheid om zijn geld op afzienbare termijn terug te krijgen, namelijk de overdracht van zijn vordering. Er zijn verschillende gevallen bekend waarin een ambtman-crediteur zijn vorderingen op de hertog aan een derde overdroeg⁵⁰. Van zijn kant loste de hertog wel eens leningen af door het door hem verschuldigde geld te lenen van derden, die dan het ambtmanschap overnamen⁵¹. Het is verder niet bekend op grond van welke motieven zulk een wisseling van ambtman-crediteur plaatsvond, noch in de gevallen waarin de ambtman-crediteur zijn vordering(en) overdroeg, noch in die waarin de hertog van een derde geld leende voor het aflossen van een lening. Ook al spreken de ambtsbrieven enerzijds van een crediteur-ambtman die zijn vordering(en) overdraagt, of anderzijds van de hertog die bij een derde geld leent voor de aflossing van zijn schuld(en), het blijft de vraag van wie in feite het initiatief tot zo'n transactie is uitgegaan. Praktisch maakte het natuurlijk niet veel uit: het ambt bleef verpand en hoogstens kon er wat aan de pandsom en de condities gewijzigd worden⁵². Rentebepalingen ontbreken ook in de meeste gevallen in de ambtsbrieven; in de weinige gevallen dat de rente wordt geregeld, wordt meestal de term

⁵⁰ HA, inv. 30, f. 44v-45v (10-02-1442): hertog verleent toestemming tot overdracht van het halve verpande burggraafschap; HA, charterverz., nr. 895 en 1054 (beide 22-03-1450): dezelfde verleent toestemming tot overdracht van 1/4 van het verpande burggraafschap; HA, inv. 181 (13-04-1529): dezelfde bevestigt overdracht van het verpande burggraafschap; *Rekenk.*, inv. 391, f. 2r-5r (02-10-1463): hertog bevestigt overdracht van halve verpande ambt van Maas en Waal.

⁵¹ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, p. 297 (ambtsbrief Duffelt 01-08-1432): de hertog verklaart dat de nieuwe pandhouder hem geld heeft geleend om de vorige uit te kopen; HA, inv. 16, f. 88r-91r (03-10-1517): de hertog geeft het ambtmanschap Over-Betuwe in pand aan degene die de vorige pandhouder heeft uitgekocht. Soortgelijke gevallen in de Neder-Betuwe: B23, p. 292 (ambtsbrief 25-04-1392) waarin door de hertog wordt gesteld dat de nieuwe pandhouder de oude had uitgekocht "avermits onsen bevele ende tot onser behuef"; HA, inv. 918, f. 4v-6r (ambtsbrief 12-07-1458): aldaar f. 4v: "dat wy sculdich sijn Johan van Rossum van gheleenden ghelde daermyt wy Johan van den Steenhuys gheloest ende ghesat hebben uyt onsen ampt van Neerderbetuwen".

⁵² HA, inv. 528, f. 10r (11-05-1422) vermeldt de overdracht van het verpande burggraafschap zonder dat verder blijkt wie het initiatief daartoe heeft genomen.

handgeld gebruikt; vermelding van de term *rente* is zeldzaam⁵³. Een vroeg en eenzaam voorbeeld is de ambtsbrief voor de Over-Betuwe uit 1361: hierin wordt een jaarlijks handgeld toegekend van £1200.- op een vordering van £ 18 824-07-01, hetgeen neerkomt op een rentepercentage van 6,37%. Uit de ambtsbrief voor het burggraafambt uit 1496 blijkt dat een rente van 6% werd berekend⁵⁴. Omdat het voor de overige gevallen niet aannemelijk is dat de ambtmannen belangeloos geld leenden, moeten zij toch op een of andere manier profijt hebben getrokken van hun uitgeleende kapitaal. De rente moet daarom ingecalculeerd zijn geweest bij de vaststelling van het salaris en de provisie van de boeten, en bij de schatting van de emolumenten. Een moeilijkheid daarbij is weer dat niet is na te gaan in hoeverre het vastgestelde salaris en andere vormen van honorering de redelijk geachte beloning voor verrichte arbeid te boven gingen, welk meerder bedrag dan als de verborgen rente voor het geleende kapitaal zou kunnen worden aangemerkt. Er is in ieder geval één voorbeeld bekend, waarin de honorering extra hoog werd gesteld, omdat de crediteur-ambtman van een rentevergoeding had afgezien, maar dit soort openhartigheid blijft zeldzaam⁵⁵. Zou er overigens ook zoiets bestaan hebben als wat men gemakshalve "immateriële rente" zou kunnen noemen? Hiermee wordt dan bedoeld dat de met het ambtmanschap verkregen status, macht en invloed het verstrekken van een renteloze lening aan de hertog aantrekkelijk konden maken. Deze "immateriële rente" is helaas onmeetbaar, maar het is niet ondenkbaar dat naarmate de aflossing langer uitbleef de factor geld minder belangrijk werd en de status die het ambtmanschap met zich meebracht meer op voorgrond trad.

Verpandingen van het ambtmanschap komen voor in de oudste ambtsbrieven, maar reeds het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1325 spreekt van de verpanding van ambten. Hierin werd bepaald dat de hertog het ambt niet als onderpand mocht gebruiken om van de ambtman geld te lenen, waarbij het direct opvalt dat niet van die verhullende taal wordt gehanteerd als in de ambtsbrieven⁵⁶. Dit artikel, dat overigens ook in landrechten van andere ambten voorkomt, is later herhaaldelijk door de hertog geschonden, zoals vele praktijkgevallen vanaf het midden van de veertiende eeuw laten zien. De verpanding van ambten en domeinen is een kwestie die herhaaldelijk ter sprake kwam in de onderhandelingen die werden gevoerd tussen de hertog en de standen. Herhaaldelijk beloofde de hertog op aandrang van de standen dat hij geen delen van het

⁵³ Zie noot 55, idem het reces in HA, inv 576 (rek ambtman OB 12-01-1449 tot 13-07-1450) f 16v.

⁵⁴ Nijhoff, II, nr 115 (ambtsbrief OB 19-09-1361), *Rekenk*, charterverz., nr 1087 (06-05-1496)

⁵⁵ HA, inv 19, f 23Av (ambtsbrief BWenTW 15-07-1530) "Ende opdat hij 't selve onse ampte to trouwelicker ind bether fueren ind mit vlyt bedienen moige, ind want wy hon geyn renthe off handgelde van synen pennongen opten selven ampte staende en geven, hebben wy hem tot onderhalde van seess perden hy opten ampt halden sall toegelaten ind gegeven, toelaten ind geven mitz desen vyffhondert golde gulden van gewichte ind vyffich derselver gulden tot vollest haver ind syner knechten klejderen, die zij van onss divisien ind veruwen draegen sullen"

⁵⁶ Zie het citaat uit het landrecht van Bommeler- en Tielerwaarden van 21-11-1325 in noot 29. In het landrecht voor Maas en Waal van 08-03-1328 (HA, charterverz., nr 2949) belooft de graaf geen geld te lenen met het dijkgraafschap als onderpand

land zou verpanden, maar veel heeft dat niet gebaat⁵⁷

5. De plaatsvervangende ambtman

De ambtsbrieven houden soms rekening met de mogelijkheid dat de ambtman door ziekte of een andere oorzaak onbekwaam zou worden om het ambt uit te oefenen⁵⁸ In een door de hertog verleende goedkeuring van de benoeming van een plaatsvervanger in Bommeler- en Tielerwaarden wordt vermeld dat de pandhouder Frank Pieck niet in staat was om het ambt zelf uit te oefenen⁵⁹ Het ontbreken van meer van zulke vermeldingen in de ambtsbrieven wijst erop dat ziekte of onbekwaamheid anderszins zelden de reden was voor het aanstellen van een plaatsvervangende ambtman.

Hiervoor werd de vraag opgeworpen of de pandhouders primair als ambtman dan wel als kredietverschaffer moeten worden beschouwd. De omstandigheid dat de meeste pandhouders niet zelf het ambt uitoefenden, doet ons neigen naar de opvatting dat de meeste pandhouders primair kredietverschaffers waren. Wat moeten we echter dan weer denken van de pandhouders die aanvankelijk het ambt zelf uitoefenden en eerst later een plaatsvervanger aanstelden, of van die pandhouders die tussen twee plaatsvervangers in het ambt tijdelijk weer zelf uitoefenden? Het verschijnsel plaatsvervangende ambtman viel waarschijnlijk niet in goede aarde bij de ambtsingezetenen, want zowel de landrechten voor Neder-Betuwe van 1439

⁵⁷ Zie Alberts, *Staten*, I, p. 115, 119-120, 254

⁵⁸ *Rekenk*, charterverz., nr. 1087 (ambtsbrief burggraaf 06-05-1496) "Oick hebben wij den vurger Claess ind Claess Vighe ind Henrick Vighen onsen borchgreven ind oeren erven bewillicht off sij tot eniger tyt ongestalt wurden off dat oen nyet en beliefden onse borchgreveampt vurss selve to bedyenen ind ons eynen anderen gueden bequemen man dairtoe presenterden, dat wij den tot oeren begeerten so ducke des noit weer in onse ampt setten ind doen setten sullen dat to bedynen", B24, p. 122 (ambtsbrief BWenTW 29-06-1393) "Ende off Wolter vurscreven sieck ende sijns selfs niet mechtich en were off wurde dat he dan bij onsen rade in syn stede als dat vurscreven ampt te bewaeren enen anderen bevelen mach ende den sullen wij dair yn setten ende die sal ons huldinghe in Wolters stede doen als dat behoerlich is", RAG, *heren Culemb*, inv. 61 (ambtsbrief BWenTW 13-05-1403) "Ende off her Arnt voerg sieck wurde, off syns selfs nyet mechtich en were of en wurde, dat he dan by onsen raide in sijne stede als die voerscr ampte te verwaeren eynen anderen bevelen mach ende den sullen wij daern setten ende die sall ons huldinge doen in heren Arnts stat voers als dat behoerlich is Ende oich of her Arnt voers aflivich wurde, dat dan sijne neeste erfigenamen die voerg ampte annemen sullen ende moigen of eynen anderen gouden manne bevelen moigen die te bewaeren als sich dat geboert ende behoerlich is in allen punten ende vurwarden als voerscr steit

⁵⁹ HA, inv. 9, f. 40v (ambtsbrief plaatsvervanger BWenTW 15-11-1478) noemt als reden voor het aanstellen van een plaatsvervanger 'So als Arnt Pieck, amptman in Bomelre- ende Tielreweerden onss nu to kennen gegeven heeft wo dat hij avermits kranckheit sijns lijfs sijne ampt nijet waill voirwesen, vueren, noch bedienen en konde as hem waill van der ampten wegen behoorden ende geboorden, ende ons ende den ondersaten desselven ampts na gelegenheit der tijt alst nu bynnen lants gelegen is waill van noide weer"

als voor Maas en Waal van 1443 schrijven voor dat de ambtman het ambtmanschap zelf moest uitoefenen. In het Maas en Waalse landrecht werd evenwel onmiddellijk weer een uitzondering gemaakt voor degenen die het ambtmanschap later in dat jaar in pand namen, zodat de bepaling meteen een wassen neus werd⁶⁰ In het algemeen kan men stellen dat verzet tegen het instituut van de plaatsvervangende ambtman, waarvan trouwens weinig blijkt buiten de bepaling in de twee genoemde landrechten, weinig succes heeft gehad. In de praktijk kwamen plaatsvervangende ambtmannen immers zeer vaak voor. Met betrekking tot de aanstelling van plaatsvervangers kunnen in de ambtsbrieven twee verschillende procedures worden onderscheiden, namelijk enerzijds benoemingen waarbij de goedkeuring van de hertog was vereist⁶¹, en anderzijds de vrij zeldzame regeling waarbij bepaald werd dat die zonder diens toestemming konden geschieden⁶² Een enkele keer werd de kwestie in een aparte oorkonde geregeld⁶³

⁶⁰ Vgl. het citaat uit het landrecht voor Neder-Betuwe uit 1439 in noot 30, voor de uitzonderingsclausule in het landrecht van Maas en Waal Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 452

⁶¹ Bij voorbeeld B23, p. 32 (ambtsbrief burggraaf 30-11-1384) "Doch ist geuweret dat Gadert vorscreven die borchgrascap ende dat ampt vorscreven mach doen verwaren ende bevelen dat eynden te bewaren overmids onsen wille ende weten", *Nijhoff*, III, nr. 91 (ambtsbrief OB 13-07-1382) "Voert so mach Johan onse knaep ende amptman vuren yn syn stat setten enen gueden manne tot enen amptman, wanneer ende soe woe ducke dat he wille, ende he des aen ons versuet"

⁶² Het oudst bekende voorbeeld betreft het benoemen van een plaatsvervanger door de erfgenamen van de pandhouder van het ambt voor de Bommeler- en Tielerwaarden in B24, p. 2-3 (ambtsbrief BWenTW 14-10-1392) "Ende weert oick sake, dat here Bruusten voerscreven afflivich woerde, so gelaeven wy synen dochteren, die onbestaet weren end genen man en hedden noch oick gehatt en hedden, alle diese gelaeften ende vurwarden vurscreven in alre maten te halden end te voldoen als voerscreven is End wie syn dochteren voerscreven tot enen amptman hebben wolden na dode heren Bruustens voerscreven, dien gelaeven wi hem te setten in alre maten als voerscreven steyt", *HA*, inv. 182 (ambtsbrief MenW 21-12-1443) "In den yrsten soe Wyllem ende Jacob vurs des eens werden, soelen wie van hoen die ampten yrst anvangen ende vuren sal off een ander van hoeren wegen, den soelen wy eyden tot begeerten Wyllems ende Jacobs vurs Ende tot wat tyden Wyllem ende Jacob vurs den amptman ende dijkgreve alsoe geejdt nyet langer en genuedhen te holden die vurs ampten te bewaeren off met eyningen van hoen beden alsoe niet bewant en worde, dat sij die ampten sel[le]ver nyet bewaeren en wolden off en kunden, soe moegen sij dat ontsetten ende eenen anderen weedersetten off ennych van hoen beden te setten alsoe ducke ende menichweert als Wyllem ende Jacob vurs dess genuegen sall, den wij te allen tyden tot hoere beider begheren ende gesinnen Wyllems ende Jacobs vurs eyden ende eyn schijn geven soelen an onse lande tusschen Maze ende Wale den tot eynen amptman ende dijkgreve tontfangen soe ducke des noyt geboeren sal", *Rekenk*, charterverz., nr. 1579 (ambtsbrief OB 15-04-1499) bevat een contradictie, eerst vermeldt de tekst "vur welicke somme gelts wy Goissen vurs ind synen erven in handen gestalt hebben ind mits desen onsen brieve stellen ende setten onse alinge ampt van Averbetuwe mitten richterampten, peijnderen, schriver, baden ende alle synen toebehoer as dat gelegen is, dat voortain te bedienen off to laiten bedienen mit gueden bequeemen persoenen dair wij alht tot synen gesynnen ende synre erven bereit to syn sullen den gecommittierden van synre ind hoere wegen tontfangen ind tonsetten op alsulicke condicien, loyn, profijt ind genott as wij onsen lieven rait ind getrouwen Arnt van der Lauwck dat gegont ind tot synen lyve verschreven ende verzegelt gehaedt hebben" Na de datumregel is bijgeschreven. "Item dat ampt vurs sall Goessen doen off laiten bedienen avermits bequeemen persoenen die hij doch mit onsen will, weten ende consent dairin ordinueren ende stellen sall. Ind hymede sall dese breiff nyet gecviert wesen, mer in synre volre machten ind van werde blyven" In deze als postscriptum toegevoegde bepaling wordt dus het recht om zonder goedkeuring van de hertog een plaatsvervanger aan te stellen herroepen Van de ambtman Arnt van der Lawick is een

De voor het benoemen van een plaatsvervanger vereiste toestemming van de hertog beperkte dus de rechten van de pandhouder. De hertog kreeg van de andere kant zijn zeggenschap over het ambt, die hij door de verpanding uit handen had gegeven, weer gedeeltelijk terug. Dat de hertog door het opnemen van zo'n bepaling de schade van de verpanding probeerde te beperken, is alleszins begrijpelijk. Hij maakte in de praktijk ook inderdaad gebruik van zijn goedkeuringsrecht⁶⁴ Tevens gaf hij voor plaatsvervangers vrijwaringsbrieven af, waarover later meer⁶⁵ Waarom de hertog in sommige gevallen toeliet dat de pandhouder geheel op eigen gezag een plaatsvervanger mocht aanstellen, is niet bekend. Een kwestie van loven en bieden bij het aangaan van de pandovereenkomst? Misschien was de keuzevrijheid van de pandhouder die zonder toestemming van de hertog een plaatsvervanger mocht aanstellen toch niet zo groot, omdat de hertog het functioneren van de plaatsvervanger kon blokkeren door hem eenvoudigweg de eed niet af te nemen. De plaatsvervanger moest verder niet alleen zijn ambtseed direct in handen van de hertog afleggen, maar ook in een aantal andere opzichten kwam hij in een directe verhouding tot de hertog te staan. Bijgevolg was het voor de hertogelijke administratie vrij gemakkelijk om het functioneren van de plaatsvervanger te frustreren. Deze ontving immers bevelbrieven in de regel direct van de hertogelijke administratie, wendde zich rechtstreeks tot de hertogelijke administratie in gevallen van zware misdaden waarvoor hij bij de hertog een vonnis moest halen en liet daar ook de rekeningen afhoren. In de rekeningen die door plaatsvervangers ter afhoring aan de hertog zijn overgelegd, kan men meestal slechts aan enkele posten zien dat er ook nog een pandhouder was, met name bij de berekening van het saldo, waar de hoogte werd berekend van de vordering van de pandhouder. Het verschijnsel van de pandhouder die als het ware uit het zicht verdwijnt, is nog sterker in de ambtmansoorkonden. De oorkondende plaatsvervanger noemt zich richter of ambtman, gewaagt in het geheel niet van zijn plaatsvervangerschap en zegelt met zijn persoonlijke zegel. Uit enkele ambtsbrieven blijkt verder dat de pandhouder niet verantwoordelijk was voor ambtsdelicten van de plaatsvervanger en dat laatstgenoemde zich in zulke gevallen persoonlijk ten overstaan van de hertog moest verantwoorden⁶⁶

ambtsbrief bekend van 03-06-1492 (HA, inv 10, f 21r-22r), maar deze bevat geen bepalingen over plaatsvervangers.

⁶³ HA, inv. 928, f 66r-v (10-08-1434) de hertog geeft de pandhouder van Bommeler- en Tielerwaarden en zijn erfgenen het recht een plaatsvervanger aan te stellen, waarbij hij zich het recht voorbehoudt de plaatsvervanger bij gebleken ongeschiktheid uit het ambt te zetten, waarna de pandhouder een nieuwe plaatsvervanger mag aanstellen

⁶⁴ HA, inv 182 (08-01-1464) goedkeuring plaatsvervanger Maas en Waal, *Rekenk*, charterverz., nr 2070 (28-09-1494) idem Bommeler- en Tielerwaarden, HA, inv 9, f. 40v (15-11-1478) idem Bommeler- en Tielerwaarden.

⁶⁵ ARA, *Van Wassenaar-Van Rosande*, inv XVI-R (20-08-1484) vrijwaring plaatsvervanger Neder-Betuwe, *Rekenk*, charterverz., nr 2069 (09-11-1421) idem Bommeler- en Tielerwaarden

⁶⁶ *Rekenk*, inv 5664 (ambtsbrief BenR 19-07-1414) 'Ende weert saecke dat die amptman, richter off boden alsoe als vurs steet van Gijsbert vurg off zynen neesten lijffs erven vurs gesatt, mijsdeden

Een van de eerste plaatsvervangende ambtmannen die bekend is, komt in 1383 voor in de Over-Betuwe, maar vooral in het tweede kwart van de vijftiende eeuw is het instituut van de plaatsvervangende ambtman in alle ambten in zwang geraakt. Dat is niet verbazingwekkend, omdat in die periode de meeste ambten verpand waren en het plaatsvervangende ambtmanschap nagenoeg inhaerent was aan de verpandingen.

De ambtmannen in de twee Bourgondische periodes waren nooit pandhouder, maar ook zij stelden vaak plaatsvervangers aan. De Bourgondische ambtsbrieven regelen niets met betrekking tot plaatsvervangers. Het aanstellen van een plaatsvervanger werd in ieder geval wel toegestaan getuige het grote aantal praktijkgevallen, maar waarop deze toestemming berustte, is onbekend. Het aanstellen van plaatsvervangers in deze periode moet samenhangen met de accumulatie van functies die zo kenmerkend is bij de Bourgondische ambtmannen. Bovendien werden ambtmanscapen vaak vergeven aan topfiguren uit de adel, bij wie het persoonlijk uitoefenen van het ambtmanschap vanwege hun status niet gebruikelijk was. Het sprekendste voorbeeld hiervan is Guy van Brimeu, heer van Humbercourt, voor wie de ambtmanscapen van Maas en Waal en van het Land van Cuijk slechts twee van zijn vele functies waren⁶⁷ Burggraaf Derick van der Horst was tevens ambtman van het aan het Rijk van Nijmegen grenzende Kleefse ambt Kranenburg. Johan van der Horst, ambtman van Over-Betuwe, was tevens ambtman van het Kleefse ambt Dinslaken. Combinatie van ambtmanscapen kwam overigens ook al eerder voor, zoals blijkt uit het geval van Elbert van Alphen, die vanaf 1432 pandhouder van het ambtmanschap van de Duffelt was en vanaf 1438 het ambt Gennep van de hertog van Kleef in pand hield⁶⁸.

De plaatsvervangende ambtman verkeerde in een merkwaardige positie omdat hij twee heren moest dienen: de ambtman voor wie hij als plaatsvervanger optrad en de hertog. Het contact tussen plaatsvervanger en hertog was meestal rechtstreeks. Het spreekt haast vanzelf dat de belangen van de hertog en de ambtman niet altijd parallel liepen, zodat de plaatsvervanger vaak in een tweeslachtige positie moet hebben verkeerd.

Over de rechtsverhouding tussen de ambtman-pandhouder en zijn plaatsvervanger en over de beloning van laatstgenoemde is nauwelijks iets

ende tegen ons broecken, dat soelen zij ons beteren, behetelich doch Gijssbert vurs. [d i de pandhouder] ende zijnen neesten lijfs erven hoers geltz ende guetz dat sij aen den vurs ampte liggende hebben" HA, inv 182 (ambtsbrief MenW 21-12-1443) "Voert ist vurwaerde soe wien Willem ende Jacob vurs setten tot eenen amptman woe ducke ende menichwarven dat geboeren sal, die selve amptman en mach noch en sal die ampten vurs nyet verbroicken an ons noch an onsen heerlicheit, meer die broicken off soe geboerden en soelen wy halden an den amptman ijn der tyt den sy gesat hebben ende an synen gueden", HA, inv 928, f. 66r-v (10-08-1434) "Voirt meer wairt saick dat ons die gesatte amptlude van Francken of synen erven broeckten bynnen der tyt dat sy onse ampten vuerden ende regerden, dat sullen sy ons betheren behetelick Franck ende synen erven syns gelts ende goets dat hy aen den ampt voirs liggende heeft".

⁶⁷ Paravicini, *Guy de Brimeu*, passim en in het bijzonder p 382-397

⁶⁸ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr 285, p 297-298 (ambtsbrief Duffelt 01-08-1432) en nr 299, p 324-331 (ambtsbrief Gennep v 2-02-1438), zie verder onder bijlage 1.

bekend. Ten aanzien van de beloning kunnen we slechts vermoeden dat deze uit de beloning van de ambtman-pandhouder gefinancierd moest worden. De rechtsverhouding tussen de pandhouder en de plaatsvervanger werd klaarblijkelijk niet schriftelijk vastgelegd; desbetreffende oorkonden zijn er nauwelijks en het is niet aannemelijk dat ze vrijwel alle verloren zijn gegaan. De ambtsbrieven die Guy van Brimeu als ambtman van Maas en Waal in 1473 en 1474 aan zijn achtereenvolgende plaatsvervangers uitreikte, behoren tot de zeldzame voorbeelden⁶⁹. Een ander zeldzaam voorbeeld is de op schrift gestelde overeenkomst tussen de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden en zijn plaatsvervanger uit 1536. Deze overeenkomst vertoont grote gelijkenis met de ambtsbrieven uit die tijd⁷⁰. Ten tijde van Maximiliaan kwam het voor dat de plaatsvervanger het ambt pachtte; de pachtcondities zijn evenwel niet bekend⁷¹.

Eenvoudiger ligt de zaak wat betreft de rechtsverhouding tussen hertog en plaatsvervanger. Regelmatig vinden we in de ambtsbrieven vermeld dat deze verhouding overeenkomstig de bestaande ambtsbrief⁷² zou zijn.

6. Garanties van de hertog ten opzichte van de ambtman en omgekeerd

De uitoefening van het ambtmanschap was niet zonder risico's. De arrestatie van misdadigers ging vaak gepaard met geweld, rechtszittingen en dijkschauwen konden worden verstoord door geweldpleging. De ambtman diende met zulk soort situaties rekening te houden en met tegengeweld te reageren. Daarbij konden hij en zijn dienaren al dan niet dodelijke verwondingen oplopen en de arrestanten evenzo; verdachten konden in de gevangenis overlijden. De hertog vrijwaarde zijn ambtman bij voorbaat voor de gevolgen van het verwonden of doden van arrestanten bij hun arrestatie of tijdens hun detentie en dit gold tevens voor de ondergeschikten van de ambtman. Daarom werd in de ambtsbrieven bepaald dat de ambtman en

⁶⁹ HA, inv. 804 (ambtsbrief plv MenW 22-07-1473) en inv. 805, f. 3r-4r (ambtsbrief plv MenW 22-04-1474).

⁷⁰ Hof, civ. proces 1611-24 (06-05-1536).

⁷¹ De plaatsvervangende ambtman van Over-Betuwe verklaarde op 06-04-1486 tegenover ambtenaren van Maximiliaan "dat he dat ampt van [de pandhouder] Ungerspach gepacht hedde sonder dairaff enyge rekenyng te doin" (HA, Buren, aanw. 1955-I-16).

⁷² HA, inv. 182 (ambtsbrief plv MenW 08-01-1464) verwijst naar de ambtsbrief van 21-12-1443, HA, inv. 928, f. 66 r-v (10-08-1434) de hertog verleent toestemming tot het aanstellen van een plaatsvervanger in Bommeler- en Tielerwaarden inclusief bode- en richterampten "die selve ampten te verwaeren ende te regiren in alle der mathen als Franck [de pandhouder] voirs ende onse amptlude gewoenlicke zijn te doen", HA, charterverz., nr. 1276 (19-06-1456) renversaal van de plaatsvervanger in Bommeler- en Tielerwaarden met daarin een vidimus van de ambtsbrief van 12-05-1456, *Rekenk*, charterverz., nr. 2070 (28-09-1494) de hertog bevestigt de verpanding van Bommeler- en Tielerwaarden en bevestigt de benoeming van een plaatsvervanger, die het ambt zal uitoefenen onder verwijzing naar vroegere ambtsbrieven.

zijn ondergeschikten bij voorbaat van strafvervolgning werden ontslagen en dat de hertog alle schade zou vergoeden die zou ontstaan doordat het slachtoffer of zijn familie hem zouden aanklagen. Voorwaarde bij dit alles was wel dat een en ander tijdens de uitoefening van de functie was geschied en dat er geen sprake was van opzet⁷³. Deze regeling moest enerzijds de risico's die de ambtman tijdens de uitoefening van zijn functie liep, beperken en anderzijds voorkomen dat hij uit vrees voor ongelukken al te gemakkelijk van de arrestatie en het gevangen zetten van misdadigers zou afzien. De vrijwaring werd omstreeks 1400 soms niet in de ambtsbrief, maar in een aparte oorkonde opgenomen⁷⁴. Het betreft hier vrijwaringen in algemene zin, zoals die ook in de ambtsbrieven voorkomen. De reden voor de uitvaardiging van een afzonderlijke oorkonde is niet bekend. Deze moet soms worden gezocht in het feit dat de hertog voor een bepaald geval waar moeilijkheden werden verwacht de ambtman nog eens nadrukkelijk en op voorhand wilde vrijwaren voor ongevallen die zich door zijn optreden konden voordoen. Het uitvaardigen van afzonderlijke vrijwaringsoorkonden is in onbruik geraakt, waarschijnlijk omdat het veel praktischer was om de vrijwaringsclausule in de ambtsbrief op te nemen. Bij de bepalingen betreffende vrijwaring verscheen soms de toevoeging dat de hertog voor de ambtman een "hoofdheer" zou zijn. Frequenter en bijna altijd verschijnt de term "hoofdheer" in een bepaling in de ambtsbrieven waarin de hertog zijn ambtman toezegt om hem alle geleden schade te vergoeden voor het geval dat hij een militaire nederlaag zou lijden of in gevangenschap zou raken. Deze bepaling doet denken aan de verplichtingen die een leenheer had ten opzichte van zijn leenman⁷⁵.

Garanties in omgekeerde richting, namelijk van de zijde van de ambtman tegenover de hertog, kwamen nauwelijks voor. Ze zijn alleen uit de eerste Bourgondische periode bekend, toen de ambtman van Maas en Waal

⁷³ RAG, *hlh.* Bronchorst, inv. 30B (ambtsbrief burggraaf 18-11-1371): "Voert sijnt voerwarden weert dat die heer van Bronchorst voern. of zijnre richter ende amptlude ennich yemant aentasten ende aenveerden um broeken wil die hi tghegen ons ghedaen hedde ende daer doetslach in viel of anders ennigherhande ongheval in wilker manieren dat dat weer, daer en soude noch en sal die heer van Bronchorst voern. of zijn richter ende amptlude ende alle dieghene die bi hem daer weren ende hem ghehulpich daerthoe zijn en ghene broeke tghegen ons ende onser heerlicheit aen doen ende wij en soelen en gheen ghericht daerover doen noch laten gheschien".

⁷⁴ B23, p. 180 (NB 31-07-1390); dezelfde vrijwaringsbrief *ibidem*, p. 283 (z.d.); *ibidem*, p. 60 (BWenTW z.d.); *Nijhoff*, III, nr. 279 (BWenTW 18-02-1405).

⁷⁵ B23, p. 186 (ambtsbrief NB 27-08-1390): "Ende wert dat he enyge cost dede als vurscreven is omme die dike ende weteringe the beschouwen ende oic off he dede enige cost off verlech omme enyge sunderlinge saken wille als vurscreven is bij onsen bevele bynnen off buten sijnen ampte ende dat he off sijne gesellen yn onsen dienste off dat wij hem ontboden mit onsen brieven erghent the rijden mit ons off van onser wegen ende sij dan nederlegen ende gevangen wurden off reysyge haeve verloeren, dair solden wij hoire hoeftthere aff wesen ende die cost ende dat verlech ende verlies vurscreven sal he boiren van allen saken ende broiken als verschinen soilen van den ampte ende dijkgraschap vurscreven"; B25, p. 129 (ambtsbrief burggraaf 27-03-1402): "Voirt of sake were dat her Robbert voirscreven off syne knechten of anders yemant die he gebeden hedde mit hem the rijden omme des voirscreven ampts wille nederlaghen ende gevangen wurden of schaide leden ain peerden of ayn anderen reysigen haeven, dairaf sollen wy horre hoeftthere wesen ende dairaff wall beleggen".

Guy de Brimeu voor zijn plaatsvervangers borgtocht voorschreef⁷⁶. Burggraaf Reyner van Wijhe moest bij zijn ambtsaanvaarding in 1478 als zekerheid een geldsom storten. De achtergrond hiervan was dat Reyner van Wijhes rechten op het burggraafschap aangevochten werden, waarover eerst een uitspraak moest worden gedaan⁷⁷. Het feit dat de meeste ambten verpand waren, maakten zekerheidstellingen door het stellen van borgen of het storten van een som geld eigenlijk ook overbodig, omdat het door de pandhouder aan de hertog verstrekte krediet als zekerheid kon fungeren. Formeel zou de ambtseed die de ambtman ten overstaan van de hertog aflegde, kunnen worden beschouwd als een belofte van de ambtman ten opzichte van de hertog om zijn taak naar bekoren te vervullen, maar materiëel zal dit weinig gewicht in de schaal hebben gelegd.

7. Begin en einde van het ambtmanschap

7.1. Ambtsaanvaarding

De ambtsbrieven noemen geen precieze data waarop de ambtman in functie moest treden. Men ging er waarschijnlijk vanuit dat de benoeming inging op het moment dat de ambtsbrief werd uitgereikt. Gelijktijdig met de uitreiking van de ambtsbrief zwoer de ambtman in de handen van de hertog de eed van trouw, of deed hij *huldinge* zoals het een enkele keer ook wel genoemd werd. Onder Karel de Stoute en Maximiliaan vond de eedsaflegging meestal pas geruime tijd na de uitvaardiging van de ambtsbrief plaats. De ambtman diende daartoe naar de Bourgondische rekenkamer te reizen of hij kon de eed in de handen van de stadhouder afleggen. Het afleggen van de eed ten overstaan van de hertog wordt voor het eerst vermeld in de landrechten uit het begin van de veertiende eeuw⁷⁸. De oudste vermeldingen in de ambtsbrieven spreken van *huldinge doen*, terwijl de aanduiding van de eed omstreeks het midden van de vijftiende eeuw voor het eerst verschijnt⁷⁹. Waarschijnlijk is de eed van trouw aan de hertog net zo oud als het ambtmanschap en dus ouder dan de oudst bekende vermeldingen. Een eedsformulier is helaas niet bekend.

Als ten opzichte van de hertog aan alle formaliteiten was voldaan, was de ambtman weliswaar in functie, maar hij kon feitelijk niet functioneren zolang hij nog niet voor de ambtsgerechten en de stedelijke gerechten de eed op het land-, dijk- of stadrecht had afgelegd. De eed op het landrecht van het

⁷⁶ HA, inv. 804 (ambtsbrief plv. MenW 22-07-1473) schrijft een borgtocht voor van tenminste 500 kronen; HA, inv. 805, f. 3r-4r (ambtsbrief plv. MenW 22-04-1474); de laatste borgtocht werd vastgelegd in een Maasbommelse schepenoorkonde van 20-09-1475, die transfix is bij het renversaal van 19-09-1475 (HA, charterverz., nr. 2473 en 2474).

⁷⁷ HA, inv. 9, f. 19r-20r (ambtsbrief burggraaf 21-03-1478).

⁷⁸ Zie noot 80.

⁷⁹ Zie de citaten uit de ambtsbrieven voor Bommeler- en Tielerwaarden van 29-06-1393 en 13-05-1403 in noot 58.

ambt wordt reeds voorgeschreven in de landrechten uit het begin van de veertiende eeuw en wordt ook in latere landrechten nog herhaaldelijk genoemd⁸⁰ Later moesten ambtmannen ook de eed afleggen op recht van algemene aard zoals de Nye Ordonnancie van 1448, die door de standen was geredigeerd, en op het landrecht in het algemeen⁸¹ Als er binnen een ambt meer dan een gerecht was, moest de ambtman voor elk gerecht afzonderlijk de eed op het landrecht afleggen⁸² Deze eed op de handhaving van het landrecht was nog meer dan de eed die de ambtman ten overstaan van de hertog aflegde een *conditio sine qua non* voor het functioneren van de ambtman. De eed werd hem niet vaak geweigerd voor zover valt na te gaan. Twee gevallen betreffen een weigering door steden⁸³ Soms kwam er tegenwerking uit een andere hoek: in tijden dat er binnen een ambt twee elkaar beconcurrerende ambtlieden waren, werd de eedsaflegging voor het ambts-gerecht een cruciale gebeurtenis, waarvoor of waartegen hele regimenten op de been werden gebracht⁸⁴ De ambtman legde niet alleen de eed af op de

⁸⁰ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 222 "Voert wil wi, dat onse amptlude ende onse richtere, die nu sin ende namaels wesen zolen in Zautbomel, Bomelrewert ende Tyelrewert, sveren zolen ten heylighen voer den schepenen van Zautbomel, eer si dat ampt aenvaen of te gericht zitten, of ennichs gerichts onderweynden, desen voerghenoemden luden van Zautbomel, Bomelrewert ende Tyelrewert, die nu sin of namaels zolen wesen wonachtich, al hore recht te behauden ende elker mallic recht ende vondenis te doen, den armen als den riken, behadelic hoem al horre brieve diere van Zautbomel, van Bomelrewert ende van Tyelrewert, woerde ende punten daernn bescreven, die hem nuttelic sin of baten moghen"

⁸¹ *Alberts, Staten*, I, p 211, 253

⁸² Zie het citaat uit landrecht voor Neder-Betuwe uit 1439 in noot 30 en verder noot 89

⁸³ Uit gevallen uit de praktijk blijkt dat verzet tegen een ambtman kwam van de zijde van een stad of van de ridderschap van het ambt Blijkens een brief van de stad Nijmegen aan de stad Arnhem van 04-12-1436 had eerstgenoemde stad geweigerd om Willem van Appeltern de burggraaf af te nemen, omdat hij geweigerd had het verbond van 1436 te bezweren, uitgegeven door Van Schevichaven, *Organisatie en bestuur*, p 106-107, *OA Grave*, correspondentie, 16-04-1477 Frederik van Egmond verzoekt de stad Grave om hem als ambtman te accepteren, nadat deze hem eerder geweigerd had, *ibidem*, 05-05-1477 hertogin Maria van Bourgondie sommeert de stad, na vernomen te hebben dat Frederik van Egmond als ambtman was geweigerd, hem alsnog te accepteren Er zijn geen aanwijzingen dat Van Egmond daadwerkelijk als ambtman heeft gefunctioneerd In 1538 moest de hertog de ridderschap van Neder-Betuwe herhaald bevelen om de nieuwe ambtman Claas Vijgh te beedigen, de ridderschap weigerde dit, omdat men het ontslag van de vorige ambtman, Joost van Sweeten, niet erkende, door dit ontslag zouden de rechten van de erfgenamen van Van Sweeten voorganger, wijlen Adriaan van Bueren, in wier naam Van Sweeten het ambtmanschap uitoefende, geschonden zijn (*HA*, inv 143b, nr 727, 26-02-1538)

⁸⁴ *HA*, inv 613 (rek ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 13v "Also Henrick van Kulenborgh sich to Kesteren voir der Leede hadde laeten eyden voir eyn amptman ende sich verboet over 14 dage to richten etc , wolde die deputerde ende steeden etc sulx gekeert hebben ende quamen mij opten uytgerichtdach to baeten mit voel treffelijcken gueden mannen, nitteren ende knechten, dairto die stad van Nyemegen wail 1500 to vuet die Waell neder, die stat van Arnhem omtrent 200 to vuet, heren Deric van der Horst uyt Veluwen, 500, die richter van Arnhem sijn gantzse ampt mitten kockenslach Ende voort ander frunde ind dat heeft gecost ain leveringen, teringen ind anderen onrait nae uytwysinge der cedulen hierbij gesteecken dat ick betaelt hebben tsamen 57 R gld 9 st 3 1/2 o ", *HA*, inv 920 (ambtman NB 25-01-1509 tot 24-01-1510) f 32r "In den yrsten op manendach post Conversionis Pauli in tyt der veden hebbe ick Albert van Ermell to Kesteren mijnen eed gedaen ind des donredages dairna to Zoelen ind mij ther zelve tyt ain beyden bancken mede verbaden,

landrechten maar ook op de privileges van de steden die binnen zijn ambt waren gelegen. Dat gold in een geval ook voor de privileges van een stad die buiten het ambt was gelegen. Het privilege van de stad Arnhem uit 1362, dat bepaalt dat burgers van deze stad niet gedaagd konden worden voor Betuwse rechtbanken, schrijft namelijk voor dat de ambtmannen van de Betuwe (hier te verstaan als die van respectievelijk Over- en Neder-Betuwe) bij het afleggen van de eed voor de hertog tevens moesten zweren dit Arnhemse privilege te zullen respecteren⁸⁵ De stad Nijmegen kende een eed van de burggraaf⁸⁶ De Tielse stadsprivileges uit 1410 en 1447 schrijven voor dat de ambtman van Neder-Betuwe het Tielse stadsrecht moest bezweren en het landrecht voor de Neder-Betuwe uit 1439 stelt dat de ambtman te Tiel de eed moest afleggen, naar aan te nemen valt op het stadsrecht⁸⁷ Ook in Zaltbommel legde de ambtman de eed op het stadsrecht af⁸⁸

Vrijwel gelijktijdig met de benoeming stuurde de hertog een kennisgeving naar de gerechten en steden van het ambt Deze kennisgeving bevatte meestal ook een bevel aan de onderzaten en bestuurders om de ambtman te aanvaarden door hem de eed af te nemen en hem vervolgens gehoorzaam te zijn. Dit soort kennisgevingen zijn bekend uit de tijd vanaf 1390⁸⁹

wairtoe mijne gen heer mij ruter ende knecht geschicht hefft, to weten Langh Kessell myt synen ruter en uytten Averdeerdell, synre genaden travanitten, voirt ruter ende knecht uytter Wageningen", *ibidem*, f. 33r 'Op manendach post Visitationis Marie byn ick myt ruter en knecht gereden omme to Kesteren te richten, so is Johan van Balveren ther zelve tijt myt alremacht uytter Tyell ende Bueren ind der gelijcken van Aernhem baven aff gekomen ind zolde onss billick nedergeworpen hebn, syn doe die ruter en mitten gantzen hoep uyt Waigeningen gekomen ind onss geridt Johan van Balveren was de afvallige ambtman van Neder-Betuwe die in Bourgondische dienst was getreden

⁸⁵ OA Arnhem, inv 1061 (13-12-1362) 'Ende willen ende laven mede soe wanneer een richter van Betue ons oft onsen naecomelingen ende onsen lande sweren sal dat hi dan mede sweren sal onser stat van Arnhem haer recht te hauden als voerscreven is'

⁸⁶ Krom/Pols, *Stadsrechten Nijmegen*, p. 83

⁸⁷ Van Veen, *Rechtsbronnen Tiel*, p. 6-7 (22-04-1410) 'Voirt so willen wij ende bevelen ernstlich onsen amptman ende richter van Nederbetuwe, van Tyele ende van Sandwijck, die nu in der tijt is off naemais wesen sal, ten heiligen te sweren op desen brief alle dese vurscr punten ende rechten te halden, die hierynne beschreven stin, also als hi sweert opten brieven ende privilegien, die onse voirschr stat ende schependomme van Tyele ende van Sandwijck hebben van onsen voorvaderen goider gedacht ende van ons', herhaald in het privilege van 03-12-1447 (*ibidem*, p. 11) Zie verder het citaat uit het landrecht voor Neder-Betuwe van 30-04-1439 in noot 30

⁸⁸ ARA, *Vilvoordse charters*, inv 161 (15-04-1509) 'Item dat die amptman des ampts voirs sculdich is na vermogen der privilegien der stat van Zaltbommel voirs synen behoerliken eet te doen der selven stat, eer hy dat selve ampt aenvangen ende recht gericht vueren mach ende soe wie anders gedaen hedde, of anders dede, dat weer gewalt ende gheen recht ende contrarie den privilegien voirgeruert'

⁸⁹ HA, inv 9, f. 16r (10-01-1478) briefformulier om stadsbestuur A mede te delen dat richter B is benoemd, voor de burggraaf HA, inv 18, f. 32r-v (26-05-1521) gericht aan de stad Nijmegen en het Rijk, HA, inv 144, nr 975 (03-03-1538) concept bestemd voor de stad Nijmegen en het Rijk, de ambtman en de ridderschap van Maas en Waal, HA, inv 143B, nr 730 (09-04-1538) idem bestemd voor de geerfden ressorterend onder de bank van Beuningen en onder de bank van Wijchen Voor de ambtman van Maas en Waal Nijhoff, IV, nr 170 (24-12-1437) voor het ambt van Maas en Waal, HA, inv 182 (24-10-1538) voor de ridderschap van Maas en Waal met bevel om zich op 6 november daarna in de kerk van Bergharen te vervoege om de ambtman de eed af te nemen, HA, inv 806,

In sommige gevallen begon de nieuwe ambtman zijn werkzaamheden reeds in de hertogelijke kanselarij door af te rekenen met zijn voorganger⁹⁰ Gewoonlijk kreeg hij een gelag aangeboden, of gaf hij een gelag in de plaats waar hij de ambtsbrief had ontvangen, of in het ambt zelf⁹¹ Soms ook kreeg hij van hertogelijke zijde een gelag aangeboden of van de zijde van een stad in zijn ambt, in het laatste geval ter gelegenheid van de eedsaflegging ten overstaan van het stadsbestuur⁹². Overigens was het gebruikelijk dat de ambtman ook tijdens zijn ambtmanschap nog geregeld door stadsbesturen te eten en drinken werd uitgenodigd. Dit geschiedde uiteraard met de bedoeling om de relatie met ambtman en hertog goed te houden⁹³

f 104r (20-09-1543) voor de ambtsonderzaten Nijmeegse stedelijke vertegenwoordigers waren blijkens de stadsrekeningen in de zestiende eeuw aanwezig bij zowel de beediging van de burggraaf in Wijchen en Beuningen als bij die van de ambtman van Maas en Waal zie *Stadsrek Nijm*, V, p 11, VI, p 144, 147, 149, 150, VIII, p 80 Voor de ambtman van Over-Betuwe HA, inv 1102, f 336v (05-05-1492) voor de ambtsonderzaten Voor de ambtman van Neder-Betuwe HA, Buren, inv 39 (04-09-1444) voor de stad Tiel en de ambtsingezetenen Voor de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden B23, p 177 (24-07-1390) voor de schepenen van Zaltbommel en het ambt, B24, p 123 (29-06-1393) voor de magistraat van Zaltbommel en de schepenen van het ambt, HA, inv 147A-XVIII (22-03-1508 of 1509) aan de ingezetenen van de Tielerwaard

⁹⁰ HA, Buren, inv 220 (rek ambtman OB 11-03-1341 tot in 1342) vermeldt onder de uitgaven na de opmerking dat de "principael brief" een vordering van £ 2800 - bevat Item buten sinen brief gaf hi Jan vader Waden die vor um amptman was £ 100-17-00', dit betreft naar alle waarschijnlijkheid een vordering die de ambtsvoorganger Jan van der Waden nog op het ambt had HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 5v laat de praktijk van de ambtswisseling zien "Des saeterdages na sunte Severijnsdach by brieve mijns ghenedigen heren reet Jan van Meerten tot Arnhem, want her Otte van Vueren op die tijt was rekenynge aldair verscheiden ende Jan dat voirsr ampt an te nemen, was uyt 6 nacht mit 5 peerden" en *ibidem* By bevele mijns ghenedigen heren reet Jan van Meerten des vndages na sunte Martijnsdach in den winter omme her Otte van Vueren sine ghelt van den voirsr ampt te betalen ende was uyt 7 nacht mit 5 peerden, want se des payments nyet wael overdragen en konden" Opmerkelijk in dit verband is een bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden in HA, inv 151 (24-07-1522) met het bevel om op te houden zijn ambtsvoorganger te hinderen bij het innen van achterstallige boeten, hier vond dus geen verrekening plaats en functioneerde de oude ambtman met bijzondere toestemming van de hertog nog in beperkte mate na de indiensttreding van zijn opvolger

⁹¹ HA, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491) f 82v Doe ick van den edelen mijnen lieven heren voerg dat ampt ierst aennam to Kuyck eyn gelaech verlacht" Het betreft hier de rekening van de plaatsvervanger Bartolt van Gent en met mijn heer' wordt hier de ambtman Willem van Egmond, heer van Haps en Boxmeer, bedoeld

⁹² HA, inv 586 (rek ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f 7r "Doe Jan van Wye ierst amptman worden was, doe hiet hum die hovemeister een ghelaech gelden tot Arnhem te Beertkens huus, dair die greve van Vernenborch ende mijns heren rait sat", HA, inv 592 (ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 5r "In den irsten doe Jan ierst amptman wert, dede om de rentmeister een ghelaech gelden tot Arnhem" Deze twee voorbeelden betreffen uitgavenposten, waaruit blijkt dat de gelagen niet werden betaald uit de centrale kas van de hertog, maar dat de ambtman de kosten mocht verhalen op de inkomsten van zijn ambt Een stedelijk voorbeeld in *Stadsrek Nijm*, I, p 267 "Des-selven dages (16-11-1425) Rulof van der Hautart, doe he dat borchgreveampt weder annam, hem geschenckt eyn gelaech", *Stadsrek Nijm*, II, p 35 'Des goedesdages post Innocentium (29-12-1428) Deric van den Wall, onsen nyen borchgreve, eyn gelaech" Vgl nog *ibidem*, V, p 25-26, VI, p 168 Een Nijmeegse keur uit 1410 verbiedt het geven van geschenken aan burggraaf of richter (Krom/Pols, *Stadrecht Nijmegen* p 82)

7.2. Beëindiging van het ambtmanschap

Ten aanzien van de beëindiging van het ambtmanschap bepalen de ambtsbrieven soms dat de hertog een opzeggingstermijn in acht moest nemen. Deze opzegtermijn varieert sterk van ambtsbrief tot ambtsbrief en kan uiteenlopen van zes weken tot een jaar. Soms wordt ook gestipuleerd dat de opzegging schriftelijk moet plaatsvinden. Aan een verpanding kwam idealiter een einde door terugbetaling van de schuld, maar de meeste verpande ambten zijn niet vóór 1543 ingelost. In de praktijk heeft dit voor de meeste pandhouders betekend dat het ambtmanschap werd beëindigd door hun overlijden, waarbij het pandhouderschap op hun erfgenamen overging. Bij zijn leven kon de pandhouder vrijwel alleen maar van het pandschap afkomen door zijn vorderingen aan een derde over te dragen. Voor ambtmannen die geen pandovereenkomst met de hertog hadden gesloten, betekende de dood ook pas het einde van het ambtmanschap. Willem van Ghent, ambtman van de Over-Betuwe, stierf in 1470 en zijn rekening loopt tot de dag van zijn overlijden⁹⁴. Gosen van Rossem, ambtman van Neder-Betuwe, overleed in 1428 en werd onmiddellijk door zijn zoon Jan in het ambt opgevolgd. Van enkele ambtmannen is bekend dat zij op gewelddadige wijze aan hun eind kwamen. Wouter van Overrijn, ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden, werd in 1397 bij een oploop tijdens de Sint-Jansprocessie in Den Bosch gevangen genomen en aldaar terechtgesteld. Nauwelijks minder beklagenswaardig was de ambtman van Neder-Betuwe Henric van Rossem, die in 1468 door de Culemborgers gevangen werd genomen en enkele maanden later in gevangenschap stierf. Voor de ambtman van Over-Betuwe Arnt van der Lawick betekende zijn gevangenneming te Arnhem in 1499 het einde van zijn ambtmanschap. Waarom het ambtmanschap van ambtmannen in vele andere gevallen werd beëindigd, valt niet te zeggen. Daar waar de partijen goedschiks uit elkaar gingen, heeft dit geen neerslag in de bronnen gehad. Helaas zijn alleen de gevallen waarin het ambtmanschap op een minder gebruikelijke manier werd beëindigd (zoals door gevangenschap, overlijden, ontslag wegens ambtsdelicten of een hertogelijke machts-

⁹³ Voorbeelden hiervan zijn onder andere te vinden in de stadsrekeningen van Grave. Zie bijv. *OA Grave, Stadsrek.* 1448, f. 275r: "Den amptman geschenckt tot Henric Doppen, omdat hy ons nyet hijnderlic wesen en solde aen ons heren genaden"; uit andere posten op dezelfde bladzijde blijkt dat de raad in dezelfde tijd naar de hertog ging "om die vercregen rechten te bidden", hetgeen moet slaan op de privilegebrief die de stad op 02-06-1448 van de hertog ontving (Paringet, *Grave*, p. 518-520). De stad Arnhem ontving de ambtman van de Over-Betuwe met eten en drinken. Zie *Alberts, Stadsrek. Arnhem*, II, p. 82, 223, 240, 311, 326; IV, p. 299; V, p. 310; IV, p. 318 vermeldt het aanbieden van een geschenk aan de ambtman van Over-Betuwe. Zie over deze praktijk in het algemeen Blockmans, *Corruptie*, p. 239-240.

⁹⁴ *HA*, inv. 581.

wisseling) redelijk gedocumenteerd.

8. Honorering

De honorering van de ambtman werd geregeld in de ambtsbrief. De Bourgondische ambtsbrieven vormen hierop een uitzondering: deze verwijzen naar een nadere regeling, zoals hieronder nog te sprake zal komen. De honorering werd, als we op de tekst van de ambtsbrieven mogen afgaan, niet zozeer beschouwd als een beloning die de ambtman toekwam voor verrichte werkzaamheden, maar veeleer als een onkostenvergoeding voor het dagelijkse levensonderhoud van de ambtman en zijn personeel⁹⁵. De honorering van de ambtman werd altijd betaald uit de inkomsten van het ambt, hetgeen in de praktijk betekende dat de ambtman zijn eigen "salaris-administratie" verzorgde. Dit betekende ook dat de ambtman eventuele tekorten op de exploitatierekening van het ambt tevens financierde door de ontvangst van het honorarium in de tijd voor zich uit te schuiven tot het moment dat er wel een batig saldo was of dat de hertog zijn schuld afloste. Weliswaar voerde de ambtman in zulke gevallen onder de rubriek uitgaven zijn honorarium op en had hij dat ook boekhoudkundig gezien ontvangen, maar het tekort, dat hij uit eigen zak moest voorschieten, werd daardoor met een even groot bedrag vergroot.

Voor de honorering werden verschillende systemen gehanteerd, die zowel afzonderlijk als in combinatie konden voorkomen. Als honoreringssystemen kunnen worden onderscheiden het salaris, het aandeel in alle boeten of in bepaalde boeten, uitkeringen in natura, gerechtsleges en ten slotte de gelden of goederen die de ambtman bij wijze van geschenk van particuliere zijde toegeschoven kreeg. In de praktijk bestond de honorering van de ambtman meestal uit een mengeling van de genoemde systemen.

Het salaris komt voor onder de benamingen *pensy*⁹⁶, (*verdiende*) *loon*⁹⁷, *gehalt*⁹⁸, *wedde*⁹⁹ en *jaargeld*¹⁰⁰. Het gaat in de ambtsbrieven meestal om een afgerond bedrag van enkele honderden oude schilden of guldens. Dit bedrag had altijd betrekking op een periode van één jaar en het werd in de rekeningen naar evenredigheid aangepast aan de duur van de

⁹⁵ *Nijhoff*, II, nr. 26 (ambtsbrief OB 04-10-1347) "Voert gheve wi hem voer sinen daghelix kost, die dijcraesscap binnen sinen ampte", *Idem*, III, nr. 137 p. 146 (ambtsbrief NB 14-11-1388) "Ende wi hebben hem bewijst voir zine daghelische cost, alle iaer, na beloop der tijt dat he onse amptman is driehondert alde schilde" Zie ook het citaat in noot 55.

⁹⁶ *HA*, inv. 614 (rek. ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f. 15r.

⁹⁷ *HA*, inv. 568 (rek. ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f. 8r, *HA*, inv. 10, f. 21v (ambtsbrief OB 28-03-1470), *Rekenk.*, charterverz., nr. 1087 (ambtsbrief burggraaf 06-05-1496).

⁹⁸ *HA*, inv. 613 (rek. ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f. 10r.

⁹⁹ *B24*, p. 1 (ambtsbrief BWenTW 14-10-1392).

¹⁰⁰ *Nijhoff*, III, nr. 137, p. 146 (ambtsbrief NB 14-11-1388), *B23*, p. 186 (ambtsbrief NB 27-8-1390), *B25*, p. 55 (ambtsbrief NB 20-03-1401).

periode waarover gerekend werd. Voor het aandeel in de boeten bestonden verschillende regelingen. Er was een regeling waarbij de ambtman van de boeten uitsluitend die uit het dijkgraafschap kreeg¹⁰¹, of daarentegen alle boeten met uitzondering van die wegens doodslag, waarvan de hertog dan de helft kreeg¹⁰². Ook kwam het voor dat alle boeten onder een bepaald bedrag, bij voorbeeld 4 pond, voor de ambtman waren¹⁰³. Daarnaast konden boetepercentages aan de ambtman toekomen, die varieerden van een tiende tot de helft¹⁰⁴. De ambtsbrieven uit de tijd van Karel de Stoute noemen geen salaris, maar verwijzen naar een nog nader vast te stellen regeling met betrekking tot de honorering van de ambtman. Deze regeling is evenwel niet bekend en evenmin wordt hiermee gedoeld op de Criminele Ordonnantie van 22 april 1474, aangezien deze een dergelijke regeling niet bevat. De rekeningen uit deze periode laten evenwel zien dat in de praktijk een voorlopige regeling was getroffen door 1/3 van de inkomsten uit het ambtmanschap aan de ambtman toe te kennen¹⁰⁵. De zeldzaam voorkomende honorering in natura had in feite net zoals het salaris sterk het karakter van een onkostenvergoeding, waarvan de hoogte forfaitair was vastgesteld. Deze bestond uit vaste hoeveelheden malder of haver en heel soms uit hooi ten behoeve van de paarden van de ambtman¹⁰⁶. De burggraaf had ook nog het recht om in het Rijkswald een bepaalde hoeveelheid brandhout te kappen, maar hij functioneerde dan ook tevens als bewaarder van de hertogelijke burcht te Nijmegen, waar hij de open haard moest stoken¹⁰⁷. Tevens ontving hij, evenals de richter van Nijmegen, jaarlijks een kovel van de stad Nijmegen¹⁰⁸.

¹⁰¹ Aldus volgens de ambtsbrieven van de burggraaf van 18-11-1371 (RAG, *hjh Bronckhorst*, inv 30B) en 30-11-1384 (B23, p 33), volgens de ambtsbrief voor Maas en Waal van 21-12-1443 (HA, inv 182), volgens de ambtsbrieven voor Over-Betuwe van 04-10-1347 (Nijhoff, II, nr 26) en van 19-09-1361 (Nijhoff, II, nr 115, p 170) en voor Neder-Betuwe van 14-11-1388 (Nijhoff, III, nr 137, p 146).

¹⁰² Volgens de ambtsbrief voor de Duffelt van 04-12-1437 (Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr 296, p 318) en volgens de ambtsbrief voor Maas en Waal van 21-12-1443 (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 495).

¹⁰³ Volgens de ambtsbrieven voor Over-Betuwe van 28-03-1470 en 03-06-1492 (beide HA, inv 10, f 21v), van 02-10-1503 (Nijhoff, VI, nr 395, p 290), van 03-10-1517 (HA, inv 16, f 89v) en van 13-09-1536 (HA, inv 20, f 55r).

¹⁰⁴ De burggraaf kreeg 1/10 van alle boeten volgens de ambtsbrief van 21-03-1478 (HA, inv 9, f 19v), de ambtsbrief voor Maas en Waal van 24-10-1538 noemt 1/4 van de boeten (HA, inv 806, f 103r), de ambtsbrieven voor Neder-Betuwe van 25-04-1392 (B23, p 290-291), 20-03-1401 (B25, p 54) en 12-07-1458 (OA Tiel, inv 93, nr 72) noemen de helft, 1/6 noemt de ambtsbrief voor Bommeler- en Tielerwaarden van ca 1492 (HA, inv 10, f 44v) en 1/10 die van 17-01-1504 (HA, inv 14, f 21v).

¹⁰⁵ HA, inv 803, f 11r, inv 804, f 4v, inv 805, f 7r, inv 807, f 15v, de opmerking van Leupen, *Nijmegen*, p 73 dat de burggraaf een derde deel van de boeten ontving, slaat derhalve op de eerste Bourgondische periode.

¹⁰⁶ Uitkeringen in natura in de ambtsbrieven van de burggraaf van 13-01-1437 (HA, inv 11, f 20v) en van 21-03-1478 (HA, inv 9, f 19v), in de ambtsbrief voor Maas en Waal van 24-10-1538 (HA, inv 806, f 103r) waarin ook genoemd kleding in de kleuren van de hertog, idem in de ambtsbrieven voor Over-Betuwe genoemd in noot 103, idem in de ambtsbrief voor Bommeler- en Tielerwaarden van 17-01-1504 (HA, inv 14, f 21v).

¹⁰⁷ HA, inv 11, f 20v (ambtsbrief burggraaf 13-01-1437).

¹⁰⁸ *Stadsrek Nijm*, I, p 54, 94, 144, 197, 250, 307, 353, II, p 13, 85, 246, III, p 37, 38, 100, 108, 130, 134,

Datgene dat de ambtman van de zijde van de onderdanen bij wijze van geschenk werd toegeschoven, werd aangeduid met de term *liefnis*. Deze liefnis werd natuurlijk niet zonder bijbedoeling gegeven; de geschenken werden gegeven voor hulp die de ambtman bij voorbeeld bij een proces had geboden of zou bieden. Dit konden zowel criminele als civiele processen zijn¹⁰⁹. Er werden zowel geld als goederen gegeven. De liefnis bewoog zich op de grens van oorbaar en onoorbaar, omdat hiermee getracht werd om de veronderstelde onpartijdigheid van de ambtman te beïnvloeden. Toch is de liefnis nooit door de Gelderse hertogen verboden, althans daarvan blijkt niets. Wel heeft Karel de Stoute in zijn Criminele Ordonnantie van 22 april 1474 het aannemen van geschenken door de ambtman en zijn ondergeschikten verboden¹¹⁰. In een aantal ambtmansrekeningen geeft de ambtman een opsomming van de ontvangen liefnis, maar in een veel groter aantal rekeningen gebeurt dat niet. In de rekeningen waarin liefnis voorkomt, wordt in het ene geval de liefnis gewoon met de andere inkomsten getotaliseerd, maar er zijn er ook die na het reces¹¹¹ een opsomming geven van de ontvangen liefnis, die hier niet bij de normale inkomsten is opgeteld¹¹². Schijnbaar moest de ambtman volgens de laatstgenoemde regeling de liefnis wel verantwoorden, maar mocht hij deze verder voor zichzelf behouden. Overigens bemoeilijkt het feit dat sommige schenkingen in natura werden gedaan natuurlijk het totaliseren van de geldswaarde van de liefnis.

De vrijwillige en contentieuze rechtspraak moeten voor de ambtman een belangrijke bron van inkomsten zijn geweest in de vorm van leges die moesten worden betaald voor proceskosten, pandingen, inleidingen en zegelgeld. Deze leges kwamen niet toe aan de hertog, maar aan de gerechtshofambtenaren, waartoe ook de ambtman als voorzitter van het gerecht hoorde. Het blijkt alleen in de Over-Betuwe in de vijftiende eeuw en in de Neder-Betuwe rond 1500 dat de hertog ook een aandeel in het zegelgeld had¹¹³.

232, 296, 299; IV, p. 13, 76, 138, 212, 269; V, p. 17, 20, 84, 149; VI, p. 16, 162; VII, p. 121, 124; VIII, p. 15, 18, 95, 98, 178, 181.

109 HA, inv. 572 (rek. ambtman OB 13-07-1439 tot 13-07-1440) f. 2r: "Geburt van Walraven van Gent umb dat ick eme behulpelick was sijn unschoutt te doen mit den gericht 28 schilden"; HA, inv. 589 (rek. ambtman NB 13-07-1413 tot 13-07-1414) f. 11r: "Doe Ot die Zwart den dootslach gedaen had als voir in der rekeninge bescreven steet, doe gaven ziin vriende Willem, omdat hij dairtoe helpen woude dat Ot vurs. te live bleve, voir zinen cost ende arbeit 12 gld., 8 m., 1 gr."; HA, inv. 620 (rek. ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f. 8v: "Soe gaven des papen erfgenamen van den Wyer den amptman omme dat men hem behulpeliken wesen soude tgegen die testamenten dat horen gueden dat hi aenbestorven weren van spapen dode voers. 15 nye gld."; *ibidem*: "Soe gaven Deric Spralants kijnderen den amptman ommedat hi hem gouteftich wesen soude tot horen recht, daer sij te dingen hadden tegen horen gebueren, 10 nye gulden ende dese selve gaven den amptman enen salme"; HA, inv. 675, f. 92v (rek. ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398): "Van Cleine Heine van Nymegen alse van lieffenis van ghericht dat ic hoem peinden mit enen brieve daer men hoem gelt in sculdich was 2 gld.".

110 HA, inv. 30, f. 90r (Crim. Ordonnantie 22-04-1474) art. XIII.

111 Over het begrip "reces" zie hierna § 9.2. in fine.

112 HA, inv. 530, 587, 589, 620, 621, 635, 642.

9. Financiële controle

9.1. Rekenplichtigheid

De oudste sporen van rekenplichtigheid van de Gelderse hertogelijke ambtenaren treffen we aan in de rekening van het graafschap Gelre over de jaren 1294-1295. De officiati leggen hierin verantwoording af van hun inkomsten uit domeinen en rechtspraak binnen hun ambt en van hun uitgaven. Deze rekening laat zien dat de rekenplicht van de landsheerlijke ambtenaren toen een feit was¹¹⁴. Na 1294-1295 blijft de overlevering voorlopig nog fragmentarisch. Twee perkamenten rollen uit 1307 geven een opsomming van de ambtenaren die met hun rekening aan het hertogelijk hof zijn verschenen om die te laten afhoren¹¹⁵. Uit latere tijd zijn nog bewaard gebleven een rekening uit 1309¹¹⁶ van Geudevert Tengenagel, die tegelijk burggraaf en ambtman van Maas en Waal was, en een rekening van de ambtman van Over-Betuwe over 1341-1342¹¹⁷. De overlevering is mager voor de eerste helft van de veertiende eeuw, maar de schaarse stukken laten zien dat de financiële controle van de ambtmannen in die tijd een feit was¹¹⁸. Het behoeft daarom geen verbazing te wekken dat de oudst bekende ambtsbrief, die voor de ambtman van Over-Betuwe uit 1347, vermeldt dat de ambtman verplicht is om verantwoording af te leggen van zijn financiële beheer¹¹⁹. Sindsdien vinden we de rekenplicht in vrijwel alle ambtsbrieven vermeld. De formuleringen die daarbij gebruikt werden, verwerden al snel tot clichés, ongeacht of de ambtsbrieven uit de veertiende, vijftiende of zestiende eeuw stammen. In tal van ambtsbrieven staat de formulering dat de ambtman verplicht is tot het doen van *goide bescheidentlike bewisinghe ende rekeninghe*. *Bewisinghe* en *rekeninghe* zijn de kernwoorden die daarbij steeds terugkeren. In plaats van *rekeninghe* verschijnt vanaf de vijftiende eeuw zonder betekenisverschil ook de term *rekenschap*: *guede bescheidelicke rekenschap*¹²⁰. Rekeninghe en rekenschap staan voor de

¹¹³ Vgl. hoofdstuk V, § 3, HA, inv. 12, f. 125r (ambtsbrief NB 11-11-1500). "Voirt ist verdragen dat hy hebben sall dat segelgelt ind uytleydinghe ende inleydinghe ende darto alle gerichtzelts datter valt ende koempt onberekent", HA, inv. 920 (rek. ambtman NB 25-01-1509 tot 24-01-1520) f. 23r. "Van allen inleydonge, uytleydonge ind insettonge, uytsettonge ind voirt van gerichtzelde is ongerekent, soe ick verstaen heb andere amptluyde sulcx niet to rekenen en plegen, anders alle broicken groit ind cleyn as die gefallen sijn, berekent".

¹¹⁴ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*.

¹¹⁵ HA, Buren, inv. 4.1.

¹¹⁶ HA, Buren, inv. 2.2.

¹¹⁷ HA, Buren, inv. 2.20.

¹¹⁸ Nijhoff, I, nr. 178, p. 183 (03-09-1318) vermeldt een jaarlijkse rekenplicht voor de Gelderse landsheerlijke ambtenaren.

¹¹⁹ Nijhoff, II, nr. 26 (ambtsbrief 04-10-1347): "Voert alle vervalte, ende opcominghe, die binnen dien voerscr. ampte vervallen, ende verschinen suelen, die sal hij ons rekenen".

eigenlijke financiële verantwoording in de vorm van de ambtmansrekening; *bewisinghe* voor de gelijktijdig met de rekening te overleggen bewijsstukken. Voorschriften voor de indeling van de rekening verschijnen voor het eerst in de Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute en in de ambtsbrieven uit het einde van de vijftiende eeuw en uit de tijd van Karel van Gelre¹²¹.

De rekenplicht gold in het algemeen slechts voor dat deel van de inkomsten dat de ambtman aan de hertog moest afdragen. Als hij een percentage van de boeten voor zichzelf mocht houden, hoefde hij alleen van het hertogelijk aandeel rekenschap af te leggen. Als hij bepaalde boeten geheel voor zichzelf mocht behouden, vermeldde hij die niet in zijn rekening.

Vaste data waarop de rekenplichtige ambtmannen hun rekeningen ter controle moesten overleggen, worden meestal niet genoemd in de ambtsbrieven. Meestal wordt bepaald dat de ambtman zich bij de hertogelijke administratie moet melden, nadat hij daartoe een mondeling of schriftelijk bevel heeft ontvangen. De ambtsbrieven noemen meestal een termijn die de ambtman na ontvangst van het bevel nog heeft om zijn rekening in orde te brengen: het respijt dat hij krijgt kon uiteenlopen van acht dagen tot drie maanden¹²². De meest gehanteerde datum voor het begin en einde van het boekjaar was in Gelre Sint-Margriet (13 juli). Deze datum komt al voor in de rekening van het graafschap Gelre over 1294-1295 en wordt tot in de zestiende eeuw gebruikt, maar men is er ook vele malen van afgeweken als de omstandigheden dat vereisten. Sint-Margriet is eerder een streefdatum dan een

¹²⁰ B23, p. 291 (ambtsbrief NB 25-04-1392) "Ende sal dairaf ende voirt van der ander helfte ons of onsen erven ende nacomingen goide bescheidenlike bewisinghe ende rekeninghe doin tot allen tiden als wij of onse erven ende nacomingen hem dat eyn maent the voeren weten laten", Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr 285 p 298 (ambtsbrief Duffelt 01-08-1432) "end onss rekeninge ende bewysinge dairaf to doin" en "nae gueder bewyslycker rekeningen, die onss die voirschr Elbert of syne erven altyt doin sullen tot onsen gesynnen, als wij oen dat acht daige tevorens laeten weten", HA, inv 19, f. 23Ar-v (ambtsbrief BWenTW 15-07-1530) "Voirt soe sall onse amptman ons van allen pennongen, broecken ind opkomsten hy van onsen wegen boeren wurd altyt soe wannuer wy oen sulx sess weken to voeren laten weten guede bewyselicke rekenschapp gehalden syn to doen ind die jaer bij jaer sluyten op sente Margarietendach ind allet mit gueden onderscheide in synen reekenschappen schryven die saicke wairvan die pennongen, broecken oft opkomelingen geschiet off heerkomen wieren", HA, inv 806 f 103r (ambtsbrief MenW 24-10-1538) "onse broecken in to vorderen ind to boeren op bewyslicke rekenschap die hij altyt, wanneer wij hon des ejnen maendt off sees weken to vorens laten weten, doen sall"

¹²¹ Zie het citaat uit de ambtsbrief van Bommeler- en Tielerwaarden van 15-07-1530 in noot 120, HA, inv. 10, f 21r (ambtsbrief OB 28-03-1470) "Ind sal ons van den ampte tallen tijden van den broecken die sich baven vier pont droegen wanneert onss gelievet ind wy hem dat een maent to voeren laten weten guede bescheide ind bewyselicke rekenschap afdoin ind dairvan sall hij hebben den x-den pennynck ind die jaer bij jaer sluyten op sunte Margaretendach ind altyt mit onderscheit in sijn rekenschap scriven wat die saicke sij dairmit sulcke broecken gebroickt off ander vervall off opkomynge komen inde verschenen weren", *ibidem*, f 21v 'ind mede mit onderscheide in scrift overleveren alle broecken die verschenen ind ongevordert stonden ind wat der ain 't gericht komen off niet komen en weren"

¹²² Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, p 318 (ambtsbrief Duffelt 04-12-1437) acht dagen of langer van tevoren, RAG, *h1h Bronkhorst*, inv 30b (ambtsbrief burggraaf 18-11-1371). drie maanden van tevoren.

verplichte datum voor begin en einde van het boekjaar. Pas onder Karel van Gelre wordt deze datum expliciet voorgeschreven als afsluitdatum van het boekjaar, maar de ambtman moet daarna wel wachten op het bericht van de hertog dat hij mag komen afrekenen¹²³ Jasper van Merwick, ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden, stond alleen met zijn ambtsbrief uit 1501 die hem voorschreef om binnen veertien dagen na Sint-Margriet op eigen initiatief zijn rekeningen te overleggen. Helaas zijn er geen rekeningen van hem bewaard gebleven, zodat niet kan worden nagegaan of hij zich aan dit voorschrift heeft gehouden¹²⁴

9.2. Afhoring

De afhoring geschiedde in de regel binnen een half jaar na de sluiting van het boekjaar, maar het kon ook veel langer duren eer deze plaatsvond¹²⁵ Een enkele keer was de afsluitdatum van de rekening dezelfde als de datum van afhoring¹²⁶. Ook kwam het voor dat op elkaar volgende rekeningen van een ambtman in één keer afgehoord werden¹²⁷ Tot aan de eerste Bourgondische periode was er geen vaste plaats waar werd afgehoord. Dit was ook niet noodzakelijk omdat het hertogelijke bestuursapparaat nog niet beschikte over een rekenkamer of een andere instelling met permanent karakter die met de afhoring van de rekeningen was belast. Omdat de hertog in beginsel steeds in eigen persoon bij de afhoringen aanwezig diende te zijn, werd de plaats van afhoring bepaald door de verblijfplaats van de hertog. Als plaatsen waar vaak werd afgehoord tot aan de eerste Bourgondische periode kunnen worden genoemd: Arnhem, Lobith, Grave, Rosendaal, Nijmegen, Middelaar, Geldern, Hattem en Buren. Het bevreemdt niet dat dit alle plaatsen zijn waar de hertog over een residentie beschikte. Er

¹²³ Zie het citaat uit de ambtsbrief voor Bommeler- en Tielerwaarden van 15-07-1530 in noot 120

¹²⁴ RAL, *heren van Kessel*, inv. 419 (ambtsbrief BWenTW 15-06-1501) "onse broicken, opcomyngen ind vervall in to maenen, op to boiren tot bewyslicker reeckenschapp die hij altyt op sent Margrieten-dach off bynnen vierthiendagen dairnae onbegrepen bereyt hebben ind alsdan tot onsen gesynnen doin sall"

¹²⁵ HA, inv. 599 rek. ambtman Neder-Betuwe afgesloten 13-07-1428 en afgehoord te Nijmegen op 05-04-1430, HA, inv. 600 rek. ambtman Neder-Betuwe afgesloten 24-04-1429 en afgehoord te Arnhem op 03-04-1430, HA, inv. 576 rek. ambtman Over-Betuwe afgesloten 13-07-1451 en afgehoord te Arnhem op 05-05-1452

¹²⁶ HA, inv. 575 rek. ambtman Over-Betuwe afgesloten en afgehoord op onbekende plaats op 06-01-1449, HA, inv. 584 rek. ambtman Neder-Betuwe, afgesloten en afgehoord te Arnhem op 18-04-1392, HA, inv. 626 rek. ambtman Bommeler- en Tielerwaarden, afgesloten en afgehoord te Grunsfoort op 29-09-1410.

¹²⁷ HA, inv. 542 rekeningen van de burggraaf van 14-05-1464 tot 13-07-1470, afgehoord te Arnhem op 30-09-1470, HA, inv. 562 rekeningen ambtman Over-Betuwe van 13-07-1413 tot 13-07-1417, afgehoord te Lobith op 09-09-1417, HA, inv. 590 rekeningen ambtman Neder-Betuwe van 28-10-1415 tot 13-7-1417, eveneens afgehoord te Lobith op 09-09-1417. HA, inv. 644 rekeningen ambtman Bommeler- en Tielerwaarden 29-01-1458 tot 13-07-1464, afgehoord te Buren op 17-11-1464

werd naar gestreefd om de rekeningen van alle ambtenaren, hoge en lage, domaniale, justitiële of andere, zoveel mogelijk in een aaneengesloten periode van enkele dagen of binnen een tijdsbestek van hoogstens twee weken af te horen. Het oudste voorbeeld van deze praktijk is de afhoringsrol uit 1307, waaruit blijkt dat te Arnhem in een tijdsbestek van anderhalve week de rekeningen van een groot aantal ambtenaren werden afgehoord, met uitzondering evenwel van de rekeningen van de ambtenaren van het Overkwartier¹²⁸ Naar alle waarschijnlijkheid werd voor deze laatstgenoemden een aparte zitting belegd, die wellicht in het Overkwartier plaatsvond. Op de afhoringsrol werden de naam van de ambtenaar, zijn functie en het saldo van de rekening opgetekend. Waarschijnlijk is dit soort lijsten jaarlijks door de landrentmeester opgesteld als geheugensteun bij zijn werk, maar de lijsten moeten ook weer vrij snel vernietigd zijn, omdat ze verder geen gebruikswaarde hadden. Een soortgelijke lijst als die uit 1307 is bewaard gebleven uit de jaren 1415-1418. Niet meer in de vorm van een perkamenten rol, maar in de vorm van een register¹²⁹ Ook uit dit register blijkt dat de rekeningen van de ambtenaren in zittingen van 1 à 2 weken werden afgehoord. Niet alleen de lijsten uit 1307 en 1415-1418 laten zien dat de rekeningen in meerdaagse zittingen werd afgehoord. Door het combineren van gegevens, afkomstig uit de rekeningen van verschillende hertogelijke ambtenaren, kunnen verschillende van dit soort meerdaagse zittingen gereconstrueerd worden. De afhoring van een rekening werd ook lang niet altijd in een dag afgerond, waardoor de ambtman pas na enkele dagen huiswaarts kon keren¹³⁰ Ook kwam het van de andere kant voor dat de ambtman moest wachten of onverrichterzake naar huis terugkeren, omdat zijn rekening niet afgehoord kon worden wegens afwezigheid van daartoe bevoegde personen¹³¹

Zeker tot aan de eerste Bourgondische periode kende het college dat de

¹²⁸ HA, Buren, inv 4 1

¹²⁹ HA, Buren, inv 5

¹³⁰ HA, inv 618 (rek ambtman BWenTW 13-07-1400 tot 02-04-1402) f. 6r "Des sonnendages na ad Vincula Petri reet Jan van Merten mynen genedigen heer sijn rekeninge the doen tot Gelre ende duerde aldair by bevele mijns genedigen heren ynt uytriden ende ynt wederkeren veertien nacht", HA, inv 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 95r "In den iersten doe Johan van den Haeye [plaatsvervanger] lest rekende tot Arnhem van Heimerix wegghen voers, doe lach hij tot Arnhem acht daeghe ende soeven nacht mit drien peerden", HA, inv 922 (rek ambtman NB 01-01-1532 tot 10-10-1533) f. 32v "D'ampman heeft van Vastelavont tot Paesschen toe t'Arnhem geweest omb die rekenschap t'doin"

¹³¹ HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f. 7v "Des dinxdages na Pinxsteren Otten gheseyndt totten reyntmeyster tot Wageningen ende bleef dair 3 nacht, overmids dat die reyntmeyster mit mijns ghenedigen heren vrende op een reyse was ende reet voort mitten reyntmester over tot Nymegen, dair die hoevemeyster doe van boven comen was om der rekenynghe wil van den ampt voir hem te doin ende was aldair 2 nacht", HA, inv 645 (rek ambtman BenR 23-11-1464 tot 09-04-1469) f. 4v "Myn ghenedighe heer my ghescreven tot Graeff des vridaechs post Egidu int jaer van LXVII om myn rekenschap te doen ende doe ic tot Graef quam, doe was myn genedighe heer ghereden tot Hullickrom so my ghesacht wert ende nyemant van der kansselrien die ick tot Graef vant ende wols hem onderwynden ende ic reet weder om".

rekeningen afhoorde een wisselende samenstelling en omvang. Twee personen waren evenwel vrijwel altijd aanwezig. Op de eerste plaats was dat de hertog en deze ongeschreven regel leidde ertoe dat, zoals eerder opgemerkt, de verblijfplaats van de hertog de plaats van afhoring werd. In de beginjaren van de regering van hertog Arnold trad zijn vader nog in zijn plaats op. Later tijdens zijn regering was zijn broer Willem soms in zijn plaats aanwezig. Er werd ook wel in afwezigheid van de hertog afgehoord, maar dit bleven uitzonderingsgevallen. Naast de hertog was op de tweede plaats vrijwel steeds de landrentmeester aanwezig als de hoogstgeplaatste financiële ambtenaar. Buiten de hertog en de landrentmeester konden nog andere ambtenaren van de kanselarij aanwezig zijn, zoals de maarschalk en de hofmeester, en leden van de hertogelijke raad die geen nader omschreven functie hadden. Volgens de Nye Ordonnancie uit 1448 moesten de rekeningen worden afgehoord door de rentmeester, hofmeester, maarschalk, keukenmeester en kanselier¹³². Aan het einde van de opgesomde namen staat in het reces voor de rekening nog vaak "etc." of "en anderen", zodat dus meer personen aanwezig moeten zijn geweest dan de met name genoemde. Hoewel er meer dan eens regelingen zijn getroffen om ook de kwartierhoofdsteden aan de afhoringen deel te laten nemen, is daarvan in de recessen van de ambtmansrekeningen niet veel terug te vinden. Alleen in het jaar 1430 blijkt dat "consules" van de steden Arnhem, Nijmegen en Roermond bij de afhoringen aanwezig waren geweest. De afwezigheid van een vertegenwoordiger van Zutphen is hier opvallend¹³³. Ook de recesbrieven, waarover meer aan het eind van deze paragraaf, vermelden zelden de aanwezigheid van schepenen van de vier hoofdsteden bij de afhoring¹³⁴. Toch blijkt uit de stadsrekeningen van Nijmegen, voorzover deze bewaard zijn gebleven, dat functionarissen van deze stad in de jaren 1424 tot en met 1428 jaarlijks bij de afhoringen aanwezig waren¹³⁵. Zelden werd aan de afhoring meegewerkt door een collega van de ambtman¹³⁶. Concluderend kan worden gesteld dat de jaarlijkse afhoringen op wisselende plaatsen en tijden werden gedaan door een wisselend gezelschap, met als vaste kern de hertog en de landrentmeester.

Onder hertog Adolf kwam de term *magistri computationum* in gebruik voor een deel van degenen die aan de afhoring deelnamen; letterlijk

¹³² Nijhoff, IV, nr 247, p 232 (08-10-1448).

¹³³ Afhoring te Arnhem op 31-07-1430 van de rekeningen van respectievelijk de burggraaf (HA, inv. 530, f 8v), de ambtman van Neder-Betuwe (HA, inv 601, f 3r) en de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden (HA, inv 637, f 6v). Voor voorbeelden uit het einde van de 14e eeuw zie Alberts, *Staten*, I, p 95-97, die evenwel stelt dat het geen regel was dat stedelijke vertegenwoordigers aan de afhoringen deelnamen, *ibidem*, p 119 vermeldt dat hertog Arnold bij zijn ambtsaanvaarding in 1423 toezegde dat de afhoring van ambtmansrekeningen zou geschieden door zijn raad, een lid van de ridderschap uit elk kwartier en een vertegenwoordiger van elk van de vier hoofdsteden.

¹³⁴ B23, p 40 (reces ambtman MenW, z d) en RAG, *huis Doorwerth*, inv 72 (reces ambtman OB, 25-07-1386).

¹³⁵ *Stadrek Nijm* I, p 204, 260, 316-318, II, p 26.

¹³⁶ HA, inv 582, f 5v afhoring van de rekening van de ambtman van Over-Betuwe op 18-09-1470 te Arnhem waaraan deelneemt burggraaf Henrick van Bylant.

vertaald betekent deze term *meesters van de rekeningen* of *rekenmeesters*. De *magistri computationum* ten tijde van hertog Adolf zijn ambtenaren van de kanselarij die naast de in het reces met name genoemde leden van de hertogelijke raad aanwezig zijn bij de afhoring. Of deze *magistri computationum* reeds een dagtaak hadden aan het beheer van de financiën van het hertogdom is onbekend, maar zij vormden zonder twijfel het voorstadium van een Gelderse rekenkamer¹³⁷. Zij behoorden tot de *camera* van de hertog, maar het is twijfelachtig of met "camera" al een permanente rekenkamer werd bedoeld; eerder zal daarmee de kanselarij zijn bedoeld. Het bestaan van een rekenkamer blijkt eerst ten tijde van Karel van Gelre¹³⁸.

Onder Karel de Stoute vonden de afhoringen plaats voor ambulante Bourgondische ambtenaren in Gelre¹³⁹ of in de centrale Bourgondische Rekenkamer te Mechelen¹⁴⁰. De ambtmannen die vanuit Gelre in de Rekenkamer ter rekening kwamen, werden hier geconfronteerd met professionele financiële ambtenaren, die de ambtsmanrekeningen buiten aanwezigheid van de hertog grondig doorlichtten. Door Maximiliaan is een Gelderse rekenkamer in het leven geroepen, waarvan het bestaan in 1484 vaststaat en waar in 1485 verschillende ambtmannen hun rekening moesten komen laten afhoren¹⁴¹. De rekening van de ambtman van de Bommeler- en Tielerswaarden werd evenwel in 1485 afgehoord in de heropgerichte Brusselse Rekenkamer, die onder andere wat Gelre betreft, taken van de centrale Rekenkamer te Mechelen had overgenomen¹⁴².

Na het herstel van het Gelderse gezag onder hertog Karel van Gelre keerden de tijden van weleer niet terug. De controle van de rekeningen werd op professionele basis gegrondvest, doordat deze taak meer en meer werd toevertrouwd aan ambtenaren die werkzaam waren in de instelling die men met enige voorzichtigheid het begin van een Gelderse rekenkamer zou mogen noemen. De bronnen spreken van de "rekenmeesters". Van een

¹³⁷ HA, inv 542, f 21v (reces burggraaf 30-09-1470) "Et hec computacio audita est in Arnheim prope magistros computationum camere illustrissimi domini ducis Gelre etc necnon admissa de scitu domini ducis et suorum consilium nominatim domini Ottonis de Bylant magistri cune, necnon Gijsberti de Randwyck terrarum Gelrensiarum reddituarum supremi sub anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo dominica post Michaelis".

¹³⁸ Zie noot 143

¹³⁹ HA, inv 803. burggraafrekening afgesloten 13-07-1475 en afgehoord te Roermond op 07-11-1476 door Jacop Croesinck en H le Provost

¹⁴⁰ HA, inv 804 rek ambtman Maas en Waal, afgesloten 22-04-1474 en afgehoord te Mechelen 11-09-1475, HA, inv 805 rek ambtman Maas en Waal, afgesloten 12-07-1475 en afgehoord te Mechelen 21-07-1475, HA, inv 806, f 11r-27v rek ambtman Bommeler- en Tielerswaarden afgesloten 13-07-1475, afgehoord te Mechelen 26-10-1475

¹⁴¹ HA, Buren, aanw 1955, I-16 bevat een lijst van ambtenaren uit het kwartier van Nijmegen die in de jaren 1484-1487 zijn opgeroepen om hun rekening te laten afhoren. In de aanhef van dit stuk is sprake van *synre K M cameren van der rekenyngen van synen gnaden landen van Gelre ende van Zutphen*; aldaar f 4v is sprake van de ambtman van Neder-Betuwe die te Nijmegen zijn rekening moest overleggen op 01-01-1487.

¹⁴² HA, inv 806, f 1r-9r (rek ambtman BWenTW 04-11-1482 tot 17-06-1483). afgehoord te Brussel 02-03-1485, voor de verschillende Bourgondische rekenkamers zie Van Rompaey, *De Bourgondische staatsinstellingen*, p 148-150, 152-153

persoonlijke betrokkenheid van de hertog blijkt steeds minder¹⁴³

Hoe de afhoring van de rekeningen in detail in zijn werk ging, kunnen we slechts vermoeden, aangezien over de daarbij gevolgde procedures vrijwel niets bekend is. We kunnen slechts afgaan op de sporen die de controlerende instanties in de afgehoorde rekeningen hebben achtergelaten. Daarbij moet men denken aan aantekeningen in de marge, doorhalingen en mutaties bij de afzonderlijke rekeningposten. Tot aan de eerste Bourgondische periode is dit soort sporen echter vrij zeldzaam. Werden de rekeningen tot die tijd slecht gecontroleerd of waren ze gewoon altijd in orde? Het is niet aannemelijk dat deze beide vragen met een volmondig ja beantwoord dienen te worden. Nu zijn er wel uit de genoemde periode rekeningen die niet of nauwelijks zijn gecontroleerd, hetgeen blijkt uit het ontbreken van het reces¹⁴⁴. In sommige van deze rekeningen is nog wel in een afwijkend secundair handschrift het saldo van inkomsten en uitgaven genoteerd, maar een echt reces is dat niet, omdat plaats, datum en aanwezige personen niet vermeld worden¹⁴⁵. Evenwel, ook de rekeningen waarin wel een reces is vermeld, zijn vaak verstoken gebleven van aantekeningen van de controlerende instantie. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk; de opmerkingen zijn op afzonderlijke bladen genoteerd of veel van de rekeningen die nu in het Hertogelijk Archief berusten zijn rendants-exemplaren. Deze zouden dan in tegenstelling tot het bij de hertog ingeleverde exemplaar door de controlerende instantie niet van aantekeningen zijn voorzien. Van enkele rekeningen staat inderdaad vast dat, dat het rendants-exemplaren zijn¹⁴⁶. Onder Karel de Stoute verschijnen in groten getale glossen in de rekeningen. De ambtenaren van de Bourgondische Rekenkamer hebben overduidelijk hun sporen nagelaten. Uitgavenposten zijn in hun geheel afgewezen en doorgehaald, omdat ze naar de mening van de Rekenkamer ten onrechte waren opgevoerd. Andere uitgaven werden pas in tweede instantie na een toelichting van de ambtman gefiatteerd. Bij meer dan een post van inkomsten en uitgaven moest de ambtman *ter auditie*, dat wil zeggen tijdens de afhoring, een toelichting geven¹⁴⁷. De redenen

¹⁴³ HA, inv 915 (rek. ambtman MenW 13-07-1496 tot 13-07-1499) f. 39r "Gedaen to Tiell in bywesen der rekenmeesteren Berntz van Presinckhave ende meister Johan van der Weiden ende by my as secretarius opten Xden dach in junio anno XV^c tercio", *ibidem*, f. 62v (rek. ambtman MenW 13-07-1499 tot 16-04-1503) "Aldus geslaeten ende gecompensiert uyt beveell mynss gen. lieven heren in tegenwoordicheit meister Johans van der Weiden, licenciaet, cnonick t'Arnhem, Garschelis van Scherpenzeill, richters to Arnhem ind Berntz van Presinckhave, reden ind rekenmeesteren opten XXIII^{en} dach in den Mey anno domini XV^c quarto", HA, inv 917 (rek. ambtman MenW 22-06-1532 tot 12-12-1533) f. 5r "Vur leggeldt van den tydt vurs dat 1 1/2 jair is vur den reekenmeysteren ind vur den doerweerder der reekenkamer simul 2 g. gld. 17 1/2 st. brab."

¹⁴⁴ Zie het einde van deze paragraaf

¹⁴⁵ HA, inv 543, 555, 557, 581, 610

¹⁴⁶ HA, inv 614 (rek. ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) en 615 (idem 12-03-1366 tot 11-03-1367) in beide jaren was de heer van Culemborg de ambtman en blijkt een moderne potloodaantekening op de omslag van beide rekeningen zijn deze rekeningen afkomstig uit het archief van de heren van Culemborg HA, inv 623 (rek. ambtman BWenTW 12-04-1405 tot 04-04-1406) ook in dit geval was de heer van Culemborg de ambtman en deze rekening is tevens afkomstig uit het archief van de heren van Culemborg blijkt een noot bij Nijhoff, III, nr. 279

voor het afwijzen van uitgavenposten scholen meestal in het feit dat de ambtman ze uit zijn salaris diende te financieren, of dat er geen inkomsten tegenover stonden. Een voorbeeld van dit laatste is het geval van de burggraaf die de inkomsten uit de dijschouw in eigen zak mocht steken maar de onkosten daarvan wel in zijn rekening opvoerde¹⁴⁸. De ambtman kreeg soms ook bevel om zijn vervolgingsbeleid aan te scherpen¹⁴⁹, hij werd bekritiseerd omdat hij namen van misdadigers of hun slachtoffers niet vermeldde¹⁵⁰, of omdat hij ten onrechte had gecomponeerd¹⁵¹. De Rekenkamer refereerde daarbij aan de Criminele Ordonnantie van 1474¹⁵². Kritiek kwam er ook op opbrengsten van geconfisqueerde goederen die naar de mening van de Rekenkamer te laag waren, omdat ze niet bij opbod waren verkocht¹⁵³. Het reces in de Bourgondische rekeningen is kort: het vermeldt plaats en datum en soms de aanwezige ambtenaren. De afhoringspraktijk ten tijde van hertog Karel van Gelre lijkt in zijn methodiek sterk op die van de voorafgaande Bourgondische periodes door onder meer het gebruik van glossen, maar niet elke rekening toont de sporen van een grondig onderzoek. De regering van Karel van Gelre heeft weliswaar de techniek van het Bourgondische regeringsapparaat overgenomen, maar heeft deze niet zo consequent toegepast.

Als de rekening van de ambtman was goedgekeurd, kreeg hij zoals dat

- ¹⁴⁷ Bij voorbeeld HA, inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 4v "Die borchgreve heeft ter audicien van deser rekening gerelateert dat hij niet wel te bynnen en is ofte men dit recht van voordeel schuldich is sowel buyten int Ryck als in den stad van Nymmegen So sij informatie daerop genomen ende dat vercleert ter naesten rekeninge"
- ¹⁴⁸ HA, inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 10r "Loquatur want men hieraf van desen dijkgraefschape egheen proffijt en vyndt gerckent, hoewel nochtan men seeght dat tot gelijken dijkgraefschapen goede proffijten plegen toe te behoeren Doerslagen om der selven redenen wille"
- ¹⁴⁹ HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 4r bij een nihilopbrengst van een keurbare wond die volgens de ambtman niet bewezen kon worden, wordt opgemerkt "Sij dese Jan Lauwe [de dader] hierom aenghetast ende ghevangen ende voirt vervolcht met recht ende dairaff verantwoirt ter naester rekenyngen"
- ¹⁵⁰ *Ibidem*, f 3v bij een post die betrekking heeft op een moord die 14 à 15 jaar eerder heeft plaatsgevonden en waarbij de naam van het slachtoffer niet meer bekend is "Sijn den name gheweten ende verclairt"
- ¹⁵¹ HA, inv 805 (rek ambtman MenW 22-04-1474 tot 12-07-1475) f 4v "Notandum dat dese amptman negheene composicion van den ongerserveerden criminele zaken maken en mach bij hem selven sonder yerst parten voldoen te wesen ende daerenteynden bij avise van den luden van den rekeningen te Mechelen Ende voirt meer is dese amptman schuldich te nemen alsulken fayten in gescrifte sunderlinge als men dairaf sal willen composeren ende dair toe certificatie oft informacie van der toecompt van elken fayten ende hem te informeren oic opten rijckdom van den misdedigen ende alsdan sal hij mit hem componeren ten hoighsten ende meesten profite mijns genedigen heren dat hij sal comen op condicie ende vorwerden dat die lude van den voirs rekeningen er hunne consent daerinne dragen, so sij dit voirtaen aldus in rekeningen verclairt ende dat achtervolgt na uutwisen der instructien gemaect bij mijnen voirs genedigen heer op d'exercie van allen officieren van justicien in den lande van Ghelre gegeven 22 dage in aprilie anno XIII^c LXXIII"
- ¹⁵² Zie de voorgaande noot
- ¹⁵³ HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 7r bij een geconfisqueerd paard dat door de eigenaar werd teruggekocht "Sij voirtaen alsulken peerde vercoft ten hoichsten tot myns ghenadichs heeren proffijt"

heette zijn *reces* en kon hem ten bewijze daarvan een oorkonde overhandigd worden. In deze zogenaamde *recesbrief* werd eventueel een schuldbekentenis van de hertog opgenomen, als de ambtman zijn rekening met een negatief saldo had afgesloten, en ook werd soms vermeld dat de ambtman in zijn ambt was gecontinueerd¹⁵⁴. De voor zover bekend jongste *recesbrief* dateert uit 1436; na die tijd werden er klaarblijkelijk om verder onbekende redenen geen *recesbrieven* meer uitgevaardigd, al komt de uitdrukking *reces krijgen* nog wel voor ten tijde van Karel van Gelre¹⁵⁵.

9.3. Ambtmansrekeningen

De uiterlijke kenmerken van de ambtmansrekeningen zijn vanaf het begin van de veertiende eeuw tot aan 1543 aan nogal wat veranderingen onderhevig geweest. De oudste zijn nog geschreven op perkamenten rollen, zoals de rekening van de Geudevert Tengenagel, gelijktijdig burggraaf en ambtman van Maas en Waal, over het jaar 1309 en die van Herberen van Oy, ambtman van Over-Betuwe, over de jaren 1341-1342¹⁵⁶. De latere rekeningen bestaan uit papieren katernen. Alle bewaard gebleven ambtmansrekeningen zijn in het Middelnederlands gesteld.

De innerlijke kenmerken van de oudste rekeningen zijn eenvoudig. Bovenaan staat steeds de naam van de ambtman, het ambt waarover hij was aangesteld en de periode waarop de rekening betrekking heeft. Daarna zijn eerst alle inkomsten in willekeurige volgorde genoteerd, waarna ook in willekeurige volgorde de uitgaven volgen. Wanneer omstreeks het midden van de veertiende eeuw van perkamenten rollen op papieren registers wordt overgeschakeld, blijft deze eenvoudige indeling gehandhaafd. In de aanhef van de rekening wordt vanaf dat moment ook de gebruikte rekenmunt vermeld en de bedragen worden per bladzijde getotaliseerd. Het breekpunt is ook hier weer het jaar 1473, wanneer de Bourgondische administratie wordt ingevoerd. De rekeningen worden nu geheel naar Bourgondisch model ingericht. Wat daarbij direct opvalt, is de bladspiegel die gekenmerkt wordt door een flinke marge ter linker en ter rechter zijde, ruime interlinie tussen de afzonderlijke rekeningposten en nummering van de subtotalen. Deze Bourgondische rekeningen kennen de volgende achtereenvolgende onderdelen:

¹⁵⁴ Recesbrief voor de burggraaf: B23, p. 31-33 (30-11-1384); voor de ambtman van Maas en Waal: B23, p. 40 (z.d.); RAG, *heren Culemb.*, inv. 1355 (04-03-1436), hierin de term "recessbrief"; van Over-Betuwe: RAG, *huis Doorwerth*, inv. 72 (25-07-1386); van Neder-Betuwe: HA, *charterverz.*, nr. 562 (18-06-1388); Nijhoff, III, nr. 137 (14-11-1388) met continuatie; van Bommeler- en Tielerwaarden: HA, *Mechtild*, inv. 127 (10-12-1372); *Archiv Schloß Burgsteinfurt*, IV-G-2, Urk. 12 (06-04-1388); B23, p. 177-178 (z.d.); B23, p. 289-290 (27-05-1391) met continuatie.

¹⁵⁵ HA, inv. 928, f. 152r (rek. ambtman BWentTW 28-05-1511 tot 10-08-1513).

¹⁵⁶ HA, Buren, inv. 2.2 en 2.20.

- 1) Een uitgebreide inleiding van 1 à 2 bladzijden, waarin vermeld staan de naam van de ambtman, het ambt, de datum van de ambtsbrief, het begin en het einde van het boekjaar en de gebruikte rekenmunt.
- 2) Een afschrift van de ambtsbrief of ambtsbrieven.
- 3) Ontvangsten: deze zijn onderverdeeld in een aantal rubrieken. De "criminele" en "civiele" boeten zijn gescheiden. Beide rubrieken zijn elk weer geografisch onderverdeeld naar panderambten of plaatsen.
- 4) Uitgaven: deze zijn onderverdeeld in rubrieken zoals salaris, dijk-schouw, gerechtskosten enz.
- 5) Berekening van het saldo en reces.

Het Bourgondische boekhoudsysteem heeft de financiële administratie van Karel van Gelre sterk beïnvloed, maar ook hier geldt wat hierboven reeds is opgemerkt met betrekking tot de afhoring van de rekeningen: de methode is overgenomen, maar niet zo consequent toegepast als tijdens de Bourgondische periode. Men treft onder Karel van Gelre zowel rekeningen aan die zijn ingericht naar het Bourgondische model als rekeningen die nog zijn geënt op het meer eenvoudige Gelderse model van vóór 1473. Ten tijde van Karel van Gelre werden voor het eerst in sommige ambtsbrieven bepalingen opgenomen die wijzen op een toenemende zorg voor de inrichting van de rekeningen. Erg uitgebreid zijn deze bepalingen niet; ze zijn voornamelijk gericht op het nauwkeurig specificeren van inkomsten en uitgaven¹⁵⁷. Een heel enkele keer ontving een individuele ambtman nauwkeurige instructies voor het voeren van de boekhouding, maar dit bleven toch uitzonderingen.

9.4. Inkomsten en uitgaven

Het leeuwedeel van de inkomsten was afkomstig uit de criminele rechtspraak: boeten, composities, confiscaties. Zowel wat betreft aantal als wat betreft totale opbrengst overheersen deze inkomstenposten. Daarnaast waren er nog inkomsten uit de contentieuze rechtspraak, maar deze waren in vergelijking met die uit de criminele rechtspraak gering in aantal en laag qua opbrengst. De ambtman kon ook nog boeten opleggen uit hoofde van het dijkgraafschap en evenzo kon hij degenen die zich op enigerlei wijze onttrokken aan hun militaire dienstplicht beboeten. Verder dienen hier nog te worden vermeld de inkomsten vanwege de uitoefening van bepaalde hertogelijke hoogheidsrechten die teruggaan op de regalia (bij voorbeeld het vondrecht, het recht op erfenissen van bastaarden, het wildregaal e.a.)¹⁵⁸ en het incidenteel in de rekeningen opgenomen zegelgeld¹⁵⁹. Met dit zegelgeld

¹⁵⁷ Zie het citaat uit de ambtsbrief voor Bommeler- en Tielerwaarden van 15-07-1530 in noot 120; zie ook de citaten in noot 121.

¹⁵⁸ Zie hierover hoofdstuk III, § 4 t.m. 9.

¹⁵⁹ Zie hierover noot 113 en hoofdstuk V, § 3.

komen we op een kwestie die hier niet onvermeld mag blijven, namelijk het feit dat de rekeningen geen volledig beeld geven van de totale inkomsten van de ambtman, omdat deze immers niet voor alle inkomsten rekenplichtig was. Zoals hierboven al opgemerkt, werden in een aantal gevallen de boeten afkomstig van het dijkgraafschap als honorarium aan de ambtman toegekend en deze behoeften daarom niet in de rekening verantwoord te worden. Hetzelfde gold ook voor het deel van de boeten dat als provisie aan de ambtman werd toegekend. In de rekening vinden we immers alleen het deel van de hertog verantwoord. In dit laatste soort gevallen is de bruto-opbrengst nog te berekenen, mits bekend is welk deel voor de ambtman was bestemd. In die gevallen daarentegen waarin boeten tot een bepaald bedrag in hun geheel aan de ambtman kwamen, verschenen deze in het geheel niet meer in de rekening en onttrekt een deel van de inkomsten van de ambtman zich aan onze waarneming. De meest extreme vorm van dit verschijnsel wordt aangetroffen in de rekeningen van de ambtman van Maas en Waal vanaf 1443. De ambtsbrief van 1443, waarin het ambt verpand werd, kende alle boeten aan de pandhouders toe met uitzondering van de boeten wegens doodslag, waarvan de hertog de helft zou ontvangen¹⁶⁰. Derhalve vinden we in de rekeningen slechts de halve boeten wegens doodslag. Een andere versluierende factor is dat incidenteel hoge bedragen onmiddellijk aan de landrentmeester werden uitgekeerd of voor specifieke doelen werden aangewend en daardoor buiten de rekening konden blijven¹⁶¹. Geïnde belastinggelden verschijnen nu en dan in de rekeningen. Soms werden deze inkomsten te zamen met de normale inkomsten verrekend, soms werden ze apart afgerekend¹⁶².

De liefnis is een inkomstentype dat soms wel en soms niet aan de hertog toekwam, maar waarvan de ambtman wel verantwoording moest afleggen. In boekhoudkundig opzicht was de liefnis een probleem omdat het deels inkomsten in natura betrof. De liefnis werd meestal na de uitgaven en het reces op een afzonderlijke bladzijde als een pro-memoriepost vermeld.

Van personen die in het betreffende boekjaar een strafbaar feit hadden begaan, kon de ambtman nog boeten tegoed hebben, omdat op het moment van de sluiting van de rekening nog geen verzoening en/of veroordeling had plaatsgevonden. Dader, slachtoffer en aard van de misdaad werden dan als pro-memoriepost vermeld¹⁶³.

De uitgaven van de ambtman kunnen boekhoudkundig onderscheiden worden in uitgaven die hij niet en in uitgaven die hij wel in rekening bracht. In het algemeen kan men stellen dat hoe alledaagser de uitgavenpost was, hoe minder de kans was dat hij in de rekening kwam. De ambtman

¹⁶⁰ HA, inv. 182 (21-12-1443).

¹⁶¹ HA, inv. 642 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1449 tot 13-07-1453) f. 23r vermeldt een bedrag van 40 Rijsche gulden dat is geïnd wegens een doodslag en dat direct aan een hertogelijke vertegenwoordiger werd "meegegeven".

¹⁶² Vgl. hoofdstuk III, § 11.

¹⁶³ Vgl. hoofdstuk VI, § 1.

werd bij voorbeeld geacht zijn dagelijkse kost en die van zijn knechten en paarden te betalen uit zijn salaris of aandeel in de boeten. Kosten die waren gemaakt voor opsporing en arrestatie van misdadigers en reiskosten binnen het ambt gemaakt kwamen in het algemeen niet in aanmerking voor vergoeding¹⁶⁴, tenzij ze buitengewoon hoog waren opgelopen wegens bij voorbeeld inzet van extra-personeel, onvoorziene aanschaf van materiaal of geleden materiële schade. Verder was er de ongeschreven regel dat tegenover uitgaven inkomsten moesten staan. Het duidelijkst komt deze regel tot uiting in gevallen waarin de inkomsten uit het dijkgraafschap aan de ambtman zijn gegund: in zulke gevallen worden ook geen uitgaven voor dat dijkgraafschap in rekening gebracht. Op één punt werd wel van de regel afgeweken, namelijk in die gevallen waarin een arrestant langdurig gevangen had gezeten, maar geen bekentenis had afgelegd, of waarin bleek dat de arrestant geen bezittingen had die geconfisqueerd konden worden. In zulke gevallen hebben de hertogen toegestaan dat de ambtman de gemaakte kosten in rekening bracht. Het financiële belang week hier voor een hoger belang, namelijk voor het belang van een opsporingsbeleid dat het opsporen en arresteren van zoveel mogelijk misdadigers tot primair doel had¹⁶⁵. Als de ambtman een deel van de boeten voor zichzelf mocht houden, werd ook een evenredig deel afgetrokken van de declarabale uitgaven die voor de inning daarvan waren gedaan.

Aan het einde van de uitgaven in zijn rekening merkt een ambtman soms op dat hij eigenlijk nog meer onkosten heeft gemaakt dan hij in zijn rekening opvoert. Vaak zijn dit kosten die ten gevolge van buitengewone omstandigheden zijn gemaakt, althans dat is de mening van de ambtman, die vervolgens beleefd verzoekt of de hertog en zijn raden daaraan ook eens willen denken bij de afhoring van zijn rekening. Hoe hij dit in concreto gerealiseerd wil zien, vertelt de ambtman er nooit bij¹⁶⁶. Dit soort verzoeken

¹⁶⁴ HA, inv. 19, f. 23Br (ambtsbrief BWenTW 15-07-1530) "Voirt is mede bevoerwaert dat ons onse amptman vurger bynnen synen ampte to nyden ind dat to bedienen egeyne kosten rekenen sall uytgesondert wat kosten hij doende ind verleggende wurde mitten heymraeden op schouwynghe der dycken, die sall hij ons bewyselicken rekenen moigen mit 't gheene hy dair tegen boeren sall"

¹⁶⁵ Voorbeelden hiervan in hoofdstuk VI, § 2.1

¹⁶⁶ HA, inv. 521 (rek. burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f. 10r voor het reces staat geschreven "Voirt soe heeft Jan Puls vurs meer cost ende onraet gedaen in der veden tot Hoeflagen als Henric van Hoemoet ende Ude die Boese ende anderen gouden mannen wail kundich is Ende voirt tot Ghorichem als ock van Vuere ende oicke anderen gouden mannen wail kundich is, dat ich alle mijns heren ghenaden nyet gerekent en hebbe ende set dat tot mijns ghenedighen heren ghenaden", HA, inv. 915 (rek. ambtman MenW 13-07-1496 tot 13-07-1499) f. 39r "Soe heb ick Henrick van Riemsdyck amptman voirs selve in persoon, voirt myt mynen knechten, mytten haernysch, thoe peerde ind toe voet duck ind voell denghenen die die schattingen, ruytergelden ende andere onraitspennyngen die in desen dryen jaeren mynyn gnedigen lieven heren toegelaeten sijn, maenden ende uytvorderden behulp gedaen van beveel ende ontheit myns zeeligen lieven brueders, dair my merckelick enen pennyck aff eyght daer ick nyet voir en reken, dan laet dat altesaemen tot believen ende wailbevallen myns gnedigen lieven heren ende synre gnaden frunde van den hoeghen raede ende rekenmeesteren staen wes hoir gnaden alre liefden in den besten dairvan erkennen, byn ick des alsoe wail ende guetlick toevreden", hierna schreef de ambtman op een nieuwe regel "summa per se" waarachter geen bedrag is ingevuld

komt ons tegenwoordig erg naïef voor en het is niet duidelijk of de hertog er veel aandacht aan heeft besteed. Het is mogelijk dat een ambtman met een dergelijk verzoek wat speelruimte voor zichzelf heeft willen creëren, zodat hij, als er dubieuze uitgavenposten in zijn rekening werden aangetroffen, enig verweer kon bieden door te herinneren aan de niet gedeclareerde uitgaven. De onzichtbare totaalpost van door de ambtman niet gedeclareerde uitgaven maakt het voor de historicus moeilijk, zo niet onmogelijk, om een duidelijk inzicht te krijgen in de kosten en baten van het ambtmanschap. De ambtmansrekeningen laten in feite slechts de financiële verhouding tussen hertog en ambtman zien en zijn geen exploitatierekening van het ambtmanschap.

De uitgaven die door de ambtman wel in rekening werden gebracht, waren deels noodzakelijk voor een goede uitoefening van het ambt, maar deels ook dienden zij dat doel in het geheel niet. We komen hier op het terrein van de al eerder besproken niet-ambtsgebonden taken van de ambtman¹⁶⁷. De hertogen gaven hun ambtmannen het hele jaar door opdrachten om voor allerlei doeleinden, die met de uitoefening van het ambtmanschap niets te maken hadden, betalingen te verrichten. Desnoods liet de hertog zijn ambtman meer uitgeven dan er aan inkomsten binnenkwamen. De ambtmannen berustten in deze praktijk, die voor moderne begrippen vreemd aandoet, maar die toentertijd als normaal werd beschouwd. De kosten die de exploitatie van het ambtmanschap direct dienden, vallen nagenoeg samen met de uitgaven die de ambtman op eigen gezag mocht verrichten. De uitgaven die niet direct de uitoefening van het ambtmanschap dienden, mocht de ambtman slechts verrichten op bevel van de hertog.

Wij wenden ons eerst tot de uitgaven die direct met de exploitatie van het ambtmanschap verband houden. De ambtsbrieven specificeren geregeld welke uitgaven de ambtman wel of niet op eigen gezag mag verrichten. Op de eerste plaats is dat het salaris dat de ambtman jaarlijks in rekening mag brengen. Op voorhand wordt meestal ook toegestaan het in rekening brengen van geleden schade in geval van gevangenschap of militaire nederlaag. Dat moet dan wel *om des ampts wille* geschied zijn. Reizen buiten het ambt met hertogelijk bevel wordt ook bij voorbaat als declarabel beschouwd¹⁶⁸. Sinds het einde van de vijftiende eeuw worden de kosten van executies van doodvonnissen ook als zodanig erkend in de ambtsbrieven, maar in de

¹⁶⁷ Vgl. hoofdstuk I, § 2.2

¹⁶⁸ B23, p. 190-191 (ambtsbrief MenW 27-09-1390) "Voirt hebben wij heren Willem vurscreven, die wijl dat he onse off onse erven ende nacomelingen amptman syn sall, gegeven alle jair onze dijck-graeschap tusschen Maese en Waele voir sijnen dagelixschen kost ende dair en baven en sal heer Willem vurscreven ons off onsen erven ende nacomelingen gheen kost mere rekenen, then were dat wij, onse erven ende nacomelingen, denselven heren Willem mit onsen brieven off warechtigen baden tot ons the comen off anders wair buten den ampt tusschen Maese ende Wale the njden gewapent off onghewapent erghent bynnen off buten onsen landen yn onsen orbar ende dair wij des noyt ende the doin hedden, deden ontbieden", een later voorbeeld in HA, inv. 19, f. 23Bv (ambtsbrief BWeITW 15-07-1530), waarn ook de bepaling dat in het geval van een reis naar het hertogelijk hof, de ambtman met zijn knechten en hun paarden tot een aantal van maximaal drie bij de hertog of in de kost zullen zijn

praktijk was dit al veel langer het geval¹⁶⁹ Alle kosten die uit de rechtspraak voortvloeiden, waren overigens declarabel. Kosten voor huisvesting treffen we aan in de burggraafrekeningen, omdat het onderhoud van de burcht te Nijmegen aan de burggraaf toevertrouwd was. Ook de drost van Buren die het kasteel van Buren onder zijn hoede had, voerde in zijn rekeningen zulke kosten op. De ambtman van het Land van Cuijk beheerde het kasteel te Grave, maar van hem zijn geen rekeningen bewaard gebleven. Hoewel dit strikt geredeneerd geen uitgaven zijn, bracht de ambtman onder de rubriek uitgaven ook de restanten (voorziene maar niet-geïnde inkomsten) en het eventuele negatieve saldo van de voorgaande rekening onder.

Een merkwaardige tussenpositie tussen de uitgaven op bevel en die zonder bevel neemt het zogenaamde *speelgeld* in. Dit was een geldbedrag dat hertogelijke ambtenaren jaarlijks bij wijze van presentje aan de hertog zonden. Hoewel dit een traditie was, geschiedde de betaling pas nadat de ambtman daartoe van de hertog een bevelbrief had ontvangen¹⁷⁰ Ook de term *offergeld* of *dobbelgeld* kwam voor zonder verschil van betekenis¹⁷¹ Een betaling die lijkt op het speelgeld is het zogenaamde *leggeld* dat aan het personeel van de rekenkamer werd betaald¹⁷² Buiten de periodieke uitkeringen van het speelgeld op kerstmis leende de ambtman ook wel een incidenteel geld aan de hertog om bij voorbeeld te kunnen dubbelen¹⁷³

¹⁶⁹ HA, inv 10, f 21v (ambtsbrief OB 28-03-1470) "Oick of hij van onsen bevelen iemants versuecken off misdadige lude richten dede, dairaff sal hij diss scherpenrichter loen ind diss scherpenrichter knecht off hij den hedde kost ind dat zich dairain dreecht ind bewijsselicken weer moigen rekenen ind dit sal hij oick gelijck sijn loen vurger ain onsen broicken inbeholden", HA, inv 19, f 23Br (ambtsbrief BWenTW 15-07-1530) "Oick off hij uyt onsen bevell enige misdedigers versuecken off richten liet, dairaff sall hy ons dess scherprichters ind oick syns knechts, soe verre hy eijnen hedde, loen, kost ind allet dairaan doeget ind bewyselick wier rekenen moigen ind sulx sall onse amptman allet mitsampt synen loen vurs ain onsen broecken ind opkomelingen in synen ampte vervallen moigen inbeholden"

¹⁷⁰ HA, inv 521 (rek burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f 5r "Jan Puls gegeven Jan den Heer teghen dat hoechtijt van midwijnter bij bevel mit mijns ghenedigen heren brieven die Jan vurs mynen ghenedigen heer bracht te speelgelde 20 enkel gulden", HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 5v "By brieve van gheloeven die Tricus mijns ghenedigen heren scrver bracht, hem ghedaen tegen dat hoechtijt Kersmisse te spoelgelde 26 Arnhemsche gulden", HA, inv 915 (rek ambtman MenW 13-07-1495 tot 13-07-1496) f 27r "Per literas domini synre gnaden gesant tegen den hoichtyt van Kerssmysse mit Deric Barbier per quytanciam 10 enkele gld", HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 101r vermeldt in de marge bij een uitgavepost wegens speelgeld "per bevelbrief ind nae alden gewoenten" Bevelbrieven voor speelgeld zijn bekend voor de ambtman van Neder-Betuwe HA, inv 153 (15-12-1531) met bijbehorende kwitantie in HA, inv 154 10 (21-12-1531), voor de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden HA, inv 152 (13-12-1527), HA, inv 153 (01-12-1528) met bijbehorende kwitantie in HA, inv 154 10 (09-12-1528)

¹⁷¹ HA, inv 529 (rek burggraaf 13-07-1424 tot 13-07-1425) f 4r "Mynen ghenedigen heer bracht teghen dat hoechtijt van midwijnter the offergelde 10 gulden", HA, inv 620 (rek ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f 7v "Soe heeft heren Jan van Rossem gegeven minen lieven genedige here van Celre te Kyrsmissie tot dobbelgelde 200 nye gulden"

¹⁷² HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 28-05-1511 tot 10-08-1513) f 152r "Vur leggelt um den rekenkamer na alder gewoenten van ellick jaar eynen schilt", zie ook het citaat uit HA, inv 917 in noot 143

De uitgaven die krachtens bevelbrief werden gedaan, konden van allerlei aard zijn. Te denken valt daarbij aan onkosten voor allerlei incidentele opdrachten die de ambtman voor de hertog uitvoerde. Sommige daarvan hielden nog enigszins verband met het ambt, zoals het aanvoeren van de klokkeslag buiten het ambt. Andere nauwelijks zoals het doen van inkopen of het in leiding gaan. Verder verrichtte de ambtman allerlei betalingen in opdracht van de hertog aan leveranciers¹⁷⁴, kredietverschaffers¹⁷⁵, hoge en lage ambtenaren¹⁷⁶. Aan hertogelijke ambtenaren werd vaak hun jaarlijkse kledingtoelage uitgekeerd¹⁷⁷.

Ter afhoring diende de ambtman bewijsstukken van zijn uitgaven te overleggen. Van alle betalingen moest hij kwitanties overleggen. Voor de uitgaven die niet tot de normale ambtsuitgaven werden gerekend, moest hij tevens de desbetreffende bevelbrief overleggen ten bewijze dat hij tot de uitgave gerechtigd was. Ten tijde van Karel van Gelre tekenden degenen die de rekening controleerden na controle van de bevelbrief bij de desbetreffende uitgave in de marge aan: *per literam domini*, dit is "wegens bevelbrief van de hertog". Ontelbare kwitanties en hertogelijke bevelbrieven zijn op deze manier in het Hertogelijk Archief terecht gekomen. In dit archief zijn ze in meerderheid afgezonderd van de rekeningen waartoe ze behoord hebben, waardoor de reden van hun aanwezigheid in het Hertogelijk Archief vaak op het eerste gezicht niet duidelijk is en pas na enig zoeken kan worden achterhaald bij welke rekening ze gehoord hebben¹⁷⁸.

10. Controle op het functioneren en ambtsdelicten

Als hierna over ambtsdelicten wordt gesproken, worden daaronder verstaan daden van de ambtmannen die in de hier bestudeerde periode als ambtsdelict werden beschouwd. Immers vele zaken die heden ten dage als een ambtsdelict zouden worden beschouwd, waren dat niet in de late mid-

¹⁷³ HA, inv 618 (rek ambtman BWenTW 13-07-1400 tot 02-04-1402) f 6v "Up die selve tijt mynen genedigen heer geleent the speelgelde, want hi tegen den greve van Megen worrafelde"

¹⁷⁴ HIA, inv 592 (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 7r. "Jan van Wye heeft gegeven Pelgrijm die goutsmit van den Bosch bij beveel myns lieven ghenadigen heren ghelyc als myn here Jan oick ghescreven had 50 Rijsche gulden" en *ibidem*, f 9r "Noch bi beveel derselver myns heren rade gegeven Pelgrim den goutsmit van den Bosch 500 Overlantsche Rijs gulden ende doe Jan voors. dat gelt te Nymegen betaelde, verteerde hij 2 R gld "

¹⁷⁵ Zie Hoofdstuk I, noot 115, vgl. de niet-ambtsgebonden taken in hoofdstuk I, § 2.2.

¹⁷⁶ HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 1520) f 167r "In den yersten meyster Jan ende Wouter Gijsbertsz geseindt tot doctor Wijnant ende den lantreijntmeijster met 600 Phs. gld ende 15 Phs gld. aen gelde, waren uijt met 2 perden 7 dagen".

¹⁷⁷ HA, inv 547 (rek ambtman MenW 1424 tot 13-07-1428) f 2r. "Tengnagel mijns heren doerweerder gegeven van beveel mijns heren negen ellen swarts, elc el enen Rijsche gulden ende vier ellen witten ende een veerdel voer twee Rijsche gulden" Talloze bevelbrieven en kwitanties met betrekking tot kleedgeld zijn te vinden in HA, Varia, I-IV.

¹⁷⁸ Te vinden in HA, inv 143 t m 155 en HA, Varia, I-IV.

deleeuwen. Bij voorbeeld het opsluiten van een verdachte zonder dat er duidelijke bewijzen tegen hem zijn met de bedoeling hem een bekentenis af te persen, dan wel een flinke boete of compositie te laten betalen, zelfs als hij geen bekentenis had afgelegd¹⁷⁹ Dat sommige gevangenen overleden liet de hertog koud. Het was slechts een schadepost in de vorm van verstrekt voedsel waar geen inkomsten tegenover stonden en die door de ambtman zonder veel commentaar in zijn rekening werd opgevoerd. Ten tijde van Karel van Gelre is tegen deze praktijk door de standen geprotesteerd¹⁸⁰ Een ander voorbeeld is het betalen van een geldsom aan de ambtman om gestolen goed terug te krijgen. Bij dit laatste voorbeeld dient overigens opgemerkt te worden dat dit wel door de Gelderse hertog werd geduld, maar niet door de Bourgondische¹⁸¹ Ook bepaalde regelingen komen ons heden ten dage verwerpelijk voor: het ontvangen van provisie op boeten, of boeten die de ambtman geheel zelf mocht houden. Verder kan nog worden genoemd het aannemen van liefnis, dat tot op zekere hoogte door de Gelderse hertog werd getolereerd. Al dit soort zaken blijft hier verder buiten beschouwing.

De bronnen kennen niet de term ambtsdelict of een term van soortgelijke strekking; er wordt gebruik gemaakt van een aantal op zichzelf staande begrippen. Grosso modo komen deze neer op benadeling van de onderdanen, schending van het landrecht en ongehoorzaamheid aan de hertog. Benadeling van de onderdanen en schending van het landrecht kunnen samenvallen, bij voorbeeld in gevallen waarin de ambtman een rechtsregel overtreedt die dient tot bescherming van de onderdanen.

Bronnen aangaande ambtsdelicten zijn zeldzaam en de redenen daarvoor zijn mogelijk simpel: de ambtman bewaarde hoogstwaarschijnlijk geen schriftelijke stukken die hem in een kwaad daglicht zouden kunnen stellen en aan de hertogelijke zijde kwam men meestal ook niet verder dan de jaarlijkse controle van de rekeningen. Van enige periodieke controle ter plaatse op het functioneren van de ambtman blijkt niets. De hertog en zijn raad reageerden slechts op signalen die hun vanuit het ambt bereikten. Die konden afkomstig zijn van benadeelde onderdanen die zich over de ambtman kwamen beklagen, of het waren berichten over door ambtmannen gepleegde feiten die langs andere wegen binnenkwamen. De klachten van een

¹⁷⁹ Zie hierover hoofdstuk VI, § 2.1

¹⁸⁰ *OA Tiel*, inv 93, nr 45 (landdagreces 24-05-1532) "Soe die arme onderzaten menichgeley ind menichfuldelick averfallen ind belast worden sijn boven ende sunder godtlicker manyeren van landrecht tot verderffelicken ende onverwinlicken schaede der armer wichterren dat van nu voortaan geen amptluyden, noch richteren off yemant anders van oerre wegen yemant sullen moegen hantplichten off ingebieden Ende ingevall sij sulx deden, als sulx duck hyerbevoers onduechtelick geschiet is, ind in der uutrachten der saecken daer sij voer gehantplicht off ingeboden weren, onschuldelyck by schepenenvondenisse nae vermoegen des landrechtz bevonden worden sullen als dan die amptluyden ind richteren ons genedigen lieven heren vervallen wesen ther hoeger koeren lyffs ind guedts ende die ghene alsoe wie vurs. ingeboden off gehantplicht weer, sall sijn landrecht altoes moegen verborgen voer twe schepenen in absentie des richters" Een nagenoeg gelijklopende passage in het landrecht voor Bommeler- en Tielerwaarden van 07-10-1532 (*HA*, charterverz., nr. 1607)

¹⁸¹ Zie hierover hoofdstuk VI, noten 247 en 248

of meer onderdanen konden aanleiding geven tot het instellen van een nader onderzoek. In eerste instantie volstond men er nog mee om de ambtman om opheldering te vragen als de feiten niet al te ernstig waren. Klachten dię ten onrechte bleken te zijn ingediend, werden door de ambtman beboet¹⁸² Een enkele keer zien we ook dat de hertog zijn ambtman in bescherming neemt tegen klachten die over laatstgenoemde zijn ingediend¹⁸³ Over de afwikkeling van klachten die terecht bleken te zijn, is nauwelijks iets bekend. Voor zover er bronnenmateriaal over dit soort zaken bewaard is gebleven, gaat het om zaken waarin sprake is van een groot aantal delicten. Een bekend geval, dat weliswaar niet op een ambtman betrekking heeft, is dat van de landrentmeester Claes Liefger, tegen wie in de jaren 1386-1387 een uitgebreid onderzoek is ingesteld¹⁸⁴ Wat de ambtmannen betreft kan worden gewezen op de onderzoeken tegen de ambtman van het Land van Cuijk Johan van der Donck uit de jaren vijftig van de vijftiende eeuw en tegen de gebroeders Vige, pandhouders van het burggraafschap, uit de jaren twintig van de zestiende eeuw Er is een uitgebreide lijst met klachten tegen Johan van der Donck bewaard gebleven, voor wat de gebroeders Vige betreft is de lijst bescheidener van omvang. De beide lijsten zijn afkomstig van de hertogelijke administratie¹⁸⁵ In de laatste regeringsjaren van Karel van

182 HA, inv 806 (rek ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f 53r "Heer Jorden van der Mazen pastoor tot Heruwen hadt mynen genedigen lyeven heren aver my geclaght t welick dat hy nyet bybrengen off bewyesen on kunde, dairvan geboirt valet 50 enckele gld '

183 In een lijst met "anspraken ende gebreken" gedateerd 28-09-1458 die door de ridderschap en ingezetenen van het Land van Cuijk bij de hertog was ingediend beklagden de rekestranten zich over de ambtman Johan van der Donck die aan een moordenaar vrijlating op borgtocht had geweigerd en deze had laten executeren, hetgeen in strijd zou zijn met het landrecht (HStAD, *hs*, J-VI-1, f 254r) De hertog antwoordde daarop (*ibidem*, f 257v) 'Item als sij dan voert in hoeren vierden punct mynen genedigen heren anspreken dat Johan van der Donck sijre gnaden amptman tot Grave eynen man tot Mille gevangen ende enwech gevuert solde heben baven dat hem die vrende ende mage den ten lantrecht boiden te verborgen etc Daerop segt mijn genedige heer dat sijre gnaden vrende heeft dat sij des mans dorren gewagen ende sich des oich nyet en schamen, want die selve man omme sijnen groter ondeden wil gevangen ende myt schepenoirdel gericht is, soe hij apenbaerlich dat lantkondich was moerdedichlick en yne vrouwe omme geltz will geweechlaget ende arm ende been ontwe sloich dat die pijpen doir dat vleisch staken, hoir ainsicht myt messen vaneen sneet ende kreppeelden sij off sy eyn gebraden visch geweest weer, daer hem deels van den haifluden uyten lande van Kuyck vurs den om eyne tabbert ende eyne postulaatsgulden dat te doen toegehuyrt heben Voert hadde die selve man myt geladen armborst in eens mans huuss gebraken geweest omme den man doit te slaen ende hadde oick mijns heren wiltbroit ende kanyne myt hoepen gevangen ende gestalen, ende soe voel ondeden bedreven die ontellich waeren Solde men dan sulke moirtdedigen luden te lantrecht laten verborgen die sijn mysdaden so apenbaer waeren, so en worde nummer dyeff off morder gericht Daeromme segt mijn genedige heer dat Johan van der Donck sijre gnaden amptman nyemant dairain verkurt mer recht gedaen heeft, soe die mysdade als deels voiger is seer onschemel waeren, doch het were deels van der ritterscappen vurs licht wijsselick geweest des puncten verswegen te heben dan mijnen genedigen heren hijr weder vermaent, soe die vurs man der selver ritterscap ende ingesetenen van vol mysdaden mede besacht heeft daeraff sijne gnaden die brocken dencken te doen voordieren als sich dat geboirt ' Het feit dat de hertog het hier opneemt voor de ambtman Johan van der Donck, die enkele jaren daarvoor nog door dezelfde beschuldigd werd van een groot aantal misdrijven, bevestigt de constatering in Kuys, *Johan van der Donck*, p 23-24 dat de verhouding tussen hertog en ambtman vanaf 1457 weer goed was

184 Zie Meij, *Claes Liefger*, p 19-37

Gelre heeft ook de landdag zich beziggehouden met de behandeling van klachten die over ambtlieden waren binnengekomen. Burggraaf Joachim van Wijhe werd in 1538 op initiatief van de landdag uit zijn ambt gezet, nadat inwoners van het Rijk en de stad Nijmegen zich over hem beklaagd hadden¹⁸⁶. Onder de recessen van de landdag die in juni 1538 te Nijmegen werd gehouden, bevindt zich nog een aantal sententies van de landdag aangaande delicten waaraan de ambtman van Maas en Waal Jelis van Ryemdyck zich schuldig zou hebben gemaakt¹⁸⁷.

De lijst tegen Johan van der Donck is niet veel meer dan een lijst van door hem gepleegde ambtsdelicten. Ongeveer 50 gevallen, die zich in een periode van ruim tien jaar hebben voorgedaan, worden hierin opgesomd. Over de afhandeling van de zaak van Van der Donck is weinig bekend, maar het heeft geen vergaande gevolgen voor zijn loopbaan gehad, want hij is op zijn post gebleven¹⁸⁸. De lijst tegen de gebroeders Vige is anders van opzet: hierin zijn verklaringen van ouders, medeplichtigen en getuigen opgetekend. Ze laten zien dat de onbekende hertogelijke ambtenaren die waren belast met het onderzoek naar de gedragingen van de gebroeders Vige, van de plaatsvervanger van laatstgenoemde en van de richter van Nijmegen over dezelfde zaak verschillende personen hebben ondervraagd. Het onderzoek heeft toen voor de betrokkenen geen aantoonbare gevolgen gehad. De bij het onderzoek betrokken plaatsvervangende burggraaf Joachim van Wijhe is overigens later (in 1538) alsnog wegens ambtsdelicten uit zijn ambt gezet, zoals hierboven al opgemerkt is.

Een heel enkele keer geven ambtsbrieven inlichtingen over de procedure die moet worden gevolgd om een ambtman aan te klagen. Twee ambtsbrieven, beide voor het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden en daterend uit respectievelijk 1392 en 1421, geven voorschriften voor de betichting en veroordeling. Volgens de ambtsbrief van 1392 moet de aanklacht door de hertog worden ingediend ten overstaan van vier hertogelijke raden, waartoe de hertog en de ambtman elk twee raden zullen aanwijzen. De ambtman had het recht tegen de ingebrachte beschuldigingen de onschuldseede af te leggen. De ambtsbrief van 1421 noemt een aantal van minimaal acht en maximaal twaalf onpartijdige hertogelijke raden als forum voor de berechting van de ambtman, maar geeft geen regels voor de selectie van deze raden. De onschuldseede wordt hier niet meer vermeld¹⁸⁹.

¹⁸⁵ De lijst betreffende Van der Donck in HA, inv 4 33, zie hierover verder Kuys, *Johan van der Donck*, de lijst betreffende de gebroeders Vige in HA, inv 181

¹⁸⁶ *Nijhoff*, VI, nr. 1923 (04-01-1538)

¹⁸⁷ Uitgegeven naar de stukken in het oud-archief van Hattem door Van Veen, *Jelis van Riemsdyck* p. 222-224. Het aldaar vermelde geval van Herberen Gairtz keert later terug in *Hof*, civ proces 1555-14

¹⁸⁸ Kuys, *Johan van der Donck*, p. 23, 29-31

¹⁸⁹ B24, p. 2 (ambtsbrief BWenTW 14-10-1392) "wisten wi hem dan eynige broeken te thyen, dair soilden wi hem aff te taelen, setten ende aenspreken voer vyer van onsen raede, twe die wi daerto nemen sullen end twe die hoe dairtoe nemt end kuyst, end van wat saken daer wi heem aff aenspreken, dair he syn eede voer boede end dede voer onsen raede voerscreven, daer sullen wy hem aff

De bronnen laten weinig los over de motieven die de aangeklaagde ambtmannen hadden om zich te buiten te gaan aan ambtsdelicten. In een aantal gevallen is dat wel duidelijk: financiële fraude diende natuurlijk voor het vullen van de eigen beurs. Bij andere delicten, zoals herhaaldelijke rechtsweigering of het niet vervolgen van misdaden, is dat minder duidelijk. Het overlopen naar vijanden van de hertog is waarschijnlijk ook ingegeven door materiële motieven. In het geval van het bezegelen van een frauduleuze oorkonde verdedigde plaatsvervangend burggraaf Joachim van Wijhe zich met het argument dat hij dit onder druk van de pandhouders had gedaan en dat hij er zelf geen voordeel van had gehad. Zou hij nu daarom gestraft worden, zo merkte hij op, dan zou hij spijt krijgen dat hij niet ervan meege profiteerd had¹⁹⁰.

De ambtsdelicten kwamen voor in vele vormen en gradaties. Het vergrijp van een ambtman kon variëren van het opvoeren van een onbeduidende rekeningpost van dubieus karakter tot het plegen van een moord of overlopen naar de vijand. Een van de oudste voorbeelden van een ambtsdelict is dat van Wouter van Overrijn Woutersz., ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden in 1399, die er met de kas van het ambt vandoor ging¹⁹¹. De ambtman van het Land van Cuijk Johan van der Donck maakte zich schuldig aan onder meer willekeur, rechtsweigering, het niet vervolgen of laten verjaren van misdaden, componeren zonder toestemming van de hertog, het verzwijgen van inkomsten en het declareren van niet gemaakte kosten¹⁹². De gebroeders Vige staken onder meer inkomsten uit boeten in eigen zak, composeerden zonder toestemming van de hertog, maakten zich schuldig aan afpersing en zegelden frauduleuze oorkonden¹⁹³. Burggraaf Reiner van Wijhe had omstreeks 1537 onschuldigen overvallen, 's-nachts van hun bed gelicht, gevangen genomen en geld afgeperst. Hij had zijn collega Jelis van Ryemsdyck, ambtman van Maas en Waal, zwiiggeld betaald. Verder had hij te hoge weteringlasten aan de ingezetenen opgelegd en de

quyt laten off dat he alsoe verantwerden mach dat den raide voerscreven dunct, dair he billic quyt aff wesen sall, daer sullen wy hem oick quyt aff laten end schelden end des he nyet verantwerden en mach, dat sall he ons beteren end richten bi den rade voerscreven, end daarmede sullen wi hem quyt laten end gheen recht daeromme vorder op hem sueken, noch oick yet anders van hem daeromme begeren te hebben", *Rekenk*, charterverz., nr 2067 (ambtsbrief BWenTW 13-04-1421). "Voirt ist gevurwart oft saicke weer dat ons an Francken onsen amptman voirs misduchte, soe dat wy hem van synns ampts wegen tichtigen woulden, dat soelen ende mogen wy doen allewege alst ons genuegt voir twelff, thien off achte then mynsten van onsen raide die nyet van parthujen en weren, bij welken hie ons richten ende beteren sall off hie in broken vonden wurde ende voir noch bij nyemant anders".

190 HA, inv. 181 (25-05-1521) "Dairop heeft die borchgreve geantwoirt dat die segellatij bij synen weten geschiet wier ind dat durch vervollich der frunde, as Henrick, Derick Vige ind Bartolt van Genth, die hij nyet gerne vertoernt hedde, verhaepende dat syne ff. g hon sulx guedelick affnemen ind vergeven solden, want hy des geen genoth off profijt gehadt en hedde ind solde hij dairdurch gestraift werden, so solde hij mytten spijt geslagen werden, dair hy nyet van 't gebraden geten hedde".

191 B25, p. 16 (26-04-1400) "Ende doe ons Wolter vurscreven rekeninge doen solde, doe ontvloech he ons van der rekeningen ende behielt dat he van onser wegen ontfangen ende upgeboirt had"

192 Kuys, *Johan van der Donck*, p 25-27, 34-35.

193 HA, inv 181.

opbrengsten voor oneigenlijke doelen aangewend of verduisterd. Om zijn malversaties toe te dekken had hij belastende bladzijden verwijderd uit het kasboek van de gerechtsschrijver van het Rijk van Nijmegen. In de rechtbank van Beuningen had hij de partijen te hoge gerechtsleges afgeperst¹⁹⁴. Jelis van Ryemsdyck had zich omstreeks dezelfde tijd in zijn ambt aan afpersing en onwettige confiscaties schuldig gemaakt¹⁹⁵. In het ambt Over-Betuwe had in 1535 de ambtman Joost van Bommel zich laten omkopen door de moeder van een doodslager en had in diens plaats een onschuldige in de gevangenis geworpen. Hertog Karel greep persoonlijk in, nadat hem over deze affaire berichten hadden bereikt¹⁹⁶. Van twee ambtmannen is bekend dat zij zich aan doodslag hebben schuldig gemaakt: Willem van Drueten, ambtman van Maas en Waal, beging in 1424 een doodslag¹⁹⁷ en evenzo Johan van Homoet, ambtman van Over-Betuwe, in 1445. Bij de laatstgenoemde was deze doodslag de druppel die de emmer deed overlopen, want hij had zich al eerder schuldig gemaakt aan *meer groter swaerre geweld ende overdade, langtijt heer ende degelich meer ende meer* ¹⁹⁸. In de directe verhouding tussen hertog en ambtman kunnen genoemd worden weigerachtigheid om hertogelijke bevelen op te volgen, schending van vrijgeleides die door de hertog zijn verleend en het ongeoorloofd gebruik van hertogelijke bezittingen, ambtsdelicten waaraan ook de meergenoemde Johan van der Donck zich schuldig had gemaakt¹⁹⁹. De gebroeders Vige hadden zonder hertogelijke toestemming een plaatsvervangende burggraaf benoemd²⁰⁰. Het ernstigste delict dat een ambtman ten opzichte van de hertog kon begaan, was hoogverraad. Het laatste delict kwam vooral voor in tijden van politieke spanning. De ambtman van het Land van Cuijk Johan van der Donck verloor in 1472 zijn ambt, toen hij zich moest overgeven aan hertog Arnold, tegen wie hij zich had verzet door het kasteel van Grave voor hem gesloten te houden²⁰¹. Een reeds eerder besproken geval is dat van de ambtman van Neder-Betuwe Johan van Rossem die in 1473 Tiel aan de Bourgondiërs overgaf, maar vreemd genoeg na het herstel van het Gelderse gezag in functie bleef. Uit de tijd van Karel van Gelre zijn ook enige gevallen bekend. Johan van Balveren was tot 1506 ambtman van Neder-Betuwe, maar kort daarna is hij als het ware met ambt en al naar het Bourgondische kamp overgelopen: hij bleef gewoon ambtman van de Neder-Betuwe, maar dan voortaan in Bourgondische dienst. In 1505 of kort daarna moet Hendrik van Baex, ambtman van Maas en Waal, de hertog afgefallen zijn.

In gevallen van doodslag door de ambtman is niet bekend of dit wel of niet tijdens uitoefening van de functie was geschied. Dergelijke vergrijpen

¹⁹⁴ Zie over de affaire Hof, civ. proces 1544-15.

¹⁹⁵ Van Veen, *Jelis van Riemsdyck*, p. 222-224.

¹⁹⁶ Van Veen, *Ambtman Over-Betuwe*, p. 141-142.

¹⁹⁷ Van Leeuwen, *Chronicon Tielense*, p. 502; Kuys, *Tielse kroniek*, p. 155-156.

¹⁹⁸ *Nijhoff*, IV, nr. 229, p. 217 (24-12-1445).

¹⁹⁹ Kuys, *Johan van der Donck*, p. 25, 34-35.

²⁰⁰ HA, inv. 181

²⁰¹ Kuys, *Johan van der Donck*, p. 24

waren evenwel zo ernstig dat de daders niet als ambtman gehandhaafd konden worden. Bij misstappen van de ambtman zijn persoonlijke en ambtelijke aangelegenheden soms nauwelijks meer te scheiden. Wat bij voorbeeld te denken van de burggraaf Roelof van der Hautart die in 1427 te Nijmegen als een wildeman tekeer ging tegen zijn nicht en buurvrouw met wie hij in conflict was geraakt over een gemeenschappelijke uitweg bij hun huizen aldaar?²⁰² Van der Hautart liet illegaal een "heymelicheit" op deze uitweg bouwen, waartegen zijn buurvrouw bij richter en schepenen protest aantekende. Deze wrongen zich aanvankelijk in allerlei bochten om een proces te voorkomen, waarschijnlijk om het niet tot een veroordeling van de burggraaf te laten komen. Toen de vrouw uiteindelijk toch een klacht wegens "gewalt" ingediend kreeg, liet Roelof van der Hautart de arbeiders gewoon verder werken. Na een nieuwe gerechtelijke aanklacht van zijn buurvrouw werd de burggraaf zo kwaad dat hij zich met geweld een toegang tot het huis van de vrouw verschaftte en binnen een kast aan stukken sloeg²⁰³. Toen hij het proces dreigde te verliezen, begon hij te dreigen met een schuldvordering die hij nog op zijn buurvrouw zou hebben. De hele gang van zaken was voor de buurvrouw aanleiding om zich tot de hertog te wenden teneinde recht te verkrijgen; in haar verzoekschrift aan de hertog verhaalt zij uitvoerig de geschiedenis die hierboven in het kort geschetst is. Roelof van der Hautart bestond het ook nog om op een andere manier van zich te laten spreken. Omstreeks 1435 of iets eerder viel hij midden in de nacht binnen op het Nijmeegse logeeraadres van de hertog, namelijk het huis van Jan van Groesbeek, om daar onder het oog van de hertog de daar aanwezige maarschalk de huid vol te schelden²⁰⁴. Of hij toen nog burggraaf

²⁰² De nicht en buurvrouw voelde zich benadeeld door de rechtsgang te Nijmegen en wendde zich tot de hertog, haar request bevindt zich in HA, aanw 1953-X. Het stuk is ongedateerd, doch aan de hand van de namen van de in het stuk genoemde leden van de Nijmeegse magistratuur kon met behulp van gegevens van mw JJ Verbeek worden vastgesteld dat de in het request genoemde gebeurtenissen zich hebben afgespeeld in 1427.

²⁰³ HA, aanw 1953-X, f 4r 'soe is [Ro]elof comen des neesten vridagen te mergentide sonder gesynnen in te laten voir ons poert ende heeft mit enen groten smedechamer ons poert opgeslagen ende is voert int huys gegaen ende heeft een stappreel opgeslagen. Ende heeft mijn suster grote verveernisse mit ten smedeha[mer] gedaen, die allene in huys was mit enen cleynen meychtken, doe gingen wy uter ons[en] huys van anxts wegen dien dach ende den nacht en hedden der niet weder in d[orven] gaen."

²⁰⁴ Beschreven in een klachtenlijst van de hertog in RAG, OA-Elburg, inv 656 (ca 1435-36). "Item so ist een tijt gheleden dat wij to Nyemegen [hadde]n onsen herbergen tot Johans huus van Groesbeke ende hadden aldaer by ons Johan [van] Apelteren onsen maerschalck ter tijt, daer quam des avents in der nacht Rolof van der Hautert mit vole luden mit ghewere in onsen kamer dringen, des wij seer verstoert waren, daer dede die selve Rolof onsen maerschalck ter tijt vele versprecks ende smelicheden in onsen teghenwoerdicheit daermit wij seer versmelicht ende verscheemt worden ende begheren dat ghericht ende ghebeter." Vgl ook *ibidem*. "Item so ist een tijt kurtelic gheleden dat wij onse rade ende vrende mit namen onsen lieven brueder, onsen neve van Batenburch, onsen hove-meister ende rentemeister mit onsen boetschap to Nyemegen sanden an onse stat van Nyemegen ende an raetsvrende onser ander drier hoofstede, also worden sy aldaer van Rolof van der Hautert, die doe burghermeister was, onschemelich sere versproken ende confuse ghedaen mit oplopingen ende anverdingen also dat onse vrende daerynne seer verscheemet woirden, ende onse boetschap ende saken daerumme wij se uutghesant hadden neet ghedaen en konden, daerynne wij seer verscheemt sin van den homoet die onsen gheschieden ende begheren dat ghericht ende ghebeter."

was, blijkt niet uit de ongedateerde tekst, maar het is wel illustratief voor zijn doen en laten.

De meest voor de hand liggende bestraffing voor het ambtsdelict was de ontzetting uit de functie, maar zolang de ambtman geen doodslag of verraad had gepleegd was de bestraffing aanzienlijk milder. Johan van der Donck, de ambtman van het Land van Cuijk die zich schuldig had gemaakt aan financiële fraude, afpersing, rechtsweigeren en tegenwerking van de hertog, behield zijn ambt. Evenzo de gebroeders Vige en hun plaatsvervanger Joachim van Wijhe, die zichzelf verrijkt hadden. In de meeste gevallen waarin ambtlieden werden ontslagen, is dit een formaliteit geweest omdat de ambtman dan reeds het land had verlaten en een veilig heenkomen had gezocht. De hertog moest zich dan beperken tot de confiscatie van alle bezittingen van de ambtman. Willem van Drueten, ambtman van Maas en Waal, beging in 1424 een doodslag; zijn bezittingen en die van zijn medeplichtigen werden geconfisqueerd. De administratie van deze goederen werd opgedragen aan de richter van Maasbommel²⁰⁵ Johan van Homoet, pandhouder van het ambtmanschap van Over-Betuwe, beging in 1445 ook een doodslag en zijn bezittingen werden eveneens geconfisqueerd. De ambtman had zich waarschijnlijk in zijn heerlijkheid Homoet teruggetrokken. De zaak werd zo hoog opgenomen dat de ridderschap van de Over-Betuwe en de steden Arnhem en Nijmegen aan hertog Arnold steun toezegden om de daad te wreken. Enkele maanden later verzoende Johan zich door bemiddeling van de bisschop van Utrecht met de familie van het slachtoffer en de hertog, waarbij hij afstand deed van zijn pandrecht op het ambtmanschap. Daardoor raakte hij ook de pandsom die hij op het ambt had staan kwijt²⁰⁶ Gelijk de geconfisqueerde goederen van gewone misdadigers werden ook die van ambtmannen verkocht²⁰⁷

De hertog heeft enkele malen remissie verleend aan ambtmannen die zich aan ambtsdelicten schuldig hadden gemaakt²⁰⁸ De wisseling van de macht in 1543 heeft voor de ontslagen ambtman Jelis van Ryemdyck en de burggraaf Joachim van Wijhe posthuum eerherstel gebracht. De weduwe van Van Ryemdyck werd in 1545 hersteld in de pandrechten die haar man op het ambt had gehad²⁰⁹ Reiner van Wijhe, zoon van Joachim van Wijhe, werd in 1545 tot burggraaf benoemd, nadat hij voor het Hof had geprocedeerd. In zijn ambtsbrief wordt vermeld dat zijn vader slechts om politieke redenen uit het ambt zou zijn gezet²¹⁰. Deze beide gevallen van

²⁰⁵ HA, inv 548

²⁰⁶ Nijhoff, IV, nr 233 (10-04-1446)

²⁰⁷ Bij voorbeeld die van Wolter van Overrijn, ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden, die in 1400 in hun geheel werden verkocht aan Johan van Arkel. Zie HA, inv 617 (rek ambtman BWenTW 24-06-1399 tot 13-07-1400) passim en de verkoopaktes in B25, p 13-21 (26-04-1400) Vgl. noot 191

²⁰⁸ B23 p. 192 (27-09-1390). remissie voor de ambtman van Maas en Waal wegens niet genoemde overtredingen, HA, inv 17, f 94v-95r (13-02-1515): remissie voor de ex-ambtman van Neder-Betuwe die omstreeks 1508 naar de Bourgondische partij was overgelopen.

²⁰⁹ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 45-46.

²¹⁰ Hof, civ proces 1544-15, *Rekenk*, inv 4746 (ambtsbrief burggraaf 09-06-1545)

Hoofdstuk II

rechtsherstel moeten waarschijnlijk worden beschouwd als een beloning voor het feit dat genoemde ambtmannen Karel van Gelre waren afgevallen.

BESTUURLIJKE EN FISCALE TAKEN

1. Afkondiging van hertogelijke wetgeving en bestuursmaatregelen

Als de hertog iets had mede te delen aan alle onderdanen van een ambt, dan gebruikte hij daarvoor de ambtman als tussenpersoon. De ambtman had verschillende mogelijkheden om de berichten, ordonnanties, oproepen, bevelen enz. aan de ambtsingezetenen over te brengen. Op de eerste plaats kon dit geschieden door het zogenaamde *kerkgebod* of *de kerkespraak*, hetgeen inhield dat de mededelingen zondags tijdens de hoogmis werden voorgelezen. Ook konden de mededelingen daarnaast eventueel in de kerk worden aangeplakt. Een tweede mogelijkheid was het door het ambt rondzenden van een bode die in elk dorp van zijn boodschap kond deed. Een derde manier waarop de onderdanen konden worden bereikt, was hen bijeen te roepen door het luiden van de kerkklok (*de klokkeslag*). De keuze voor de ene of de andere methode voor de verspreiding van een bericht hing af van de omstandigheden. Het kerkgebod werkte het traagst en werd dus gebruikt voor zaken die geen spoed behoefden, bij voorbeeld voor de afkondiging van geboden en verboden op allerlei gebied. Voorbeelden hiervan zijn de afkondiging van een uitvoerverbod voor haver¹, een verbod op het vangen van veldhoenders², een oproep aan degenen die hertoge-

¹ Sloet, *Brieven*, p. 325, nr. 48 (09-02-1386), bevelbrief gericht aan de ambtman van Over-Betuwe: "dat gi yn allen kyrken bynnen uwen ampte doit kondigen ende gebieden van ons lieven genedigen heren wegen voers., dat nyemant haver en vore uut den lande van Gelre. Weert dat yemant daerenboven dede, dat woude wij van wegen ons lieven genedigen heren voers. houden aen sijn lijf ende aen sijn guet".

² HA, inv. 151 (28-09-1522) bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om in zijn ambt 400 paar veldhoenders te vangen met de toevoeging: "ind lait kerckenspraick geschien dat nijemantz in uwen ampte velthoenre en vange bij syne lijff ind guet ind dieselve gij dair aver befijnt,

lijke goederen gebruikten om daarvan bewijsstukken te overleggen³, afkondiging van de vrede⁴, afkondiging van een muntordonnantie⁵ en het bevel om een processie te houden⁶. Het rondzenden van bodes was meer geeignet voor spoedeisende zaken, zoals het overbrengen van overlijdensberichten⁷, maar werd ook toegepast voor het rondzenden van mededelingen die alleen de ridderschap aangingen. In dit laatste geval kregen de edelen persoonlijk bericht⁸. De klokkeslag was bestemd voor noodsituaties die een onmiddellijke mobilisatie noodzakelijk maakten. Dat kon een militaire mobilisatie zijn⁹, maar ook een ten behoeve van dijkbewaking of dijkversterking in geval van een dreigende overstroming. Kortom, de klokkeslag werd vooral gebruikt voor het mobiliseren van de ingezetenen ten behoeve van de landsverdediging in de meest ruime betekenis van het woord; uit kracht van de op hen rustende landweerplicht waren de weerbare ingezetenen verplicht om aan oproepen bij klokkeslag gevolg te geven¹⁰. Ten tijde van Karel de Stoute werden de ambtmannen geconfronteerd met een wassende stroom mandementen en ordonnanties¹¹. Deze werden aan de ambt-

straft in exempell van anderen"

- 3 *HA*, inv. 586 (rek. ambtman NB 01-08-1411 tot 13-07-1412) f. 6r "Mijn lieve ghenadige heer seinde Jan van Wye enen brief dat hij in allen kerken in sinen ampt soude doen ghebeden dat nyemant aentasten en soude sijn guede of die mijne vrouwen van Gulich plaghen te wesen, sij en quamen dairaf bi den hovemeister ende bi den rentmeister ende brechten huer betuen dairaf tot Arnhem"
- 4 *Nijhoff*, VI, nr. 1528 (07-10-1528), deze bevelbrief voor de ambtman van Neder-Betuwe spreekt van het laten afkondigen van de vrede, op de eerstvolgende zondag, waarschijnlijk moet dit worden verstaan als tijdens de zondagse hoogmis. Deze brief bevat tevens de opdracht om uit dankbaarheid processies te laten houden. Het betreft hier op de 03-10-1528 gesloten vrede van Gorinchem, zie *Struick, Gelre en Habsburg*, p. 332-333
- 5 *RAG, huis Waardenburg*, inv. 14 (16-01-1493) bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerswaarden "dat gij van stonden aen in allen kercken uwes amptz van onsen wegen lait gebieden bij lijff ind bij guede dat men die vurger ordinantie ind valuwacie halde"
- 6 Zie noot 4 *HA*, inv. 151 (07-08-1523), bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerswaarden met bijgevoegde Latijnse instructie voor het houden van de processie, ter afwending van de goddelijke toorn die zich manifesteerde in de vorm van de Turken, oorlogen onder de Christenen, slecht weer en watersnood
- 7 *HA*, inv. 644 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1460 tot 13-07-1461) f. 18r "Twe boede in Tielreweert ende Bomelreweert laten lopen in allen derpen laten weten dat die edele koninck van Schotland gestorven weer, dat sij dien hoechlijcken overluyden solden ende voir sijn edele ziel bidden" Het betreft hier Jacobus II van Schotland, die gehuwd was met hertog Arnolds dochter Maria en die op 03-08-1460 overleed. Vgl. *Van Schilfgaarde, Zegels en genealogische gegevens*, p. 104-105. *HA*, inv. 644, f. 18v laat zien dat de ambtman van Bommeler- en Tielerswaarden te Zaltbommel een mis liet lezen voor de overledene en de aanwezige edelen en raad van Zaltbommel na afloop een maaltijd aanbood, op 08-10-1460 reed hij op bevel van de hertog naar Arnhem om daar aan de rouwplechtigheden deel te nemen
- 8 *HA*, inv. 586 (rek. ambtman NB 01-08-1411 tot 13-07-1412) f. 7r "Gegeven enen knecht die mijns heren brieve om droech, doe hij die riddersen ende knecht bi hum ontboet om die bede te bidden", *HA*, inv. 592 (rek. ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f. 5v "Op die selve tijt worden Jan van Wye brieve gegeven aen die ridder ende knecht in synen ampt, den bode die die brieve om droech gegeven 22 bl."
- 9 Zie hoofdstuk VII, § 2.2
- 10 Zie hoofdstuk IV, § 7. Zie over de landweerplicht in het algemeen Monté Ver Loren/Spruit, *Hoofdlijnen*, p. 119-120

man toegestuurd en dienden door hem meervoudig te worden afgeschreven om ze in de kerken van het ambt te laten afkondigen en op openbare plaatsen aan te plakken¹². Het kwam in deze tijd ook voor dat de ambtmannen naar de stadhouder of diens ambtenaren moesten komen om daar de nieuwe ordonnanties af te schrijven. Op deze manier zijn bij voorbeeld de Criminele Ordonnantie van 22 april 1474 en de Ordonnantie op de Domeinen van 28 april 1474 verspreid¹³.

2. Toezicht op de naleving van uitvoerverboden

Voor het eerst aantoonbaar in 1386 heeft de hertog bepalingen uitgevaardigd die moesten voorkomen dat bepaalde goederen die van vitaal belang werden geacht het hertogdom verlieten¹⁴. Of dit soort maatregelen ook reeds voor 1386 is genomen, is bij gebrek aan bronnen niet vast te stellen. Er is geen reden om aan te nemen dat zulke uitvoerverboden voor 1386 niet werden afgekondigd. Wel dienen we ons te realiseren dat zulke maatregelen slechts effectief konden zijn, als de hertog kon beschikken over een controleapparaat dat kon toezien op de naleving van deze uitvoerverboden. Deze

- 11 Van de ambtman van Over-Betuwe is een aanzienlijk deel van de bij hem ingekomen stukken uit de jaren 1473-1476 bewaard gebleven, waardoor een goed beeld kan worden verkregen van deze wassende stroom mandementen en ordonnanties (HA, Buren, inv 88) Zie ook HIA, inv 804 (rek ambtman MenW 02-07-1473 tot 22-04-1474) f 4v-5r Den voirs amptman die vele ende diverse mandementen mijns genedigen heren heeft doen copieren ende scriven ende die copien dairaf gesonden in allen den dorpen van zijner officien ende die aldair doen publiceren, ende opte kercken slaen, dair hij te coste heeft gehadt so van scriven soe aen bodeloon meer dan 8 lb ", de gedeclareerde 8 lb zijn door de controlerende ambtenaren gehalveerd Zie ook HA, inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 9v, waar de burggraaf kosten declareert voor het kopieren en op de kerkdeuren laten aanslaan van mandementen, welke declaratie wordt afgewezen met het argument dat het tot de normale werkzaamheden van de ambtsuitoefening hoort HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 15v geeft ook een uitgavenpost voor het rondzenden van mandementen, die slechts gedeeltelijk is gehonoreerd, de controlerende ambtenaren hebben daarbij in de marge vermeld 'Ghesien die menichvoudicheit der voirs mandementen is hem gheordineert 12 lb 10 s en daarom dese somme ghecorrigeert', het oorspronkelijke bedrag is niet bekend, omdat het hier een kopie van de rekening betreft
- 12 HA, Buren, inv 88, nr 5 (02-09-1473) mandement van de commissarissen van Gelre verzonden aan de ambtman van Over-Betuwe, waarin oproep aan de houders van verpande en onverpande domeinen om hun titels te tonen 'Ende omdat nyemand hem en soude hebben te veronschuldigen mit dat hij van desen geboden niet en hadde geweten, soe wilt die copie van desen brieve oft d effect ende inhebben dairaf in geschrifte gesedt slaen ende hechten ten openbaersten plaetsen bynnen den voirs ampten, daer ghij dat in den besten sult weten dienende om elcken zich dairna te richten'
- 13 HA, Buren, inv 88, nr 16 (23-07-1474) bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe om naar de commissarissen van Gelre te Nijmegen te komen, teneinde daar kennis te nemen van twee open brieven die laatstgenoemden van de hertog van Bourgondië hadden ontvangen en daarvan een kopie te laten maken Deze open brieven betroffen de bediening van de justitiële resp de domaniale ambten, waarmee ongetwijfeld de Ordonnanties van 22-04-1474 en 28-04-1474 worden bedoeld
- 14 Zie noot 1

controle is in de praktijk uitgeoefend door de ambtman, diens knechten en de panders. Ook de hertogelijke tollenaars kunnen in deze een taak hebben gehad, maar het ligt niet voor de hand te veronderstellen dat degenen die produkten illegaal wilden uitvoeren deze nu juist langs de tollenvoerders. Uitgaande van de premisse dat naleving van de uitvoerverboden slechts kon worden afgedwongen door het toezicht van de ambtman en zijn ondergeschikten, kunnen deze verboden voor het eerst op het einde van de dertiende eeuw zijn ingevoerd. De uitvoerverboden werden vaak afgekondigd in tijden van oorlog en daardoor veroorzaakte graantekorten ten einde daarmee dreigende schaarste te voorkomen¹⁵. Produkten waarvoor in het kwartier van Nijmegen uitvoerverboden werden uitgevaardigd zijn granen, meestal spreken de bronnen van koren¹⁶, en verder knollen en peulvruchten¹⁷, en paarden¹⁸. Het oudste bekende uitvoerverbod, dat in 1386 werd uitgevaardigd, betreft haver. Om deze maatregel ten uitvoer te brengen werd door de hertogelijke administratie aan de ambtmannen een bevelbrief gezonden, waarin de ambtmannen werd opgedragen om door middel van kerkgebod dit uitvoerverbod af te kondigen zoals in de voorafgaande paragraaf reeds is uiteengezet. Overtreders van het verbod werd verbeurdverklaring van lijf en goed in het vooruitzicht gesteld¹⁹. Hoe zwaar de bestraffing voor overtreding van de uitvoerverboden was, laat zich uit de ambtmansrekeningen lezen. Voor zover dit kan worden nagegaan, werd door de ambtman volstaan met een boete of compositie²⁰. In de Neder-Betuwe werden in de jaren 1427/28 zeer hoge boetes opgelegd voor overtredingen van het uitvoerverbod op koren. Deze boetes konden oplopen tot meer dan 400 gulden per geval, bedragen die qua hoogte liggen op het niveau van boetes wegens doodslag. Hoewel opmerkelijk hoog, behoeven deze bedragen geen verwondering te wekken, omdat de Neder-Betuwe in die tijd het strijdtoneel was van een Stichts-Gelderse oorlog²¹. Uit de

- 15 Uitgebreid over deze materie Tits-Dieuaide, *La formation*, p. 179-200, Van Schaik, *Prijs en levensmiddelenpolitiek*, p. 229-234.
- 16 HA, inv. 592 (rek. ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f. 3r "Willam uut den Elsweert had koern uutghevruert boven myns heren verbot, dairaf gegeven in afscheidingen 5 Arnheimsche gulden", HA, inv. 922 (rek. ambtman NB 29-04-1527 tot 10-10-1533) f. 13v "Eijn snijder van Ingen wold koorn utfueren boeven verboth ind is aengehaelt ind is gecomponiert om 7 g. gld."
- 17 HA, inv. 151 (19-01-1523) aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden betreft opheffing uitvoerverbod, tevens bevel om er op toe te zien dat onder de uit te voeren produkten geen koren wordt gemengd.
- 18 HA, inv. 531 (rek. burggraaf 13-07-1430 tot 13-07-1431) f. 3v "Gesant enen bode al mijn ampt dair omme doen gebieden bij lyve ende gode dat nyemant gheen valen uten lande en vuerden."
- 19 Zie noot 1 en 18.
- 20 Van de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden zijn uit de jaren 1521-1522 twee aantekenboeken bewaard waarin hij aantekeningen heeft bijgehouden van boeten en composities wegens overtredingen van uitvoerverboden. Zie HA, inv. 934 en 935.
- 21 HA, inv. 599 (rek. ambtman NB 13-07-1427 tot 13-07-1428) f. 7r "In den iersten opgebuert van den genen hyernaes bescreven die over mijns gnedigen heeren verbot koorn uut sinen lande gevruert hebben, of die dat vercoft hebben dat uitgegaen is". Deze rekening bevat verder talrijke posten m.b.t. de Gelders-Stichtse vijandelijkheden.

rekening van de ambtman van de Neder-Betuwe over de jaren 1427/28 blijkt verder dat niet alleen de uitvoer van koren verboden was, maar ook de verkoop daarvan aan derden die het na de aankoop uitvoerden²². Een inwoner van het Land van Maas en Waal werd bestraft, omdat hij merries had verkocht aan een inwoner van het Land van Megen²³. Hertog Karel van Gelre verleende, al dan niet tegen betaling, ontheffingen van uitvoerverboden. Zulke ontheffingen werden door middel van bevelbrieven aan de ambtman medegegeeld²⁴.

3. Benoemingen

3.1 Benoeming van leden van de stedelijke magistraat

In de meeste steden van het hertogdom had de hertog het recht om een deel van de schepenen aan te stellen. In het kwartier van Nijmegen is dit voor alle steden aantoonbaar met uitzondering van Maasbommel. Van dit laatstgenoemde stadje is evenwel geen stadsrecht bekend en evenmin zijn er andere bronnen die licht werpen op een eventueel recht van de hertog om in Maasbommel leden van de stedelijke raad te benoemen²⁵. Derhalve moet hier worden volstaan met het vermoeden dat de hertog hier, naar analogie van de situatie in andere Gelderse steden, ook het recht zal hebben gehad om alle of een deel van de schepenen aan te stellen. Voor de andere steden van het kwartier zijn wel gegevens beschikbaar, zij het dat de meeste bronnen dienaangaande ook niet ouder zijn dan de vijftiende eeuw. Het is echter aannemelijk dat het recht van de hertog om in de onderscheiden steden schepenen aan te stellen dateert van het moment dat de graaf/hertog van Gelre stadsheer werd, hetzij door verwerving van de stad (Nijmegen, Tiel, Grave, Buren), hetzij door de verlening van stadsrechten (Gendt, Maasbommel). Alvorens hierna op de situatie in de afzonderlijke steden wordt ingegaan, moet voorop worden gesteld dat de hertog de formele afhandeling van de verkiezingen delegeerde. De eerst aangewezen hertogelijke functionarissen hiervoor waren de stadsrichters, omdat deze het nauwst bij het stadsbestuur waren betrokken. Pas in tweede instantie was daarom de ambtman daarvoor de aangewezen persoon. Onder welke om-

²² Zie het citaat in noot 21

²³ HA, inv 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f 92v "Tot Apelteren van Jacop Heune Vossensoen, want hi in mijns ghenedighen heren veede luyden woenneftich in den lande van Meghen meeren verkofft hadde"

²⁴ HA, inv 143, nr 107 (05-01-1522) aan de ambtman van Neder-Betuwe bericht dat een Amersfoortse burger toestemming heeft om koren uit de Marsch uit te voeren. Soortgelijke ontheffingsbrieven gericht aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden in HA, inv 151 onder de data 20-07-1522, 26-09-1522, 08-12-1522, 09-07-1523, HA, inv 143A, nr 182 (11-03-1524), Nijhoff, VI, nr 1345 (12-03-1525), bevel om tegen betaling uitvoer van buitenlandse koren toe te laten

²⁵ Vgl De Vries, *Bijdragen*, p. 01-10 Een verloren gegaan stadsrecht voor Maasbommel van 15-08-1312 wordt vermeld in een zeventiende-eeuwse chartennventaris. Zie HA, toegang 15, nr 469

standigheden het verzetten van de stedelijke raad door de ambtman werd geëffectueerd, zal hierna voor de afzonderlijke steden uiteen worden gezet. Eerst komen de steden aan de orde waar het verzetten van de raad een taak van de stadsrichter was, en daarna de steden waar dit door de ambtman geschiedde.

Het Gendtse stadsrecht uit 1382 bepaalt dat de stadsrichter om de twee jaar op de woensdag na Driekoningen twee schepenen zal kiezen, die daarop de overige schepenen zullen kiezen. Verdere gegevens over het verzetten van de Gendtse raad ontbreken. Volgens het zelfde stadsrecht worden de stadsschrijver en de stadsbode door de ambtman en schepenen gezamenlijk aangesteld²⁶.

In Tiel en Zandwijk blijkt voor het eerst in 1464 dat de stadsrichter vanouds gerechtigd was om op eigen gezag jaarlijks de raad te verzetten²⁷. Nadere details ontbreken nog in dit jaar, maar volgens een oorkonde uit 1521 zou de stadsrichter zowel schepenen als burgemeesters mogen aanstellen. Volgens deze oorkonde wordt het richteramdt van Tiel en Zandwijk door de ambtman overgedragen op voorwaarde dat hij en de nieuwe bezitter te zamen voortaan de raad van Tiel zullen verzetten²⁸. Hoewel uit beide stukken blijkt dat het recht om de raad te verzetten inherent aan het richteramdt was, werd het recht feitelijk door de ambtman van de Neder-Betuwe uitgeoefend, omdat het richteramdt van Tiel en het ambtmanschap van de Nederbetuwe in personele unie waren verenigd. In 1522 echter blijkt het recht door onbekende oorzaak in handen van de hertog te zijn geraakt. Deze gaf op 5 januari 1522 het bevel aan de militaire bevelhebber te Tiel, Hendrik Kollart van Lienden, om drie schepenen en een burgemeester aan te stellen²⁹. De hertog heeft dit recht sindsdien behouden, zoals blijkt uit het bestaan van een lijst van personen die in 1534 op bevel van de hertog door de ambtman van Neder-Betuwe in de raad moesten worden gezet. Uit de lijst blijkt dat de hertog de volgende functionarissen aanstelde: zeven schepenen, twee burgemeesters, twee rentmeesters en twee gasthuismeeesters³⁰.

Ook in Zaltbommel was de stadsrichter oorspronkelijk betrokken bij het verzetten van de raad. Zijn rol in dezen is niet geheel duidelijk. De acht schepenen kennen hier een zittingsperiode van twee jaar en jaarlijks op Sint Nicolaasdag worden er vier door coöptatie vervangen. Deze coöptatie geschiedt met de stadsrichter, maar zijn precieze rol is niet duidelijk³¹.

²⁶ RAG, *Collectie P Bondam*, inv. 100, f. 173v (stadsrecht Gendt 07-02-1382), *ibidem*, f. 174r "Voirt meer soe en mogen onse scepenen van Gent vurg gheyn scrijver, noch baide setten dan by ons ende onsen amptman".

²⁷ OA Tiel, inv 93, nr 8 (01-03-1464).

²⁸ OA Tiel, inv 131 (07-04-1521).

²⁹ *Nijhoff*, VI, nr 1086 (05-01-1522).

³⁰ *Nijhoff*, VI, nr 1742 (02-01-1534).

³¹ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p. 220. "ende dese voerghen zestien schepen ende onse richter zolen alle jaer op suntte Nicholausdaghe tot Zautbomel comen, op horen eyt, acht nie schepen te kyessen, als voerscreven is, die hem dunct, bi horen eyde, ons, der stat van Zautbomel, den lande van Bomelre wert ende van Tyelre wert, nutte ende urbarlic sin". Het

Rond 1500 blijkt dat de stadsrichter geheel buiten het verzetten van de raad wordt gehouden, als we althans de klachten van dezelfde stadsrichter mogen geloven³². In een verklaring die enige Bommelnaren in 1509 ten behoeve van de Bourgondische regering hebben afgelegd over de bestuursorganisatie van het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden blijkt eveneens niets van de betrokkenheid van de stadsrichter³³. Op het coöptatiesysteem is enkele malen inbreuk gemaakt door de hertog. Een zekere Nycolaes Oem, die gezien de inhoud van de brief waarschijnlijk de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden was, krijgt in een oorkonde zonder jaaraanduiding opdracht om te Zaltbommel en elders in zijn ambt de schepenen aan te stellen van wie de hertog hem de namen nog zal opgeven³⁴. In 1492 heeft hertog Karel aan de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden en aan die van de Neder-Betuwe opdracht gegeven om in Zaltbommel vier nieuwe schepenen aan te stellen. De hertog heeft in dit geval erkend dat hij hierdoor de stedelijke privileges schond, maar meende toch te moeten doorzetten zonder dat hij daarvoor een duidelijke reden noemt³⁵. Later greep hertog Karel nog in de verkiezing van de Zaltbommelse burgemeesters in, waarbij de ambtman door de hertog aan te wijzen personen moest benoemen³⁶.

In Nijmegen had de Gelderse landsheer waarschijnlijk reeds vanaf het moment dat hij Nijmegen en het Rijk in handen kreeg het recht om jaarlijks twee schepenen te benoemen. Het bestaan van dit hertogelijk recht blijkt eerst in het begin van de vijftiende eeuw uit de burggraafrekening over de jaren 1409-1410³⁷. De twee schepenen die door de hertog werden gekozen, waren in principe van buiten de raad van Nijmegen afkomstig. Wanneer beiden gekozen waren, koos elk van hen een schepen uit de zittende raadsleden; deze twee aldus gekozen schepenen kozen elk ook weer een schepen uit de zittende raadsleden en deze procedure werd herhaald totdat er in totaal twaalf schepenen waren. Hoogstwaarschijnlijk heeft de stadsrichter of de burggraaf reeds vanaf het tijdstip dat de Gelderse heerschappij in Nijmegen gevestigd was in opdracht van de graaf de twee schepenen aangesteld. Vanuit praktisch oogpunt was de stadsrichter de eerst aangewezen

landrecht voor Bommeler- en Tielerwaarden van 27-03-1335 (*Nijhoff*, I, nr. 302, p. 349) bevestigt de regel van 1327

³² Van Veen, *Eene verdediging* p. 186-189 en Beckering Vinckers, *De stad Bommel* p. 23-40.

³³ ARA, *Vilvoordse charters*, inv. 161 (15-04-1509) "Item dat die dijkgreven ende heemraderen ende ooc alle die scepenen van Tielreweert ende Bomelreweert voirs sculdich sijn bij oeren eet persoonlick te comen bynnen der voirs stat van Zaltbomell alle ier op sunte Nycolaesdach bisschop ende alsdan aldair 4 heemraderen ende ny scepenen to kiezen bij oeren eet".

³⁴ B23, p. 261 (z.), za. na Allerheiligen), waarschijnlijk te dateren op 1389 of 1390, gezien de data van de voorafgaande en volgende oorkonden in het register

³⁵ RAG, *huis Waardenburg*, inv. 14 (02-12-1492).

³⁶ *Nijhoff*, VI, nr. 1407 (24-12-1526).

³⁷ HA, inv. 519 (rek. burggraaf 14-08-1409 tot 13-07-1410) ingevoegd blad tussen f 11 en f 12: "Des neesten dages nae jairsdach twee nyen scepenen gekaren tot Nymegen, dairaff upgebuert 160 gulden, dair mynen genedigen heer aff toehoert 80 gulden gelijc ic mit mijns lieven genedigen heren genaden averdraghen byn". Zie verder over de Nijmeegse magistrataatsbestelling Kolman, *Reductie Nijmegen*, p. 3-9.

persoon om de raad te verzetten, maar aangezien te Nijmegen het stadsrichterschap reeds lange tijd in het burggraafschap was geïncorporeerd, moet de burggraaf ook vanouds nauw bij deze aangelegenheid betrokken zijn geweest³⁸. Uit de zojuist genoemde oudste vermelding van dit recht van schepenkeuze blijkt dat de hertog en de burggraaf elk het recht hadden om een schepen te kiezen. De beide gekozen schepenen betaalden een geldbedrag dat tussen hertog en burggraaf gelijkelijk werd verdeeld. Of de schepenen elk een gelijk bedrag betaalden kan niet worden nagegaan, omdat de desbetreffende inkomstenpost in de burggraafrekeningen steeds de totale opbrengst geeft. De opbrengst varieerde ook van jaar tot jaar door onbekende oorzaak. Het recht van de burggraaf om een van de twee schepenen op eigen gezag aan te stellen, is uniek. Zijn collega's-ambtmannen voerden in dezen slechts de bevelen van de hertog uit. De oorsprong van dit burggrafelijk privilege is onbekend. De oudste vermelding van dit recht, die zoals gezegd voorkomt in de burggraafrekening over 1409-1410, stelt dat de inkomsten uit het recht van schepenkeuze tussen hertog en burggraaf werden verdeeld volgens een tussen hen gemaakte afspraak. In de burggraafrekening over 1408-1409 komt deze inkomstenpost nog niet voor, hetgeen er op zou kunnen wijzen dat de burggraaf pas sinds 1409 het recht had één schepen zelf te kiezen en de helft uit de inkomsten uit de verkiezing van beide schepenen te ontvangen. Uit de ambtsbrief van 13 januari 1437 blijkt eveneens dat de burggraaf een van de twee schepenen zelf koos en dat alleen de tweede schepenen in opdracht van de hertog werd gekozen. Tevens voorziet deze ambtsbrief in de mogelijkheid dat de hertog in een bepaald jaar in overleg met de raad van Nijmegen afziet van het verzetten van de schepenen, waarbij de burggraaf zich dan heeft neer te leggen³⁹. Uit de burggraafrekeningen blijkt wel dat de burggraaf in zulke gevallen toch recht had op een geldbedrag⁴⁰. Ook de ambtsbrief van 6 mei 1496 vermeldt het recht van

³⁸ Zie hierna § 3.3

³⁹ HA, inv 11, f. 21r-v (ambtsbrief burggraaf 13-01-1437) "Voirt alsoe alst van aldes gewoenlick is dat men alle jair twee nyhe scepenen bynnen onsen stat van Nymegen te setten ind plege toe kyesen, doch enghenen then sij mit onsen willen ind consent, soe hebben wij denselven Wilhem vurs also lange als hij onse borchgrave aldair sall syn, gegont ind mechtich gemaickt dat hij alle die koeren van eynen nyhen scepenen bynnen onsen stat van Nymegen hebben sall als dat van altz gewoenlich is, sonder enige berichtinge off wedersoggen van ons die wij hem dairap doen muchten End den anderen sullen wij dair doen kyesen ind setten moigen na onsen gadinge buyten ennige bekroenen Wilhems vurs Ind wes ons ind Wilhem vurs. dairaff te heffnisse gedain wurde, dairaff sall malck dat syne behalden ind syn beste dairmede doen moigen Voirt sullen dieghene die also van onsen wegen tot nyen scepenen aldair gekaeren ind gesat weerden terstont mede gelaven ghene andere nyhe scepenen te kyesen then sij myt wille ind consent Wilhems vurs off die hij gekaeren ind gesat will hebben als dat gewoenlich is, doch ist gevurwaert offt saick weer dat wij mit onsen stat Nymegen eyss wurden eghenen nyhe scepenen te kyesen, noch te setten vorder dan uyt den rade aldair dat wij dat gelijkewail sullen moigen doen buyten bekroen ind wederrede Wilhems vurs ind sall oick alsdan myt synen wille ind consent syn"

⁴⁰ HA, inv 537 (rek burggraaf 13-01-1437 tot 13-07-1438) f. 7r. (uitgaven) "So rekt die borchgreve also alst van alds ghewoenliken is enen nyen schepen tot Nymegen te kyesen dat den borchgreve nu ontwant is also als mijn heren genaden dat wail weten 70 sc", HA, inv 538 (rek burggraaf 13-07-1438 tot 13-07-1439) f. 8r (uitgaven) heeft een vrijwel gelijklopende passage. In de jaren 1438 en

de burggraaf om een schepen te kiezen, alsmede de mogelijkheid dat de hertog in een bepaald jaar met de stad overeenkwam geen nieuwe schepenen te kiezen⁴¹. Kort na de uitvaardiging van laatstgenoemde ambtsbrief is evenwel een eind gekomen aan het hertogelijk recht om in Nijmegen jaarlijks twee nieuwe schepenen aan te stellen. Volgens een oorkonde van 24 december 1498 deed hertog Karel toen afstand van zijn rechten, waarna de bezitters van het burggraafambt op 3 januari 1499 verklaarden eveneens af te zien van het recht om jaarlijks een schepen te kiezen⁴². In 1525 wist de hertog het recht evenwel weer aan zich te trekken, nadat het opstandige Nijmegen zich weer aan hem onderworpen had. Dit hertogelijke recht verviel opnieuw door het overlijden van de hertog in 1538⁴³.

Volgens een keurboek dat berust in het stadsarchief van Grave en dat dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw had de heer van Cuijk het recht om elk jaar op 2 januari de raad van Grave te verzetten. Daartoe diende de ambtman tien of twaalf burgers te selecteren en uit deze groep koos de heer van Cuijk vervolgens een burgemeester en twee of drie schepenen⁴⁴. Het verzetten van de Graafse raad geschiedde ten tijde van de hertogen van Gelre door de ambtman volgens aanwijzingen die hij daartoe van de hertog had ontvangen. In het jaar 1452 waren hier over het verzetten van de raad moeilijkheden gerezen tussen de hertog en de ambtman Johan van der Donck. Laatstgenoemde had van de hertog een lijst ontvangen van schepenen die respectievelijk uit en in de raad moesten worden gezet, maar de ambtman had zich daar niets van aangetrokken en naar eigen inzicht de raad verzet. De hertog was hier schijnbaar pas achter gekomen, toen het kwaad reeds geschied was en de schepenen beedigd waren⁴⁵. Wel blijkt dat de hertog in de volgende jaren maatregelen heeft genomen tegen eventueel

1439 zijn er inderdaad geen nieuwe schepenen gekozen. Zie Maris, *Raden Nijmegen*, p. 89

⁴¹ HA, inv. 11, f. 25r-v (ambtsbrief burggraaf 06-05-1496), 'So dan van altz gewoenlick is jairlix van onsen wegen twee nyhe schepenen bynnen onsen stat Nymegen gesatt to werden, hebben wy bewillicht ind bevalen, bewilligen ind bevelen onsen borchgreven in der tyt dat hy alle jair eyne van den tweene nyhen schepenen die dairtoe nut ind bequeem sy, kyese ind setten sall onder enige berichte off vorder beveell van ons off van onsen wegen to wachten, doch is bevrwaert off 't saick were dat wy myt onser stat Nymegen eens wurden egene nye schepenen to kyese, noch to setten vorder dan uyt den raide aldair, dat wy dat gelycke waill sullen moigen doen buyten bekroen ind wederrede ons borchgreven'

⁴² In de Betouw, *Handvesten*, p. 235-237 (24-12-1498), Idem, *Vervolg der Handvesten*, p. 109-110 (03-01-1499)

⁴³ In de Betouw, *Handvesten*, p. 245-248 (05-10-1525), zie Van Schevichaven, *Karel van Egmond*, p. 18-20

⁴⁴ OA Grave, inv. 78b (niet gefolieerd) "dats te weten dat die raet pleghen d'ampflyuden tot Grave then off twelf off meer gueden mannen te nemen van den alre bequemsten die sij in der stat weten ende dairuyt pleget die heer enen burgemeister ende twe off drie scepenen then hoichsten te kiessen ende alsoe woel van den alden scepenen te ontsetten ende dairtegen kiest die raet oick enen burgemeister der stat renthen te boeren ende uyt te geven bij der raede dess raets Voirt soe plech die raet mijten richter in der tijt twe off drie off vier geswoeren te kiessen then hoichsten ende dair alsoe voel thegen te ontsetten ende die tsamen te eeden elck nae sijnnen geboir" Zie ook OA Grave, Stadsrek 1426, f. 73r en Stadsrek 1430, f. 133r. Zie ook Essink, *Inrichting magistratuur*, p. 74-75

⁴⁵ Kuys, *Johan van der Donck*, p. 23, 34

eigenmachtig optreden van de ambtman. Op 2 december 1454 waarschuwde hij de stad Grave dat schepenen die op 2 januari daaropvolgend eigenmachtig door de ambtman Johan van der Donck zouden worden aangesteld, door hem niet zouden worden erkend. Merkwaardig is dit wel: klaarblijkelijk was de hertog niet in staat om te verhinderen dat de ambtman eigenmachtig de raad zou verzetten en kon hij daartegen slechts optreden door de benoemingen ongeldig te verklaren⁴⁶. Het verzetten van de raad op 2 januari 1456 liet de hertog ook niet door de ambtman afhandelen. Hij was toen van plan om persoonlijk daarbij aanwezig te zijn en, zo dit niet mocht lukken, zou hij het overlaten aan de rentmeester van het Land van Cuijk en de schout van Grave⁴⁷. Gegevens over de daaropvolgende jaren ontbreken, maar waarschijnlijk is het verzetten van de Graafse raad door de hertog weer overgelaten aan de inmiddels gerehabiliteerde ambtman Johan van der Donck⁴⁸.

Volgens het Burense stadsrecht van 1395 kon de heer van Buren in deze stad burgemeesters en schepenen aanstellen. Details over de procedure ontbreken en ook uit de tijd dat Buren Gelders was, ontbreken gegevens uit de praktijk⁴⁹. Het is aannemelijk dat de drost van Buren, naar analogie van de praktijk in de andere ambten, in opdracht van de hertog de Burense raad heeft verzet.

3.2 Benoeming van ondergeschikte ambtsfunctionarissen

Panders, boden en gerechtsschrijvers op het platteland werden normaliter door de hertog aangesteld. De bronnen kennen voor hen geen verzamelterm. Wij noemen ze hier ondergeschikte ambtsfunctionarissen; ze waren ondergeschikt aan de ambtman en hadden een van de subdistricten van een ambt als ressort. Ze dienen te worden onderscheiden van knechten die de ambtman op persoonlijke titel in dienst nam voor het verrichten van allerlei werkzaamheden. Er zijn enkele gevallen bekend waarin een ambtman het recht had om deze ondergeschikte ambtsfunctionarissen te benoemen. Van enige systematiek ten aanzien van dit soort regelingen blijkt niets. Het lijkt erop dat we hier te maken hebben met ad hoc beslissingen, die door de hertog ten gunste van individuele ambtmannen werden genomen. Zoals bij de verpanding van een ambtmanschap waarschijnlijk over de verschillende

⁴⁶ OA Grave, correspondentie, 02-12-(14)54 "Ende off Johan van der Donck enige nye scepenen in ymantz stede setten wolde, nu off hiernamails buten onsen wille ende weten, dat g1 dair nyet mede en sytt, noch en richt in enigerwijs, want wy der voir egheen scepenen ende oich des sij deden van egheene werden gehalden en wolden hebn, wy en hedn onse saken ierst mit Johan van der Donck, die wy tot hem te seggen hebn uitgedragen, ende dit geven wy u sus te kennen u in den besten na te richten ende nyet dairynne te versuymen"

⁴⁷ OA Grave, correspondentie, 01-01-1456

⁴⁸ Kuys, *Johan van der Donck*, p. 23-24, OA Grave, Stadsrek 1459, f. 91r en Stadsrek 1465, f. 157v, vgl. Essink, *Graafse raadsverzetting*, over de verzetting in 1466

⁴⁹ Van Schilfgaarde, *Rechten van Buren*, p. 33

condities onderhandeld werd, zo kan men zich hier voorstellen dat individuele ambtmannen erin zijn geslaagd om bij de hertog te bedingen dat zij de ondergeschikte ambtsfunctionarissen van het ambt zouden mogen benoemen. Door de toekenning van een dergelijk recht werd afgeweken van de algemene regel dat ondergeschikte functionarissen door de hertog werden benoemd⁵⁰. Ter illustratie van deze niet algemeen gebruikelijke praktijk volgen hierna ambtsgewijs de bekend geworden gevallen.

Guy van Brimeu droeg in 1474 zijn plaatsvervangende ambtman in het Land van Maas en Waal op om ook "alle andere officieren" in het ambt aan te stellen⁵¹. Dat Guy van Brimeu het recht had om de ondergeschikte ambtsfunctionarissen in zijn ambt aan te stellen, blijkt overigens niet uit zijn eigen ambtsbrief⁵². Bij zijn opvolgers in het Maas en Waalse ambtman-schap blijkt niet dat zij dit recht nog hadden. In het ambt Over-Betuwe werd door de hertog in 1470 en 1492 aan de ambtman het recht verleend om de onderrichter te Herwen, de richter van de stad Gendt, de gerechtsschrijver en alle panders te benoemen⁵³. In 1503 werd dit recht aan de nieuw benoemde ambtman nadrukkelijk ontzegd, maar de hertog kwam in beperkte mate terug op deze nadrukkelijke ontzegging. Hij liet toen een clause in de ambtsbrief opnemen, die inhield dat de hertog weliswaar de ondergeschikte ambtsfunctionarissen aanstelde, maar dat dezen bij gebleken ongeschiktheid tegen een vergoeding zouden worden vervangen door een ander die door de ambtman zou worden voorgedragen. Feitelijk erkende de hertog hier zijn onvermogen om geschikte kandidaten te selecteren en gaf hij de ambtman weliswaar niet het benoemingsrecht, maar wel een zwaarwegend adviesrecht⁵⁴. In de Neder-Betuwe blijkt in 1520 dat de ambtman het benoe-

⁵⁰ Knecht-Stachelscheid, *Die Verwaltungsorganisation*, p 80-82 toont voor het hertogdom Kleef ook een zeer gevarieerd beeld m.b.t. de bevoegdheden van drosten en ambtmannen om de onder hen staande richters te benoemen

⁵¹ HA, inv 805, f. 3v (ambtsbrief plv MenW 22-04-1474)

⁵² HA, inv 805, f. 2r-3r (ambtsbrief MenW 02-07-1473)

⁵³ HA, inv 10, f. 21r (ambtsbrief OB 28-03-1470 en 03-06-1492) "Voirt mach hij buten onss dem onderrichter to Herwen, den richter to Gent, den scriver ind alle peynders setten ind ontsetten, soe duck diss moet geboeren sall", ook vermeld in de ambtsbrief van 15-04-1499 (*Rekenk*, charterverz., nr 1579)

⁵⁴ *Nijhoff*, VI, nr 395, p 290 (ambtsbrief OB 02-10-1503) 'Ind en sall mit allen geen gewalt hebben aver onse lantschrijver, noch onderrichtere ampten sijns amptz to setten off to ontsetten, dan weert saick, datter yemantz onder were, den wij mit ennighen van den ampten begifficht hedden, off hijr neest deden begiffigen, die na den lantrechten nyet dairtoe geerfft, off oen oick ongelegen ind onbequeem were selve persoanlick oere ampten to bedienen, sullen wij bij synen raide andere nutte ind bequeme luyde, die hon gevolgich ind gehoorsam sijn, in die stede doin ordineren ind stellen, off hij sall selve alsoe ongelegen ind onbequeem weren die vurgen ampten to bedienen oen jaarlix eynen penninck geven as sij dess mit malckanderen eyns weerden, ind alsdan mit onsen will ind weten guede bequeme luyde dair to setten, ind anders nyet', HA, inv 16, f. 88v-89r (ambtsbrief OB 03-10-1517) "Edoch off wij ijemant mit enighen der ampten begiffichtden die nae den lantrechten van Averbetouwen nijet genoichsam dairtoe geerfft off onbequeme wier die ampten persoanlick to bedienen, so sullen wij ejnen anderen dairtoe genoichsam geerfft ind bequeem wesende ordineren ind stellen die idt ampt trouwelicken bedienen ind den principalen jaarlix eynen temelicken pennynck geven sall so groet ind cleijn zij dat dan mit malckanderen eens geworden konnen" Een dergelijke clause ook in de ambtsbrief van 13-09-1536 (HA, inv 20, f. 54v-55r)

mingsrecht had van de schoutambten in het condominium De Marsch en in de halve heerlijkheid Lienden, maar verdere gegevens ontbreken hier⁵⁵. In de Bommeler- en Tielerwaarden heerst ten aanzien van het benoemingsrecht van de ondergeschikte ambtsfunctionarissen aanvankelijk enige onduidelijkheid. Frank Pieck kreeg hier in 1421 het ambtmanschap in pand. Uit de ambtsbrief van dat jaar blijkt niet zonneklaar dat de pandhouder het recht kreeg om de ondergeschikte ambtenaren in het ambt aan te stellen. Dit blijkt echter wel uit een oorkonde uit 1434 waarin de hertog Frank Pieck in het pandschap bevestigt en ook uit een oorkonde uit 1494 waarin de erfgenamen van Frank Pieck in het pandschap worden hersteld⁵⁶. In 1505 werden de erfgenamen van hun rechten beroofd en sindsdien werden de ondergeschikte ambtsfunctionarissen weer door de hertog benoemd. In een ambtsbrief uit 1530 treffen we weer de regeling aan die we reeds uit de Over-Betuwe kennen en die inhoudt dat ongeschikte door de hertog aangestelde ambtsfunctionarissen op voorstel van de ambtman konden worden vervangen. Hoe bewust deze regeling in de ambtsbrief is opgenomen, blijft de vraag, omdat het dictaat van deze ambtsbrief vrijwel geheel van de Overbetuwse ambtsbrieven is overgenomen⁵⁷. In het ambt Beesd en Rhenoytenslotte kreeg pandhouder Gijsbert Pieck in 1414 het recht om naast een plaatsvervangende ambtman ook de richter en de bode van het ambt te benoemen⁵⁸.

⁵⁵ HA, charterverz., nr. 1052 (19-03-1520).

⁵⁶ *Rekenk*, inv 5488 f 6v (10-08-1434) "dat sy dan sullen eyn moegen setten ende stedigen eijnen berven man tot onsen amptman ende richter ende baden dairtoe dieselve ampten to verwairen ind to regieren in alle der mathen als Ffranck voirs ende onse amptluyde gewoentlick zijn to doen"; *Rekenk*, charterverz, nr 2070 (28-09-1494) "Soe als wilne heer Reynalt voir ind wilne heer Arnolt nae in oeren tijden hertoigen van Gelre etc onse vurheren ind groitvader der zielen got gnadich sy etlicke verschrjvonge mitz oeren segelen ind brieven dairaver gemaickt ind gegeven wilne Francken Pieck op die ampten van onser stat Saltboemell ind onser landen van Boemelre- ind Tyelreweerden, oick onses dorps van Herwarden, mit den dyckgreve, richteren ind badenampten ind voirt myt allen oeren toebehoeren, gedaen hebben "

⁵⁷ HA, inv 19, f 23Ar (ambtsbrief BWenTW 15-07-1530)

⁵⁸ *Rekenk*, inv 5664 (ambtsbrief BenR 19-07-1414). "soelen ende moegen setten eijnen amptman, richter ende bode in den selven ampte onder hon te wesen alsoe lange hij off zij des zelve niet verwairen en willen, kunnen, noch en moegen"

3.3 Benoeming van stadsrichters

In het Rijk van Nijmegen fungeerde in de tweede helft van de dertiende eeuw een "iudex Novimagensis", letterlijk vertaald een "Nijmeegse richter". Deze iudex trad zowel in stad en schependom als in het Rijk op. Na 1300 was dit richterschap vaak in personele unie verenigd met het ambt van de burggraaf, die het beheer voerde over de landsheerlijke burcht te Nijmegen. De functie van burggraaf werd steeds belangrijker en vanaf ongeveer 1330 was het burggraafambt identiek aan het richterambt in het Rijk, of anders gezegd: aan het ambt van de vroegere iudex Novimagensis. Deze iudex/burggraaf stelde voor zover bekend in 1323 voor het eerst een plaatsvervangende richter (*iudex substitutus*) aan. Vanaf 1330 is er steeds sprake van een zogenaamde *onderrichter te Nijmegen*⁵⁹. Het ambtsressort van deze onderrichter te Nijmegen werd, zoals zijn functieomschrijving al aangeeft, gevormd door stad en schependom Nijmegen. In de oorkonden die deze onderrichters uitvaardigden, vermelden zij steeds dat zij door de, met name genoemde, burggraaf zijn aangesteld. Het richterschap in de stad Nijmegen was dus geïncorporeerd in het burggraafambt vanaf het moment in het begin van de veertiende eeuw dat het ambt van de burggraaf en dat van de iudex Novimagensis samensmolten. Vanaf 1330 benoemde de burggraaf in stad en schependom, voor zover valt na te gaan, permanent een plaatsvervanger in de persoon van de onderrichter te Nijmegen. We kennen het bestaan van deze praktijk dank zij de talloze oorkonden met betrekking tot de vrijwillige rechtspraak te Nijmegen waarin de onderrichter met Nijmeegse schepenen als oorkonder optreedt. In de ambtsbrieven wordt eerst in de tijd van Karel van Gelre gewag gemaakt van het feit dat het Nijmeegse richterambt in handen van de burggraaf was⁶⁰. Voor die tijd was dit waarschijnlijk zo vanzelfsprekend dat het geen vermelding behoeft in de ambtsbrieven, of misschien wilden de hertogen dit recht van de burggraaf wel zoveel mogelijk verdoezelen. Voor deze veronderstelling pleit ook het verschijnsel dat de Nijmeegse onderrichters in de door hen uitgevaardigde oorkonden zeer hardnekkig blijven vermelden dat zij door de burggraaf zijn aangesteld. Dit is des te meer opmerkelijk als we ons realiseren dat de talloze plaatsvervangende ambtmannen elders in het kwartier, en ook de plaatsvervangende burggraven, in hun oorkonden nooit melding maken van hun plaatsvervaardigingschap. Dat de Nijmeegse richters in hun oorkonden steeds vermelden dat zij door de burggraaf zijn aangesteld, was wellicht bedoeld om nadrukkelijk te laten blijken dat het benoemingsrecht bij de burggraaf en niet bij de hertog berustte. Met het richterambt in Gelres grootste stad Nijmegen bezat het burggraafambt in vergelijking met het ambt-

⁵⁹ GA Nijm., OBG, inv. A-I-1 (20-07-1330).

⁶⁰ *Rekenk.*, charterverz., nr. 1087 (ambtsbrief burggraaf 06-05-1496): "onsen borchgreven tot Nymegen ind richter in den Rijk dair oick onse onderrichteramt to Nymegen mede toebehoeren sall"; zie verder de ambtsbrieven van 13-04-1529 (*HA*, inv. 181) en van 17-06-1537 (*Rekenk.*, charterverz., nr. 1200).

manschap elders een extra dimensie, zowel in prestigieus als in financieel opzicht.

Onder Karel de Stoute werden burggraafambt en Nijmeegs richterambt gesplitst, zoals blijkt bij de benoeming van een richter van Nijmegen in 1475⁶¹. Karel van Gelre heeft kort na zijn terugkeer in Gelre (1492) ook een richter te Nijmegen benoemd, maar in 1496 werden burggraafambt en richterambt weer in een hand verenigd⁶². In 1521 heeft de hertog wederom een richter van Nijmegen benoemd, die twee dagen na zijn benoeming al aan de hertog moest berichten dat de stad Nijmegen hem het functioneren onmogelijk had gemaakt⁶³. Eerst in 1525 werd hij door de hertog uit zijn ambt ontheven, omdat deze het ambt aan de burggraaf had overgedaan⁶⁴. Nadat de hertog op 17 juni 1537 nog Joachim van Wijhe na eerder ontslag in het burggraaf- en richterambt had hersteld, benoemde hij op 19 juli daaropvolgend Berndt van Welderen tot richter te Nijmegen⁶⁵. Gezien de slechte relatie die toen bestond tussen Joachim van Wijhe en Nijmegen is het hem waarschijnlijk door de stad onmogelijk gemaakt het richterambt aldaar uit te oefenen, zodat de hertog noodgedwongen een ander tot richter heeft benoemd. Doordat Van Wijhe in het begin van 1538 opnieuw uit het ambt werd gezet, was het probleem van het dubbele richterschap weer uit de wereld. Op 3 maart 1538 benoemde de hertog Derick van Meeckeren in het burggraafambt zonder het richterambt, hetgeen ook het geval was met diens opvolger Herman van Bonenbergh, die in 1542 werd benoemd⁶⁶.

In de Neder-Betuwe en Tiel heeft lang een situatie bestaan die de facto dezelfde was als de hier boven geschetste in Nijmegen en het Rijk. Vanaf het einde van de veertiende eeuw blijkt steeds dat het richterambt van Tiel en Zandwijk en het ambtmanschap van de Neder-Betuwe in een persoon verenigd zijn. Hoe oud deze praktijk is, kan niet exact worden vastgesteld⁶⁷. Niet ouder in ieder geval dan het jaar 1339, toen Tiel en Zandwijk door de hertog van Brabant aan de hertog van Gelre werden afgestaan. Hier schuilt ook het verschil met het Rijk van Nijmegen, waar sinds de dertiende eeuw stad en Rijk onder een "iudex Novimagensis" verenigd waren. In Tiel en de Neder-Betuwe was daarentegen sprake van een personele unie, die in 1339 of daarna is ontstaan, en die vervolgens een traditie is geworden. Voor zover dit valt na te gaan, hebben de ambtmannen van de Neder-Betuwe nooit persoonlijk het richterambt te Tiel uitgeoefend, maar steeds plaatsvervangers aangesteld⁶⁸. Bij de Tielse stadsrichters, die aldus door de ambtman van

⁶¹ HA, charterverz., nr. 2177 (15-07-1475) renversaal van de ambtsbrief van 18-03-1475

⁶² Vgl. noot 60

⁶³ *Rekenk.*, charterverz., nr. 2336 (ambtsbrief richter 06-07-1521) en *Nijhoff*, VI, nr. 1068 (08-07-1521)

⁶⁴ *Nijhoff*, VI, nr. 1370 (16-11-1525), HA, inv. 21, f. 200v (z.j.)

⁶⁵ *Hof*, civ. proces 1544-15 (19-07-1537)

⁶⁶ *Nijhoff*, VI, nr. 1931 (ambtsbrief burggraaf 03-03-1538) en *Rekenk.*, inv. 4744 (23-01-1542)

⁶⁷ Vroegste vermelding van de personele unie van de ambten van Neder-Betuwe en van Tiel en Zandwijk vanaf 27-11-1384 (HA, aanw. 1947, B-IV-7, f. 23v)

⁶⁸ Dit blijkt uit de rekeningen van de ambtman van Neder-Betuwe HA, inv. 584-613

de Neder-Betuwe als diens plaatsvervanger werden aangesteld, doet zich hetzelfde probleem voor als bij de plaatsvervangende ambtman: ze zijn moeilijk als zodanig te herkennen. Hun relatie tot de ambtman van de Neder-Betuwe blijkt nog het duidelijkst uit die rekeningen van de ambtman waarin de rekening van de Tielse stadsrichter is opgenomen. Daaruit blijkt dat de financiële verantwoording van het richteramdt in handen van de ambtman lag. Er zijn evenwel ook uit enkele jaren afzonderlijke rekeningen van de richter van Tiel bekend, waaruit niet altijd blijkt dat deze richter in een afhankelijkheidsrelatie tot de ambtman stond. Toch moet dit gezien in het licht van het bovenstaande steeds het geval zijn geweest en een enkele keer blijkt dit ook wel expliciet in deze afzonderlijke richtersrekeningen⁶⁹. Opmerkelijk bij deze rekeningen blijft het wel dat sommige ervan ook een eigen reces hebben, ondanks het feit dat financiële verantwoordelijkheid bij de ambtman van de Neder-Betuwe lag. In 1521 werd de personele unie van het ambtmanschap van de Neder-Betuwe en het richterschap te Tiel opgeheven, doordat de ambtman Adriaan van Bueren het richteramdt aan een ander overdroeg⁷⁰.

In Gendt werd de stadsrichter van 1470 tot omstreeks 1500 benoemd door de ambtman van de Over-Betuwe; het stadsrichterambt was in deze periode met een aantal ambten van ondergeschikte ambtsfunctionarissen in de Over-Betuwe aan de ambtman vergeven⁷¹.

4. Toezicht op begrafenissen

Geëxecuteerde personen mochten niet in gewijde aarde, of anders gezegd: op een normaal kerkhof, begraven worden. Het was het prerogatief van de landsheer om van deze regel ontheffing te verlenen en het spreekt haast vanzelf dat voor het verkrijgen van deze ontheffing moest worden betaald. De uitoefening van dit recht berustte bij de ambtman. Het begraven van slachtoffers van delicten of dodelijke ongevallen en het opgraven van lijken mocht ook niet geschieden zonder toestemming van de ambtman, terwijl voor het laatste geval ook de toestemming van de officiaal was vereist⁷².

⁶⁹ HA, inv. 646-650, vgl. HA, inv. 648 (rek. richter Tiel 28-10-1415 tot 13-07-1416) f. 1r "Dit is opbueren Dirx die Rover d'Abt als een richter tot Tiel ende tot Zandwyck van wegen mijns lieven ghe-nadigen heren des hertogen van Gelre ende van Gulich ende Jordens Doys als sijn amptman" HA, inv. 650 (rek. richter Tiel 04-04-1428 tot 02-04-1430) f. 8v het reces geeft dezelfde plaats, datum, aanwezig als het reces van de rekening van de ambtman van Neder-Betuwe Johan van Rossem over 1426-1428 (HA, inv. 599, f. 16r), tevens wordt in het reces van de ambtman het saldo van de richter verrekend

⁷⁰ OA Tiel, inv. 131 (07-04-1521)

⁷¹ Zie noot 53

⁷² HA, inv. 30, f. 90v (Crim. Ordonnantie 22-04-1474) art. XIV "Item seront les dicts officiers tenuz decyenant faire recepte a nostre prouffit en leurs dicts comptes de tous leurs exploix et autre

5. Voogdij over bastaarden

In het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal was hertogelijke toestemming vereist voor het aanvaarden van de voogdij over de kinderen van bastaarden. Dit gold voor willekeurig wie; verwanten vormden hierop geen uitzondering, want zelfs de weduwe van een bastaard behoefde toestemming van de hertog voor de voogdij over haar kinderen⁷³. Opvallend is dat het bestaan van dit hertogelijke recht alleen blijkt in het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal, waardoor het wat de geografische spreiding betreft sterk lijkt op het hierna volgende recht van voordeel.

6. Het recht van voordeel en het recht op erfenissen

Onder het recht van *voordeel* wordt hier verstaan het recht dat de hertog in bepaalde gevallen had op een erfenis of een gedeelte daarvan. Een merkwaardigheid daarbij is dat dit landsheerlijk recht van voordeel in het

prouffiz, quilz aurent receu, soit de faire et creer bourgeois, de donner saulconduit, des otroys pour ensevelir gens executez en lieu saint" HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 2r 'Sprack die amptman an die ghebuer deels tot Aelst dat sij enen man die optten kerckhoff ghegraven was op hadden doin graven buyten orloff des officiaels ende der heerlicheit ende gulden een ghelaech ende gaecven mynen ghenedigen heer 5 Arnhemse gulden", HA, inv 592 (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 2r Die selve man die dair doot bleef onder den waghén, den voirden die vriende ende maghe en wech ende groevenen buten den heer, dairaf ghebuert in afsceidingen 5 Arnhemsche gulden", HA, inv 806 (rek ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f 54r "Gaert Meuwessen toe Angeren hadt twee soene, die cyn warpe den anderen myt eyn ploeghstock averhoets ayn dat hoefft, dat hij dairom stairff ind lyet oen buyten consent des heren begraven, hefft gegeven 9 enckele gld", *ibidem* "Derselve vurs Gaert Meuwessen hadt eyne jonghen die onnoeselicken van den leven ther doot komen is, ind hefft denselven oick buyten consent des heren begraven laeten, hefft gegeven 7 enckele gld"

⁷³ HA, inv 519 (rek burggraaf 14-08-1409 tot 13-07-1410) f 1v "Gebuert van Reynken van der Woirt als dat die borchgreve beleven woude dat Reynken van der Wuert die mombarscapp aenvangen mucht van Dyrix kynder van Groisbeecke, want Dyrinc vurs een bastart was, dairaff van lieffnisse 26 Rijnssche gulden, dairaff te gelage denghenen die dat dedingden enen Rijnsschen gulden, soe blijft mynen genedigen heer dairaff 25 Rijnssche gulden", HA, inv 520 (rek burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f 1r "Ghebuert van Lyssabet van der Meer woinaftich tot Oye als dat die borchgreve beleven wolde dat sij die mombarscapp aenvangen mucht van oirren kynderen, want oir man een bastart was, 11 alde scilde ende 1 Rijnssche gulden te gelage, soe blijft mynen genedigen heer dairaff 11 alde scilde", HA, inv 804 (rek ambtman MenW 02-07-1473 tot 22-04-1474) f 4r "Van den vrienden ende magen van enen bastaerden kinde aftergelaten bij Roelof Stock, omdat dampman hen overgaf die mombarie van den selven kinde van mijns genedigen heren wegen ontfangen bij composicien 12 lb".

kwartier van Nijmegen alleen voorkomt in het Rijk van Nijmegen en de ambten van Maas en Waal en Over-Betuwe. Een notitie die voorkomt in de rekening van de burggraaf over de jaren 1473-1475 noemt twee gevallen waarin de hertog dit recht van voordeel had. Op de eerste plaats was dat het geval als een man overleed zonder erfgenaam in mannelijke lijn; de hertog kreeg in zo'n geval de roerende zaken waarmee de overledene zijn krijgsdienst placht te verrichten, zoals paard, harnas en verdere gevechtsgedij. Op de tweede plaats ontving de hertog de gehele erfenis van een bastaard die zonder wettige nakomelingen overleden was⁷⁴. De oorsprong van dit recht is onbekend⁷⁵. Voor zover bekend is de vroegste vermelding van dit recht die in de rekening van de ambtman van Maas en Waal over de jaren 1397-1398⁷⁶. Een ambtsbrief van de ambtman van Over-Betuwe uit 1470 spreekt van "heergewade" en "versterf". Heergewade wordt in de literatuur gelijkgesteld aan het voordeel. De term versterf slaat op het zo meteen te behandelen recht van de hertog op onbeheerd liggende erfenissen⁷⁷. Uit de burggraaf- en ambtmansrekeningen blijkt overigens dat de term voordeel in de praktijk een ruimere betekenis heeft gehad dan de zojuist gegeven definitie die aan de burggraafrekening over 1473-1475 werd ontleend.

Onbeheerd liggende erfenissen vervielen aan de landsheer en het was de taak van de ambtman om deze erfenissen in naam van de hertog in bezit te nemen⁷⁸. In de ambten waar het voordeel voorkwam, werd deze term

⁷⁴ HA, inv. 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 4v "heeft mijn genaden heer int selve Ryck t recht van voordeel, dats te weten soe wat manpersoen aldair sterft zonder erfgenamen van der zwertzijde, dairof verschijnt mijnen genaden heer al dat totten lijve van den doden behoirt, als harnasch, peerde, cleederen ende diergelijcken alsoe hij plach te dienen Ende van bastairden goeden, aldair niemant bastaert en is van der moeder zijde, behoirt mijnen genaden heer alle 't ghoet blijvende na den selve bastairt, indien hij sterft sonder wittige geboirte", in de marge is geschreven "Die borchgreve heeft ter audicie van deser rekening gerelateert dat hij niet wel te bynnen en is ofte men dit recht van voordeel schuldich is sowel buyten int Ryck als in den stad van Nymegen So sij informatie daerop genomen ende dat vercleert ter naesten rekening"

⁷⁵ Van Iterson, *Voordeel-beginsel*, behandelt de geschiedenis en verbreiding van het recht van voordeel, *ibidem*, p. 377-381 behandelt Van Iterson het kwartier van Nijmegen en veronderstelt dat het hertogelijk recht van voordeel in het Rijk teruggaat op toestanden van vóór de verpanding van 1247

⁷⁶ HA, inv. 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 91v "Tot Wamel van Willems wijff van Maeren, doe die van live ter doet comen was alsoe van hoeren vrouweliken vordel dat die heer boerden, want daer ghene volgher en waeren diet mit recht boeren muchten, daeraff 5 gld Van Willem van Maeren, doe die van live ter doet quam alsoe van sinen manliken vordel dat die heer boerden, want daer ghene rechten erven en waeren, daeraff 4 gld "

⁷⁷ HA, inv. 10, f. 21r (ambtsbrief OB 28-03-1470) f. 21r "Voirt sal hij die hergewede van mannen ind vrouwen ind oick alle versterff ons in den selven ampte verschijnende wurde vlitelicken acht to hebben ind dat alijdt, as hij dat vernemende wurd, ain to vangen ind getruwelicken tot onser behoiff uut to vorderen", het versterf wordt ook vermeld in HA, inv. 19, f. 23Ar (ambtsbrief BWenTW 15-07-30) Van Iterson, *Voordeel-beginsel*, p. 357, HRG, i v "Heergerate"

⁷⁸ HA, inv. 675 (rek ambtman OB 31-03-1397 tot 31-12-1397) f. 108v "Tot Heteren up sunte Bonifaciussdach van Conraets goide van Ecke, want hy geen erfgenamen en hadde, 4 gld ", HA, inv. 542 (rek burggraaf 14-05-1464 tot 13-07-1465) f. 1r "To weten dat Henrick Hameker in den selven jaar to Nymegen gestorven is ende nyemants en versoicht sijn erve to wesen, soe tasten ick van wegen mijns genedigen heren dat selven Henricks guet aen ende heb dairaff ontfangen als hierna bescreven

soms ook gebruikt voor dit recht van de landsheer op onbeheerde erfenissen⁷⁹.

Sommigen gaven in het zicht van hun sterfdag hun eigendommen weg, maar in een aantal gevallen wist de ambtman ze te achterhalen⁸⁰.

7. Vondrecht en grondroering

De Gelderse landsheer eiste de eigendom van gevonden voorwerpen voor zich op. Volgens de literatuur werd daarbij een periode in acht genomen, waarbinnen de eigenaar zich nog kon melden en zijn eigendom opeisen⁸¹. In het kwartier van Nijmegen blijkt uit de bronnen niet het gebruik van zo'n termijn, maar het bestaan ervan kan niet worden uitgesloten. De gevonden voorwerpen werden door de ambtman meestal verkocht. Onder de gevonden voorwerpen treffen we vooral loslopend vee⁸² aan, bijenzwermen⁸³, geldbuidels⁸⁴ en allerlei voorwerpen die op de rivier kwamen aandrijven zoals tonnen en wrakhout⁸⁵. Omdat de landsheer het vondrecht

steet"; HA, inv. 634 (rek. ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f. 1v: "Sterf Jan Zweym ende sine wijf ende hadden een half huys ende wat koerns dat sij te halven ghebouwt hadden, alsoe dat hoer erven en dorsten dit goet nyet anvangen, overmids dat men dair voel in scepenenbrieven sculdich was, in afscheidinge, dair ghinck deels te ghelage, ende mynen ghenedigen heer wert toegeseecht 6 Arnhemse gulden".

⁷⁹ HA, inv. 526 (rek. burggraaf 13-07-1417 tot 08-05-1418) f. 1r: "Gebuert van Aleits vordel van Harpen, want oire niemant nae en quam dies des gesan"; HA, inv. 531 (rek. burggraaf 13-07-1430 tot 13-07-1431) f. 2r: "Gebuert van Jan Ruellen vordel dair niemant nae en quam die hoem tochoerden".

⁸⁰ HA, inv. 528 (rek. burggraaf 18-09-1421 tot 26-04-1422) f. 1r: "Geboirt van Herman Bertkens vordel dat hi vercoft ende en wech gegeven had by sinen levendigen lyve, eer hi dat Heilige Sacrament genomen had van der suyct"; HA, inv. 542 (rek. burggraaf 14-05-1464 tot 13-07-1465) f. 2r: "Ontfangen van harnassch dat vordel was Jans van den Broick woenende to Nymegen dat hij in der kerken gegeven hadt, dat ick nochtans naerder hant weder mitten rechten wan, 3 gld."

⁸¹ De Blécourt/Fischer, *Kort Begrip*, p. 145-146.

⁸² HA, inv. 521 (rek. burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f. 1v: "Jan Puls gebuert van enen vonde van vijf verkenen, vercoft voir 6 gulden 12 mewen"; HA, inv. 552 (rek. ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f. 6v: "Van twee ghevonden calveren"; HA, inv. 592 (rek. ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f. 2v: "Een aesper merie vercoft die nyemant aen en vienck".

⁸³ HA, inv. 552 (rek. ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f. 6r: "Van Wenmer Bijken, want hij gevonden ymen aenghetast had ende die nyet aen sheern hant bracht en had, van enen gesceide daeraf"; HA, inv. 564 (rek. ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f. 4r: "Van Johan van der Lijnden van enen ghevonden swerm"; HA, inv. 586 (rek. ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f. 2v: "Want Bertraet van Huemen ymmen aenghevangen had die den heer toebehoerde, wart sij ghedaget voir die banck ende wart ghesceiden voir 6 gulden minen heer ende 2 gulden te ghelage".

⁸⁴ HA, inv. 564 (rek. ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f. 4v: "Een knecht heeft enen budell ghevonden daer in waren 28 1/2 m."

⁸⁵ HA, inv. 526 (rek. burggraaf 13-07-1417 tot 08-05-1418) f. 3v: "Soe is tot Ewick een aendrift comen van een tonne gesautenre scollen, die niet mer gelden en mocht dan 13 mewen, die heeft Jan Puls vurs. voirt omme Gaits wil gegeven ende wil se mijn genedige heer gerekent hebben, soe wil se Jan vurs. corten an der rekeninge"; HA, inv. 564 (rek. ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f. 1v: "Van

had, werden degenen die geen aangifte deden van de door hen gevonden voorwerpen bestraft. Meestal werd in zulke gevallen een boete opgelegd of werd er gecompenseerd⁸⁶. Waarschijnlijk is het aantal oneerlijke vinders vele malen groter geweest dan de aantallen die in de ambtmansrekeningen voorkomen, want het was en het is nu eenmaal vrijwel onmogelijk om zulk soort gevallen op te sporen.

Verwant aan het vondrecht is het recht van *grondroering*: dit is het recht van de landsheer om gezonken of gestrande schepen met hun lading te confisqueren⁸⁷. In de vijftiende eeuw werd dit recht van de hertog door zijn onderdanen aangevochten en de hertog heeft ook erkend aan de grondroering (dit is het zinken of stranden) van schepen geen rechten te kunnen ontleen, zoals blijkt uit de toezegging die hertog Arnold in dezen deed bij zijn ambtsaanvaarding⁸⁸. Toch hebben sommige ambtmannen zich niet hieraan gehouden, zoals omstreeks 1435-1436 blijkt. Een landdagreces uit deze tijd noemt in een lijst met grieven enige voorbeelden van de schending van deze toezegging van hertog Arnold⁸⁹. Het verschijnsel is ook nog ten tijde van hertog Karel voorgekomen⁹⁰. Deze hertog moest in 1538 toezeggen dat hij aan grondroering van schepen geen rechten mocht ontleenen⁹¹.

eenre schuten dat dryfgoet was, daeraff geboert 1 Arnh gld ", *HIA*, inv 626 (rek. ambtman BWenTW 14-07-1410 tot 29-09-1410) f 3r "Van drie quaden stücke eykens houts, een aut vysschkaecken ende 1 willige, dat aendrift was vercoft om 1 gld. 14 gr ", *HA*, inv 675 (rek. ambtman OB 31-03-1397 tot 01-08-1399) f 113r "Tot Dryel upten saterdach nae Alre Heiligendach van twe vaten botteren die tot Dnel gevonden wert in den Rijn, elc vat 12 gulden"

⁸⁶ Vgl. de citaten uit *HIA*, inv 552 en 586 in noot 83, *HA*, inv 564 (rek. ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f 1v "Tot Driell van Ermgaert Wyers, want hoer aenghstreden wart dat sij een tess solde hebben ghevonden, van enen ghescheide daeraff 8 Arnh gld ", *HA*, inv 568 (rek. ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f. 3r. "Mechtelt van Zedem omdat oer aenghetegen wart dat sy solde hebben ghevonden enen pock mit gelde, daeraff tot enen gesceyde 50 Arnh gld "

⁸⁷ *HA*, inv 675 (rek. ambtman OB 01-01-1398 tot 31-12-1398) f 112r "Tot Ghent upten wonsdach nae sunte Symon ende Judendach van enen gebrakenen sceppe 4 gld ", *HA*, inv 527 (rek. burggraaf 13-07-1420 tot 14-09-1421) f 1v "Geboirt van enen schepe dat tot Nymegen in den gront gelegen had behalven dat die gesellen dairaff behielden diet aent lant gebracht hadden 1 Arnemse gulden"

⁸⁸ *Nijhoff*, IV, nr 2 (11-07-1423) p 5-6

⁸⁹ *RAG, OA Elburg*, inv 656 (ca 1435-1436) "Item een punte van der grontrueringhe alsus ludende "Of enighe grontrueringhe gheschieden van den ondersaten slants van Gheire, dat guet en sal ons heren ghenaden niet verboert wesen etc " Daer is teghen gheschiet as van den ossen den van Nykerckc togehorende die [bij] de Dodenweerde onderghinghen ende Johan van Rossem ampman hoen die nam van sheren wegghen, dat duc ende vol vervolgt is, dat allet niet ghebaet en hevet Des gheliixs is oec gheschiet enen burger van Tiel to Ochten mit enen schip weyts dat daer in die waede ghinc"

⁹⁰ *HA*, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 12-06-1519 tot 15-11-1520) f 115r "Van een pleijt die tot Herwaerde the grondt gegaen was, ontfangen 4 Phs gld 10 st brab "

⁹¹ *Lacomblet, Urkundenbuch*, IV, nr 537 (27-01-1538) p 664, art. 26, waar overigens het vermeende recht van de hertog op ten gronde gegane schepen en hun lading op een lijn wordt gezet met de confiscatie van wagens en paarden waarmee dodelijke ongelukken zijn gebeurd

8. Het recht op woeste gronden

8.1 Gemene gronden

Het vanouds bestaande recht van de Gelderse landsheer op woeste gronden manifesteerde zich in het hier bestudeerde gebied en tijdperk in het recht van de hertog op de gemene gronden. De ambtman moest erop toezien dat deze gemene gronden (*gemeenten*) niet werden aangetast. De taak van de ambtman op dit gebied blijkt eerst ten tijde van hertog Karel van Gelre. Er is geen duidelijke reden aan te geven waarom deze taak relatief laat in de bronnen opduikt. Voorbeelden van de betrokkenheid van de ambtman bij het toezicht op de gemene gronden zijn de toestemming die de ambtman van Over-Betuwe in 1528 geeft om een deel van de Doornenburgse gemeente te verpachten⁹², het bevel dat de ambtman van Bommeler- en Tielerswaarden in 1534 krijgt om de geërfden van Zuilichem toe te staan om op de gemeente staande wilgen te knotten⁹³, en de door de ambtman van Over-Betuwe in 1506 aan de geërfden van Elden verleende toestemming om drie morgen van de gemeente te verpanden teneinde een lening ten behoeve van onderhoudswerkzaamheden aan de kerk te kunnen afsluiten⁹⁴. Degenen die illegaal gemene gronden aantastten, werden door de ambtman vervolgd⁹⁵.

8.2 Inbezitneming van opwassen

Uit kracht van het hem toekomende stroomregaal had de hertog de eigendom van stukken grond die ten gevolge van aanslibbing in de vorm van eilanden in de rivier ontstonden; de zogenaamde *opwassen* of *mid-delzanden*. Naast de opwassen worden de *aanwassen* onderscheiden: dit zijn stukken grond die ook ten gevolge van aanslibbing uit het water oprijzen, maar die in tegenstelling tot de aanwassen geen eilanden zijn en direct aan de oevergronden grenzen. De eigendom van deze aanwassen komt toe aan de eigenaar van het belendende stuk oevergrond⁹⁶. De hertog bezat het eigendomsrecht op de opwassen dus al zo lang als hij het stroomregaal bezat; dit heeft hij waarschijnlijk in de twaalfde eeuw verworven⁹⁷. In 1293 werd zijn recht nog eens door de Rooms-Koning bevestigd⁹⁸. Het

⁹² RAG, *huis Doornenburg*, inv. 128 (1528).

⁹³ RAG, *hlh. Zuilichem*, inv. 103 (17-10-1534).

⁹⁴ HA, inv. 15, f. 133v-134r (26-03-1506).

⁹⁵ HA, inv. 806 (rek. ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f. 54v: "Reyner van Vorst hadt sich buyten consent des heren der gemeynden onderwonden ind is van my gescheyden".

⁹⁶ De Blécourt/Fischer, *Kort Begrip*, p. 148-149.

⁹⁷ Martens van Sevenhoven, *Eenige opmerkingen*, p. 15.

⁹⁸ *Aldeste Reg.*, p. 131 (14-04-1293).

was nu de taak van de ambtman om uit naam van de hertog de nieuw opgekomen opwassen volgens een vast voorgeschreven ritueel in bezit te nemen: het zogenaamde *bevaren* of *begaan* van middelzanden. Dit bevaren hield in dat de ambtman met een kleine boot met daarin een aantal gerichtsheden rond de opwas voer, waarbij moest worden vastgesteld of de boot geheel kon rondvaren zonder de bodem te raken. Als dit was vastgesteld, nam de ambtman namens de hertog de opwas in bezit door deze met palen af te zetten en te beplanten. Uit de middeleeuwen is weinig over deze procedure bekend; de meeste beschrijvingen ervan dateren uit de zeventiende of achttiende eeuw⁹⁹. In de hier bestudeerde periode wordt het bevaren van opwassen door de ambtman voor het eerst genoemd in enkele ambtsbrieven van de ambtman van de Over-Betuwe uit het einde van de vijftiende eeuw. Na 1500 komen nog vermeldingen voor in de ambtsbrieven van de ambtmannen van de Over-Betuwe en van de Bommeler- en Tielerwaarden, maar in de rekeningen wordt de inbezitneming van opwassen zelden vermeld¹⁰⁰. Soms vindt men de bevaring van een opwas opgetekend in het gerichtssignaat, maar dit is ook vrij zeldzaam. In het signaat van de Over-Betuwe vinden hiervan een voorbeeld; het betreft hier de inbezitneming van een betwiste opwas in de Rijn ter hoogte van Lobith, waarbij de ambtman tijdens de inbezitneming zelfs vanuit het tolhuis werd beschoten door de Klevenaren, die van deze actie van de Gelderse ambtman niet gediend waren. Wellicht schuilt in het controversiële karakter van deze inbezitneming de reden waarom deze gebeurtenis in het signaat is opgetekend¹⁰¹.

Nadat de ambtman de opwas in bezit had genomen, was zijn rol uitgespeeld. De opwas behoorde vanaf dat moment tot het hertogelijk domein en viel daarom onder het beheer van de hertogelijke rentmeester in wiens ressort het stuk grond was gelegen.

⁹⁹ Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 93, Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 421-432, Hol, *Neder-Betuwe*, p. 18-22

¹⁰⁰ Aldus in de ambtsbrief van Over-Betuwe van 28-03-1470 en van 03-06-1492 (HA, inv. 10, f. 21r) 'Vielen oick bynnen synen ampte in Wale off Ryne ennige nyhe sande off weerden die so tijtlicken ain to vangen doin dat wy dairby niet versumpt en werden', verder ook in die van 02-10-1503 (Nijhoff, VI, nr. 395, p. 289) en van 03-10-1517 (HA, inv. 16, f. 88v) Verder in de ambtsbrief voor Bommeler- en Tielerwaarden van 15-06-1501 (RAL, *heren Kessel*, inv. 419) en van 15-07-1530 (HA, inv. 19, f. 23v) Een zeldzaam voorbeeld uit de rekeningen in HA, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 01-10-1517 tot 12-06-1519) f. 107r 'Een stuck sants tot Nijewaell doen besticken van wegens mijns lieven genedigen heren, gekost aen rijsen ende aen arbeidsloen, valet 4 Phs gld 4 st. brab'

¹⁰¹ RAG, RA -OB, inv. 282, f. 74 (08-03-1530) "Up den achten dach van martij anno etc dertijch heeft dije amptman Joest van Bommell in stat, in naem inde van wegen inde thot behoef mijns genedigen lieven heren bepaet inde angefangen enen mijddelsandt alst recht ijs, gelegen in den Waell tegen idt toelhuess tho Lobidt inde vort nederwardt streckende, inne welcken bepaetijnghe inde anfanck dije vangen toelhuess den amptman vuers. dar bestoerronge inde ghewalt inne gedan hebben mijt schijetten vangen toelhuess dar sich dije amptman nijet an en kerden", hierna volgt nog de naamlijst van de gerichtsheden die hierbij als getuigen aanwezig waren Volgens het gerichtssignaat *ibidem* heeft de ambtman op dezelfde dag een eerder door een particulier bezet middelzand "an den Poell" in bezit genomen

9. Het wildregaal

Ook eerst ten tijde van hertog Karel van Gelre blijkt dat de ambtman voor de hertog wild moest vangen. Er zijn enkele aan de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden gerichte bevelbrieven waarin hem opgedragen wordt om enkele honderden "veldhoenders" (patrijzen, fazanten) in zijn ambt te laten vangen en die naar de hertog te brengen. Volgens een bevelbrief aan deze ambtman uit 1529 werden alle ambtlieden jaarlijks aangeschreven om veldhoenders aan het hertogelijke hof te leveren. De bevelbrieven droegen de ambtman soms ook op om door kerkespraak te laten afkondigen dat het vangen van veldhoenders op straffe van verlies van lijf en goed verboden was¹⁰². De ambtmannen namen meestal speciale jagers in dienst om de veldhoenders bijeen te brengen¹⁰³.

De uitoefening van het wildregaal door de ambtmannen beperkte zich, voor zover kon worden nagegaan, tot het vangen van de veldhoenders. Van handhaving van een hertogelijk jachtrecht blijkt verder in het kwartier van Nijmegen niets.

10. De markttol te Elst

In Elst werd sinds onbekend tijdstip op Maria Hemelvaart (15 augustus) en op de dag die daaraan voorafging een jaarmarkt gehouden. Een bron uit 1545 noemt als marktdag evenwel de dag na St. Laurentius, dit was in 1545 op dinsdag 11 augustus, terwijl Maria Hemelvaart op de zaterdag van dezelfde week viel¹⁰⁴. Op deze markt werd een tol geheven. De oudste vermelding van deze jaarmarkt en markttol dateert uit 1294¹⁰⁵. De graaf van Gelre is op dat moment de marktheer, met dien verstande evenwel dat in het genoemde jaar het graafschap van Gelre door de graaf van Vlaanderen in pand werd gehouden. De graaf en later de hertog van Gelre hief op verschillende

¹⁰² HA, inv. 151 (28-09-1522, 11-09-1523); HA, inv. 153 (22-09-1529); vgl. noot 2.

¹⁰³ HA, inv. 806 (rek. ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f. 64v: "Soe myn genedigen lyeff heer ayn my doyn schrieven hadt den 11en dach septembris anno etc. 18 dat ick op syner gnaden brolofft to Zutphen schicken ind bestellen solde twee hondert velthonre ind so voele konynen ind pauwen ick bekomen kunde, heb ick twee van Valburgh geheyten die kyffytten gemyet ind ayngenomen omme my die velthonren to vangen"; HA, inv. 931 (rek. ambtman BWenTW 06-09-1527 tot 31-12-1529) f. 22v: "Soe mijn genedige lieve heer mij heeft doen bevelen als dat ick velthoender solde doen vangen in mijnen ampt inde s. ff. g. dije thaeff tschicken heb, is daertoe gehalden twe hoenervengers inde jegers inde hebben elck twe jaer lanck gedijnt inde des jaers elck gehadt een cledijnghe".

¹⁰⁴ *Rekenk.*, inv. 5035 (rek. ambtman OB 1545) f. 1r: "Eerst van den tolle in dem perdemerct tot Elst, die gehalden wurdt altera Laurencii".

¹⁰⁵ Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 84, 88.

plaatsen in zijn gebied markttol, waarbij hij erop toezag dat de jaarmarkten niet gelijktijdig werden gehouden. Wat de Elster jaarmarkt en markttol uniek maakt, is het feit dat ze op het platteland waren gevestigd en niet, zoals de meeste van dit soort instellingen, in een stad. In het boekjaar 1294-1295 werden de inkomsten uit de Elster markttol geïnd door de officiatus van de Betuwe, die tevens belast was met de bewaking van de jaarmarkt. Hieronder viel hoogstwaarschijnlijk ook de zorg voor de veiligheid van de kooplieden die door de Betuwe naar en van de jaarmarkt reisden. In de jaren 1313-1315 verschijnt de Elster markttol in de rekeningen van de landrentmeester¹⁰⁶. In latere tijden vinden we de inkomsten uit de Elster jaarmarkt terug in de rekeningen van de ambtman van de Over-Betuwe¹⁰⁷. De ambtman van de Over-Betuwe is daarmee de enige ambtman in het kwartier van Nijmegen die belast was met inning van tolgelden. Elders in Gelre werden de markttollen veelal geïnd door landsheerlijke tollenaars of door stedelijke ambtenaren, als ze in handen van een stad waren geraakt. De korte duur van de Elster jaarmarkt en de daarmee samenhangende bescheiden opbrengst van de markttol hebben de aanstelling van een tollenaar hier naar alle waarschijnlijkheid overbodig gemaakt. De taken die met de tolheffing samenhangen, zoals de bewaking van de jaarmarkt en het waarborgen van de veiligheid van de kooplieden, hebben waarschijnlijk ertoe geleid dat het beheer van de markttol eerder werd toevertrouwd aan de ambtman dan aan de rentmeester van de Over-Betuwe.

In enkele ambtmansrekeningen uit het einde van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw wordt samen met de markttol nog een andere inkomstenbron genoemd: de zogenaamde *quekebrede*¹⁰⁸. Hieronder dient te worden verstaan een speelbord dat wordt gebruikt voor het trictracspel¹⁰⁹. Het beoefenen van dit spel was doorgaans verboden, maar juist op de jaarmarkten werd vaak ontheffing van dit verbod verleend¹¹⁰; waarschijnlijk werd op de beoefening van dit spel wel een heffing gelegd, zodat de overheid er financieel beter van werd. Wat opvalt bij de inkomsten die de ambtman van Over-Betuwe opgeeft voor de tol en de *quekebrede* is dat de *quekebrede* vaak meer opbracht dan de tol. Na het midden van de vijftiende eeuw wordt de *quekebrede* niet meer vermeld bij de inkomsten uit de Elster tol, maar het is geenszins duidelijk of dit kwam doordat de *quekebrede* was verdwenen, of dat deze eenvoudigweg niet meer apart werd gespecificeerd en dat inkomsten daaruit onder de inkomsten uit de tol

¹⁰⁶ HA, inv. 204 (rek. landrentmeester 29-10-1313 tot 13-07-1314) f. 7v, inv. 205 (idem 07-06-1314 tot 13-07-1315) f. 5r, inv. 206 (idem 21-12-1314 tot 12-09-1315) f. 4r.

¹⁰⁷ HA, Buren, inv. 2.20 (rek. ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342): "Item tut Elst, Onser Vrouwen Avend ende Onser Vrouwen daghe van der tolle 3lb. 17s. ende 8d.".

¹⁰⁸ HA, inv. 675 (rek. ambtman OB 31-03-1397 tot 31-12-1397) f. 108r: "Up Onser Lieve Vrouwenavont ende dach Assumptio van der lantolle tot Elst 55 groten ende van den quekebrede 3 gulden".

¹⁰⁹ Vgl. Schiller/Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, III, i.v. "queke-, quickbret"; Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, i.v. "quaecebert"; vgl. Van Schilfgaarde, *Rechten van Buren*, p. 32.

¹¹⁰ Hermesdorf, *De herberg*, p. 243-244.

waren opgenomen.

In de ambtmansrekening worden steeds totaalbedragen genoemd. Dit zijn hoogstwaarschijnlijk de netto-opbrengsten, omdat onder de uitgaven geen kosten worden gedeclareerd die ten behoeve van de tolheffing zijn gemaakt. De opbrengsten bedroegen nooit meer dan enkele ponden of guldens. In de rekening over 1294-1295 is de bruto-opbrengst van 2 1/2 pond gering in vergelijking met bij voorbeeld de opbrengsten van verpachtingen van uiterwaarden, visrechten of veerrechten, waarvan sommige afzonderlijk bijna vijf maal zoveel opbrachten als de markttol. De netto-opbrengst van de markttol kan voor 1294 niet worden berekend, omdat de gemaakte kosten niet zijn opgegeven. In de vijftiende eeuw is de opbrengst van enkele guldens gering in vergelijking met bijvoorbeeld de boetes die aan misdadigers worden opgelegd. In 1490 moest de ambtman Bartolt van Gent zoveel maatregelen nemen tegen de "tegenambtman" Goossen van Bemmell ten einde de jaarmarkt door te kunnen laten gaan, dat de markttol een negatief saldo te zien gaf¹¹¹. In sommige jaren kon er tengevolge van oorlogsomstandigheden geen jaarmarkt worden gehouden en dus ook geen tol worden geheven¹¹². Naast de tolopbrengst zelf waren er soms nog de boetes die werden opgelegd aan personen die hadden geprobeerd de tol te ontduiken¹¹³. In theorie verbeurde men met ontduiking van de Elster markttol lijf en goed, maar in de praktijk werd de ontduiking met boete of compositie bestraft¹¹⁴. Boeten die werden opgelegd wegens ontduiking van andere tollens dan die van Elst komen in de ambtmansrekeningen vrijwel niet voor. Waarschijnlijk werden deze overtredingen door de respectievelijke tollenaars afgehandeld¹¹⁵.

Enkele gegevens uit 1545 laten iets zien van de organisatie van de jaarmarkt en de tolheffing. De markt werd in deze tijd aangeduid als paardenmarkt. In het dorp was door middel van kruizen de "vrijheid" afgebakend

¹¹¹ HA, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491) f 78v "In den iersten jair aldair van den toll voers geboert 6 gulden current ende 2 1/2 stuiver ind want men mij den toll doe myt gewalt ontboeren wold, als Goessen van Bemmell mitten sijnen etc, hebick mijn vrunde bij mij gehadt ende dairop gesterckt ende meer dairover verteert dan dat opboeren voirs beloept, ende en reeckene dairom dairaff nyet"

¹¹² HA, inv 806 (rek ambtman OB 02-10-1517 tot 13-07-1522) f 56r vermeldt dat in 1521 geen inkomsten uit de markttol zijn ontvangen ten gevolge van de oorlogsomstandigheden

¹¹³ HA, Buren, inv 2 20 (rek ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342) "Item Claes Lubbertsoen, want hi sin tolle niet en gaf up den merckten tut Elst", HA, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491) f 78v "Eyn man was myt eyn cleyn peertken onvertolt ewech gereden, dairaff componyert mit 2 gulden" en "Aelbert Gaymans was oick uutten toll ontreeden, dairaff gesceyden myt 5 enckele gulden"

¹¹⁴ Hof, civ proces 1545-37 (19-08-1545) verklaring van een inwoner van Elst die o a verklaart dat "hij wel heeft hoiren zegghen dat men plach te houden dat die den tol tot Elst ontvuerde lijff ende goet breucte, maar en heeft noyt gehourt dat yemant daerom aent lijff gestrafft word, maer heeft altijt gehourt dat zulcx mitten amptman gehandelt ende gesceyden es worden"

¹¹⁵ Een zeldzaam voorbeeld HA, inv 610 (rek ambtman NB 13-07-1460 tot 13-07-1461) 2e foliering, f 10v "Een geheiten Bernt Chermers van den amptman gesceiden dat hij mijns heren tollener van Egmond sinen toll ontfuert had, als die tollener self den amptman aenbracht" Dat tolontduikers door de tollenaar werden vervolgd en bestraft, blijkt uit een voorbeeld daarvan vermeld door Alberts, *Der Rheinzoll Lobith*, p 23

waarbinnen de handel plaatsvond. Na gedane zaken moest de handelswaar bij de ambtman vertold worden en kreeg men als betalingsbewijs een merkteken, dat bij het verlaten van de afgebakende vrijheid aan een knecht van de ambtman moest worden overhandigd¹¹⁶.

11. Fiscale taken

De ambtman was betrokken bij de heffing en inning van zowel directe als indirecte belastingen. De manier waarop en de mate waarin hij daarbij was betrokken, kon variëren¹¹⁷. Hoogstwaarschijnlijk was de betrokkenheid van de ambtman bij de fiscaliteit zo oud als de functie zelf. In de ambtsbrieven blijkt deze betrokkenheid eerst ten tijde van hertog Karel van Gelre¹¹⁸.

De directe belastingheffing kwam op het platteland het meest voor. Bij deze wijze van heffing had de ambtman in sommige gevallen de financiële eindverantwoordelijkheid en in andere gevallen niet. In deze laatstgenoemde gevallen lag de financiële eindverantwoordelijkheid bij een andere hertogelijke ambtenaar, meestal een ad hoc aangestelde schat- of rentmeester. De ambtman verleende dan wel de laatstgenoemde ambtenaar uitgebreid assistentie bij de inning. In grote lijnen kan men zeggen dat algemene directe belastingen meestal onder de eindverantwoordelijkheid van de

¹¹⁶ Hof, civ proces 1545-37 (19-08-1545) "Hejnnrick Vermeulen oudt omtrent 40 jaeren woonende tot Elst seijt bij zijnen eedt dat hij gestelt es geweest van wegen des amptmans van Overbetuwe in den Elstermerct laestverleden om den coopliden die uutter merct trocken haer teecken aff te hejschen ende also hij eenighe coopliden bujten den cruysen oft vrijheijt naer liep opten wech van Tiel hen haer teijken aff te hejschen, zo heeft hij gesien opten wech van Nijmegen een man genoempt Hejnnrick van Diest, zo hij verstaet tot hem comende, hebbende bij hem twee merrijpeerden ende zijnde bujten die cruycen, en vraechde die zelve Hejnnrick hem die spreek, oft hij den tol ontvrick ende hejschte hem een teijken, daerop hij hem zeijde Neen. Maer vraechde hem oft hij een teijken hadde, daerop hij zeijde dat hij langhen tijt naer den tollenaer geroepen hadde, maer en hadde hem niet connen vinden, begerende van hem die spreek, dat hi hem zoude willen leyden bij den genen die hem een teijken oft schijn zouden geven, twelk hij die spreek zeijde te willen doen ende leyde hem alsoe bij den amptman, den zelve verclaerende dat hij hem bujten die cruycen gevonden hadde zonder schijn".

¹¹⁷ Over de Gelderse fiscaliteit in het algemeen Plönes, *Die direkten Staatssteuern*, aldaar p. 41-42 over de rol van de ambtman bij de heffing van directe belastingen Vgl ook hoofdstuk I, noot 104

¹¹⁸ IIA, inv 10, f 25r (ambtsbrief NB 28-06-1492) "onsen schatmeesteren in der tyt alle behulp en vorderinge to bewysen tot inwervinghe onser schattinge ind penningen soe duck ind mennichwerff des noit geboeren sal", *Rekenk*, inv 297, f 126v (ambtsbrief MenW 20-10-1526) "onse broicken, opcomelingen, renthen, scattongen, hoicheyt ind palijnge nae alle sijnre macht to verdedingen ind onsen rentmeester in der tyt off den wij in toecommenden tyden ordinerende werden tot invorderonge onser pennongen behulpelijck ende bijskendich to wesen" Plönes, *Die direkten Staatssteuern*, p 79-80 geeft een ambtsbrief uit 1409 voor de ambtman van Straelen (Overkwartier) waarin de ambtman wordt opgedragen schattingen in te vorderen, ook in Frankewitz, *Die geldrischen Amter*, p 412-414

schat- en rentmeesters vielen en dat de ambtman meestal verantwoordelijk was voor de bestemmingsheffingen die aan zijn ambt werden opgelegd. Onder de algemene directe belastingen worden hier verstaan de bede, (pond)schatting of staatpenning, kortom alle directe belastingen die gelijktijdig in het gehele hertogdom werden geheven. Onder bestemmingsheffingen worden hier verstaan de directe belastingen die werden geheven voor een specifiek doel; deze bestemmingsheffingen konden gelijktijdig over het hele hertogdom worden omgeslagen, maar even zo vaak waren zij beperkt tot bepaalde ambten. De bestemming van deze heffingen was vrijwel altijd een militaire; hierdoor werden deze heffingen vaak alleen opgelegd aan ambten die belang hadden bij de militaire maatregelen die daaruit gefinancierd werden. Voor de bestemmingsheffingen waren, afhankelijk van de bestemming, verschillende termen in gebruik. Op het einde van de veertiende eeuw komen we het *glaviegeld* tegen, dat diende voor het op de been brengen van eenheden lanciers (glaviën) die hertogelijke veldtochten en belegeringen moesten ondersteunen¹¹⁹. Het *ruitergeld*, dat eerst op het einde van de vijftiende eeuw in de bronnen verschijnt, was bestemd voor de indienstneming van ruiters die het land moesten beschermen. Deze heffing kon, maar hoefde niet beperkt te blijven tot ambten die bij deze ruitersbescherming baat hadden¹²⁰. Soms werden ook *haverheffingen* opgelegd voor het voederen van de paarden¹²¹. *Graafgeld* werd geheven ten behoeve van de indienstneming van arbeiders of "gravers" die moesten arbeiden aan vestingwerken; het werd geheven in de ambten die van zo'n vestingwerk bescherming genoten¹²². De inkomsten van en de uitgaven uit deze bestemmingsheffingen werden opgenomen in de rekening van de verantwoordelijke ambtman. In sommige gevallen worden daarbij de individuele belastingplichtigen opgesomd, in andere gevallen worden alleen de totaalopbrengsten per dorp opgegeven.

De techniek van de belastingheffing was dezelfde bij zowel de algemene belastingen als bij de bestemmingsheffingen¹²³. Men kan daarbij twee fasen onderscheiden. De eerste fase is die van de zetting, waarbij de aanslag van de individuele belastingplichtige wordt vastgesteld. In elk dorp werden twee of drie aanzienlijke personen aangesteld, die elke belastingplichtige naar ratio van zijn vermogen een aanslag oplegden. Deze taak kon echter

119 HA, inv 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f 70r "Dyt is dat ghelt dat myne lieve ghenedighe heer hebben wolde alse voer die 10 gelavien ende vijff scutten die myne lieve genedige heer gehalten woude hebben van den ampt van Maesse ende Waelle ter Nyerstat, daeraff gheraemp waert op dat voerg ampt 300 gld', *ibidem*, f 79v-88v heffing van 800 gulden uit het ambt en MenW ten behoeve van de belegering van het huis Kemnade

120 HA, inv 915 (rek ambtman MenW 13-07-1494 tot 13-07-1495) f 26r "rutergerelde"

121 HA, inv 920 (rek ambtman NB 1510) f. 34v "Op donredach post Visitationis Marie mijn genedigen heer mij doen verschnven to Zutphen omme gelt ind haver in den ampte van Nederbetuwe uyt te setten". *Nijhoff*, VI, nr 394 (27-09-1503)

122 HA, inv 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 90r "Dit is dat ghelt dat Johan van den Have gheboert heeft tusghen Maesse ende Waelle alse tot den gravegelde tot Oyen' Zie verder over gravers hoofdstuk VII, § 3.

123 Plones, *Die direkten Staatssteuern*, p 40-52.

ook door de buurmeesters verricht worden. Uit de bronnen is ook overigens niet altijd op te maken of de "zetters" nu ad hoc aangestelde personen waren of buurmeesters, maar voor de zettingsprocedure zelf maakte het niets uit. De zetters vingen met hun werk aan, nadat ze daartoe van de ambtman of van een schat- of rentmeester opdracht hadden gekregen¹²⁴. De taken van een schatmeester werden, gelijk als bij de ambtman, geregeld in een ambtsbrief. De ambtman kreeg vaak een bevelbrief van de hertog om de leiding te nemen c.q. assistentie te verlenen bij zetting en inning¹²⁵. Gelijkkluidende bevelbrieven werden vaak naar verschillende ambtmannen gestuurd¹²⁶. Een enkele keer werden ook algemene instructies gegeven voor alle ambtlieden. Een van de oudste voorbeelden dateert uit de tijd van Karel de Stoute¹²⁷. Een ander voorbeeld is de instructie die in 1501 is opgesteld ten behoeve van de heffing van een ponschating¹²⁸. De hertog stuurde aan de

- 124 HA, inv 806 (rek ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f 67r Per schryfftylk beveell myns genedigen heven heren op goedensdach post Nativitatis Marie anno etc XX° heb ick tot Wagnyngen gewest ind uyt yder kerspell myns amptz myt dair gehadt twee off drye van den alsten mytten sethcedulen van allen uyt- ind inheymischen guederen, geystlich ind werltlich"
- 125 HA, inv 143, nr 179 (01-02-1523) bevelbrief aan de burggraaf om onmiddellijk ruiterspenningen uit te zetten om gedurende 4 maanden 5 ruiters te onderhouden, *Nijhoff*, VI, nr 394 (27-09-1503) bevelbrief aan de ambtman van Maas en Waal om de stad Nijmegen bij te staan bij de invordering in zijn ambt van gelden t b v de belegeraars van Batenburg, HA, Buren, inv 88, nr 17 en 18 (04-12-1474) bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe om zich bij stadhouder en commissarissen te vervoege voor de zetting van de compositiepenningen, dit is de strafheffing die Karel de Stoute aan het onderworpen hertogdom Gelre had opgelegd, *ibidem*, nr 19 (19-12-1474) bevelbrief aan idem om in elke dorp drie mannen aan te wijzen voor het verrichten van de zetting, *ibidem*, nr 29 (02-01-1475) herhaald bevel om zetting te regelen HA, inv 152 (13-12-1527) bevelbrief aan de ambtman van Neder-Betuwe om in zijn ambt 'taxe' uit te zetten om gedurende 3 maanden voetvolk te onderhouden, HA, inv 153 (17-01-1528) bevelbrief aan de ambtman van Neder-Betuwe om gelden in te vorderen t b v onderhoud van troepen te Rhenen en Tiel, HA, inv 147A-XVIII (11-03-1508) bevelbrief van de stadhouder aan Bourgondische ambtman van Bommeler- en Tielerswaarden om belasting over het ambt om te slaan, met herhaald bevel van 21-06-1508, *Nijhoff*, VI, nr 1185 (26-03-1523) bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerswaarden om in de Tielerswaard gelden om te slaan t b v vestingwerken van Tiel, HA, inv 151 (31-05-1523) bevelbrief aan dezelfde ambtman om penningen uit te zetten t b v ruiters te Wageningen, *Nijhoff*, VI, nr 1419 (07-03-1527) aan de dezelfde ambtman om ruiterspenningen in te vorderen, HA, inv 153 (10-04-1528) aan dezelfde ambtman om gelden in te vorderen t b v gravers te Rhenen
- 126 HA, inv 166, nr 2450 (06-11-1527) concept-bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe om onmiddellijk het restant van uitgezette ruiterspenningen aan de secretaris van de hertog uit te betalen, met aantekening dat aan de ambtmannen van Bommeler- en Tielerswaarden, Maas en Waal en Neder-Betuwe en aan de burggraaf gelijke brieven moeten worden verzonden
- 127 HA, Buren, inv 88, nr 37+38 (23-12-1475)
- 128 HA, inv 12, f 89v instructies bij een zetting van 15-04-1501 t b v de heffing van een ponschating van zes jaar "Dye amptlude sullen van stonden aen in schryffte laeten stellen all persoenen, ryck ind arm, weduwen ind all die dair woenen, dessgelycken alle buytenerven, dairn uytgesondert sullen werden die in den steden slantz van Gelre woenaftich syn Ock sullen zy in schryfft laeten setten alle die ghoene die naeste soeven jaeren in den steden gefaeren ind dair burger worden syn Noch sullen zy noerstlick vernemen ind in schryfft laten setten alle die cloesteren die erve gekofft hebben synt dat groete verbont van hertoch Arnolt van Gelre etc off jaerrenthen uyt der lude guederen ind dat int claer elck guet ind koip besonder nae allen oeren vermoegen Item als myn gnedige heer die settinghe will laten geschien, so sal men dit den amptluden drye off vier daigen to

ambtman ook bevelbrieven om bepaalde personen of instellingen vrijstelling of vermindering van belasting te geven¹²⁹, of om deze juist aan te slaan¹³⁰. De vrijstellingen werden door de hertog om verschillende redenen verleend. De belastingplichtige kon reeds in een ander ambt betaald hebben, of kon in een stad betalen waar hij burger was, zodat hij daardoor voor zijn bezittingen op het platteland was vrijgesteld¹³¹. Geestelijke instellingen konden belastingprivileges hebben of betaalden op één plaats voor hun bezittingen die over verschillende ambten verspreid lagen. Dergelijke privileges werden groepsgewijs of aan afzonderlijke instellingen verleend; in het laatste geval kreeg de verantwoordelijke ambtman vaak bevel om het privilege te respecteren¹³². Hertogelijke leengoederen konden ten onrechte zijn aangeslagen¹³³ en evenzo domaniale goederen die van de hertog in pand werden gehouden¹³⁴. Aan personen die nog vorderingen op de hertog hadden,

voeren doen schryven dat men dan van allen desen vurs punthen onderscheydentlich onderricht werden" Zie verder *Nijhoff*, VI, nrs 90 (16-10-1493), 215 (15-06-1497), 1895 (18-08-1537)

- 129 *HA*, inv 973 (25-03-1517) bevelbrief aan de ambtman van Maas en Waal om de zetters opdracht te geven een inwoner van het Overkwartier niet in de staatpenning aan te slaan
- 130 *HA*, inv 151 (20-10-1517) bevelbrief aan de ambtman van Neder-Betuwe om ook de uitheemse goederen aan te slaan in een heffing t b v ruiters te Wageningen
- 131 *HA*, inv 166, inv 2466 (15-08-1520) bevelbrief aan ambtman en zetters van Over-Betuwe om na v ontvangen verzoekschrift een Nijmeegse burgeres niet aan te slaan, *HA*, inv 152 (11-12-1527) verzoekschrift van de stad Zaltbommel aan de hertog om ambtman Bommeler- en Tielerwaarden op te dragen te stoppen met het belasten van burgergoederen in Bommeler- en Tielerwaarden, *ibidem* (15-12-1527) bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om de Bommelse burgergoederen niet te belasten
- 132 *Nijhoff*, VI, nr 43 (01-10-1492) de hertog vergunt de vijf Utrechtse kapittels om per ponschatting eenmaal in één plaats te betalen voor al hun in Gelre gelegen goederen, *HA*, inv 11, f 2r-v (18-02-1496) hertog Karel verklaart dat het Domkapittel, evenals de andere Utrechts kapittels, bij elke schatting kon volstaan met een enkele betaling van 4 Franse schilden of 6 R gulden, te betalen in Over-Betuwe, voor al zijn in Gelre gelegen bezittingen, een oorspronkelijk van dit privilege in RAU, *Domkapittel*, inv 1029 (28-04-1506), medebezegeld door de ambtman van Tielerwaard (sic) en van Over-Betuwe, *HA*, inv 13, f 19r-v (06-02-1501) privilege waarbij de hertog het kapittel van Sint-Marie te Utrecht toestaat om bij elke schatting eenmalig voor al zijn goederen in Gelre te betalen en wel te Varik in Tielerwaard, met bevel aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om dit respecteren, *HA*, inv 143, nr 96 (26-11-1522) bevelbrief aan de ambtman en zetters van Over-Betuwe om de goederen van de Nijmeegse Johanniters niet te belasten, met bevel aan de ambtman erop toe te zien dat de zetters hieraan zullen gehoorzamen, *HA*, inv 151 (23-09-1518) idem aan de bevelhebber te Tiel om het kapittel van Sint-Marie niet aan te slaan voor Tielse vestingwerken, *HA*, inv 21, f 205r (1525) registvermelding van privilege volgens hetwelk het Claarssekklooster te Wamel was vrijgesteld van schattingen en diensten, *HA*, inv. 152 (21-10-1526) bevelbrief aan ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om voor de goederen te Hien van het klooster te Gaesdonk half tanef voor graafgeld toe te passen, *HA*, inv 21, f 206r (z j, 1527?), registvermelding van privilege volgens hetwelk de Paulusabdij te Utrecht per schatting kon volstaan met één betaling voor al zijn goederen in Gelre
- 133 *HA*, inv 151 (23-11-1518) brief van de hertog aan de ambtman en zetters van Over-Betuwe, waarin hij eraan herinnert dat leengoederen schatvrj zijn, *HA*, inv 143A, nr 313 (18-06-1525) bevelbrief aan de ambtman van Neder-Betuwe om een aanslag op bepaalde tienden ongedaan te maken, omdat deze leengoed zijn
- 134 *HA*, Buren, inv 88, nr 28 (07-10-1474) bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe en de buurmeesters van Ewijk om een verpand landsheerlijk domeingoed niet in de belasting aan te slaan, *HA*, inv 143A, nr 438 (07-03-1528) bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe om soortgelijke

moest de ambtman belastingvermindering verlenen¹³⁵. Soms moest de ambtman een nader onderzoek instellen naar de belastingplichtigheid van bepaalde personen¹³⁶.

Na het opstellen van de zettingslijst gingen de zettters naar de schatmeester of de ambtman die met de belastinginning in het betreffende ambt was belast. Aldus werden per ambt de *setcedulen* of *schatboeken* opgesteld, waarbij klaarblijkelijk ook de hulp van panders en andere functionarissen noodzakelijk was¹³⁷. De zettingslijsten konden natuurlijk meer dan een keer worden gebruikt, zodat de zettingsprocedure niet bij elke belastingheffing herhaald behoefde te worden. De rol van de ambtman bij de zettingsprocedure was vooral van belang voor gevallen waarin belastingplichtigen onwillig waren om aan de zetting mee te werken; hij kon dan de sterke arm van de overheid laten voelen om onwilligen tot andere gedachten te brengen¹³⁸.

In de gevallen waarin de ambtman de eindverantwoordelijkheid droeg, werd de eigenlijke inning door hem aan ondergeschikten overgelaten en de opbrengst werd in gedeelten door de ambtman of zijn ondergeschikten afgedragen¹³⁹. De ambtman kon ook met de schatmeester meegaan om deze te assisteren bij de inning van de belastinggelden¹⁴⁰. In de fase van de inning

goederen te Elst schatvrij te houden

- 135 HA, inv 152 (05-08-1527). bevelbrief aan de ambtman van Maas en Waal om een schuld van de hertog te verrekenen met aanslag in de staatpenning
- 136 HA, inv 143A, nr 301 (08-04-1525) de hertog verzoekt de ambtman van Maas en Waal om inlichtingen inzake de financiële toestand van het nonnenklooster te Wamel, de ambtman had namelijk, nadat de hertog wegens onvermogenheid belastingvrijdom had verleend, tegengeworpen dat het klooster rijk genoeg was om belasting te betalen, HA, inv 143B, nr 503 (11-01-1529) bevelbrief aan de ambtman van Neder-Betuwe om, na te ontvangen klacht van burger van Rhenen, na te gaan of deze voor zijn goederen in de Marsch belastingplichtig is, de burger zou volgens een met Karel V gesloten tractaat niet belastingplichtig zijn
- 137 HA, inv 966 (rek schatting OB 1496) f 34r "Doe men die namen van den schatboeck screeff to Lent ind to Elst by dem amptman, schatmeysteren ind reden der stadt Nymmegen, ind voirt peynderen, buermeysteren ind anderen die dairby hoerden, dairover onledich geweest 3 daige"
- 138 HA, inv 974 (rek staatpenning 1519) f 25v "Ter selver tyt doe dese pontscattinge overgegeven was, hebben die amptman Aelbert van Ermele ind ick die dorpen des amptz twemael verscreven gehadt om die uytsettinge der penningen wille ind naederhant int incomen des amptmans Adriaen van Bueren noch dye selve dorpen twewerff by den anderen verscreven all omme den selven uytsettinge will, want sij onwylich weeren ind mitten amptluyden dairtoe dryngen most", HA, inv 975 (rek staatpenning 1520) f 15v "Noch doe men dese taxe in den ampt Maes ind Wael uytsetten sollde, weeren se onwillich, heeft die amptman Aerdenborch mit syn dieneren ind mitten mynen van boven neder omgereeden ind die dorp ter uytsetten willich gemaect ind hebben daeromme verteert avermyts lanckheit des tytz 10 1/2 goltgulden"
- 139 HA, inv 626 (rek ambtman BWenTW 14-07-1410 tot 29-09-1410) f 4v "Tween clerken die mijns lieven genedigen heren bede in Tyeleuweert ende in Bomelreweert geboirt hebben ende dair om gereden, gegeven voir horen arbeit elc 4 scilden", *ibidem*, f 4r "Reet Wouter tot Aernhem des donredages na sunte Jansdach Decollatio om der scattinge wil ende bracht oec mede een deel gelts" en "Seinde Wouter Herman sinen knecht tot Aernhem des vridages na sunte Lambertsdach om over te leveren wat gelts ende trestant van der scattinge"
- 140 HA, inv 966 (rek schatting OB 1496) f 34r beschrijft dat de "schatmeesteren mitten amptman dairomme gereden hebben to Elst ind in anderen dorpen ind dair geseten ind 't volck gewacht oir

kon de ambtman gerechtelijke dwangmiddelen, zoals panding, toepassen om de belasting in te vorderen¹⁴¹. Eveneens kon hij de kwitanties voor de ontvangen belasting uitschrijven. Het is niet bekend of elke belastingbetaler een kwitantie kreeg. Ze zijn zeldzaam, maar dit zegt niet alles omdat nu eenmaal zeer weinig particuliere archieven bewaard zijn gebleven. De schaarse bekende exemplaren bevinden zich, vreemd genoeg, niet in de archieven van belastingbetalers, maar in het Hertogelijk Archief¹⁴².

Indirecte belastingen waren zeldzaam op het platteland. Voor zover bekend is de heffing van een bieraccijns ten tijde van Karel van Gelre daarvan het eerste voorbeeld. Voor de heffing van deze accijns ontvingen de ambtmannen instructies; deze hielden onder andere in dat de ambtman door panders of dorpsschouten ter plaatse moesten nagaan hoeveel bier de "tappers" omzetten, op grond waarvan de hoogte van de te betalen accijns zou worden vastgesteld¹⁴³. In 1495-1496 lag de financiële eindverantwoordelijkheid voor de heffing van deze bieraccijns nog bij de ambtmannen¹⁴⁴, maar later niet meer doordat rentmeesters met de inning werden belast¹⁴⁵. De rol van de ambtman beperkte zich vanaf dat moment tot het verlenen van assistentie bij verpachtingen van de accijnsen¹⁴⁶, het optreden tegen weerspannige tappers¹⁴⁷ en het vaststellen van de hoogte van de accijnsen in de

schattinge to brengen".

- 141 HA, Buren, inv 88, nr 27 (02-08-1474) bevelbrief aan ambtman van Over-Betuwe om te panden op lijf en goed van wanbetalers, *ibidem*, nr 3 (21-09-1474) herhaald bevel, *ibidem*, nr. 7 (15-11-1474) o a herhaald bevel om tot panding over te gaan en bevel om zich op straffe van verlies ambt bij de commissarissen te vervoegen teneinde zich voor zijn talmen te verantwoorden, HA, inv 626 (rek. ambtman BWenTW 14-07-1410 tot 29-09-1410) f 4r geeft uitgavenposten voor pandingen aan eigendommen van onwillige belastingplichtigen in verschillende dorpen van de Bommeler- en Tielwaarden, HA, inv 920 (rek. ambtman NB 1509) f 5r "Henrick van Noirde eodem die van dat he syn pand die vuer myns genedigten lieven heren pennongen gepeynt waeren buyten den scholt wederom genomen had"
- 142 HA, Varia, IV (27-09-1442) kwitantie afgegeven door de ambtman van de Duffelt wegens betaalde schatting, *ibidem* (03-09-1442) idem door de drost van Buren en Beusichem voor klooster Marienweerd wegen idem, de drost moet hier in zijn hoedanigheid van schatmeester zijn opgetreden, aangezien Marienweerd niet in zijn ambt lag, Hof, civ proces 1550-12 (15-03-1543) kwitantie afgegeven door de ambtman van Over-Betuwe aan de richter van Gendt voor belastingopbrengst van Gendt
- 143 HA, inv 10, tussen f 61 en f. 62 (25-06-1495) instructie voor de ambtman van Maas en Waal inzake de bieraccijns met opdracht deze door te geven aan de schouten
- 144 HA, inv 1040, f 93r-99r rekening van de schout van Dreumel van op last van de ambtman van Maas en Waal ontvangen bieraccijnsen over 1495-1496
- 145 HA, inv. 17, f. 18v-19r (23-07-1513) bevelbrief aan de burggraaf en aan de ambtmannen van Maas en Waal en Over-Betuwe om de rentmeester Martijn die Swart assistentie te verlenen bij het innen van de bieraccijns in ambten en heerlijkheden en bij het eventuele bestraffen van biertappers.
- 146 HA, inv. 981 (rek. staatpenning en ponschating 1519-1520) f 3v "Ter selver tyt geweest in der Nederbetuwen ainghen Waelcant mitten amptman Aelbert van Ermellen om der verpachtinge der accijss".
- 147 Zie noot 145

kerspelen waarvoor geen accijns pachter kon worden gevonden¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Voorbeelden hiervan in *HA*, inv. 972 (rek. bieraccijns 1518) f. 52v tekent aan bij vijf dorpen in Over-Betuwe waar het niet gelukt is om de accijns te verpachten: "Diese vurss. veyff keyrspellen dairin hefft neymant wyllen pachten ind die amtman Hoensseller wall weyt ind toe dieck ind mengmayll iren tap verbaiden ind keyrkenspraick dairom latten doen dat eylick teper in seynen keyrspell sold gain by seynen scholt ind solde laitten kerffen weyvyl tonen beyrs hy tapt, dairop mach men die scholten beyschryffen ind vragen die mynong, dairin kondt ick neyt meer toe gedoen"; *ibidem*, f. 57v bij twee dorpen in Maas en Waal waar de verpachting is mislukt: "Diesse twey vurss. keyrspellen moeyt den amptman alle tepers vur sich laitten komen ind eylick by seynen eydt layten seeken woeyvyl hij hefft getapt".

WATERSTAATSBEHEER

1. Inleiding

De natuurlijke gesteldheid van het kwartier van Nijmegen had tot gevolg dat dit laag gelegen gebied in de late middeleeuwen bedekt was met een uitgebreid stelsel van bandijken, binnendijken, weteringen en sluizen¹. In de dertiende eeuw, en mogelijk nog vroeger, werden op plaatselijk niveau maatregelen genomen om het water te keren en te lozen. De vroegste schriftelijke bronnen die iets onthullen over de waterstaatswerken die door de dorpsgemeenschappen aangelegd en onderhouden werden, dateren grotendeels uit de dertiende eeuw. De literatuur betreffende waterstaatsgeschiedenis geeft hiervoor verschillende bewijsplaatsen². Het bronnenmateriaal dienaangaande is echter slechts fragmentarisch overgeleverd en geeft weinig inzicht in de dertiende-eeuwse waterstaatsorganisatie. Even fragmentarisch als de bronnenoverlevering was waarschijnlijk ook de waterstaatsorganisatie in die tijd: er waren nog geen aaneengesloten stelsels van ringdijken en weteringen die de waarden van oost naar west doorkruisten, zoals dat in latere tijden het geval zou zijn. De voortgang van de ontginningen van de laaggelegen komgronden en evenzo de voortgaande bedijkingen van de rivieren, waardoor deze in een steeds nauwer stroombed werden gedwon-

¹ Algemene literatuur: Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*; Bosch van Rosenthal, *Ontwikkeling waterschappen*. De voornaamste literatuur op het gebied van de waterstaatsgeschiedenis van het kwartier van Nijmegen is: voor de Duffelt: Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*; voor het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal: Van Heiningen, *Maas en Waal*; voor het Land van Maas en Waal: Pons, *De geologie*, p. 111-142; voor de Over-Betuwe: Mentink/Van Os, *Over-Betuwe*; voor de Neder-Betuwe: Hol, *Neder-Betuwe*; voor de Bommeler- en Tielerwaarden: Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*.

² Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 3-24; Van der Linden, *Zeventuig*; Van der Linden, *Geschiedenis waterschap*, p. 9-25.

gen en dientengevolge de waterstanden stegen, moeten ertoe geleid hebben dat de waterkering en waterlozing een steeds groter probleem gingen vormen dat niet meer op plaatselijk niveau opgelost kon worden. Wanneer dit punt in de verschillende ambten is bereikt, is niet meer vast te stellen. Waarschijnlijk was dit punt omstreeks het jaar 1300 in de meeste ambten wel bereikt, omdat in het begin van de veertiende eeuw de regionale waterschappen in de bronnen verschijnen. Een en ander neemt niet weg dat er in sommige ambten al geruime tijd voor 1300 een regionale waterstaatsorganisatie op poten kan zijn gezet. In de literatuur is voor het vroegste bewijs van het bestaan van een regionale waterstaatsorganisatie en van bemoeienis van grafelijke zijde met de waterstaat vaak verwezen naar een oorkonde uit 1276, waarin een zekere Gerardus de Rottem voorkomt, die wordt aangeduid als "iudex domini comitis Ghelrensis ac visitator aggerum". Letterlijk vertaald betekent dit "richter van de Gelderse graaf en opzichter van de dijken", maar minder letterlijk zou men de tweede uitdrukking ook kunnen vertalen met "dijkgraaf"³. Uit deze vermelding blijkt dus dat er in 1276 een grafelijk functionaris bestond die belast was met het toezicht op de dijken. Welk gebied onder zijn competentie viel, is niet bekend. Op de eerste plaats kan men hier veronderstellen dat dit de Tielerwaard was, omdat de bewuste oorkonde handelt over een overdracht van onroerend goed dat in de Tielerwaard is gelegen. Zijn competentie zou zich ook over een groter gebied uitgestrekt kunnen hebben, bij voorbeeld het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden, gesteld dat dit toen reeds bestond, of over meer dan een ambt. Na de vermelding uit 1276 blijft het lang stil wat betreft grafelijke bemoeienissen met de waterstaat. In de jaren 1316 tot 1332 is er echter in het kwartier van Nijmegen een hausse in de grafelijke legislatieve activiteiten; deze wetgevende arbeid omvatte de uitvaardiging van land- en dijkrechten⁴ en weteringbrieven⁵. De landrechten bevatten ook vaak artikelen van waterstaatkundige aard. Wat de land- en dijkrechten betreft, blijft het een moeilijk te beantwoorden vraag in hoeverre bestaande situaties en regelingen werden bevestigd en in hoeverre hier nieuwe instituties in het leven werden geroepen. In het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden bij voorbeeld

³ OSU, nr 1905 (28-06-1276)

⁴ Dijkrecht voor het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal van 12-01-1321 (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 435-439), landrecht voor Maas en Waal van 08-03-1328 (HA, charterverz., nr 2949), landrecht voor de Betuwe van 11-12-1327 (Nijhoff, I, nr 219), stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden van 19-10-1316 (Nijhoff, I, nr 167), landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden van 21-11-1325 (OA Zaltb., inv. 1142, f. 11v-14r), stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden van 08-12-1327 (Nijhoff, I, nr 215), dijkrecht Bommelerwaard van 08-12-1327 (Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 184-188), dijkrecht Tielerwaard van 08-12-1327 (*ibidem*, p. 180-183), landrecht voor Beesd en Rhenoy van 09-12-1327 (OA Zaltb., inv. 1142, f. 24r-31v)

⁵ Beloften van de graaf tot het laten graven van een wetering te Elden van 21-02-1326 (AHB, inv. 6244), brief van de Maurnkse wetering van 11-10-1330 (ARA, *Van Wassenaar-Van Rosande*, inv. XVI-R), van de wetering van Ochtense en IJzendoornse uiterwaard van 21-01-1332 (zie noot 80), van de Boutensteinse wetering van 09-05-1316 (Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 178-179), van de Drielse wetering van 21-08-1320 (OA Zaltb., inv. 1142, f. 6v-10v) en van de Zaltbommelse wetering van 05-06-1321 (*ibidem*, f. 10v-11v), van de Mariënweerdse wetering van 13-11-1328 (De Fremery, *Cart. Mariënweerd*, nr 321)

wordt in 1325 het bestaan van een dijkgraaf en van Tielerwaardse heemraden vermeld, terwijl het oudste dijkrecht hier uit 1327 dateert⁶. In het Land van Maas en Waal is de ambtman bij de dijkschauw aanwezig in de jaren 1317 en 1319⁷. Het is hierbij opvallend dat de ambtman zichzelf nog betitelt als "iudex" en niet als dijkgraaf, zoals dat later altijd het geval is als een ambtman in willekeurig welk ambt oorkondt over dijk- of weteringzaken. Dit zou erop kunnen wijzen dat het dijkgraafambt toen nog niet bestond in het ambt van Maas en Waal en pas bij de uitvaardiging van het dijkrecht van 1321 is ingesteld⁸. Het landrecht voor de Betuwe uit 1327 vermeldt daarentegen weer dat ten aanzien van de dijkschauw alles bij het oude zou blijven. Hier dus een bevestiging van een al bestaande praktijk op het gebied van waterstaatsbeheer⁹.

Onder waterschapshistorici is het ook nog geen uitgemaakte zaak of de waterschappen zijn ontstaan door particulier initiatief of daarentegen van bovenaf door de landsheer aan het gemene land zijn opgelegd¹⁰. Hoe het ook verder zij, of de land- en dijkrechten uit het begin van de veertiende eeuw nu bestaande situaties bevestigden of nieuwe in het leven riepen, door het simpele feit dat ze door de graaf werden uitgevaardigd, staat vast dat de graaf van Gelre op het moment van uitvaardiging het oppertoezicht had over de ambtsgewijs georganiseerde waterschappen. Dit toezicht was ook ten langen leste onvermijdelijk geworden, toen de waterkering meer en meer van een lokale tot een regionale zaak was geworden. De ambtsingezetenen hadden de hulp van de graaf nodig, zoals deze zelf opmerkt in het dijkrecht voor het Rijk en Maas en Waal uit 1321¹¹.

⁶ OAZaltb, inv. 1142, f. 13v (landrecht BWenTW 21-11-1325) "Voert soe en sullen wy gheen dijkgreve, noch richters setten, hy en is geerft ende geguet in Boemellreweert ende in Tylreweert, ende die en sall ons daer gheen ghelt op leenen", De Fremery, *Cart. Mariënweerd*, nr. 252 (06-03-1325) "hemeradi in Insula Tylensi"

⁷ Scholten, *Grafenthal*, nr. 131 (07-06-1317). "Acta sunt hec in Aefferden in vulgari regimine aggerum presentibus aggerum rectoribus et iudicialibus" en *ibidem*, nr. 132 (07-06-1317) "Acta sunt hec in Deest in vulgari regimine aggerum presentibus aggerum rectoribus et iudicialibus", *ibidem*, nr. 134 (02-11-1319) "coram nobis tamquam in conspectu communi aggerum", over het bestaan van waterstaatkundige voorzieningen in het Land van Maas en Waal vóór 1321 Pons, *De geologie*, p. 113-120

⁸ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 435-439 (dijkrecht RvN en MenW 12-01-1321)

⁹ Nijhoff, I, nr. 219, p. 230 (landrecht Bet. 11-12-1327) "Voert die scouwe op den dyken ende in der weteringe sal bliven staen in alle den recht, dat si hier to comen is, als op den diken twintich penningen te nemen van enen ban, ende in der weteringhe drie scillinge van enen ban der muntten vorseven"

¹⁰ Over deze kwestie o.a. de in noot 2 aangehaalde literatuur

¹¹ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 435 (dijkrecht RvN en MenW 12-01-1321): "Want t gemeyne landt tusschen Maeze ind Waele beyde in de greeffscap ende in den Ryck begeert t lant toe bedycken ende toe weteren, soe dat idt lant daerby gebeter sy, end t gemeyne landt dasz nyet overdragen noch volbrengen en kan sonder raedt [ende] hulp van ons"

2. Dijkgraafschap

In het kwartier van Nijmegen was het dijkgraafschap meestal geïncorporeerd in het ambtmanschap. Daarom wordt in de rest van dit hoofdstuk met de aanduiding "ambtman" steeds de ambtman in zijn kwaliteit van dijkgraaf bedoeld; dit geldt ook voor de aanduiding "dijkgraaf" tenzij duidelijk anders blijkt. De incorporatie van het dijkgraafschap in het ambtmanschap is waarschijnlijk zo oud als het ambtmanschap zelf en het vroegste voorbeeld van dit verschijnsel is de bovengenoemde Gerardus de Rottem, die in 1276 gelijktijdig richter en dijkgraaf was. De praktijk in het Rijk en Maas en Waal is in dezen niet geheel duidelijk in de eerste helft van de veertiende eeuw. In deze periode heeft wellicht één dijkgraaf bestaan voor het Rijk en het Land van Maas en Waal tezamen. Dit zou men kunnen opmaken uit de dijkbrief van 1321 die gelijktijdig het dijkbestuur voor het Rijk en voor Maas en Waal regelde¹². De vereniging van het Land van Maas en Waal en het Rijk onder één dijkbestuur is op zich niet verbazingwekkend, omdat beide ambten in waterstaatkundig opzicht een eenheid vormden. De Waal- en Maasdijk van het Rijk en van Maas en Waal lagen in elkaars verlengde en het Rijk loosde zijn overvloedige water via het Land van Maas en Waal op de Maas. De dijkgraaf was in Maas en Waal ook niet dezelfde persoon als de ambtman, zoals blijkt uit het Maas en Waalse landrecht van 1328, omdat hier zowel voor de richter als voor de dijkgraaf de bepaling is opgenomen dat zij minstens 50 morgen land in het ambt moesten bezitten¹³. In enkele oorkonden van vóór 1321 betreffende overdrachten van in het Land van Maas en Waal gelegen onroerend goed, waarbij ook de verhoefslaging van de dijk werd gewijzigd en in de desbetreffende oorkonden opnieuw werd vastgelegd, treedt de richter van Maas en Waal op met heemraden (*aggerum rectores*) als getuigen¹⁴. In 1319 oorkondt de richter van Maas en Waal over een ruil van dijkroeden te Afferden¹⁵; hier werd louter en alleen een oorkonde uitgevaardigd om de gewijzigde verhoefslaging vast te leggen. In de eerstgenoemde oorkonden was de wijziging van de verhoefslaging een bijkomstigheid bij de overdracht van onroerend goed. In geen van deze oorkonden noemt de richter zich dijkgraaf. Dit is later wel de gewoonte als de ambtman over dijkzaken oorkondt. Het feit dat de richter van Maas en Waal zich in oorkonden betreffende dijkzaken geen dijkgraaf noemt, zou erop kunnen wijzen dat er naast de richter/ambtman een aparte dijkgraaf bestond, zoals ook in 1328 uit het landrecht blijkt. Na 1328 evenwel moet het gecombineerde dijkgraafschap van het Rijk en Maas en Waal zijn gesplitst in twee dijkgraafschappen van respectievelijk het Rijk

¹² Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 436 (dijkrecht RvN en MenW 12-01-1321) "Ende onsse dyckgreve sall scouwen opten dycken tusschen Maeze ende Waele beyde in den ryck ende in der greeffscap alzoë mennige als wy by recht hebben in elcken gemaelschap", ook in verschillende andere zinnen in dit dijkrecht is sprake van een dijkgraaf en niet van dijkgraven

¹³ HA, charterverz., nr. 2949 (landrecht MenW 08-03-1328).

¹⁴ Zie noot 7.

¹⁵ Zie noot 7.

en Maas en Waal. In 1343 noemt Gadert van Mekeren zich gelijktijdig richter en dijkgraaf van Maas en Waal, zodat moet worden aangenomen dat van toen af het dijkgraafschap van Maas en Waal zeker in het ambtmanschap geïncorporeerd was¹⁶. In het Rijk blijkt eerst in 1371 dat het dijkgraafschap is geïncorporeerd in het burggraafschap¹⁷. Vanaf het tijdstip van splitsing van het gecombineerde dijkgraafschap werden de dijkgraafschappen van Rijk en van Maas en Waal waarschijnlijk uitgeoefend door respectievelijk de burggraaf en de ambtman van Maas en Waal. Daarmee was de situatie in het Rijk en in Maas en Waal ook in overeenstemming gekomen met het hierboven gesignaleerde gebruik dat het dijkgraafschap in een ambt in het ambtmanschap geïncorporeerd was.

Een permanente afwijking van het zojuist genoemde gebruik bestond in het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden. De graaf gaf hier in 1327 aan de Bommelerwaard en de Tielerwaard elk een vrijwel gelijkluidend dijkrecht, waarin onder meer bepaald werd dat de graaf in elk van deze waarden een dijkgraaf zou aanstellen¹⁸. Dit benoemingsrecht bleef aan de graaf tot 1421, toen het ambtmanschap van de Bommeler- en Tielerwaarden verpand werd aan Frank Pieck. Frank Pieck en zijn opvolgers hebben sindsdien dijkgraven voor de Bommeler- en Tielerwaard aangesteld¹⁹. Het blijkt dat ten tijde van Karel van Gelre, toen de verpanding enige tijd niet erkend is geweest, de dijkgraven voor de Bommelerwaard en de Tielerwaard voorgedragen en/of werden aangesteld door de ambtman²⁰. Het is dus niet duidelijk of de ambtman geheel op eigen gezag dijkgraven aanstelde of dat hij slechts kandidaten voorstelde aan de hertog, die dezen vervolgens benoemde. Aangezien het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden ook nog de dorpen Beesd en Rhenoy omvatte, zou men verwachten dat ook hier een dijkgraaf werd aangesteld, maar hierover is niets bekend. Het landrecht van 1327 voor Beesd en Rhenoy regelde niets ten aanzien van het dijkgraafschap in dit gebied en evenmin is er een afzonderlijk dijkrecht uitgevaardigd zoals voor de Bommelerwaard en de Tielerwaard. Nu zal de noodzaak daartoe in Beesd en Rhenoy ook niet zo groot zijn geweest, vanwege de geringe omvang van het gebied. Het meest waarschijnlijke is daarom nog dat in Beesd en Rhenoy werd geschouwd door de richter van deze twee dorpen. Toen Beesd en Rhenoy in 1414 werden verpand en als apart ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden werden afgescheiden, werd in de verpandingsoorkonde het dijkgraafschap genoemd als onderdeel van het ambtmanschap. Vanaf dat jaar was dus ook in het nieuwe gevormde ambt Beesd en Rhenoy het

¹⁶ Weiler, *UB Xanten*, nr. 726 (29-06-1343).

¹⁷ RAG, *hjh. Bronkhorst*, inv. 30b (ambtsbrief burggraaf 18-11-1371).

¹⁸ Uitgegeven door Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 180-188.

¹⁹ HA, inv. 928, f. 1v (rek. ambtman BWenTW 28-09-1494 tot in 1496): "Relatiert der amptman dat die erffgenaemen zeligen Arnts Pieck, dien dat ampt vurs. toebehoirt, Jan Pyeck in dat dijkgraven-ampt in Tielrewyrden ende Jan Aelbertss. int dyckgravenampt inne Bomelrewyrden gestelt hebben, sus soe en duet hij egheyn bewyss van den dyckgravenampten, ende zy twee syn ther rekenynge verschreven op sondach Invocavit anno XCVIII^o".

²⁰ HA, inv. 928, f. 153r (rek. ambtman BWenTW 28-05-1511 tot 10-08-1513): "Die amptman kiesst altijt die dijkgreven ind nochtantz die dijkgreve en duet nyet buijten den amptman, wiewaill die dijkgreven beijde in Bomelre- ind Tielrewerden lesen noch schrijven en konnen".

dijkgraafschap geïncorporeerd in het ambtmanschap.

In de gebieden waar het dijkgraafschap in het ambtmanschap was geïncorporeerd, betekende dit dat het gebied waarbinnen het dijkgraafschap werd uitgeoefend gelijk was aan het territoriale ambt. De gronden die buitendijks waren gelegen, vormden daarop een uitzondering; deze behoorden weliswaar tot het ambt, maar door hun buitendijkse ligging waren ze niet dijkplichtig. Wel kon de ambtman als dijkgraaf van de andere kant weer zeggenschap hebben over de kribben en andere buitendijkse waterstaatswerken die waren aangelegd ter bescherming van de bandijk. Het gebied dat beschermd werd door het geheel van dijken dat door een bepaalde ambtman in zijn kwaliteit van dijkgraaf werd geschouwd, werd ook wel aangeduid als de *schouw* van dat gebied, bij voorbeeld de schouw van de Duffelt, de schouw van de Neder-Betuwe enz. De ambtman schouwde ook de binnendijks gelegen hoofdwetering(en) van het ambt. Doordat sommige van deze hoofdweteringen de ambtsgrenzen overschreden, kon het voorkomen dat een ambtman in een naburig ambt de wetering schouwde. We komen daarop nog terug²¹. Op het niveau van de kerspelen werden de waterstaatswerken (binnendijken, zegen, leigraven, bruggen, sluizen en dammen) beheerd door de buurmeesters, behalve in de Bommeler- en Tielerwaarden en in enkele kerspelen van de Neder-Betuwe, waar de verantwoordelijkheid daarvoor lag bij de dagelijkse heren²². Voor het overige geldt in geografisch opzicht voor de dijkgraafschappen hetzelfde als hiervoor is gezegd over de ambten in verhouding tot de hoge heerlijkheden en vreemde territoria. Slechts die delen van de bandijk werden geschouwd die in hertogelijk gebied lagen, hetgeen tot gevolg had dat het toezicht op de dijken versnipperd kon raken met alle nadelige consequenties van dien. Voor sommige heerlijkheden ook bestonden regelingen die van het algemene beeld afweken. IJzendoorn (Neder-Betuwe) was bij voorbeeld een tweeherige hoge heerlijkheid, waarvan de hertog de ene halfheer was. Volgens zestiende-eeuwse bronnen voerde de ambtman van de Neder-Betuwe hier niet de schouw. Komend uit de richting Ochten werd hij tijdens de schouw aan de grens van Ochten en IJzendoorn opgewacht door de schout en buurmeesters van IJzendoorn, die uit naam van de gezamenlijke IJzendoornse dijkplichtigen beloofden dat zij de IJzendoornse dijk zouden onderhouden gelijk de Waaldijk van de Neder-Betuwe. Daarop zouden de ambtman en de heemraden zonder te schouwen de heerlijkheid IJzendoorn gepasseerd zijn²³. In de

²¹ Zie § 4.2.

²² Zie daarover Kuys, *Dagelijkse heerlijkheden*, p. 17-20.

²³ Deze praktijk wordt o.a. beschreven in een brief van Claes Vijgh, ambtman van Neder-Betuwe, d.d. 18-12-1550 gericht aan het Hof van Gelre (*Hof*, civ. proces 1551-1) "Ende dair den dyck van der heerlickeijt van IJsendoeren aengaet ind voert streckende doer die heerlickeijt hebben altoes voir mijnre tijt (als ick verstaet) die scholtz ind buermeijsters, off die buermeijsters ind naebuieren van IJsendoeren die schauwe verwacht, seggende tegens den amptman offte dijkgreve mitten hemeraeden "Wij gelaeven voir die dijcken van der heerlickeijt van IJsendoeren nae auder gewoenten ind nae auden hercoemen" Dat is to verstaen dat zij die dijcken soe maecken sullen gelyck anderen dijcken boeven ind beneden der heerlickeijt, ind dan hebben die dijkgreven ind hemraeden voort gereden ind in der heerlickeijt niet geschauwet. Dan soe Jacob Pieck heer tot IJsendoeren sulcke geloeften als vurs. niet en heeft laeten doen van der tijt aengaende dat hartoch Wilhem van

Bommelerwaard lag de dagelijkse heerlijkheid Rossum, waaraan opmerkelijk genoeg de dijkshouw was verbonden²⁴. De grens tussen de schouwen van de hertog en van de heer van Rossum moest hier in 1389 en in 1429 opnieuw worden vastgelegd, omdat in genoemde jaren de oorspronkelijke grensscheiding was komen te vervallen door de aanleg van een inlaagdijk.²⁵

3. Verhouding tot de heemraden

De dijkgraaf werd bijgestaan door het college van heemraden, die geacht werden de geërfden te vertegenwoordigen. Zij behoorden zelf ook tot de geërfden en werden door dezen gekozen. De relatie tussen dijkgraaf en heemraden was dezelfde als die tussen richter en gerichtsheden of schepenen. De dijkgraaf riep de heemraden bijeen, bij voorbeeld om de dijk te gaan schouwen, en maande hen tot het vellen van een vonnis, bijvoorbeeld over de kwestie of een dijkplichtige zijn geschouwde dijkvak wel of niet goed had onderhouden. Het college van heemraden onder voorzitterschap van de ambtman-dijkgraaf werd ook wel aangeduid als *dijkstoel*. Dit gold mutatis mutandis ook voor het verdingen en dijkgaveprocedures, waarover later meer²⁶. De heemraden werden beboet, als zij een convocatie van de dijkgraaf negeerden²⁷. Het tegenspreken van de heemraden werd bestraft met hoge boetes, die voor de ene helft aan de hertog of dijkgraaf konden toe-

Cleeff etc regierender ffurst ind heer decser landen wardt dan durch den scholtz, buermeijsteren ofte naebueren opter schauwen sich montlicken ind scriftelicken laeten erbidden vermoegen der copijen hierinne verwaert, mer soe die nijet metbrengen geloeften nae auder gewoenten ind hercoemen, heb ick bij den hemeraeden die dycken van der heerlickheit vurs op die loiffschauwen bestaijt, die wij altoes daernaef opter erdschauwen volmaeck vonden, dairvan die zaicke voir U L noch ongeeyndt hangen is, off die van Ijsendoeren voir oer dycken geloeven sullen als vurs off nijet Ende bidde ind beger noch dienstelicken (als ick duckmaels gedaen heb) dat U L sulx eyjnden ind my voert scriftelicken wittigen willen omb mij in den besten nae weeten to richten" Onder hertog Willem van Kleef hadden de geërfden blijkens deze brief geweigerd om nog langer voor de dijk te loven, waarmee zij feitelijk pretendeerden dat IJzendoorn een eigen schouw had. Zie verder *Hof*, civ proces 1551-1, RAG, *hlf IJzendoorn*, ch 17 (08-07-1544) en ch 20 (11-02-1551), *Hol Neder-Betuwe*, p 39

²⁴ RAG, *Van Randwijck*, inv 849A (11-11-1423), de heer van Rossum gaf op 05-07-1458 aan de inwoners van Rossum een dijkrecht (RAG, *Van Randwijck*, inv 850), vgl Moorman van Kappen, *Tieler en Bommelerwaarden*, p 160

²⁵ RAG, *Van Randwijck*, inv 846 (01-07-1389) en inv 849 (10-10-1429).

²⁶ Zie hierna § 5 en 6

²⁷ HA, charterverz., nr 2949 (landrecht MenW 08-03-1328) "Voert weer dat sake dat die dijcgreve enningen heemraet onboede tot hem in des lands orbaer gemeenlike, die soude tot hem comen also ducke als hi hem unboede ende en queem hi niet alse ducke als hi dat liet soe verboert hi een pont cleinre penninge die genge ende geve sijn, ende wanneer die heemraet coemt daer hem die dijcgreve ontbiedt ende en vijnt dan den dijcgreve daer niet, so sal die heemraet daer liggen op des dijcgreven cost tot aen dier tijt dat hi hem wederbiet" Gorissen, *Rindern*, I, p 152 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364) "Ind wanneer die richter den heymraet dede gedaigen umb dess landz urber mytten geswairren baide, wulcke van den heymraet dair nyet en qweme, die verloere drye schill der munten voirs"

komen en voor de andere helft aan de heemraden²⁸. Bij het voeren van de schouw vergoedde de dijkgraaf de onkosten van de heemraden²⁹. Of hij deze kosten weer door mocht berekenen aan de hertog hing af van de condities waarop hij was aangesteld. In het hoofdstuk over de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman werd er in dit verband reeds op gewezen dat in de gevallen waarin een ambtman de inkomsten uit het dijkgraafschap geheel voor zichzelf mocht behouden, hij de onkosten niet in rekening mocht brengen³⁰.

De rol die de ambtman speelde bij de verkiezingen van heemraden was marginaal en voornamelijk van procedurele aard. De wijze waarop het college van heemraden werd samengesteld, verschilde nogal van ambt tot ambt; verder geven de land- en dijkrechten in het ene ambt wel inlichtingen over de heemradenkeuze en in andere ambten nauwelijks of helemaal niet. Uit het Rijk van Nijmegen is bij voorbeeld geen enkele dijkrechtelijke bepaling bekend over de heemradenkeuze. Naast de verkiezingsprocedure kunnen de landrechten nog voorschrijven hoeveel grond een heemraad moest bezitten binnen de schouw, uit hoeveel leden het college van heemraden moest worden samengesteld en hoe de heemraadszetels bij de verkiezing moesten worden verdeeld over dorpen en over delen van het ambt. De grootste uniformiteit tussen de ambten valt nog te bespeuren op het vlak van de minimaal vereiste hoeveelheid grond die een heemraad moest bezitten³¹. De Duffelt had zeven heemraden volgens het dijkrecht van 1364³². Het aantal heemraden bedroeg in het Rijk van Nijmegen in de vijftiende eeuw vijf³³. In Maas en Waal zeven volgens het landrecht van 1328³⁴; in de vijftiende eeuw traden in de praktijk echter vijf tot zes heem-

²⁸ Gonssen, *Rindern*, I, p. 151 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364), Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 436 (dijkrecht RvN en MenW 12-01-1321), *Nijhoff*, I, nr. 219, p. 230 (landrecht Bet 11-12-1327), Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 182 (dijkrecht TW 08-12-1327), *ibidem*, p. 187 (dijkrecht BW 08-12-1327).

²⁹ Gonssen, *Rindern*, I, p. 152 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364) "Alle dese voirs broecken sullen uns wesen ende daarvan sullen wij unsen richter ende heymrait oren cost doen as sie van unsen richter gedaiget werden" HA, inv. 803 (rek. burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 10r "Ende is te weten dat een burchgrave van Nymmegen oick is een dijcgrave in den Ryck van Nymmegen voirs, dair onder zijn vijf heemraden, die dat lant bescudden ende regieren van der rivieren ende wateren van buyten ende binnen tslands, daertoe zij elcx een poert halden moeten, dairaf die stadt loont twee heemraden. Ende die andere drie soude mijn genedige heer loonen, die negeen loon en hebben dan zij plegen na alder gewoenten schatvrij ende dienstvrij gehalden te wesen. Ende een dijcgrave is sculdich ende moet telker tijt alst behoert ende nootlic is ryden scouwen om die gebreken te besien ende wes die dan samentlic mit hueren knechten ende paerden verdoen, dat betaelt den dijcgrave van wegen ende ten costen van mijnen genadigen heer".

³⁰ Zie hoofdstuk II, § 9.4.

³¹ De heemraden van de Duffelt moesten volgens het dijkrecht uit 1364 een halve hoeve bezitten in het kerspel waaruit ze werden gekozen, dit is acht morgen (Gonssen, *Rindern*, I, p. 151, Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*, p. 177), in het Land van Maas en Waal 20 morgen volgens het landrecht uit 1328 (HA, charterverz., nr. 2949), in Over-Betuwe 20 morgen volgens het land- en dijkrecht uit 1445 (OA Nijm., inv. 3251), in Neder-Betuwe 25 morgen volgens het landrecht uit 1439 (HA, inv. 27, f. 4v), in de Bommeler- en Tielerwaarden 20 morgen volgens de respectievelijke dijkrechten uit 1327 (Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 180, 184).

³² Gonssen, *Rindern*, I, p. 151 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364).

³³ Zie noot 29.

raden op³⁵. De Over-Betuwe had er vijf volgens het landrecht van 1383³⁶, en de Neder-Betuwe ook vijf in de vijftiende eeuw³⁷. De Bommelerwaard en Tielerwaard hadden elk zes heemraden volgens de respectievelijke dijkrechten uit 1327³⁸. Het dijkrecht voor de Tielerwaard uit 1399 bracht hun aantal op zeven en dat voor de Bommelerwaard uit 1409 evenzo op zeven³⁹. In de meeste ambten werd enige mate van geografische representativiteit bereikt door de heemraadszetels te koppelen aan kerspelen of aan grotere gebieden. De zeven heemraden van de Duffelt vertegenwoordigden elk een dorp en werden gekozen door de geërfden van het desbetreffende dorp. In Maas en Waal dienden volgens het landrecht uit 1328 vier heemraden aan de Waalkant woonachtig te zijn en drie aan de Maaskant. In de Tielerwaard werd in 1399 voorgeschreven dat vier heemraden aan de Waalkant moesten wonen en drie aan de Lingekant. In de Bommelerwaard moesten sinds 1409 drie heemraden inwoners van Zaltbommel zijn, twee moesten in de ening van Zuilichem wonen en twee in de ening van Driel⁴⁰. Zaltbommel was niet de enige stad die zich verzekerd wist van een aantal heemraadszetels. In 1445 werd in de Over-Betuwe een regeling ingevoerd die inhield dat van de vijf heemraden er een door de stad Arnhem en een door de stad Nijmegen kon worden aangesteld⁴¹. In het Rijk van Nijmegen werden in de vijftiende eeuw twee van de vijf heemraden door de stad Nijmegen aangesteld; de ouderdom van deze regeling is niet bekend⁴². Hoewel de heemraden in al dit soort gevallen als het ware afgevaardigden van hun district waren, werden zij geacht de belangen van het gehele gebied dat onder hun schouw behoorde zonder onderscheid des persoons te behartigen. De heemraden en trouwens ook de ambtman moesten, zoals sommige dijkrechten het uitdrukken, de belangen van de geërfden van "boven" en "beneden" gelijkelijk behartigen⁴³. Met "boven" en "beneden" worden in deze context de stroomopwaarts en de stroomafwaarts gelegen delen van het ambt bedoeld. Heemraden en ambtman moesten tevens de dijkrechten bezweren⁴⁴.

De eigenlijke verkiezing van de heemraden geschiedde door de zittende heemraden en de ambtman werd hier buiten gehouden. Het dijkrecht voor het Rijk en Maas en Waal uit 1321 bepaalde nog dat de heemraden

³⁴ HA, charterverz., nr. 2949 (landrecht MenW 08-03-1328).

³⁵ HA, inv. 551 (18-09-1451); Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 98 (14-10-1455), Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 502 (03-07-1482).

³⁶ OA Arnhem, inv. 1075, f. 23r (landrecht OB 24-04-1383).

³⁷ RAG, *hfh. IJzendoorn*, aanw. 1976-XXXIII (16-02-1439) en RAU, *Oudmunster*, inv. 1623 (16-02-1439).

³⁸ Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 180, 184.

³⁹ OA Zaltb., inv. 1142, f. 32r-v, 63v-64v.

⁴⁰ Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 59; voor het begrip "ening" zie hoofdstuk I, § 1.3.

⁴¹ OA Nijm., inv. 3251 (landrecht OB 23-12-1445).

⁴² Zie noot 29.

⁴³ Gorissen, *Rindern*, I, p. 152 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364); Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 438 (dijkrecht Rvn en MenW 12-01-1321).

⁴⁴ Zie hoofdstuk II, § 6.1.

door de graaf zouden worden benoemd en ontslagen. In het land- en dijkrecht voor Maas en Waal uit 1328 werd geregeld dat de dijkgraaf jaarlijks heemraden zou aanstellen op advies van de zittende heemraden. Hoe bindend dit advies was, blijkt niet; wel werd nog bepaald dat voor het geval dat de heemraden het niet onderling eens konden worden, de graaf de heemraden kon aanstellen⁴⁵. In 1443 werd hier evenwel bepaald dat de nieuwe heemraden zouden worden gekozen door de zittende na convocatie door de ambtman, waarmee de rol van de ambtman tot nihil werd teruggebracht, zo dat al niet eerder het geval was⁴⁶. Zowel in de Bommelerwaard als Tielerwaard werden volgens de dijkrechten uit 1327 jaarlijks drie van de zes heemraden afgezet en drie nieuwe heemraden gekozen door de dijkgraaf (en dus niet door de ambtman) en de drie overige heemraden die nog een jaar bleven zitten⁴⁷. De dijkgraven hadden hier dus wel degelijk stemrecht. Toen het aantal heemraden, in 1399 in de Tielerwaard en in 1409 in de Bommelerwaard, op zeven werd gebracht, werden in het ene jaar drie heemraden vervangen en in het andere vier. In geval van onenigheid kon een meerderheid van dijkgraaf en heemraden beslissen. Het is onbekend of de dijkgraaf toen ook nog in eerste instantie mocht meestemmen, zoals de dijkrechten uit 1327 bepaald hadden⁴⁸. Wat de overige ambten betreft, is niets bekend over de procedure die werd gevolgd bij de verkiezingen van de heemraden.

Voor zover er positieve gegevens zijn, blijkt de ambtman dus weinig invloed gehad te hebben op de samenstelling van de heemraadscolleges. Verder zal de ambtman, naar valt aan te nemen, erop hebben toegezien dat

⁴⁵ IIA, charterverz., nr. 2949 (landrecht MenW 08-03-1328) "Voert wil wi dat aliaer op sente Martijnsdach in den wijnter onse dijgreve in desen voerscr lande den heemraet ontsetten sal ende mach enen nyen kyesen bi rade des auden heemraets op hoeren ede die den lande nutte ende orberlec sijn, ende een ygelic heemraet sal gegoocht sijn in desen voerspraken landen tot twintich margen lands toe. Ende der heemraet sal seven sijn, drie aen die Mase ende vier aen den Wale nae dien dat si den lande nutte ende orberlic sijn van boven ende beneden to kyessen als voerseit is. Ende overdrage die dijgreve mitten heemraet niet te kieseren anderen heemraet, soe soel wi ofte wien wijt bevelen van onser wegen mit den dijgreve kyesen die seven heemrade die den lande nutte ende ocrbarlic sijn bi hoeren eden ende vijf sinnen als voerscreven is".

⁴⁶ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 453 (landrecht MenW 18-06-1443) "Voert is te weten, dat onse dijkgreve alle jaer den heemraet sall doen daghen op sunte Martensdach in den wynter, off bynnen vierthien na nachten daernae, op eenen genoemden dach, bijeen toe comen in een dorpe bynnen den ampt voers. Ende daer sal men rekenen den onraet van inrijden. Ende die olde heemraet sall daer op sijnen eedt den nyewen heemraet kyesen die hem duncken sall nae hoeren vijff synnen den lande dat nutse ende dat orberlickste te sijn".

⁴⁷ Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 182 (dijkrecht TW 08-12-1327) "Voert wil wi, dat die ghecoren dijgreve kyesen sal mitten heemraet bi haren ede, die ander drie heemraet daer dlant mede bewaert is". Gelijkluidende tekst van het dijkrecht voor de Bommelerwaard van 08-12-1327 *ibidem*, p. 186.

⁴⁸ OA *Zaltb*, inv. 1142, f. 32r-v (dijkrecht TW 16-06-1399) "Voert willen wy dat men alle jaer ontsetten sall op sunte Nyclaessdach des jaers eens vyer heemraderen, ende drie nye heemraderen weder setten, ende des ander jaers drie heemraderen tontsetten, ende drie nye weder setten, ende die heemraet sullen die heemraderen eendrechtelick kyesen op hoeren eedt, ende weer dat saecke dat sy nyet eendrechtelick en koeren, soe waer dan die dijkgreeff mytten meesten hoep van den heemraderen dan koeren, die soudan dan heemraderen weesen ende blyven sonder wedersegghen". Nagenoeg gelijke tekst in het dijkrecht voor Bommelerwaard van 27-08-1409 *ibidem*, f. 64r-v.

de heemraden voldeden aan de hierboven genoemde benoemingsvereisten conform de land- en dijkrechten.

4. Voeren van de schouw

4.1. Dijkshouw

De eerste en voornaamste taak van de ambtman in zijn hoedanigheid van dijkgraaf was het houden van toezicht op het onderhoud van de bandijken van de grote rivieren. Daartoe voerde hij enkele malen per jaar met de heemraden de dijkshouw. De schouw kon slechts plaatsvinden in aanwezigheid van de ambtman; als hij om een of andere reden de schouw niet kon voeren, werd deze in principe uitgesteld⁴⁹. Het uitstel was schijnbaar nog wel eens veranderd in afstel, zoals blijkt uit een artikel van het Overbetuwe landrecht uit 1383. Dit artikel voorzag namelijk in een regeling waarbij de heemraden in geval van algehele onbekwaamheid van de ambtman om de schouw te voeren, gemachtigd werden om een vervangende dijkgraaf aan te stellen⁵⁰. In elke ambt was een aantal jaarlijks terugkerende dagen vastgesteld waarop geschouwd diende te worden. In de Bommelerwaard en Tielerwaard bij voorbeeld begon men al vroeg in het jaar, namelijk op Petri ad Cathedram (22 februari); dit was eigenlijk nog geen echte schouw, maar een keurdag of *keurschouw*, waarbij dijkgraaf en heemraden de dijk *keurden*, dat wil zeggen dat zij vaststelden hoe de dijk door de dijkplichtigen opgemaakt zou moeten worden⁵¹. Of dit laatste geschied was, werd dan op dinsdag na Sint Walburg (dinsdag na 1 mei) voor het eerst echt geschouwd⁵². In andere ambten viel de eerste schouw later, zoals in de Overbetuwe waar volgens het landrecht van 1493 de eerste schouw op 2 mei viel⁵³. De laatste schouw vond meestal uiterlijk in november plaats⁵⁴. De

⁴⁹ HA, inv. 518 (rek. burggraaf 29-04-1409 tot 12-08-1409) f. 9r: "Jan Puls soude geschouwt hebben des neesten dages nae sunte Johansdach Baptist myt sinen heemraden alsoe dat Jan vurg. gheen macht en had om noetsaken wil sijns lijfs te schouwen ende dyen schouwe vertennacht upgesat bij rade der heemrade"; bij langdurige afwezigheid kon de ambtman een plaatsvervangende dijkgraaf aanstellen; zie bij voorbeeld HA, inv. 542 (rek. burggraaf 14-05-1464 tot 13-07-1465) f. 4r: "Op sunte Victoersdach anno LXIII Herman van Zandwijck dijkgrave gemaict umd dat ick van bevel mijns genedigen heren uilendich gereyst was ende dieselve Herman heeft geschouwt den dijk opten Wailen ende Mazen mitten heemraiden".

⁵⁰ OA *Arnhem*, inv. 1075, f. 23r (landrecht OB 24-04-1383): "Ende weert sake dat die dijkgreve tot enniger tijt nyet schouwen en mucht van lijfs noit, soe moigen die heemrait tot elken tijt ende noit enen anderen dijkgreve kiezen bij rade des dyckgreven off hi bynnen lands weer, ende en weer hi bynnen lantz nyet, soe moigen die vijf heemrade enen dyckgrave kiezen op die tyt die schouwe te verwaren gelijk offt die dijkgreve selve weer". Vgl. ook de brief in HA, inv. 153 (27-11-1529) aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden waarin deze wordt bevolen om erop toe te zien dat de dijkshouw werd gevoerd, omdat de hertog had vernomen dat die was uitgesteld.

⁵¹ Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, i.v. keurschouw.

⁵² Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 45-46.

⁵³ OA *Nijm.*, inv. 3252 (landrecht OB 31-10-1493).

⁵⁴ In de Bommeler- en Tielerwaarden vond volgens de dijkrechten uit 1327 de laatste schouw plaats op

schouwdata verschilden niet alleen van ambt tot ambt, maar ook per ambt konden ze in de loop der jaren gewijzigd worden. Het aantal schouwdata kon variëren van drie tot vijf per jaar. Ten gerieve van de ingelanden werd in Maas en Waal het aantal schouwen in 1532 teruggebracht van vier op drie, en in de Over-Betuwe in 1493 van vijf op drie⁵⁵. Voor de ambtman en heemraden van deze ambten moet deze maatregel een inkomensachteruitgang hebben betekend, omdat minder schouwen ook betekende dat er minder mogelijkheden waren om aan nalatige dijkplichtigen boeten op te leggen.

De lengte van de bandijken was in de sommige ambten dusdanig dat het niet mogelijk was om binnen het tijdsbestek van een dag de schouw te voltooien. In ambten waar dit het geval was, werd de schouw over twee achtereenvolgende dagen verdeeld. In concreto betekende dit dat in het Rijk van Nijmegen op de eerste dag de Waaldijk werd geschouwd en op de tweede dag de Maasdijk⁵⁶. In de Over- en Neder-Betuwe schouwde men op de eerste dag de Rijndijk en op de tweede dag de Waaldijk⁵⁷. Uit de rekeningen van de ambtmannen van Over- en Neder-Betuwe blijkt dat de schouw ook vaste rust- en overnachtingsplaatsen kende. In de Neder-Betuwe ging men 's avonds vóór de schouw reeds naar Ravenswaaij om daar te overnachten. De volgende morgen begon men vandaaruit stroomopwaarts te schouwen met een onderbreking te Ingen om aldaar in de "herenhof" de middagmaaltijd te gebruiken. Deze "herenhof" moet de aldaar gevestigde Commanderie van Sint-Jan zijn geweest. Na voltooiing van de schouw van de Rijndijk reisde het gezelschap naar Dodewaard aan de Waalzijde om daar de nacht door te brengen. De volgende dag werd dan de Waaldijk stroomafwaarts geschouwd. In de Over-Betuwe werd eerst de Rijndijk stroomopwaarts geschouwd, waarna werd overnacht in de Monnikhof te Gendt om de volgende dag de Waaldijk stroomafwaarts te schouwen.

Als de dijken gevaar liepen of het vermoeden was gerezen dat de toestand van de dijken onverwacht snel was achteruitgegaan, konden de ambtman met de heemraden of de heemraden met de buurmeesters van het dorp waar de dijk gevaar liep, besluiten tot het houden van een nood-schouw⁵⁸. Deze noodschauwen waren niet bedoeld voor acuut dreigend ge-

de dinsdag na Sint Maarten (dinsdag na 11 november), zie Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 46, 181 en 185

55 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 458 (landrecht MenW 1532) "Item soe dan die vier schouwen opter dijcken zijn, dat men waell mitt drie schouwen doen mucht, om dan onse kost te spaere ende die ondersaeten opt minste te moyen, willen wij dat nu voirtaen onse dyckgreve indertijt mitte heymraede dryewerff schouwe zal siaers" Nagenoeg gelijkkluidende bewoordingen in *OA Nijm*, inv 3252 (landrecht OB 31-10-1493)

56 De vroegste vermelding van deze praktijk in het Rijk in *HA*, inv 518 (rek. burggraaf 29-04-1409 tot 12-08-1409) f. 9r-v

57 De vroegste vermelding van deze praktijk in de Over-Betuwe in *HA*, inv 675, f. 119v (rek. ambtman OB 31-03-1397 tot 01-08-1399), vgl. ook Mentink/Van Os, *Over-Betuwe*, p. 104-105, vroegste vermelding in de Neder-Betuwe in *HA*, inv 585 (rek. ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f. 20r-21v, vgl. ook Hol, *Neder-Betuwe*, p. 38-39

58 *OA Tiel*, inv 93, nr. 11 (landrecht NB 25-10-1463) "Item tot wat tyden dat watersnoot geboren mach aen off opten dycken ons landtz vurs, dat alsdan twe heemraeden myt twe gesworen buermeesters in den dorpen daer des noot weer opten dycken moegen schieren ende kooren des noot geboort

vaar, want daarvoor kon bij klokkeslag het dijkleger worden opgeroepen. Een noodschouw moest evenals een reguliere schouw veertien dagen tevoren worden aangekondigd in de kerken van de dorpen waar deze zou worden gehouden⁵⁹. Volgens het dijkrecht voor de Duffelt uit 1364 kon een noodschouw worden gehouden met een beperkt aantal heemraden⁶⁰. Een noodschouw behoeftte niet de gehele bandijk te omvatten, maar kon zich tot een zeer klein gedeelte daarvan beperken⁶¹.

4.2. Weteringschouw

Naast de schouw over de bandijken kon de ambtman ook de schouw voeren over de binnendijs gelegen weteringen. Dit was evenwel niet in alle ambten het geval. Ook hier namen de Bommeler- en Tielerwaarden een uitzonderingspositie in. Deze taak was hier opgedragen aan afzonderlijke heemraadscolleges, die niet onder voorzitterschap van de ambtman of dijkgraaf stonden. Er is dus in dit opzicht een onderscheid tussen het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden en de overige, stroomopwaarts gelegen, ambten.

Gelijk de schouw op de bandijken geschiedde het schouwen van de weteringen op vaste dagen. Het aantal weteringschouwen per jaar bedroeg twee of drie. Tijdens de schouw werd gezien of de wetering *geruimd* was, hetgeen inhield dat begroeiing moest zijn verwijderd en dat er zich geen dammen, viskorven of andere objecten in de wetering mochten bevinden, die de afstroming van het water belemmerden. De kaden die langs de wetering liepen, de zogenaamde *wangen*, moesten op hoogte worden gehouden en ontdaan van begroeiing⁶². Tevens moesten de ambtman en heemraden tijdens het schouwen ongehinderd over de wangen kunnen rijden⁶³.

te maecken aen den dycken gelyck off die amptman myt allen den heemraeden op ener voll kundich der schauwen dat schierden ende koerden op alsulcke broecken als hem dunckt des landts noot syn moegen"

⁵⁹ *OA Nijm*, inv. 3252 (landrecht OB 31-10-1493) "Ind wat noitschouwen ons amptman mitten heymraiden voirdet noit dunckt wesen, sullen zy moighen doen verkondigen ende halden as dat van als gewoentlick iss, ind dat oick veerthiendaghe to voeren doen kondigen" Bijna gelijkluidende bewoordingen in Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 465 (landrecht RvN 15-09-1532) en p. 458 (landrecht MenW 1532)

⁶⁰ Vgl. noot 58, Gorissen, *Rindern*, I, p. 151 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364) "Oich mach die richter schouwen myt twee heymraiden, off hie der nyet meer hebn en mach ast noot is ende dess landz urber gelyc as myt oen allen" Het dijkrecht voor het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal van 12-01-1321 vermeldt ook dat de dijkgraaf met twee heemraden mag schouwen, maar zegt niet of dit alleen op noodschouwen betrekking heeft (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 437)

⁶¹ Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 72 (z.)

⁶² *HA*, inv. 586 (rek. ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f. 2r "Henric Hoift liet overlopen syn wangen van synre weteringen die die amptman mitten heemraden verdingde te maken"

⁶³ *HA*, inv. 920 (rek. ambtman NB 1510) f. 7v "Altera Lucie Reyner van den Geyn van dat he een wange betuynt ind begraven had op die weteringe, behyndert dat die amptman mitten heemraid die schauw op die weterongh niet vueren en mocht, by den heemraid ind lantscriver gescheiden",

Een complicerende factor bij verschillende weteringen was dat zij vaak in meer dan één ambt waren gelegen of dat het tracé door of langs gebieden liep die niet onder het gezag van de hertog vielen, of die geen belang hadden bij een goed functioneren van de wetering. De navolgende voorbeelden kunnen dit illustreren. Het ambt van de Duffelt moest bij voorbeeld gedogen dat de niet tot het ambt behorende heerlijkheid Millingen en de Kleefse dorpen Rindern en Zyflich via de gemeenschappelijke wetering van dit ambt afwaterden⁶⁴. Het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal kenden twee grote gemeenschappelijke weteringen. De noordelijke van de twee, de zogenaamde "Oude Wetering", liep vanuit het Rijk door het Land van Maas en Waal en loosde op de Maas via een sluis in de bandijk van Maas en Waal⁶⁵. De zuidelijke wetering, de zogenaamde "Nieuwe Wetering", liep ook vanuit het Rijk door het Land van Maas en Waal en loosde eveneens op de Maas. De schouw van deze weteringen was nu aldus geregeld dat de ambtman van Maas en Waal vanuit zijn ambt de Oude Wetering met de heemraden van Maas en Waal "omhoog schouwde" tot aan het beginpunt in het Rijk en dat de burggraaf de Nieuwe Wetering "omhoog schouwde" vanaf de sluis in de Maas en Waalse bandijk tot aan het beginpunt in het Rijk⁶⁶. Deze zich tot buiten het ambt uitstrekkende competentie van ambtman en burggraaf beperkte zich tot de respectieve schouwen. Daartoe konden derhalve ook het verdingen en het zeventuig behoren, maar het daarmee gepaard gaande panden geschiedde door plaatselijk competente panders⁶⁷.

De Over- en Neder-Betuwe waterden af via de "Grote Landwetering". De schouw van de Betuwse wetering zou volgens het Betuwse landrecht uit 1327 blijven zoals die vanouds gevoerd was. Wel werd de wetering toen vanwege de splitsing van de Betuwe in de ambten Over- en Neder-Betuwe verdeeld in een Overbetuws en een Nederbetuws gedeelte, waarvan de onderlinge scheiding bij Hemmen zou komen te liggen. Elk gedeelte zou door respectievelijk de ambtman van Over-Betuwe en van Neder-Betuwe geschouwd worden⁶⁸. De ambtman van de Over-Betuwe ontving als onkostenvergoeding voor het schouwen van de Grote Landwetering het zogenaamde *honderdgeld*. Dit werd betaald door de ingelanden, die daarvoor per 100 roeden wetering een oude schild opbrachten, waartegenover de

HA, inv 926 (rek. ambtman NB 04-03-1538 tot 17-09-1542) f. 3r 'Op ten 3en woinsdach in den meij is herr Gent van Eyck gecomponirt van dat hij zijn hecken en op die weteringschauwe niet geapent en hadde ind huft gegeven pro domino 1 g. gld.'

⁶⁴ Corissen, *Rindern*, I, p. 152 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364), Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*, p. 183

⁶⁵ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 24-28

⁶⁶ Dit beginpunt lag bij het zogenaamde Paliker schutlaken, zie Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 508.

⁶⁷ In de overeenkomst van 10-09-1481 betreffende het onderhoud van de Nieuwe Wetering gesloten tussen de geerfden van het Rijk, Maas en Waal en de heerlijkheden Hernen en Batenburg zegde ambtman van Maas en Waal toe ervoor te zullen zorgen dat de geerfden van Maas en Waal hun plichten ten aanzien van de Nieuwe Wetering, de Teersdijk en de Appelternse sluis zouden nakomen. Zie Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 503

⁶⁸ *Nijhoff*, I, nr. 219, p. 230 (landrecht Bet. 11-12-1327)

ambtman geen schouwkosten in rekening mocht brengen⁶⁹.

Aanzienlijk gecompliceerder was de schouw van de Linge, die in het verlengde van de Grote Landwetering lag en bij Gorkum in de Waal uitmondde. Om te beginnen lag de Linge in geen enkel ambt. Het water vormde een natuurlijke grens tussen de Tielerwaard en de heerlijkheden Asperen, Heukelom en Dalem enerzijds en de Neder-Betuwe, de heerlijkheid Buren en Beusichem, het ambt Beesd en Rhenoy en de heerlijkheden Acqoy en Arkel anderzijds. Op de Linge werd afgewaterd door de Over- en Neder-Betuwe, een aantal dorpen van de Tielerwaard en de gebieden op de noordoever van diezelfde Linge. Uit de ordonnantie die hertog Arnold in 1438 uitvaardigde ten behoeve van het onderhoud van de Linge blijkt dat deze toen "verdroogd en verland" was⁷⁰. De hertog gaf zijn onderzaten die op de Linge afwaterden toestemming om deze te vegen en voortaan te schouwen zonder dat hij daarbij verder regelde door wie en hoe de schouw gevoerd zou worden. Zijn ambtlieden moesten degenen beboeten die de afwatering belemmerden. Deze uiterst summiere regeling heeft waarschijnlijk niet het beoogde effect gehad, want in 1456 en 1459 zagen nieuwe Linge-ordonnanties het licht. Er werden drie ordonnanties opgesteld die elk op een deel van de Linge betrekking hadden. Die van 13-01-1456 betreft het bovenste vak, dat begint bij de aansluiting van de Grote Landwetering bij Zoelen en eindigt bij het punt waar de Korne in de Linge uitmondt⁷¹. Die van 13-05-1456 betreft het middelste vak, dat loopt vanaf de uitmonding van de Korne tot aan het veer tussen Beesd en Ensijk⁷². Die van 30-06-1459 tenslotte betreft het benedenste vak, dat loopt vanaf het genoemde veer tot aan de sluis van Acquoij⁷³. De drie ordonnanties verschillen inhoudelijk sterk van elkaar. De verschillen betreffen de regeling van het vegen van de Linge, de samenstelling van het college dat de schouw voerde en de rol die de ambtlieden van de aangrenzende ambten daarbij speelden. In het bovenste Lingevak was die rol van de ambtlieden nog het grootst. De ambtman van Over-Betuwe en van Neder-Betuwe waren hier belast met de jaarlijkse controle van de financiën. Er werden hier jaarlijks twee zogenaamde Lingemeesters aangesteld, die respectievelijk de geërfden van de Over-Betuwe en van de Neder-Betuwe vertegenwoordigden. Jaarlijks werd een nieuwe Overbetuwse Lingemeester gekozen door de ambtman, heemraden en zittende Lingemeester van Over-Betuwe, en een nieuwe Lingemeester van Neder-Betuwe door

⁶⁹ Nijhoff, *Ambtman Over-Betuwe*, p 196, HA, inv 675 (rek ambtman OB 31-03-1397 tot 31-12-1397) f 110r "Up sunte Martynsdach in den wijnter van den gesellen die die weteringe te rumen hadden ende wael gewonlich sijn den dijgreve te gheven van den hondert roden enen auden scild", *Rekenk.*, inv. 5036 (rek. ambtman OB 1547) ongefolieerd "Item id hondertgelt op die weteringe hefft Berndt Hackfort oick geboert und is denn amptliijden altyt toegelaiten gewest, uund dairvur moet die amptman die weteringe soe duck alss dess nae guetduncken der heijmraiden ind tot profijst des lants van noeden is, schouwen op synen kost sonder ejnige onkosten daarop te reekenen"

⁷⁰ RAG, *heren Culemb*, inv 4877 (Lingerecht 24-01-1438) Vgl ook HA., inv 606 (rek ambtman NB 13-07-1437 tot 12-03-1438) f 4r "Doe mijns heren genaden van Gelre enen brieff had doen scriyen van geloven op Jan Vossen aen mijn heer van Culenborch ruerende van der Lingen dat mijn heer van Culenborch die ridderscap byeen scriyen ende bidden zolde tot Tyel".

⁷¹ OA Tiel, inv. 92, f 48v-52v.

⁷² RAG, *heren Culemb*, inv. 4877.

⁷³ OA Tiel, inv. 93, nr 61.

138

gen, maar dit hertogelijk initiatief heeft waarschijnlijk weinig succes gehad⁷⁷. Het zou nu nog drie eeuwen duren, voordat het beheer van de Linge bevredigend geregeld werd⁷⁸.

Aan het begin van deze paragraaf werd gesteld dat in de Bommeler- en Tielerwaarden de weteringschouwen niet door de ambtman werden gevoerd. Aan de Linge zagen we zojuist ook het verschijnsel dat in het bovenste vak de schouw nog werd gevoerd door de ambtman, maar niet in het middelste en benedenste vak, zij het dat de ambtman in het middelste vak nog was betrokken bij de beëdiging van de Lingemeesters en heemraden en bij de financiële controle. Bij enkele andere weteringen in de Neder-Betuwe, Bommeler- en Tielerwaarden zien we ook dat de ambtman geen schouw voerde en slechts marginaal of incidenteel bij het weteringbeheer was betrokken. Volgens de brief van de wetering van Maurik, Eck, Ingen en Lienden uit 1330 beperkte de rol van de ambtman zich tot die van "stok achter de deur" voor het geval dat boeten en andere vorderingen op de ingelanden moeilijk te innen waren⁷⁹. Bij de wetering van Ochten en IJzendoorn beperkte de rol van de ambtman van Neder-Betuwe zich tot het toezicht op de sluis in de Waalbandijk: hij mocht, blijkens de brief die de hertog in 1332 voor heer Willem van IJzendoorn en de geerfden van IJzendoorn en Ochten uitvaardigde, deze zwakke plek in de bandijk dichtstoppen, als hij dat voor de veiligheid van de Neder-Betuwe noodzakelijk achtte⁸⁰. In de Bommeler- en Tielerwaarden werd de ambtman in het begin van de veertiende eeuw betrokken bij de vaststelling van het tracé van enkele weteringen en bij de taxatie van de grond die moest worden onteigend voor de aanleg van diezelfde wetering⁸¹. De graaf garandeerde in verschillende weteringbrie-

⁷⁷ Nijhoff, VI, nr 1383 (11-06-1526)

⁷⁸ Hol, *Neder-Betuwe*, p 66-67

⁷⁹ ARA, *Van Wassenaar-Van Rosande*, inv XVI-R (11-10-1330) "Voorts sijn dat voorwaerden, waer dat saecke dat deeser voorgen heemraedes in eenige tijt eser voorsproocken pene ende tweevoldich geldt niet en moogen rustelijck ende meckelijck uytpeijnden um die herdicheijt dergene die dat gelt verlooren hebben ende verbeurt, soo sullen sij den richter te dieer tijt richter is in Neder-Betuwe des grave van Gelre claegen ende bewysen ende soo sal die richter koomen oft sijn gewaerde booden ende peijnden die voorgen penen ende tweevoldich gelt uijt soo wat goede den geenen hebben die deese voorsproocken penen ende tweevoldich geldt verbeurt ende verlooren hebben, gunstelijck ende vrn-delijck tot des voorsproocken heemraets oerbaer ende behoeft".

⁸⁰ Brennecke/Müller, *Inventare*, p 208 (21-01-1332) 'Maer ghevelt dat die wanghen inghinghen ende dat si die niet ghehauden en conden, soe sal onse amptman daerom riden ende die sluse thoetslaen ende stoppen op Willems coste ende der gheerfden voerscreven, ist dat syt selve niet en doen', dezelfde tekst naar een afschrift in het archief van het polderdistrict Neder-Betuwe in Bosch van Rosenthal, *Ontwikkeling waterschappen*, p 34-35 Hol, *Neder-Betuwe*, p 78

⁸¹ Enkele passages uit de weteringbrief van de Boutensteinse wetering in de Tielerwaard van 09-05-1316 (Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p 178-179) kunnen dit illustreren. Ten aanzien van ingelanden die onwillig zijn om mee te betalen aan de onteigening van de benodigde gronden belooft de graaf "alioquin nostri iudices huiusmodi pecuniam a contradictoribus et rebellibus expandabunt ad requisitionem et estimationem illorum, quos a prefatis emptoribus ad hoc contingent deputari", de graaf stelt een prijs vast voor de te onteigenen grond, waaraan hij toevoegt "Si aliqui dictorum agrorum pluris valoris vel minoris comperti fuerint, quod id restaurabitur et defalcabitur ad dictum nostri iudicis in Tyelrewerde et in Boemelrewerde pro tempore existentis", hij besluit met "Promittimus etiam eisdem emptoribus quod ipsis, eorum fossanibus et operariis nostris iudicibus et viribus assistemus eosdem confortando et defendendo contra quoscunque quidquam moles-

ven het ongestoorde functioneren daarvan. Het spreekt haast vanzelf dat het in de praktijk van alledag de ambtman was die daarop moest toezien en zonodig maatregelen treffen om het goede functioneren van de weteringen te handhaven c.q. te herstellen.

5. Dijk- en weteringbreuken

Het dijkgraafschap kon slechts effectief worden uitgeoefend, als de dijkgraaf beschikte over middelen om het voorgeschreven onderhoud van dijken en weteringen af te dwingen. Zulke middelen waren de boeten die konden worden opgelegd aan nalatige ingelanden, het verdingen of aanbesteden van nagelaten dijk- en weteringonderhoud en de dijkgaveprocedure. Voor het laatste sanctiemiddel zij naar de hierna volgende paragraaf verwezen. Boeten konden worden opgelegd wegens het tegenspreken van de heemraden en onvoldoende onderhoud of vernieling van waterstaatkundige objecten. Een nog zwaardere straf dan de boeten was het verbeuren van lijf en goed. Volgens het dijkrecht voor de Duffelt uit 1364 werd deze straf opgelegd voor het doorsteken van dijken die de dijkgraaf en heemraden hadden laten verdingen (over het "verdingen" zie hierna in deze paragraaf)⁸². Daarmee schaart deze euveldaad zich onder de "enorme delicten", waardoor de dader lijf en goed verbeurde. Deze strafbepaling in het Duffeltse dijkrecht is een Gelders unicum: de dijkrechten van de overige ambten van het kwartier kennen een dergelijke bepaling niet, hetgeen niet zonder meer wil zeggen dat in die ambten een dergelijke straf niet bestond. Het landrecht voor Maas en Waal uit 1328 stelt nog wel dat het doorsteken van een zeedijk (dit zijn binnendijken die van het stroomopwaarts gelegen gebieden afkomstige water moesten keren) en het vernielen van schutlakens (stuwen in de weteringen) even zwaar zou worden beboet als het doorsteken van de bandijk. De op te leggen straf wordt evenwel niet genoemd⁸³. Het doorsteken van dwarsdijken kwam nog wel eens voor. Ze werden aangelegd en onderhouden door de stroomafwaarts gelegen dorpen met als doel het "van boven" komende water buiten de dorpsgrenzen te houden. De bewoners van de stroomopwaarts gelegen dorpen staken de dwarsdijken door om van

tie vexationis seu impedimenti ipsis aut alten eorum inferre quomodolibet attemptantes, fraude et dolo exclusis in quolibet premissorum" In de brief van de Drielse wetering in de Bommelerwaard van 21-08-1320 (*OA Zaltb*, inv 1142, f 7v) zegt de graaf ten aanzien van de aankoop van te onteigenen gronden 'Ende alle erve ende lant dat tot dese voerg weeteringhe gheet dat sal men ghelden nae gemeynen lantcoep ende by segghen Ghijsberts van Haeften ons richters' Ghijsbert van Haeften was ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden en volgens de brief van de Zaltbommelse wetering van 05-06-1321 kreeg hij ook bij de aanleg hiervan opdracht om de te onteigenen gronden te taxeren (*OA Zaltb*, inv 1142, f. 11r) Zie over de inhoud van de hier genoemde weteringbrieven verder Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p 25-43

⁸² Gorissen, *Rindern*, I, p 152 (dijkrecht Duffelt 12-06-1364), Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*, p 179

⁸³ *HA*, charterverz., nr 2949 (landrecht MenW 08-03-1328)

hun overtollige water af te komen. Een berucht geworden geval is dat van de Drielenaren die in 1445 in de Bommelerwaard een dwarsdijk doorstaken om hun water te lozen. De zaak groeide uit tot de "Drielse kwestie" die heel Gelre in rep en roer bracht⁸⁴. Het Drielse voorbeeld laat zien dat het doorsteken van dwarsdijken een collectief gepleegde overtreding was, hetgeen ook vanuit fysiek gezichtspunt alleszins begrijpelijk is⁸⁵. Gevallen van individuele personen die dijken doorstaken zijn verder niet bekend. Uit de Bommeler- en Tielerwaarden is nog een bepaling bekend die ten aanzien van het slaan of steken van de dijkschrijver stelt dat de daders door de hertog persoonlijk zullen worden berecht⁸⁶. Ook weigerachtigheid van daartoe oproepen ingelanden om aan het zeventuig mee te werken werd bestraft met verlies van lijf en goed⁸⁷.

De rest van de vergripen op waterstaatkundig gebied werd met een boete afgedaan. Het vergrijp dat het zwaarst werd beboet, was het tegenspreken van de heemraden. Hierbij moet men denken aan het aanvechten van of het zich verzetten tegen beslissingen van de heemraden. De boete die hierop stond varieerde in de verschillende ambten van vier tot zeven pond en was daarmee aanzienlijk hoger dan de overige boeten, die niet boven het bedrag van een pond uitkwamen⁸⁸. De opbrengst van deze boeten werd meestal gedeeld tussen dijkgraaf en heemraden. Of de dijkgraaf zijn aandeel in eigen zak mocht steken dan wel moest afdragen aan de hertog hing af van de condities waarop hij was aangesteld. De overige boeten werden voornamelijk opgelegd in het geval dat dijken niet waren opgemaakt of de wetering niet was schoongemaakt overeenkomstig de keuren van dijkgraaf en heemraden. De maximale hoogte van de op te leggen boeten werd vaak door de hertog in de dijkrechten vastgelegd om de ingelanden te beschermen tegen al te inhalige dijkgraven en heemraden. Aangezien het voorkwam dat de ambtmannen hun boeteaandeel in eigen zak mochten steken, konden ze in zulke gevallen de neiging hebben om zoveel mogelijk en zo hoog mogelijke boeten op te leggen. Een andere beschermende maatregel die de hertog nam, was de invoering van de regel dat een nalatige dijkplichtige slechts één boete per schouw opgelegd kon krijgen⁸⁹. Blijkens een bepaling in het Overbetuwse landrecht uit 1383 had de dijkgraaf geld geëist zonder dat de

⁸⁴ Fockema Andreae, *Het Drielse drama*, p. 157-159, Alberts, *Staten Gelre*, I, p. 196-212, Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 74-77

⁸⁵ Een ander voorbeeld van zo'n collectief gepleegde misdaad in HA, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f. 81r 'Die nabueren ende ingeseten des dorps van Heell, want sij den Mejdijck anderen dorpen toebehorende doersteken hadden ende daervoer ende op vervollicht sijn als recht is, geijffent bij den pastoer van Heell, bij den richter ende Anaen Tijssen ende Jan van Lit 90 Phs gld'

⁸⁶ Aldus het dijkrecht voor de Bommelerwaard van 27-08-1409 (OA Zaltb., inv. 1142, f. 71v) en voor de Tielerwaard van dezelfde datum (*ibidem*, f. 75r)

⁸⁷ OA Zaltb., inv. 1142, f. 36v (dijkrecht TW 16-06-1399), *ibidem*, f. 69v-70r (dijkrecht BW 27-08-1409), over het zeventuig zie hierna § 6

⁸⁸ Nijhoff, I, nr. 219, p. 230 (landrecht Bet 11-12-1327) 'Voert so wye weder den heemraet spreek, die verliest ses pont, dier sal die dijgreve drie pont hebben, ende drie pont die heemraet, alse ducke als men dat dede', Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*, p. 178, Idem, *Bommeler- en Tielerwaarden*, p. 48-49

⁸⁹ Moorman van Kappen, *Bommeler- en Tielerwaarden*, p. 48

heemraden een vonnis hadden uitgesproken⁹⁰. Ook in 1532 moesten nog maatregelen worden afgekondigd tegen te inhalige dijkgraven⁹¹.

Wanneer dijkgraaf en heemraden tijdens de schouw een dijk- of weteringvak afkeurden, en de onderhoudsplichtige niet te achterhalen was, vroeg de dijkgraaf met luide stem of er iemand was die er zich voor borg wilde stelden dat het nagelaten onderhoud alsnog werd verricht. Als niemand zich meldde, en meestal was dat het geval, werd het te verrichten onderhoud aanbesteed of *verdingd* zoals het meestal in de bronnen heet. Deze aanbesteding moest door de dijkgraaf in het openbaar worden gedaan. Om de nalatige ingeland te beschermen, werden in de dijkrechten vaak maxima voor de aannemingstarieven vastgesteld. Om dezelfde reden worden in sommige dijkrechten de panders en de knechten van de dijkgraaf uitgesloten van het aannemen van zulk aanbesteed werk⁹². Ten tijde van Karel van Gelre werd in enkele ambten een regeling ingevoerd waarbij de nalatige ingeland nog tot veertien dagen na de schouwdag de mogelijkheid kreeg om alsnog zijn achterstallige onderhoud te verrichten en daarmee het verdingen van het werk te voorkomen⁹³. Dijkgraaf en heemraden konden vanaf het moment van de aanbesteding tot aan de voltooiing van het werk "inrijden" in een herberg. Dit hield in dat zij verblijf hielden in een herberg en daar verteringen konden gebruiken op kosten van de nalatige ingeland. Sommige land- of dijkrechten noemen ter bescherming van de nalatige ingeland een bedrag dat maximaal per dag mag worden besteed tijdens het inrijden⁹⁴. Het inrijden moet in de praktijk geleid hebben tot onnodige kostenopdrijving en misbruiken door dijkgraaf en heemraden, zoals blijkt uit sommige landrechten uit de tijd van Karel van Gelre⁹⁵.

⁹⁰ OA *Arnhem*, inv 1075, f 21v (landrecht OB 24-04-1383) "Ende als men die weteringe rumen sall, die mach elck selve rumen off doen rumen ende dair en sall die dyckgreve nyemant gheen gelt affnemen, die heemrade en wijsent hem voir recht toe"

⁹¹ OA *Tiel*, inv 93, nr 45 (landdagrees 24-05-1532) "Dat alle amptluijden ind officieren bij verboertenisse oers ampts ind offitien nyemantz meer in dyckbroecken off anders affnemen sullen dan nae vermoegen der landtbrieven ind dyckrecht Ende dat sij voertaen nyemantz ons ampts onderzaten guederen toeslaen off aenfangen, then sij dieselve en weeren yerst mytten landtrecht ind dyckrecht verwonnen, dwelck doch oer eedt zij den landschappen gedaen hebben, vermach allet bij onsen houchsten kooren ind broocken"

⁹² Moorman van Kappen, *Duffelse dyckbrief*, p 178-179, Idem, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p 46

⁹³ OA *Nijmegen*, inv 3252 (landrecht OB 31-10-1493) "Voirt so en wyllen wy nyet dat yemant in onssen voirs landen op synen dyck dye nyet opten schaeren en liggen verrast sullen wesen opter laeffschouwen, dan onsse dyckgreve sall zy verdinghen moighen off dair nyemant voir laeven wyll dye roede voir eyn oert schildz ind nyet hoigher, ind dat mach eyn yegelick bynnen vyerthuendaighe dairnae aen hem selven nemen sonder schaide", Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 465 (landrecht RvN 15-09-1532) en p 458-459 (landrecht McnW 1532)

⁹⁴ OA *Arnhem*, inv 1075, f 22r (landrecht OB 24-04-1383) "Ende vonde die dyckgreve dan ennigen dyck in dier schouwen die nyet also gedijckt, noch gemaect en weer als hem die heemrait voir gekoert ende geschiert hadden, die dyck solde die dyckgreve verdingen ende bestaden te maken als hem die heemrait wyset dat recht weer ende sall dan achterweert weder in een herberge rijden mit synen heemrait ende mit hoeren knechten ende sall dair liggen teren op der gheenne cost dies die hoer weren Ende dair mach die dyckgreve verteren ellix daigs enen halven alden scilt ende elch heemrait een quarter van enen alden scilt ellix daigs te verteren", Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p 59.

Als er geen aannemer kon worden gevonden, moest de dijkgraaf op eigen kosten arbeiders huren om het werk te laten verrichten, de zogenaamde *manschiering*. Alle kosten van verdingen, inrijden of het huren van arbeiders moesten door hem worden voorgesloten. Door middel van panding kon hij de door hem gemaakte kosten, die ook wel werden aangeduid als *weerpenning*, dubbel van de nalatige ingeland terugvorderen. De dijkgraaf had er dus belang bij dat de kosten zo hoog mogelijk opliepen, omdat daarmee ook zijn "winst" steeg⁹⁶.

6. Dijkgaveprocedure

Het verhaal op de nalatige ingeland kon problematisch worden, omdat deze meestal al lang met de noorderzon was vertrokken. Anders zou hij het in zijn eigen belang ook niet op verdingen hebben laten aankomen. De reden voor dat vertrek was meestal de omstandigheid dat de onderhoudskosten van het dijk- of weteringvak hoog waren in vergelijking met de opbrengst van het onderhoudspflichtige land. Wanneer de aannemer zijn werk voltooid had, kwamen dijkgraaf en heemraden om het werk te bezien. Nadat het goedgekeurd was, riep de dijkgraaf met luide stem of er iemand was die tegen betaling van de aannemingskosten en verdere kosten het onderhoud van het betreffende dijk- of weteringvak op zich wilde nemen, maar natuurlijk was daar niemand voor te vinden. Om toch nog de schade te kunnen verhalen, moest de dijkgraaf de omslachtige en impopulaire *dijkgaveprocedure* toepassen. Daartoe moesten de zogenaamde *zevengevers* bijeen worden geroepen: dit waren vier ingelanden wier vak stroomopwaarts direct aan het verlaten dijk- of weteringvak grensde en drie wier vak stroomafwaarts direct aan het verlaten vak grensde. Daarna begon het *zeventuig*, waarin de zevengevers op maning van de dijkgraaf volgens de regels van het zogenaamde *boezemrecht* grond binnen het kerspel moesten aanwijzen waarop de onderhoudslast van het verlaten dijk- of weteringvak zou komen te rusten. Dit betrof grond die eigendom was of was geweest van de in gebreke gebleven onderhoudspflichtige. De percelen die aldus werden aangewezen, werden door middel van panding onteigend. De zevengevers dienden zolang door te gaan met het aanwijzen van percelen, totdat er naar het oordeel van de heemraden genoeg grond in het verlaten dijk- of wete-

⁹⁵ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 459 (landrecht MenW 1532) "Oick soe onse dijkgreve ons lantz vurscr huerbevoirens opter volleeerde schauwe, tot verderfflicker ende onverwinnelicke scade onses ondersate te rugge te rijden plege, wyllen wij dat nu voirtaen sulx niet meer gescieden en sall, dan wye alsdan broeckafftich bevonden worde ende zijne dyck niet gemaickt en hadde na koeringe der heymraden, dat die selve gebroickt sullen hebben ende broecken na verclarnghe der vursz heymraden na gelegentheit ende gestaltnisse der zaicke ende lantscappe dairvan te gescien". In het landrecht van het Rijk van 15-09-1532 wordt ook kritiek geuit op het inrijden door de ambtman van Maas en Waal op de schouw van de Oude Wetering en worden maatregelen daartegen genomen (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 465-466).

⁹⁶ Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, i.v. "manschiering" en "weerpenning" De dubbele weerpenning wordt bijv. vermeld in *Nijhoff*, I, nr. 219, p. 230 (landrecht Bet 11-12-1327)

ringvak *geheerd* was. Dit was het geval als er naar verwachting personen zouden zijn die de onteigende percelen wilden kopen met overneming van de dijk- en weteringlasten die op de percelen drukten⁹⁷. En dit dan tegen een prijs die gelijk was aan de dubbele weerpennig. Deze omvatte nu niet alleen de kosten van verdingen en inrijden, maar ook de presentiegelden waarop dijkgraaf en heemraden recht hadden wegens de dijkgaveprocedure, die al gauw zes zittingsdagen kende. Ook voor deze presentiegelden heeft de hertog tarieven vastgesteld teneinde de kosten niet te zeer op te drijven⁹⁸. Ten behoeve van degene die de geheerde percelen kocht, kon ten bewijze van zijn eigendomsrecht een oorkonde worden uitgevaardigd. Deze oorkonden geven vaak een beschrijving van de dijkgaveprocedure die aan de verkoop was voorafgegaan, maar ze waren natuurlijk primair een eigendomsbewijs dat de koper tegen uitwinning moest beschermen. Ze vertonen daarom overeenkomsten met de verwinbrieven uit de contentieuze rechtspraak en met de oorkonden die door hertog of ambtman werden uitgereikt aan kopers van geconfisqueerde goederen van misdadigers⁹⁹. Vermeld worden in dergelijke oorkonden bij voorbeeld het aanbieden van de koop aan de onteigende eigenaar en vervolgens aan de dijkgraaf als vertegenwoordiger van de landsheer, tevens de vrijwaring tegen uitwinning waarvoor de dijkgraaf namens de landsheer borg staat. Op het gebied van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak valt een onderscheid te maken tussen de schepenoorkonden van de Bommeler- en Tielerwaard enerzijds en de ambtmansoorkonden van de overige gebieden anderzijds¹⁰⁰. Een zelfde onderscheid valt ook te maken met betrekking tot de overdrachtsoorkonden van percelen die in een verlaten dijk zijn geheerd. In de Bommeler- en Tielerwaarden werd uitsluitend door de heemraden geoorkund en gezegeld¹⁰¹, in de overige ambten door de ambtman in zijn kwaliteit van dijkgraaf en de heemraden. Deze overdrachtsoorkonden lijken als type jonger te zijn dan de oorkonden die betrekking hebben op de vrijwillige en contentieuze rechtspraak, die in de veertiende eeuw reeds veelvuldig voorkomen. Het zeventuig bestond reeds in het begin van de veertiende eeuw¹⁰², maar het bestaan van overdrachtsoorkonden van in de dijk of wetering geheerde percelen blijkt eerst in de vijftiende eeuw. De oudste bewijsplaatsen noemen slechts het bestaan van dergelijke oorkonden. Het betreft namelijk vermeldingen

⁹⁷ Vgl. Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, i.v. "heeren", die als betekenis geeft: het toewijzen van een "heer" (dijkplichtige) voor een met dijkplicht belast stuk land; Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 61-66; Van der Linden, *Zeventuig*, p. 7-8; een dingtaal van een zeventuig uit 1484 in Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 54-55 en OA Tiel, inv. 93, nr. 13.

⁹⁸ Presentiegelden worden in de Bommeler- en Tielerwaarden reeds in 1327 genoemd: zie Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 49. Ook de landrechten van Maas en Waal van 1532 en van het Rijk van Nijmegen 15-09-1532 kennen op dit punt regelingen (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 459 en 465).

⁹⁹ Vgl. hoofdstuk V, § 5.2; hoofdstuk VI, § 3.6.

¹⁰⁰ Zie daarvoor hoofdstuk V, § 1.

¹⁰¹ Reeds voorgeschreven in de dijkrechten voor de Tielerwaard van 16-06-1399 (OA Zaltb., inv. 1142, f. 35r-v) en voor de Bommelerwaard van 27-08-1409 (*ibidem*, f. 68r); vgl. Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*, p. 55.

¹⁰² Vgl. Nijhoff, I, nr. 167, p. 166-167 (stad- en landrecht Zaltb. en BWenTW 19-10-1316).

in de dijkrechten van Tielerwaard (1399) en van Bommelerwaard (1409) die de uitvaardiging van zo'n oorkonde voorschrijven. Er is ook een oorkonde van de heemraden van Bommelerwaard uit 1425, waarin het echter niet gaat om de vrijwaring van de koper, maar om de vrijwaring van degene die de eigendom van die koper overgedragen krijgt. In de oorkonde wordt verwezen naar een niet bewaard gebleven "heemradenbrief", waarmee de oorkonde moet zijn bedoeld de oorkonde die de koper van de heemraden kreeg toen hij de in de dijk geheerde percelen kocht en die nu als retroactum aan de nieuwe eigenaar werd overgedragen¹⁰³.

De oudste overgeleverde voorbeelden van deze oorkonden zijn van 1439, maar de meeste die bewaard zijn gebleven, dateren uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw en later¹⁰⁴.

7. Nooddschouw en buitengewoon dijkherstel

Als de dijken acuut gevaar liepen door hoog water, kruierend ijs of verzakkingen diende de ambtman onmiddellijk handelend op te treden. Hij trok dan vaak met de heemraden op en neer van het ene naar het andere bedreigde dijkvak. Door de hoge waterstand of een overstroming konden bedreigde of reeds doorgebroken dijkvakken soms slechts over water bereikt worden, waartoe schepen gehuurd moesten worden. Op bedreigde plekken werden maatregelen genomen ter versteviging van het dijklichaam¹⁰⁵. In de Neder-Betuwe was het schijnbaar voorgekomen dat de ambtman ten aanzien hiervan zijn plichten niet had kunnen of willen nakomen, want het landrecht voor dit ambt uit 1463 bevat een bepaling die het mogelijk maakte dat in geval van watersnood twee heemraden met twee buurmeesters van het desbetreffende dorp, net als anders de ambtman met de heemraden, de dijk mochten "keuren of schieren", dat wil zeggen verordeningen maken ten behoeve van de versteviging van bedreigde dijkvakken c.q. het herstel van beschadigingen¹⁰⁶. De ambtman was bevoegd om, indien hij dat nodig achtte, de verzamelde ingezetenen door middel van de klokkeslag op te roepen om die als *dijkleger* noodzakelijke werkzaamheden op de dijk te laten verrichten¹⁰⁷. Een realistische beschrijving van het ploeteren en zwoegen

¹⁰³ RAG, *hjh* Zuulichem, inv 82 (23-06-1425)

¹⁰⁴ RAG, *hs* . 343, dijkgevaprocedure op de Nieuwe Wetering in het Rijk (14-09-1500 en 21-08-1509), RAG, *Van Randwijck*, inv 447 (14-12-1491), ARA, *Van Wassenaar-Van Rosande*, inv XVI-R (29-11-1490), *Hof*, civ proces 1632-14 (26-09-1537), RAG, *huis Waardenburg*, inv 1699 (11-03-1483), inv 1778 (01-03-1485) en inv 1700 (27-02-1515), RAG, *Tuyl van Bulckesteyn*, inv 63 (11-03-1483). RAG, *hjh* IJzendoom, aanw 1976-XXXIII (16-02-1439), RAU, *Oudmunster*, inv 1623 (16-02-1439) met ambtmansoorkonde van 31-12-1443 waarin dit eigendomsbewijs wordt overgedragen

¹⁰⁵ HA, inv 518 (rek burggraaf 29-04-1409 tot 12-08-1409) f 9r "Jan Puls mit synen heemraden gereden up sunte Mathijsdach weder up die Mase omme noetsaken wil des lands om den dijk te versekeren ende te bewaren"

¹⁰⁶ Zie noot 58

¹⁰⁷ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 471 (landrecht MenW 02-06-1534) Zie verder over de klokke-

van het dijkleger op de Waaldijk in IJzendoorn geeft de anonieme auteur van het *Chronicon Tielense* op het jaar 1437¹⁰⁸. Niet gestoord door koude en nattigheid ging het dijkleger onverdroten voort om de dreigende overstroming af te wenden door de Waaldijk te versterken en op te hogen. Toen, aldus dezelfde kroniek, in januari 1438 de Waaldijk tussen Tiel en IJzendoorn op verschillende plaatsen doorbrak, kwam de drost van Buren Walraven van Haeften met de klokkeslag van zijn ambt en die van de Neder-Betuwe naar de plaats des onheils teneinde daar te zamen met de Tielenaars en Betuvenaars de gaten voorlopig te dichten door het leggen van inlaagdijken¹⁰⁹. Op initiatief van wie de drost van Buren handelde, vermeldt de kroniek niet; de veronderstelling dat hij daartoe van de hertog een bevel had ontvangen, ligt het meest voor de hand.

Daar waar de dijk doorgebroken was, moest de ambtman noodvoorzieningen treffen en daarna een definitieve inlaagdijk leggen, waarbij hij de kosten van eventueel aan te schaffen materialen uit eigen zak moest voorschieten¹¹⁰. Na het voltooiën van een inlaagdijk was het de taak van dijkgraaf en heemraden om de nieuwe dijk te verhoefslagen. Een probleem was daarbij vaak dat de inlaagdijk langer was dan de oude dijk, zodat er een stuk overschoot waarvoor geen dijkplichtige was. Als oplossing werd de last van zo'n dijkvak op alle ingelanden gezamenlijk gelegd, het dijkvak werd zoals dat heette "gemeengemaakt"¹¹¹.

In geval van dijkdoorbraken moest de ambtman er dus eerst en vooral voor zorgen dat de dijken zo snel mogelijk werden hersteld. We zien hem nauwelijks in de weer voor de leniging van de nood der ingezetenen die van huis en haard waren verdreven. Een zeldzaam geval van dit laatste is de ambtman van Maas en Waal die tijdens een overstroming in 1538 van de stad Nijmegen broden en kazen ontving om die onder de inwoners van zijn ambt te verdelen¹¹².

slag hoofdstuk III, § 1 en VII, § 2 2.

108 Van Leeuwen, *Chronicon Tielense*, p 532-533, Kuys, *Tielse kroniek*, p 165-166

109 Van Leeuwen, *Chronicon Tielense*, p 533-535, Kuys, *Tielse kroniek*, p 166-167.

110 OA *Arnhem*, inv 1075, f 22r-v (landrecht OB 24-04-1383). "Weer dat sake dat des dijcks enich wadich worde, off mit ongevall sijn lenghde verloer, soe solde onse dijkgreve mitten heemrait op dat gat liggen mitten gemeynen lande van Betu ende sall dair een kae voer doen leggen ende maken mitten gemeynen lande van Betu die dair bynnen dijcks geseten weren, dair mach die dijkgreve verteren elix daigs op dien gait, also lange als die kae nyet gemaect en weer enen halven olden schilt ende elck heemrait een quartier van enen alden scilt Ende wanneer die dijkgreve off die heemrait opten gait nyet en weren ende en liggen, soe en soelen sij ghenen cost hebben", in 1536 vergde het herstel van een "kwade" dijk te Ochten klaarblijkelijk zoveel inspanning dat de hertog bepaalde dat het ambt Neder-Betuwe gedurende twee maanden negen wagens met elk twee wagenvoerders moest leveren. De desbetreffende bevelbrief aan de ambtman van Neder-Betuwe in AHB, inv 6115 (13-05-1536). Dit soort wagendiensten voor buitengewoon dijkherstel is verder niet bekend uit het kwartier van Nijmegen. Hol, *Malder-malderzaadsgelyk*, p 336-337 vermeldt wagendiensten t b v het dijkonderhoud aan de Baarlose dijk (kwart van Zutphen)

111 HA, inv 585 (rek ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f 5r "Want die oplage tot Uchten meer lengden had dan die aude dijk alsoe dat die gheerfden niet meer dijcs aen en nemen dan sy voir hadden, daer bleef liggen onghemaect 15 1/2 roede, waert bi den heemraet den gheerfden uyt gewyst te ghelden als 18 gld "

112 *Stadsrek Nijm* VI, p 156, 218.

8. Hoofdvaart en meervoudige dijkstoelen

Het instituut *hoofdvaart* is vooral bekend geworden buiten het terrein van het waterstaatsrecht. Hoofdvaart hield in dat een rechtsprekend college, bij voorbeeld een schepenbank van een stad of op het platteland, in een bepaalde zaak geen vonnis wist te vellen en zich daarom voor advies wendde tot een andere daartoe aangewezen schepenbank, die daarop een conceptvonnis opstelde dat de ter hoofdvaart gegane schepenen ter bekrachtiging mee naar huis namen¹¹³. Minder bekend is het dat de hoofdvaart ook voorkwam in waterstaatszaken, zij het dat het hier een zeldzaam verschijnsel was¹¹⁴. Ook in het kwartier van Nijmegen was het verschijnsel zeldzaam en kwam het slechts voor in het dijkrecht van de Duffelt uit 1364. Hierin wordt bepaald dat de heemraden van de Duffelt, voor het geval dat zij geen vonnis konden vellen, zich moesten wenden tot de heemraden van de Over-Betuwe¹¹⁵. Praktijkgevallen van Duffeltse heemraden die naar de Over-Betuwe ter hoofdvaart gingen, zijn helaas niet bekend. Uit de overige ambten van het kwartier is helemaal niets bekend over heemraden die ter hoofdvaart gingen. Waarschijnlijk heeft de hoofdvaart in waterstaatszaken in het Nijmeegse kwartier dus geen grote vlucht genomen.

Een andere weg die kon worden bewandeld voor het geval dat de heemraden er niet in slaagden om tot een vonnis te komen, was het gelijktijdig bijeenroepen van dijkstoelen uit meerdere ambten. Naar gelang het aantal betrokken dijkstoelen sprak men van *driestool*, *vierstool*, *viijfstool* enz. Door de gezamenlijke heemraden werd dan een vonnis gevelde. Veel voorbeelden van zittingen van deze meervoudige dijkstoelen zijn er niet, maar het zijn er voldoende om de gang van zaken op dit punt te kunnen volgen. Waarschijnlijk kwamen deze meervoudige dijkstoelen ook niet vaak bij elkaar, en als zulks het geval was, was dat in uiterste nood, als men er echt niet meer uitkwam. In 1451 was er onder dijkgraaf en heemraden van Maas en Waal onduidelijkheid gerezen over de vraag wat er diende te gebeuren met de vorderingen op nalatige ingelanden, die een dijkgraaf nog had openstaan op het moment dat hij ontslag nam. De heemraden van het Rijk, Maas en Waal, Over-en Neder-Betuwe oordeelden toen dat de opvolger de vorderingen moest innen, voordat hij mocht gaan schouwen¹¹⁶. Op verzoek van de heemraden van het Rijk werkten de heemraden van Maas en Waal en Over-Betuwe in 1455 mee aan een vonnis inzake de overlast die het water van boven de Teersdijk veroorzaakte in de gebieden die op de Nieuwe Wetering afwaterden. Nadat het vonnis was gevelde, werd dit door de burggraaf en heemraden van het Rijk in een oorkonde vastgelegd¹¹⁷. Een

¹¹³ Voor het begrip hoofdvaart zie Hermesdorf, *Te hoofde gaan*, p. 17-46.

¹¹⁴ Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, i.v. hoofdvaart.

¹¹⁵ Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*, p. 182.

¹¹⁶ HA, inv. 551 (18-09-1451).

¹¹⁷ Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 95-98 (14-10-1455).

ander geval betreft ook het Land van Maas en Waal en wel het heren van een stuk dijk bij Leeuwen in 1529. Uit correspondentie die de hertog hierover gevoerd heeft, blijkt dat een poging om een vonnis te laten vellen door de heemraden van Maas en Waal, Rijk, Over- en Neder-Betuwe en een aantal op persoonlijke titel benoemde arbiters mislukt was. Teneinde de ambtman van Maas en Waal uit de nood te helpen beval de hertog daarop ook de dijkgraven van de Bommelerwaard en de Tielerwaard om met hun heemraden naar Leeuwen te komen. Hij riep tevens de ambtmannen van het Rijk, Maas en Waal, Over- en Neder-Betuwe met hun heemraden en de arbiters opnieuw op, opdat de zes dijkstoelen en de arbiters gezamenlijk een vonnis zouden kunnen vellen. De afloop van deze zaak is niet bekend¹¹⁸.

¹¹⁸ HA, inv. 143B, nr. 525 (juni 1529); een vermelding van een vierstoel te Echteld en Tiel in 1531 in *Stadsrek. Nijm.*, IV, p. 266.

VRIJWILLIGE EN CONTENTIEUZE RECHTSPRAAK IN CIVIELE ZAKEN

1. De rol van de ambtman

Bij de uitoefening van de rechtspraak trad de ambtman op als rechter in oude zin, dat wil zeggen hij riep het gerecht bijeen, trad op als voorzitter en velde zelf geen vonnis, maar vorderde dat van de ter rechtszitting verschenen schepenen of gerichtslieden. Om de rechter in oude zin te onderscheiden van de moderne rechter, wordt in de Gelderse rechtshistorische literatuur ter aanduiding van eerstgenoemde de term "richter" gebruikt, welk gebruik in deze studie is overgenomen.

Namens de landsheer moest de ambtman ervoor zorg dragen dat de ambtsingezetenen recht geschiedde: wie een proces wenste aan te spannen, moest daartoe van de ambtman de gelegenheid krijgen doordat deze het gerecht bijeenriep, een vonnis vorderde en zorg droeg voor de tenuitvoerlegging van dat vonnis; wie een transactie met onroerend goed voor het gerecht wilde laten bekrachtigen en schriftelijk vastleggen, moest daartoe evenzo de gelegenheid krijgen. Ook in criminele zaken moest de ambtman recht laten geschieden: hij moest misdadigers vervolgen en bestraffen en eventueel zorgen voor de verzoening tussen de dader en de familie van het slachtoffer. De criminele rechtspraak zal in het volgende hoofdstuk behandeld worden; in dit hoofdstuk komt uitsluitend de civiele rechtspraak aan de orde.

Het behoeft nauwelijks betoog dat de rechtspleging in de praktijk wel eens in het gedrang kwam, één van de redenen waarom in de landrechten soms bepalingen worden aangetroffen om de rechtszekerheid te verbeteren. Zo worden in sommige landrechten dagen vastgelegd waarop de ambtman verplicht was het gerecht bijeen te roepen, zodat de partijen hun recht kon-

den halen. De Over- en Neder-Betuwe bij voorbeeld kenden al in 1327 vaste zittingsdagen, maar in het Land van Maas en Waal en in het Rijk van Nijmegen werden pas ten tijde van Karel van Gelre zulke vaste gerechtsdagen ingesteld. In de twee laatste gevallen vermelden de respectieve landrechten overigens dat het ontbreken van vaste gerechtsdagen de ambtsingezetenen zeer tot nadeel had gestrekt¹.

In het verlengde van zijn rechterlijke taken diende de ambtman te zorgen voor het goede functioneren van de gerechten in de meeste ruime betekenis van het woord. Dat begon al met de inrichting van de gerechtsplaats. Hij was persoonlijk verantwoordelijk voor de oprichting en het onderhoud van het rechtbankgestoelte². Soms kwamen er ook kosten voor rechtszittingen voor zijn rekening, al waren de proceskosten in principe voor rekening van de partijen³. Personen die het gerecht verstoorde of beledigden, werden door de ambtman bestraft⁴. Evenzo diende het negeren van dagvaardingen door hem te worden bestraft⁵. Speciale maatregelen moesten worden genomen in tijden van oorlog, wanneer vijandelijke troepen het

- 1 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 455-456 (landrecht MenW 1532) en p 461-462 (landrecht RvN 15-09-1532)
- 2 HA, inv 586 (rek ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f 8v 'Heeft Jan van Wye doen maken een nye richtbank tot Kesteren, die ghecost heeft te tymmeren, te decken ende van loen tsamen 12 gld', HA, inv 592 (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 6v 'Jan van Wye heeft die richtbank te Zoelen doen opwegen, schoren, latten ende decken', HA, inv 643 (rek ambtman BWenTW 28-05-1453 tot 17-06-1454) f 7v 'Tot Dryell een ny dingbank gemaect doen maken tot Culemborch, costen mit holt, yserwerck ende loen tsamen 4 R gld', het landrecht voor de Over-Betuwe van 23-12-1445 bepaalde dat de rechtbank van Andelst naar Valburg moest worden verplaatst en kort daarna verplaatste de ambtman het rechtbankgestoelte, zie HA, inv 574 (rek ambtman OB 16-01-1446 tot 13-07-1447) f 7r 'Des donresdages na Invocavit gegeven van den richtbank tot Andels op te breken ende voort tot Valborch te voeren ende weder te richten' Waarschijnlijk de oorlog met de Culemborgers in de Neder-Betuwe leidde ertoe dat de rechtbank van Kesteren, waarschijnlijk tijdelijk, naar Opheusden werd verplaatst HA, inv 612 (rek ambtman NB 13-05-1469 tot 13-07-1470) f 9r 'Per literas domini die gerichtbank van Kesteren op doen breken ind weder laten setten by Huesden, verdingt ain enen geheiten Dirck Henricsson'
- 3 HA, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491) f 86r 'Dess sonnendages nae Onser Lieven Vrouwendach Presentacionis to Valburgh gericht, aldair mit mijnen vrienden verdaen 4 gld 6 st', soortgelijke posten *ibidem*, f 86v, HA, inv 917 (rek ambtman MenW 22-06-1532 tot 12-12-1533) f 5r 'Hieft die amptman bynnen die vurg tyt van anderhalff jair uytgericht drye maell, tot gerichtskosten ind teronge vur hem, synen dieners ind vurspraicke mitten gerichtzdiensers, facit 10 g gld'
- 4 HA, inv 675 (rek ambtman MenW 1398) f 92r 'In den yersten tot Leewen van Steven Willem Ghenensoens soen alse van wanwaerden voer ghericht 4 lb' en 'Tot Drueten van Lysbetten die Jan Nasghers wijff was alse van wanwaerden voer ghericht 4 gld', HA, inv 806 (rek ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f 56v 'Sander Gaertssen van Ewyck hadt dat gerycht toe Elst gestoert ind is van mij gescheijden'
- 5 HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 5v 'Van Dirc Stevens soen, want hij tot Gent vor die bank nyet en quam, daer hij gedaget was 2 lb', HA, inv 586 (rek ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f 3r. 'Holliken Gherijtssoen ghedaget voir die banc voir myns heren broken ende hi en quam niet ende verantweerden hem dairaf, ghebuert in afsceidinge 20 gulden ende 1 gulden te gelagen', HA, inv 638 (rek ambtman BWenTW 13-07-1434 tot 13-07-1435) f 30v 'Dirc die Vriese tot Senwinen, want hij ingeboden was ende sijn lantrecht versuymt hadde, dairaf geiffent bij Seelken van Aelst ende Arnt Becken'

houden van een rechtszitting onmogelijk dreigden te maken. Het gerecht werd dan "versterkt", hetgeen inhield dat een aanzienlijke troepenmacht de gerechtsplaats voor de duur van de rechtszitting bewaakte⁶.

De rol van de ambtman bij de vrijwillige en contentieuze rechtspraak was niet in alle ambten dezelfde. Men kan in dit opzicht twee soorten ambten onderscheiden: ambten met schepenbanken en ambten met gerichtslieden. In de ambten met schepenbanken was de ambtman niet betrokken bij de vrijwillige rechtspraak en was hij alleen bij de contentieuze rechtspraak voorzitter van het gerecht. In de ambten met gerichtslieden werd recht gesproken door de gerichtslieden onder voorzitterschap van de ambtman; hij was in deze ambten wel actief betrokken bij de vrijwillige rechtspraak en had hier in vergelijking met zijn rol in de ambten met schepenbanken een omvangrijkere taak bij de uitoefening van de contentieuze rechtspraak, zoals hierna uiteen zal worden gezet⁷.

Er waren in het kwartier van Nijmegen drie ambten met uitsluitend schepenbanken: de Bommeler- en Tielerwaarden, het daarvan in 1414 afgesplitste ambt Beesd en Rhenoy en het Land van Cuijk. In de Bommeler- en Tielerwaarden behoorde de vrijwillige rechtspraak aanvankelijk tot de competentie van de Zaltbommelse schepenbank en sinds 1335 tot die van de schepenbanken op het platteland⁸. Uit 1276 is een geval bekend waarin een richter van de graaf van Gelre, zonder aanduiding van een ambtsgebied, getuige is bij een overdracht van onroerend goed dat gelegen is te Heesselt en Neerijnen in de Tielerwaard. Volgens de hiervan door Zaltbommelse schepenen opgemaakte oorkonde waren de andere getuigen de plaatselijke richters van respectievelijk Heesselt en Varik (beide Tielerwaard), twee Zaltbommelse schepenen en enkele parochianen van Heesselt. Het blijkt niet dat de richter van de graaf van Gelre hier als voorzitter van het gerecht optrad en waarschijnlijk was hij slechts als aanzienlijke getuige, mogelijk op persoonlijke titel, bij de overdracht aanwezig⁹. We treffen in het ambt Bommeler- en Tielerwaarden geen landsheerlijke ambtman/richter aan bij een geval uit 1286 van vrijwillige rechtspraak ten overstaan van het burengerecht¹⁰. Het is niet meer na te gaan hoe en wanneer de Zaltbommelse schepenen hun competentie in volontaire en contentieuze zaken in het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden hebben verworven. De vroegst bekende vermelding van Zaltbommelse schepenen dateert uit 1276¹¹. In de periode die ligt tussen dit jaar en 1316, of mogelijk reeds vóór 1276, moet de Zaltbommelse schepenbank vaste voet hebben gekregen in beide waarden, omdat in 1316 deze uitgebreide territoriale competentie van deze schepenen-

⁶ Vgl. hoofdstuk II, § 7.1, *HA*, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 28-09-1494 tot in 1496) f. 26v-27r vermeldt uitgaven voor het versterken van het gericht te Driel, waartoe 400 man troepen bijeen werden gebracht uit Zaltbommel en dorpen van de Bommelerwaard

⁷ Zie hierna § 5

⁸ Voorbeelden van vrijwillige rechtspraak ten overstaan van deze schepenen zijn te vinden in *De Fremery, Cart Mariënweerd*

⁹ *OSU*, nr. 1905 (28-06-1276)

¹⁰ Sloet, *OGZ*, nr. 1097 (18-03-1286)

¹¹ *OSU*, nr. 1905 (28-06-1276)

bank wordt vastgelegd in het landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden¹². Wellicht was de positie van de Zaltbommelse schepenen reeds zo sterk dat deze door de omstreeks het midden van de dertiende eeuw opkomende landsheerlijke ambtman niet meer aangetast kon worden. De schepenbanken op het platteland van het Land van Cuijk waren een vanouds bestaand instituut op het tijdstip (1400) dat dit gebied door de hertog van Gelre werd verworven. Deze schepenbanken waren toen reeds sinds lang belast met de uitoefening van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak en hierin is door de Gelderse hertog geen verandering gebracht¹³.

Het Rijk van Nijmegen neemt wat betreft zijn rechterlijke organisatie en daardoor ook ten aanzien van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak een middenpositie in. Aanvankelijk werd het gerecht hier gevormd door de richter van Nijmegen en de Nijmeegse schepenen; na 1300 werd de rol van de richter van Nijmegen langzamerhand overgenomen door de burggraaf¹⁴. Een bijkomend verschijnsel is nog dat vanaf het begin van de veertiende eeuw soms gerichtslieden in plaats van Nijmeegse schepenen met de burggraaf het gerecht vormden ten behoeve van de vrijwillige of contentieuze rechtspraak. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw werd het regel dat dit soort zaken werd behandeld door de burggraaf en gerichtslieden van het Rijk¹⁵. De strafrechtspraak in het Rijk bleef daarentegen uitgeoefend worden door de burggraaf en de Nijmeegse schepenen.

De Bommeler- en Tielerwaarden, Beesd en Rhenoy en het Land van Cuijk zullen in de navolgende uiteenzettingen over de vrijwillige en contentieuze rechtspraak buiten beschouwing blijven, omdat in deze ambten de rol van de ambtman op het gebied van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak van marginale betekenis was. Bij de vrijwillige rechtspraak was hij geheel niet betrokken; bij de contentieuze rechtspraak was hij weliswaar voorzitter van het gerecht, maar de hierna in paragraaf 5.2 te behandelen bezetting en panding liet hij in genoemde ambten geheel over aan de schepenen. Het Land van Buren wordt uiteraard alleen voor de Gelderse periode behandeld¹⁶. Omdat de scheiding in ambten met schepenbanken en ambten zonder schepenbanken niet zinvol is ten aanzien van hoofdvaart en rechtspraak in hoger beroep worden in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk, waar de hoofdvaart en rechtspraak in hoger beroep aan de orde komen, in principe weer alle ambten van het kwartier behandeld.

De Duffelt, het Rijk van Nijmegen na 1300, het Land van Maas en

¹² *Nijhoff*, I nr 167 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316)

¹³ Over de rechterlijke indeling van het Land van Cuijk *Essink, Heren van Cuijk*, p 2-3, Van Ham/Vriens, *Historische kaart*, p 36-37

¹⁴ Zie ook hoofdstuk I, § 2.1 en bijlage 2

¹⁵ Vroegste vermelding van gerichtslieden in een oorkonde betreffende de overdracht van onroerend goed te Niftrik *Weiler, UB Xanten*, nr 398 (28-05-1307)

¹⁶ Over de rechterlijke indeling van het Land van Buren *Koch/Maris, Meentgenootschappen*, p 163-167, een eigenaardigheid was hier dat naast de ambtman ook plaatselijke richters bevoegd waren in zake van de vrijwillige rechtspraak over onroerend goed, zie hiervoor de door Koch/Maris te p genoemde voorbeelden. Voor de richter van Beusichem zie tevens *OA Culemb*, inv 1400 (21-02-1438), inv 1397 (20-04-1438)

Waal, de Betuwe (sinds 1327 gesplitst in de ambten Over- en Neder-Betuwe) en het Land van Buren waren derhalve de ambten waar de rol van de ambtman bij de vrijwillige en contentieuze rechtspraak sterk op de voorgrond trad. De procedures inzake vrijwillige en contentieuze rechtspraak alsmede de wijze van beoorkonding waren in deze ambten vrijwel identiek. In het ene ambt kunnen we de overheersende rol van de ambtman eerder vaststellen dan in het andere. Enkele voorbeelden uit verschillende ambten kunnen dat illustreren. Een oorkonde uit 1280 bij voorbeeld stipuleert dat de overdracht van onroerend goed te Bemmelen ten overstaan van de richter van die plaats dient te geschieden, zonder dat verder iets blijkt van diens hoedanigheid¹⁷. Duidelijker is een oorkonde uit 1281 die spreekt van een overdracht van onroerend goed ten overstaan van de richter van de Betuwe (*iudex per Batuam*), één richter dus, die voor de gehele Betuwe competent is¹⁸. Onder deze vermelding kan moeilijk een andere functionaris worden verstaan dan de landsheerlijke richter voor de Betuwe. Weer een jaar later zien we de grafelijke richter in de Betuwe oorkonden over een overdracht van drie hoeven¹⁹. Na 1300 zal het steeds deze functionaris zijn die in de Betuwe oorkondt over rechtshandelingen die tot de vrijwillige rechtspraak worden gerekend, en die ten overstaan van hem en plaatselijke gerichtslieden plaatsvinden. Vrijwel altijd zegelde die grafelijke richter ook de desbetreffende oorkonde, maar hij deed dat niet altijd als enige; nu en dan zegelde ook een van de partijen, een derde uit naam van een van de partijen, of een of meer borgen²⁰. Sinds het tweede kwart van de veertiende eeuw raakten medezegelaars echter in onbruik. In de Betuwe speelde de landsheerlijke richter aldus omstreeks 1300 reeds een overheersende rol bij de vrijwillige rechtspraak als voorzitter van het gerecht en als oorkonder. Dat was omstreeks die tijd in het Land van Maas en Waal nog lang niet het geval. Op het gebied van de vrijwillige rechtspraak treffen we hier naast de grafelijke richter dagelijkse richters en schepenen van Maasbommel aan. Met dien verstande evenwel dat de twee laatstgenoemde groepen niet zelfstandig optraden, maar steeds gezamenlijk met de grafelijke richter. Enkele oorkonden laten zien dat de plaatselijke dagelijkse richter medevoorzitter van het gerecht was. Verder was hij medeoorkonder van de oorkonden die naar aanleiding van overdrachten van onroerend goed werden uitgevaardigd, doch bij gebrek aan een eigen zegel zegelde hij niet²¹. De rol die de schepenen

17 OSU, nr. 2057 (27-09-1280): "omne ius, quod habet vel habere videbitur coram iudice in parochia de Benemele resignabit".

18 Sloet, OGZ, nr. 1040 (13-12-1281): "quod ipsi coram iudice per Batuam comparebunt et iuri suo, si quod in bonis predictis habuerint, renunciabunt".

19 OSU, nr. 2119 (juni 1282): "iudex sive iusticiarius in terra Batue ab illustri viro domino Reynoldo, comite Gelrie, constitutus".

20 RAU, *Domkapittel*, inv. 1364 (22-12-1310): bij een overdracht van onroerend goed zegelen op verzoek van de vervreemdende partij de richter van de Betuwe en de officiaal; RAU, *Domkapittel*, inv. 1368 (06-12-1312): overdracht van onroerend goed met medebezegeling door vervreemdende partij en borgen.

21 Scholten, *Grafenthal*, nrs. 72 (29-03-1296), 106 (06-05-1308), 114 (22-05-1310) en 115 (25-07-1310); Gaesdonk, *cart*, f. 274v (22-06-1309).

van Maasbommel speelden, is nog geringer dan die van de plaatselijke dagelijkse richters. Er zijn slechts twee oorkonden uit 1304 bekend waarin zij samen met de grafelijke richter van Maas en Waal voorkomen. Twee oorkonden die overigens dezelfde zaak betreffen. In de eerste beoorkondt de richter van Maas en Waal als enige de overdracht van goederen en rechten in Altforst²² en in de tweede samen met twee Maasbommelse schepenen de vrijwaring door de vervreemder²³. In de eerste oorkonde treden de Maasbommelse schepenen wel op als gerichtslieden en medezegelaars. In het eerste geval treden zij in feite slechts op als gekwalificeerde getuigen en een grotere rol konden ze hier eigenlijk ook niet spelen, omdat het dorp Altforst niet tot hun jurisdictie behoorde. Zij zouden in principe wel op eigen gezag een oorkonde hebben kunnen uitvaardigen waarin de vervreemder voor de vrijwaring borgen stelde, zoals in het genoemde tweede geval, maar zij deden dit toch samen met de richter van Maas en Waal. De rol van de schepenen in deze vrijwaringsoorkonde is gering, als we deze vergelijken met die van de schepenen van Nijmegen, die geheel zelfstandig dergelijke vrijwaringen beoorkondden, zoals hierna nog uiteen zal worden gezet²⁴. Rechtshandelingen ten overstaan van de ambtman van Maas en Waal in samenwerking met een dagelijkse richter of schepenen van Maasbommel kwamen na 1310 niet meer voor. In het Land van Maas en Waal is hiermee dezelfde situatie ontstaan als in de Betuwe. Dit houdt in dat vrijwillige rechtshandelingen plaatsvonden ten overstaan van de ambtman/richter als voorzitter van het gerecht en minimaal twee gerichtslieden. Voor de Duffelt ontbreken de bronnen om ontwikkelingen, zoals die hierboven werden geschetst, te volgen.

Op het einde van de vijftiende eeuw valt een neergang te constateren in de rol die de ambtman speelde bij de uitoefening van de vrijwillige rechtspraak. Dit blijkt vooral uit het afnemende aantal ambtmansoorkonden met betrekking tot de vrijwillige rechtspraak. Dit is een daling waarvan het niet aannemelijk is dat deze slechts in schijn wordt veroorzaakt door een slechtere archivalische overlevering. Daarnaast zien we in de vijftiende eeuw een groeiend aantal oorkonden dat wordt uitgevaardigd door twee zogenaamde *erfpachters*, die tevens als zegelaars optreden²⁵. In welke kwaliteit deze erfpachters oorkonden en zegelen is niet duidelijk. Aangezien de erfpachtersoorkonden niet alleen erfpachten betreffen, maar ook vestiging of overdracht van grondrentes en overdracht van onroerend goed, is het niet waarschijnlijk dat de term erfpachter steeds letterlijk moet worden opgevat. De veronderstelling van De Vries dat de erfpachters identiek zijn aan de gerichtslieden ligt voor de hand, omdat de vrijwillige rechtspraak ten overstaan van ambtman en gerichtslieden lijkt te zijn verdrongen door de transacties met onroerend goed ten overstaan van erfpachters. Toch zal deze hypothese nog door bronnenonderzoek getoetst moeten worden²⁶. Ten aan-

²² Weiler, *UB Xanten*, nr. 367 (18-09-1304).

²³ Weiler, *UB Xanten*, nr. 368 (18-09-1304).

²⁴ Zie § 4.5.

²⁵ Vele voorbeelden o.a. in GA. Nijm., *Broederschappen*.

zien van de rechtsgeldigheid van de erfpachtersoorkonden zij nog vermeld dat de hertog in 1532 hun bewijskracht in het Rijk van Nijmegen nadrukkelijk erkende²⁷. Over het karakter van de erfpachters en erfpachtersoorkonden kunnen daarom hier geen definitieve uitspraken worden gedaan. Vast staat wel dat na 1500 de rol van de ambtman op het gebied van de vrijwillige rechtspraak grotendeels uitgespeeld was, al blijft hij nu en dan oorkonden met betrekking tot de vrijwillige rechtspraak uitvaardigen. Wensen en verlangens van de bij de vrijwillige rechtspraak betrokken partijen hebben in deze ontwikkeling ongetwijfeld een rol gespeeld. De vraag blijft dan wel waarom de vrijwillige rechtspraak ten overstaan van ambtman en gerichtslieden steeds minder aantrekkelijk werd gevonden.

2. Competentie *ratione personae* et *ratione materiae*

De geografische kaders waarbinnen de ambtman opereerde, zijn al aangegeven in hoofdstuk I. Ten aanzien van de rechterlijke bevoegdheid van de ambtman dienen hier nog enkele opmerkingen te worden gemaakt over beperkingen ten aanzien van personen (*ratione personae*) en zaken (*ratione materiae*).

Eerst en vooral moet hier de aandacht worden gevestigd op de kerkelijke rechtspraak, die zowel wat personen als wat zaken betreft beperkingen oplegde aan de wereldlijke rechtspraak en dus ook aan die van de ambtman. Een probleem hierbij is dat er nauwelijks iets bekend is over geestelijke rechtspraak of kerkelijke rechtbanken in het hertogdom Gelre. Officiaalsarchieven ontbreken en ander mogelijk relevant bronnenmateriaal moet, voor zover aanwezig, uit verspreide archieven bijeengesprokkeld worden. Daarnaast is er nog de omstandigheid dat het kwartier van Nijmegen onder drie verschillende bisdommen ressorteerde, zoals hiervoor reeds is uiteengezet²⁸. Hoewel er wel de nodige literatuur bestaat over de verhouding tussen geestelijke en wereldlijke rechtspraak, ontbreken echter voor het hertogdom Gelre studies over dit onderwerp²⁹. Verder kan ten dele geput worden

²⁶ De Vries, *Bijdragen*, p. 72-73; De Blécourt/Fischer, *Kort Begrip*, p. 157 signaleert het verschil, maar bekent hiervoor geen verklaring te hebben.

²⁷ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 464 (landrecht RvN 15-09-1532): "Oeck willen wij dat alle erffpechterbrieue, daer onse borchgreue ende rychter vurs. nyet avergestaen heeft in oere volkomenre macht ende weerden gehalten sullen werden in onsen lande van de Rijck vurs., soe wael die voer data van desen gemaickt sijn als die hyernaemals nu gemaickt sullen off moegen werden, nyet tegenstaende enyge brieue off mandamenten hyertegen verkregen".

²⁸ Zie hoofdstuk I, § 1.1.

²⁹ Over deze kwestie in het algemeen: Dumas, *Juridiction ecclésiastique*, kol. 255-259; voor het bisdom Utrecht: Fockema Andreae, *Kerkelijke rechtspraak*; Jongkees, *Staat en Kerk*; p. 17, 104-132, 168-186; voor het aartsbisdom Keulen bestaat enige literatuur die is toegespitst op de Nederrijnse territoria: Janssen, *Landesherrschaft und Kirche*; Naendrup-Reimann, *Territorien und Kirche*, p. 139-148; weliswaar niet betrekking hebbend op het hier bestudeerde gebied maar op Henegouwen, doch wel van belang voor de onderhavige materie: Cauchies, *La législation*, p. 521-544. Zie voor

uit de bronnen die Joosting en Muller voor het bisdom Utrecht over deze materie bijeengebracht hebben³⁰ en uit ongepubliceerde Gelderse bronnen. Het beschikbare bronnenmateriaal heeft helaas voornamelijk betrekking op het bisdom Utrecht, maar het is niet waarschijnlijk dat de hertogen van Gelre ten opzichte van de Keulse en Luikse kerkelijke rechtbanken een erg afwijkende houding zullen hebben aangenomen in vergelijking met die ten opzichte van de Utrechtse kerkelijke rechtbanken. Een onderzoek naar de geestelijke rechtspraak in Gelre valt buiten het kader van deze studie; daarom kan hetgeen hier opgemerkt wordt over de verhouding tussen wereldlijke en geestelijke rechtspraak in Gelre, slechts een voorlopig karakter hebben.

De competentieconflicten tussen kerkelijke en wereldlijke rechtspraak kunnen grotendeels verklaard worden door de opkomst en consolidatie van de territoriale staat in de veertiende en vijftiende eeuw. Omdat de kerkelijke rechtbanken inbreuk maakten op een van de wezenskenmerken van de territoriale staat, namelijk het monopolie van de rechtspraak, was de kwestie voor de territoriale staat zoals Janssen stelt een "Existenzfrage"³¹. Laatstgenoemde ziet evenwel ook positieve gevolgen voor de territoriale staat, omdat deze door de concurrentie van de kerkelijke rechtbanken gedwongen was om zijn rechtspraak te moderniseren. In de Nederrijnse territoria kan worden vastgesteld dat de landsheren redelijk succesvol zijn geweest bij het indammen c.q. terugdringen van de competentie van de kerkelijke rechtbanken. De landsheren sloten regelmatig concordaten met de Keulse bisschop of verkregen pauselijke privileges die in beide gevallen de competentie van de kerkelijke rechtbanken in de desbetreffende territoria beperkten; zij maakten ook handig gebruik van de schisma's in de veertiende en vijftiende eeuw om hun positie te versterken; zij kregen greep op de geestelijkheid via patronaatsrechten en prebenden³²; vaak ook wisten zij op het gebied van de "causae spirituales" terrein op de kerkelijke rechtbanken te veroveren³³. Alles bij elkaar genomen blijft hier de indruk achter dat de ontwikkelingen vooral door machtspolitieke factoren werden bepaald³⁴.

Over de toestand in Gelre kan hier in het kort het volgende medegedeeld worden. Op de eerste plaats is het aannemelijk dat geestelijken en geestelijke instellingen zich in Gelre gelijk elders hebben beroepen op het "privilegium fori", dat inhield dat zij zowel in civiele als criminele zaken alleen voor kerkelijke rechtbanken gedaagd konden worden. Uit de tijd van bisschop Frederik van Blankenheim van Utrecht (1393-1423) is verder de

de verhouding tussen wereldlijke en geestelijke rechtspraak in criminele zaken hoofdstuk VI, § 4.1 en 4.13.

³⁰ Joosting/Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak*.

³¹ Janssen, *Landesherrschaft und Kirche*, p. 15.

³² Over het belang van landsheerlijke patronaatsrechten om de geestelijkheid in de greep te krijgen: Jongkees, *Staat en Kerk*, p. 276-298; Van Peteghem, *Het patronaatsrecht*, p. 202-208.

³³ Vgl. hoofdstuk VI, § 4.13.

³⁴ Janssen, *Landesherrschaft und Kirche*, p. 14-42; Naendrup-Reimann, *Territorien und Kirche*, p. 140.

tekst overgeleverd van een tussen deze bisschop en de hertog van Gelre te sluiten concordaat dat onder andere de werking van het privilegium fori in een aantal opzichten beperkte. De tekst is ongedateerd en waarschijnlijk een concept; het is niet bekend of dit concordaat in werking is getreden. Het rekende twee soorten zaken tot de competentie van de kerkelijke rechtbanken. Op de eerste plaats hoorden daartoe "gheestlike renten ende ander gheistlike zaken"; op de tweede plaats konden personen in geval van rechtsweigeren door hertog of ambtman in een wereldlijke zaak zich tot een kerkelijke rechtbank wenden³⁵. Dit laatste zal voor de landsheerlijke rechtspraak hebben gewerkt als een stok achter de deur die de rechtszekerheid in Gelre zal hebben versterkt. In hoeverre de in dit concordaat vervatte regelingen nieuw waren, is een moeilijk te beantwoorden vraag. De in het concordaat opgenomen regel dat geestelijken in wereldlijke zaken voor het wereldlijk gerecht moesten procederen is in ieder geval aantoonbaar ouder. De graaf van Gelre had reeds in 1316 in het stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden bepaald dat geestelijken net zoals leken over onroerend goed voor de schepensbank van Zaltbommel moesten procederen. Op dit punt probeerde de graaf dus de werking van het privilegium fori te beperken³⁶. De regel dat over geestelijke renten niet voor een wereldlijke maar voor een kerkelijke rechtbank moest worden geprocedeerd, is ook ouder dan het genoemde concordaat: in 1381 verbood de hertog namelijk in een bevelbrief voor de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden het procederen over geestelijke renten voor de wereldlijke rechtbanken. Wel moest deze ambtman zo nodig door middel van panging de geestelijke renten invorderen³⁷. De praktijk was dus dat het vonnis in dit soort zaken werd geveld door een kerkelijke rechtbank, maar dat vervolgens gebruik moest worden gemaakt van de sterke arm van de hertogelijke ambtman om het ten uitvoer te leggen. In het meergenoemde concordaat wordt niet verklaard wat onder "gheestlike renten ende ander gheistlike zaken" moet worden verstaan. In 1441 heeft hertog Arnold evenwel een opsomming gegeven van de zaken die toen vanouds onder de geestelijke rechtspraak vielen. Hij rekende daartoe "drije punten, als geistliken leenen ende praventen, hijlixsaken, ende geistliken testament". Slechts in deze drie zaken moesten de Gelderse onderdanen in de visie van de hertog voor een kerkelijke rechtbank tegen elkaar procederen³⁸.

De hertogen van Gelre zijn de afzonderlijke geestelijke instellingen die buiten Gelre waren gevestigd nog tegemoet gekomen door deze bij privilege te gunnen dat al hun rechtszaken aan de competentie van de ambtsgerechten en stedelijke gerechten onttrokken zouden zijn en dat deze zaken reeds

³⁵ Joosting/Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak*, p. 120-121.

³⁶ Nijhoff, I, nr. 167 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316). p. 166

³⁷ OA Zaltb, inv. 131, f. 36v (11-01-1381)

³⁸ Nijhoff, IV, nr. 198 (31-05-1441) p. 180, Janssen, *Landesherrschaft und Kirche*, p. 22 vermeldt dat de graaf van Kleef in 1402 ook deze drie zaken tot de competentie van het geestelijk gerecht rekende, alsmede zaken die onder het seendgerecht vielen. Deze laatste waren puur kerkelijke aangelegenheden, de "causae spirituales", hij merkt ook op dat in Gulik-Berg alleen de drie genoemde zaken tot het geestelijk gerecht behoorden

in eerste instantie door de hertog en zijn raad zouden worden behandeld. Vanaf het midden van de veertiende eeuw hebben de hertogen aan verschillende kloosters en kapittels buiten Gelre dit soort privileges verleend³⁹. Voor zover bekend werden zulke privileges niet verleend aan binnen Gelre gelegen geestelijke instellingen.

Conflicten zijn in de praktijk niet uitgebleven. De schaarse bronnen dienaangaande laten zien dat deze conflicten zich vooral op het gebied van de contentieuze rechtspraak afspeelden. De geestelijken wraakten de wereldlijke rechtbanken, ook als het ging om procedures over onroerend goed van geestelijke instellingen⁴⁰. De hertog protesteerde tegen vervolging van zijn onderdanen voor een kerkelijke rechtbank⁴¹.

De ambtman had niet alleen rekening te houden met de beperkingen die de geestelijke rechtspraak en hertogelijke privileges voor geestelijke instellingen hem oplegden. Daarnaast waren nog bepaalde personen en goederen aan zijn rechterlijke bevoegdheid onttrokken. Leden van adel en ridderschap en hertogelijke ambtenaren namen namelijk een geprivilegeerde positie in, omdat zij aan de strafrechtelijke competentie van de plaatselijke gerechten waren onttrokken en voor de hertog en zijn raad te recht moesten staan⁴². Deze regel gold niet voor de vrijwillige en contentieuze rechtspraak

³⁹ Voor het kapittel van Xanten Weiler, *LIB Xanten*, nr 808 en 809 (19-02-1350), *ibidem*, nr 841 (08-07-1352) de hertog reserveert alle conflicten waarbij het kapittel is betrokken voor zijn hertogelijke raad, Wilkes, *Inventar Xanten*, nr 712 (24-10-1379) vermeldt dat de proost van Zutphen door de hertog was aangesteld als rechter in conflicten waarbij het kapittel was betrokken, *ibidem*, nr 1036 (19-10-1404) de hertog bevestigt de vroeger verleende exempties van het wereldlijk gerecht en bepaalt tevens dat conflicten beslecht zullen worden door de hofmeester en de hertogelijke raad Voor de Paulusabdij te Utrecht RAG, *heren Culemb*, inv 5939, f 2r (31-03-1403) Voor de Duitse Orde *Nijhoff*, III, nr 204 (28-10-1395) In 1474 beriep het Duitse Huis te Utrecht zich op dit privilege toen het in de Over-Betuwe werd gedaagd, volgens de bevelbrief in HA, Buren inv 88, nr 10 (28-06-1474) werd de ambtman bevolen het proces op te schorten Voor het Domkapittel te Utrecht Joosting/Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak*, p 124-125 (21-02-1399), *ibidem*, p 342-343 (28-04-1506) met bevel aan ambtlieden om vorderingen tegen kapittel niet ontvankelijk te verklaren op straffe van boete Voor het kapittel van Gorkum HA, inv 17, f 77r-v (11-09-1409) Voor het kapittel van Sint-Marie te Utrecht HA, inv 16, f 95v (10-12-1517). Voor de Kartuziers te Koblenz HA, inv 18, f 58r-v (31-05-1522)

⁴⁰ *Archief Duitse Orde*, inv 2816 (z j) het betreft een proces over een testament, door het verband met inv 2815 (13-11-1459) moet dit stuk op het jaar 1459 gedateerd worden, GA Utrecht, *Raad*, I, inv 20-I, p 89-93 (08-11-1488) protest door de deken van Oudmunster tegen panding van onroerend goed van het klooster Gaesdonk door de ambtman van Neder-Betuwe wegens achterstallige dijkklanten

⁴¹ Joosting/Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak*, p 272-273 (24-07-1495) de hertog protesteert hier naar aanleiding van een procedure die door het kapittel van Sint-Jan te Utrecht bij een kerkelijke rechtbank aanhangig was gemaakt tegen een Gelderse onderdaan met betalingsachterstand, waarbij de hertog stelde dat de vervolging voor het geestelijk gerecht geschiedde "boven den guetlickten averdrage, wy verstaen hyrbevoerens by onsen vurheren ende vaderen mitten Sticht averdragen syn, dat men onse ondersaten vur schade ende scholt nyet bannen noch mitter geistelicke censuren belasten solde" met de toevoeging dat de Gelderse hertogen vanouds de geestelijke instellingen recht hadden laten geschieden terzake van hun vorderingen, *ibidem*, p 469 (24-03-1525) de hertog verzoekt de officiaal te bewegen een proces te stoppen, omdat beide partijen leken zijn en het om "prophaen saicken" handelt

⁴² De Vries, *Het karakter*, p 91-92 Meer in het algemeen over deze kwestie De Win, *De rechts-*

in civiele zaken.

Alle hertogelijke goederen vielen zowel wat betreft de vrijwillige als de contentieuze rechtspraak niet onder de competentie van de plaatselijke gerechten. Tot deze hertogelijke goederen moeten de lenen en domeinen gerekend worden, ongeacht of deze wel of niet verpand waren. In strijd met deze regel werd soms toch over deze goederen een proces gevoerd voor een plaatselijk gerecht. Als de hertog dit ter ore kwam, gaf hij opdracht om de procedure te stoppen⁴³.

3. Beoorkonding en protocollatie

De hierna te schetsen ontwikkeling van de rol van de landsheerlijke richter bij de vrijwillige en contentieuze rechtspraak in de verschillende ambten kan gereconstrueerd worden met behulp van de oorkonden die als bewijsstukken van deze vormen van rechtspraak bewaard zijn gebleven. De oorkonden zelf weerspiegelen in hun uiterlijke en innerlijke kenmerken de wijze waarop en de mate waarin de landsheerlijke richter betrokken was bij de vrijwillige en contentieuze rechtspraak. Tot in het eerste kwart van de veertiende eeuw is er nog een grote verscheidenheid in de vorm van de oorkonden vast te stellen, maar ook verschijnt in deze periode het type oorkonde dat zich tot omstreeks het midden van de vijftiende eeuw zal handhaven, te weten de oorkonde waarin de ambtman als enige oorkonder optreedt en die hij als enige bezegelt. We zullen dit type oorkonde in het vervolg als *ambtmansoorkonde* aanduiden⁴⁴. In de regel worden in een dergelijke oorkonde ook twee gerichtslieden als getuigen van de gerechtelijke handeling genoemd, een enkele keer zijn het er meer dan twee. Alleen in het Rijk van Nijmegen komen tot in de vijftiende eeuw oorkonden voor waarin twee Nijmeegse schepenen te zamen met de burggraaf of diens plaatsvervanger oorkonden en zegelen⁴⁵. Toch stuit men ook hier op oor-

positie, p. 230-236; van de *ibidem*, p. 246-248 vermelde voorkeursbehandeling van edelen is, met uitzondering van enkele gevallen van milde bestrafing van ambtsdelicten, niets gebleken in het kwartier van Nijmegen.

⁴³ HA, inv. 143A, nr. 275 (03-04-1525): bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe om een conservatoir beslag op twee stukken land te Elst onmiddellijk op te heffen omdat dit hertogelijke lenen zijn, tevens om de eisende partij erop te wijzen dat procederen over deze lenen slechts kan geschieden voor de hertog in zijn hoedanigheid van leenheer.

⁴⁴ Voor het oudste voorbeeld in de Duffelt: HStAD, *Stift Bedburg*, Repertorien und Handschriften 1, f. 194r. (07-02-1316); in het Rijk van Nijmegen: Weiler, *UB Xanten*, nr. 398 (28-05-1307); in Maas en Waal: Scholten, *Grafenthal*, nr. 81 (10-02-1301); in de Betuwe: RAG, *huis Doornenburg*, inv. 70 (25-09-1305). De term zelf komt weinig voor in de bronnen; zie bijv. FSSA, *Seeland*, Hs. I, p. 81 (16-10-1438): "amptmansbrief" en Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr. 305, p. 338 (13-02-1441): "amptmansbrief". Ook de term "richtersbrief" komt voor, zie bijv. noot 52. Omdat het begrip brief in de moderne Nederlandse archiefterminologie niet hetzelfde is als een oorkonde, is hier de voorkeur gegeven aan de term *ambtmansoorkonde*.

⁴⁵ Weiler, *UB Xanten*, nrs. 548 (15-06-1323) en 700 (04-07-1339); ARA, *Limburg-Stirum*, inv. LJ 23

konden die, zoals in de andere ambten door de ambtman, door de burggraaf alleen uitgevaardigd en bezegeld zijn met twee gerichtslieden als getuigen⁴⁶. In de periode vóór ongeveer het jaar 1325 zien we in alle ambten een grote vormvrijheid op het stuk van redactie en validatie van de oorkonden. We zien oorkonden waarin de ambtman te zamen met anderen oorkondt en zegelt⁴⁷, of wel alleen oorkondt maar niet alleen zegelt⁴⁸. Eén keer is de burggraaf medeoorkonder met schepenen en raden van Nijmegen, waarbij ze gezamenlijk het stadszegel aan de oorkonde laten bevestigen⁴⁹. Wanneer de richter van Maas en Waal in 1294 oorkondt, laat hij de heer van Batenburg zegelen, omdat hij zelf geen zegel heeft; de heer van Batenburg is hierbij geen partij en zegelt dus uitsluitend om de oorkonde bewijskracht te geven⁵⁰. De richter van de Betuwe doet zo iets met hetzelfde doel wanneer hij als enige een oorkonde van de deken en het kapittel van Xanten zegelt, waarin dezen hun goedkeuring hechten aan de overdracht van een van hun tijsgoederen in de Betuwe⁵¹. De ambtmansoorkonde, die na 1325 vrijwel het alleenrecht krijgt, met de ambtman als enige oorkonder en zegelaar, kunnen we beschouwen als de weerspiegeling van de vooraanstaande rol die de ambtman bij de rechtspraak als voorzitter van het ambtsgerecht is gaan spelen. Daarbij moet opgemerkt worden dat ambtmansoorkonden in de periode 1325-1350 uitsluitend de vrijwillige rechtspraak betreffen; na 1350 verschijnen ook ambtmansoorkonden op het gebied van de contentieuze

(26-02-1329) en inv. LJ 24 (29-09-1335), De Fremery, *Cart Mariënweerd*, nr. 360 (12-03-1330), Scholten, *Grafenthal*, nrs 161 (13-12-1331) en 204 (01-07-1364), *ibidem*, p. 195 (09-01-1403), Nijhoff, I, nr. 271 (29-03-1333), AHB, inv. 6248 (13-09-1339), een overdracht van een erfenis gelegen in schependom en Rijk wordt beoorkondt door 'Johannes Puls borchgravius Novimagensis et iudex Imperii' en twee Nijmeegse schepenen RAG, *Commanderij St Jan*, inv. 152 (19-12-1416). Een vestiging van een lijfacht op goederen die in het schependom en in het Rijk zijn gelegen geschiedt ten overstaan van burggraaf en twee schepenen, die tevens als gerichtslieden optreden OA Nijm, inv. 3258, f. 159v (27-11-1415) en RAG, *Diverse charters*, 03-01-1475. Nijmeegse schepenen treden ook een enkele maal op met goederen die uitsluitend in het Rijk zijn gelegen en noemen zich dan ook schepenen en gerichtslieden *Rekenk*, charterverz. nrs 1561 en 1562 (beide 27-02-1424).

⁴⁶ OA Nijm, inv. 577, f. 13r (landrecht RvN ca. 1390) bepaalt dat overdrachten in stad en schependom moeten geschieden ten overstaan van burggraaf of onderrichter en schepenen en in het Rijk ten overstaan van burggraaf en gerichtslieden.

⁴⁷ In het Rijk van Nijmegen zegelt de burggraaf of richter te zamen met schepenen Sloet, OGZ, nrs 631 (20-07-1242) en 717 (13-03-1250), Weiler, *UB Xanten*, nrs 140 (18-02-1243) en 397 (27-05-1307), De Fremery, *Cart Mariënweerd*, nr. 86 (06-04-1266) en zie verder noot 45. In Maas en Waal Scholten, *Grafenthal*, nr. 115 (25-07-1310) de richter van Maas en Waal en de dagelijkse richter van Druten oorkonden, bezegeling door de richter van Maas en Waal, de pastoor van Beuningen en Johannes de Asperen als de overdragende partij, een vergelijkbaar geval *ibidem*, nr. 114 (22-05-1310).

⁴⁸ In het Rijk van Nijmegen Weiler, *UB Xanten*, nr. 311 (20-01-1291), HStAD, *Stift Kranenburg*, Urk. 24 (11-02-1357). In de Duffelt Sloet, *Bedbur*, nr. 57 (07-02-1316). In Maas en Waal Weiler, *UB Xanten*, nrs 367 en 368 (beide 18-09-1304) en 791 (15-10-1348). In de Betuwe OSU, nr. 2119 (juni 1282), Scholten, *Grafenthal*, nr. 118 (13-05-1312), Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding*, IV, codex diplomaticus, nr. 24, (29-05-1322).

⁴⁹ Scholten, *Grafenthal*, nr. 50 (25-05-1287).

⁵⁰ Scholten, *Grafenthal*, nr. 68 (23-02-1294).

⁵¹ RAG, *Commanderij St Jan*, inv. 167 (26-06-1321).

rechtspraak

Omstreeks het midden van de vijftiende eeuw treedt er nog een verandering op in de uiterlijke vorm van de ambtmansoorkonde. De landrechten van Maas en Waal (1443), de Over-Betuwe (1445) en Neder-Betuwe (1439) bepalen dat ambtmansoorkonden voortaan door twee gerichtslieden medebezegeld moeten worden⁵². Dit zijn in de praktijk steeds de twee gerichtslieden die in de oorkonden zelf als getuigen worden vermeld. Vanaf de datum van uitvaardiging van de respectievelijke landrechten behoren aan de ambtmansoorkonden dus drie zegels te hangen⁵³. Het Rijk van Nijmegen heeft een dergelijk landrecht niet ontvangen, maar ook hier vindt de praktijk van de medebezegeling door twee gerichtslieden ingang, al wordt deze hier niet consequent toegepast⁵⁴. In de Duffelt ziet men deze praktijk eveneens opkomen, maar ook hier is hij niet consequent doorgevoerd⁵⁵. Door het ontbreken van landrechten voor het Rijk en voor de Duffelt die een dergelijke bezegeling voorschrijven, zal het zegelen door twee gerichtslieden hier ook niet verplicht zijn geweest. De drie eerder genoemde landrechten noemen geen reden voor de medebezegeling door twee gerichtslieden. Evenmin geven andere bronnen mogelijke redenen voor deze maatregel. Aanwijzingen dat de bezegeling door alleen de ambtman in de praktijk niet voldeed, zijn er ook niet. Voor de partijen bood een driedubbel bezegelde oorkonde in ieder geval meer zekerheid dan een enkel gezegelde, al moet er wel bij gezegd worden dat er van toen af aan ook aan de twee gerichtslieden zegelgeld betaald moest worden, gelijk dat al steeds aan de ambtman betaald werd⁵⁶.

Qua dictaat laten de oorkonden waarin de ambtman nog niet als enige oorkonder en zegelaar optreedt een grote verscheidenheid zien. Hoogst-

⁵² HA, inv 27, f 5v (landrecht NB 30-04-1439) "Voert soe willen wij dat onse amptman in Nederbetue voortan gheen richtersbrieve geven off besegelen en sal, die twe gherichtslude die dairover staen sullen, en sullen dat medebesegelen"

⁵³ De vroegste voorbeelden in Maas en Waal Gaesdonk, cart , f 265r-v (11-08-1444), in Over-Betuwe AHB, inv 5479 (15-11-1448), in Neder-Betuwe RAU, Oudmunster, inv 1833 (10-01-1440)

⁵⁴ Het vroegste voorbeeld van bezegeling door burggraaf en twee gerichtslieden in het Rijk van Nijmegen Rekenk, charterverz., nr 1565 (24-07-1451) Bezegeling door de burggraaf alleen sindsdien RAG, huis Ampsen, inv 272 (05-02-1454), RAG, Lith de Jeude, inv 499 (29-10-1462), HStAD, Stift Kranenburg, Urk 42 (21-05-1476), GA Nijm, Broederschappen, cart C, f 57v-58r (27-07-1481), RAG, heren Culemb, inv 6119 (14-08-1486), RAG, huis Vornholz, inv 933 (11-09-1496)

⁵⁵ Het vroegste voorbeeld betreft een bezegeling door de richter en slechts een gerichtsmen ARA, Limburg-Stirum, inv LH 36 (09-11-1442), twee andere in de oorkonde genoemde gerichtslieden zegelen niet bij gebrek aan een zegel Bezegeling door richter en twee gerichtslieden in FSSA, Seeland, Hs I, p 65, nr 36 (24-04-1443) Bezegeling door de richter alleen sindsdien ARA, Limburg-Stirum, inv LH 35 (12-11-1442), inv LF 32 (22-12-1443), inv LC 60 (23-03-1445) en inv LF 35 (09-09-1445)

⁵⁶ Het zegelgeld werd lang niet altijd door de ambtman in zijn rekeningen verantwoord, dit is alleen bekend van de ambtman van Over-Betuwe over de jaren 1446 t m 1472 Zie HA, inv 574 t m 583, waar zegelgeld van richtersbrieven als aparte inkomstenpost wordt vermeld Gebruikelijker was waarschijnlijk dat de ambtmannen het zegelgeld voor zichzelf behielden Zie daarvoor hoofdstuk II, noot 113

waarschijnlijk betreft het bij de vrijwillige rechtspraak in veel gevallen destinatarisuitvaardigingen, hetgeen natuurlijk bij de daarna opkomende ambtmansoorkonde eveneens vaak het geval kan zijn geweest. Nevenbedingen waarin de toepasselijkheid van het Romeinse recht en van het kanonieke recht of het beroep op Romeinsrechtelijke excepties wordt uitgesloten, doen vermoeden dat het dictaat van de oorkonden waarin deze nevenbedingen voorkomen uit geestelijke kringen afkomstig is⁵⁷. Een drietal oorkonden uit het archief van het kapittel van de Dom te Utrecht⁵⁸, twee uit het archief van het kapittel van Xanten⁵⁹ en een uit het archief van de abdij Kamp⁶⁰ kunnen daarom alleen al op basis van dergelijke verwijzingen naar Romeins en kanoniek recht als hoogstwaarschijnlijke destinatarisuitvaardigingen worden beschouwd. Met de opkomst van de ambtmansoorkonde gaat het dictaat een grotere mate van uniformiteit tonen. Gaat het om vrijwillige rechtspraak, dan zegt de ambtman bij voorbeeld in de intitulatie dat voor hem als richter in het ambt X. en voor de gerichtslieden de partijen in het gerecht verschenen zijn, waarna de desbetreffende vrijwillige rechtshandeling wordt beschreven en eventueel nadere voorwaarden worden toegevoegd. Ook het dictaat van de ambtmansoorkonden betreffende de contentieuze rechtspraak kende overigens een grote mate van uniformiteit. Aan het eind van de oorkonden volgen de namen van twee gerichtslieden, zegelaankondiging en datum. De plaats van handeling wordt niet altijd aangegeven en in het Rijk van Nijmegen zelfs nooit. Tot ongeveer het midden van de veertiende eeuw overheerst het Latijn en na die tijd het Middelnederlands. De eerste Middelnederlandse oorkonden stammen al uit het begin van de veertiende eeuw⁶¹.

Mag er dan in de loop der tijden enige verscheidenheid zijn opgetreden in de vorm van de ambtmansoorkonden, zij hebben alle steeds dezelfde functie gehad. Namelijk die van bewijsoorkonde of bewijsstuk voor een van de partijen die bij de rechtspraak betrokken is en die verzocht heeft om het door de gerichtslieden uitgesproken vonnis op schrift te laten stellen en te laten bezegelen. De vrijwillige rechtshandeling kreeg rechtsgevolg door deze ten overstaan van het gerecht te laten geschieden; de uitvaardiging van een oorkonde was dus niet noodzakelijk voor de totstandkoming en de rechtsgeldigheid van de verrichte rechtshandeling, maar geschiedde facultatief. Om op een later tijdstip de rechtsgeldigheid van de verrichte rechtshandeling te kunnen staven waren de getuigen aanwezig, in welke kwaliteit al op het einde de dertiende eeuw de gerichtslieden optraden. Dezen hadden natuurlijk niet het eeuwige leven met alle nadelige gevolgen van dien voor

⁵⁷ Vgl. Hermesdorf, *Renuntiaties*, p. 419-420; ook Schlosser, *Die Rechts- und Einredeverzichtsformeln*, p. 108.

⁵⁸ OSU, nr. 2991 (18-11-1300); deze oorkonde wordt niet vermeld door Hermesdorf, *Renuntiaties*; RAU, *Domkapittel*, inv. 1364 (22-12-1310) en inv. 1368. (06-12-1312).

⁵⁹ Weiler, *UB Xanten*, nrs. 396 (24-05-1307), 397 (27-05-1307) en 399 (29-05-1307).

⁶⁰ HStAD, *Abtei Kamp*, Urk. 339 (17-09-1314).

⁶¹ Het oudste charter met Middelnederlandse tekst in het Rijk van Nijmegen: RAG, *huis Hoekelum*, inv. 49 (18-09-1357); in de Duffelt: Weiler, *UB Xanten*, nr. 755 (10-04-1346), in Maas en Waal: RAL, *huis Scheres*, inv. 915 (15-12-1339), in de Betuwe: Scholten, *Grafenthal*, nr. 118 (13-05-1312).

de partijen indien de verrichte rechtshandeling later moest worden bewezen. Daarom vindt men bij voorbeeld in enkele vroege oorkonden aangaande vrijwillige rechtspraak zinsneden waarin wordt betoogd dat de schriftelijke vastlegging in de vorm van een oorkonde moest dienen als bewijsmiddel naast of in de plaats van de getuigen⁶². In de latere ambtmansoorkonden treft men dit soort overwegingen niet meer aan of slechts de plichtmatige frase dat de zegels tot meerdere zekerheid aan het charter worden gehangen. Klaarblijkelijk is de ambtmansoorkonde dan reeds geheel ingeburgerd als het primaire bewijsmiddel, dat de getuigen naar de achtergrond heeft gedrongen. Wel bleef het opmaken van een oorkonde facultatief⁶³.

Voor zover dit op basis van de archivalische overlevering valt na te gaan, vormen de oorkonden de oudste vorm van schriftelijke vastlegging van de rechtspraak. Het is niet vast te stellen op welk tijdstip de ambtsge rechten zijn begonnen met het protocolleren van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak; de literatuur in dezen geeft weinig aanknopingspunten en concentreert zich grotendeels op de protocollatie van de stedelijke rechtspraak⁶⁴. Wat de huidige provincie Gelderland betreft kan vastgesteld worden dat er geen protocollen van plattelandsgerechten bewaard zijn gebleven die ouder zijn dan de vijftiende eeuw, maar dit zegt natuurlijk niet alles over het aanvangstijdstip van de protocollatie⁶⁵. Protocollen van de plattelandsgerechten in het kwartier van Nijmegen zijn bewaard gebleven vanaf de jaren dertig van de vijftiende eeuw, maar dit zijn wel voor het overgrote

⁶² Zie Sloet, *OGZ*, nr. 850 (02-02-1262): "Quum hominum memoria labilis est et de die in diem supracrescentibus novis vetera de facili elabuntur, nos utique rem, nostro tempore gestam, voce testium et scripti noticia duximus perhennari."; Weiler, *UB Xanten*, nr. 366 (07-09-1304): "Item supradictus Theodericus de Alfien et sui instantissime predicto domino preposito supplicabunt, ut suas litteras patentes sub suo sigillo tradat dominis Xantensibus predictis super pretaxatis bonis, sic quod ipsis dominis in perpetuum maneat firmum et securum. Quibus patentibus litteris ipsius prepositi predictus Theodericus de Alfien et sui procurabunt et obtinebunt cum effectu sigillum illustris viri domini predicti .. comitis Gelrensis nichilominus apponi pro securitate maiori habenda. Item litteram patentem .. iudicis, sub quo predicta bona existunt sita, ipsis dominis ad maiorem cautelam nichilominus procurabit cum effectu". *OSU*, nr. 2119 (juni 1282): "Ne ea, que aguntur in tempore, per lapsum temporis oblivioni tradantur, ad confirmandam hominum, que labilis est, memoriam provide inventum est testimonium litterarum".

⁶³ Voor zover bekend vermeldt alleen het landrecht van de Over-Betuwe van 1383 dit nadrukkelijk: *OA Arnhem*, inv. 1075, f. 21r: "Ten yersten wie des richters te doen heeft te sitten over vurwerden, vertichnissen off over wat saken dattet sijn, dat sall die richter doen, die nu ter tijt is of namails wesen sall, off vier schillinge cleyns payments als genghe ende gheve is, als men hem dat sijnt ende bidt, sonder vertoch. Ende begheert men daer brieve aff, die sall onse richter doen maken sijnen gezworen schrijver. Ende sall die brieve segelen bynnen der neester maent, na dyen dat die saken geschiet weren, ende daer sall die richter aff hebben twijntich scillinge ende die schrijver twelff schillinge als genghe ende geve is".

⁶⁴ Vgl. bijv. Kossmann-Putto, *Kamper Schepenacten*, p. 13-22; Cerutti, *De schepenbank*, p. 47-87, speciaal p. 47-50; Spierings, *Het schepenprotocol*, p. 109-158; Nève, *De overdracht van onroerend goed*, p. 36; Oordelboeken van de Drentse etstoel zijn bewaard vanaf 1399; zie Keverling Buisman, *De Etstoel*, p. 1-7.

⁶⁵ Zie het overzicht van rechterlijke archieven in *De archieven in Gelderland*, p. 9-21; een van de vroegste vermeldingen van een "gesworen schriver" en zijn "signait" is te vinden in *HA*, inv. 618 (rek. ambtman BWenTW 13-04-1400 tot 02-04-1402) f. 2v.

deel uitsluitend protocollen van de contentieuze rechtspraak. Het schijnt dat in de vijftiende eeuw aan het protocolleren en het bewaren van de gerechts-signaten niet bijzonder veel zorg is besteed. De landrechten van het Rijk van Nijmegen, Maas en Waal en Over-Betuwe uit de tijd van hertog Karel van Gelre gewagen van grote onverschilligheid en slordigheid ten aanzien van het bijhouden en bewaren van de signaten. Het landrecht van Over-Betuwe (1493) stelt dat de gerechtsschrijver de signaten bewaarde, hetgeen 's lands onderzaten tot nadeel had gestrekt. Daarom werd bepaald dat het bewaren van het signaat voortaan zou vallen onder de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de ambtman, de gerechtsschrijver en twee per gerecht daartoe namens de ridderschap gekozen gerichtslieden⁶⁶. De landrechten van het Rijk van Nijmegen en van Maas en Waal (beide uit 1532) laten zich evenzo in bezorgde bewoordingen uit over de toestand van de gerechts-signaten en schrijven soortgelijke regelingen als in de Over-Betuwe voor met betrekking tot het bewaren daarvan. Het landrecht van het Rijk van Nijmegen is nog het meest gedetailleerd over de wijze waarop de signaten bewaard dienden te worden. Dit diende namelijk te geschieden in kisten die van sloten waren voorzien en die zouden moeten staan in de kerken van de plaatsen waar het gerecht zitting hield, respectievelijk Wijchen en Beuningen. De schrijver en de twee gerichtslieden van elk gerecht zouden van de kist elk een eigen sleutel hebben. Elke kist moet derhalve drie sloten gehad hebben⁶⁷. Het landrecht van Maas en Waal noemt ook het bewaren van de signaten onder de gezamenlijke hoede van de gerechtsschrijver en twee gerichtslieden; de kisten en de sleutels worden hier niet genoemd, maar het mag niet uitgesloten worden geacht dat in de kerken van de Maas en Waalse gerechtsplaatsen ook dergelijke kisten stonden, althans neergezet moesten worden⁶⁸. Het is mogelijk dat de bepalingen in het landrecht van Over-Betuwe over het bewaren van de signaten eveneens het gebruik van een dergelijke archiefkist impliceerden.

4. Aard en inhoud van de vrijwillige rechtspraak

4.1 Algemeen

De vrijwillige rechtspraak die ten overstaan van de ambtman plaatsvond, beperkte zich tot transacties met onroerend goed, waaronder eigen-

⁶⁶ OA Nijm., inv. 3252 (landrecht OB 31-10-1493): "Voirt so als onsse lantschriver van Averbetuwe dye singnaiten ende ind gerichtbuecke alleyn in synen bewaernisse to halden ind to hebben plege, dair waill eertytz onssen ondersaiten vurs. gebroeck inne gevallen iss, wyllen wy dat die singnaiten ind gerichtboicken van nu voortaan liggen ende gestalt sullen werden in handen ons amptmans ind lantschrijvers ind twee gelaefflicker gerichtsmannen in elcken bancken die dairtho opten yrsten gerichtdaighen voirs. van den ritteren ende knechten ain yegelicker bancke sementlick off dat merendeel van on gekoeren sullen worden".

⁶⁷ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 463-464 (landrecht RvN 15-09-1532).

⁶⁸ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 457 (landrecht MenW 1532).

domsoverdrachten van onroerend goed het meest voorkwamen. De gerechtelijke levering van onroerend goed was op het platteland van het kwartier van Nijmegen facultatief. Niets wijst erop dat de gerechtelijke levering verplicht was en het veelvuldig voorkomen van oorkonden van onderhandse leveringen bevestigt dit. Desalniettemin hebben partijen in veel gevallen de voorkeur gegeven aan een gerechtelijke levering boven een onderhandse. De gerechtelijke levering was namelijk wel de beste manier om het rechtsgevolg van de vrijwillige rechtshandeling tegen derden te laten werken. Beschikte men daarnaast nog over een oorkonde die door de ambtman ten bewijze van de gepasseerde vrijwillige rechtshandeling was uitgevaardigd, dan kon men tot in lengte van dagen zijn rechten bewijzen en geldend maken. Slechts aanzienlijke personen, die meestal over een eigen zegel beschikten, was het gegeven om zelf oorkonden uit te vaardigen. Had men als procespartij niet een schriftelijk bewijsstuk tot zijn beschikking, dan was het zeer de vraag of getuigen nog te achterhalen waren en of een gerechtsprotocol nog beschikbaar was. Het is daarom niet te gewaagd om te stellen dat de landsheerlijke ambtman en het door hem voorgezeten gerecht hun belangrijke rol bij transacties met onroerend goed grotendeels dankten aan de rechtszekerheid die zij partijen tegenover derden konden bieden. Voor de landsheer en de ambtman sneed het mes aan twee kanten: de voorkeur van de ingezetenen voor de gerechtelijke levering verstevigde het landsheerlijk gezag en daarnaast was de gerechtelijke levering een bron van inkomsten. Het bovenstaande betekent evenwel niet dat andere dan door de ambtman opgestelde en bezegelde oorkonden voor het gerecht niet als bewijsstuk geaccepteerd werden. Zo kent het landrecht van de Betuwe uit 1327 aan een oorkonde bezegeld door de ambtman dezelfde bewijskracht toe als aan een die door een schuldenaar is bezegeld⁶⁹. Ook enkele dingtalen (voorschriften en formules voor een proces) uit de vijftiende eeuw voorzien in de mogelijkheid om niet alleen met ambtmansoorkonden, maar ook met door private personen bezegelde oorkonden een vordering bij het gerecht aanhangig te maken⁷⁰. Het landrecht van het Rijk van Nijmegen van 1532 erkende verder nog de geldigheid van de oorkonden die door erfpachters waren geëxpédieerd, een type oorkonde dat op dat tijdstip de ambtmansoorkonde al ernstige concurrentie had aangedaan⁷¹.

De grote diversiteit die we bij de vrijwillige rechtspraak in de middeleeuwse steden aantreffen, is bij de plattelandsgerechten in het kwartier van Nijmegen vrijwel afwezig: financiële transacties, vestigingen van erfdiensbaarheden, huwelijksvoorwaarden en testamenten zijn zaken die niet of bij uitzondering voor het gerecht ten plattelande gepasseerd worden⁷². De vrijwillige transacties die door de plattelandsgerechten behandeld worden, hebben uitsluitend betrekking op overdracht, bezwaring of het in pacht of tijns geven van onroerende zaken. Rechtshandelingen met onroerende

⁶⁹ Nijhoff, I, nr. 219, (landrecht Bet. 11-12-1327), p. 228.

⁷⁰ Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 32-34.

⁷¹ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 464, (landrecht RvN 15-09-1532). Vgl. § 1 in fine.

⁷² Vgl. daarvoor bijv. Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten* en Spierings, *Het schepenprotocol*.

zaken moesten in principe altijd gepasseerd worden voor het plaatselijk gerecht, zodat partijen wel verplicht waren om zich daarvoor tot het plaatselijk gerecht te wenden. Afgezien van het verplichte karakter van de gang naar het plaatselijk gerecht voor rechtshandelingen met onroerend goed, was de publiciteit er natuurlijk het best mee gediend dat dit juist daar geschiedde. Volontaire zaken die verder nog voor het plattelandsgerecht behandeld werden, waren overdrachten van oorkonden die betrekking hadden op een bezetting, panding of inleiding⁷³.

De vrijwillige rechtshandelingen die we in de ambtmansoorkonden terugvinden, kunnen in sommige gevallen onderdeel zijn geweest van een uitgebreidere transactie. Men heeft in het algemeen de afzonderlijke rechtshandelingen waaruit een transactie kon bestaan duidelijk onderscheiden⁷⁴. Dat een rechtshandeling in een oorkonde onderdeel was van een uitgebreidere transactie valt echter lang niet altijd uit de oorkonde zelf op te maken en de afzonderlijke rechtshandelingen hoefden ook niet allemaal voor hetzelfde gerecht verleden en beoorkond te worden. De titels van bij voorbeeld levering en bezwaring van onroerend goed worden ook lang niet altijd in de desbetreffende oorkonden vermeld. De vermelding van de titel was overigens niet noodzakelijk voor de rechtsgeldigheid van de handeling of van de oorkonde. De meest vermelde titel in de overdrachtsoorkonden is nog koop; in een dergelijk geval vermeldt de oorkonde steeds dat de koopovereenkomst voorafgaand aan de levering tot stand is gekomen. Koop en levering werden dus duidelijk onderscheiden als twee afzonderlijke rechtshandelingen, waarbij alleen de levering voor het plaatselijk gerecht plaatsvond en de koopovereenkomst onderhands werd gesloten of ten overstaan van een ander gerecht dan het plaatselijke⁷⁵. Na het sluiten van de koop en de daaropvolgende levering konden nog vrijwaring ten behoeve van de verkrijgende partij worden beloofd, zekerheid voor de betaling van de kooppenningen worden gesteld en de kooppenningen betaald worden. Twee voorbeelden uit het begin van de veertiende eeuw kunnen laten zien hoe de afzonderlijke rechtshandelingen bij een transactie met onroerend goed

⁷³ Zie hierna § 5.2

⁷⁴ Vgl. Hattenhauer, *Die Entdeckung*, p. 62-65

⁷⁵ Enkele voorbeelden van vermelding van voorafgaande koop in overdrachtsoorkonden: Scholten, *Grafenthal*, nr. 68 (23-02-1294) "quod consituti coram nobis et iudicialibus subscriptis in figura iudicii Gerhardus dictus Pannekoick de Aefferden et Phissia eius uxor, Johannes dictus de Eeke et Benedicta eius uxor recognoverunt, se vendidisse rationabiliter et iuste omnia et singula bona sua cum integritate, que apud Deest habebant et habere dinoscebantur, venerabilibus et religiosis personis abbatissae et conventui sanctimonialium de Valle comitis resignantes dicta bona renuntiando eisdem, ut iure debebant, in perpetuos usus cenohii memorati, ita quod dicti venditores deinceps in dictis bonis nullum ius habebunt" Weiler, *UB Xanten*, nr. 468 (29-04-1316) "quod coram nobis et hominibus iudicialibus subscriptis constituti tamquam in figura iudicii Iordanus de Spralant et Maria eius uxor legitima cum mundiburdio suo electo et sibi sententialiter dato voluntate libera et venditione precedente legitima bona ..., effestucando resignarunt, ita quod dictante sententia iuris iudicialium circumstantium prefati Iordanus et Maria eius uxor nichil iuris retinuerunt in bonis omnibus et singulis antedictis" RAG, *Commanderij St Jan*, inv. 328 (04-01-1326) hevet opghedraghen als in enen cope voer een recht eyghen erfliker, ewelike ende ommermer toe besittene also dat hi, noch sijn erfnamen niet mer daer reches noch an toe spreken hebben"

onderscheiden en afzonderlijk beoorkond konden worden. Deze voorbeelden komen beide uit het archief van het kapittel van Xanten. Toen Dirk van Alfen aan het kapittel de tienden en de patronaatsrechten van de kerken van Alphen en Altforst (Maas en Waal) verkocht, die hij van de kapittelproost in leen hield, werden achtereenvolgens de navolgende oorkonden uitgevaardigd. De koopakte werd op 7 september 1304 opgemaakt ten overstaan van schepenen van Nijmegen; als nevenbedingen vindt men hierin de bepalingen opgenomen dat Dirk van Alfen met zijn familieleden ten overstaan van de proost en diens leenmannen afstand zal doen, dat hij dit nogmaals zal doen ten overstaan van de plaatselijke landsheerlijke richter en gerichtsheden, dat Dirk het kapittel zal vrijwaren tegen alle mogelijke inbreuken op de rechten van het kapittel, dat hij daarvoor borgen zal stellen en zo nodig in leiding zal gaan en dat de proost een oorkonde van de overdracht zal uitvaardigen, die medebezegeld zal worden door de graaf van Gelre⁷⁶. De overdracht te Alphen ten overstaan van de richter van Maas en Waal is gedateerd op 18 september⁷⁷. Deze richter heeft op dezelfde datum ook een oorkonde geëxpedieerd waarin Dirk van Alfen zekerheid stelt voor de vrijwaring⁷⁸. De oorkonde van de afstand ten overstaan van de proost, die door de graaf van Gelre medebezegeld moest worden, ontbreekt. Op 29 september tenslotte liet Dirk door schepenen van Nijmegen een kwitantie uitschrijven voor de ontvangen kooppenningen⁷⁹. Het tweede geval betreft de verkoop van land te Niftrik aan hetzelfde kapittel door Willem Zebars. Het koopcontract is in dit geval op 24 mei 1307 opgemaakt ten overstaan van de officiaal en schepenen van Xanten en hierin worden de volgende bepalingen aangetroffen: Willem Zebars zal te zamen met zijn erfgenamen de goederen overdragen te Niftrik en Nijmegen; de koopprijs moet betaald worden in een nader aangeduide muntsoort; deze koopprijs kan nog verhoogd worden als bij opmeting blijkt dat het land groter is dan opgegeven in het koopcontract; blijkt het daarentegen kleiner te zijn, dan zal de verkoper het mindere uit zijn allodiaal goed bijpassen; ten behoeve van de vrijwaring zullen borgen worden gesteld; als aan al het bovengenoemde is voldaan en als er door de plaatselijke schepenen en door schepenen van Nijmegen oorkonden van zijn opgemaakt, zal de koopprijs te Nijmegen worden voldaan⁸⁰. Op 27 mei verklaarde Rudolf, broer van Willem Zebars, voor richter en schepenen van Nijmegen dat hij geen recht op het bewuste onroerende goed had⁸¹ en op 28 mei vond de overdracht te Niftrik plaats ten overstaan van de richter van Nijmegen en gerichtsheden⁸². Op 29 mei gebeurde hetzelfde ten overstaan van schepenen van Nijmegen⁸³.

⁷⁶ Weiler, *UB Xanten*, nr. 366 (07-09-1304).

⁷⁷ Weiler, *UB Xanten*, nr. 367 (18-09-1304).

⁷⁸ Weiler, *UB Xanten*, nr. 368 (18-09-1304).

⁷⁹ Weiler, *UB Xanten*, nr. 372 (29-09-1304).

⁸⁰ Weiler, *UB Xanten*, nr. 396 (24-05-1307).

⁸¹ Weiler, *UB Xanten*, nr. 397 (27-05-1307).

⁸² Weiler, *UB Xanten*, nr. 398 (28-05-1307).

⁸³ Weiler, *UB Xanten*, nr. 399 (29-05-1307); een dubbele overdracht door dezelfde partijen op verschillende plaatsen is niet ongewoon. Vgl. Hattenhauer, *Die Entdeckung*, p. 122; andere voorbeel-

Onderscheidde men aldus duidelijk de afzonderlijke rechtshandelingen en liet men deze soms voor verschillende gerechten passeren, het kwam van de andere kant ook voor dat in de ambtmansoorkonden overdracht, bezwaring of vestiging van gebruiksrechten op onroerend goed op een of andere wijze met elkaar gecombineerd werden. De afzonderlijke gerechtelijke handelingen werden dan nog wel onderscheiden, maar omdat ze achter elkaar voor hetzelfde gerecht plaatsvonden, kon men desgewenst met één oorkonde volstaan. De meest voorkomende combinatie van gerechtelijke handelingen is de transactie waarbij een eigenaar zijn goed overdraagt en vervolgens van de nieuwe eigenaar een gebruiksrecht daarop terugontvangt. Dergelijke gebruiksrechten konden van allerlei aard zijn: het overgedragen goed kon worden teruggegeven in tijns, erfpacht, tijdpacht, lijfpacht of vruchtgebruik⁸⁴. Een andere combinatie is die waarbij de eigenaar zijn onroerend goed afstaat en tegelijkertijd voor zichzelf een grondrente daarop laat vestigen ten laste van de nieuwe eigenaar: de zogenaamde voorbehouden grondrente⁸⁵.

Er is overigens een vrijwillige rechtshandeling van procedurele aard die niet op onroerend goed betrekking heeft, altijd in combinatie voorkomt en altijd slechts terloops in de oorkonden vermeld wordt: het aanstellen van een voogd ad hoc voor vrouwen en priesters. Dezen waren namelijk niet bevoegd om zelfstandig voor het gerecht op te treden en daarom werd hun voorafgaand aan de eigenlijke rechtshandeling ad hoc een voogd toegevoegd, die zij overigens zelf konden kiezen⁸⁶. De oorkonden melden slechts dat de vrouw c.q. priester optreedt met de door haar of hem ad hoc gekozen voogd, maar de daarbij gevolgde procedure wordt nooit beschreven.

4.2 Levering van onroerend goed

Volgens de gewoonte geschiedde de gerechtelijke levering van allodiaal onroerend goed voor het plaatselijke gerecht. Vanaf het einde van de dertiende eeuw vindt men verwijzingen hiernaar in oorkonden waarin overeenkomsten zijn vastgelegd die de overdracht van allodiaal onroerend goed beogen⁸⁷. Meestal betreft het hier een belofte van de vervreemder om

den hiervan: Weiler, *UB Xanten*, nrs. 479 (15-11-1316), 481 (17-11-1316) en 770 (22-08-1347).

⁸⁴ Zie hierna § 4.4.

⁸⁵ Zie hierna § 4.3.

⁸⁶ Zie hierover Van Iterson, *Vrouwenvoogdij*, p. 306-326.

⁸⁷ Vgl. noot 17 en 18 voor twee Betuwse voorbeelden uit het eind van de dertiende eeuw. Weiler, *UB Xanten*, nr. 779 (13-06-1348) vermeldt over onroerend goed te Altforst dat aan het kapittel van Xanten is verkocht dat de verkopers dit "in Autforst coram iudicio ibidem legitime resignarunt ef-festucando, prout ordo iuris requirebat, in usus dictorum .. decani et capituli quemadmodum litteris super hoc confectis plenius continetur". GA Arnhem, *Nicolai-broederschap*, inv. 756 (16-03-1354): een Arnhemse schepenbrief waarin een zekere Gherardus Mulert belooft om onroerende goederen die

het desbetreffende onroerende goed te leveren ten overstaan van het ter zake primair competente gerecht, in deze gevallen dus steeds het gerecht van de plaats waar het goed is gelegen. De term plaatselijk gerecht moet in de zojuist geformuleerde regel van het gewoonterecht uiteraard ruim opgevat worden in de zin van het ter plaatse competente gerecht. Al zijn er, zoals hierboven reeds beschreven is⁸⁸, in de vroegste tijd nog enkele plaatselijke gerechten en richters geweest, we dienen het plaatselijk gerecht hier toch in het vervolg steeds op te vatten als het door de landsheerlijke ambtman voorgezeten ambtsgerecht, waarvan de competentie zich over het gehele ambtsressort van die ambtman uitstrekte. Het is overigens niet zo geweest dat alle overdrachten van onroerend goed voor het gerecht geschieden. Personen en instellingen die over een zegel beschikten, konden zelf een oorkonde uitvaardigen van een niet-gerechterlijke levering waarbij zij als partij of getuige betrokken waren. Klaarblijkelijk boden dergelijke onderhandse overdrachten bekrachtigd door een private oorkonde voldoende zekerheid voor de verkrijgende partij. Onder degenen die zelf dergelijke leveringen beoorkondden, treffen we vooral leden van de geestelijkheid en ridderschap aan, maar ook lieden die een lagere sociale status hadden. Het is evenwel niet zo dat leden van geestelijkheid of ridderschap weinig gebruik zouden maken van de gerechterlijke levering en ambtmansoorkonden. De motieven voor de keus van gerechterlijke of onderhandse levering zijn onbekend, maar hierboven is reeds op de derdenwerking gewezen.

Bij de levering van onroerende zaken zijn in het kwartier van Nijmegen twee aparte handelingen te onderscheiden: de vervreemder draagt ten eerste het goed over en doet ten tweede afstand van alle rechten die hij daarop kan doen gelden. Men zou het eerste kunnen omschrijven als het positieve gedeelte van de levering en het tweede als het negatieve. Voor het overdragen van de onroerende zaak gebruikt men in de oorkonden de termen *supportare*, *superportare*, *supraportare*, *conferre*, *assignare* of *opdragen*. Voor het afstand doen treffen we aan: *renunciare*, *effestucare*, *effestucatio*, *resignare*, *vertyen* of *vertichten*⁸⁹. De beide elementen van de

in Meinerswijk zijn gelegen aan de broederschap over te dragen "coram iudice Betue ubi dicta bona sunt sita"; *ibidem*, inv. 756 (02-07-1354): herhaling van dezelfde belofte, Weiler, *UB Xanten*, nr. 770 (22-08-1347): belofte voor schepenen van Nijmegen om overeenkomstig een arbitrale uitspraak afstand te doen van tienden en het patronaatsrecht te Alphen (MenW): "Dat is the weten in den iersten, dat Herman van Alfien voerscreven sal comen binnen vierten nachten naeste volghende der date deys briefs mit sinen wive ende sinen kindern voer tghericht tuschen Maesze ende Wael tot Alfien ende sal daer opdragen ende veysten al rechts ende al aensprake, die sij heybben ende hem vermeten hadden the heybben, et weer in brieven of mit wat ander saken".

⁸⁸ Zie § 1.

⁸⁹ RAG, *Commanderij St. Jan*, inv. 326 (21-06-1321): "supportavit ac effestucando resignavit quidquid iuris proprietatis et domini in terris seu bonis"; Weiler, *UB Xanten*, nr. 398 (28-05-1307): "superportaverunt dictis .. decano et .. capitulo et effestucando ore et manu resignaverunt dictam terram et renuntiaverunt eidem cum omnibus iuribus suis presentibus et futuris tenendam, habendam iure hereditario et in perpetuum possidendam per eosdem emptores vel causam habentem vel habentes ab eisdem"; RAO, *Ter Hunnepe*, inv. 254 (19-06-1327): "supraportaverunt ac effestucando resignaverunt"; OSU, nr. 2119 (juni 1282): "proprietatem ipsorum trium mansorum contulit et assignavit"; Scholten, *Grafenthal*, nr. 150 (22-01-1326): "droegh up ende verteechter na up mit sinen

levering worden niet in alle oorkonden genoemd, met name de vermelding van de overdracht ontbreekt nogal eens. De levering werd gevolgd door een declaratoir vonnis: door de richter werd aan de gerichtslieden een oordeel gevraagd, die daarop zonder uitzondering het oordeel uitspraken dat alle rechten en aanspraken die de vervreemder op de onroerende zaak had, waren overgegaan op de verkrijger. Van enige symbolische handelingen bij de levering blijkt weinig. Slechts een enkele keer vermeldt een oorkonde dat de overdracht geschied is met hand, halm en mond⁹⁰. Zeldzaam is de vermelding van een investituur⁹¹. Hoe de levering van onroerende zaken in werkelijkheid geschiedde kunnen we slechts bevroeden. Het zeer geringe aantal vermeldingen van symbolische leveringen laat vermoeden dat deze ook zeer weinig hebben plaatsgevonden. Waarschijnlijk was het in de praktijk ook voldoende dat beide partijen gezamenlijk voor het gerecht verschenen en een vormvrije mondelinge wilsverklaring aflegden. Vaste formules die bij de levering door de partijen moesten worden uitgesproken, zijn niet bekend.

Een eigendomsbegrip naar moderne maatstaven was onbekend, en zo men al de term eigendom hanteerde of het Latijnse equivalent, dan is het nog zeer de vraag of hieronder het moderne eigendomsbegrip verstaan mag worden⁹². Het recht dat de verkrijger op de onroerende zaak kreeg werd veelal geparafraseerd met behulp van allerlei, vaak zeer ruim en algemeen geformuleerde, termen. Vooral in de in het Latijn gestelde oorkonden kan men een grote variëteit aantreffen. Genoemd worden termen als *usus*, *usufructus*, al dan niet met het adjectief *perpetuus* of *hereditarius*⁹³. Verder nog *proprietas*, *merum proprium* en *dominium*⁹⁴.

vrien wille"

⁹⁰ Sloet, *OGZ*, nr 850 (02-02-1262) 'iunctis manibus et calamis effestucarunt', RAG, *Lith de Jeude*, inv 499 (29-10-1462) 'verthege hebben mit halm, hande en mit monde', GA Arnhem, *Burgerweeshuis*, inv 501, f 62r (22-09-1519) 'vor opgedragen, verkofft ind avergegeven hebben ind na daarop myt halme, hande inde myt monde verteghen hebben'.

⁹¹ Het betreft hier een overdracht van allodiale goederen te Niftrik 'sub imperiali iurisdictione' ten overstaan van de richter in Nijmegen en in Niftrik (iudex apud Novimagium et in Nyftrich), Weiler, *UB Xanten*, nr. 398 (28-05-1307) "Unde nos iudex predictus ipsos emptores de dicta terra et suis iuribus et appendiciis imperiali auctoritate investivimus et investimus per presentes ipsosque nichilominus ducimus loco traditionis in corporalem dicte terre possessionem observatis in hiis omnibus observandis" Het lijkt erop dat hier sprake is van (voormalig) rijksgoed, maar het bevreemdt anderzijds dat de oorkonde uitdrukkelijk vermeldt dat het allodiaal goed is

⁹² Hierover zij verder verwezen naar Van den Bergh, *Eigendom*

⁹³ RAG, *huis Doornenburg*, inv 70 (25-09-1305) 'recognoverunt se vendidisse iure hereditario ab eisdem libere et pacifice possidenda, que quidem bona coram nobis supportarunt libere ad perpetuos usus domini Wilhelmi de Dornike militis et suorum heredum predictorum et effestucando ut iuris est resignarunt legitime ita quod prenominate bona sunt et erunt hereditarie sepepredicti domini Wilhelmi et suorum heredum sine contradictione aliqua sive impetitione quavis pacifice et perpetue possidenda ab ipsis et predicti (nml de vervreemders) ... nichil iuris habent, nec habebunt in predictis bonis". Scholten, *Grafenthal*, nr 106 (06-05-1308) "et effestucando rite resignaverunt duas areas integras sitas apud Lewen iuxta Stegh ad perpetuum et hereditarium usufructum abbatisse et conventui claustris Vallis comitis proprietatiter possidendas"

⁹⁴ Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding*, IV, codex diplomaticus, nr 24 (29-05-1322) "ad perpetuos

De werkwoorden *possidere*, *habere* en *tenere* worden vaak in combinatie gebruikt⁹⁵. Of men schrijft zeer algemeen dat de vervreemder afstand doet van alle rechten op de onroerende zaak⁹⁶. De Middelnederlandse oorkonden zijn soberder en eenvormiger in hun terminologie dan de Latijnse. Dit is 'geen verdienste van het Middelnederlands, maar de oorzaak hiervan moet gezocht worden in het feit dat de opkomst van de Middelnederlandse oorkonden samenvalt met die van de "gestandaardiseerde" ambtmans-oorkonde. Vrijwel steeds is er sprake van het opdragen enerzijds en het vertyen of vertichten anderzijds. Een enkele keer duikt het woord *eigendom* op⁹⁷, of *eigen*⁹⁸, maar meestal stelt de tekst in algemene bewoordingen dat de vervreemder alle rechten op het goed aan de verkrijger heeft overgedragen, of dat de verkrijger *geërfd* en de vervreemder *onterfd* is⁹⁹.

In een aantal gevallen van overdracht van onroerend goed kon in het geheel geen eigendom worden overgedragen, maar slechts gebruiksrechten, en wel in die gevallen waarin een tijnsman zijn tijnsgoed overdroeg. De zekerheid die levering ten overstaan van het landsheerlijk ambtsgerecht aan de verkrijgende partij kon bieden, heeft klaarblijkelijk ook aantrekkingskracht uitgeoefend op houders van tijnsgoederen en hun tijnsheren. Dit blijkt uit het feit dat soms overdrachten van in tijns gehouden goederen

et hereditarios usus reverendi in Christo patris ac Domini, Domini Frederici Episcopi Traiectensis et Episcopatus Traiectensis proprietatem circa nonaginta iugera terrae arabilis sitorum in Betua iuxta paludem in Valburgh et dictorum in den Haern, effestucando resignaverunt, ita quod dictante iudicialium astantium sententia nichil iuris retinuerunt in iugeribus ante dictis"; OSU, nr. 2991 (18-11-1300): "ad habenda, tenenda et in merum proprium perpetuo possidenda, translatis in predictos decanum et capitulum coram Iacobo de Drile, tunc iudice Batue, per nos presentibus domino Amelongo, decano christianitatis Batue, et Ulrico, presbytero investito de Hoesden, proprietate et dominio dicte terre cum effestucatione et renunciatione totius iuris, quod nobis aut alicui nostrum in dicta terre competebat seu competere poterat quoquo modo".

⁹⁵ Vgl. de oorkonde van 18-11-1300 in noot 90 en die 28-05-1307 in noot 85.

⁹⁶ De Fremery, *Cart. Mariënweerd*, nr. 360 (12-03-1330): "domum in qua ad presens morantur et aream ejusdem, sitas apud cymiterium de Worde, cum omni jure quos in eisdem habuerunt, Rutghero van der Cloeken, nostro concivi, ad perpetuos usus abbatis et conventus Insule beate Marie, ordinis Premonstratensis, effestucando resignaverunt, ita quod, dictante sententia scabinorum, dicti conjuges nichil iuris retinuerunt in eisdem"; Scholten, *Grafenthal*, nr. 115 (25-07-1310): "quod nos rite decrevimus dictum Johannem de Asperen, Aleydem uxorem suam et heredes eorum genitos et gignendos a nunc in antea sive in posterum in dictis bonis nullem ius habere".

⁹⁷ Een van de oudste vermeldingen is die, in afschrift, in RAU, *St. Pieter*, inv. 1, f. 29v. (22-03-1312): "Voert so gaf Gervaes voerghenoemt desen vorseiden heren van zente Peter enen vrien eyghendoem ende enen overseijden an dese voersproken zestien marghen landes"; RAG, *heren Culemb.*, inv. 6109 (25-11-1334): "gaf ende droech opvoer een vry eyghen erve ende in gherechten eyghendoem"; gelijklopende bewoordingen *ibidem*, inv. 6110 (13-01-1364 en 22-10-1366).

⁹⁸ Zie noot 75.

⁹⁹ RAG *Commanderij St. Jan*, inv. 327 (21-06-1323): "also dat ordel ende vondenis wisde dat si daertoe niet mere te segghen en hedden ende den voersproken heren van sente Jans vaste ende stede wer"; Scholten, *Grafenthal*, nr. 150 (22-01-1326): "ende dat Herman voernoemt nogh sun erven aen dit voernoemde land niet meer te segghen en hebben"; Weiler, *UB Xanten*, nr. 775 (07-06-1348): "Ende want site mit moetwille voer op ghedraghen hebben ende nae verteghen, soe wyset tfondenis, dat si niet meer rechts aen den gude voerscreven behauden en hebben ende dat die deken ende capitel van Santen voerscreven daeraen gheerft sy ende Willem ende jonffrouwe Aleyt sijn wijf voerscreven daeraen onderft sijn".

voor dat gerecht plaatsvonden, of dat de ambtman daar op een of andere wijze aan meewerkte. Het was geen veelvuldig voorkomend verschijnsel, dat in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn hoogtepunt had, maar het kan toch opvallend genoemd worden. Algemeen gold immers de regel dat overdracht van tijsngoed geschiedde voor het tijsngerecht ten overstaan van de tijsnheer of zijn tijsnrichter en tijsngenoten¹⁰⁰. Een reden voor het overdragen van tijsngoed voor het normale territoriale gerecht kan liggen in de omstandigheid dat soms tegelijk met het tijsngoed ook allodiaal goed werd overgedragen. Verder moet op dit punt opgemerkt worden dat het in een aantal gevallen grafelijke tijsngoederen betrof, die respectievelijk in het Rijk van Nijmegen, het Land van Maas en Waal en de Neder-Betuwe gelegen waren. Hier traden de burggraaf, respectievelijk de ambtmannen van Maas en Waal en Neder-Betuwe op in dienst van de grafelijke domaniale administratie. In het Rijk van Nijmegen trad de burggraaf bij de overdracht van grafelijk tijsngoed enkele malen op als oorkonder en als grafelijke tijsnmeester (*magister census*)¹⁰¹; de ambtman van Maas en Waal was slechts getuige en oorkonder, terwijl een ander als grafelijke tijsnmeester optrad¹⁰². In de Neder-Betuwe deed zich een relatief laat geval voor, waarbij eigen goed en tijsngoed van de hertog gelijktijdig ten overstaan van de ambtman werden overgedragen¹⁰³. De rol die de ambtman bij dergelijke transacties speelde is dus niet steeds dezelfde geweest. Hij kon verder ook nog samen met een tijsnheer getuige zijn van een gerechtelijke overdracht van tijsngoed en deze samen met de tijsnheer beoorkonden en/of bezegelen¹⁰⁴. Het kwam ook voor dat hij zonder medewerking van de tijsnheer oorkondde en zegelde¹⁰⁵. De oorkonden laten meestal een procedure zien waarbij de tijsn-

100 Op de Veluwe is, ondanks enkele hertogelijke verordeningen, ook niet steeds de hand gehouden aan de regel dat tijsngoed voor het tijsngerecht moest worden overgedragen, zie Heringa, *Tynsen*, p. 171-172, 196-197. Hier is het een verschijnsel dat in de zestiende eeuw zo sterk is geworden dat het min of meer werd gelegaliseerd op voorwaarde dat bij verkoop de tijsnheer een voorkeursrecht had. In het kwartier van Nijmegen is het daarentegen een verschijnsel dat vooral in de eerste helft van de veertiende eeuw voorkwam. Overdrachten van tijsngoed voor het normale territoriale gerecht zijn ook gesignaleerd in het Kromme Rijngebied. Zie Dekker, *Kromme Rijngebied*, p. 562-567, de auteur noemt als reden voor deze praktijk het gebrek aan tijsngenoten of het ontbreken van een tijsngerecht wegens het geringe aantal tijsngoederen van een tijsnheer ter plaatse. Het is niet gebleken dat dergelijke redenen ook voor bij voorbeeld de Betuwe van toepassing zijn geweest. Voor soortgelijke praktijken in Brabant zie Byl, *Les juridictions*, p. 190-193, in Zuid-Limburg Hartmann, *De reconstructie*, p. 301-303, 320.

101 Scholten, *Grafenthal*, nr. 161 (13-12-1331), de burggraaf droeg het tijsngoed "iure curtis impenalis" aan de verkrijger over.

102 Scholten, *Grafenthal*, nr. 95 (11-08-1303), de overdracht geschiedt in aanwezigheid van "iudiciales" en "laten", *ibidem*, nr. 125 (05-05-1316) hier wordt tevens tijsngoed van de vrouwe van Lienden overgedragen, zowel van deze als van de graaf van Gelre zijn ook "pensionarii" aanwezig, Weiler, *UB Xanten*, nr. 473 (21-05-1316) overdracht van tijsngoed en eigen goed via een "pensionarius comitis Ghelrensis" en twee "magistri census" met "iudiciales" als getuigen.

103 RAG, *Commanderij St Jan*, inv. 329 (28-03-1363).

104 RAU, *St Pieter*, inv. 1, f. 25v-26v (30-11-1310) met "tijsngenoten" als getuigen, RAU, *Oudmunster*, inv. 1622 (14-07-1329) overdracht van tijsngoed en in eigendom bezeten goed met personen die tegelijk gerichtsheden en tijsnlieden zijn als getuigen, RAG, *Commanderij St Jan*, inv. 170 (02-07-1370) met tijsnlieden en gerichtsheden.

plichtige A het tijsgoed overdraagt in handen van de tijsheer of diens tijsmeester, die het vervolgens overdraagt aan de nieuwe tijsplichtige B. Ook zijn er oorkonden die laten zien dat de tijsplichtige zijn tijsgoed aan de tijsheer teruggeeft¹⁰⁶. Voorafgaand aan de overdracht van een tijsgoed van de ene tijsplichtige aan de andere kon de tijsheer voor het gerecht zijn toestemming daarvoor geven¹⁰⁷, of de overdragende tijsplichtige kon gerechtelijk de goedkeuring van de tijsheer garanderen¹⁰⁸. Uitgifte van een goed volgens tijsrecht kon voor het gerecht plaatsvinden in die gevallen waarin de nieuwe tijsplichtige tevens ex-eigenaar was, maar het kwam vaker voor dat in zo'n geval de vervreemder zijn voormalige eigendom in pacht nam¹⁰⁹.

De tijsgoederen vormen de grootste groep niet-allodiale goederen die ten overstaan van de ambtman overgedragen werden. Hoogst ongebruikelijk en hoogst zeldzaam is de gerechtelijke overdracht van leengoederen¹¹⁰. Levering van tienden ten overstaan van de ambtman moet eveneens als uitzonderlijk worden beschouwd¹¹¹.

Een variant op de reguliere gerechtelijke overdracht is de schenking na dode, waarbij de levering onder opschortende voorwaarde geschiedt. Het is een vrij zeldzaam verschijnsel, maar hierbij moet wel opgemerkt worden dat de overdracht van onroerend goed met voorbehoud van gebruiksrechten dezelfde functie als de schenking na dode kan hebben gehad¹¹². De

¹⁰⁵ *Nijhoff*, I, nr 271 (29-03-1333) overdracht van tijsgoed en eigengoed ten overstaan van burggraaf en schepenen van Nijmegen, RAG, *Commandery St Jan*, inv 168 (18-02-1344) overdracht van tijsgoed en eigen goed, waarvan het tijsgoed via de tijsrichter van Angeren geleverd wordt, gerichtsheden als getuigen, *ibidem*, inv 329 (28-03-1363) met gerichtsheden als getuigen, Gaesdonk, *cart f* 306v (24-09-1365) overdracht van tijsgoed en eigen goed met gerichtsheden als getuigen.

¹⁰⁶ Sloet, OGZ, nr 850 (02-02-1262) overdracht van tijsgoed en eigen goed ten overstaan van de richter van Nijmegen en schepenen, *Weiler, UB Xanten*, nr 548 (15-06-1323) ten overstaan van de plaatsvervangende richter van Nijmegen en schepenen wordt tijsgoed aan de tijsheer (kapittel van Xanten) teruggegeven en weer in pacht gegeven aan de vervreemders.

¹⁰⁷ RAG, *Commandery St Jan*, inv 167 (26-06-1321) officiaal en kapittel van Xanten beoorkonden toestemming voor de verkoop van een tijsgoed te Angeren, richter van de Betuwe en gerichtsheden als getuigen, de richter als enige zegelaar.

¹⁰⁸ GA Arnhem, *Nicolaï-broederschap*, inv 756 (16-03-1354) ten overstaan van schepenen van Arnhem belooft de verkoper van een tijsgoed het goed ten overstaan van de richter van Over-Betuwe over te dragen en de kopers bij de tijsheer te introduceren, RAG, *Lith de Jeude*, inv 499 (29-10-1462) overdracht van tijsgoed ten overstaan van burggraaf en gerichtsheden waarbij vermeld wordt dat de tijsheer persoonlijk voor het gerecht is verschenen en zijn toestemming voor de overdracht heeft gegeven.

¹⁰⁹ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1 nr 42 (25-05-1330), GA Nijm, *Broederschappen*, *cart D*, f 169r (20-04-1458).

¹¹⁰ *Weiler, UB Xanten*, nr 367 (18-09-1304) overgave van leengoederen (tienden, patronaatsrechten en een 'homagium') die in leen werden gehouden van de proost van Xanten aan het kapittel van Xanten, *ibidem*, nr 468 (29-04-1316) teruggaaf van tienden en patronaatsrecht in leen gehouden van het kapittel van Xanten aan datzelfde kapittel, alsmede overdracht van allodiaal goed.

¹¹¹ In het Rijk van Nijmegen Sloet, OGZ, nr 631 (20-07-1242), in de Duffelt ARA, *Limburg-Stirum*, inv LF 34 (19-06-1441), *Rekenk*, charterverz., nr 1565 (24-07-1451), in de Over-Betuwe *Archief Duitse Orde*, inv 1433 (12-03-1488).

¹¹² Sloet, OGZ, nr 863 (09-07-1263) *donatio post obitum* op twee levens van onroerend goed te Woezik.

overdracht van een grondrente die in 1353 ten overstaan van de richter van Over-Betuwe plaatsvond, moet waarschijnlijk ook beschouwd worden als een schenking na dode¹¹³. Bij het opstellen van testamenten was de ambtman nooit betrokken. Wel zijn er enkele oorkonden die laten zien dat erfgenamen hun verkregen erfdeel overdragen en dit kan zowel roerend als onroerend goed betreffen¹¹⁴.

4.3 Bezwarend van onroerend goed

Hetgeen hierboven is gezegd met betrekking tot de gerechtelijke levering van onroerend goed geldt ook voor de vestiging en overdracht van beperkte zakelijke rechten zoals grondrente en vruchtgebruik: de gerechtelijke vestiging was niet verplicht, maar bood meer zekerheid tegenover derden; indien partijen een gerechtelijke vestiging wensten, diende deze voor het plaatselijk gerecht te geschieden.

De grondrente is de meest voorkomende vorm van bezwarend van onroerend goed, maar terminologisch is hij vaak moeilijk grijpbaar. We treffen namelijk een zeer groot aantal verschillende termen aan, waarvan sommige oorspronkelijk een andere betekenis hebben. Het gemakkelijkst is de grondrente nog te herkennen als hij omschreven wordt. Men vindt in een dergelijk geval een formulering in de trant van "een bedrag X jaarlijks en eeuwig te beuren uit goed A in plaats B"¹¹⁵; eventueel wordt in plaats van

in het Rijk van Nijmegen gepasseerd voor schepenen van Nijmegen, Sloet, *Bedbur*, nr 57 (07-02-1316) donatio post obitum ten overstaan van de richter van de Duffelt, Scholten, *Grafenthal*, nr 204 (01-07-1364) overdracht van een lijfrente die na het overlijden van de begunstigde aan het klooster Gravendaal zal worden uitgekeerd

113 *OA Arnhem*, inv 6157, f 123v-124r (16-06-1353) testamentaire schenking van een grondrente ten overstaan van de richter van Over-Betuwe, de tekst spreekt van een overdracht "in rechten testament"

114 *FSSA, Moyland*, Urk 17 (17-01-1341) overdracht van van vader aanbestorven onroerend goed ten overstaan van de richter van de Duffelt, RAG, *huis Leeuwen*, inv 32 (05-10-1359) voor de burggraaf en gerichtsheden doet Johanne van Galen afstand van al het haar van haar vader aanbestorven roerend en onroerend goed in het Rijk van Nijmegen ten behoeve van haar oom, twee stukken nader omschreven land zijn hiervan uitgezonderd, de oom zal borg staan voor de vrijwaring van deze twee stukken land en tevens alle schulden van haar vader overnemen, RAG, *Commanderij St Jan*, inv 152 (19-12-1416). afstand van goed van de ouders geërfd in schependom en Rijk van Nijmegen ten gunste van een natuurlijke broer ten overstaan van burggraaf en schepenen van Nijmegen, RAG, *huis Ampsen*, inv 254 (14-06-1363) overdracht door twee zusters van hun deel in de erfenis van hun vader zijnde 2/3 deel van een goed te Bommel ten overstaan van de richter van Over-Betuwe, *AHB*, inv 6110 (20-12-1361). overdracht van aanbestorven roerend en onroerend goed door echtpaar met kinderen ten overstaan van de richter van Neder-Betuwe, *Archief Duitse Orde*, inv. 2815 (13-11-1459) overdracht van geërfde roerende en onroerende goederen in de Neder-Betuwe ten overstaan van de richter van Neder-Betuwe

115 *Harenberg, OGZ*, 1317 12 21 "tenetur altari in Ewinc noviter dotato et sese eidem coram nobis tene-ri recognovit in decem libris parvorum denariorum et legalium, quinque in Chatedra beati Petri et quinque in beate Walburgis virginis festo, ex quibusdam frustis hereditatis dicte Rughe Acker,

een geldbedrag een hoeveelheid graan genoemd. Veel lastiger wordt het als niet zo'n omschrijving wordt gegeven, maar met een enkele term wordt volstaan. De volgende termen worden in de oorkonden voor het begrip grondrente gebruikt zonder dat er verschil van betekenis is: *pensio hereditaria*¹¹⁶, *pactus hereditarius*¹¹⁷, *erflike renthe*¹¹⁸, *jaergeld*¹¹⁹, *pacht*¹²⁰, *erfpacht*¹²¹, *tijns*¹²², *erftijns*¹²³ en *erflic tijns*¹²⁴. Het is niet meer na te gaan of in de gevallen waarin sprake is van (erf)tijns of (erf)pacht mogelijk een eigendomsverschuiving heeft plaatsgevonden, waardoor de tijns- of pacht-heer geëvolueerd is tot een heffer van grondrente. In de praktijk van alledag zal er vaak door de verstarring van tijnsen en erfpachten de facto geen verschil meer zijn geweest met grondrenten, waardoor een terminologisch onderscheid ook steeds verder vervaagd zal zijn¹²⁵. De ouderdom van de grondrenten en van de verschillende daarvoor gebezigde terminologieën is vrijwel niet vast te stellen aan de hand van de bronnen waarin ze vermeld worden. Dit bronnenmateriaal bestaat weliswaar uit gedateerde oorkonden, maar uit de tekst daarvan valt vrijwel nooit op te maken of er sprake is van een vestiging dan wel van een overdracht van een grondrente door degene die tot dan toe het genot van die grondrente heeft gehad. In beide gevallen is, zoals bij overdracht van onroerend goed, sprake van *effestucare*, *resignare* enz.¹²⁶ of van *opdragen* en *vertichten*¹²⁷. Derhalve valt bijna nooit

Lancacker et dicte Dicht sub ypoteca positis annuatim persolvendis"; RAG, *Commanderij St. Jan*, inv. 415 (04-04-1336): "droech op ende vercofte een pont ghelts erflic ende ewelike op te boren"; RAG, *St. Walburgkapittel*, inv. 10 (30-11-1383): "ene pont tsiaers dat Otte vors. te hebben plach ute drie mergen lants"; Hofman, *Kapel Zoelmond*, p. 100 (29-03-1419): "erfflic ende ewelic drie aude Vranckrijcsche scilden des jaers ende een quartier van Vranckricschen scilden, die voer datum des brieffs gemunt ende geslagen sijn, off ander goet payment daervoer, dat gelijc goet denselven schilden wesen sal in elker tyt der betalinge, te betalen jaerlix die een helfte op sinte Martynsdach in den wynter ende die ander helft op Sunte Peters-dach ad Cathedram daer voert naest volgende, ende also voert van jaer te jaer".

¹¹⁶ Scholten, *Grafenthal*, nr. 204 (01-07-1364).

¹¹⁷ Scholten, *Grafenthal*, nr. 244 (19-07-1386).

¹¹⁸ GA Nijm., *Broederschappen*, cart. D, f. 168r-v (28-10-1446); GA Arnhem, *St. Peters gasthuis*, inv. 23, f. 252v-253v (24-06-1443).

¹¹⁹ RAG, *Commanderij St. Jan*, inv. 419 (09-05-1344).

¹²⁰ GA Nijm., *Broederschappen*, cart. C, f. 57v-58r (27-07-1481); hier worden de termen "pacht" en "erfpacht" beide in de betekenis van grondrente gebruikt.

¹²¹ GA Nijm., *Broederschappen*, cart. D, f. 156r-v (07-04-1422); *ibidem*, cart. A, f. 50r-v (07-01-1434).

¹²² GA Nijm., *Broederschappen*, cart. D, f. 156r-v (07-04-1422).

¹²³ GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 443 (27-06-1463).

¹²⁴ Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr. 305, p. 338 (13-02-1441).

¹²⁵ Over het probleem van de eigendomsverschuiving: Van Iterson, *Beschouwingen*, p. 407-461 en de opmerkingen over deze kwestie in Van den Bergh, *Eigendom*, p. 35-37; over de terminologische verwarring tussen grondrenten, tijnsen en (erf)pachten zie Van Iterson, *Beschouwingen*, p. 449-457.

¹²⁶ Scholten, *Grafenthal*, nr. 204 (01-07-1364): "voluntate sua libera dimidietatem hereditarie pensionis sex maldrorum silignis mensure Novimagensis ad usus religiosarum domicellarum Jutte de Bommel iunioris, et Jutte de Bommel senioris ad earumdem vitam et post obitum earumdem ad usus priorisse et domicellarum predicti conventus pro tempore existentium effestucando resignavit".

op te maken of een grondrente nieuw gevestigd wordt of al veel ouder is¹²⁸. Omdat de oorkonden betreffende grondrenten ook vrijwel nooit een reden opgeven waarom een dergelijke grondrente gevestigd wordt of is (de zogenaamde constitutieve titel), kan het ontbreken van een titel niet worden beschouwd als een aanwijzing voor de veronderstelling dat het in zulke gevallen gaat om een reeds bestaande grondrente.

Uit de literatuur is bekend dat de grondrente onder andere gebruikt werd om het renteverbod te omzeilen: de debiteur vestigde dan een grondrente op zijn onroerend goed ten behoeve van de crediteur. Ook kon de financiering van aangekocht onroerend goed met behulp van een grondrente geregeld worden: de verkoper kreeg dan de koopsom geheel of gedeeltelijk uitbetaald in de vorm van een grondrente uit zijn verkochte eigendom. Deze zogenaamde voorbehouden grondrente kon natuurlijk gevestigd worden in alle gevallen waarin de vervreemder om wat voor redenen dan ook een grondrente uit zijn overgedragen eigendom wenste te ontvangen. De voorbehouden grondrente is een variant die overigens maar zelden expliciet in de ambtmansoorkonden vermeld wordt¹²⁹. In feite is deze vorm van grondrente slechts traceerbaar als de overdracht van het onroerende goed en de vestiging van de voorbehouden grondrente in dezelfde oorkonde worden genoemd. Heeft men voor de overdracht van het onroerende goed en voor de vestiging van de grondrente daaruit aparte oorkonden laten opmaken, dan is de voorbehouden grondrente niet meer als zodanig herkenbaar. Dat opmaken van twee aparte oorkonden ligt trouwens meer voor de hand dan het opmaken van een gecombineerde oorkonde: de oorkonde betreffende de overdracht van het onroerende goed ging immers als bewijsstuk naar de verkrijger en die betreffende de grondrente naar de vervreemder.

In de ambtmansoorkonden betreffende grondrenten kunnen enkele nevenbedingen voorkomen. Het meest komt een zekerheidstelling voor in de vorm van een pandingsbeding¹³⁰. Daarnaast kunnen nog voorkomen een beding dat het mogelijk maakt de grondrente af te kopen, of een dat het mogelijk maakt deze op ander onroerend goed over te brengen¹³¹.

¹²⁷ RAG, *huis Doornenburg*, inv 170 (31-07-1327) 'ghaven ende updroghen Willaem van Dornic vier mauder ghersten mit den brief dien si daeraf hebben uut Hennrics gude van Ghent erflic ende ewelic te besitten ende na des goeds claerlic verteghen en niet meer rechs en behielden in desen voerseiden gude ende dat Willaem van Dornic voernoemt vast ende stede bliven sal mitten recht' In dit laatste geval blijkt duidelijk dat een bestaande grondrente door de heffer aan een volgende heffer wordt overgedragen

¹²⁸ Zie het voorbeeld uit de voorgaande noot, Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr 305, p 337-338 (13-02-1441) overdracht van een grondrente die aantoonbaar ouder is, omdat de oorkonde vermeldt dat twee oudere ambtmansoorkonden betreffende deze grondrente mee worden overgedragen

¹²⁹ GA Arnhem, *Nicolaibroederschap*, inv 925 (09-01-1417) vestiging van een grondrente uit een verkocht goed voor de duur van het leven van verkoper, HA, charterverz, nr 1023 (30-03-1484)

¹³⁰ Zie hierna § 4.5

¹³¹ GA Nijmegen, *Broederschappen*, cart A, f 50v-51r (24-01-1434) Nijmeegse schepenoorkonde inhoudend dat ten overstaan van burggraaf en gerichtsheden gevestigde erfrente in de Ooij d d 07-01-1434 (*ibidem*, cart A, f 50r-v) afgelost kan worden en na drie jaar kan worden overgebracht op ander onroerend goed Afkoopclausules opgenomen in oorkonden betreffende grondrente *ibidem*, ch 879 (24-07-1529), *ibidem*, cart D, f 168r-v (28-10-1446), HA, charterverz, nr 1023 (30-03-1484),

Het vruchtgebruik komt het meest voor in de vorm van de zogenaamde lijftocht tussen echtgenoten. Deze lijftocht vestigden man en vrouw op elkaars goed of op het in gemeenschap bezeten goed, waarbij bepaald werd dat de langstlevende echtgenoot het vruchtgebruik zou hebben van de goederen van de overleden partner. Het is niet vast te stellen hoe oud de gerechtelijke vestiging van de lijftocht is. We kennen deze gerechtelijke vestiging uit de ambtmansoorkonden, die in dit geval in de bronnen worden aangeduid als *lijftochtbrief*, een term die uiteraard ook van toepassing is op onderhandse oorkonden betreffende lijftocht. De lijftochtbrieven vormen een betrekkelijk jonge categorie onder de ambtmansoorkonden, als we althans mogen afgaan op de bewaard gebleven exemplaren. Zo dateren de oudst bekende door de ambtman geëxpedieerde lijftochtbrieven uit de jaren 1415-1452¹³². De lijftocht tussen echtgenoten verschijnt in vergelijking met de overdracht van onroerend goed en die van grondrenten dus relatief laat op het toneel, maar men kan zich hierbij wel afvragen in hoeverre de mate van overlevering van deze categorie oorkonden hierbij een rol speelt. De lijftocht hoort immers bij uitstek tot het domein van de familie-aangelegenheden en derhalve werden lijftochtbrieven in principe alleen in familie-archieven bewaard. Dit soort archieven is in het algemeen aanzienlijk slechter bewaard gebleven dan de archieven van geestelijke en caritatieve instellingen, waarin oorkonden met betrekking tot overdracht van onroerend goed en grondrenten in groten getale worden aangetroffen. Daarnaast dient men zich te realiseren dat een lijftochtbrief na het overlijden van de langstlevende echtgenoot geen functie meer had en derhalve voor vernietiging in aanmerking kwam. Anderzijds is misschien de noodzaak van het vastleggen van de lijftocht in een oorkonde nooit zo dringend geweest, omdat zo'n lijftocht een interne familie-aangelegenheid was en aanspraken van derden van buiten de familie niet waarschijnlijk waren. Lijftochten ten behoeve van echtgenoten kwamen in ieder geval reeds vroeger dan de vijftiende eeuw voor, zoals blijkt uit enkele terloopse vermeldingen in oorkonden¹³³. Helaas weten we weinig over het middeleeuwse huwelijksgoederenrecht op het platteland van het kwartier van Nijmegen¹³⁴. Hierdoor is het bij voorbeeld ook onbekend of de lijftocht rehtens gevestigd werd bij het overlijden van kortstlevende echtgenoot en hoe de lijftocht van de langstlevende echtgenoot zich verhiel tot de erfrechtelijke aanspraken van de

Toestemming voor eventuele overdracht van de grondrente op ander onroerend goed: Harenberg, OGG. 1317.12.21; GA Nijm., *Broederschappen*, cart. A., f. 55r-v (18-04-1422); AHB, inv. 5479 (15-11-1448) en inv. 5481 (15-11-1448). Oorkonden die praktijkgevallen van aflossing of overbrenging betreffen zijn vrij zeldzaam. Een overbrenging van een grondrente wordt vermeld in een oorkonde die de ruil van onroerend goed betreft: RAG, *Commanderij St. Jan*, inv. 327 (21-06-1323).

¹³² In het Rijk van Nijmegen: OA Nijm., inv. 3258, f. 159r-v (27-11-1415); in de Duffelt: ARA, *Limburg-Stirum*, inv. LH 32 (06-06-1423); in Maas en Waal: ARA, *Van Matenese* (11-11-1419); in Over-Betuwe: RAG, *Van der Cappellen*, inv. 1098 (29-07-1443); in Neder-Betuwe: RAG, *huis Doornenburg*, inv. 193, f. 2r (06-08-1452).

¹³³ RAU, *Domkapittel*, inv. 1759 (10-06-1322); Scholten, *Grafenthal*, nr. 157 (09-01-1329); Gaesdonk, *cart.*, f. 226r-v (11-03-1333); RAG, *Commanderij St. Jan*, inv. 168 (18-02-1344). Zie ook Kruss, *Das eheliche Güterrecht*, p. 30-35.

¹³⁴ Voor de middeleeuwse periode beschikken we slechts over Kruss, *Daseheliche Güterrecht*, p. 9-43.

kinderen. Tot slot dienen we ons te realiseren dat de lijftocht ook vaak bij huwelijkse voorwaarden werd geregeld ten overstaan van de wederzijdse bloedverwanten, die daartoe een oorkonde opstelden en bezegelden. In een dergelijk geval was de gerechtelijke vestiging van een lijftocht strikt genomen niet meer nodig.

4.4 Verpachtingen

Een pachtcontract kon zonder medewerking van het gerecht worden gesloten en in werking treden en aldus geschiedde ook meestal. De schriftelijke vastlegging van het contract geschiedde door de partijen zelf, meestal door de verpachter. Toch heeft in een aantal gevallen een van de partijen of hebben beide partijen het wenselijke geacht dat het pachtcontract ter meerdere zekerheid in een gerechtelijke oorkonde werd vastgelegd. Het was in zo'n geval niet noodzakelijk dat de pachtoorkonde door het plaatselijk gerecht werd afgegeven, zoals dat bij overdracht en bezwaring van onroerend goed steeds het geval was. Van een dergelijke regel met betrekking tot verpachtingen blijkt althans niets, eerder zelfs van het tegendeel. Men ziet immers ook vaak schepenen van een nabij gelegen stad pachtoorkonden expedieren¹³⁵. Overigens kon men ook volstaan met inschrijving in het schepenprotocol aldaar. In het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal zijn het de Nijmeegse schepenen die worden ingeschakeld voor de schriftelijke vastlegging van pachtcontracten. In de overige ambten van het kwartier hebben we zulk een gang van zaken niet aangetroffen.

Men dient zich te realiseren dat men bij pachtoorkonden twee hoofdtypen kan onderscheiden¹³⁶:

1. De eigenlijke pachtoorkonde waarin de verpachter als subject optreedt. Deze oorkonde bevat ook pachtcondities en dient primair als bewijsmiddel voor de pachter, maar kan natuurlijk eventueel door middel van een dubbele uitvaardiging ook als bewijsstuk voor de verpachter dienen.
2. De zogenaamde recognitie-oorkonde waarin de pachter erkent dat hij een bepaald goed in pacht heeft genomen op de condities die vermeld staan in de sub 1 genoemde oorkonde, of waarin die oorkonde als renversaal is opgenomen. De recognitie-oorkonde dient als bewijsstuk voor de verpachter.

In het kwartier van Nijmegen was de praktijk meestal zo, dat in geval van een gerechtelijke beoorkonding van een pachtvereenkomst de eigen-

¹³⁵ Jansen, *Landbouwpacht*, p. 33-35, Cerutti, *De schepenbank in de Brabantse stad*, p. 73-87, Spierings, *Het schepenprotocol*, p. 198-200, er is in zoverre verschil met Gelre dat niet alleen pachtcontracten, maar ook andere akten betreffende buiten de stad gelegen onroerend goed voor de Brabantse schepenbanken gepasseerd worden. De Glopper-Zuyderland, *De officiaal*, p. 135-141.

¹³⁶ Dit onderscheid wordt uitgewerkt door De Glopper-Zuyderland, *De officiaal*, p. 128.

lijke pachtoorkonde door het plaatselijk gerecht, lees: de ambtman, werd afgegeven. Met betrekking tot verpachtingen in het Rijk van Nijmegen en in Maas en Waal werden recognitie-oorkonden door de burggraaf, respectievelijk de ambtman, of door Nijmeegse schepenen opgemaakt. Uit deze twee ambten zijn overigens alleen recognitie-oorkonden bekend die zijn uitgevaardigd ten behoeve van het kapittel van Xanten¹³⁷. Uit de overige ambten zijn slechts door de ambtman uitgevaardigde oorkonden bekend¹³⁸. Het is opvallend dat er geen recognitie-oorkonden bekend zijn van bij voorbeeld de Arnhemse schepenen met betrekking tot Overbetuwse pachtcontracten. Van de Neder-Betuwe is bekend dat de officiaal een belangrijke rol speelde bij de beoorkonding van verpachtingen van in dit ambt gelegen goederen van geestelijke instellingen in de stad Utrecht¹³⁹. Het zou een apart onderzoek vereisen om na te gaan wat de motieven van verpachter en pachter waren bij de keuze van het gerecht, maar overwegingen van zeer praktische aard zullen hieraan zeker niet vreemd zijn geweest.

Ten aanzien van de rol van de ambtman in pachtzaken kunnen we concluderen dat de door hem afgegeven pachtoorkonden een aantrekkelijk alternatief vormden voor de door de partijen zelf opgemaakte oorkonde. Het argument dat pachter en verpachter niet in staat waren om zelf een dergelijke oorkonde te expedieren kan hier niet gelden, omdat de verpachter meestal een geestelijke instelling was. Er was één omstandigheid die het haast vanzelfsprekend maakte dat van de pachtovereenkomst een ambtmansoorkonde werd opgemaakt. Namelijk in het geval waarin de eigendom van het onroerend goed eerst was overgedragen en waarna het onmiddellijk aan de vervreemder in pacht werd gegeven. Het lag in zo'n geval voor de hand dat men gemakshalve de verpachting ten behoeve van de verkrijgende en verpachtende partij in de overdrachtsoorkonde liet opnemen¹⁴⁰.

¹³⁷ Weiler, *UB Xanten*, nrs 525 (26-09-1321), 529 (12-11-1321), 613 (03-10-1329), 717 (19-07-1342), 801 (12-07-1349), 842 (20-08-1352), 854 (04-07-1353), 882 (12-07-1355), 961 (18-07-1359) en 964 (22-07-1359). Het betreft in alle gevallen verpachtingen door het kapittel van Xanten van kapittelgoederen gelegen in het Rijk of het Land van Maas en Waal, waarvan in alle gevallen de recognitie werd gepasseerd voor schepenen van Nijmegen. Het kapittelbezit in Maas en Waal werd vanuit Nijmegen geadmistreerd en het bevreemdt daarom niet dat de recognities van verpachtingen voor schepenen van Nijmegen gepasseerd werden. Zie over dit administratieve centrum te Nijmegen Weibels, *Die Vermögensverwaltung*, p. 31-32. Recognities van verpachtingen door hetzelfde kapittel ten overstaan van de burggraaf Wilkes, *Inventar Xanten*, nr 717 (16-07-1380), afschr. in HA, Buren, inv. 75, f. 17r-18r, Wilkes, *Inventar Xanten*, nr 1307 (18-03-1428), afschr. in HA, Buren, inv. 75, f. 4v-5v, idem ten overstaan van de ambtman van Maas en Waal Weiler, *UB Xanten*, nr 474 (24-05-1316), *ibidem*, nr 671 (13-07-1335).

¹³⁸ In de Duffelt Wilkes, *Inventar Xanten*, nr 1187 (04-07-1417), HStAD, *Stift Bedburg*, Urk 117 (01-05-1440), in Over-Betuwe RAG, *St Walburgkapittel*, inv. 15 (05-04-1362), AHB, inv. 5831 (11-03-1474), in Neder-Betuwe RAG, *St Walburgkapittel*, inv. 16 (09-06-1437), het betreft een recognitie van een verkoop van onroerend goed en verpachting daarvan aan de verkoper.

¹³⁹ Zie De Gloppe-Zuiderland, *De officiaal*, p. 139.

¹⁴⁰ OSU, nr 2991 (18-11-1300), RAU, *Domkapittel*, inv. 1364 (22-12-1310) en 1368 (06-12-1312), RAG, *Commandery St Jan*, inv. 167 (26-06-1321), 168 (18-02-1344), 245 (02-04-1368), 255 (11-10-1322) en 360 (05-05-1336), Weiler, *UB Xanten*, nr 548 (15-06-1323), Scholten, *Grafenthal*, nr 161 (13-12-

4.5 Vrijwaring, familienaastingsrecht, borgtocht en pandingsbeding

Van de vervreemder van onder andere onroerende zaken werd verwacht dat hij de verkrijger vrijwaarde van alle mogelijke inbreuken op diens rechten op de verworven zaak. Te denken valt hier aan aanspraken van derden die het goed zouden kunnen uitwinnen en aan lasten die erop rustten zoals grondrenten, pandrechten en nog uitstaande vorderingen die op het goed verhaald konden worden¹⁴¹. De Latijnse oorkonden noemen voor de vrijwaring de termen *prestare warandiam*¹⁴², *warantizare* of *warandizare*¹⁴³ en *quietare*¹⁴⁴. Soms wordt de uitwinning expliciet genoemd¹⁴⁵ evenals de lasten die in het Latijn omschreven worden als *pregravamen* en in het Middelnederlands als *voirkommer*¹⁴⁶. Het Middelnederlands kent geen grote terminologische verscheidenheid voor de vrijwaring; hier komt vrijwel uitsluitend de term *waeren* voor. De Middelnederlandse ambtmansoorkonden beperken zich tot een eenvoudige standaardformule, namelijk *te waeren jaer ende dach*. Af en toe vindt men nog een verwijzing naar het zogenaamde erfkooprecht, achter welke omschrijving vermoedelijk het plaatselijke ongeschreven gewoonterecht inzake koop van onroerend goed schuil gaat¹⁴⁷. De vrijwaring wordt het meest vermeld bij

1331), AHB, inv 6248 (13-09-1339), RAL, *huis Scheres*, inv 915 (15-12-1339), OA Arnhem, inv 6157, f 126r-v en f 131v-132r (beide 19-03-1353), Sloet, *Bedbur*, nr 88 (09-09-1356), Grave, *Catherinagasthuis*, inv. 1457 (12-06-1359), Gaesdonk, *cart* f 276r-v (29-12-1413), *ibidem*, f. 269r (01-04-1428), RAG, *St Walburgkapittel*, inv 16 (09-06-1437), GA Nijm. *Broederschappen*, *cart* D, f 152r (08-07-1344) en f 169r (20-04-1458)

141 Over de vrijwaring in het algemeen Van Iterson, *Eigendomsoverdracht*.

142 Sloet, OGZ, nr 850 (02-02-1262) "Caeterum pronuntiando palam protestamur, quod saepedicti Hermannus et sua uxor ac eorum puen supra praefatis conditionibus et venditionibus anno integro et diebus subsequentibus, prout iuris est, plenam warandiam et publicam praestabunt", OSU, nr 2991 (18-11-1300) "quod nos sepedictis dominis prestabimus plenam warandiam predictae terre contra quoscumque ad decem annos proximos a data presentium computandos et ipsos dominos ab omni inpetitione seu molestatione, que ipsis ratione dicte terre oriri possit, indemnes penitus conservabimus dictis durantibus decem annis", Weiler, *UB Xanten*, nr 473 (21-05-1316) "prefatis .. decano et .. capitulo omnium et singulorum bonorum suprascriptorum firmam prestare warandiam anno et die contra quoscumque iuri stare volentes"

143 Nijhoff, I, nr 271 (29-03-1333) "anno et die warantizare contra quoscumque iuri stare volentes".

144 RAO, *Ter Hunnepe*, inv. 254 (19-06-1327) "warandizare et quietare per annum et diem"

145 Weiler, *UB Xanten*, nr 396 (24-05-1307) "Preterea per ydoneos fideiussores dictus venditor cavebit dictis emptoribus de evictione et prestare ipsis warandiam per annum et diem super quolibet impetitore, qui via iuris canonici vel civilis voluerit experiri"

146 Weiler, *UB Xanten*, nr. 475 (25-05-1316) "firmam prestare warandiam anno et die contra quoscumque iuri stare volentes et cum hoc etiam omne pregravamen, teutonice vorcommen, deponere"

147 Weiler, *UB Xanten*, nr 775 (07-06-1348) "tweren jaer ende dach voer al die ghene, die des ten recht comen willen ende al voercummer af te doen, als erfs coep recht is", Scholten, *Grafenthal*, nr. 258 (09-05-1395) "te weren iaer end dach, alse eerffs coeps rechts is", Hofman, *Kapel Zoelmond*, p 101 (29-03-1419) "te wairen jaer ende dach na datum des briefs ende all voercummer ende voer-

overdrachten van onroerend goed; de voorbeelden hiervan liggen in de oorkonden voor het opscheppen. Bij vestiging of overdracht van grondrenten kwam de vrijwaring minder frequent voor. De vrijwaring geschiedde steeds voor een periode van jaar en dag; waarschijnlijk konden derden alleen binnen deze termijn hun eventuele aanspraken geldend maken. Uitzonderlijk is de vermelding van een vrijwaringstermijn van tien jaar, waaraan Romeinsrechtelijke invloeden niet vreemd zullen zijn geweest¹⁴⁸. Niet alle oorkonden vermelden de vrijwaring, maar het is de vraag of het ontbreken van een vrijwaringsclausule de vervreemder van de plicht tot vrijwaring ontsloeg. Men kan ook veronderstellen dat het gewoonterecht impliciet tot vrijwaring verplichtte. Verder komen er ook aparte oorkonden voor waarin zekerheid wordt gesteld ten behoeve van vrijwaring. Deze zekerheidstellingen hoefden niet voor het plaatselijke gerecht gepasseerd te worden¹⁴⁹.

Een verschijnsel van voorbijgaande aard was het uitsluiten van rechtsmiddelen uit het kanonieke en Romeinse recht in het algemeen, of het uitsluiten van met name genoemde Romeinsrechtelijke excepties. Dit zijn zaken die eerder wijzen op externe invloeden van de kant van de destinatarissen van de oorkonden dan op invloeden van Romeins en kanoniek recht op de inheemse rechtspraktijk. Dit soort vermeldingen komt omstreeks 1300 enkele malen voor in oorkonden die bestemd waren voor het Domkapittel te Utrecht, het kapittel van Xanten en de abdij Kamp¹⁵⁰.

Aanspraken van derden op overgedragen onroerende zaken waren eerst en vooral te verwachten van de verwanten van de vervreemder. Volgens het Germaanse recht waren onroerende zaken immers familie-eigendom en hadden de familieleden in geval van vervreemding van dat familie-eigendom daarover medezeggenschap (*Beispruchsrecht*). Regelmatig vermelden overdrachtsoorkonden daarom ook namen van broers, zusters, of kinderen van de vervreemder. Deze dragen dan samen met de vervreemder het goed over en verklaren ook veelal dat zij van hun rechten op het overgedragen goed afstand doen¹⁵¹. Een dergelijke praktijk heeft niet in

plicht aff te doen, als erfcoeps recht is in Nederbetuwe".

148 Van Iterson, *Eigendomsoverdracht*, p. 363. Het klassieke Romeinse recht kende immers een verkrijgende verjaringstermijn van tien jaar 'inter praesentes' voor wat betreft onroerend goed in de provincie, zie ook Dioc. C. 7.35.7. De bedoelde oorkonde is de in noot 142 geciteerde oorkonde van 18-11-1300. Vrijwaringstermijnen van tien jaar komen ook voor in twee overdrachtsoorkonden waarin de richter van de Betuwe als getuige optreedt: RAU, *Domkapittel*, inv. 1364 (22-12-1310) en inv. 1368 (06-12-1312).

149 Akten van vrijwaring gepasseerd voor de ambtman Weiler, *UB Xanten*, nrs. 368 (18-09-1304) en 469 (30-04-1316), *RAG Commanderie St Jan*, inv. 168 (18-02-1344), *OA Arnhem*, inv. 6157, f. 124r-v (16-06-1353), *HStAD, Stift Bedburg*, Urk. 68 (09-09-1356), *GA Nijm*, *OBG*, inv. 216 (17-05-1486). akte van vrijwaring gepasseerd voor de richter van de Veluwe tot zekerheidstelling voor een grondrente uit onroerend goed te Elden in Over-Betuwe waarvoor gepand mag worden uit tijsen, roerend en onroerend goed in het ambt van Veluwe *Archiefs Duitse Orde*, inv. 1433 (21-03-1488). vrijwaring ten overstaan van de richter van Neder-Betuwe wegens overdracht tienden te Bommel (Over-Betuwe) op 12-03-1488 (*ibidem*, inv. 1433), als zekerheid worden de goederen van de Duitse Heren in de Neder-Betuwe "veronderpandt".

150 Zie hiervoor noten 58, 59 en 60.

alle gevallen aan de verkrijger voldoende zekerheid kunnen bieden, omdat achteraf nog kon blijken dat er familieleden waren die niet bij de overdracht betrokken waren geweest. Dergelijke verwanten konden uit kracht van het familiënaastingsrecht binnen een bepaalde termijn na de verkoop en overdracht bewerkstelligen dat zij de plaats van de koper konden innemen tegen betaling van de koopprijs aan de koper¹⁵². Er zijn daarom in de oorkonden soms nog nevenbedingen te vinden en ook zijn er afzonderlijk geëxpedeerde oorkonden die de verkrijger moeten beschermen tegen het naastingsrecht van familieleden die niet bij de verkoop en overdracht betrokken waren. Hoewel aangenomen mag worden dat een familie die op bona fide wijze familie-eigendom vervreemde erop toezag dat alle familieleden hieraan hun goedkeuring hechtten, waren er blijkens de bronnen twee soorten verwanten die na zo'n vervreemding nog moeilijkheden konden opleveren. Dit waren degenen die op het tijdstip van de vervreemding uitlandig waren en minderjarigen. In een oorkonde van burggraaf en schepenen uit 1242 zien we bij voorbeeld dat twee broers met een aantal familieleden afstand doen van tienden te Wijchen met de belofte dat zij hun uitlandige broer, van wie wordt betwijfeld of hij nog in leven is, in het geval dat hij naar zijn vaderland zou terugkeren, eveneens van de tienden afstand zouden laten doen¹⁵³. Ten aanzien van minderjarige kinderen beloven ouders vaak dat deze bij het bereiken van de meerderjarigheid alsnog gerechtelijk afstand zullen doen¹⁵⁴. Vindt men aldus in de ambtmansoorkonden verscheidene sporen van familiënaastingsrecht, in een oorkonde van de richter en schepenen van Nijmegen uit 1262 wordt daarentegen een omgekeerde tendens vermeld. Volgens deze oorkonde draagt een echtpaar te Weurt onder andere een stuk aan hen behorende grond over aan het klooster Mariënweerd; de Nijmeegse schepenen verklaren bij deze gelegenheid dat de vervreemders Nijmeegse burgers zijn en dat daarom hun kinderen en verder nageslacht op deze vervreemding van onroerend goed geen inbreuk zullen kunnen maken¹⁵⁵. Van gelijklopende strekking is een Nijmeegse schepenoorkonde uit 1307 die berust in het archief van het kapittel van Xanten¹⁵⁶. Daarin wordt door de schepenen verklaard dat echtgenoten in de stad Nijmegen en in het Rijk die staande het huwelijk hun onroerende en roerende zaken

¹⁵¹ Hattenhauer, *Die Entdeckung*, p. 38-43; vgl. ook het reeds eerder geciteerde koopcontract in Weiler, *UB Xanten*, nr. 396 (24-05-1307): "idem Wilhelmus in persona sua et suorum heredum videlicet sue uxoris et liberorum suorum ac aliorum legitimorum heredum apud Zande et apud Novimagium supraportabit, resignabit, cedet et effestucabit".

¹⁵² Zie hiervoor Moorman van Kappen, *Met open buydel*, p. 4-5.

¹⁵³ Sloet, *OGZ*, nr. 631 (20-07-1242).

¹⁵⁴ Scholten, *Grafenthal*, nrs. 72 (29-03-1296) en 118 (13-05-1312); RAO, *Ter Hunnepe*, inv. 254 (19-06-1327; ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 269 (10-04-1494).

¹⁵⁵ Sloet, *OGZ*, nr. 850 (02-02-1262).

¹⁵⁶ Weiler, *UB Xanten*, nr. 397a (27-05-1307); deze oorkonde is hoogstwaarschijnlijk uitgevaardigd in verband met de aankoop door het kapittel van onroerend goed te Niftrik, zie *ibidem*, nrs. 396 (24-05-1307), 398 (28-05-1307) en 399 (29-05-1307). De beperking van het Beispruchsrecht gold alleen met betrekking tot kinderen, want een broer van de vervreemder verklaart voor Nijmeegse schepenen dat hij geen recht heeft op de verkochte goederen: *ibidem*, nr. 397 (27-05-1307).

vervreemden geen toestemming van hun kinderen en erfgenamen behoeven, mits de overdracht voor het plaatselijk gerecht geschiedt. Hier blijken Beispruchsrecht en familienaastingsrecht rond het jaar 1300 dus al op hun retour te zijn¹⁵⁷. In alle ambten verdwijnen vermeldingen in verband met het familienaastingsrecht in de loop van de veertiende eeuw uit de bronnen, waarmee niet is gezegd dat dit recht geheel is verdwenen. Veeleer zal het zo geweest zijn dat inbreuken uit kracht van het familienaastingsrecht stilzwijgend waren inbegrepen in de in algemene termen gestelde vrijwaringsbelofte. Omdat de vrijwaring gold voor een periode van jaar en dag, zou daaruit afgeleid kunnen worden dat degenen die het familienaastingsrecht wilden uitoefenen dit binnen jaar en dag na de overdracht moesten doen¹⁵⁸.

De vrijwillige rechtshandelingen voor het gerecht konden vergezeld gaan van nevenbedingen die de crediteur de zekerheid moesten geven dat de debiteur zijn aangegane verplichtingen zou nakomen. Het louter afleggen van de belofte tot leveren, vrijwaren, betalen van grondrente of pacht-penningen werd niet voldoende geacht. De verkrijger of de verpachter moest ook over dwangmiddelen kunnen beschikken om de andere partij te dwingen tot nakoming van zijn verplichtingen of om geleden schade te kunnen verhalen. Een algemene vermogensaansprakelijkheid van een debiteur "ipso iure" bestond in de late middeleeuwen nog niet. Zo'n verhaalsmogelijkheid op personen en/of goederen moest speciaal gevestigd worden. Als we op de tekst van de oorkonden afgaan, dan heeft lang niet bij alle transacties een zekerheidstelling plaatsgevonden, al moet men zich realiseren dat zekerheidstellingen soms door middel van een aparte rechtshandeling en niet als nevenbeding tot stand zijn gekomen. Een en ander hing natuurlijk af van de verkrijger of verpachter, die de vrijheid had wel of niet een zekerheidstelling te vragen en de wijze van vestiging vast te stellen. De vroegst voorkomende vorm van zekerheidstelling is de borgtocht, die in dertiende-eeuwse oorkonden wordt vermeld¹⁵⁹. Leisting komt voor vanaf het einde van de dertiende eeuw en het pandingsbeding vanaf het begin van de veertiende eeuw¹⁶⁰. Na 1400 nemen borgtocht en leisting in betekenis af en wordt het pandingsbeding in de ambtmansoorkonden de meest gebruikte vorm van zekerheidstelling.

De borgtocht bestond uit het stellen van minimaal twee borgen; een

¹⁵⁷ Moorman van Kappen, *Met open buydel*, p. 16 merkt op dat het familienaastingsrecht het eerst in de steden afgeschaft werd; zie ook de voorbeelden *ibidem*, p. 49, noot 158.

¹⁵⁸ Moorman van Kappen, *Met open buydel*, p. 9.

¹⁵⁹ Sloet, *OGZ*, nrs. 850 (02-02-1262) en 1040 (13-12-1281); De Fremery, *Cart. Mariënweerd*, nr. 86 (06-04-1266); Scholten *Grafenthal*, nr. 72 (29-03-1296).

¹⁶⁰ Vroegste vermeldingen van leisting in ambtmansoorkonden in het Rijk van Nijmegen: Weiler, *UB Xanten*, nr. 548 (15-06-1323); in de Duffelt: *ibidem*, nr. 755 (10-04-1346); in Maas en Waal: *ibidem*, nr. 366 (07-09-1304); in de Betuwe: Sloet, *OGZ*, nr. 1040 (13-12-1281), d.i. een oorkonde van Tielse schepenen betreffende verkoop en levering van onroerend goed in de Betuwe; *OSU*, nr. 2991 (18-11-1300). Vroegste vermeldingen van het pandingsbeding: in Rijk van Nijmegen: Weiler, *UB Xanten*, nr. 548 (15-06-1323); in de Duffelt: *Hof*, inv. 4427 (10-04-1334); in Maas en Waal: Weiler, *UB Xanten*, nr. 671 (13-07-1335); in de Betuwe. *GA Arnhem, RA*, schepenkistoorkonde nr. 65 (07-04-1317).

bovengrens aan hun aantal was er niet, maar dit kwam nooit boven de tien uit. De borgen konden zich verplichten tot vrijwaring gedurende jaar en dag door het inleiden of het betalen van openstaande vorderingen. Op de praktijk van het inleiden of inleiden in een eerzame herberg, of kortweg de leiding, hoeft hier verder niet ingegaan te worden. Dit tot de verbeelding spreken de gebeurtenissen is genoegzaam bekend uit de literatuur¹⁶¹. Vermelding verdient hier nog het feit dat de partijen geheel vrij waren in hun keuze van de herberg waar ingeleid moest worden, zodat dit ook kon geschieden in plaatsen die waren gelegen buiten het ressort van het gerecht ten overstaan waarvan de borgtocht overeengekomen werd. Zo werd in het Land van Maas en Waal meestal bepaald dat het inleiden in een herberg in Nijmegen diende te geschieden¹⁶². Vanuit de Betuwe ging men bij voorbeeld in (het toen nog Brabantse) Tiel, Rhenen, Utrecht of Arnhem in leiding¹⁶³. De leiding was een omslachtige en weinig efficiënte manier van zekerheidsstelling waaraan voor de partijen meer na- dan voordelen konden kleven. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat het leidingcontract na de veertiende eeuw in onbruik is geraakt, hoewel het nooit volledig verdwenen is. Vanwege de vele nadelen van het inleiden zijn sommige overheden reeds in de veertiende eeuw ertoe overgegaan om deze praktijk te beperken of geheel te verbieden¹⁶⁴. In Gelre is voor zover bekend de leiding nooit verboden, maar wel heeft Karel de Stoute in 1473 geprobeerd om de kwalijke uitwassen van de leiding te verbieden. Dit betekende in Gelre zeker niet het definitieve einde van de leiding, maar wel had het instituut zichzelf toen al min of meer overleefd¹⁶⁵.

Als concurrent van de leiding kan men de rechtsfiguur beschouwen waarbij onroerend goed en het zich daarop bevindende roerende goed van de debiteur wordt aangewezen als verhaalsobject voor het geval dat deze in gebreke zou blijven. Daartoe konden zowel een bepaald goed als alle goederen die de debiteur in het desbetreffende ambt bezat aangewezen worden. Ook komen er regelingen voor waarbij in eerste instantie een bepaald goed

¹⁶¹ Hermesdorf, *De herberg*, p. 179-214, Idem, *'s levensfelheid in Gelre*, Van Hasselt, *Oorsprong Hof*, p. 68-80, Spierings, *Het schepenprotocol*, p. 254-257

¹⁶² Weiler, *UB Xanten*, nrs 366 (07-09-1304), 368 (18-09-1304), 469 (30-04-1316), 475 (25-05-1316) en 775 (07-06-1348), Scholten, *Grafenthal*, nrs 106 (06-05-1308), 113 (13-10-1309) en 115 (25-07-1310), *Hof*, inv 1555, f 273r-274r (15-06-1318) Ook vanuit de Duffelt werd te Nijmegen ingeleid Weiler, *UB Xanten*, nr 755 (10-04-1346)

¹⁶³ In Tiel Sloet, *OGZ*, nr 1040 (13-12-1281), dit is een Tielse schepenoorkonde betreffende levering van onroerend goed in de Betuwe, RAU, *Domkapittel*, inv 1364 (22-12-1310), in Rhenen OSU, nr 2991 (18-11-1300), RAU, *St Pieter*, inv 1, f 29v (22-03-1312), in Arnhem RAG, *Commanderij St Jan*, inv 326 (08-05-1320), RAO, *Ter Hunnepe*, inv 254 (19-06-1327), GA Arnhem, *Nicolaibroederschap*, inv 759 (21-12-1402)

¹⁶⁴ Hermesdorf, *De herberg*, p. 206-208, Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*, p. 39-40

¹⁶⁵ Ten onrechte stellen Van Hasselt, *Oorsprong Hof*, p. 68 en 76 en Hermesdorf, *'s levensfelheid in Gelre*, p. 54 dat door Karel de Stoute het inleiden werd verboden, hij bepaalde slechts dat in geval een debiteur niet in leiding ging, maning tot inleiding met alle excessen van dien verboden was, maar dat de crediteur dan zijn recht moest zoeken bij het Hof van Gelre Aldus art XXIII van de Crim Ordonnantie van 22-04-1474 (HA, inv 30, f 92v-93r) en ook de door Van Hasselt, *Oorsprong Hof*, p. 9-10 uitgegeven brief van 13-12-1473 in RAG, OA Elburg, inv 59

verhaalsobject is en, zo dit niet voldoende is, in tweede instantie alle goederen van de debiteur die in het desbetreffende ambt gelegen zijn. De bronnen kennen geen specifieke term voor deze vorm van zekerheidsstelling door middel van het aanwijzen van een verhaalsobject, maar omschrijven deze steeds als executie op het als verhaalsobject aangewezen goed¹⁶⁶. Deze executie wordt in de Latijnse teksten aangeduid met *expandere*¹⁶⁷ en in de Middelnederlandse met *peinden* of *uitpeinden*¹⁶⁸. De literatuur spreekt in dezen wel van het *genomen pand*, ook al is hier geen sprake van zakelijke zekerheid in de zin van pandrecht. Een feit is wel dat de crediteur met het pandingsbeding hetzelfde effect beoogde als met pandrecht. In de bronnen spreekt men echter steeds van panning aan het als verhaalsobject aangewezen goed¹⁶⁹. Op de eigenlijke pandingsprocedure en de rol van de ambtman hierbij zal hierna nog nader worden ingegaan in de paragraaf over de contentieuze rechtspraak¹⁷⁰. Voor de pandingsprocedure was het overigens niet altijd noodzakelijk om de debiteur eerst door het gerecht in gebreke te laten stellen. Vaak werd namelijk bij een vrijwillige rechtshandeling als nevenbeding de bepaling opgenomen dat de panning zonder

¹⁶⁶ Cerutti, *Onroerend goed als zekerheid*, p. 338-342 spreekt in dit verband van "obligatio bonorum", deze term is in het kwartier van Nijmegen niet gebruikelijk.

¹⁶⁷ Scholten, *Grafenthal*, nr. 157 (09-01-1329) "borchgravius Novimagensis pro tempore easdem pensionem et penam ex predictis omnibus bonis dictis domino Johanni et Waltardo eorumque hereditibus expandabit", GA Arnhem, RA, schepenkistoorkonde nr. 214 (06-07-1321) "Conditionatum est insuper, si dicti debitores vel eorum alter moniti Arnhem non intrarent iacendo ad comestus seu quoquo modo negligenter ac different, extunc nos Jacobus et Godefridus scabini supradicti iudici Bethue vel iudici alteri cuicumque sit cuius districtu et iurisdictione bona dictorum debitorum principalium sunt sita et iacentia promulgabimus, qui iudex in bonis omnibus et singulis, mobilibus et immobilibus, dictorum debitorum vel eorum unus dictis Woltero seu eius certo nuncio suam pecuniam restantem in parte vel toto, prout coram nobis sunt arbitrati dicti debitores, per expansionem absque aliqua contradictione et querimonis iudicariis extorquebit integre ac complete, dictorum petitionibus scabinorum dilationibus fraude et dolo hinc exclusus".

¹⁶⁸ Weiler, *UB Xanten*, nr. 776 (07-06-1348) "pacht ende pene te peinden van der afterstedigher scaren aen anders al gueds, dat dese voerscreven Dideric heeft", Scholten, *Grafenthal*, nr. 214 (10-03-1367) "uyt doen peinden mit den richter, die dan richter is tuschen Maze ende Wale, voer aen dit voerscreven erve ende guet ende voert aen alle gueds, dat sy op desen voernoempt erve weint, also alse ghewoenlic is pacht te peinden".

¹⁶⁹ Cerutti, *Onroerend goed als zekerheid*, p. 340-341 onderscheidt obligatie/pandingsbeding van de hypotheek, maar acht het waarschijnlijk dat de obligatio specialis (aanwijzing van een bepaald goed als verhaalsobject) steeds meer overeenkomsten ging vertonen met die hypotheek. Er zijn aanwijzingen dat de hypotheek in het kwartier van Nijmegen ten plattelande voorkwam. Zie bijv. de oorkonde van de richter van Maas en Waal in Scholten, *Grafenthal*, nr. 115 (25-07-1310), waar sprake is van onroerende goed dat is bezwaard met *pignus* en *inpignratio*, maar overigens ook met *obligatio*. In latere ambtmansoorkonden met een pandingsbeding verschijnen incidenteel ook termen als *pand* of *ver(onder)panden*, hetgeen erop duidt dat pandingsbeding en pandrecht in de praktijk niet meer duidelijk werden onderscheiden. Enkele voorbeelden: HStAD, *Stift Kranenburg*, Urk. 29 (06-02-1408) 'onderpand', AHB, inv. 5479 (15-11-1448) 'onderpand', hierbij wordt bepaald dat de waarde van het pand gelijk moet zijn aan het bedrag van de vordering vermeerderd met 1/3, Archief Duitse Orde, inv. 1433 (21-03-1488) 'veronderpanden', GA Arnhem, *Burgerweeshuis*, inv. 501, f. 62v (22-09-1519) 'onderpand' en 'veronderpanden'.

¹⁷⁰ Zie hierna § 5.2

vooraangaande ingebrekestelling van de debiteur kon geschieden. Het tonen van de oorkonde met een dergelijk pandingsbeding aan de ambtman was dan voldoende om de pandingsprocedure in werking te zetten¹⁷¹. In sommige pandingsbedingen komt de bepaling voor dat na het in gebreke blijven van de debiteur deze binnen een daaropvolgende termijn (meestal een maand) een boete moet betalen voor elke dag dat hij in gebreke blijft. Is hij na het verstrijken van die termijn nog in gebreke, dan kunnen de openstaande vordering en de boete door middel van panding ingevorderd worden¹⁷². De zekerheidstelling via het pandingsbeding heeft in de praktijk blijkbaar beter voldaan dan de leistung, gezien het feit dat het pandingsbeding na 1400 in de ambtmansoorkonden de leistung vrijwel geheel heeft verdrongen. Dit kan niet bevreemdend genoemd worden. Het inleiden was omslachtig en in theorie eindeloos, terwijl door panding aan het goed van de debiteur de crediteur veel gemakkelijker en sneller aan zijn geld kon worden geholpen. Het pandingsbeding en de leistung komen zelden tegelijk in een ambtmansoorkonde voor, uiteraard omdat ze voor de crediteur hetzelfde effect beoogden. In enkele Arnhemse schepenkistoorkonden uit het begin van de veertiende eeuw geldt het beding van panding aan goederen in de Betuwe als secundaire zekerheidstelling naast de leistung te Arnhem¹⁷³.

Zoals hiervoor opgemerkt kunnen zekerheidstellingen opgenomen zijn in ambtmansoorkonden betreffende overdracht, bezwaring of verpachting van onroerend goed, of in oorkonden waarin vrijwaring wordt toegezegd voor reeds eerder gepasseerde overdrachten, bezwaringen of verpachtingen. Zeldzaam zijn ambtmansoorkonden in de vorm van schuldbekentenissen met zekerheidstellingen ten behoeve van een schuld. Schuldbekentenissen in de vorm van een ambtmansoorkonde zonder vestiging van zekerheid komen helemaal niet voor. Alle bekende gevallen bevatten een zekerheidstelling in de vorm van een pandingsbeding¹⁷⁴. De ontstaansoor-

¹⁷¹ Zie het citaat uit de oorkonde van 06-07-1321 in noot 167. Verder GA Arnhem, RA, schepenkistoorkonde nr 165 (07-04-1317) en nr 178 (25-07-1317), Ter Kuile, *Inleiding*, p. 108-117, HRG, i.v. "Pfändungsklausel". De oorkonden vermelden soms dat de vordering van de crediteur ingevorderd kan worden "tamquam debitum in iudicio recognitum et convictum", zie bijv. Weiler, *UB Xanten*, nr 671 (13-07-1335), GA Arnhem, *St. Peters Gasthuis*, inv. 23, f. 253v (24-06-1443) spreekt van panding "sonder eenich opbadinge daer vorder aff te doen".

¹⁷² Scholten, *Grafenthal*, nr 157 (09-01-1329), RAG, *Commanderij St. Jan*, inv. 415 (04-04-1336), hier geldt een vast boetebedrag als de betalingstermijn met veertien dagen wordt overschreden, Weiler, *UB Xanten*, nrs 776 (07-06-1348) en 777 (07-06-1348).

¹⁷³ GA Arnhem, RA, schepenkistoorkonde, nr 165 (07-04-1317) schuldbekentenis met gelijktijdig lesten te Arnhem door debiteur en borgen en panding uit de goederen van de debiteur die gelegen zijn in de Betuwe, *ibidem*, nr 178 (25-07-1317) schuldbekentenis met leistung te Arnhem door borgen, voor wier schadeloosstelling gepand kan worden uit het goed van de debiteur dat in de Betuwe gelegen is, *ibidem*, nr 214 (06-07-1321), schuldbekentenis met leistung te Arnhem door de debiteuren, in geval van weigering om in te lesten panding aan de goederen van de debiteuren in de Betuwe, HA, Buren, inv. 75, f. 6r-7v (28-05-1432) vestiging van een grondrente in de Duffelt met leistungsbeding als zekerheid voor de vrijwaring en pandingsbeding als zekerheid in geval van wanbetaling grondrente.

¹⁷⁴ Enkele schaarse voorbeelden van schuldbekentenissen met zekerheidstelling uit de Duffelt FSSA, *Seeland*, Hs I, p. 80-81 (06-03-1437), *ibidem*, p. 113-114 (16-07-1437), uit Maas en Waal ARA, *Van Matenesse*, charters d d. 27-07-1417, 07-06-1418, 20-07-1418, 18-11-1418 en 27-04-1420, uit

zaak van de schulden wordt in de ambtmansoorkonden niet genoemd. Het feit dat men de ambtman schuldbekentenissen liet opmaken, moet vooral worden gezocht in de zekerheid die moest worden gevestigd op onroerend goed dat in het desbetreffende ambt was gelegen. Schuldbekentenissen werden vooral gebruikt in het handelsverkeer; dit speelde zich eerder in de steden af dan op het platteland, zodat het weinig verwondering behoeft dat onder de ambtmansoorkonden weinig schuldbekentenissen worden aangetroffen¹⁷⁵. Er zijn overigens aanwijzingen dat ook de stedelijke overheden niet erg frequent waren betrokken bij het protocolleren van schuldbekentenissen¹⁷⁶.

5. De rol van de ambtman bij de contentieuze rechtspraak

5.1 Algemeen

We konden hiervoor een beeld schetsen van de vrijwillige rechtspraak met behulp van de talloze oorkonden die als bewijsstukken daarvan zijn uitgevaardigd. Oorkonden die handelen over de contentieuze rechtspraak zijn daarentegen in beduidend minder talrijke mate bewaard gebleven. Blijkbaar heeft in het geval van de contentieuze rechtspraak veel minder de behoefte bestaan om processtukken¹⁷⁷ of vonnissen¹⁷⁸ in de vorm van een

Over-Betuwe: HStAD, *Stift Bedburg*, Urk. 80 (09-10-1365), RAO, *Ter Hunnepe*, inv. 241 (07-03-1394), in het laatste geval is de schuldbekentenis opgenomen in een overdrachtsoorkonde, zonder dat overigens een verband bestaat tussen de levering en de schuldbekentenis, aangezien de vreemdelende partij als debiteur optreedt; uit Neder-Betuwe: ARA, *Van Wassenaar-Van Rosande*, inv. XVI-R (08-04-1490): schuldbekentenis van een aantal personen t.b.v. gemaakte en nog te maken proceskosten. RAG, *RA-OB*, inv. 291 laat zien dat in de jaren 1460 t.m. 1464 negen schuldbekentenissen in het gerechtssignaat werden opgetekend, die alle een pandingsbeding bevatten; zie *ibidem*, f. 2r-v, 12r, 16r, 20r, 22v, 24r, 31B, 36r.

¹⁷⁵ HA, inv. 27, f5v (landrecht NB 30-04-1439) noemt echter de mogelijkheid van uitvaardiging van "scoutbrieven" door ambtman en gerichtslieden.

¹⁷⁶ Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*, p. 31-34.

¹⁷⁷ Enkele schaarse voorbeelden: ARA, *Limburg-Stirum*, inv. LH 36 (09-11-1442): procesverbaal door de ambtman van de Duffelt van getuigenverklaringen betreffende brandstichtingen te Niel met opgave van schadebedragen; Scholten, *Grafenthal*, nr. 303 (08-08-1466): procesverbaal door de ambtman van Maas en Waal betreffende een door hem gehouden waarheid betreffende een percoelscheiding te Druten; RAG, *huis Vornholz*, inv. 850 (19-12-1472): procesverbaal door de ambtman van Maas en Waal van een door een godaagde voor het gerecht afgelegde verklaring; Martens van Sevenhoven, *Een Maas-en-Waalsche akte*, p. 191-193 (09-01-1473): procesverbaal door de ambtman van Maas en Waal betreffende een door hem te Nederasselt gehouden waarheid betreffende de huwelijksvoorwaarden van een overleden echtpaar; deze echtgenoten worden ook reeds genoemd in de voorgaande verklaring van 19-12-1472; RAG, *heren Culemb.*, inv. 1788, f. 129r-v (16-03-1461): procesverbaal door de ambtman van Neder-Betuwe van een verklaring betreffende onderhandse levering van onroerend goed; AHB, inv. 6115 (07-11-1531 en 09-11-1531): procesverbalen door de ambtman van Neder-betuwe betreffende de inbezitneming van aanwassen; AHB, inv. 6112 en 6115 (beide 26-06-1537) vidimussen afgegeven door de ambtman van Neder-Betuwe; ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 864 (10-06-1542): extract uit een oorkonde afgege-

ambtmansoorkonde vast te leggen. Gerichtssignaten van de contentieuze rechtspraak uit de middeleeuwse periode zijn slechts sporadisch bewaard gebleven. De oudste overgeleverde signaten zijn die van het ambt Over-Betuwe, die met onderbrekingen zijn overgeleverd vanaf het jaar 1434. In de overige ambten stammen de oudste gerichtssignaten meestal uit de zestiende eeuw¹⁷⁹. Naast de gerichtssignaten zijn er nog enkele formulierboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw die inzicht kunnen geven in de rechtsgang in contentieuze zaken en de rol van de ambtman daarbij¹⁸⁰. Ambtmansrekeningen bevatten verder nog inlichtingen in de vorm van vermeldingen van boeten die in contentieuze zaken zijn opgelegd, zoals die wegens pandkering, onrechtmatige bezettingen en onrechtmatige inbezittingen.

Evenals dat bij de vrijwillige rechtspraak het geval was, behandelde de ambtman de contentieuze zaken in zijn hoedanigheid van voorzitter van het gerecht. Na het spannen van de bank kwamen allereerst de eventuele toelating van voorspraken en machtigingen aan de orde¹⁸¹. De afhandeling van een proces vergde meestal meer tijd dan de duur van een zitting, onder andere doordat de gedaagde tot drie maal toe zijn verweer kon uitstellen (het zogenaamde *versten*), terwijl ook de gerichtsmen die aangewezen was om vonnis te wijzen, zijn oordeel tot driemaal toe kon versten. Gedaagden die na drie oproepen nog niet waren verschenen, werden bij verstek veroordeeld¹⁸². Nadat een gerichtsmen driemaal uitstel had gekregen om zijn oor-

ven door de ambtman van Neder-Betuwe

178 Weiler, *UB Xanten*, nr 311 (20-01-1291) richter en schepenen van Nijmegen oorkonden dat de tegenwoordiger van het kapittel van Xanten (met niet genoemde middelen) heeft bewezen dat dit kapittel bepaalde rechten heeft op gemene gronden te Niftrik, hetgeen door twee met name genoemde personen was aangevochten, RAG, *huis Ampsen*, inv 262 (25-07-1407) beoorkonding vonnis door burggraaf, tevens wordt vermeld dat de in het ongelijk gestelde partij in hoger beroep zal gaan, in welk voornemen wellicht de reden voor deze beoorkonding ligt, Sloet, *Een vonnis*, p 207-209 (12-10-1460) beoorkonding vonnis door ambtman Neder-Betuwe, *OA Tiel*, inv 93, nr 10 (17-10-1462) beoorkonding door idem van vonnis gewezen in klaring te Kesteren, RAG, *heren Culemb*, inv 187 (13-05-1476) beoorkonding door idem van vonnis waarbij vordering eiser wordt toegewezen wegens het niet verschijnen van gedaagde, RAU, *Domkapittel*, inv 1374 (16-07-1486) en inv 2080 (14-05-1487) beoorkonding door idem van vonnissen waarbij vordering wordt toegewezen om dezelfde reden, Van Veen, *Handboekje*, p 209-211 (11-10-1529) beoorkonding vonnis door idem

179 Vgl. Inleiding, § 4

180 Joosting, *Geldersche dingtalen*, p 27-53

181 Joosting, *Geldersche dingtalen*, p 27-32 Een 'voorspraak' is iemand die in opdracht van een van de procespartijen de procesformules tijdens de rechtszitting uitspreekt, zie Moorman van Kappen, *Ammersoyense landbrieven*, p 150

182 Zie bij voorbeeld RAU, *Oudmunster*, inv 1833 (10-01-1440) beoorkonding van een vonnis in de zaak van Johan Voss van Avezaat tegen het kapittel van Oudmunster 'Doe dede ick richter voirs eysschen heren Ghysbert domproist ende proist, deken ende gemeyne cappittel der kerken t'Alden Munster voirs eenwerff, anderwerff ende dordwerff dat sij quamen ende verantwoordten hem then rechten tegen Johan Voss van Avezaat voirs als recht weer Doe begeerden Johan Voss van Avezaat voirs een ordel hoe lange hij wachten ende waren zolde mit recht dat hij sijn clagelike gelt gewonnen had als recht weer dair hij sijn aenspraak op gedaen had als recht was, waert hem gewijst voor recht van mij richter voirs gevraicht dat hij wachten solde ende waren zolde alsoe lange als die zonne scheen ende dairnae soe lange als ick richter voirs sitten wolde ende uutruchten als recht

deel te vellen, moest hij ermee voor de dag komen. Het is nogal eens voorgekomen dat hij ook dan nog het vonnis onder zich hield en pas na herhaald verzoek van de eiser zijn oordeel uitsprak, eventueel na ruggespraak te hebben gehouden met de ter rechtszitting aanwezige leden van de ridder-schap van het ambt¹⁸³.

Ook in conflictsituaties waarbij het niet tot een proces kwam, maar partijen besloten tot arbitrage of het sluiten van een compromis heeft de ambtman een rol kunnen spelen¹⁸⁴. Er werd dan weliswaar geen vonnis geveld, maar de overeenkomst die door de strijdende partijen gesloten was of het feit dat een van de partijen ongelijk bekende, kon wel voor het gerecht bevestigd en schriftelijk vastgelegd worden. Aldus zien we de richter en schepenen van Nijmegen in 1242 oorkonden dat in een conflict tussen het kapittel van Zyfflich en een aantal leden van een familie over tienden te Wijchen, deze familieleden het conflict beëindigen door gerechtelijk te verklaren dat zij geen recht op deze tienden hebben¹⁸⁵. In 1266 zien we dat de richter en schepenen van Nijmegen betrokken zijn bij een arbitrale overeenkomst. Ze treden op als gekwalificeerde getuigen, wanneer Theodericus de Appeltern, die met de abdij Mariënweerd in conflict was geraakt over bepaalde in Weurt gelegen goederen, krachtens een arbitrale uitspraak plechtig afstand doet van zijn aanspraken op die goederen. Ter meerdere zekerheid vaardigden genoemde richter en schepenen op verzoek van beide partijen een oorkonde uit waarin de plechtige afstand door Theodericus voornoemd werd opgetekend, alsmede de namen van de borgen die door hem waren gesteld, en eveneens de door hem gelijktijdig gedane belofte dat hij de abdij zou behoeden voor inbreuken op het bezit van de goederen uit kracht van het familienaastingsrecht en anderszins¹⁸⁶. In dit geval speelde de richter als getuige en oorkonder een tamelijk passieve rol bij de totstandkoming en tenuitvoerlegging van de arbitrale uitspraak. Het kwam evenwel ook voor dat hij zelf als arbiter of mede-arbiter optrad, zoals de ambtman van Over-Betuwe in 1336 inzake een geschil dat was gerezen tussen de dorpen Heteren en Driel over de rechten op een meertje¹⁸⁷. Partijen die na vonniswijzing

weer. Des richten ick richter voirs. uut ende dat feste vondenis wairt gewijst dat allen diegene die an der bancken gewonnen, verdaicht ende geeijst weren als recht ende aengesproken worden als recht weer ende hem niet en verantwoorden als recht weer, dat die aensprekeer gewonnen hadden ende die ander verloren hadden des en quamen die voirg. domproist, proist, deken ende cappittel voirs nijet ter antwoirt als recht was" Een ander voorbeeld in RAG, *heren Culemb*, inv 187 (13-05-1476)

183 Vermelding van het houden van ruggespraak met de ter rechtszitting aanwezige ridders en knechten van het ambt Sloet, *Een vonnis*, p. 208 (12-10-1460), Van Veen, *Handboekje*, p. 210-211 (11-10-1529).

184 Over het bestaan van de arbitrage naast de contentieuze rechtspraak en het belang van de arbitrage voor de ontwikkeling van de landsheerlijkheid raadplege men Janssen, *Schiedsgerichtsbarkeit*, p. 77-84.

185 Sloet, OGZ, nr. 631 (20-07-1242)

186 De Fremery, *Cart Mariënweerd*, nr. 86 (06-04-1266), Gaesdonk, *cart*, f. 250v (04-05-1318) de richter van Maas en Waal oorkondt dat twee partijen die onenigheid hadden over een perceel-scheiding in het gerecht hierover een overeenkomst hebben gesloten

187 Blok, *Verslag Duitschland*, p. 203, nr. 7 (27-05-1336) De oorkonde is in 1936 door het Staatsarchiv

een compromis hadden gesloten, riepen soms ook de hulp van de landsheerlijke richter in om meer zekerheid te verkrijgen ten aanzien van de naleving van de overeenkomst. Door de richter en gerichtsliden als getuigen bij de sluiting van de overeenkomst te betrekken, kon later in geval de overeenkomst werd geschonden de benadeelde partij voor het ambtsgerecht naleving van de overeenkomst en eventueel schadevergoeding eisen. Om de partijen tot naleving te dwingen werd ook vaak een boetebeding in de overeenkomst opgenomen. Meestal werd de boetesom verdeeld tussen de benadeelde partij en de landsheer¹⁸⁸.

5.2 Bezetting en panding

Gelijktijdig met het indienen van een aanklacht voor het gerecht kon men het roerende en onroerende goed van een schuldenaar laten *besetten*, een vorm van beslaglegging die te vergelijken is met het moderne conservatoire beslag¹⁸⁹. Een verzoek tot *besettinghe* moest bij de ambtman worden ingediend, die vervolgens door zijn pander beslag liet leggen. Dit beslag werd daarna drie maal met tussenpozen van veertien dagen tijdens de zon-

Munster overgedragen aan het Rijksarchief Arnhem, maar was daar in 1985 onvindbaar

188 RAG, *heren Culemb* inv 1788, f 35r (10-02-1413) belofte tot onderhoud van een molen ten behoeve van de heer van Culemborg, met het beding dat bij niet nakoming de heer van Culemborg een boete zal ontvangen, *Rekenk*, inv 303, 3e foliering, f 14v-15r (24-01-1474) belofte door partijen om geschillen te onderwerpen aan de arbitrage van vier 'segslude' (twee voor elke partij) bij niet verschijnen een boete van 50 oude schilden, half voor de landsheer en half voor de verschenen partij. Beloftes om zich aan arbitrage te onderwerpen worden ook in de dingsignaten vermeld. Enkele voorbeelden RAG, RA-OB, inv 238, f 55v (05-07-1450) "Item Gaert van Doest ende Geertruyd Ontijts hebn verpeent an des amptmans hant bij eenre penen van 25 alden scilden alsuick seggen te halden als hoerre vier seggen sullen eendrechtlick, dat sal mit namen wesen an Everts sijde Jorden van der Laewic ende Derick sijn broeder ende Jacob van Aembe ende Willem van Lyenen an Geertruden sijde ende dat seggen sullen dese vier uytsseggen bynnen 14 dagen Ende en kunnents die segghslude niet eens geworden, soe sullen sij enen averman kiezen ende die averman sall dat bynnen 14 daghen darrae uytsprecken ende wes hij daeraff uytspreckt dat sullen sij an beyden syden halden bij der penen voirs halff tottes heren behueff ende d'ander helfte ter gheenre behueff die dat seggen halden Gerichtslude joncher Reynalt van Hoemoet ende Johan van der Laewick" Een ander voorbeeld *ibidem*, f 59v (23-05-1451) "Item Arnt van der Laewic ende Jan ten Have hebn verpeent an des amptmans hant bij eenre penen van 200 alden scilden te halden ende te voldoen malcander alsulc seggen als Henric van der Laewic van Rayen, Gelis Inghen Nyelant, Hermen van Wye, Gaert Inghen Nyelant ende Hermen van Wie de Jongh uytsprecken sullen off dat meerre deel van desen voirs nu en neesten woensdagen tot Arnhem sonder argelist Gerichtslude Gysbert van Ranwick, Deric van Bronchorst". *Ibidem*, inv 242, f 5r (14-01-1500) "Item soe scheel ende gebreeck iss geweest tusschen Roeleff Velkener ther eenre ende Lambert die Man ende meister Ghysbert Ympens ther andere syde iss gerichtlick uutgestaldt verbleven ende verpeent by eenre penen van hondert rosen nobel, dat een deel in behueff mynss genedigen heren, dat andere deel der segsluden ende dat darde deel der haldende parthyen in manieren hiir na beschreven volcht"

189 Vgl. HRC, 1 v. "Kummer", een vijftiende-eeuwse beschrijving van de Gelderse bezettingsprocedure is te vinden in HA, inv 27, f7v-8v. Ook in Joosting, *Geldersche dingtalen*, p 48-51

dagse hoogmis in de kerk afgekondigd (de zogenaamde *genechten*). De tegenpartij kon daarna nog een verzoek tot *ontsettinghe* bij de ambtman indienen. Een bezetting kon nuttig zijn als de schuldenaar niet binnen het ambt woonachtig was en als er gevaar dreigde dat hij met de noorderzon zou vertrekken. Het was in feite ook een procesingang omdat degene op wiens goederen beslag was gelegd zich uitsluitend voor het gerecht tegen het beslag kon verweren. Zag hij af van verweer en hadden de drie voorgeschreven genechten plaatsgevonden, dan kon de schuldeiser daarop bij de ambtman een verzoek tot panding indienen¹⁹⁰. De ambtman moest geregeld optreden tegen lieden die hun bezittingen aan de bezetting trachtten te onttrekken¹⁹¹. Omgekeerd kon degene die ten onrechte beslag liet leggen op een boete rekenen¹⁹².

Enige restricties moeten hier nog wel gemeld worden. Zo verleende koning Rudolf in 1242 een privilege aan de stad Nijmegen waarin bepaald werd dat goederen van Nijmeegse burgers niet bezet of gepand mochten worden¹⁹³. Een soortgelijke bepaling vinden we terug op het einde van de veertiende eeuw in het landrecht van het Rijk van Nijmegen, dat bepaalt dat geen beslag mag worden gelegd op aldaar gelegen goederen van Nijmeegse burgers¹⁹⁴. De burgers van Arnhem hebben in 1362 een privilege van de hertog ontvangen, dat onder meer verbood dat goederen van Arnhemse burgers in Over- en Neder-Betuwe bezet werden¹⁹⁵. Wie derhalve een vordering tegen een Nijmeegse of Arnhemse burger wenste in te stellen, moest zich rechtstreeks wenden tot de schepenenbank van Nijmegen, respectievelijk Arnhem. Het Burense stadsrecht van 1395 kende een vergelijkbare regeling¹⁹⁶.

Door middel van panding werden de vordering en de door de schuldeiser gemaakte onkosten verhaald op de roerende en onroerende goederen van de schuldenaar. Voor de duidelijkheid moet hierbij vermeld worden dat een pandingsprocedure niet noodzakelijk behoefde te worden voorafgegaan door een bezettingsprocedure. De panding kon ook geschieden op basis van een vonnis of op basis van het pandingsbeding in een oorkonde, zoals hierboven al is uiteengezet¹⁹⁷. In geval van een vonnis diende de panding als dwangmiddel tot uitvoering van het vonnis, indien de veroordeelde

¹⁹⁰ Voor de procedure zie o a HA, inv 27, f 7r-v, Joosting, *Geldersche dingtalen*, p 47-53, HRG, i v "Pfandung"

¹⁹¹ HA, inv 610 (rek ambtman NB 13-07-1460 tot 13-07-1461) 2e foliering, f 10r "Jan die Swart van den amptman gescheiden omdat hij koern van den land gevuert had boven besettinge dat Dirck Peterssoens wijf daerop had doen besetten, in afsceidinge tot mijns heren behooff 6 R gld", HA, inv 920 (rek ambtman NB 1509) f 4v "De snyder to Avenzait van dat he twe koen uytter besatinge buyten de scholt gedreven had, in bywesen Wilhem van Huemen ind Arnt van Gent gescheiden"

¹⁹² HA, Buren, inv 220 (rek ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342) "Henric Godertssoen want hi enen man besadt die hi mit recht niet besedden en mocht, 4 lb"

¹⁹³ Sloet, OGZ, nr. 1063 (21-09-1282)

¹⁹⁴ OA Nijm, inv 577, f 13r (landrecht RvN ca 1390)

¹⁹⁵ OA Arnhem, inv 1061 (13-12-1362)

¹⁹⁶ Van Schilfgaarde, *Rechten van Buren*, p 28

¹⁹⁷ Zie hiervoor § 45

partij weigerde om aan het vonnis gevolg te geven. Voor het panden moest de schuldeiser zich evenals bij de bezetting tot de ambtman wenden, die daarop door zijn pander het goed van de schuldenaar liet panden. Deze pander hield drie genechten, die ten doel hadden om de schuldenaar alsnog tot betaling te bewegen. Betrof het roerend goed, dan vonden de drie genechten op drie achtereenvolgende dagen plaats; voor onroerend goed werden de drie genechten met tussenpozen van veertien dagen gehouden¹⁹⁸. De schuldenaar kon zich tegen de panning van zijn goed verzetten: de zogenaamde *pandkering* of *pandwering*. Bleek dit ten onrechte te zijn geschied, dan moest hij daarvoor een boete aan de landsheer betalen¹⁹⁹. Nadat de drie genechten waren afgekondigd en de schuldenaar niet had gereageerd, wendden schuldeiser en pander zich tot de ambtman met de mededeling dat de drie voorgeschreven genechten waren afgekondigd. Dit laatste is het zogenaamde *gichten* aan de ambtman. Daarop *eygent* de ambtman volgens vonnis van de gerichtslieden het gepande goed, waarna het kon worden verkocht. De schuldeiser kon het goed echter slechts onder twee opschortende voorwaarden aan zijn "coepman" verkopen: na het sluiten van de koop moest hij het voor de overeengekomen prijs eerst aan de schuldenaar te koop aanbieden en, zo deze geen belangstelling had, vervolgens aan de landsheer, die hier vertegenwoordigd werd door de ambtman. Zowel schuldenaar als ambtman kochten vrijwel nooit het gepande goed²⁰⁰. Pas door de koopweigerings van schuldenaar en ambtman werd de koop definitief. De ambtman beloofde de koper daarna gerechtelijk vrijwaring en ongehinderd bezit van het gekochte goed. Een dergelijke vrijwaringsgarantie van de zijde van de landsheer was zeker niet overbodig, omdat het allesbehalve denkbeeldig was dat de koper van zo'n geexecuteerd goed last zou ondervinden van de vorige eigenaar en zijn familieleden²⁰¹. In het Overbetuwe register

¹⁹⁸ Zie de verwijzingen in noot 189 en 190

¹⁹⁹ HA, Buren, inv. 2.20 (rek. ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342) "Item doe men Jannes Gedden pont afpenden solde, doe dede hi pandewernghe, 4 lb", HA, inv. 570 (rek. ambtman OB 13-07-1435 tot 13-07-1438) f. 4r "Van Dirck Bartrudenman omdat hij gepende pande uter herbergen nam, dairaff 6 gld", *ibidem*, f. 3v "Want Dirck de Smit van den buermeysteren ghepeint was ende nam die pande uter herbergen buten geheit des heren", HA, inv. 585 (rek. ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f. 1v "Want Hubert van Lent onrechte pandweren ghehaen had voer sijn mundige kinder voer die broeken peynde hem Henric Pieck alse een geswaren peinder aen Huberts goet van Lent, daer Hubert voirs teghenwoerdich was ende in deser peydinge sloech Hubert voig Henric Pieken den peynder een kuse over sijn hoift ontwee ende waert daarmede voirvluchtich ende steet te richten tot mijns ghenedigen heren wille nae uytwisinge des lantbriefs, sijn goet tot mijns liefs heren behoef aenghevangen, daer Huberts kinder van Lent die helft af boerden ende minen ghenedigen here die ander helft", HA, inv. 920 (rek. ambtman NB 1509) f. 5r "Henrick van Noirde eodem die van dat he syn pand die vuer myns genedigten lieven heren pennongen gepeynt waeren buyten den scholt wederom genomen had, by den selven ut supra gescheiden vuer 6 Philipsgulden".

²⁰⁰ RAG, *Commanderij St Jan*, inv. 158 (09-11-1433) geeft een voorbeeld van het zeldzame geval dat een ambtman de koop aanneemt, zij het dat hij het onroerende goed weer onmiddellijk doorverkoopt

²⁰¹ RAG, *huus Hoekelum*, inv. 49 (09-02-1358) "Ende die here van den lande sals den coeman als Wolter Collart tot alre tijt een ware wesen tot allen rechte als men sculdich is ghepeint goet te weren", Scholten, *Grafenthal*, nr. 225 (11-02-1370) "End want hij allent voert mede ghevaren is, alst t fondenis der ghenchtslude wijsde, dat recht was in allen maniren, als voerscreven, so zulle

van de vrijwillige rechtspraak over de jaren 1460-1465 zijn de koopaanbiedingen opgetekend. Op het eerste gezicht is het opvallend dat dergelijke contentieuze zaken zijn opgetekend in het register van de vrijwillige rechtspraak, waarbij tevens geconstateerd moet worden dat de landsheer in alle hier geregistreerde gevallen geen gebruik heeft gemaakt van zijn voorkeursrecht om het gepande goed te kopen. Veeleer moet de reden voor de registratie daarom gezocht worden in het feit dat de landsheer moest instaan voor de vrijwaring tegen uitwinning en storing in het bezit van het verkochte gepande goed²⁰².

De pandingsprocedure, verkoop van het pand, koopbieding en vrijwaring door de ambtman konden in een ambtmansoorkonde worden vastgelegd ten behoeve van de koper van het gepande goed. Meestal vermeldt zo'n oorkonde dan de gehele pandingsprocedure vanaf de panding tot en met de vrijwaringsbelofte van de ambtman. De contemporaine term voor een dergelijke oorkonde is *richtersverwynbrief* of (*ver*)*winbrief*, een term die eraan herinnert dat het goed van de schuldenaar *gewonnen* is²⁰³. De bezitter van een verwinbrief kon zich de iure de eigenaar van het verkochte goed noemen, maar in de meeste gevallen is het klaarblijkelijk nodig geweest dat de nieuwe eigenaar zich door de ambtman in het bezit ervan liet stellen door middel van de zogenaamde *inleiding*. Als bewijsstuk van de gerechtelijke inleiding door de ambtman kon deze een zogenaamde *insetbrief* expediëren²⁰⁴. Het kwam regelmatig voor dat de nieuwe eigenaar het goed vrijwel onmiddellijk doorverkocht. In zo'n geval ontving zijn koper

wy richter voerscreven ende alle richtere, die na ons richtere wesen zullen in der Overbetue, desen voerseiden Michiel Baert (d.i. de koper van het gepande goed) hauden in alle deser voernoemder orfenisse end goede end scout end in desen voerseiden coep end zullen oen des een recht waer wesen van s'heren weghe van den lande tot ewighen daeghen toe voer alle die ghene, die des ten rechte comen willen, also veer als richtere van rechts weghe dat sculdich sijn te doene"; HA, inv. 922 (rek. ambtman NB 29-04-1527 tot 10-10-1533) f. 14r: "Tonis van Zandwijck tot Hoesden die boeven voll verwin ind verboth zijn guet gebruyckjt heeft, gededinckt om 7 g. gld."

²⁰² RAG, RA-OB, inv. 291.

²⁰³ De term "verwinbrief" verschijnt voor het eerst in vijftiende-eeuwse bronnen. Zie bij voorbeeld de optekening van de pandingsprocedure uit de tweede helft van de vijftiende eeuw in HA, inv. 27, f. 7v: "Betaelt hem reus dan van dien dage als hij den coep biedt nyet sijn gepeynde somme geldes ende den onraedt, soe mach actor den anderen dages dairna off dairnae wanneer hij wil den heer den coep bieden voir die gepeynde somme geldes ende voir den onraet. Soe mach die heer sijn beraet dairna halden ses weken, wil hij ende dan moet hij hem sijn gelt voirs. ende sinen onraet geven off gheven hem den coep sinen coepman te gheven ende dair sal hij dan winbrieve aff eysschen, dair is hij aff schuldich enen alden schilt. Mer int gemeyn, wanneer actor den heer den coep biedt, soe seecht die heer ick en heb goen gelt, ic gonne u den coep uwen coepman te geven. Ende dairaff sal dan actor winbrieve eysschen ut supra. Soe heeft hij gewonnen". Zie ook het formulier van een verwinbrief in *Rekenk.*, inv. 303, 3e foliëring, (tweede helft 15e eeuw), f. 4r-v. Vgl. ook Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 53; RAG, huis Waardenburg, inv. 1939 (22-07-1474): "richterswynbrieff".

²⁰⁴ Formulier van een insetbrief in *Rekenk.*, inv. 303, 3e foliëring, f. 5r (22-11-1455). De oudst bekende voorbeelden uit de verschillende ambten: Rijk van Nijmegen: OA Nijm., inv. 2127, f. 35v (09-03-1478); Maas en Waal: RAL, huis Scheres, inv. 917 (03-11-1458); Over-Betuwe: AHB, inv. 6227 (03-04-1459); Neder-Betuwe: RAG, huis Vornholz, inv. 1106 (22-05-1430). Een zeer vroeg voorbeeld is een oorkonde van de richter van de Veluwe betreffende een door hem gedane inleiding in 1243; zie Sloet, *Eene inleiding*, p. 7-10, 13-14 en Sloet, OGZ, nr.636 (14-05-1243).

van hem de verwinbrief en de insetbrief. Daarnaast kon het voorkomen dat er alleen nog maar een verwinbrief was en dat de koper zich liet inleiden. Van de gerechtelijke overdracht van een verwinbrief met of zonder insetbrief kon overigens ook weer een ambtmansoorkonde worden opge maakt²⁰⁵. De inleiding was overigens een procedure die niet alleen gebruikt werd in geval van aankoop van gepand goed, maar ook in gevallen waarin het bezit van een goed betwist werd, of bij wijze van inleiding in een sterf huis of erfenis²⁰⁶.

5.3 Hoofdvaart en klaring

Evenals op het gebied van de rechterlijke organisatie vertoonden de ambten op het gebied van de hoofdvaart en de klaring (rechtspraak in hoger beroep) onderlinge verschillen. De verschillen op het gebied van de rechterlijke organisatie enerzijds en van de klaring anderzijds liepen echter niet parallel.

Bronnen over hoofdvaart zijn schaars en niet voor alle ambten beschikbaar. Uit de Bommeler- en Tielerwaard is bekend dat een schepenbank, in het geval dat de schepenen niet tot een vonnis konden besluiten, te rade kon gaan bij een andere schepenbank in het ambt. Twaalf van de in totaal zestien schepenen van beide banken konden dan een bindend meerderheidsbesluit nemen²⁰⁷. We zien ten tijde van de meergenoemde Drielse kwestie dat de ambtman, toen de schepenen over de strafrechtelijke afhandeling van deze kwestie hopeloos verdeeld waren, de ridderschap van het ambt bijeen riep om door deze een vonnis te laten vellen. Het Chronicon Tielense en de glossator van de Gelderse kroniek van Willem van Berchen spreken in dit geval van een *clarificatio*, hetgeen bedoeld moet zijn als vertaling van *klaring*, de term die in het Gelderse werd gebruikt voor rechtspraak in hoger beroep²⁰⁸. Men zou in dit geval evenwel beter kunnen stellen dat de schepenen op initiatief van de ambtman bij de ridderschap ter hoofdvaart gingen. Voor zover bekend is het in de Bommeler- en Tieler-

²⁰⁵ Ambtmansoorkonden betreffende de overdracht van verwin- en insetbrieven komen betrekkelijk laat voor. De vroegste voorbeelden komen uit de Neder-Betuwe, zie *Rekenk.*, inv. 303, 3e foliëring, f. 4r-v: verwinbrief (14-11-1455), f. 4v: overdracht verwinbrief (21-11-1455) en f. 5r: insetbrief (22-11-1455); *ibidem*, f. 12v-13v: verwinbrief (23-01-1469), f. 13v: insetbrief (31-05-1469) en f. 14r: overdracht van verwin- en insetbrief (01-04-1470).

²⁰⁶ HA, Buren, inv. 2.20 (rek. ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342): "Item Egbrecht want hi in een erfhus ghiyngb buten des heren inleyden, 4 lb."; GA Arnhem, *St. Peters Gasthuis*, inv. 23, f. 232v-233r (12-02-1502): de richter van Over-Betuwe beoorkondt de inleiding in een erfenis, waarna de beide partijen die het bezit van de erfenis betwisten, gedaagd worden voor de eerstvolgende rechtsdag.

²⁰⁷ *Nijhoff*, I, nr. 302 (landrecht BWenTW 27-03-1335) p. 348-349.

²⁰⁸ Van Leeuwen, *Chronicon Tielense*, p. 548; Kuys, *Tielse kroniek*, p. 172; De Mooy, *Willem van Berchen*, p. 91.

waarden bij dit ene geval gebleven en hebben we hier te doen met een noodgreep van de ambtman met het doel om uit de impasse te geraken. Naar aanleiding van de Drielse kwestie werd in 1449 bepaald dat de schepenbanken van de Bommeler- en Tielerwaarden voortaan in Nijmegen ter hoofdvaart zouden gaan, maar er zijn geen aanwijzingen dat deze regeling in de praktijk is toegepast²⁰⁹. In het Rijk van Nijmegen was de burggraaf enkele malen betrokken bij de hoofdvaart van de Nijmeegse schepen naar de schepenbank van Aken, zoals blijkt uit enkele uitgavenposten in de burggraafrekeningen. De rol die de burggraaf hier bij de hoofdvaart heeft gespeeld, is niet duidelijk. Hij kan op twee manieren betrokken zijn geweest bij de hoofdvaart op Aken, maar het kan steeds slechts een zijdelingse betrokkenheid zijn geweest. Op de eerste plaats was de burggraaf in criminele zaken in het Rijk voorzitter van de Nijmeegse schepenbank, maar de schepen mochten alleen vonnissen vellen over minder ernstige misdaden. Zware misdaden werden door de hertog berecht, zodat de hoofdvaart in criminele zaken alleen op de minder ernstige misdaden zou kunnen slaan²¹⁰. Op de tweede plaats werd in stad en schependom van Nijmegen de schepenbank voorgezeten door de door de burggraaf aangestelde richter van Nijmegen. In hun hoedanigheid van oordeelvinders waren de schepen de aangewezen personen om ter hoofdvaart te gaan. Toch ziet men een enkele keer dat de burggraaf een vonnis te Aken liet halen, of dat hij een bode stuurde naar degenen die ter hoofdvaart waren geweest om inlichtingen te verkrijgen²¹¹. Wellicht speelde de wens om een zaak waarvoor ter hoofdvaart was gegaan zo snel mogelijk af te handelen, hierbij een rol.

De oudste gegevens over rechtspraak in hoger beroep komen voor in de rekening van de landrentmeester van Gelre over de jaren 1342-1343. Hierin is sprake van inkomsten die de ambtman van Maas en Waal en de burggraaf in 1343 ten behoeve van de hertog hadden ontvangen uit *wedersproken oordelen*²¹². Deze "wedersproken oordelen" zijn mogelijk strikt genomen nog geen rechtspraak in hoger beroep, maar kunnen het zogenaamde "valsschelden" betreffen. Dit hield in dat men bij de landsheer een klacht indiende tegen de schepen of gerichtsliden die het vonnis hadden uitgesproken, omdat zij een onjuist vonnis zouden hebben gevelde. Bleek deze klacht ten onrechte te zijn ingediend, dan werd men daarvoor beboet.

Gegevens over de procedures die werden gevolgd bij de klaring in de verschillende ambten zijn niet in overvloed beschikbaar, zodat de rol van

²⁰⁹ Alberts, *Staten Gelre*, I, p. 223, *Vervolg Handvesten*, p. 67-68 (04-07-1449). Zie over de Drielse kwestie hoofdstuk IV, § 5.

²¹⁰ Zie hoofdstuk VI, § 4 1.

²¹¹ HA, inv. 540 (rek burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f. 5r. "Post Lucie enen bade gesant tot Aken om enen voirraem van twe vondenissen aen den schepenen aldair te halen, gegeven te loen ende te teergelde tsamen 2 R. gld", HA, inv. 542 (rek burggraaf 14-05-1464 tot 13-07-1465) f. 5r. "Op den heiligen Paechssdach Libert gesandt nae Jan van Reyde die van beveil mijns genedigen heren tot Aken gereden was umb to vernemen 't vondenisse Willems van Persingen", zie verder Krom/Pols, *Stadrechten Nijmegen*, p. 502-515, over het vonnis halen door schepenen Hermesdorf, *Te hoofde gaan*, p. 20-24.

²¹² HA, inv. 207 (rek landrentmeester 18-03-1342 tot 01-11-1343) f. 10r

de ambtman op dit punt ook niet altijd even duidelijk is²¹³. Ten aanzien van de Duffelt is helemaal niets bekend, terwijl van de Bommeler- en Tielerwaarden vaststaat dat daar geen hoger beroep mogelijk was²¹⁴. Het is mogelijk dat op de ambten Duffelt en Bommeler- en Tielerwaarden de regelingen van toepassing zijn geweest die worden aangetroffen in een verbondsbrief uit 1436 en in een lijst van voorstellen ter verbetering van het hertogelijk bestuur uit 1448. In de verbondsbrief uit 1436, die door de hertog is bevestigd, werd van hem de toezegging verlangd dat hij in elk kwartier minstens eenmaal per jaar zou *klaren*, dat wil zeggen de klaring voorzitten²¹⁵. In de voorstellen uit 1448 werd van de hertog verlangd dat hij eveneens minstens eenmaal per jaar zou klaren op plaatsen waar dit nodig was²¹⁶.

De ambten waarvan wel iets bekend is over de daar toegepaste klaringsprocedures moeten in twee typen worden onderscheiden. In het eerste type werd geklaard onder voorzitterschap van de hertog en in het tweede type onder voorzitterschap van de ambtman.

De ambten Over-Betuwe en Maas en Waal hoorden tot het eerste type. In de Over-Betuwe diende de hertog minstens eenmaal per jaar te klaren, hetgeen geschiedde op de Praest, de gerechtsplaats aan de Betuwse zijde van de Nederrijn ter hoogte van Arnhem²¹⁷. Een bloeiend bestaan heeft de Overbetuwe klaring niet gekend, aangezien in de vijftiende en zestiende eeuw vaak vele jaren voorbijgingen zonder dat een klaring plaats had²¹⁸. Gegevens over de procedure bij rechtspraak in hoger beroep in het Land van Maas en Waal dateren eerst uit het jaar 1443: de klaring werd gehouden te Bergharen²¹⁹. De vonnissen werden geveld door de verzamelde ridderschap van de respectievelijke ambten. In Bergharen maakte, althans in de tweede helft van de zestiende eeuw, ook de ambtman deel uit van de ter klaring verzamelde ridderschap. Samenvattend kan men stellen dat de ambtmanen in Over-Betuwe en Maas en Waal niet de leiding over de klaring in hun ambt hadden. Toch dienden zij bij de uitoefening van de rechtspraak met de klaringen rekening te houden, omdat zij, gelijk hun collega's elders, de tenuitvoerlegging van de vonnissen waarvan in hoger beroep was gegaan, moesten opschorten²²⁰. De ambtman van Maas en Waal inde ook de

213 Een van de oudste overzichten van de rechterlijke organisatie in Gelre incl. de rechtspraak in hoger beroep is het beknopte overzicht dat de Nijmeegse secretaris Johan van den Have in 1565 opstelde, dit is uitgegeven door Zijp, *Rechterlijke organisatie*, p. 210-214. Voor het navolgende is onder meer uit dit overzicht geput.

214 Zijp, *Rechterlijke organisatie*, p. 212.

215 Nijhoff, IV, nr. 158 (17-04-1436) p. 133.

216 Nijhoff, IV, nr. 247 (Nye Ordinancie 08-10-1448) p. 237.

217 Zijp, *Rechterlijke organisatie*, p. 211, De Vries, *Claring opghen Praest*, zie ook HA, inv. 10, f. 21r (ambtsbrief OB 28-03-1470).

218 De Vries, *Claring opghen Praest*, p. 9-11.

219 HA, inv. 182 (ambtsbrief MenW 21-12-1443), Zijp, *Rechterlijke organisatie*, p. 211, De Vries, *Bijdragen*, p. 131-137.

220 Zie bijv. OA Nijm inv. 3252 (landrecht OB 31-10-1493) waar aan het einde van het artikel betreffende de jaarlijkse klaring wordt gezegd "ende dyt sall all jar geschyen eer ons amptman yemant lyff off guet an der bancken afwyynnen sall", doordat de klaring slechts eenmaal per jaar

boeten die moesten worden betaald wegens "wedersproken oordelen", zoals we hierboven reeds zagen. In het Land van Cuijk en het Land van Buren werd de klaring in principe voorgezeten door de hertog in diens hoedanigheid van heer van de respectievelijke heerlijkheden. Voor het Land van Cuijk zijn eerst uit de Gelderse periode gegevens beschikbaar. Volgens een in 1446 door hertog Arnold verleend privilege werden zaken in hoger beroep in de hoofdbank te Cuijk in behandeling genomen door de ambtman, die de zaak vervolgens te Grave in "'s hertogen kamer" bracht, alwaar de hertog met hulp van de leenmannen van de heerlijkheid Cuijk een vonnis velde. Het op schrift gestelde vonnis werd vervolgens weer door de ambtman overgebracht naar de hoofdbank te Cuijk²²¹. In het Land van Buren was in de pre-Gelderse periode de heer voorzitter van het klaringsgerecht, dat werd samengesteld door uit elk van de kerspelen van de heerlijkheid vier geërfden af te vaardigen; zitting werd gehouden voor de brug van het kasteel van Buren²²². Wie in de Gelderse periode het gerecht voorzat, is niet bekend; in theorie was dit de hertog, maar in de praktijk kon dit ook de drost zijn²²³.

Wij wenden ons thans tot de ambten van het tweede type, namelijk het Rijk van Nijmegen en de Neder-Betuwe. In het Rijk wordt voor het eerst op het eind van de veertiende eeuw de burggraaf vermeld als degene die als voorzitter van de Nijmeegse schepenen de rechtspraak in hoger beroep leidde²²⁴. Voordien inde hij alle boeten uit de wedersproken oordelen, zoals hierboven reeds vermeld. Hertog Karel van Gelre heeft in 1520 getracht deze bevoegdheid van de burggraaf en Nijmeegse schepenen in zake de rechtspraak in hoger beroep te ondermijnen door enkelen van zijn raden op te dragen om in Elst een zaak in hoger beroep uit het Rijk te behandelen, maar de stad Nijmegen heeft zich daartegen met succes verzet²²⁵. Uit de stukken over deze kwestie blijkt dat de gezamenlijke kerspelgerechten van het Rijk in deze zaak in eerdere instantie als rechtbank in hoger beroep waren opgetreden. De in het ongelijk gestelde partij was daarna in beroep gegaan bij de hertog, die daarop had getracht om deze zaak onder leiding van zijn raden te Elst te laten behandelen²²⁶. In het landrecht voor het Rijk van Nijmegen uit 1532 bevestigde de hertog de oude praktijk²²⁷. In de Neder-Betuwe was de ambtman volgens het landrecht uit 1410 verplicht om indien nodig minstens drie maal per jaar te Kesteren of Zoelen te klaren; de vonnissen werden gewezen door de gezamenlijke ridderschap²²⁸. De hertog was

plaatsvond, kon de opschorting tot bijna een jaar duren.

²²¹ Paringet, *Grave*, p. 515-517 (24-01-1446).

²²² Koch/Maris, *Meentgenootschappen*, p. 165-167.

²²³ HA, inv. 325 (rek. drost Buren 13-07-1441 tot 13-07-1442) f. 10r.

²²⁴ OA Nijm., inv. 577, f. 13r (landrecht RvN ca. 1390): "Item quod sentencie que contradicuntur in Imperio discutuntur per borchgravium et scabinos Novimagenses" en "Item wedersproken ordele die in den Ryke gevallen, dye sall dye borchgreve uten by den scepenen van Nymegen".

²²⁵ Martens van Sevenhoven, *Rechtspraak in hooger beroep*, p. 261-262, 265-269.

²²⁶ Martens van Sevenhoven, *Rechtspraak in hooger beroep*, p. 265-266.

²²⁷ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 464 (landrecht RvN 15-09-1532).

in 1385 persoonlijk aanwezig bij een te Zoelen gehouden "klaring". Dit was echter geen behandeling van een zaak in hoger beroep, maar betrof het verschaffen van opheldering over de vraag welke soorten misdaden door de hertog berecht moesten worden. Uit de omstandigheid dat de hertog toen aanwezig was kan dus niet worden afgeleid dat hij altijd bij klaringen in de Neder-Betuwe aanwezig was, omdat het hier geen zaak in hoger beroep betrof, ook al is er in dezen sprake van "claeren"²²⁹. Het is overigens opvallend dat de Over-Betuwe en Neder-Betuwe verschillende klaringsprocedures kenden, terwijl zij vóór 1327 samen een ambt (Betuwe) vormden. Over de oorzaak van dit verschil kunnen twee veronderstellingen geuit worden. De eerste luidt dat de klaring op de Praest vóór 1327 het gehele ambt Betuwe betrof en na de splitsing in 1327 alleen de Over-Betuwe als ressort kreeg, waarbij tegelijkertijd voor de Neder-Betuwe een eigen klaring in het leven werd geroepen. De tweede luidt dat de klaring op de Praest en de Nederbetuwse klaring pas na 1327 zijn ontstaan. Welke van de veronderstellingen de juiste is, kan bij gebrek aan bronnen niet worden vastgesteld.

Tenslotte zij hier nog vermeld dat ten tijde van de eerste Bourgondische bezetting door Karel de Stoute de rechtspraak in hoger beroep in heel Gelre op uniforme wijze werd ingericht. Ten behoeve van rechtspraak en bestuur werd in elk kwartier een raadkamer of hof opgericht. Het hof te Arnhem fungeerde tevens als Hof van Gelre. De kwartierlijke hoven fungeerden als rechtbank in hoger beroep voor alle lagere gerechten in het desbetreffende kwartier, maar men kon ook direct in beroep gaan bij het centrale Hof van Gelre te Arnhem. Bovendien kon men nog van vonnissen van de kwartierlijke hoven en van het Hof van Gelre in beroep gaan bij de Grote Raad te Mechelen²³⁰. Voor zover bekend zijn de klaringen in de afzonderlijke ambten toen niet afgeschaft, maar het is de vraag of deze nog zijn gehouden. De door Karel de Stoute in Gelre opgezette rechterlijke organisatie verdween echter weer na zijn val in 1477, zodat de procespartijen weer waren aangewezen op de ambtsgewijs geregelde klaringen.

²²⁸ HA, inv 27, f 4r (landrecht NB 22-04-1410) "Voert soe willen wij, enige vonnisse die ghewijst werden in onsen lande voirs, dat men die wederspreken mach Ende soe wie in den onrechten dairaff gevonden worde, dairaff sullen wij hebben twe alde Vrancrycsche schilde off payment datter goet voir is Ende dat sal onse richter ende amptman in der tijt der lande voirs claren mitten gemeynen riddersen ende knechten van den lande voirs Ende die claringe sal hij then alre munsten diewerven in elck jair doen, indien datter vonnisse te claren sijn ende ducker off die richter wil Ende soe wanneer hij die claringe doen wil, die sal hij veertien dage doen te voren condigen in allen kercken off kerspelen der lande voirs op enen sonnendach onder der missen Ende die claringe sal hij doen op enen sonnendach tot Kesteren off tot Zoelen an den kerchoff tot welken die richter wil ende hi se vercondigen doet als voirs is"

²²⁹ HA, inv 27, f 2v (01-06-1385)

²³⁰ Maris, *Raadkamers*, p 58-75, 82-88

OPSPORING EN VERVOLGING VAN MISDADEN

1. Vervolging door de overheid

Evenals bij de civiele rechtspraak was de ambtman oorspronkelijk bij de strafrechtspraak betrokken als rechter in oude zin. Hij was voorzitter van het gerecht; het slachtoffer van een delict of diens familie diende een klacht in tegen de verdachte; vervolgens werd een oordeel geveld door, afhankelijk van het ambt, schepenen of gerichtslieden. Bij zware misdaden waarop de doodstraf stond, velden de schepenen of gerichtslieden een tussenvonnis: zij stelden vast of de verdachte schuldig was aan een bepaald delict, en als dit het geval was, verwezen zij de dader voor de strafoplegging door naar de landsheer. Ten aanzien van minder zware misdaden waren de desbetreffende schepenen of gerichtslieden zelf bevoegd tot strafoplegging; de straf bestond in zulke gevallen uit de oplegging van een boete die aan de landsheer moest worden betaald. Zowel in het geval van zware als minder zware misdaden kon de dader van een geweldsdelict tevens veroordeeld worden tot betaling van een schadevergoeding (zoengeld, betering) aan het slachtoffer of zijn familie. De veroordeling van een misdadiger kon alleen geschieden door het indienen van een klacht; wie geen klacht indiende, had ook geen recht op zoengeld. De zojuist geschetste procesgang in criminele zaken, die grotendeels gelijk was aan de procesgang in contentieuze civiele zaken, wordt in de literatuur aangeduid als het "accusatoire strafproces".

De veertiende eeuw is een periode waarin in heel West-Europa een proces gaande was, waarbij het accusatoire strafproces langzaam maar zeker werd verdrongen door het "inquisitoire strafproces", hetgeen inhield dat de klacht die door de partij van het slachtoffer werd ingediend, werd verdrongen door de vervolging van misdadigers op initiatief van de overheid. Aan

de vorm van het accusatoire strafproces veranderde niets; alleen zien we nu in plaats van particuliere personen een overheidsdienaar, in ons geval de ambtman, optreden als klagende partij. Deze vervolging op initiatief van de overheid wordt in de historische literatuur aangeduid als "ambtshalve vervolging", vervolging "ex officio" of ook wel als "inquisitoire procedure". In concreto betekende ambtshalve vervolging in het kwartier van Nijmegen dat de ambtman als overheidsdienaar zoveel mogelijk in zijn ambt ambtshalve moest vervolgen¹. De oudste bronnen die betrekking hebben op het Gelderse straf(proces)recht (dertiende eeuw) geven geen eenduidig antwoord op de vraag hoever het proces van omschakeling van het accusatoire strafproces naar het inquisitoire strafproces in dit gewest toen gevorderd was. Het staat voor de eerste helft van de dertiende eeuw wel vast dat de graaf van Gelre de berechting van zware misdaden voor zich opeiste. Genoemd worden moord, verminking, verkrachting, roof en diefstal² en als straffen die alleen door de graaf mochten worden opgelegd, worden de doodstraf en het afhouden van een hand genoemd³. Minder zeker is het of deze incidentele vermeldingen op het gehele graafschap Gelre toepasselijk mogen worden verklaard en evenmin of in de genoemde gevallen reeds sprake was van ambtshalve vervolging. Volgens het Emmerikse stadsrecht uit 1233 moest de grafelijke richter daar ambtshalve vervolgen⁴. Andere aanwijzingen voor het bestaan van een overheidsbeleid dat was gericht op het opsporen en vervolgen van verdachten zijn de verdragen die de graaf sloot met de bisschoppen van Keulen en van Utrecht met betrekking tot het uitleveren van rovers en dieven. Hierin beloofde de graaf om misdadigers die door de respectievelijke bisschop waren vervolgd en naar Gelre waren gevlucht, te arresteren en uit te leveren⁵.

1 De Vries, *Bijdrage strafprocesrecht*, p. 112-113, Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 67-68, E. Schmidt, *Einführung*, p. 87-91, W. Trusen, *Strafprozess und Rezeption*, p. 29-118, Sellert, *Inquisitionsprinzip*, p. 166-169, De Meyer/Van den Elzen, *Tortura incognita*, p. 309-319.

2 Zo bij voorbeeld in de uitspraak van de graaf van 31-08-1244 met betrekking tot de jurisdictie van de hof Zwartbroek te Roermond, waar hij ten aanzien van de jurisdictie van zijn voogd stelt "quod in dominio huius advocatae omnia suprema iudicia, casus, excessus et forefacta, qui vel quae tangent ad necationem, peremptionem seu mortem corporis, nostro dominio pertinerent iudicandi" (Sloet, *OGZ*, nr. 647).

3 Aldus het stadsrecht van Doesburg van 19-09-1237: "Nullus iudicum dampnare potest in persona alicuius eorum sive amputatione capitis vel abscisione manus aut alterius cuiuslibet membri, nisi comes et ille, cui ipse commiserit" (Sloet, *OGZ*, nr. 598).

4 Sloet, *OGZ*, nr. 563, p. 569 (31-05-1233): "Si quid etiam aliquis calumpnie vel violentie seu iniurie civitati vel civibus Embricensibus inferre voluerit vel intulerit, de consilio dictorum scabinorum cum civibus dictam iniuriam, quia meam, meo nomine iudex Embricensis ulciscetur, ad cuius subsidium totam terram meam et meos homines expositos esse volo et paratos, qui meum honorem diligunt et profectum, alioquin non minus quam meam predictam existimans iniuriam, que mea est et esse debet in veritate, pro viribus meis exequar, si iudici et civibus in aliquo obsisteret, et ulciscar". Dit stadsrecht werd door de graaf ook toegekend aan Gendt en Lochem *ibidem*, nr. 565 (09-07-1233).

5 Een overeenkomst uit 1253 tussen de graaf en de bisschop van Utrecht spreekt over de wederzijdse uitlevering van "latro, fur aut aliquis malefactor" (*OSU*, nr. 1318), gelijkkluidende termen in de overeenkomst van 27-07-1265 (*OSU*, nr. 1674). De overeenkomst van 07-01-1254 tussen de graaf en de bisschop van Keulen noemt de uitlevering van degenen die zich schuldig hebben gemaakt aan

De rekening van het graafschap Gelre over de jaren 1294-1295 noemt verschillende malen inkomsten en uitgaven die betrekking hebben op de strafrechtspraak, maar laat geen vergaande conclusies toe over het wel of niet voorkomen van de ambtshalve vervolging. De rekening stamt uit de periode waarin graaf Gwijde van Vlaanderen het graafschap Gelre in pand had. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze graaf als pandheer heeft getracht om de Vlaamse grafelijke opvattingen omtrent de vervolging van misdadigers ook in Gelre toe te passen, al was het maar om de inkomsten uit het graafschap Gelre zo hoog mogelijk op te drijven. Het is bekend dat het Vlaamse pandschap invloed heeft gehad op de financiële instellingen van het graafschap Gelre, maar ten aanzien van de strafrechtspraak blijkt dit niet⁶. We zijn tamelijk goed op de hoogte van de praktijk van de strafrechtspleging in Vlaanderen omstreeks het jaar 1300. Dank zij de studies van Van Caenegem weten we dat in Vlaanderen met de vervolging van overheidswege reeds ten tijde van graaf Filips van de Elzas (1168-1191) werd begonnen, maar dat deze praktijk zich pas in de tweede helft van de dertiende eeuw goed heeft doorgezet en pas einde dertiende begin veertiende eeuw algemeen is geworden. Vlaanderen liep hiermee voorop ten opzichte van de naburige territoria⁷. In hoeverre de Vlaamse praktijk van strafrechtspleging tijdens het pandschap uitstraling heeft gehad naar de Gelderse is zoals gezegd niet vast te stellen. Het lijkt enerzijds niet onwaarschijnlijk dat de ambtshalve vervolging in Gelre tijdens het Vlaamse pandschap belangrijke impulsen heeft ondervonden door toedoen van Vlaamse grafelijke ambtenaren die toen in Gelre werkzaam waren. Anderzijds is het nauwelijks voorstelbaar dat zich in Gelre gedurende het decennium dat het Vlaamse pandschap ongeveer geduurd heeft een proces heeft voltrokken dat in Vlaanderen bijna anderhalve eeuw in beslag heeft genomen. In Vlaanderen beperkte de ambtshalve vervolging zich in het beginstadium tot de vervolging van misdadigers tegen wie geen private klacht was ingediend, de zogenaamde *wroegingsprocedure*, ook wel *Rügeverfahren* genoemd. Ook werden hier jaarlijks de zogenaamde *waarheden* gehouden, bijeenkomsten waar alle inwoners van een district moesten verschijnen en werden ondervraagd of aan hen misdaden bekend waren die nog niet waren vervolgd. Via allerlei omwegen en tussenfasen, waarbij sterke lokale verschillen optraden en de met de opsporing en vervolging belaste grafelijke baljuws medewerking en tegenwerking ten deel vielen, is de ambtshalve vervolging voor alle delicten regel geworden⁸.

Ook voor Gelre moeten we er rekening mee houden dat de invoering van de ambtshalve vervolging niet zonder slag of stoot is verlopen. Het proces moet in de eerste helft van de dertiende eeuw op gang zijn gekomen, maar pas in de vijftiende eeuw raakte de ambtshalve vervolging in Gelre goed ingeburgerd. Het beschikbare bronnenmateriaal laat niet altijd een

roef en het onrechtmatig panden van goederen (Sloet, *OGZ*, nr. 757).

6 Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 35.

7 Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 56-59, 66-69.

8 Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 35-55.

helder licht schijnen op de geschiedenis van de ambtshalve vervolging in Gelre. De oudste Gelderse landrechten, die uit het begin van de veertiende eeuw dateren, bevatten verschillende bepalingen van strafrechtelijke aard, maar zoals van zovele terreinen van het toenmalige rechtsleven geven ze alles behalve een volledig beeld van de toenmalige strafrechtspraak. Er blijkt wel uit dat er in Gelre in het begin van de veertiende eeuw zo iets bestaan moet hebben als een inquisitoire procedure, maar het is minder duidelijk of deze voor alle misdaden werd toegepast en, zo niet, voor welke misdaden en in welke gevallen dat dan wel het geval was. In twee van deze landrechten uit het begin van de veertiende eeuw werd overigens een door de overheid tot dan toe toegepaste vorm van bestraffing afgeschaft, namelijk de verwoesting van het huis van degene die wegens doodslag was veroordeeld. In dit opzicht werd in deze landrechten dus al weer een hoofdstuk in de geschiedenis van de strafrechtspleging afgesloten, maar dit afschaffen van deze strafvorm betekende hoogstwaarschijnlijk dat het ongeschonden huis van toen af aan als geconfisqueerd goed aan de landsheer toeviel⁹. Over de bij de ambtshalve vervolging gevolgde procedure vinden we weinig terug in de landrechten uit het begin van de veertiende eeuw. Het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1327 noemt de mogelijkheid om de onschuldseed af te leggen voor het geval dat iemand door de ambtman meer feiten ten laste worden gelegd dan waaraan hij schuldig is. Tevens vermeldt het dat een tenlastelegging door de ambtman op verzoek van de verdachte door middel van een schepenvonnis kan worden getoetst. Deze bepaling garandeert dus het recht van elke verdachte, indien hij dat wenst, op een berechting door schepenen. In geval van moord en moordbrand moest het onderzoek volgens hetzelfde landrecht altijd door ambtman en schepenen gezamenlijk geschieden¹⁰. Om wat voor delicten het hier verder gaat vermeldt het landrecht niet. Ten aanzien van de Bommeler- en Tielerwaarden blijkt in ieder geval dat de ambtman ambtshalve vervolgde. Tegelijkertijd moet echter vastgesteld worden dat zijn vervolgingsbeleid, in geval van moord en moordbrand altijd en in de overige gevallen op verzoek van de verdachte, door de schepenen getoetst wordt¹¹. Ook de onschuldseed, een

⁹ *Nijhoff*, I, nr. 219 (landrecht Bct. 11-12-1327) p. 227, HA, charterverz., nr. 2949 (landrecht MenW 08-03-1328)

¹⁰ *Nijhoff*, I, nr. 215, p. 215-216 (landrecht BWenTW 08-12-1327) "Voert weer dat zake, dat onse richter daer yemant meer mede beteghen, dan die handadich waer of ghedaen hedden, ende lyede, so mochten die ghene, die daarmede bethoghen werden, daervoer sveren, wouden zis onschuldich wesen, ende daarmede weren si quit, ende also des ghelike van allen voerscrevenen punten Voert weer dat zake, dat wi, of ons amptman, yemant van Zautbomel, Bomelrewert ende van Tyelrewert engherhande broeke aentyeden, van wat zaken dat dat weren, daer die minsche schepenvondenis af begeerden, so wil wi hem setten ende gheset hebben ter schepenvondenisse voerghen., ende van onsen amptman der schepenvondenis hebben ghedaen, uutghenomen moert van luden, daer zi doet bliven, ende moertbrant des nyemant en lyede dese twe punten van moerde zolen staen ter waarheyt by onsen richter ende ghemeynen schepenen voerscreven te verhoren ende te besitten, ende anders en gheen ende mit dier waarheyt te varen by onsen richter, als ons ghemeyne schepen voerghenoempt dunct dan recliken is op horen eyt" Gelijkluidende woorden in *OA Zaltb*, inv 1142, f. 25v (landrecht BenR 09-12-1327)

¹¹ Een voorbeeld van een tenlastelegging ten overstaan van schepenen van Zaltbommel in *Nijhoff*, I,

duidelijke exponent van de oude accusatoire procedure¹², kon hier het vervolgingsbeleid van de ambtman nog door kruisen.

Twee misdaden werden volgens het zojuist genoemde landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden in ieder geval ambtshalve vervolgd, namelijk gevallen van moord en moordbrand waarbij zich geen dader bekend had gemaakt. Voor moord is deze laatste toevoeging eigenlijk overbodig, want onder moord verstond men in de middeleeuwen juist die gevallen van doodslag waarin de dader met opzet zijn identiteit niet prijs gaf om aan vervolging te ontkomen. Noodgedwongen moest hier wel de inquisitoire procedure worden gevolgd, omdat een accusatoir strafproces onmogelijk was. Er was immers geen dader bekend en dus ook geen aanklacht mogelijk. Was er een verdachte, maar kon deze in een accusatoir proces zijn onschuld aantonen, dan moest de ambtman subsidiair ambtshalve de dader opsporen.

Ten aanzien van een groter aantal zware misdaden dan de zojuist genoemde moord en moordbrand is het evenwel zeer aannemelijk dat de daders door de ambtman ambtshalve werden vervolgd, als een klacht van particuliere zijde uitbleef. Het betreft hier de delicten waarvan de landsheer in verschillende landrechten uit het begin van de veertiende eeuw zegt dat de daders daarvan zouden staan "tot onsen wil"; zij verdienden de doodstraf en de confiscatie van hun bezittingen. Dergelijke delinquenten hadden "lijf en goed" verbeurd en waren aan de genade van de landsheer overgeleverd. Tot de bewuste delicten werden gerekend de reeds genoemde moord en moordbrand, en verder doodslag, verkrachting, huisvredebreuk, diefstal, roof, landverraad, brandstichting en wederrechtelijke vrijheidsberoving¹³. De opsommingen in de landrechten zijn hoogstwaarschijnlijk niet limitatief bedoeld. Dit zou men althans kunnen opmaken uit een passage in het stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316, die na opsomming van enkele "enorme delicten" vermeldt dat ook de daders van alle andere "enorme delicten" of van misdaden gepleegd tegen de landsheer tot de wil van de landsheer zullen staan¹⁴. De regeling gold tenslotte ook voor een aantal minder ernstige misdaden die onder verzwarende omstandigheden waren gepleegd, zoals gewelddaden gepleegd in aanwezigheid van de hertog of tijdens een rechtszitting, of gewelddaden gericht tegen landsheerlijke ambtenaren. Men bemerkt in deze landrechtelijke bepalingen duidelijk de wil van de landsheer om de daders van de genoemde zware misdaden zonder uitzondering te straffen. Men dient zich hierbij wel te realiseren dat de landrechten ten aanzien van het landsheerlijke vervolgingsbeleid normatief zijn en dat ze daarom geenszins in

nr. 114 (25-06-1386); de verdachte werd door de schepenen gewezen "tot ons heren genaden van Gelre". Zie ook ARA, *Vilvoordse charters*, inv. 16.1 (15-04-1509): verklaring van magistratsleden van Zaltbommel over het ambt Bommeler- en Tielerwaarden, waarin o.a. wordt gesteld "dat die amptude des ampts voirs. hebben en enige bynnen den voirs. ampt ind lande van Bomelre- ende Tielreweerden die to lijve broickaffich gevallen waeren bynnen der stat van Zaltbomell voirs. voer den scepenen aldair to recht gestalt ende dairuut iusticie gedaen".

12 Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 147-148.

13 Zie § 4.1.

14 Zie noot 149.

alle opzichten de praktijk van alledag behoeven weer te geven. Op het stuk van de bestraffing van misdaden waren ze natuurlijk op de eerste plaats een soort "beginselprogramma" dat de landsheer zichzelf had opgelegd en dat naar de onderdanen toe een waarborg voor hun persoonlijke veiligheid moest zijn¹⁵.

Bij gebrek aan bronnen die de dagelijkse praktijken betreffen, is het voor de tijd van de totstandkoming van de landrechten en voor de rest van de veertiende eeuw niet duidelijk of de landsheer zijn pretenties waar heeft kunnen maken. Op de schouders van de ambtman berustte intussen de voor die tijd niet geringe taak om de landsheerlijke beleidsvoornemens in daden om te zetten. Het is zeer de vraag of hij daar steeds in is geslaagd. De landrechtelijke bepaling dat de plegers van zware misdaden aan de genade van de landsheer waren overgeleverd, betekende overigens niet dat er geen ruimte meer was voor het voeren van een accusatoir strafproces. De praktijk van het eind van de veertiende eeuw laat immers zien dat de ambtman, nadat er een delict was gepleegd, eerst afwachtte of er een private klacht werd ingediend. Kwam er dan een accusatoir strafproces, dan kon de ambtman de dader zo nodig alsnog arresteren en op zijn bezittingen beslag leggen ten bate van de landsheer. Bleef een private klacht binnen een bepaalde termijn uit, dan moest de ambtman tot ambtshalve vervolging overgaan (wroegingsprocedure of Rügeverfahren). In die gevallen waarin op voorhand duidelijk was dat er geen accusatoir proces mogelijk was (dader onbekend, misdaden gepleegd tegen de hertog zelf, tegen ambtenaren of tijdens rechtszittingen) moest de ambtman natuurlijk onmiddellijk tot ambtshalve vervolging overgaan.

De ambtshalve vervolging door de ambtman vertoonde in geval van doodslag sterk accusatoire trekken. Strikt formeel geredeneerd was de ambtshalve vervolging in geval van doodslag steeds een accusatoire procedure. De klacht moest namelijk ingediend worden door vier klagers, die naar alle waarschijnlijkheid de vierendenen van de familie van het slachtoffer representeerden¹⁶. Als van de zijde van de familie een klacht uitbleef, trad de wroegingsprocedure in werking en stelde de ambtman in naam van de landsheer vier klagers aan, die daarna de klachtprocedure doorliepen als waren zij de vier klagers van de familie¹⁷. Hoe deze vier landsheerlijke klagers werden gerecruteerd, is niet bekend. Er zijn geen aanwijzingen dat zij tot de familie van het slachtoffer behoorden. Buiten de procedure in geval van doodslag zijn we slecht ingelicht over de ambtshalve vervolging en de gevolgde klachtprocedure bij andere delicten waarvan de daders aan de genade van de landsheer waren overgeleverd. Het ontbreken van protocollen van de criminele rechtspraak uit de middeleeuwse periode maakt het moeilijk om op deze vraag een afdoend antwoord te geven. Het meest waarschijnlijk is dat, evenals in het geval van doodslag, de gelaedeerde partij een klacht indiende en dat bij het uitblijven van zo'n klacht de ambtman de wroe-

¹⁵ Vgl. hierover Moorman van Kappen, *Ammersoyense landbrieven*, p. 138.

¹⁶ Zie over de vierendenen § 4.4.

¹⁷ Zie § 4.4.

gingsprocedure volgde¹⁸. Met betrekking tot delicten als landverraad, vijandelijke invasie en alle andere mogelijke misdaden tegen de landsheer of zijn ambtenaren moeten we aannemen dat de gevolgde procedure altijd inquisitoir was, omdat hier geen particuliere personen maar de landsheer zelf de gelaedeerde partij was.

Ook ten aanzien van misdaden waarvan de daders niet aan de genade van de landsheer waren overgeleverd, is de Gelderse landsheer regelend opgetreden. Dit blijkt uit de meergenoemde landrechten uit het begin van de veertiende eeuw en ook uit het stadrecht van Gendt uit 1382. Voor misdaden zoals vuistslag, steekwonden, lam slaan en het afslaan van ledematen heeft de landsheer ten bate van zichzelf vaste boetebedragen geclaimd. Het bestaan van een dergelijk systeem van nauwkeurig getarifeerde boeten impliceert dat de ambtman zich ambtshalve heeft moeten inlaten met alle zojuist genoemde delicten. Zijn rol was tamelijk passief in het geval van een accusatoir strafproces: hij hoefde dan slechts de boete te innen. Als er echter geen private klacht was ingediend, moest hij eerst ambtshalve vervolgen alvorens de boete voor zijn heer te kunnen innen. Naast deze vaste boetes bleef ook het vanouds bestaande zoengeld bestaan, dat door de dader bij wijze van schadevergoeding aan het slachtoffer diende te worden uitgekeerd, zij het dat hier volgens meergenoemde landrechten van overheidszijde regelend werd opgetreden. Voor vuistslag en het toebrengen van steekwonden noemen deze landrechten namelijk vaste zoenbedragen. Ter zake van zoengelden voor het lam slaan en het afslaan van ledematen geven de landrechten regelingen voor het samenstellen van arbitragecommissies die het zoengeld voor deze delicten van geval tot geval moesten vaststellen. In de ambtmansrekeningen worden de leden van deze commissies aangeduid als *dedingslieden*, terwijl elders ook wel de term *zoenlieden* in zwang was. Dedingslieden traden ook op om het zoengeld voor een doodslag vast te stellen, maar over de samenstelling van deze bemiddelingscommissies in geval van doodslag wordt in de landrechten niets gezegd¹⁹. De landrechtelijk vastgelegde boeten en zoengelden en de commissies van dedingslieden vormden een niet geringe inbreuk op de onderhandelingsvrijheid die dader en slachtoffer met hun families oorspronkelijk hadden bij de vaststelling van het zoengeld. In feite werd de vete hier aan banden gelegd en werd door de ambtman namens de landsheer aan de familie van dader en slachtoffer dwingend een zoen opgelegd. Door betaling van de landrechtelijk vastgelegde boete verzoende de dader zich met de landsheer, en door de betaling van het landrechtelijk of door dedingslieden vastgestelde zoengeld verzoenden dader en slachtoffer met hun respectievelijke familie zich nolens volens formeel met elkaar. Wie daarna nog zijn gram probeerde te halen, heropende de vete en maakte zich daardoor schuldig aan vredebreken. Al deze landrechtelijke regelingen (vastgestelde boeten,

¹⁸ Een zeldzaam voorbeeld van een accusatoire procedure in geval van huisvredebreuk en bloedige verwonding in RAG, RA-OB, inv.237, p. 62 (30-10-1436); de aanklacht wordt ingediend ten overstaan van ambtman en gerichtslieden.

¹⁹ Zie § 4.6.

vastgestelde zoengelden en commissies van dedingslieden) bewerkstelligden datgene wat elders werd nagestreefd door het regelmatig van overheidswege afkondigen van algemene vredes die tot doel hadden vetes tegen te gaan. Het afkondigen van dergelijke algemene vredes is voor Gelre niet bekend, maar met het dwingende karakter van de Gelderse landrechtelijke geregelde zoenprocedures werd feitelijk hetzelfde doel nagestreefd²⁰. De ambtman, maar ook een lagere functionaris of elke particuliere persoon van goede naam en faam, kon wel ad hoc de vrede eisen van partijen die in een vete waren verwikkeld. Dit vredegebod en de daarmee beoogde beëindiging van de vete konden dan de weg vrijmaken voor de totstandbrenging van een zoen²¹.

Bij de Gelderse graaf was dus in het begin van de veertiende eeuw duidelijk de wil aanwezig om alle misdadigers te vervolgen, tegen wie niet door particulieren een klacht was ingediend. Maar ook in die gevallen waarin wel een klacht was ingediend, eiste de landsheer in geval van zware misdaden de bestraffing van de dader ("tot onsen wil") en in geval van minder ernstige delicten een boete. Bij alle delicten moest dus enerzijds genoegdoening worden gedaan aan het slachtoffer en zijn familie in de vorm van zoengeld en werd anderzijds de dader door de landsheer bestraft, hetzij met een lijfstraf, hetzij met een boete. Voor het verkrijgen van zoengeld was het essentieel dat er was geklaagd. Wie niet klaagde kreeg geen zoengeld, ook al werd de misdadiger door de ambtman vervolgd en bestraft. Het landrecht van de Bommeler- en Tielerswaarden uit 1327 laat zien dat de commissies ter vaststelling van het zoengeld voor lam slaan en afslaan van ledematen slechts optraden na het indienen van een klacht. Gebeurde dat niet, dan kon de ambtman nog wel ambtshalve vervolgen en de landsheerlijke boete invorderen, maar werd er verder geen zoengeld uitgekeerd. Het niet indienen van een klacht gaf de gelaedeerde partij overigens niet het recht om in plaats daarvan een vete te openen. De landrechtelijke zoengeldtarieven en dedingslieden waren immers maatregelen die dwingend aan de partijen waren opgelegd. Ook bij de bepaling omtrent vuistslag vinden we in het genoemde landrecht van de Bommeler- en Tielerswaarden de bepaling dat het slachtoffer bij de ambtman een klacht moest indienen om het zoengeld te kunnen ontvangen²². Het is opvallend dat in verschillende

²⁰ *His, Gelobter und gebotener Friede* p. 139-223 Het "Gelderse model" benadert nog het meest de zogenaamde "geboden vrede", een van overheidswege opgelegde verplichting, ad hoc of algemeen, om vetes door een verzoening te beëindigen

²¹ *Nijhoff, I*, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p. 220 noemt het vredegebod van "die durprichter, oft een ander ghoet cnappe van dien lande of uter stat".

²² *Nijhoff, I*, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p. 215. "Voert die enen munsche lam sleet, die sal ons gheven viufien pont, ende die enen munsche een been, enen arm, enen voet, of een hant afsleet, of een oghe uutsicht, die sal ons gheven vijf ende twinthich pont, ende willen si dat claghen onsen amptman ennich van desen ghewonden, so zolen zi betheringhe nemen bi onse schepenen van Zautbomel, van Bomelrewert, van Tylereuert, ende bi vier horre vriende, van elker ziden twe, die si daerthoe nemen", *ibidem*, p 214-215 "Int yerste is the wethen, so wie mit vuysten sleet, ende ment onsen amptman claghet, daeraf zoel wi hebben een pont svarther Tornooyse, enen coninx Tornooyse voer zestien penninghe gherekent, oft gelyc payment daervoer, ende den ghenen, die gheslagen is, thinn schillinghe derselver munthen, behaudelec den daghelixen richter

landrechten een zoengeld voor vuistslag wordt genoemd. De vuistslag was immers een betrekkelijk licht vergrijp, waarvoor een van de belangrijkste criteria was dat er geen bloed bij vloeide²³. Men kan zich afvragen wat voor aantoonbare schade het slachtoffer hier leed afgezien van enkele blauwe plekken. Het delict vuistslag is voornamelijk ordeverstorend. Wellicht is het tegengaan van eigenrichting het voornaamste motief geweest om vuistslag in de landrechten op te nemen. Misschien ook moeten we in het zoengeld voor vuistslag tevens een premie zien die de overheid uitloofde voor de aangifte. Het is niet ondenkbaar dat aangifte door het slachtoffer voor de ambtman de enige manier was om vuistslag op het spoor te komen.

Periodiek gehouden *waarheden*, waarin door de ambtman opgeroepen ingezetenen moesten verklaren of hun nog delicten bekend waren die niet ter kennis van de overheid waren gekomen, schijnen in Gelre nauwelijks voorgekomen te zijn. Voor zover waarheden een enkele keer in de bronnen voorkomen, schijnen die vooral incidenteel te worden georganiseerd naar aanleiding van bepaalde voorvallen²⁴. Frequenter kwamen de zogenaamde *stille waarheden* voor; dit zijn procedures die echter niet gericht waren op het opsporen van nog niet bekend geworden misdaden, maar op het verzamelen van bewijzen tegen reeds opgespoorde plegers van misdaden²⁵. Deze geheime onderzoeksprocedure was niet populair, omdat opgeroepen personen werden gedwongen belastende verklaringen af te leggen. Het landrecht voor de Neder-Betuwe uit 1410 bevat een artikel over de stille waarheden waarin wordt bepaald dat deze onderzoeksprocedure niet langer dan zes weken mocht duren, waarna de verdachten tegen wie in die stille waarheid een vooronderzoek werd ingesteld van verdere rechtsvervolging ontslagen zouden zijn²⁶. Kennelijk sleepten de stille waarheden zich in de praktijk langer dan zes weken voort en ging de ambtman met zijn onderzoek door in de hoop bewijzen tegen zijn verdachte(n) te kunnen vinden, hetgeen voor de verdachte(n) natuurlijk een lange periode van onzekerheid betekende.

al ziins rechs ende si mit rechte heer hebben bracht".

²³ Zie § 4.7.

²⁴ Vgl. voor deze waarheden Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 36-50; HA, inv. 614 (rek. ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f. 5v: "Van Claes Sinotryem van Haeften, omdat hi in die waerheit van Haeften bedraghen wart van Bruustkens moertbrant, 50 mottoen".

²⁵ Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 49-50; 211-222; vermelding van omstreeks 1450 gehouden in stille waarheden in het Land van Cuijk in Kuys, *Johan van der Donck*, p. 35; HA, inv. 803 (rek. burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 9v: "Den voirn. burchgrave die binnen den tijde deser rekeninge stille waerhede geseten heeft ende oick doen sitten bij sijnen stadtholder, overal in den dorpen van sijnen voirs. ampt, om datter viel beruft waeren van diversche saicken, daer af hiervoren van sommige ontfanc gemaict is".

²⁶ HA, inv. 27, f. 3v (landrecht NB 22-04-1410): "Voert tot welker tijt dat in onsen lande voirs. een wairheit besien wort van onsen amptman ende richter in der tijt, die mit recht daar comen weer na den lantrecht der lande voirs. dat die amptman ende richter voirs. die wairheit voirs. op sal doen in enen vollen heemel tot Kesteren off tot Zoelen in der bancken tot welker stede dair dat mit recht geboerden. Ende hij en sal des niet langer vertrecken dan drie veertiendage. Ende dede hij dese voirs. wairheit niet op binnen deser tiit als voirs. steet, soe sullen alle dieghene dair die wairheit om besien wair loss ende quijt wesen van der voirs. wairheit ende aensprake sonder argelist".

Rond 1400 wordt het steeds duidelijker dat de ambtman de intentie had om alle misdaden die hem ter kennis kwamen ambtshalve te vervolgen, hetzij door de verdachte in hechtenis te nemen, hem eventueel op de pijnbank een bekentenis af te dwingen en hem vervolgens voor het gerecht aan te klagen, hetzij door hem subsidiair te vervolgen als een private klacht uitbleef²⁷. Zowel enkele rechtsbronnen uit het einde van de veertiende eeuw, als de ambtmansrekeningen die vanaf het einde van de veertiende eeuw serieel zijn overgeleverd, laten zien dat de accusatoire procedure steeds meer op de achtergrond werd gedrongen ten gunste van de inquisitoire²⁸. De opkomst van de pijnbank, bekend symptoom van de inquisitoire procedure, is in het kwartier van Nijmegen niet nauwkeurig te dateren. Hij wordt in de ambtmansrekeningen uit het eind van de veertiende eeuw genoemd, maar kan natuurlijk ouder zijn dan deze rekeningen²⁹. De ambtshalve vervolging had aan het begin van de vijftiende eeuw klaarblijkelijk een dusdanige vlucht genomen dat de hertog in het belang van de onderdanen beschermende maatregelen moest nemen tegen een al te voortvarend opsporingsbeleid van sommige ambtmannen. In het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1409 staat althans een bepaling dat in die gevallen waarin de ambtman ten onrechte iemand arresteerde, diens familieleden zich daartegen mochten verzetten³⁰. Dat de hertog hiermee impliciet toegaf dat zijn ambtman wel eens ten onrechte arrestaties verrichtte, mag opvallend genoemd worden. Dit moet waarschijnlijk worden gezien als een concessie van de landsheer naar aanleiding van weerstanden die

²⁷ Voor voorbeelden van dit laatste § 21 en § 44

²⁸ Zie bij voorbeeld RAG, *Collectie P Bondam*, inv 100 (stadrecht Gendt 10-08-1382), f 173r-v "Voirt meer geveill tot Gent vurg een gevecht van onsen porterien vurg dat dair luyde gewont worden, dairaff en solden wy nymant aen syn lyff tasten off doen tasten die tot Gent porter weer, alsoe lange als die gewonden mannen leefden, indien dat syn guet guet genoch weer voir syn koiren ende die hoechste koire is vyff pont Mer woert saecke datter gewonder luyden ennich storve, soe solden wy tot onsen wille richten over die gheene die den dootslach gedaen hedde", *ibidem*, f 173v "Ende geveill tot Gent dootslach van buytenluyden die gheyn porter tot Gent en weren, die dootslaegen solde wy richten gelyck off sy in Betouwe gedaen ende geschiet weren", *ibidem*, f 174r "voirt meer wordt tot Gent vurg ymandt mit ondaede begrepen, dair sall onse richter over richten als oen die scepenen wysen dat recht is" De pretentie om inquisiteur te vervolgen heeft hier betrekking op doodslag en andere "ondaede", waarschijnlijk alle misdrijven waarvoor de dader aan de wil van de hertog is overgeleverd Voor lichtere vergripen is het niet zo duidelijk dat ambtshalve vervolgd wordt De pretentie om alle doodslagen te berechten wordt ook aangetroffen in het ongedateerde landrecht van het Rijk van Nijmegen van ca 1390 in OA *Nijm*, inv 577, f 13r "In primis quod homicidia in Imperio perpetrata iudicabuntur per borchgravium et scabinos Novimagenses Novimagi in loco in quo borchgravius ea voluent iudicare" en de Middelnederlandse tekst *ibidem* "Int yerst dat men dootslach ende allent dat aent lyff dreecht, soe waert binnen den Ryke velt, die borchgreve by den scepenen richten sall tot Nymegen"

²⁹ De Meyer/Van den Elzen, *Tortura incognita*, p 310-314, 315 vermeldt dat de pijnbank in de Noordelijke Nederlanden kort na 1350 in gebruik was

³⁰ RAG, *Van Randwijck*, inv 848 (landrecht BWenTW 27-08-1409) "Voirt so en sullen wij nyemant antugen noch doin vangen boven lantrecht in gheenrewijs, ende were dat sake dat wij off onse amptman, off richter off yemant, yemant antasten off vangen wouden boven lantrecht, dat des mynsschen vnende die wy of onse amptman of onse richter of yemant antasten of vangen wouden, dien houden moigen sonder brocken ende misdact tegen ons off onsen naecoemelingen"

onder de bevolking tegen het optreden van de ambtman waren gerezen. Andere landrechten uit het begin van de vijftiende eeuw bevatten bepalingen die arrestanten al dan niet binnen een bepaalde termijn berechting moesten garanderen. Het landrecht voor de Neder-Betuwe uit 1410 gebiedt de ambtman elke verdachte voor het gerecht te dagen zonder een termijn te noemen waarbinnen dit moet geschieden³¹. Preciezer op dit laatste punt is het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1403, dat een termijn van zeven maal veertien dagen noemt waarbinnen de arrestant berecht moet worden³² en het landrecht voor Maas en Waal uit 1410, dat een termijn van zes weken noemt³³.

Van de andere kant was het opsporingsapparaat van de ambtman, voor zover daarvan al sprake was, zeer gebrekkig, want de landrechten voor de Neder-Betuwe uit 1439 en voor de Over-Betuwe uit 1445 houden rekening met de mogelijkheid dat de ingezetenen op eigen initiatief dieven, rovers, brandstichters en vijanden van de hertog arresteren; daarbij krijgen zij bij voorbaat de garantie dat ze niet vervolgd zullen worden voor het geval dat de verdachten gewond of gedood worden³⁴. In de Neder-Betuwe ging de hertog in 1450 zelfs zover dat hij een premie van 25 Rijsche gulden in het vooruitzicht stelde voor iedereen die een misdadiger levend of dood in handen van de ambtman stelde. Ingeval de misdadiger voortvluchtig was,

31 HA, inv 27, f 3v (landrecht NB 22-04-1410) "Voert soe en sullen wy nyemant vangen noch doen vangen, becommenen noch doen becommenen in geenrewis van onsen ondersaten der lande voirs, dan soe wie onse richter ende amptman der lande voirs antasten off vingen na onsen lantrecht der lande voirs, die solde onse amptman ende richter voirs ten recht setten ende in den rechten halden na den lantrechten dess lands voirs"

32 RAG, *Van Randwijck*, inv 847 (landrecht BWenTW 16-05-1403) "Voirt off wy of onse amptman off onse richter die nu sij off hurnamails wesen soilen ymant ennigherhande broeken anstreden off tghengen voor scepenen, dair en soilen wy onse amptman noch onse richter gheyne langer vorste afnemen noch hebben dan drie viertendage after eyn volgende ende dair en tenden, so moigen wy, onse amptman of onse richter sonder vertrecken dat gedinge dneweerff aftereyn vorsten ende nyet meer Ende off wy onse amptman off onse richter dair en tenden nyet en dingden opten viertendendach neest volgende den voirs sesse viertendagen, so solde die menssche die dair angesproken weer van dier anspraken ende broeken quijt wesen Ende of wy, onse amptman off onse richter dan dingden, so sall die menssche dan dat eynde hebben opten voirs sevende viertendach gewonnen off verlaeren van den broeken dair he aff angespraeken is, behetelich den scepenen hoer vorsten"

33 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 450 (landrecht MenW 31-05-1410) "Voert sal onse amptman van tusschen Maze ende Wale een yegelijke persoan die hij angetast heeft off gheborchticht van onser wegghen totten lantrecht setten binnen sess weken na den daghe dat hij gheborchticht is en weer dat sake dat onse amptman voirs dess niet en dede, soe weer die persoan voirs quijt tot dier tijt van der voirs ansprake"

34 HA, inv 27, f 6r (landrecht NB 30-04-1439) Weert oick sake dat iemant weer die in onsen voirss lande van Nederbetue enige onse ondersaten drechden te roven, te barnen off te bernen vangen boven onsen lantrechten voirss, off die onss off onsen ondersaten vyant worde, off op onsen straten schynden, dat men hem overgaen mucht mit sijns selfs zegel ende brieven off mit getuich van twee gueden onbesproken mannen, den willen wy dat een yegelijke sonder broken an onss vangen mach ende den gevangen onsen amptman te leveren tot onss behoefte ende die gevangen te staen ende te sin tot onsen wil Ende weert sake dat in dier gevangenisse geviel dat die man gewont worde mit enigen ongeval sonder argelist dair hij an storve, dairmede en sal men an ons niet gebroect hebben" Ongeveer gehijkluidende bewoordingen in OA *Nijm*, inv 3251 (landrecht OB 23-12-1445)

bepaalde hij dat door misdadigers aangerichte schade op diens familieleden verhaald kon worden en dat deze familieleden onder ede moesten verklaren dat zij onschuldig waren, dat zij niet bij machte waren om hun voortvluchtige bloedverwant in verzekerde bewaring te nemen en dat zij hem geen hulp zouden bieden³⁵.

Op administratief gebied zien we vanaf het begin van de vijftiende eeuw tekenen die wijzen op een grotere zorg alle voorkomende misdaden op te sporen en de daders te bestraffen. Verschillende aantekeningen in de ambtmansrekeningen wijzen daarop, vooral het optekenen van namen van delinquenten die nog niet gezoend hebben en veroordeeld zijn. We moeten ons echter geen al te idealistische voorstelling maken van deze groeiende zorgvuldigheid, want al dit soort aantekeningen was vooral bedoeld om de inkomsten van de ambtman beter te kunnen controleren. De ambtman legde in zijn rekeningen evenwel niet alleen verantwoording af voor zijn financiële beheer, maar impliciet ook voor zijn totale vervolgingsbeleid. Hij moest alle hem bekend geworden delicten vermelden en ook aangeven waarom de vervolging niet had plaatsgevonden of geen geld had opgebracht³⁶.

De Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute uit 1474 scherpt de ambtshalve vervolging verder aan. In enkele artikelen worden de ambtlieden uitdrukkelijk verplicht om alle misdaden op te sporen en te vervolgen³⁷, terwijl hun ondergeschikten worden verplicht om alle aan hen bekende delicten aan hun meerdere te melden³⁸. Ook nog niet afgehandelde

³⁵ *Nijhoff*, IV, nr 268 (01-08-1450)

³⁶ *HA*, inv. 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 4r "Voirt is the weten een deels doetslage ende ander broeken die onghesheyden sine die Jan van Moerten deels mit recht vervolcht ende tot myns ghenedigen heren behoef ghevordert heeft", hierna volgt een opsomming van een aantal gevallen van doodslag die nog niet afgehandeld zijn, *HA*, inv 645 (rek ambtman BenR 23-11-1464 tot 21-04-1465), f 6v "Tot Beesd ende Reynoy staen 4 off 5 doetslaech die noch niet ghesceyden en syn" De vervolging kon ook mislukken *HA*, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491), f 77v "Johan Smyt had enen doitsclach gedaen aen Henric van den Poll, dair nyet aff geboert noch konnen crjgen ut sequitur So ist to weten dat die van Ghent statrechten hebben ende sich halden voir eyn stat ende hebben enen richter bij hon selven, welck richterampt vergeven iss overmits den hartoigen van Burgoenien etc enen to Cleve geheyten Schoemouwe, die welcke sich vermyt dat selve ampt myt allen broicken hoich ende leegh nae vermogen sijnre verscrijvinge onbereeckent te hebben Ind Ott van Lent die schrijver iss nu sijn statholder geweest ende heeft mij die broicken van den doitslach vurs ende oick van den anderen broecken ontweldicht, soe dat ick dairomme aldair nyet gheboert en hebbe", *ibidem*, f 81v "Dit naebescreven sijn alsulke broicken als noch ongesceyden ende ongevordert sijn", waarna een opsomming van een aantal gevallen volgt

³⁷ *HA*, inv 30, f 90r (Crim Ordonnantie 22-04-1474) art XI. 'Item seront tenez les dicts officiers, apres ce quilz saront aucuns cas criminelz ou civilz estre commis, de les incontinent calengier et exploier, sans aucun delay ou dissimulation, sur peine den estre corrigiez arbitrairement par les gens de nostre conseil, selon la qualite des cas et de sur eulx estre recouvrees les dictes amendes et fourfaictures", *ibidem*, f 91r-v, art XVI "Item seront tenez les dicts officiers de bien et diligemment faire inquisitions et informations secretes et preparatoires sur tous delitz et malefices dont lon ne saura les coupables, et de faire pugnition et correction des delinquans sans dissimulation, selon que le cas le requerra, et rendront bon compte et reliqua de ce qui en viendra a nostre prouffit"

³⁸ *ibidem*, f 91v, art XVII "Item tous les officiers particuliers de justice seront tenez de faire raport

misdaaden moeten in de rekeningen vermeld worden³⁹.

2. Opsporing en vervolging

2.1. Arrestatie en gevangenis

Hoeveel delicten en namen van verdachten de ambtman bekend zijn geworden door tips, klachten, of aangiften en hoeveel hij er zelf heeft opgespoord, is moeilijk vast te stellen. De tipgever zal veelal een mondelinge tip gegeven hebben en voor zover er ook schriftelijke tips zijn binnengekomen, zijn die hoogstzelden bewaard gebleven⁴⁰. Wie bestolen was, kende in de meeste gevallen de dief niet en kon daardoor slechts aangifte doen. Wie meende de dief of diens heler te kennen, moest sterke bewijzen tegen hem hebben om hem aan te klagen. De in het ongelijk gestelde klager werd immers bestraft als ware hij zelf de dief⁴¹. Even gevaarlijk was het voor de bestolene om zijn goederen eigenmachtig terug te nemen, want ook eigenrichting werd immers bestraft⁴². Ook van andere delicten blijkt dat klachten door het slachtoffer werden ingediend, zoals uit sommige rekeningposten kan worden opgemaakt⁴³. Bij vechten en slaan dienden vaak beide partijen

aux officiers principaulx de nos dictz pays chacun en son office de toutes amendes criminelles et civiles, qui viendront a leur congnoissance sans en riens receler, pour par les dictz officiers principaulx estre executez et en rendu compte et reliqua a nostre prouffit et ce sur peine par les dictz officiers particuliers negligens de ce faire, de perdre et confisquer leurs offices et den estre pugniz et corrigez de par nous arbitrairement"

³⁹ *ibidem*, f 89r, art III "Item que les dictz officiers seront tenez de faire pleniere declaration en chacun de leurs comptes de tous cas criminelz et pareillement de toutes amendes civiles avenues, escheues dedens le temps diceulx leurs comptes, qui ne seront jugez, ne composez comme ilz feront et seront tenez de faire des autres jugees et composeez, afin que les dictz gens de noz comptes eulx de ce advertiz y puissent garder, et faire garder nostre droit"

⁴⁰ RAG, *huis Waardenburg*, inv 14 (07-04-1492) brief van de gebroeders Arnt en Aelbert van der Lawyck aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden over een zekere uit Nijkerk afkomstige Barten ter Schyphorst die door de ambtman te Tiel wordt vastgehouden "begeren u to weten dat die vurg Barten mitter hant twee off drye doetslege gedain ende veel meer ondaden hantiert ende bedreven heeft die to langk aver wech to schryven syn"

⁴¹ HA, inv 922 (rek. ambtman NB 01-01-1532 tot 10-10-1533) f 13v "Den XXVten dach van Aprill heeft Jan Elgiss tot Maurick eynen dieft aengestreden die zijn gelt gestoelen sold hebben ind hij vanttet selver weer ind hij is gededinct om 20 goudgulden"

⁴² HA, inv 554 (rek. ambtman OB 01-08-1399 tot 10-01-1410) f 3v "Tot Hervelt up sunte Luciendach van Alart den snider want oen sinen vlas gestalten was ende dwanch die lude dat vlas weder te brengen buten den heer van enen ghescheide daeraff boven dat die dedinlude daer aff hadden 100 gld", HA, inv 568 (rek. ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f 3r "Ryquen van den Poll om dat hij buten den heer aenveerdichden enen man die oen had ghestolen een scepell weyts daeraff tot enen ghesceyde 31 1/2 gulden", *ibidem*, f 5r "Ontfangen van enen man van Hattem die waeren syne peerde gestolen ende in Betuwe gebracht die hij weder nam buten den heer daer aff tot enen ghesceyde 100 gld"

⁴³ HA, inv 635 (rek. ambtman BWeTW 13-07-1423 tot 13-07-1424) f 2r "Gysself, want sij hoor dochter geslagen had onredeliken ende dair hoor dochter oever clagede, den richter gesceyden om 8 vlaemsche gld"

een klacht in, waarbij ze dan beiden werden bestraft⁴⁴.

Op het gebied van de criminaliteitsbestrijding bestond het "grote werk" voor de ambtman uit het opsporen en arresteren van voortvluchtige personen die verdacht werden van bepaalde misdaden. Dit waren veelal misdaden waarmee men lijf en goed verbeurde. Ondergeschikten van de ambtman of particulieren konden bij opsporing en arrestatie betrokken zijn. Volgens sommige rekeningposten ging het er bij arrestaties lang niet altijd zachtzinnig aan toe en raakten knechten van de ambtman daarbij meer dan eens gewond⁴⁵. Particuliere personen werd volgens enkele landrechten bij voorbaat toegezegd dat zij niet zouden worden vervolgd voor het geval dat zij de arrestant bij de arrestatie verwonden of doodden⁴⁶. Sommige verdachten raakten op andere wijze in handen van de ambtman, bij voorbeeld doordat zij door een andere overheidsinstantie aan hem uitgeleverd werden⁴⁷. Problematischer waren weer de op heterdaad betrapte delinquenten die aan arrestatie trachtten te ontkomen door uit te wijken naar een asielplaats, zoals kerken en kerkhoven. Daar waren ze veilig voor de wraak van de familie van het slachtoffer, die hen niet meer als op heterdaad betrapt kon doden. Het bereiken van de asielplaats door de delinquent leidde tot een patstelling, omdat hij niet kon worden gearresteerd, maar ook niet kon ontkomen. De ambtman liet bewakers bij de man zetten en belemmerde hem op de asielplaats zelf in zijn bewegingsvrijheid door een hek of iets dergelijks rondom hem heen te zetten of door hem vast te leggen⁴⁸. Uit Nijme-

⁴⁴ HA, inv 523 (rek burggraaf 13-07-1413 tot 13-07-1414) f 1v "Ghebuert van 1 ghescheide tot Wynssen als van Hennic den Wilde ende Jutken wonende tot Wuerde die aver mallic anderen den borchgreeff gheclaicht hadden aver ghewalt, dair aff gebuert te lieffenisse dat hij die liet scheiden 4 gld

⁴⁵ HA, inv 642 (rek ambtman BWenTW 13-07-1449 tot 13-07-1453) f 24v 'So had Willems Lourensoen enen man gevangen tot Bomel die minen genedigen heer broickachtich was, die Goesen Hagescout ende Wouters gesellen van Eemskirke hem weder namen ende wonden Willem voirs ter doet toe, daer voir gegeven te meysterloen ende teringe 20 R gld ", HA, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491) f 80v "Eyn kremer had aldair gestolen eyn pater noster ende eyn broet, den selven kremer vervolcht ende sijn merss affjaicht, dair was in aen gelde 4 gulden current ende aen waren 2 1/2 gulden faciunt 6 1/2 gulden ind so had die selve kremer mijnen knecht gesteecken 2 wonden die costen to meysteren 1 1/2 gulden, so blivet 5 gulden"

⁴⁶ Zie noot 34

⁴⁷ HA, inv 521 (rek burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f 5r "Jan Puls Henric Rolofsz sinen knaep gesant tot Eymeric aen die borghermeesteren, scepenen ende rade der stat van Eymeric dat sij hem seynden ende averleveren wolden Symon Busken, Strailken ende Meyboem, die mijns ghenedigen heren vriende tot dier tijt tot Eymeric gevangen hadden", HA, inv 540 (rek burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f 6v "Enen bade tot Xancten gesant myt srichters knecht om enen dieff die van Heze was om dair over te richten die dair gevangen was, off den selven dieff over te leveren went hi dien van Heze dreichden te bernnen tot dat hi hem gestalten had, die si aldair opten kirchoff lieten lopen, uitgeweest 4 dage te teergelde ende te badeloen ende dat si en wech schencten tsamen 3 R gld 5 kr "

⁴⁸ HA, inv 521, (rek burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f 7r "Gegeven twee knechten die Huybken Staekens gheselle huedden twee daghe ende twee nacht upten kirchoff ingheen Nederbossche', HA, inv 648 (rek richter Tiel 28-10-1415 tot 13-07-1416) f 6v "Dirc Daemssoen gegeven van houte ende van plancken dair men Henneken Rutgherssoen mede besloech opten kerchhof van sunte Martijn te Tiel dair hij op ghelopen was doe hij Dirc den Rover d'Abt mijns heren richter doot ghesteken had 80 mewen", *ibidem* 'Item betaelt voir 6 knechte die Jordaen Doys amptman in der

gen is bekend dat hiervoor op het eind van de vijftiende eeuw de stedelijke schandton werd gebruikt. Deze werd dan om de delinquent gehangen, zodat hij zijn asielpaats niet gemakkelijk kon ontvluchten⁴⁹. De zojuist genoemde patstelling was gunstig voor degene die asiel had gezocht, omdat er noodgedwongen een afkoelingsperiode intrad, waarin een begin kon worden gemaakt met het totstandbrengen van een zoen. Het was de taak van de ambtman om hierbij bemiddelend op te treden en de dader zover te brengen dat hij de asielpaats zou verlaten, waarna geprocedeerd of gecomponeerd kon worden. Het asielrecht is niet altijd gerespecteerd, zoals blijkt uit een Tielse buurspraak uit het jaar 1493⁵⁰. Helaas zijn er met betrekking tot de onderzochte periode te weinig bronnen om te kunnen vaststellen of het asielrecht op een bepaald tijdstip wellicht voorgoed terzijde is geschoven.

De arrestanten werden, als zij niet op borgtocht konden worden vrijgelaten, door de ambtman in voorlopige hechtenis gesteld in afwachting van de behandeling van hun zaak. Voor zover de arrestant nog geen bekentenis had afgelegd, werd getracht de bekentenis op de pijnbank af te dwingen. Het is onbekend sinds wanneer de pijnbank door de ambtlieden werd gebruikt. Hoewel van elders bekend is dat hij in de tweede helft van de veertiende eeuw werd toegepast, vinden we er niets over in de veertiende-eeuwse ambtmansrekeningen⁵¹. Pas uit uitgavenposten in de vijftiende-eeuwse rekeningen blijkt dat de tortuur werd toegepast, maar erg gedetailleerd is dit soort gegevens niet. Meestal wordt slechts vermeld dat de gevangene door de beul is *gepijnigd*⁵², *bezocht*, *verzocht* of *onderzocht*⁵³.

Nederbetue van Mauderic tot Tiel seinde die Henneken Rutgherssoen waerden 2 daghe ende 2 nachte dat sij dair bynnen verteerden 46 mewen"; *ibidem* : "Item gegeven Rijcken van enen wijnvate dat men besichde aen den selven Henneken Rutgherssoen oen mede te beslaen op sunte Martijns kerchof mitter teringen des tymmermans mit sinen ghesellen 1 vlaemsche gulden 10 m."; *ibidem* : "Item doe Henneken Rutgerssoen van den kerchof te Tiel ghededingt wart ende van dair voirt gheleidt wart op die Dampoerte te Tiel, dair hij in den stock gheslagen wert, verteerden die ghesellen die oen dair nacht ende dach waecten dat Vrederic van Zandwijck die bode ghehaelt hadde tot Roelken Hacken aen cost ende aen bier 66 mewen"; *HA*, inv. 592, (rek. ambtman NB 13-07-1419 tot 13-07-1420) f. 13r: "So quamen lude van Amerongen over den Rijn ende volgeden oeren goede dat sij seiden dat oen ghenomen was ende worden in myns heren lande vechtende, sodat sij twee knecht doot sloegen, dair sij af vervolghet worden van den vrienden der doden so datter twee dair af in den velde wert ghevangen ende seven werter tSoclen opten kerctoern gheiaget dair sij die amptman mit dedinge afkreech; doe bgoerde die maghe der doden gherichts over die lude so dattet ghededinct wert dat die maghe een zoen souden gheven ende men soude die lude scatten ende wes dair af queme dat soude myn heer half hebben ende die maghe half, des gaven die seven so sij arm waren onder oen allen 116 Arnheimsche gulden, so bleef myns heren deel dairaf 58 Arnheimsche gulden. "Item die twee die in den velde ghevangen worden, die worden onder dat sweert ghecoft dat sij meer gaven dan sij wail vermochten ende gaven onder oen beiden 146 Holl. sc., so blijft myns heren deel 73 Holl. sc. valet 146 Vl. gld.". Jongkees, *Staat en Kerk*, p. 125-132, geeft voorbeelden van wrijvingen die optraden tussen wereldlijke en kerkelijke overheid in verband met het asielrecht

⁴⁹ Hermesdorf, *Nijmeegse schandton*, p. 41-44.

⁵⁰ Van Veen, *Rechtsbronnen Tiel*, p. 86-87.

⁵¹ De Meyer/Van den Elzen, *Tortura incognita*, p. 313-314 vermeldt het bestaan van de pijnbank in de Noordelijke Nederlanden in de tweede helft van de veertiende eeuw.

⁵² *HA*, inv. 533 (rek. burggraaf 24-06-1432 tot 04-12-1433) f. 6r: "Doe Henneken Menneken gepinicht wart, went he van dyeverien berochticht was ende onschuldich vonden wart".

Regelmatig komen we in de ambtmansrekeningen gevallen tegen waarin verdachte lieden door de ambtman in de gevangenis werden geworpen zonder dat ze voor een bepaald delict werden gezocht of op grond van bepaalde aanwijzingen verdacht werden. Verdacht uiterlijk, verdachte levenswandel (bedelarij, geen vaste verblijfplaats) of het bezit van opvallende hoeveelheden geld konden voor de ambtman aanleiding zijn om tot voorlopige hechtenis over te gaan⁵⁴. De bekentenis moest vaak op de pijnbank worden afgedwongen, al moest de ambtman in zijn rekeningen soms ook bekennen dat de verdachte na weken nog geen bekentenis had afgelegd, of dat hij uiteindelijk onschuldig was gebleken⁵⁵. Het slachtoffer kon, ongeacht of hij wel of niet een bekentenis had afgelegd, zijn vrijheid terugkrijgen in ruil voor verbeurdverklaring van zijn bezittingen of tegen betaling van een compositie. Maar wee degene die de ambtman niets te bieden had aan geld of goed⁵⁶. Het lijkt geen twijfel dat dit soort praktijken van de ambt-

- 53 HA, inv 525 (rek burggraaf 13-07-1415 tot 13-07-1416) f 7r "Des saterdages nae sunte Servaisdach Jan Puls vurs den stocker ontbaden dat hij Engelbert Brantsz die upt huys gevangen sit te bezueken, betailt voir sinen cost 8 mewen ende voir sinen gancke 10 mewen", HA, inv 635 (rek ambtman BWenTW 13-07-1423 tot 13-07-1424) f 5v "Enen bode geseint om den stocker tot Arnhem om enen man uut Hollant die tot Bomell gevangen sit the besueken ende doe nyet thuys en was", HA, inv 806 (rek ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f 72r "To Elst was eyner befonden die sente Werentfer beroufft hadt ind was geheyten Sander, den welcken ick den achten dach januarj anno etc xviii^o ayn heb tasten laten ind by den scherprychter doyn versuecken ind per literas domini nae syner belydonge ther iusticien gestalt", voor een voorbeeld van "onderzoeken" zie noot 55
- 54 HA, inv 554 (rek ambtman OB 01-08-1399 tot 10-01-1401) f 1r "Des manendages nae Onser Liever Vrouwendach Assumptionis wart een dieff tot Elst gevangen ende hadde yn sinen budel 13 dubbel Henewiersche kronen, 1 Rienschen gelix gulden, 1 auden schild, 16 gulden, 17 groten, huur aff verteerden ende verdroncken die gesellen die oen vingen ende des nachts wakeden 5 gulden ende meyster Willem van den dieff te hangen 3 gulden 12 groten So blijfft daer dat Henrich geboort heeft ende reket 45 gld 28 gr"
- 55 HA, inv 576 (rek ambtman OB 13-07-1450 tot 13-07-1451) f 23v "Die amptman had enen man geheiten Johan die Lantmeter aengetast ende in den stock gesett, want hi treffelicken berucht was van dieveryen ende oick dat hy heren Johan van Bylandt ende heren Herman sinen cappellaen gedreight had, den hy dede ondersueken, mer hy en wold nyet liden, dese satt in den stock van dess anderen daichs van meerte tot sunte Johans avont toe te midsomer facit 16 weken, verteert elc sdaichs 2 boddreger die 19 voir den R gld gerekent facit desen kost 11 Rijnse gulden 35 klin", HA, inv 568 (rek ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f 6v "Soe waeren daer twe lude ghevangen ende schenen mijsdedich te wesen, die verteerden in den stock 19 kromstaerten ende ghegeven den stocker dat hij se besocht 1 gulden ende sij worden onsculdich ghevonden", HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 7r "Doe Jan van Meerten yerst amptman was voir desen tijt, soe was tot Vaudenryck Goessen Palmert beruffticht van dieveryen, dair Jan hem voir dede vangen ende en konde dair nyet van den selven Goessen vernemen dat he schout had ende wert ghescherden, dat Jan mynen ghenedigen heer voortijds gherekent heeft alse 3 Engelse nobel, dair wert her Otte van Haeften na amptman ende hinck enen knecht tot Boemel die dat goet gestaelen had dair dese Goessen Palmert mede beruffticht was dair dese knecht Jan voir toesprack ende heeft dat van mijns heren wegen hem weder ghenijcht alse 3 Engelse nobel"
- 56 HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 5v "Van Goirt die Wever die welke hier voirmails over 19 ofte 20 jair heeft hulpen nemen in den landen van Brabant een koe, dairaff hy tanderen tyden ghepoint heeft teghen den hoghen schoutet van den Bossche alsoe men dat in der waarheyte bevonden heeft myts informacie die de voirschreven amptman dairaff ghen-

mannen tot veel klachten bij de hertog aanleiding heeft gegeven. Verschillende landrechten uit het eerste decennium van de vijftiende eeuw stellen dat niemand in strijd met het landrecht mag worden gearresteerd, dat de familieleden van een arrestant straffeloos de ambtman mogen tegenwerken als deze iemand in strijd met het landrecht arresteert, en dat elke verdachte een proces moet krijgen⁵⁷. Voor loslopende bedelaars, landlopers of alleenstaanden bood dit soort bepalingen uiteraard weinig bescherming bij gebrek aan familieleden die te hulp konden snellen. Ook de Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute uit 1474 verbiedt nadrukkelijk het misbruik om onschuldigen langdurig in de gevangenis te houden⁵⁸.

In de regel had een ambtman in zijn ambt minstens één gevangenis tot zijn beschikking. Deze gevangenis bevond zich in een stad, of op het plateland in een kasteel dat de ambtman, als particulier of uit hoofde van zijn functie, in gebruik had⁵⁹.

men heeft. Ende want hy bynnen desen lande comen sonder die vryheyt van den lande ofte gheleyde te nemen dair hy lange tijt ghewoont heeft. Soe heeft hem die voorschreven amptman in den stock langhe tijt ghevanghen gehouden dairinne dat hy zeer sieck ende onghesont gheworden is ende aldair gheschapen was inne te sterven oft te rotten van grooter armoeden, aenghesien dat hy ghene renten noch ander guet en hadde myts welker redenen hem die voorschreven amptman ter beden ende versuecke van gueden mannen ende andere synen vrienden ontfanghen heeft tot composicien ende laten punten om 5 Rijsche gulden te 20 stuvers den gulden die sy alle samentlick voir hem betaelt hebben dair om hier 5 £ '.

⁵⁷ Zie noot 30, 31, 32, 33

⁵⁸ HA, inv 30, f 91v-92r (Crim Ordonnantie 22-04-1474) art XVIII Item pour ce que sommes advertiz, que plusieurs officiers de justice en nos dictz pays de Ghelres et de Zuytphen ont parci-devant prins, apprehende et mis aucunes personnes en noz prisons et iceulx illec detenuz, pèhinez et questionnez de voulente et sans estre informez de leurs cas et malefices, ne mesmement par fame ou suspicion vehemente et fondce ainsi quil appartient en bonne justice, a la foiz a petite occasion bien longuement et plus pour les atraire a appointier avecques eulx pour estre delivrez des dictz prisons a leur singulier prouffit que pour loffence ou cause principale pourquoy ilz estoient constituez prisonniers, ou pour chose qui deust venir a nostre prouffit, et que dautre part aussi ilz font des dictz prisonniers bien legiere et soudaine delivrance au moien daucunes secretes exactions, quilz font apart avec les dictz prisonniers ou leurs parens, sans les corriger de leurs demerites par justice ou en tirer par composition a nostre prouffit telle somme comme il y cherroit et appartiendroit, avons voulu et ordonne que nos dictz officiers de justice ne puissent decyenvant mettre aucuns prisonniers a pèhine et torture, silz ne sont premierement informez de leurs cas ou malefices, soit par preuves, indices, fame vehemente, ou autrement en telle maniere quil doye souffire en droit et que sur ce soit fait jugement et ordonnance de loy ou des gens de nostre conseil ou dictz pays '.

⁵⁹ De burggraaf beschikte over een gevangenis in de grote toren van de burcht te Nijmegen, vermeld in 1408/09 (HA, inv 518, f 9v) In het Land van Maas en Waal wordt het huis Ewijk als gevangenis vermeld in 1424/28 (HA, inv 547, f 6r), het huis Ewijk was in bezit van de toenmalige ambtman Johan van Buren. Een permanente gevangenis is er in het ambt van Maas en Waal nooit geweest en in 1438 gaf de hertog aan de ambtman toestemming om Maas en Waalse arrestanten op het hertogelijke slot Oijen gevangen te zetten, de akte in RAG, huis Batenburg, inv 3 (27-03-1438) In de Over-Betuwe was een gevangenis in de Nyborg bij Heteren, als zodanig vermeld in de jaren 1388/90 (HA, inv 552, passim) In de Neder-Betuwe gebruikte de ambtman de Dampoort te Tiel, vermeld in 1409/10 (HA, inv 586, f 7v) en 1417 (HA, inv 648, f 6v) Incidenteel werd ook wel gebruik gemaakt van ruimtes in de stadswallen, zoals in 1433/34 toen plotseling een aantal krijgsgevangenen uit Ammersoyen gedetineerd moest worden (HA, inv 638, f 26r) In het ambt Bommeler- en Tielerwaarden werd kasteel Ammersoyen als gevangenis gebruikt in 1388, toen dit hertogelijk eigenkasteel was (HA, inv 616, f 1r), vgl OA Zutphen, inv 157, br 38 en 39 (beide 14-12-1387),

2.2. Onschuldseed

De onschuldseed met zijn formeel en subjectief karakter is in het kwartier van Nijmegen tot aan het einde van de middeleeuwen blijven bestaan. Het bood degene die beschuldigd was van een bepaald delict de mogelijkheid om door middel van een plechtige eed te verklaren dat hij onschuldig was. Essentieel voor de geldigheid van de eed was het correct uitspreken van het eedsformulier. De werkelijke schuld of onschuld van de eedsaflegger deed minder ter zake, waardoor de onschuldseed gemakkelijk aanleiding was tot misbruik en schuldigen hun straf konden ontlopen. Van de zijde van de overheid zijn in de late middeleeuwen vaak pogingen ondernomen om het gebruik van de onschuldseed te beperken of af te schaffen, maar dit is niet overal volledig gelukt⁶⁰. Het gebruik van de onschuldseed kon soms ook bemoeilijkt worden door de bijkomende verplichting dat een aantal personen met de beschuldigde mee moest zweren. Dit zijn de zogenaamde eedhelpers, die zwoeren dat zij de beschuldigde persoon dermate betrouwbaar achtten, dat zij ervan overtuigd waren dat hij met recht de onschuldseed aflegde.

In de Gelderse strafrechtspraak was de onschuldseed in de veertiende en vijftiende eeuw nog in gebruik. Bij gebrek aan gegevens is niet goed vast te stellen of de hertogen hebben getracht het gebruik ervan in te dammen, en voor zover er gegevens voorhanden zijn, tekent zich geen duidelijke rechtlijnige ontwikkeling af waaruit blijkt dat het gebruik steeds verder werd teruggedrongen. Integendeel, het lijkt er vaak meer op dat de onschuldseed herleefde.

Afgaande op het landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 lijkt de onschuldseed op dat moment op zijn retour te zijn. Hij wordt hier niet als zelfstandig bewijsmiddel vermeld, doch mag alleen maar worden gebruikt door verdachten tegen wie onvoldoende bewijzen kunnen worden ingebracht⁶¹. Eedhelpers worden hier niet genoemd.

Van een restrictie van het gebruik van de onschuldseed tot de gevallen waarin onvoldoende bewijs voorhanden was, vinden we niets terug in de drie landrechten van de Bommeler- en Tielerwaarden, Beesd en Rhenoy en de Betuwe uit 1327. In de landrechten wordt het gebruik van de onschuldseed toegestaan tegen beschuldigingen die door de landsheerlijke richter of ambtman worden ingebracht⁶². De ambtshalve vervolging werd hierdoor

ten tijde van hertog Karel van Gelre wordt het te Zaltbommel gebouwde blokhuis als gevangenis vermeld (HA, inv. 928, f. 151v, f. 167v) en de Boschpoort aldaar in 1511/19 (HA, inv. 928, f. 105v, 147r). In Beesd en Rhenoy werden in de zestiende eeuw gevangenen opgesloten in het huis van de schout of van de gerechtsboden (Hof, inv. 4346, f. 29r).

⁶⁰ Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*, p. 160-163.

⁶¹ Nijhoff, I, nr. 167 (stad- en landrecht Zaltb. en BWenTW 19-10-1316) p. 167: "Item quicunque excessum aliquem in opido vel in terra fecerit, qui protestari non poterit mera veritate, de illo excedens se poterit excusare; si vero protestari poterit, de illo excedens non poterit excusari".

dus bemoeilijkt. Het landrecht voor de Betuwe uit hetzelfde jaar stelt het algemener⁶³. In alle drie landrechten ontbreekt de voorwaarde van onvoldoende bewijs, zodat de onschuldseed hier als zelfstandig tegenbewijs gold. Het landrecht van de Betuwe stelt bovendien nog expliciet dat de beschuldigde in zijn eentje de onschuldseed kan afleggen. De landrechten voor de Bommeler- en Tielerwaarden en voor Beesd en Rhenoy kennen beide nog een tweede vermelding van de onschuldseed, waarbij overigens eedhelpers wel zijn vereist. Vier eedhelpers waren namelijk vereist voor wie de onschuldseed wilde afleggen ter zake van slaan van de landsheerlijke bode, richter of ambtman⁶⁴. Juist het noemen van het vereiste van vier eedhelpers voor dit bijzondere geval lijkt erop te wijzen dat dit in andere gevallen waarin de onschuldseed werd afgelegd niet gold, hetgeen voor de Betuwe in ieder geval vaststaat. Het landrecht van de Betuwe uit 1327 kent ook een bepaling betreffende het slaan van landsheerlijke ambtenaren, echter zonder vermelding van de mogelijkheid om in dat geval een onschuldseed af te leggen.

Het privilege dat hertogin Mechtild in 1378 aan de stad Zaltbommel schonk, vermeldt de onschuldseed inzake doodslag. Als een inwoner van Zaltbommel tegen de beschuldiging van doodslag de onschuldseed had afgelegd, moesten de afgewezen klagers elk als boete 6 oude schilden aan de eedsaflegger en een zelfde bedrag aan de hertogin betalen⁶⁵. Het nieuwe van deze bepaling moet in het boetetarief gescholen hebben, aangezien de afgewezen klager reeds vanouds strafbaar was. Het feit dat een afgewezen klacht wegens doodstraf slechts met een boete werd bestraft, maakte het indienen van een klacht minder gevaarlijk. De werking van de onschuldseed werd hier feitelijk, zij het formeel niet, bijna geheel uitgeschakeld: het dreigen met een onschuldseed door de verdachte had immers door de relatief lage beboeting van de klagers zijn effect verloren. Hierdoor zal men minder snel hebben afgezien van het indienen van zo'n klacht. Ook in het landrecht voor de Over-Betuwe uit 1383 is uitsluitend sprake van een onschuldseed inzake doodslag, die hier als recht van de Overbetuwse ingezetenen door de hertog wordt bevestigd⁶⁶. In 1385 blijkt echter dat de onschuldseed in de

⁶² Zie noot 10

⁶³ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227 "Ende wes men yemant hierboven betijt, des mach hi si onschuldichen mit sijne eenre hant"

⁶⁴ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 222 "Voert so wie onsen gesvaren richter ende onsen gesvoeren baden sloeghe, dat zoude hi beteren tot onsen wil, die ghehe des gheyde, ende wis onschuldich wesen woude, die zoude daervoer sin recht doen mit hem vijften aen den helighen, ende daarmede weer hi quijt"

⁶⁵ *Nijhoff*, III, nr 52 (stadrecht Zaltb 08-12-1378) p 66 "In den yrsten willen wi, soe wat mensche een oft meer, die nu bynnen der stadt van Zaltboemell woenaftich syn, off hiernaemaels wonen sullen, in ennigen dootslach gelecht worden, tot Zaltboemell in Boemellrewert off in Tiellrewert, en die des dootslachs onschuldich wesen wolden, en daeraff oer onschult deden, als recht weer, dat dan een ygelick cleger, die den mensche een oft meer in den dootslach gelecht hadden, gheven solden elcken mensche, die syn onscholt daeraff gedaen hadde, als recht weer, ses goeder alder Ffranck-ryckscher schilden, goet van golde ende swaer van gewicht, ende den heere van den lande oeck soe voel derselver munten voerscr, eer die cleger van den bancke oft van den gedinge queme"

hele Betuwe toepasselijk is in geval van beschuldigingen wegens delicten waarvan de daders aan de genade van de hertog zijn overgeleverd⁶⁷. Het feit dat hier de zware delicten worden genoemd, maakt het aannemelijk dat in de Betuwe de onschuldseed ook bij minder ernstige delicten mocht worden toegepast. Het vereiste van eedhelpers wordt in 1378 met betrekking tot Zaltbommel, in 1383 met betrekking tot de Over-Betuwe en in 1385 met betrekking tot de gehele Betuwe niet genoemd.

Dit laatste is wel weer het geval in een aantal landrechten uit het eerste decennium van de vijftiende eeuw. De desbetreffende bepalingen hebben steeds betrekking op de onschuldseed inzake doodslag, welhaast een steeds terugkerend thema als we denken aan het Zaltbommelse privilege uit 1378 en het Overbetuwse landrecht uit 1383. De landrechten uit het eerste decennium van de vijftiende eeuw laten, in tegenstelling tot de twee zojuist genoemde, zien dat het opnemen van bepalingen aangaande de onschuldseed bij doodslag was ingegeven door het streven om het afleggen van de onschuldseed in zake doodslag te bemoeilijken. Men wilde klaarblijkelijk voorkomen dat de plegers van zo'n ernstig delict al te gemakkelijk aan hun straf konden ontkomen door met succes de onschuldseed af te leggen. Om dit te bemoeilijken werd in het Land van Maas en Waal, de Over-Betuwe en de Bommeler- en Tielerwaarden voor een onschuldseed tegen de beschuldiging wegens doodslag het aantal van vier eedhelpers voorgeschreven en in de Neder-Betuwe het aantal van acht. In de Bommeler- en Tielerwaarden werd het gebruik van de onschuldseed weer in zoverre vergemakkelijkt, dat afwezige personen die in staat van beschuldiging waren gesteld enig uitstel kregen voor het afleggen van de onschuldseed, hetgeen twijfel wekt aan de zorgvuldigheid of integriteit van de klagers, die klaarblijkelijk personen aanklaagden die op het moment van de misdaad uitlandig waren⁶⁸.

⁶⁶ OA *Arnhem*, inv. 1075, f. 21v (landrecht OB 24-04-1383) "Behelthich doch enen igeliken sijns gueden rechten die in den doetslach geleeht weer, dat is te verstaen dat een ygelich hem ontschuldigen mach in den lantrecht van Overbetuwe als dat gelegen is"

⁶⁷ HA, inv. 27, f. 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385)

⁶⁸ Van Heinningen, *Maas en Waal*, p. 447 (landrecht MenW 30-08-1403) "Ende weert sake dat die clegher yemant in de voirs doetslach leechden ende bezworen die nyet rechthantdadighe noch raets noch daets sculdich an en weren aen dien dootslach, soe moeghen die ghene, die den claegher beclaeght hebben, van dien doetslach voers, ende die daer niet recht handadich aen en waeren noch raets noch daets schuldich comen voir onsen amptman van tusschen Maze ende Wale ende voir dat verbonden ghericht ende nemen een yegelike an elke hant twee guede onbesproken man ende zweren daarmede aen den heylighen dat si dess gheens doets dair si die amptman aff betijt ende daer si die clegher aff beclaicht hebben raets ende daets onsculdich sijn ende daer sullen sij den heer ende den magen mede gebetert hebben ende onbogrepen ende onbewaert van den voirs gericht gaen en quijt sijn"; OA *Arnhem*, inv. 1075, f. 23v (landrecht OB 18-08-1403) "Ende weert sake dat die cleger yemant in den doitslach leegghden die sijn onscholt dairvoir doen wolde, die mach sonder vervallen voirkomen ende sijn onscholt dairvoir doen ende dat hi an elker hant twee guede onbesprakene manne van Overbetue mit hem brengt daarmede sijn onscholt te doen ende daarmede sall die berochtige man die in den doitslach geleeht weer van der ansprake quijt wesen", RAG, *Van Randwijck*, inv. 847 (landrecht BWenTW 16-05-1403) "Voirt weer dat saike dat ymant in den doitslach geleet wurde die in gevangnisse sete off op sijne eyde ginge eer die doitslach geschiet weer, so wanneer dat die menssche drie weken dach hedde van derre gevangnisse off eyden, so sall he komen mit hem vijften in orkonde van tweeken scepenen of meer ende verbieden hem voir den

Voor de Neder-Betuwe verordonneerde de hertog in 1450 dat de magen van een voortvluchtige delinquent zich door het afleggen van de onschuldseid konden zuiveren van hun op voorhand aangenomen medeplichtigheid⁶⁹

2.3. Vrijlating op borgtocht

De arrestant die ingezetene van het ambt was en daarbinnen voldoende bezittingen had, kon in de regel op borgtocht worden vrijgelaten. Het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 maakt ten aanzien van de borgtocht een uitzondering voor delicten waarbij het slachtoffer van het leven is beroofd. Voor alle andere misdaden kon men worden vrijgelaten als men borgen stelde, of als men naar het oordeel van de (Zaltbommelse) schepenen zodanig gegoed was dat men zijn boete zou kunnen betalen. Ook het landrecht uit 1327 voor hetzelfde ambt voorziet erin dat een arrestant ter beoordeling van de schepenen op borgtocht kon worden vrijgelaten. In het landrecht uit 1538 wordt evenwel de vrijlating op borgtocht in criminele zaken verboden⁷⁰. Het landrecht voor Over-Betuwe uit 1383

richter ende doen sijn onscholt dairmede Ende off he den richter nyet bekomen en kan, so sall he die onscholt dan doen in den neesten gedinge dairnae in der bancken voir den richter ende twee scepenen off meer Ende of die richter die onscholt dan nyet nemen en wolde, so sall die menssche sijn lijff nochtant dairmede beschudt hebben ende sijn lijff vrij ende quijt hebben Voirt willen wy, weer dat saike dat ymant in den doetslach geleyet wurde die buyten lants weer eer die doetslach geschieden, so moichte die menssche bynnen eyne jaer ende sesse weken nae dien dat die dorde clage van den doetslage over hem gegan weer, komen voir den richter mit vier goiden mannen in orkonde van twee scepenen off meer ende verbieden hem voir den richter ende doen dairmede sijn onscholt Ende of he den richter dan niet bekomen en kan, so sall he die onscholt dan doen in den neesten gedinge dairnae in der bancken voir den richter ende twee scepenen off meer Ende en wolde die richter die onscholt dan nyet nemen, so sall die menssche nochtant sijn lijff dairmede beschudt ende quijt hebben", HA, inv 27, f 3v (landrecht NB 22-04-1410) "Soe wie sij dan in dien doetslach geleyet hebben ende beclagen die dan dess doetslaechs hem onschuldich kent die mach an elke hant vier gueder man nemen ende die sullen veylich wesen voir den gencht dair sij beclaecht worden ende ontschuldigen hem mit horen ede sonder begrip off vervallen van enigen broken, sonder arch off vertoch der onschout als voirs steet Ende die amptman ende richter in der tijt sal die onschout nemen ende dien eedt mit simplen woerden staven off doen staven ter selver stont ende weder die amptman ende richter in der tijt off cleger voirs den eet nemen off niet nemen en wil als voirs steet, dairmede sullen gelike wael die ghene die dair beclaecht sijn loss, ledich ende quijt wesen van der clagen voirs "

⁶⁹ Nijhoff, IV, nr 268 (01-08-1450), tegelijk met het afleggen van de onschuldseid moest men zweren de voortvluchtige maag op geen enkele wijze behulpzaam te zullen zijn

⁷⁰ Nijhoff, I, nr 167 (stadrecht Zaltb en landrecht BWenTW 19-10-1316) p 167 "Item quicunque in terra deliquit, debet vocari Bomel, si excessus non tangant privationem vitae, debet excedens fidejussores ponere, vel arbitrari in bonis coram scabinis, si fuerit satis dives, suos excessus emendare", voor het landrecht van 1327 vgl noot 125, OA Zaltb, inv 1142, f 124v (landrecht BWenTW 23-02-1538) "Ten vierden dat men nyemant hantplichten en sall die ghenoechsaem gheerft ind gegoet is tot kennissen der scepenen voer des heeren broecken dan die selve inghebieden

verbiedt zelfs arrestatie, vrijlating op borgtocht en beslaglegging op de bezittingen van de delinquent, als die kan aantonen dat de hoogst mogelijke boete van 40 pond op zijn bezittingen verhaald kan worden. Bij misdaden tegen het leven is echter wel een borgtocht vereist, evenals in geval van moord, moordbrand, doodslag en vredebreken⁷¹.

In de Over-Betuwe genoten de verdachten dus een grotere bescherming dan in de Bommeler- en Tielerwaarden. In laatstgenoemd ambt was de vrijlating op borgtocht niet toegestaan aan degenen die een misdaad tegen het leven hadden begaan, terwijl degene die daarvan in de Over-Betuwe beschuldigd was nog vrij kon rondlopen. Uit de enquête naar de strafrechtspiegeling die in 1569 werd ingesteld, blijkt dat de oude regel in de Bommeler- en Tielerwaarden nog steeds van kracht was. Als delicten waarvoor men niet op borgtocht kon worden vrijgelaten, worden genoemd moord, moordbrand, kerkschending en majesteitsschennis⁷². In het ambt Beesd en Rhenooy worden bovendien nog genoemd valsemunterij, valse getuigenis, tovenarij en grafschending⁷³. Over de Over-Betuwe geeft deze enquête geen gegevens. Wel over de Neder-Betuwe, waarvan uit de middeleeuwse landrechten niets bekend is met betrekking tot de verborging. Het blijkt dat in 1569 in de Neder-Betuwe de vrijlating op borgtocht voor alle delicten was toegestaan op voorwaarde dat de borgen binnen het ambt voldoende goedgeoed waren⁷⁴. Het beleid was dus in de Neder-Betuwe waarschijnlijk nog soe-

daer ingeboth is, ende daer gheen ingeboth is to ghedyen nae vermoeghen ons lants ende stadt-rechten van alts hergebracht, utghescheyen in criminaell saecken"

- 71 *OA Arnhem*, inv 1075, f 21v (landrecht OB 24-04-1383) "Voirt en sal men nyemant antasten sijn lijff, noch sijn guet, noch burchtuchten, men en vande hem dryvende off dragende off mitten blykende schijne om enghenrehande bitichten will, alsoverre als hi syns guets bewysen kan off verborgen kan ten hoichsten penninck gelde, dat is te verstaen tot veertich ponden toe, then weer zaike dat een cleger weer die enen anderen anspreke dat ant lijff droege, die mucht men burchtuchtigen rechts te verbeiden ende den anspreker sijn claige te vervolgen Ende daigen sij dair men sij mit recht schuldich weer te daigen ende wes vondenisse dairaff wysede die dair vellich in worde, die mocht men antasten ende burchtuchten off die enen doitslach gedaen hedde, off dat een waarheit besien weer als recht weer, die dann bedragen worde als van den vier punten die ther waarheit staen, die mucht men oich antasten ende borchtuchten" Volgens het landrecht voor de Betuwe uit 1327 (*Nijhoff*, I, nr 219, p 227) stonden moord, moordbrand, doodslag en vredebreken "ter waarheyt an wittafighen luden te versoken", hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld dat eerbare lieden (gerichtslieden?) klachten wegens deze vier misdaden aan een onderzoek moesten onderwerpen, over deze procedure is verder niets bekend
- 72 *Hof*, inv. 4346, f 25v (06-12-1569) "Foerners en moegen oick ghene die mijt moort, moortbrant off kerckenschenderie inhalt der landtbneven eghene burchtocht genieten als oick dieghenige so crmen lesae maestats divine aut humane begangen hebben welcken allen bij mijnen tyden ghene verborgijnghe thoegelaeten".
- 73 *Hof*, inv 4346, f 29r (ca dec 1569) de ambtman moet de verdachte "nae dye verborgonge aenstondt laethen gaen uuytgesondert moertt ind moirtbrant ind dat nae inhalt oer lantrechten", *ibidem*, f. 29v. "Aingaeende die delicten van crymen lese Maestats divine vel humane ind andere delicten gepriviligiert als moert, moertbrant, valsche munte, kerkenrovinge, valssche getuychgenisse, veneficie, graevesceynderje ind dyergelycke worden gehalden als moert ind moortbrant so dye in oir lantrechten njet gescreven staen"
- 74 *Hof*, inv 4346, f 12r (10-12-1569) "den selven nae lantrecht te laeten verborgen nae alden gebruik, hoeveern sulcx versocht worde, und die presentierende borgen in Nederbetue genoehsaem geerfft ende gegueijt sijn", *ibidem*, f 15r deelt de ambtman t a v Tiel en Zandwijk nog mee 'Aengaende

ler dan in de Over-Betuwe, al moeten we ons realiseren dat de gegevens uit de Over-Betuwe minstens honderd jaar ouder zijn.

De vrijlating op borgtocht had voor de ambtman zijn gunstige kanten: het bespaarde hem de kosten van het onderhouden van gevangene en gevangenis. Omdat de borgtocht van de andere kant geen inkomsten opleverde, laten de ambtmansrekeningen betrekkelijk zelden gevallen zien waarin verdachten op borgtocht werden vrijgelaten. De in de rekeningen vermelde gevallen moeten slechts een fractie zijn van het werkelijke aantal. In de rekeningen vinden we alleen die gevallen waarin zich onregelmatigheden hebben voorgedaan. In de gevallen waarin de "geborchtchte" verdachte normaal is berecht, vinden we de vrijlatingen op borgtocht niet als zodanig terug in de rekeningen omdat ze geen inkomsten opleverden of uitgaven veroorzaakten. Tot de gevallen waarin zich onregelmatigheden hebben voorgedaan bij de borgtocht behoren met name die waarin de op borgtocht vrijgelaten verdachte het land was uitgevlucht en zijn borgen aansprakelijk gesteld en bestraft werden⁷⁵. De ambtman schoot er dus nauwelijks iets bij in als de verdachte zijn berechting ontliep, terwijl de borgen daarentegen gedupeerd achterbleven.

2.4. Compositie en remissie

Compositie en remissie zijn in principe twee verschillende zaken. De compositie is een overeenkomst tussen de opsporingsambtenaar, in casu de ambtman, en een verdachte. De overeenkomst bestaat hieruit dat de verdachte verdere strafrechtelijke vervolging en veroordeling afkoopt door aan de ambtman een bepaald overeengekomen bedrag te betalen⁷⁶. De remissie is de gratiëring van een veroordeelde door de landsheer, die daartoe het exclusieve recht had. Het was evenwel naar tegenwoordige maatstaven vaak geen zuivere vorm van gratiëring, omdat de veroordeelde delinquent ervoor moest betalen. In het laatste geval was het een afkopen van de tenuitvoerlegging van de straf. De Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute uit 1474 spreekt van remissies met en zonder betaling, waarbij het verlenen

den gerichte van Tiell ende Zandtwick behoir ick als scholtis ende richter tot Tyell ende Zandtwick alle borgeren ende inwoenderen dairvan van wat oeveldaden sy begaen hedden woedanich het sy nae stadt ende dorpsrechten t laeten verborgen, soe veern sulcx versocht ende die presenterende borgen genochsaem in den gericht van Tiell off Zandtwick geeerft ende gegueijt syn"

⁷⁵ HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 3r "Item sprack die amptman Jacob van Voern an van broeken die he ghedain hadde dair af he hem verborchden mit Henrick Koenraetssoen ende Peter Loenisssoen rechts te verwachten ende en quam nyet voer, alsoe dat die amptman hem ende sine borgen afwon hoer lijf ende goet mit vonnis der scepenen van Bomell" en *ibidem* "Henrick Coenrets soen die Jacobs borge van Voern was, wert mit vonnys der scepenen mit recht sine lijf ende goet affghewonnen, wert ghescheiden by Evert van Balveren ende Ghijsbert Hacken tot behoef mijns ghenedigen heren voir 150 Arnhemsche gulden".

⁷⁶ Zie over compositie in het algemeen vooral Van Rompaey, *Het compositierecht*

van remissie zonder betaling wordt beschouwd als het exclusieve recht van de landsheer⁷⁷. De remissies betreffen vrijwel altijd zware misdaden zoals doodslag of opstand tegen het gezag.

De remissie tegen betaling en de compositie hebben met elkaar gemeen dat tegen betaling wordt afgezien van het (verder) volgen van de rechtens voorgeschreven weg, zij het dat dit in een verschillend stadium geschiedt. Bij de compositie namelijk voordat een proces heeft plaatsgevonden en bij de remissie nadat de delinquent is veroordeeld. Componeren was daarom minder onaangenaam dan het verkrijgen van remissie, omdat de verdachte zich in het laatste geval eerst aan de berechting had moeten onderwerpen en een straf had opgelegd gekregen.

De compositie komt in de bestudeerde bronnen voor onder de benamingen *gesceide*⁷⁸, *scheiden*⁷⁹, *afscëidinge*⁸⁰, *yffenen*⁸¹, *yfeninge*⁸², *componieren*⁸³, *composer*⁸⁴, *composeren*⁸⁵, *pointen*⁸⁶. Het verschijn-

⁷⁷ HA, inv 30, f 88v (Crim Ordonnantie 22-04-1474) art I "Premierement, que nul de nos dicts officiers ne pourra decyenant donner nos dicts pays a aucuns homicides, ou autres malfaiteurs qui auront fourfait la vie, ne mesmement remission sans pour ce paier argent et finance a nostre prouffit, considere que faire grace et donner remission sans finance en nos dicts pays appartient a nous seul et non a autre

⁷⁸ HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f. 6v "Tot Bommel van Henneken Sarissoen, want hem aengetegen wart, dat hij een zwert getagen had op Wylehesen, des hij seyde onschuldich te wesen, van enen gesceide daer af 2 lb "

⁷⁹ HA, inv 147c, nr 1433 (instructie voor ambtman MenW ca 1533) "Item der amptman en sall egheyne groete bruecken scheidten laten sonder yrst mynen genedigen lieffsten heren die to verkundigen opdat syne ff g dairby schicken, die gestalt van den bruecken erfaren ind wes dairvan komen sall, weten moige', HA, inv 610 (rek ambtman NB 13-07-1460 tot 04-10-1461) 2e foliëring, f 9r 'Michiell Hermansz ende Henric Hermansz van den amptman gescheiden van enen dootslach sij gedaen ende begaen hadden aen Henric Zuete bij Johan van Rossem van Zoelen, Gerit van den Steenhuis ende Jacob Ottensz in affscëidinge tot mijns heren behoeff 16 alde schilde ende 2 alde scilde int gelaech"

⁸⁰ HA, inv 610 (rek ambtman NB 13-07-1460 tot 13-07-1461) 2e foliëring, f 9r "Jan die Wit van den amptman gescheiden van broken op sinen dyck daer hij toe gewesen wart in affscëidinge tot mijns heren behoeff 4 Rijnse gulden ende den peynder 1/2 Rijnse gulden" Zie ook de voorgaande noot

⁸¹ HA, inv 614 (rek ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f 3r "In den iersten van Vastrade van Ghiesen omdat hi lude soude ghedreicht hebben gheyyffent op 18 mottoen"

⁸² Vgl het citaat uit HA, inv 675 in noot 243

⁸³ HA, inv 613 (rek ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) 2e foliëring f 4r "Alardt Alardzs ommedat he in enen richtersbreiff eyn woirdt vermaict hadde, componiert ende gegeven pro parte domini 5 1/2 R gld "

⁸⁴ HA, inv 30, f 88v (Crim Ordonnantie 22-04-1474) art II

⁸⁵ HA, inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f3v. "Van eenen geheeten Heinrich die Haen die beruft was van simpel saicken gedaen te hebben binnen Nymegen als mijn genadige hier daervoer lach, daerof hij wort bij den burchgrave angesproken, mer overmits dat dese saicke niet wael betuichlic en was ende datter onnoselheyt in lach, soe hieft hij daerof gecomposiert voir mijnen genadigen heren om 22 lb "

⁸⁶ HA, inv 804 (rek ambtman MenW 02-07-1473 tot 22-04-1474) f2v-3r. "Van Janne Welinck omdat hij Janne Dasse eenen quaden tabbaert genomen hadde ende want hij een arm man is, heeft hem d'amptman dairvoer laten punten in presencien van Janne de Cock, Gherijt Derixz ende Janne Hoyckman om 3 Ryns gulden" Nijhoff, IV, nr 247 (Nye Ordinancie 08-10-1448) p 235 'soe en sullen die amptluden, die hij dan setten sal, en gheen pontinghe moghen maken van enighen

sel moet zo oud zijn geweest als de ambtman, maar is in de bronnen pas te volgen vanaf het tijdstip dat er ambtmansrekeningen zijn bewaard gebleven, namelijk vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw. In de landrechten komt de compositie niet voor. Formeel berustte de hoogte van een compositie op een overeenkomst tussen de ambtman en een verdachte, maar in de praktijk verkeerde de ambtman meestal in een sterkere positie en kon hij het compositiebedrag eenzijdig vaststellen. Misdaden waardoor de dader was overgeleverd aan de genade van de landsheer, mocht de ambtman niet zonder diens medeweten componeren, al leert de praktijk vaak anders. Daarop wijzen de bepalingen die regelmatig hieromtrent in de ambtsbrieven opduiken. Dergelijke bepalingen waren zowel bedoeld om de landsheer te handhaven in zijn recht op het berechten van zware misdaden als om te voorkomen dat de ambtman de compositiepenningen in eigen zak stak of zich bij de compositie aan machtsmisbruik schuldig maakte. Ook al verkeerde de ambtman meestal in een sterkere positie en kon hij de compositie eenzijdig regelen, het kon soms ook een laatste middel zijn om nog iets uit een zaak te slepen. Dit kwam voor bij gevallen waarin onvoldoende bewijs tegen de verdachte aanwezig bleek te zijn of tenuitvoerlegging van de normale straf niet mogelijk was. Ter illustratie kunnen de volgende gevallen worden genoemd die de ambtman aanleiding konden geven om te componeren⁸⁷:

- er is niet voldoende bewijs tegen de verdachte, hij is zoals de rekeningen zeggen "beruchtigd" van een bepaald feit ⁸⁸.
- de verdachte is aanwezig geweest bij het plegen van een delict, maar is niet aantoonbaar schuldig⁸⁹.
- het delict is verschoonbaar omdat het bij voorbeeld per ongeluk is gepleegd⁹⁰.

broken".

⁸⁷ Van Rompaey, *Het compositierecht*, p 49-57 noemt een aantal gevallen waarin de Vlaamse baljuw tot compositie overging

⁸⁸ HA, inv 540 (rek burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f. 2v: "Geboirt van 1 man te Heze die van dyevenen berochticht was van gescheide dairaff 8 R. gld.", HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 6v "Van Wouter van Gheel omdat hij tot Airnt Tsmolleneers gheweest had, den welken hy qualic toeghesproken heeft ende ghedreycht Ende want die voirschr. amptman over hem nyet waill ghetuyghen en conste, laten componeren om 5 Ryns gulden"

⁸⁹ HA, inv. 804 (rek ambtman MenW 02-07-1473 tot 22-04-1474) f. 2v "Van Droeke Scoen woenende in den kerspel van Leewen omdat hij dair bij ende aengeweest hadde dair Aert van Drueten Hermansz dootgeslagen wert Ende want hij dair niet handedich mit en was, so heeft hem die voirs amptman laten componeren in precensien van Chenjt van Bueren ende Willem van Vlierden Hennsz. om 15 Ryns gulden".

⁹⁰ HA, inv. 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 4r: "Van Jan van Groeninghen ende Dirck van Genp die anno LXXV eenen dootslach gedaen hadden an eenen geheeten Jan van Wichten te Nymegen. Ende overmits dat zij qualic daerinne quamen ende dat die saicke onnoselic geschiede, soe wert daerof gecomposeert mits dat zij eenlopen waeren ende niet en hadden an te verhalen noch eenich goet binnen den burchgraefscap voirn om de somme van 15 Rynsche gulden ende 15 stuvers voir hun beyden", HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 10v. "Van enen tymmerman van Driel die welke heeft gheworpen Roelken den tymmerman een wonde die nyet koerbair en was, laten pointen want onversienelic ghedaen was om 1 £", HA, inv 592 (rek

- of omdat het delict is gepleegd uit noodweer⁹¹
- de verdachte is krankzinnig⁹².
- de verdachte is te arm om de boete te betalen⁹³.
- de verdachte handelde uit "gerechtvaardigde wraak"⁹⁴.
- de familie van het slachtoffer had vergiffenis geschonken⁹⁵.
- de delinquent stond tot dan toe te goeder naam en faam bekend⁹⁶.

Voor al de Bourgondische overheid heeft de heimelijke en te lichtvaardig gesloten compositie krachtig bestreden, zoals blijkt uit de Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute, de ambtsbrieven en de ambtmansrekeningen. Ten tijde van Karel van Gelre is de controle op de compositie weer verslapt en uit de enquête die in 1569 werd gehouden naar de praktijk van de strafrechtspleging in het hertogdom blijkt, voor zover de antwoorden van de ambtmannen bewaard zijn gebleven, dat de compositie wijd en zijd verspreid was⁹⁷.

ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 2v "Te Lyenden dair sloech een dwaes knecht sinen brueder doot mit onghewal doe hij na enen anderen sloech, dair syn brueder tusschen liep, dair af gegeven in afseidingen 20 vlaemse gulden die bueren minen lieven ghenadighen heren van Gelre half "

- ⁹¹ HA, inv 805 (rek ambtman MenW 22-04-1474 tot 12-07-1475) f 4v "Van Heymerck van Meekeren wonende tot Drueten, die welke sach comen voer syn huys ryden twe ruyteren die den selven Heymerick wouden vangen oft dootslaan na der soenen gemaect bij mynen genedigen heer voer Nymegen, dwelic siende die voirs Heymerick heeft hij hem geweert ende heeft se beyde dootgeslagen, van den welken fayte hij gecomponeert heeft voer 90 Rijnssche gulden"
- ⁹² HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 3r "Van Dierick Rutgherszoen die welke op enen marctdach van eenre kerren ghenomen heeft een half malder weyts Ende want een arm onnosell man is die tanderen tyden uut synen synne is gheweest ende heeft vele kinderen, laten componeren myts der redenen voirschreven om 10 Rijnssche gulden"
- ⁹³ HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 6r "Van Elijs Ghijsbertsz omdat hy hier voormails, des leden is well 16 jair, ghenomen hadde eenen grauwen brueder gheheeten Fays wel 7 of 8 Postulatusgulden off die weerde dairaff Ende want een arm schemel man is die nyet en heeft, zoe heeft men hem laten punten om 6 Rijnssche gulden"
- ⁹⁴ HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 3r "Van Grietken van Blade die van Henricks Brouwers solder ghenomen heeft oft hadde een schepel weyts, want sy den voirschreven Henrick menyge guede vrientscap ghedaen hadde ende menychwerven in syn geselschapp gheweest, dairaff sy van den voirschreven Henrick qualick gheloont was, hair laten punten want een arm schemel deerne was, die nyet en had op te leven anders dan sy daghelix int leven wynnen mochte om 2 1/2 Rynsche gulden"
- ⁹⁵ HA, inv 805 (rek ambtman MenW 22-04-1474 tot 12-07-1475) f 5r. "Van Joerden van Drueten Janssone die ter doot bracht heeft Herman Aefferden, welke Joerden gevangen was ende gebracht onder dat gerichte om executie van hem te doene daer die partijen van Herman dat vergeven hebben om 10 Rijnss gulden ende een bedevaert tot sinte Jacobs ende te Romen ende want die ridder ende knechten seynden dat een goet geselle waer, zoe heeft hij gecomponeert om 20 R gulden te betalen half te kersmisse ende half sinte Victoersdage"
- ⁹⁶ Vgl voorgaande noot, HA, inv. 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 4r "Van Janne Goessensz wonende tot Est die welke enen man ghenomen had een malder weyts, laten punten ter beden van gueden mannen ende ten byzjne van den schepenen aldair, aenghesien dat men noyt en houlden segghen dat hy yemande yet onkeert oft ghenomen hadde dan allene op dese tijt ende anders van gueder famen was ende gheen renten en had noch ander guet om 22 schilden"
- ⁹⁷ Hof, inv 4346, f 12v-13r (antwoord ambtman NB 10-12-1569) "Und soe U G Ed W und L scrijven off ick oeck gewoentlicke sij van ennige delicten metten delinquanten te composieren etc , soll ik

De remissie was een prerogatief van de landsheer en de ambtman was er slechts bij betrokken voor zover dat voor de voorbereiding en afhandeling noodzakelijk was. De misdaden waarvoor remissie werd verleend, waren steeds gevallen die door de landsheer berecht moesten worden. Voor minder ernstige misdaden werd klaarblijkelijk nooit om remissie verzocht, waarschijnlijk omdat de compositie hier al genoeg mogelijkheden bood en een beroep op de hertog niet nodig was. Een grote handicap voor het bestuderen van remissies is het lacuneuze bronnenmateriaal. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat remissiebrieven vrijwel alleen bekend zijn uit registers van uitgegane oorkonden die door de hertogelijke administratie zijn aangelegd. In principe werd aan degene aan wie remissie was verleend ten bewijze daarvan een oorkonde uitgereikt, waarmee hij bij voorbeeld tegenover de ambtman van het ambt van inwoning zijn gratiëring kon aantonen. Het feit dat deze oorkonden vrijwel steeds aan particuliere personen werden uitgereikt, heeft ertoe geleid dat ze niet bewaard zijn gebleven. In Gelre zijn slechts uit twee periodes hertogelijke registers van uitgegane oorkonden bewaard gebleven. Namelijk uit de laatste regeringsjaren van hertog Willem van Gulik en uit de tijd van hertog Karel van Gelre⁹⁸. In de registers van Willem van Gulik komen nauwelijks remissies voor. Daarom stammen de meeste bewaard gebleven remissiebrieven uit de tijd van Hertog Karel.

Zoals hierboven reeds opgemerkt is, werden remissies niet altijd belan-

U G Ed W und L. guetlicker antwoerdet niet bergen, dat ick alle doitslaegen und andere broecken heb laeten moegen componieren in stadt des Matt. hoedaenich sy geweest syn. Oeck inne die guederen te sitten laeten ter tyt sy van den vrunden geswoent syn, und volgens van mij als amptman in den naem als boeven gecompouiert, wie mijn voersaeten oeck alle tyt gedaen hebben vermoegens zekere contract by hoichloefflicker memore hartoch Arnolt van Gelre ende ener geheijten Johan van Rossem", *ibidem*, f. 16r over het gericht van Tiel en Zandwijk "Ingelycken heb ick als boeven in den gerichte van Tiell ende Zandtwick alle doitsleegh ende andere broecken moegen laeten componieren, hoedaenich sij geweest syn. Oeck inne die guederen sitten te laeten ter tyt sy van den vrunden geswoent syn und volgens van mij als richter in dem naem als boeven gecompantiert vermoegens den voeraengetoegen contract". De stad Tiel zond op 09-12-1569 een antwoord van gelijke strekking, *ibidem*, f. 3v "Insgelicken geboordt der scholtz in stat des heeren alle doetslagen uund andere delickten woedanig die syn to mogen laeten componierenn" *ibidem*, f. 25v antwoord van de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden van 06-12-1569 "Daer en teindens oft ick oick gewoenlick sy van enige crimineell delicten mitten oveldadere tho componeren, soe en hebb ick mij nyewerlts ondernomen van enige brucken tho componeren dan alleenlick civile klein bruecken vermoegens mynre commissie my toegelaeten, und van den anderen criminel und groete myn heren van der rekenyngh advertteert als ick oick nyet en vermete sulix te moogen doen". *ibidem* f. 7v antwoord van de stad Zaltbommel van 08-12-1569 "Ruerende off wy oick gewoenlick syn van enenige delicten mitten delinquanten to componeren etc, verclairen wy dat ons nyet geoirloift en es mit enenige deliquanten van oire criminael delicten ende oveldaeden to verdragen, dan competeren ons wail enenige civilen broecken van mes to trecken ende dergelycken ende van anderen coeren die wy mit gebot ende verbot tot onderhoudinge van goeden policien van auden tyden gehadt ende loefflicken hergebracht hebben" De ambtman van Beesd en Rhenoy kon alle delicten componeren blykens zijn ongedateerde antwoord *ibidem*, f. 29v "Voortz belangende dye compositien hebben myne vooralderen voor und ich nae van allen delicten laeten componeren vermogens furstelicke pantverscryvonghe"

⁹⁸ De registers B 23, B 24 en B 25, die tegenwoordig berusten in HA, aanw. 1941, inv. I-a-2, I-a-3 en I-a-5 Een goed beeld van het verschijnsel remissiebrief geeft Pineau, *Les lettres de rémission*

geloos door de hertog verleend Dit komt duidelijk tot uiting in een aantal door hertog Karel van Gelre verleende remissies waarin sprake is van een geldbedrag dat aan hem is betaald, soms alleen aangeduid als *betering* zonder dat een bedrag wordt genoemd, soms als een geldbedrag⁹⁹. Ook de Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute spreekt van remissie tegen betaling¹⁰⁰. Verder zijn er gevallen waarin de remissie alleen het lijf gold en de bezittingen van de dader verbeurdverklaard bleven¹⁰¹. Daarnaast blijft het de vraag of in de gevallen waarin de remissiebrief geen betaling aan de hertog vermeldt zo'n betaling ook niet heeft plaatsgevonden. In verschillende remissiebrieven is verder nog gelijktijdig sprake van componeren en remissie verlenen, hetgeen het terminologische onderscheid tussen compositie en remissie vrijwel teniet doet¹⁰².

Bij remissies was de rol van de ambtman beperkter dan bij composities, maar de remissieprocedure kon zeker niet zonder zijn medewerking afgewikkeld worden Sommige remissiebrieven en ook de Criminele Ordonnantie uit 1474 noemen als *conditio sine qua non* de verzoening van de dader met de familie van het slachtoffer, waarbij de ambtman zijn gebruikelijke rol van zoenman en bemiddelaar kan hebben gespeeld¹⁰³. Een andere

⁹⁹ HA, inv 15, f 38r (15-08-1495) 'Soe bekennen wy hertoug vurs vur ons, onse erven ind nakomelingen dat wij dieselve Maess avermitz tusschenspreken ind durch beden etzlicker vrunde die ons cyn redelick beternge toegedinght hebn, nu guetlick dairaff verleken ind gescheyden ind wy hon alle bruecken ind misdaet die hij ons ind onser heerlicheit in mathen vurger off anders in eniger manieren tot desen dage toe data dis briefz groit ind kleyn gebrueckt off mysdain mach hebn, mit woerden, mit wercken, mit ongehoirsamheit, frevell off mit versuymenissen altsamen guedelick, aversien ind quytgegeven hebben, aversien ind quytgeven mit desen selve onsen brieve', IIA, inv 14, f 26v-27r (11-04-1503) "Bekennen wij hertoch vurs voir ons, onse erven ind nacomelingen dat wij ter eeren des almechtigen Gaits ind avermitz bede sommiger vrunde die ons eijn temelicke beternge as nementlick drychondert ind vyffinddertich enckell gulden off die weerde dairvoir togedinght hebben, den vurs Ott van Driell myt onss guetlicken hebben laiten scheiden ind alle sijne broicken offt mysdaet dair hij ons tot desen dage to in enniger manieren to liye off to goede vervallen off broeckelich geworden mach sijn, id sij myt woerden, myt wercken off myt enniger ongehoirsamheit hoe dije oick geschiet muchten sijn altesamen guetlick oversien, quytgescholden ind vergeven hebben, quytgescholden ind vergeven"

¹⁰⁰ HA, inv 30, f 88v (Crim Ordonnantie 22-04-1474) art II Item ne pourront les dicts officiers recevoir a composition ne baillier remission moyennant finance, ne sans finances d'aucuns vilains".

¹⁰¹ RAG, huis Waardenburg, inv 1950 (08-08-1469), OA Nijm inv 3258, f 58r-v (10-02-1473)

¹⁰² Vgl het citaat van 15-08-1495 in noot 99, waar gelijktijdig sprake is van 'verleken ind gescheyden' en "aversien ind quytgegeven" en dat van 11-04-1503 waarn gelijktijdig worden genoemd 'scheiden' en "oversien, quytgescholden ind vergeven" Evenzo de remissiebrief in HA, inv 13, f 69v-70v (16-02-1502) uitgegeven door Maris van Sandelingenambacht, *De Gier*, kol 71-72, waar sprake is van "scheyden" en "guedelick aversien ind van grond onss herten quytgescholden ind vergeven"

¹⁰³ HA, inv 9, f 24r (07-06-1487), "hefft mijne gnedige jonffrouw omb beden wille raetzfrunde der stat Nijmegen ter tijt toe Wagheningen wesende ende mede soe die vrunde die van mijnen gnedigen jonffrouw wegen toe Wageningen laghen oeren gnaden dairomb gebeden hebben Peters Daemss burger der stat Nijmegen vergeven ende benaet aver den dootslach den hij bij tijden shertoghen van Borgonien begaen had bijnnen Nijmegen aen eijnen geheiten Claes van Ghemen die mollener, soe hij die maghe, as hij mijnen gnedigen joufferen to kennen gaff, geswoent ende gebetert had etc , HA, inv 18, f 139v (17-08-1524) "as wij dan verstaen dat sulcke nederslach nyet mit opsath, noch vurradit geschiet ind dat Johan Voss mitten frunden des dodenmaens verleken ind gescheijden zij, so bekennen wij hartouch vurs dat wij tot sijner oitmoedigen beden hem van alsulicken nederslach

voorwaarde die vaak wordt genoemd, is dat de misdaad "nyet mit opsath noch vurraidt" is gepleegd¹⁰⁴. Voor inlichtingen over de omstandigheden waaronder het delict is gepleegd, zal de hertog meestal van de ambtman afhankelijk zijn geweest. Dat de hertog soms valse informatie bereikte, blijkt uit een rekeningpost die vermeldt dat gecomponeerd werd met een delinquent wegens het verstrekken van valse informatie, die ten onrechte tot het verlenen van remissie had geleid¹⁰⁵. Sommige remissiebrieven bevelen de ambtman van het ambt waarbinnen de gegratieerde woonachtig is de verleende remissie te respecteren en erop toe te zien dat de gegratieerde door niemand meer wegens het delict wordt lastig gevallen, en ook wordt dit wel bevolen aan de ambtlieden in het algemeen.

3. Straffen

3.1. Algemeen

Voor de bestraffing van delinquenten die aan de genade van de hertog waren overgeleverd, moest de ambtman contact opnemen met de hertog. Hij stelde de hertog dan op de hoogte van de toedracht van de misdaad, namen en antecedenten van de dader(s). Schepenen en klagers reisden soms met de ambtman mee om hun visie op de zaak te geven. Het was lang niet altijd bekend waar de hertog zich precies ophield, zodat de ambtman vaak op goed geluk op reis moest gaan en, als hij hem op het spoor was gekomen, achterna moest rijden. Eenmaal bij de hertog aangekomen kon het gebeuren dat hij enkele dagen moest wachten, voordat er een vonnis werd geveld. Of dit kwam doordat de hertog eerst andere zaken moest afhandelen of doordat het vellen van een vonnis zoveel tijd kostte, is onbekend¹⁰⁶. Moeilijke bereikbaarheid van de hertog zal wel de reden zijn geweest voor de omstandigheid dat vonnissen ook soms werden geveld door de landrentmees-

benedicht ind vergeven hebben" Vgl Pineau, *Les lettres de rémission*, p 231, 238

104 Vgl het citaat van 17-08-1524 in de voorgaande noot Zie ook Pineau, *Les lettres de rémission*, p 237-239

105 HA, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 1520) f 160r "Dirck van Eck van een ongeluck daer hij een remysie aff hadt geworven doer quade informatie, daerna gescheiden bij Goessen van Vaerick"

106 HA, inv. 586 (rek. ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f 5v "Ghereden ten Rosendael tot minen lieven heren ende reet hem nae tot Arnhem op synren cameran hun ende sinen rait te onderseggen van den dootslage van Lubken van Odic, dair ic twee nacht om dair most bliven eer ic die antwoerde kreech van minen heer ende van sinen rait, verteert 27 mewen", HA, inv. 620 (rek. ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f 7v "Doe mijn lieve genedige heer heren Jan van Rossem ontboden had des dinxdags nae jaersdach mitten scepenen ende mitten clegeren tot Arnhem als den clegeren vort recht te doen over Wolter van Overnijn ende van Arnhem reden sij minen lieven genedige heren nae tot Hathem ende van daer dede mijn lieve genedige heer hcr Jan wederomme mit hem riden tot Arnhem tot des sonnendages toe mit 4 peerden, verteerde 8 nye gulden", HA, inv. 642 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1449 tot 13-07-1453) f 24r "So reet die amptman ten Grave om minen genedigen heer te spreken van Michielken die sinen vader doet had geworpen, verteerden 1 1/2 R gidl".

ter¹⁰⁷. Maar ook bij aanwezigheid van de hertog zal de landrentmeester en trouwens ook de hertogelijke raad een belangrijke adviserende rol hebben gespeeld¹⁰⁸. De hertog kon beslissen of de delinquent werd bestraft met de doodstraf en de confiscatie van zijn bezittingen, dan wel slechts met gehele of gedeeltelijke confiscatie, of met een geldboete. Ook kon hij besluiten dat de delinquent werd gratieerd. Hoe dit soort zaken ten tijde van Karel de Stoute was geregeld, is niet geheel duidelijk. Uit de Criminele Ordonnantie van 1474 blijkt dat de ambtman geen composities mocht aangaan of remissies verlenen zonder kennis van de Rekenkamer. Het is niet geheel duidelijk waar in de beide Bourgondische periodes de verantwoordelijkheden lagen ten aanzien van de oplegging van doodstraffen: bij de vorst zelf of bij zijn stadhouder van Gelre. Uit de instructie voor de stadhouder van Gelre uit de tijd van Maximiliaan blijkt dat de bewuste delicten werden berecht door de stadhouder en zijn raden¹⁰⁹.

De aard van het beschikbare bronnenmateriaal verhindert dat een volledig beeld kan worden gegeven van alle straffen die door de ambtman werden tenuitvoergelegd. Het scala aan straffen dat in de rekeningen voorkomt, moet vrij onvolledig zijn als we dit vergelijken met bevindingen van onderzoekers in andere gebieden. In de ambtmansrekeningen worden straffen als verbanning, lijfstraffen zoals geseling en brandmerking, schandstraffen en bedevaarten zelden vermeld. We vinden de executie van de straffen vooral in de ambtmansrekeningen als deze geld hebben gekost, zoals de executies van doodvonnissen. Het is opvallend dat de brandmerking nauwelijks in de rekeningen voorkomt. Verbanning wordt alleen vermeld op het moment dat de balling illegaal terugkomt en vervolgens door de ambtman aangesproken wordt¹¹⁰. Vanuit het standpunt van de verdachte c.q.

¹⁰⁷ HA, inv 519 (rek burggraaf 14-08-1409 tot 13-07-1410) f 6v "enen bade gesant tot Arnt Piecke averste reyntmeister in der tyt dat hij tot Nymegen koemen woude, want men die leste clage doen soude als van dode Willems van den Orde ende dat the verhoeren wye sij dair uut off ynne legghen wouden, den bade gegeven van loen 8 gr"

¹⁰⁸ Volgens De Vries, *Het karakter*, p 89-90 velde de hertog de vonnissen Maris, *Het karakter*, p. 259-260 werpt terecht de vraag op of de hertog alleen het vonnis velde, door aan te tonen dat dit bij voorbeeld niet gold voor de bisschop van Utrecht. Het is wellicht mogelijk dat de Gelderse hertogelijke raden niet adviseerden maar tevens, met of zonder de hertog, het vonnis uitspraken. Deze kwestie moet hier helaas verder blijven rusten. Vgl ook noot 143.

¹⁰⁹ HA, aanw 1948, A-III-7, f 3v: (instructie voor de stadhouder ca. aug 1488) "Ten negensten so will de konyneck dat alle excessen, gewalden ende avergrepen van dootslage ende anders die indenselven landen gefallen ende noch ongestraeft ende ongebetert syn ende noch vorder vallen mogen by synen stathelder ende raet vurs in den name van hem gebuerlick na gelegentheit der mynsdaet gestrafft ende gecorregiert werden alst behoert". De vermoedelijke datering van de instructie op basis van de benoeming van Adolf van Nassau tot stadhouder in augustus 1488, zie Nijhoff, V, p. LXXXV.

¹¹⁰ HA, inv 520 (rek burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f 1r. "Gebuert van Willemken ende Dirckxken Venboet gebrueders ghebuert omme dat die borchgreve hem gheleide gheven dat sy weder tot Nymeghen in comen mochten, want sij uter stat gelacht wurden 20 Rijsche gulden", de hoogte van het bedrag doet vermoeden dat het hier een permanent geleide m.a.w. opheffing van verbanning betreft, HA, inv. 540 (rek. burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f 7v "Die richter enen doen richten geheiten Johan van Tiele die uter stat gevreedt was ende quam bynnen 't verbot te Nymegen weder in, den stocker gegeven om hantscoenen ende voir sijn loen 1 1/2 R. gld 1 kr. ende hu

dader goeddeels met verbanning gelijk te stellen zijn die gevallen waarin de delinquent het land uitvlucht en de ambtman zijn goederen verbeurdverklaart¹¹¹.

Wenden wij ons thans tot de straffen waarvan we met zekerheid weten dat ze door de ambtman werden tenuitvoergelegd

3.2. Doodstraf

De ambtman liet doodstraffen voltrekken door een beul die daartoe werd gehuurd. Deze moest vaak van elders komen en was niet altijd onmiddellijk beschikbaar. De wijze van executie werd meestal bepaald door de aard van het delict. Moordenaars werden onthoofd¹¹² of geradbraakt¹¹³ en dieven werden opgehangen¹¹⁴. Onbekend is waarom een vrouw te Nijmegen levend werd begraven¹¹⁵. Vierendelen is een ook zelden vermelde straf¹¹⁶. De ambtman kreeg een enkele keer te maken met familieleden van de veroordeelde die verzochten om de executie niet in het openbaar te laten

kreech den kirchoff"

- 111 HA, inv 614 (rek ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f 3v "Van Huefken van Driele omdat hi in gheboden was alse van erve dat hi aenghetast soude hebben ende uten lande liep ende sijn goet versumede van synen goede ghenomen 16 lb, des hadde een dedincsman 1 lb ende 2 pont verteert, so blijft er 13 lb HA, inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 3v "Van een geheeten Henrick Boeten die omtrent 12 of 13 jaer geleden binnen der stede van Nymegen sijns selfs huus ontsteken hadde mit brande voer welke saicke hij geruynt ende voirvluchtich geworden was, de welke him noch absenteert ende alsoe him binnen den jaer LXXIII voirs seker ernfisse anbestorven is binnen den Rijk van Nymegen 't welke vercocht wart om 5 Rijnse gulden ende 10 stuvers", HA, inv 576 (rek ambtman 13-07-1450 tot 13-07-1451) f 18v "Tot Elst was een man geheiten Henrick van den Schilde die sloech Beckers wiiff doet ende wart uutlendich So is den selven Henrick seder afgestorven Dirck van den Schilde sijn vader, so heeft die moeder dairaff sHenricks vurs kunsdele gekoft tegen den amptman voir 9 Rijnse gulden"
- 112 HA, inv 564 (rek ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f 8v "Twee lude affgedaen, dat een was Floris soen van Spijc ende die ander liden twe moerde, daeraff ghegeven den stocker 3 Arnh gld ende 18 m "
- 113 HA, inv 522 (rek burggraaf 13-07-1412 tot 13-07-1413) f 5v "Gegeven meister Hanssen doe hij den moirdar raden die Aleit Rogghen in der Heselstraten tot Nymegen vermoirt hadde 1 auden scilt van 39 mewen"
- 114 HA, inv 527 (rek burggraaf 13-07-1420 tot 14-09-1421) f 7r "Die richter gegeven die den stocker tot Arnhem haelden die Beernt hijnc die dat gelt tot Tricht gestalten had 6 m", HA, inv 540 (rek burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f 6v "Die richter n dieff doen hangen geheiten Johan Walterssoen den stocker gegeven voir sijn loen 1 1/2 R gld "
- 115 HA, inv 526 (rek burggraaf 13-07-1417 tot 08-05-1418) f 1v "Gebuert 1 kroen van enen vrouyken geheiten Gnetken die tot Nymeghen levendich gegraven wert, *ibidem*, f 5r "Meister Jacop gegeven doe hij tot Nymegen een vrouyken geheiten Gnetken levendich groeff 1 auden scilt ad 58 mewen"
- 116 HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 14v "Ierst den sackdregghers oft pynders betaelt omdat sy die vierendele van enen man die hier voirmails ghevierendelt was tot Zaltbommel dair die 4 vierendele aff gehanghen wairen voir 4 principaile porten van der selver stadt ende om die wederom aff te doen 6s 6d "

plaatsvinden, hetgeen slechts mogelijk was met toestemming van de her-
tog¹¹⁷.

3.3. Lijfstraffen

Het afsnijden van een oor is de meest voorkomende lijfstraf in de ambtmansrekeningen. Deze ingreep werd meestal door de beul verricht¹¹⁸. Waarschijnlijk schuilt hierin de reden waarom de toepassing van deze lijfstraf ons bekend is, omdat de beul nu eenmaal geld kostte. De straf werd toegepast bij dieven. Overigens waren er blijkens de ambtmansrekeningen ook dieven die er met een boete of compositie van af kwamen. De dieven die bestraft werden met het afsnijden van een oor moeten in vergelijking met hun collega's die composeerden of die werden beboet goederen van grote waarde gestolen hebben; anders is het verschil in de strafmaat niet te verklaren. Waarschijnlijk zijn het vooral recidivisten (herkenbaar aan een of twee afgesneden oren?) geweest die opgehangen werden. Hoogst zelden wordt het aan de kaak stellen of brandmerking vermeld¹¹⁹.

3.4. Boetedoening

Een bijzondere vorm van boetedoening is het geval van een vechters-

-
- ¹¹⁷ HA, inv. 592 (rek. ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f. 7r: "Jan van Wye had enen dief ghevangen, hiet Kersten van Dodenwerde, die sat ter Lede 6 weken ghevangen om dat sijn vriende gherne ghededingt hedden dat men den dief heymelic ghegraven of gedoet hed, dair Jan minen heren om vervolghede te Montfoort, dair oen myn here beval dat hij den dief hanghen soude als hij dede, dairaf gegeven den hengher so te cost so te loen 2 Arnhemse gulden ende die dief verteerde in den stock 7 Vlaemse gulden".
- ¹¹⁸ HA, inv. 585 (rek. ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f. 19r: "Des manendaichs nae Beloken Paesschen dede Johan van Meerten enen knecht van Eymerick sijn oer afsniden, want hi Onser Vrouwen beelt een krallen paternoster ghenomen had ende was een gheck mensch, den ghenen die hem dat oer afsneet ende van kost die hi verteert had dairvoir gegeven 1 gld. 18 gr"; HA, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 01-10-1517 tot 12-06-1519) f. 103r: "Enen dieff die gestolen hadt tot Ham den selven vervollicht the poerde ende oeck the voet, geschenct den knechten voer horen arbeit 16 st. brab. Noch den dieff gehouden ende the recht gebracht 10 dagen duerende verteert 1 Phs. gld. 15 st. brab. Gewesen ter correxien een oer aff the sniden gegeven den selven die dat dede 1 Phs. gld.".
- ¹¹⁹ HA, inv. 529 (rek. burggraaf 13-07-1424 tot 13-07-1425) f. 8r: "Meyster Jacop doin halen tot Arnhem den bade gegeven 15 blanken doe men Henniken caken solde die mitten leyen gelde die lude bedroech gebaren uten lande van Bueren, gegeven om zeel 3 blanken, omme 't holt dair men die kaeck aff maecken 18 blanken, omme nagel 2 mewen, den meister die die kaeck maecken 10 blanken, omme dye leyen die men omme sijn schouder hienck 2 blanken gegeven omme dat yseren dair men hoem mede barnden 7 blanken, die gesellen gegeven dye hoem holpen wachten vertert 25 blanken, meyster Jacop gegeven voir sijn loen ende cost 1 alden scilt 18 blanken.".

baas die veertien dagen moest helpen om de stad Buren te bewaken¹²⁰. De meest gebruikelijke manier van boetedoening was het op bedevaart gaan, maar ook deze straf komt zeer weinig in de ambtmansrekeningen voor, omdat het nu eenmaal boekhoudkundig van geen belang was. Toch komt wel een enkel geval, haast per ongeluk zou men zeggen, in de rekeningen voor, zoals het geval van een vredebreker die niet alleen naar Keulen ter bedevaart moest gaan, maar daar ook voor de processie moest lopen en een kaars offeren. Een ander geval was dat van Jordaen van Drueten die wegens doodslag ter dood zou worden gebracht, maar de familie van het slachtoffer schonk hem op het laatste moment vergiffenis op voorwaarde dat hij ter bedevaart zou gaan naar Santiago de Compostella en Rome¹²¹. Een bigamist moest als straf voor de processie lopen en drie dagen arbeiden¹²².

3.5 Geldboeten en boeten in natura

De geldboeten waren voor sommige delicten vastgelegd in de land- en stadrechten, met name voor vuistslag, steekwonden, lam slaan en het afslaan van ledematen. Deze tarieven hebben in de praktijk vermoedelijk als maxima gefunctioneerd; uit de ambtmansrekeningen blijkt immers dat soms om onbekende redenen een lagere boete was geïnd dan de landrechten opgeven.

De boeten werden soms betaald in natura, of deels in geld en deels in natura¹²³. Het betrof meestal bepaalde hoeveelheden granen. De reden voor het heffen van boeten in natura is onbekend. Boeten in natura kwamen vooral voor in de zestiende eeuw. Wellicht was het onder hertog Karel van Gelre vooral de permanente oorlogstoestand waardoor de geldcirculatie was

¹²⁰ HA, inv 613 (rek ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 5r "Jan Evertzs tot Raveswaye so he gevochten hadde tegen Conrart van Heeteren seynden ick hem to Bueren by Reyner van Wije omtrint 14 daige om die stat te helpen wairen ende waicken, dair hij hem selven quytten ind noch dairomme gegeven 1/2 R gld "

¹²¹ HA, inv 920 (rek ambtman NB 1510) f 6v "Op dinxdach post Conversionis Pauli Philippus Janss dochter man Maes to Huesden van dat he die vreed gebroicken had, in bijwesen Steven van der Capellen ind Wilhem van Huemen gescheiden vuer dat he een bedefairt to Coelen doen sold ind dair een schijn van brengen sulcx geschiet waer, voirt gaen voor dat Heilige Sacrament in dien processie ind een waskerss van een halff pont in die hant dragen ind dair noch toe gegeven 3 Philipsgulden. Zie verder noot 95. Het kwartier van Nijmegen lag overigens op de grens van het gebied waar de bedevaart als vorm van opgelegde boetedoening in zwang was, zie Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, p 4-5. De laatste heeft evenwel voornamelijk stedelijke bronnen bestudeerd (*ibidem*, p 2-3).

¹²² HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 75v "Jan Lauwen broeder, want hij twe wyven getrouwet hadt ende niet the geven en hadde. Soe heef hij daervoer gedaen penitencie gaende voor die processie ende drye dagen gearbeit 6 st brab "

¹²³ HA, inv 917 (rek ambtman MenW 22-06-1532 tot 12-12-1533) laat evenwel zien dat boeten in natura in geld werden omgerekend, zodat in dit geval moet worden aangenomen dat het initiatief tot betaling in natura van de boetschuldigen uitging. Zie voor voorbeelden uit het begin van de vijftiende eeuw noot 275 en 276, vgl ook noot 180.

gestagneerd, of gaf de hertog toen wegens graanschaarste de voorkeur aan boeten in natura.

3.6. Confiscatie

Wie zich schuldig maakte aan een misdaad waardoor hij aan de genade van de hertog was overgeleverd, had lijf en goed verbeurd. De Middelnederlandse bronnen spreken van *verbeuren* en kennen geen zelfstandig naamwoord voor dit begrip. De Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute spreekt van *confiscation*¹²⁴. Hierna zal steeds van confiscatie worden gesproken, omdat dit de in de literatuur ingeburgerde term is. De confiscatie van de bezittingen van een delinquent behoorde tot de taken van de ambtman. Hij diende ervoor te zorgen dat beslag werd gelegd op alle goederen van de delinquent die zich binnen zijn ambt bevonden.

De ambtman liet in de praktijk de afhandeling van de confiscatie over aan zijn ondergeschikten. Het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1327 bepaalt bij voorbeeld dat de ambtman door zijn bode beslag mag laten leggen op het goed van een gedagvaard persoon die aan de dagvaarding geen gevolg heeft gegeven. Als de gedaagde na een maand nog niet is verschenen, vervallen zijn goederen aan de landsheer¹²⁵. Uit sommige rekeningposten blijkt dat met wisselend succes getracht werd om de roerende bezittingen van de delinquenten aan de dreigende confiscatie te onttrekken en dat de ambtman noodgedwongen genoeg moest nemen met dat wat daarna nog restte¹²⁶. Soms werden aan de confiscatie onttrokken goederen door hem nog achterhaald¹²⁷. Enkele landrechten bevatten ook bepalingen

¹²⁴ HA, inv 30 (Crim Ordonnantie 22-04-1474) f 89v, art VI

¹²⁵ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 218 "Voert weer dat zake, dat onse richter yemant van den lande tot Zautbomel inghebode voer ennich broeke, die hi hem teghe, ende die minsche dan niet en queme, so mach dan die amptman sinen bade legghen in des minschen goet, ende queem hi niet over den wernacht in, mer queem hi in ende boede sin broeke to verburghen, of yemant van sinen weghen, ter schepenvondenis, so mocht dieghene thuus varen sonder broeke ende misdaet tghen ons. Ende van dien ghoede des gheens, die niet in en queme, so sal die bade, die men daer inleeght, hebben des daghes twe groet Tornoyse, van dier tuit, dat hi daerin heet ghelegen, ende dat goet en sal men niet verminnen, noch ergheren, ende up dese pene van desen twee groeten des daghes ende anders desen vurwarden, so mach noch en sal yemant langher voervluchtich wesen, noch voerghaen langher dan een maent, ende wye daer en binnen niet en koempt, ende sine broeken verburght, ofte yemant van sinen wegen ter schepenvondenis, so zoel wi of onse richter van onser weghen des minschen ghoet onderweynden ende in onsen urbaer keren"

¹²⁶ HA, inv 523 (rek burggraaf 13-07-1413 tot 13-07-1414) f 1r "Ghebuert van Diric Stapel ende Mais Stapel die wijnbove gebrueder van oiren huysrade die sij nyet en wech gebrenghen en konden, doe sij Heumken van Lienden doitsgeslaghen hadden 7 gld", HA, inv 529 (rek burggraaf 13-07-1424 tot 13-07-1425) f 1r "Item ghebuert van Rijckens Houtappels guet dat hij niet en wech ghebrengen en konde, doe hij den doitslach dede aen Willem Stoeppert 12 Arnhemse gulden"

¹²⁷ HA, inv 529 (rek burggraaf 13-07-1424 tot 13-07-1425) f 1v "Gebuert van een deels aldes huysraet van 1 man die tot Grave enen man doitsloech dat verburghen was tot Nymegen 1 1/2 Arnhemse

gen ter bescherming van de delinquent en zijn huisgenoten tegen ambtmannen die te vroeg en ten onrechte tot confiscatie overgaan. Zo zijn er bepalingen die verbieden dat er vooruitlopend op de verwachte dood van het slachtoffer beslag wordt gelegd op de goederen van degene die iemand ernstig, maar niet dodelijk, heeft verwond¹²⁸. Evenzo dat geen beslag mag worden gelegd op goederen van degenen die aan doodslag medeplichtig zijn, zolang geen klacht tegen hen is ingediend¹²⁹. Andere bepalingen moeten voorkomen dat vrouw en kinderen van de delinquent worden geruineerd, doordat alle in huwelijksgemeenschap bezeten goederen worden geconfisqueerd en aan het gezin de bestaansmiddelen worden ontnomen. Rond 1400 treft men in de landrechten de regeling aan dat men slechts zijn eigen goed kan verbeuren en niet dat van vrouw en kinderen. In de praktijk betekende dit dat de vrouw van een delinquent de helft van de in een huwelijksgemeenschap vallende goederen mocht houden. De regeling voorzag er ook in dat de vrouw in het gehele goed mocht blijven zitten tot het moment dat de ambtman met haar een regeling had getroffen om het goed met hem te delen¹³⁰.

gulden".

- 128 *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 228 'Voert is te weten, hoe seer een mensche ghewont worde, dat die here noch nyeman van synre wegen, dat is te verstaen, wi of onse amptman, den ghenen, diet ghedaen hadde, hem noch syn goet aantasten sal boven sinen koer, also lange als die mensche leeft, die daer ghewont is"
- 129 *OA Arnhem*, inv. 1075, f 21v (landrecht OB 24-04-1383) "Voirt soe en sullen wy nyemants guet antasten die in den doitslach geleeft weer, uytgenomen der hantdediger, sij en weren yerst vervolgt in der clagen als recht weer".
- 130 *OA Arnhem*, inv 1075, f 21v-22r (landrecht OB 24-04-1383) Voirt en sall nyemant gheen guet verliosen mit vechten dan sijns selfs guet, dat is te verstaen dat een man sijns wijfs guet, noch sijne kinnder nyet vervechten en mach", *ibidem*, f 23v (landrecht OB 18-08-1403) herhaalt dit artikel in bijna gelijklopende bewoordingen, *RAG, heren Culemb*, inv 2290 (landrecht NB 22-08-1403) 'dat gheyn man sijns echten wijfs goit noch sijne kinndere goit dairmede he yn gemeyne boedell sittet, noch nyemant des anders goit verboeken, noch verbalmunden, noch vervechten en mach yn onsen lande van Nederbetuwe, van Avesaet ende van Zoelen voirs tegen ons ende onse erven ende nacomelingen mit wat broeken dat dat geschien moichte. Mer die ghene die die broeken dede die sall stain ten lantrechte van der Nederbetuwe na den broeken die he gedaen hadde Mer dat wijf of die kinnder of yemant die mitten anderen yn gemeyne boedel seten mitten ghenen die die broeken gedaen hadde yn den goide soilen blijven sitten sonder broeke tegen ons off tegen onse erven ende nacomelingen ther tijt thoe dat onse richter ende amptman van der Nederbetuwe mit hoen deylt ende neme des gheens broeken van sijne goide die die broeken gedaen heeft ende nyemants anders als voirs steet", *RAG, Van Randwijck*, inv 848 (landrecht BWenTW 27-08-1409) "Voirt weert sake dat yemant syn goet verboert hedde mit rechte, so sal syn wijff off sijne erven blijven sitten ende bruyken alle die goide ther tijt thoe dat onse amptman off onse richter dien broekeftigen mynssche verwonnen hedde mit rechte mit vonnisse der schepenen sonder broeken ende misdaet teghen ons ende onse naecomelinge ther tijt thoe dat onse amptman off richter gedeylt heeft tegen dat wijff off den erven mit rechte nae vonnisse der schepenen halff dat goet dat dien broekeftigen mynssche afgewonnen were mit recht Ende van den voirs goide sullen die voirs wijff off erfenamen den here goide burgen setten dat goet nyet te vermynnen dat den schepenen dunct dat dair die here mede verwaert is also verre alst die heerlicheit synnende is ende die wijff off ergenamen voig soelen hoere redeliken cost off noetortf dairaff nemen sonder argelist Ende weert sake dat wij off onse amptman off richter off yemant dier broekeftiger manne wijff anspraken mit recht, so muchten die wijff eynen mombar kyesen die sij wolden die sij verantwoord werden mit recht ther tijt thoe dat hoere

De geconfisqueerde goederen verschilden onderling sterk naar aard en omvang. Er werd onroerend goed geconfisqueerd dat bestond uit een enkel perceel, maar het konden ook tientallen morgens zijn. In het laatste geval betrof het soms het geconfisqueerde grootgrondbezit van een vroegere ambtman die uit zijn ambt was gezet. Verder vinden we onder de geconfisqueerde goederen huisraad, vee en te velde staande gewassen, maar ook nog uitstaande vorderingen van de delinquent werden door de ambtman geïnd. Een erfenis die een voortvluchtige delinquent geruime tijd na zijn vlucht was toegefallen, werd door de ambtman verbeurdverklaard¹³¹. Ook gestolen goederen die een dief bij zich had, vervielen aan de hertog¹³². Zo de verbeurde bezittingen al niet uit geld bestonden, was het de taak van de ambtman om deze zoveel mogelijk in geld om te zetten. Onroerend goed werd soms enige jaren verpacht, maar werd uiteindelijk altijd verkocht. Roerende goederen werden ook zoveel mogelijk verkocht. Over de wijze van verkoop is weinig bekend. De kopers van geconfisqueerd goed kregen van de hertog¹³³ of van de ambtman¹³⁴ een oorkonde als kwitantie en eigendomsbewijs. Uit zowel enkele van deze oorkonden als uit rekeningposten blijkt dat de geconfisqueerde goederen soms werden teruggekocht door de echtgenote, broer, zuster of kind van de delinquent¹³⁵. Het is niet bekend of familieleden hier een voorkeursrecht hadden. Evenzo ontbreekt elk spoor van openbare veilingen. Het vermoeden dat die ook niet plaatsvonden, wordt versterkt door een bepaling uit de Criminele Ordonnantie van Karel de Stoute, die de openbare veiling van geconfisqueerde goederen nadrukkelijk voorschrijft¹³⁶.

witaftige manne gesoent were mit ons ende wij sullen des broekeftigen mynsschen sijn witaftige schoult halff gelden eer wij off onse amptman onss sijns goids onderwijnden off antasten", Panngel, *Grave*, p. 499 (landrecht Land van Cuijk 27-04-1410) "Mede soo willen wy of 't saake waere dat eenige onser ondersaten van onse dorpen voorsz een ongeval geviel van doodslag, dat die niet meer verbeuren sal dan syn proper goed, soo dat hy syns wyfs of syner kinderen goet niet vervegten mag"

131 Vgl. het citaat uit *HA*, inv. 576 in noot 111

132 Vgl. noot 54 *HA*, inv. 572 f. 2r "Van enen dieff die rynderen gestalten hadde die hij verkoffte hadde vur 11 1/2 Rijsche gulden, dair ick dat gelt aff buerden"

133 *B* 24, p. 27-28 (z.d., ca. 1393), p. 180-182 (14-02-1395), beoorkonding door de stadhouder RAG, *huis Ampsen*, inv. 285 (14-12-1485), *HA*, inv. 11, f. 80r-v (10-07-1497)

134 De Fremery, *Cart. Marienweerd*, nr. 524 (11-05-1343), *OA Nijm*, inv. 3258, f. 58r-v (10-02-1473).

135 *HA*, inv. 568 (rek. ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f. 3r "Jonge Kerchoff enen doetslach gedaen daerom hij sijn goet verboert heeft tegen den heer des heeft sijn wijff dat rede goet weder gecofft tegen den heer voer 50 Arnh. gld, *HA*, inv. 576 (rek. ambtman OB 12-01-1449 tot 13-07-1450) f. 18r "In den yersten so Dirck Hannen minen genedigen heer geboick had sijn luff ende sijn goet, so hy dan tot Aerde erve ende guet liggende had in den ampt van Averbetue so heeft die amptman gedeilt als rech was mit Hyelwigen Dirck Hannen wijff ende heeft der selver Heylwigen voort vercoft mins genedigen heren dele in reden ende onreden", *HA*, inv. 543 (rek. burggraaf 13-07-1470 tot 13-07-1471) f. 2r "Ontfangen van enen geheyt Gijssbert van Zandbeeck die enen doitsclach gedaen hadt aen sijnen brueder geheyt Arnt van Zandbeeck ind Gijssbert guet sijnen vrynden vercoft voer 28 gulden"

136 *HA*, inv. 30, f. 89v (Crim. Ordonnantie 22-04-1474), art. VI "Item ne pourront vendre ne laisser racheter aucuns biens confisquees, si non par cry deglise a la chandaille et renchiere au derrenier rencherisseur et aussi par ladvis des dicts gens de noz comptes Et dantant quil y aura confiscation

4. Delicten

4.1. Algemeen

In principe was de ambtman betrokken bij de opsporing van alle misdaden die in zijn ambt voorkwamen, maar ten aanzien van de berechting en bestraffing konden *ratione personae* en *ratione materiae* beperkingen gelden. *Ratione personae* vielen geestelijken, hertogelijke ambtenaren en edelen onder de competentie van de ambtsgerechten zoals reeds in hoofdstuk V opgemerkt is¹³⁷. De eerstgenoemde groep was voor al zijn handelen aan de geestelijke rechtspraak onderworpen, terwijl ook misdaden tegen geestelijken tot de competentie van de kerkelijke rechtbanken behoorden. De twee andere genoemde groepen stonden terecht voor de hertog en zijn raad. *Ratione materiae* viel een aantal delicten onder de competentie van de kerkelijke rechtbanken. Welke misdaden in het hertogdom Gelre onder de geestelijke rechtspraak vielen, is niet duidelijk bij gebrek aan studies over dit onderwerp. Fockema Andreae noemt in zijn artikel, waarin hij zich overigens niet op Gelderse bronnen baseert, als delicten die onder de geestelijke rechtspraak vielen: ketterij, heiligschennis, geweldplegingen tegen kerk en geestelijkheid, delicten tegen het huwelijk en de zeden, woeker, tovenarij en verwaarlozing van kinderen¹³⁸. Hertog Arnold had in 1441 voor Gelre echter een veel beperktere visie ten aanzien van strafzaken die onder de geestelijke rechtspraak vielen. Hij rekende daartoe alleen de huwelijkszaken¹³⁹. Toch vinden we de door Fockema Andreae opgesomde delicten, met uitzondering van de tovenarij, niet terug in de ambtmansrekeningen uit de tijd van hertog Arnold en evenmin in die uit de tijd van zijn voorgangers. Daarom is het waarschijnlijk dat de bewuste strafzaken ten tijde van Arnold en zijn voorgangers door kerkelijke rechtbanken werden behandeld. Hertog Karel van Gelre heeft zich wel ingelaten met berechting van zedendelicten, verbranding van tovenaressen en ketters; deze terreinwinst ten opzichte van de kerkelijke rechtbanken is ook uit andere territoria bekend¹⁴⁰. Overtreddingen op het gebied van de huwelijkswetgeving en ketterij verschijnen namelijk onder de regering van Karel van Gelre voor het eerst in de bronnen. De omvang van de ketterij was echter nog dermate marginaal dat dit delict hier verder buiten beschouwing wordt gelaten¹⁴¹. De tovenarij, die aan

daucuns heritaiges ou rentes annuelles en quelque valeur quilz soient que en ce riens ne sois fait, sans le sceu et advis des dicts gens de noz comptes".

¹³⁷ Zie hoofdstuk V, § 2.

¹³⁸ Fockema Andreae, *Kerkelijke rechtspraak*, p. 98-104.

¹³⁹ Zie hoofdstuk V, § 2.

¹⁴⁰ Janssen, *Landesherrschaft und Kirche*, p. 23-24, 36-37; vgl. hoofdstuk V, § 2 en hierna § 4.13.

¹⁴¹ Over huwelijkszaken zie hierna § 4.13. Over het optreden van ketters ten tijde van Karel van Gelre en hun krachtige bestrijding door deze hertog: De Jong, *Kerkgeschiedenis 1492-1795*, p. 333-337;

het begin van de vijftiende eeuw in de ambtmansrekeningen verschijnt en met boete of compositie werd afgedaan, werd sedert het einde van de vijftiende eeuw met de vuurdood bestraft¹⁴².

In de steden berustte de verantwoordelijkheid voor de vervolging en bestraffing van misdadigers in eerste instantie bij de stadsrichter, die daartoe met het stadsbestuur samenwerkte. Voor zover de misdaden met geldboeten werden bestraft, werd de opbrengst daarvan meestal door stad en hertog gedeeld. Het hertogelijke deel werd door de stadsrichter of de ambtman in de hertogelijke kas gestort. Als in een stad een misdaad werd gepleegd waarmee de dader lijf en goed verbeurde en aan de wil van de hertog was overgeleverd, dan werd deze zaak door de ambtman afgehandeld. De ambtman was in de steden dus alleen betrokken bij de bestraffing van de laatstgenoemde categorie misdaden. In Nijmegen is de situatie in dezen voor de eerste helft van de zestiende eeuw niet geheel duidelijk. In de veertiende en vijftiende eeuw werden misdadigers die te Nijmegen lijf en goed hadden verbeurd door de hertog bestraft¹⁴³. In 1496 verleende de hertog nog een remissie voor een doodslag die te Nijmegen was gepleegd, zodat moet worden aangenomen dat hij toen nog vonnissen velde over misdaden die te Nijmegen waren gepleegd¹⁴⁴. Uit een groot aantal posten uit de Nijmeegse stadsrekeningen van de eerste decennia van de zestiende eeuw krijgt men de indruk dat de stad ten aanzien van de berechting van dieven, moordenaars, tovenaars en ketters het heft in eigen hand had genomen door op eigen gezag doodvonnissen op te leggen en uit te voeren. Ook de vele rekeningposten met betrekking tot het folteren van verdachten wekken deze indruk, maar daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat het vooronderzoek en de tenlastelegging van alle misdaden voor de Nijmeegse schepenen dienden te geschieden. De voorlopige conclusie moet hier zijn dat niet kan worden uitgesloten dat de Nijmeegse magistraat in het begin van de zestiende eeuw doodvonnissen heeft uitgesproken. Hierbij valt dan met name te denken aan enkele periodes waarin de relatie tussen de stad en de hertog uiterst slecht was¹⁴⁵. Daarnaast wordt echter in de stadsrekeningen bij enkele vol-

Wessels, *Ketterij*, p. 55-57, 59-67. Hertog Willem van Kleef was aanzienlijk soepeler tegenover ketters. De Jong, *Kerkgeschiedenis 1492-1795*, p. 337; Meij, *Gelderland 1492-1543*, p. 63-64; Wessels, *Ketterij*, p. 69-71. In het kwartier van Nijmegen bleef de vervolging (en het optreden van ?) ketters voornamelijk beperkt tot de stad Nijmegen, zie hierover Begheyn, *De opkomst der Reformatie*, passim, *ibidem*, p. 109-110 laat zien dat de vervolging geschiedde door de stad, die daartoe met de hertog overleg pleegde. Wessels, *Ketterij*, p. 71 meldt de mogelijke terechtstelling van een sacramentist bij Zaltbommel in 1542.

¹⁴² Zie hierna § 4.14

¹⁴³ HA, inv. 207 (rek. landrentmeester 18-03-1342 tot 01-11-1343) f. 5v vermeldt de ontvangst van een som geld wegens een doodslag die te Nijmegen plaatsvond, HA, inv. 520 (rek. burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f. 1r: "In den iersten gebuert van Ghent den Rover den steenmetseler die enen knecht dootgeslagen had tot Nymegen die gheheiten was Peter van Wiert, dairaff van yffeninge bij rade her Jan van Wienhorst, ridder, haefmeister, joncker Dyrck van Wissche ende Ghents ten Hage averste reyntmeister etc. 50 gulden", deze laatste rekeningpost is tevens een voorbeeld van het verschijnsel dat het vonnis feitelijk werd geveld door de hertogelijke raden. Vgl. ook noot 113.

¹⁴⁴ HA, inv. 11, f. 55r (17-12-1496)

¹⁴⁵ Zie hierover Van Schevichaven, *Karel van Egmond*

trekkingen van doodvonnissen de aanwezigheid van de (hertogelijke) stadsrichter vermeld¹⁴⁶ en spreken de rekeningen van overleg dat met de hertog plaatsvond aangaande de berechting van enkele ketters¹⁴⁷. Deze rekeningposten laten vermoeden dat de doodvonnissen op hertogelijk bevel werden voltrokken. De rekeningen van de burggraaf zouden in deze kwestie een oplossing kunnen brengen, maar ze ontbreken geheel voor deze periode. Daarom zal helaas hier geen ondubbelzinnige klaarheid gebracht kunnen worden in de kwestie wie in de eerste helft van de zestiende eeuw te Nijmegen de doodvonnissen velde: de Nijmeegse magistraat of de hertog¹⁴⁸.

Zoals hiervoor reeds enkele malen is opgemerkt, maakten de landrechten uit de veertiende eeuw onderscheid tussen misdaden die door de ambtman konden worden afgedaan en misdaden die door de hertog moesten worden berecht. Deze laatste categorie omschrijft de Gelderse landsheer in de landrechten als zaken die "tot onsen wil" staan. Het landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 rekent hiertoe alles dat tegen het goddelijke en natuurlijke recht is en alle misdaden die tegen de graaf zijn gericht. Gespecificeerd wordt dit in vijandelijke invasie, brandstichting, doodslag of een soortgelijke enormiteit¹⁴⁹. Het landrecht van de Betuwe uit 1327 rekent tot deze categorie moord, moordbrand, doodslag en vredebreken. Het is in dit landrecht onduidelijk wie verkrachting, huisvredebreuk, diefstal, landverraad, roof, brandstichting en wederrechtelijke vrijheidsberoving moet berechten¹⁵⁰. In de praktijk heeft deze onduidelijkheid klaarblijkelijk tot moeilijkheden aanleiding gegeven, want in 1385 werd door de hertog en een aantal edelen te Zoelen een klaring gehouden, waarvan het oordeel luidde dat de genoemde delicten door de hertog moesten worden berecht¹⁵¹. In het Land van Maas en Waal werd dit soort zaken pas veel later duidelijk geregeld en wel in het landrecht uit 1533¹⁵².

¹⁴⁶ *Stadsrek Nijm*, IV, p. 59 (1527), 118 (1528), 195 (1529), 266, 305 (1531); V, p. 130 (1533), p. 198 (1534), VI, p. 130 (1536) vermeldt aanwezigheid van richter en burggraaf, VII, p. 127 (1540)

¹⁴⁷ *Stadsrek Nijm*, V, p. 112 (1533)

¹⁴⁸ Volgens Gorissen, *Stede-atlas Nijmegen*, p. 92 werd de criminele rechtspraak "in de zestiende eeuw" door de raad uitgeoefend, Leupen, *Nijmegen*, p. 73 zegt met beroep op Gorissen dat de stad in de loop van de zestiende eeuw "de volledige criminele jurisdictie" verwerft, maar voegt daar in een noot onmiddellijk aan toe dat dit helemaal nog niet vast staat

¹⁴⁹ *Nijhoff*, I, nr. 167 (stad- en landrecht Zaltb. en BWenTW 19-10-1316) p. 166 "qui vero hostilem invasionem, domorum incendium, homicidium, vel consumile enorme factum commiserit, talis emendabit ad nostram voluntatem Sed opidani in Zaut-Boemele eorum excessum, si quem commiserint, emendabunt secundum sententiam scabinorum", zie *ibidem*, p. 164, waar over de rechtspraak te Zaltbommel wordt gezegd "et de quibuscunque causis, quaestionibus et querelis ibidem movendis iudex noster, qui ibidem pro tempore fuerit, secundum sententiam dictorum scabinorum iudicabit, nisi sit contra jus divinum et jus naturale, et contra nos et nostros heredes, nam de illis nullatenus se intromittit iudex et scabini antedicti"

¹⁵⁰ *Nijhoff*, I, nr. 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p. 227

¹⁵¹ *HIA*, inv. 27, f. 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385)

¹⁵² Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 468 (landrecht MenW 07-06-1533): "Oick willen wij dat moert, moertbrant, dieffte, verradenje, roof, roeffbrant, apenbair gewalt, noetveedt, wegelaegers, huysstotinghe, vrouwenkrachters, stratenscheynders, cramenscheynders, kerkensceynders en dier gelijcken, ende vredebreckers, die binnen jaers ende dach na dien dat zij van onss wegen in vrede

De ambtmansrekeningen uit de tijd van Karel de Stoute onderscheiden de delicten die wel of niet door de landsheer berecht worden naar de boeten die ervoor betaald worden: criminele boeten voor misdaden die ter berechting van de landsheer staan en civiele boeten voor de overige misdaden. De grens lag bij een bedrag van 3 pond. Het onderscheid in criminele en civiele breuken of zaken werd ook na die tijd nog gehanteerd.

Een opvallende afwijking van de boven geschetste praktijk laat het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1538 zien; hierin werd namelijk bepaald dat de schepenen voortaan vonnis mochten wijzen in zaken die zij tot dan toe naar de hertog hadden moeten doorverwijzen. Wel behield de hertog nog het recht om dit soort zaken te gratiëren¹⁵³. Het is niet bekend of dit artikel ook in praktijk is gebracht en zo dit het geval was, moet het na 1543 zijn gelding hebben verloren omdat het Hof van Gelre toen alle zware criminele zaken aan zich trok¹⁵⁴.

Volgens verschillende landrechten vielen ook sommige minder zware misdaden onder de rechtspraak van de hertog, als zij gepleegd werden tegen bijzondere personen of onder bijzondere omstandigheden. Als zodanig worden genoemd het slaan van hertogelijke ambtenaren of heemraden, vechten in aanwezigheid van de landsheer, zijn raden of de zoenlieden of tijdens rechtszittingen¹⁵⁵. De hertogelijke ambtenaren, maar ook de heemraden, genoten immers bijzondere rechtsbescherming, hetgeen inhield dat misdaden die tegen hen werden begaan zwaarder werden gestraft dan normaal het geval was. Wie de richter, de ambtman, de bode, de dijkgraaf of een heemraad sloeg werd volgens het Betuwse landrecht uit 1327 niet bestraft met de normale geldboete, maar was overgeleverd aan de genade van de landsheer¹⁵⁶. De landrechten voor de Bommeler- en Tielerwaarden en voor Beesd en Rhenoy uit datzelfde jaar kennen ook deze bepaling en hebben nog de bijkomende bepaling dat degene die van zo'n delict verdacht werd voor het afleggen van de onschuldseed vier eedhulpers nodig had¹⁵⁷. Hoewel an-

geleyt zijn, den vrede gebroeken hebben Deze puncten vurs sullen staen tot onse straffingh ende wille, bij also dats zich bij onse gericht bevynden kan, dat zij der daet schuldich ende plichtich zijn Voirt willen wij, dat wie die een den anderen schildt, off aen zijne eeren te kort seyt, ende dair bij blijft ende hem mit recht niet overgaen en kan, zal staen tot onse will"

153 OA Zaltb. inv 1142, f 123r (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 23-02-1538) "Soe eertijts die scepenen by den amptluyden myt vonnissen besweert sijn soe alts een ghewoente gheweest is die mysdedighers to wysen in des heeren genaeden etc , sullen die scepenen van nu voertaen die vonnissen wysen moeghen nae ghestaltenis des mysdaets tot kennissen der scepenen behetelick nochtans den heeren sijne genaeden daerenteynden" Het stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 (zie noot 149) bepaalde dat burgers van Zaltbommel voor "enorme delicten" door de schepenen van Zaltbommel moesten worden gevonnust, van deze regeling wordt na 1316 echter niets meer vernomen, zodat moet worden aangenomen dat ook burgers van Zaltbommel sindsdien wegens zware misdaden aan de genade van de hertog waren overgeleverd.

154 Maris, *Hof van Gelre*, I, p. 129-130, 140-141.

155 Vgl noot 64 Nijhoff, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p. 229 "Voert is te weten, so wye onse richter, amptlude of boden sloge, dat steet tonsen wille", Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 469 (landrecht MenW 07-06-1533).

156 Zie noot 156

157 Zie noot 64.

dere delicten die ten opzichte van ambtenaren zouden kunnen worden begaan niet worden vermeld, is het aannemelijk dat ook daarvoor gold dat de daders tot de wil van de hertog stonden.

4.2. Vredebreken, vredeweigering, vechten

Uit het feit dat slachtoffer en delinquent met hun respectieve familie van overheidswege werden gedwongen om zich met elkaar te verzoenen, volgt dat het breken van het zoenverdrag niet alleen een delict was tegenover de andere partij maar ook tegenover de overheid. Ook het verstoren van een vrede die ten behoeve van de opschorting van een vete, al dan niet van overheidswege, tussen de partijen was afgeroepen, werd door de overheid bestraft. De bronnen spreken in beide gevallen van het breken van een vrede en maken dus geen onderscheid tussen vrede en zoen. In principe bestaat het verschil tussen de begrippen vrede en zoen daaruit, dat het eerstgenoemde een wapenstilstand in de vete is en dus van tijdelijke aard, terwijl het laatstgenoemde de definitieve beëindiging van de vete beoogt¹⁵⁸. Van dit theoretische verschil tussen de begrippen vrede en zoen is in de Gelderse bronnen weinig terug te vinden. Van elders is overigens bekend dat de vredes die tijdelijk werden afgekondigd met het doel om een vete op te schorten, steeds meer de neiging hadden om definitief te worden¹⁵⁹.

Gezien in het licht van het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat de term vredebreken in de Gelderse bronnen even goed op het verstoren van een vrede als van een zoen kan slaan. Het vredebreken betreft hier wel steeds concrete gevallen die zich tussen twee partijen hebben voorgedaan en slaat niet op het schenden van algemene vredes¹⁶⁰. De landrechten zijn niet erg breedspakig over het vredebreken; ze spreken van *vredebreke*¹⁶¹ en *vredebreckers*¹⁶². Plegers van dit delict waren aan de genade van de hertog overgeleverd, maar uit de ambtmansrekeningen blijkt dat vredebrekers vrijwel altijd met een geldboete werden bestraft. Om de een of andere reden werd dus in de praktijk niet zo zwaar aan dit delict getild als men uit de landrechten zou kunnen opmaken. Het vredebreken wordt als een op zichzelf staand delict in de ambtmansrekeningen opgevoerd, hoewel het breken van de vrede of zoen in concreto bewerkstelligd wordt door het plegen van een gewelddaad of door daarmee te dreigen. Lang niet altijd wordt in de ambtmansrekeningen vermeld hoe het vredebreken plaatsvond¹⁶³. Als dat

¹⁵⁸ Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p. 248-252, 280-283.

¹⁵⁹ His, *Gelobter und gebotener Friede*, p. 183 Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p. 250-252, 255.

¹⁶⁰ Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p. 261.

¹⁶¹ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p. 227, RAG, *Van Randwijck*, inv. 848 (landrecht BWenTW 27-08-1409).

¹⁶² Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 468 (landrecht MenW 07-06-1533)

¹⁶³ *HA*, inv 527 (rek burggraaf 13-07-1420 tot 14-09-1421) f. 3r "Geboirt van Heyn Wollen Ottensoen

wel het geval is, blijken het betrekkelijke onschuldige incidenten te zijn geweest, waarbij een van de partijen zich op de ander heeft afgereageerd. Er wordt met voorwerpen gesmeten of geslagen met de blote vuist of met een hard voorwerp¹⁶⁴.

Het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1327 vermeldt nog als apart delict het weigeren van een vrede die door de ambtman wordt gevorderd. Deze vrede kan ook worden gevorderd door een dorpsrichter of "een andere goede knaap", zoals het landrecht zegt. Weigering om aan het vredegebod gehoor te geven wordt bestraft met een boete van 5 pond. Het delict komt als zodanig niet voor in de ambtmansrekeningen. Twee verklaringen zijn hiervoor mogelijk: of het voeren van een vete wordt na 1327 zonder meer als strafbaar beschouwd, waardoor een afzonderlijk vredegebod overbodig was, of het negeren van een vredegebod wordt in de ambtmansrekeningen terminologisch niet onderscheiden van het vredebreken.

Enige verwantschap met het vredebreken vertoont het *vechten* of *vechtelic*. Het is een op zichzelf staand delict dat zich onderscheidt van het toebrengen van lichamelijke kwetsuren zoals vuistslag, steekwonden, het lam slaan en verminken. Vooral bepalingen in het landrecht voor de Betuwe uit 1327 laten het vechten zien als verbreking van de vrede. Hierin wordt de aanstichter van een gevecht voor die dag de huisvrede ontzegd, wordt vechten in aanwezigheid van de graaf en zijn raden of van zoenlieden en idem tijdens rechtszittingen zwaarder dan normaal gestraft, doordat de schuldigen aan de genade van de graaf zijn overgeleverd¹⁶⁵. Volgens het landrecht voor de Neder-Betuwe uit 1463 wordt de aanstichter van een gevecht dubbel beboet¹⁶⁶. Ook in de ambtmansrekeningen wordt het vechten als een afzonderlijk delict beschouwd¹⁶⁷.

tot Wijchgen van eenre vredebrekinge dair hem Ernst [d.i. de burggraaf] mede beteech 40 Arnhemse gulden. Ende mijn genedige heer heeft selve hier aff in die hant gehadt 40 Arnhemse gulden die Ernst hier nyet en reket"; HA, inv. 531 (rek. burggraaf 13-07-1430 tot 13-07-1431) f. 1v: "Gebuert van Rembolt Maelgrijs den die borchgreeff aensprack voir enen vreedbreker 6 Arnhemse gulden".

164 HA, inv. 613 (rek. ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f. 4r: "Gerit van Meerten tot Ommeren gevangen omdat he boven vrede enen mit eyn kanne geworpen solde hebn, dairvan componiert verlaiffit ende mynen genedigen heren gegeven 13 1/2 R. gld."; HA, inv. 806, (rek. ambtman OB ca. 29-09-1489 tot 25-05-1491): f. 80v "Willem van Oerde heeft enen boven vrede myt eenre vuesten voir 't hoeft geslaigen, dairvan gesceyden myt 1 vat herinx ende 1 enckelen gulden"; HA, inv. 592 (rek. ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f. 2v: "Dirc van Wullen sloech Gosen van Leyden mit eenre kusen ende die amptman teech oen aen dat hij dair enen vrede aen ghebroken had, dairaf gegeven in afseidingen 4 Arnhemse gulden".

165 Nijhoff, I, nr. 219 (landrecht Bet. 11-12-1327) p. 229-230; het opzeggen van de huisvrede betekende dat iedereen straffeloos kon binnenvallen in het huis van degene die een gevecht begonnen was.

166 OA Tiel, inv. 93, nr. 11 (landrecht NB 25-10-1463): "Item wie een gevecht yerst ophefft ende aenmaect sall dubbelt gelt gebroecht hebben".

167 HA, inv. 614 (rek. ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f. 4r: "Van Aernt Ghisen van vechtelic gheyyfent"; HA, inv. 518 (rek. burggraaf 07-05-1408 tot 29-04-1409) f. 2r, 3v vermeldt wegens "vechtelic" opgelegde boeten; HA, inv. 806 (rek. ambtman MenW 12-11-1538 tot 18-12-1540) f. 90r spreekt van "gefechtsbroicken".

4.3. Delicten gepleegd tegen de overheid

Elke pleger van een vijandige daad tegenover de hertog of zijn onderdanen was overgeleverd aan de hertogelijke genade. De landrechten spreken van een *vijandelijke inval* (*hostilis invasio*)¹⁶⁸ of van *verraad*¹⁶⁹, of van *vijand worden*¹⁷⁰. De ambtmansrekeningen laten een nog pluriformer beeld zien. Het vijandig handelen kende en kent immers in de praktijk vele vormen en gradaties. De genoemde rekeningen noemen de omgang met de vijand zonder verdere nadere aanduiding¹⁷¹, handeldrijven met¹⁷², huisvesting¹⁷³, helpen¹⁷⁴ en in dienst treden van de vijand¹⁷⁵, alsmede trouw zweren aan de vijand¹⁷⁶. Het niet willen afleggen van de eed van trouw aan de Gelderse hertog wordt ook bestraft¹⁷⁷. De zojuist genoemde delicten zijn typisch delicten die door de eigen onderdanen werden gepleegd en tegenwoordig veelal onder de noemer collaboratie met de vijand worden samengevat. Bij de gevallen die in de rekeningen voorkomen valt het op dat er geen zware straffen werden opgelegd, maar het is natuurlijk goed mogelijk dat de "zware gevallen" naar vijandelijk gebied vluchtten als

¹⁶⁸ *Nijhoff*, I, nr 167 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316) p 166

¹⁶⁹ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227 'verredensse', *HA*, inv 27, f 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385) "verradensse"

¹⁷⁰ *HA*, inv 27, f 6r (landrecht NB 30-04-1439) "die onss off onsen ondersaten vyant worde" Gelykluidende bewoordingen in *OA Nijm*, inv 3251 (landrecht OB 23-12-1445)

¹⁷¹ *HA*, inv 583 (rek ambtman OB 13-07-1470 tot 13-07-1471) f 4r "Goessen Henrixz ommadat in der veeden mitten vianden verkeerden, dairvan componiert ende gescheiden mit 8 Rijnscche gulden, den knechten 1 gulden ende 1 gulden te gelaigh gegolden"

¹⁷² *HA*, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 79r "Derp ende nabuieren van Malsen, want sij bij tijde der vede vercofft hebben der kercken steen die van Bueren, ons heren genaden vianden, als doe in behulp ende sterckinge ende weder ons heren genaden hoechheit metter waeck geyffent 30 Phs gld"

¹⁷³ *HA*, inv 614 (rek ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f 5r "Van Peter van Hier omdat hi mijns heren vyande van Ghelren ghehuyst hadde ende ghehoeft 31 mottoen", *HA*, inv 519 (rek burggraaf 14-08-1409 tot 13-07-1410) f 1v "Gebuert van Ott Schumen die die borchgreve beteech dat hij Andries van Deusen ende synen gesellen die in der tijt mijns genedigen heren viande waren gehuyst ende gehaelt soude hebben, dairaff van yffeninge 38 gulden, dairaff gingke te gelaghe doe men dat dedingden 3 gulden, soe blijft mynen genedigen heer dairaff 35 gld"

¹⁷⁴ *HA*, inv 616 (rek ambtman BWenTW 09-04-1388 tot in 1389) f 1v "Van Cleytken die Bergher tot Kercwinc, omdat hi den vijanden goet help stelen in den lande, daer hi voere ontrumet is", *ibidem* Item van Henneken van der Dussen tot Kercwinc oec van dier selven dieft daer hi voer ontrumet is', *ibidem*, Item Jacop Stempel tot Wel, oec van der selver dyeft, daer hi voer ontrumet is'

¹⁷⁵ *HA*, inv 615 (rek ambtman BWenTW 12-03-1366 tot 11-03-1367) f 2v "Van enen knecht van Gammeren die tot Boemel van vyanden ghedyent hadde ende ontliep, van synen goede ghenomen 39 mottoen".

¹⁷⁶ *HA*, inv 928 (rek ambtman BWenTW 20-05-1512 tot 10-08-1513) f 138v "Noch van Johan van Herwinen omdat hij den Burguensen enen eed had gedaen, dairaf ontfangen 130 Phs gld"

¹⁷⁷ *HA*, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 77r "Thonis van Drakenborch dat hij sinen eedt niet gedaen en hadde na der veheden gelijck geboden ende gepupliceert was in allen kercken in den voers ampt gelegen, geyffet 3 lb", *ibidem*, f 77v "Beernt van Hoeij, want hij sinen eedt niet gedaen en hadt na uytwysynge myns genadigen heren bevelbryeven, geyffet 3 libras"

het hun te heet onder de voeten werd, zodat de ambtman het nakijken had. Dit geldt nog sterker voor de strafrechtelijke vervolging wegens het deelnemen aan een vijandelijke invasie, die als zodanig niet in de rekeningen voorkomt. Hoogstens vindt men een enkele keer een krijgsgevangene vermeld. Vijandelijke invasies hebben de ambtman meer militaire beslommeringen opgeleverd dan strafrechtelijke.

Een andere vorm van een delict tegen de overheid is het laten ontsnappen van gevangenen. Het komt zeer zelden in de bronnen voor. In de landrechten wordt het in het geheel niet vermeld en in de ambtmansrekeningen zeer zelden¹⁷⁸.

Valsemunterij komt zelden voor. Hoewel het als een zwaar vergriip tegen de overheid werd beschouwd wegens het schenden van het landsheerlijk muntregaal, komt het niet in de landrechten voor als een van de delicten waarvoor men aan de genade van de landsheer was overgeleverd¹⁷⁹.

Ambtsdelicten die gepleegd waren door functionarissen die aan de ambtman ondergeschikt waren, werden door laatstgenoemde vervolgd. In principe werd elke hertogelijke ambtenaar door de hertog berecht, ongeacht het delict dat hij had gepleegd. De meeste van deze zaken werden evenwel met een boete afgedaan. Het betreft weigerachtigheid om bevelen of voorschriften uit te voeren, het belemmeren van de taakuitvoering van collega's of het onbevredigend functioneren¹⁸⁰. Het valt op dat deze gevallen ten tijde van hertog Karel van Gelre frequenter voorkomen dan in de tijd daarvoor, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat onder Karel van Gelre het toezicht op de taakuitoefening van de ondergeschikte ambtenaren was verscherpt.

4.4. Moord en doodslag

De middeleeuwse begrippen moord en doodslag zijn niet identiek aan

-
- 178 Een van de zeldzame voorbeelden HA, inv 675 (rek ambtman MenW 1398) f 92v · "Tot Waemel van Lentken, want hoem overseght waert dat hi daertoe gheraeden soude hebben dat die ghevanghen tot Leewen uytghelaeten worden, daeraff 73 gulden", *ibidem* "Item van Heynen Claussoen die die ghevanghen tot Loewen uytliet, daeraff 40 gulden"
- 179 His, *Strafrecht*, II, p 274, Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p 130 HA, inv 526 (rek burggraaf 13-07-1417 tot 08-05-1418) f. 1v "Item gebuert van Gherits guet van den Brugghen die beruchticht was mitten valsschen blancke maken, hondert averlensche Riynsche gulden ad 39 mewen valet te samen 500 gulden"
- 180 HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 6r "Van den burgermeysteren tot Gent, want sij mijns lieven ghenedigen heren richter tot Gent verbaden hadden die klokken te slaen, van enen gesceide daeraf 16 gulden", HA, inv 644 (rek ambtman BWenTW 13-07-1460 tot 13-07-1461) f. 17r "Die scholtis van Gelremalsen, want hij onnoselick een onrechte rechtvorderinge gedaen had, dat gebetert bij Jan van Arkel mit 4 R gld ", HA, inv 920 (rek ambtman NB 25-01-1509 tot 31-12-1509) f 4r "Op donredach post Octavas Pasche die buermeisteren van Maurick van dat sij oeren cedulen gelijk andere buermeisteren niet overgelevert en hadden in bywesen Steven van der Capellen, Wilhem van Huemen ind Arnt van Gent lantscriver gescheiden vuer 3 hoit haveren"

de gelijknamige moderne begrippen. In de middeleeuwen werd onder moord heimelijke doodslag verstaan, een daad die als een ernstiger delict werd beschouwd dan doodslag. Dit laatste delict onderscheidde zich van moord doordat de dader vrijwillig zijn identiteit bekend had gemaakt. De voorbedachte raad speelde in tegenstelling tot tegenwoordig geen rol bij het onderscheid tussen moord en doodslag¹⁸¹.

In middeleeuws Gelre waren moord en doodslag weer in zoverre aan elkaar gelijk dat de daders van zowel moord als doodslag door de landsheer berecht werden.

Over moord wordt over het algemeen weinig vermeld in de landrechten, hetgeen zou kunnen samenhangen met het feit dat ten aanzien van dit delict reeds lang de inquisitoire procedure werd gebezigd. Het landrecht van de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1327 noemt moord een delict waarvoor zich niemand als dader meldde en waarbij de ambtman de dader moest vervolgen¹⁸². Het landrecht voor de Betuwe uit hetzelfde jaar zet moord en doodslag naast elkaar als twee afzonderlijke begrippen¹⁸³.

Over doodslag is veel meer te vinden in de landrechten uit de veertiende en de vijftiende eeuw, met name over de te volgen klachtprocedure. Deze procedure behoefde klaarblijkelijk meer dan eens een nadere explicatie. Sommige van de landrechten bevatten ook bepalingen voor die gevallen waarin personen overlijden ten gevolge van verwondingen die hun geruime tijd voor hun overlijden waren toegebracht. Deze bepalingen richtten zich tegen het misbruik van de ambtman om de goederen van de dader reeds in beslag te nemen voordat het slachtoffer aan zijn opgelopen verwondingen was overleden, hetgeen natuurlijk vooral sloeg op gevallen waarin een ernstig gewonde tegen de verwachting in niet overleed¹⁸⁴. Het vaststellen van het verband tussen toegebrachte verwondingen en het overlijden van het slachtoffer was natuurlijk een netelige zaak. Nadere regelingen hieromtrent zijn voor Gelre niet bekend, dit in tegenstelling tot andere gewesten, waar het slachtoffer na het oplopen van de verwondingen binnen een bepaalde termijn moest overlijden om de beschuldiging wegens het toebrengen van verwondingen nog te kunnen veranderen in een beschuldiging wegens doodslag of moord¹⁸⁵. Wel bestond in Gelre het, ook van elders bekende, criterium dat het ter kerke gaan en op straat verkeren van het slachtoffer na het oplopen van een verwonding deze verwonding formeel uitsluit als doodsoorzaak¹⁸⁶. Er kon nogal wat tijd verstrijken tussen

¹⁸¹ Bosch, *Moord*, p 224-225, *His, Strafrecht*, II, p 90, Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p 88-90

¹⁸² *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb BWenTW 08-12-1327) p 216 "moert van luden, daer zi doet bliven, ende moertbrant, des nyemant en lyede"

¹⁸³ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227

¹⁸⁴ Vgl noot 128

¹⁸⁵ Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p 87-88, *His, Strafrecht*, II, p 75-76.

het oplopen van een verwonding en het overlijden, zoals blijkt uit het geval van iemand die in Herwijnen een steekwond opliep en daaraan in het gasthuis te Zaltbommel overleed. Het overbrengen van het slachtoffer van Herwijnen naar het gasthuis in Zaltbommel laat vermoeden dat deze een langdurig ziekbed heeft gehad¹⁸⁷. Een ander opmerkelijk geval is dat waarin de ambtman op gezag van de magen van een overleden kind heeft aangenomen dat het overlijden het gevolg was van eerder opgelopen klappen¹⁸⁸.

De noteringen van doodslagen in de rekeningen zijn over het algemeen even beknopt als die van de andere delicten en spreken in neutrale bewoordingen van *doodslaan* of *doodslag*; ze noemen nooit het voorwerp waarmee het slachtoffer is omgebracht. Zo is het uiterst zeldzaam dat expliciet wordt vermeld dat het slachtoffer is doodgestoken¹⁸⁹. Het doodschieten moet als een vroeg-zestiende-eeuwse criminele innovatie worden beschouwd¹⁹⁰. De term *doodslag* heeft dus in de rekeningen een betekenis die weinigzeggend is, behalve dan dat het delict waardoor het slachtoffer overleed strafrechtelijk in het hokje "doodslag" is ingedeeld met alle juridische consequenties van dien. Ook de term *nederslag* die in de zestiende eeuw in de rekeningen voorkomt, heeft dezelfde formele betekenis¹⁹¹. Daders en slachtoffers zijn in vrijwel alle gevallen mannen. Slechts een enkele maal treffen we als slachtoffer een vrouw of kind aan. Alle bekende gevallen van kindermoord zijn door vrouwen gepleegd¹⁹².

- ¹⁸⁶ HA, inv 11, f 55r (17-12-1496) remissiebrief van hertog Karel wegens een doodslag te Nijmegen. Als een van de redenen voor het verlenen van de remissie wordt vermeld dat het slachtoffer 'langh nae der quetzsinghen to stegen ind to straten gegaen ind sichselven villicht versuymt mach hebn'. Een verdachte uit de Bommelerwaard kreeg ontslag van rechtsvervolging omdat het slachtoffer nota bene op zijn sterfbed ten overstaan van notaris en andere getuigen had verklaard dat zijn nakende overlijden niet het gevolg was van kwetsuren die hij van de zijde van de verdachte had opgelopen. remissiebrief in HA, inv 15, f 12v-13v (01-08-1495)
- ¹⁸⁷ IIA, inv 644 (rek ambtman BWenTW 13-07-1460 tot 13-07-1461) f 16r "Henrick Berntssoin tot Herwijnen een arm knecht stack enen stalbrueder ende starf tot Bomel in den gasthuys, dat gebetet bij Jan van Herwijnen ende Steesken mit 5 R gld, te gelage 1 R gld"
- ¹⁸⁸ HA, inv 620 (rek ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f 3r "Item van Lomken Gadert Symons soen tot Roemde als dat hi een kijnt geslagen had dat die magen seechden dat daeraf gestorven weer, daer afgecoft om 24 nye gulden ende die dedinxlude te gelage 6 gulden als Ot van Gellichem mit sinen gesellen"
- ¹⁸⁹ IIA, inv 554 (rek ambtman OB 01-08-1399 tot 10-01-1401) f 1v "Up sunte Martijnsdach Translationis van Johan van Ghinkel, want hy in den dootslach geleget was van Henrick Morrensoens doot die Herman Velinc dootstac"
- ¹⁹⁰ HA, inv 920 (rek ambtman NB 1519) f 21v "Op gounsdach nae derthiendach Berefades van Hoeft to Ryswick van dat he op enen avont doir een rect van een vensteren mit eener busschen in een gantze maschap, dair sy mitten anderen saeten ind droncken, Steven Gairtss soen doir enen arm ind der weerdynnen doir die cleder mit meer anderen geschoten had ind wold die soe vermoort hebben, in bywesen Willem van Huemen en Lubbert Janss scholtz gescheiden vuer 10 enkele gld"
- ¹⁹¹ HA, inv 920 (rek ambtman NB 25-01-1509 tot 31-12-1509) f 4v 'Altera Assumptionis Marie Henrick van Hattem die Jongen to Maurick van enen nederslach he aen enen genant Henrick van Bulck uyten land van Bueren gedaen had ind van een huijstotinge dair dat vechtell schieden in bywesen Steven van der Capellen ind Wilhem van Huemen gescheiden, simul vuer 35 enkele gld"
- ¹⁹² HA, inv 564 (rek ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f 6r "Van enen wyve to Dorenborch die aenghrestreden wart dat sij hoers selves kijnt ghedoet solde hebben, daerom sij voervluchtich wart,

De aanklacht wegens doodslag diende door vier klagers voor het gerecht te geschieden. Het verloop van de klachtprocedure is bekend uit enkele vijftiende-eeuwse dingtalen. Voor zover bekend worden de vier klagers voor het eerst genoemd in het landrecht voor de Over-Betuwe uit 1383, maar het instituut van de vier klagers moet natuurlijk al veel ouder zijn geweest. De passage over de vier klagers in het Overbetuwse landrecht laat in ieder geval zien dat het in 1383 een bestaand instituut was¹⁹³. Het is aanneemelijk dat naar analogie van de situatie elders de vier klagers stonden voor de vierendelen van de familie van het slachtoffer¹⁹⁴. Meestal ging in geval van doodslag het initiatief tot het indienen van een klacht uit van de magen van het slachtoffer. Als van die kant een klacht uitbleef, dan kwam daarvoor in de plaats zoals hierboven reeds uiteengezet de wroegingsprocedure, waarbij de ambtman uit naam van de landsheer vier klagers aanstelde. Het is onbekend wat de selectiecriteria waren voor deze in naam van de landsheer optredende klagers. Er zijn geen aanwijzingen dat ze uit de maagschap van het slachtoffer werden aangewezen. De redenen voor het eventuele uitblijven van een klacht moet gezocht worden in financieel onvermogen of het eenvoudigweg ontbreken van magen¹⁹⁵. Nog een andere reden wordt genoemd in het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1538: men durfde niet te klagen, reden waarom bepaald wordt dat de ambtman in zo'n geval moet klagen¹⁹⁶. Daarentegen heeft de hertog in de vijftiende

van horen goede daeraff gheboert 20 Arnh. gld."; HA, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 01-10-1517 tot 12-06-1519) f. 105v: "Een vrou van Tyell die haer kint verdaen hadt, heeft tot Boemell geseten 41 dagen"; de vrouw werd ter dood gebracht, waarbij in de marge wordt opgemerkt: "dese frouwe is so lang van der iusticien opgehalden want zij in den kraem lach".

193 OA *Arnhem*, inv. 1075, f. 21v (landrecht OB 24-04-1383): "Ende weert sake dat enich doitslach gevyele in Overbetuwe, soe soelen die vier cleger voir then heiligen zweren dat sij nyemant in den doitslach leggen en soelen bij hoeren vijff synnen, hi en weer raids ende daits schuldich an hoeren doden maech".

194 R. Fruin, *Over den aanbreng*, p. 369-384. Zie voor de klachtprocedure inzake doodslag Van Veen, *Crimineele dingtaal*, p. 339-342.

195 HA, inv. 586 (rek. ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f. 2v: "Chijsbert ende Claes die Smit ghebrueder deden enen dootslach aen Rutgher Hollen tot Tiell, des sij van noots wegen huers lijfs met af wesen en mchten, dair die heer die clagers setten most want die lude voirs. also arme waren dat die maghe niet claghen en wouden, dairaf gegeven in afsceidingen minen heer 26 gulden ende 2 gulden te gelage"; HA, inv. 647 (rek. richter Tiel 23-08-1409 tot 13-07-1410) f. 6v: "Heeft die richter gheset 4 clegher van mijns heren wegen te claghen mitter doder hant van Rutger Hollen als sij deden soe die maghe die hant niet verborgen en wouden, dieen clegheren mitten scepenen, scriver ende bode uytgedain ende betaelt tot cost ende aen teringhe 3 maeltijden, elke maeltijt 15 boddregers maect 5 gld.". Van Veen, *Crimineele dingtaal*, p. 342: "Item want die amptman van Overbetuwe die clage aengenoemen heft, want sy die vrinde ende maeghe niet aennemen en wolden ende hy hem een weet gedaen heft, als recht is, ende sy doe niet clagen en wolden, soedat die amptman tot behoef miins ghenedigen heren die clage acngenoemen ende daer vier cleger toe geset ende geordeniert, die die clage volvoirt hebben gelick off sy selve maegen weren geweest ende clegeren van dengen, die daer van leven ter doet gebracht siin".

196 OA *Zaltb.*, inv. 1142, f. 126r-v (stad- en landrecht Zaltb. en BWenTW 23-02-1538): "Soe waer openbaer gewalt, dyeverye off dergheleijken geschieden dat openbaer ende kenlick is, sal men die mysdedighers moeghen iustificieren nae den rechten ghelijck off die clachte geschyet weer, soe mennyghe gheestelicke off weerlick den sulx gheschyet is off gheschyen mucht durch mennychfoldighe oersaecken nyet claeghen dorven, des sall onse amptman off richter die mysdedighers

eeuw de querelanten onder de klagers moeten beteugelen. Dit zou men althans kunnen afleiden uit enkele landrechtelijke bepalingen die voorschrijven dat de vier klagers onder ede moesten verklaren dat hun klacht op ware feiten zou zijn gebaseerd¹⁹⁷

Als bewijsstuk voor de doodslag gebruikte men ter terechtzitting een afgehouden lichaamsdeel van de dode, meestal een hand. In verband hiermee vinden we in de ambtmansrekeningen herhaaldelijk uitgavenposten voor het prepareren van een hand van het slachtoffer¹⁹⁸. In de vijftiende eeuw is men in plaats van een hand ook een bebloed kledingstuk van het slachtoffer als bewijsstuk gaan hanteren. Deze praktijk wordt in 1450 en 1456 in de stad Tiel vermeld¹⁹⁹. Het landrecht voor de Bommeler- en Tielerwaard uit 1466 bevat een artikel dat bepaalt dat een kledingstuk dat het slachtoffer ten tijde van zijn overlijden droeg als bewijsstuk mag worden gebruikt²⁰⁰. Volgens de genoemde vermelding uit Tiel hoorde het tot de taak van de stadsrichter of diens bode om het bebloede kledingstuk te bewaren. In de ambten op het platteland zal deze taak berust hebben bij de ambtman of zijn panders.

Tegen een aanklacht wegens doodslag kon de aangeklaagde de onschuldseed afleggen. In enkele landrechten uit het begin van de vijftiende eeuw wordt bepaald dat de aangeklaagde de onschuldseed moest afleggen met vier eedhelpers en dat de ambtman een dergelijke onschuldseed moest respecteren²⁰¹. In deze laatste bepaling moeten we waarschijnlijk een tegenmaatregel zien tegen de gewoonte van de ambtman om van degenen die door hem van doodslag beschuldigd werden, maar tegen wie niets te bewij-

tychten ende beclaeghen aen den rechten. Ende die mysdaen is sall beeteringhe daeraff geschien tot kennissen den scepenen, ende den heeren sinre broecken'

197 OA *Arnhem*, inv 1075, f 23v (landrecht OB 18-08-1403) 'Ierst offit sake weer dat enich doitslach geveyle in Overbetue, soe soelen die vier cleger voir then heiligen sweren dat sij nyemant in den doitslach leggen en soelen bij oeren vyff synnen hi en weer raits off daits sculdich an den doiden. Nagenoeg gelijklopende passage in RAG, *Van Randwijck*, inv 847 (landrecht BWenTW 16-05-1403) en HA, inv 27, f 3v (landrecht NB 22-04-1410)

198 HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 15v 'Item Hyllebrant van Laer gegeven, omdat hij Wouter den Wever die hant af wan, die Lamberts soenen doetgeslagen hadden, die te verwaren, te zieden ende te blocken 3 gulden'. Zie voor het klagen met de dode hand als bewijsstuk Brunner, *Die Klage*, p 241-250

199 Van Veen, *Keuren en buurspraken*, p 344-345 (08-12-1456), Van Lennep, *Tiels privaate- en strafrecht*, p 59-126, met name p 119, nr 99 (30-11-1450), zie ook OA *Tiel*, inv 93, nr 56 (zj) Voor zover bekend is het klagen met de dode hand in Gelre nooit afgeschaft. Over het afschaffen van de dode hand en vervangende bewijsmiddelen Brunner, *Die Klage*, p 247-249

200 OA *Zaltb*, inv 1142, f 96v-97r (landrecht BWenTW 04-10-1466) 'Voert hebben wy Adolp hartoghe voirg gegont ende toegelaeten tot wat tyden ende wanneer in onsen landen ende ampte van Boemelre- inde Tielrewoerden voerscreven van yemant, hy weer wye hy weer, ennych nedervall ende dooetslach gheschiede, dat men als dan den off die hantdedighen die sulx gedaen off begangen hedden mytten doode neerste clede daerdoer hy ter doot toe gewont weer ende in bestorff, beclaeghen ende sy nae den lantrechten vervolghen ende verwinnen mach, in allen schijnen, maeten ende manyeren off men den dooden als van alts gewoonlick is geweest sin hant affghewonnen ende die hantdedighe daarmede nae den lantrecht beclaecht ende verwonnen hadde sonder argelist'

201 Zie noot 68

zen viel, een compositie af te persen.

Zowel doodslagers als moordenaars verbeurden lijf en goed, maar zo-
ver valt na te gaan werd de doodstraf alleen toegepast op moordenaars. Zij
werden onthoofd of geradbraakt. Voor doodslag werden geldboetes opgelegd
al dan niet met verbeurdverklaring van de bezittingen, maar doodslagen
werden even zo vaak gecomponeerd.

4.5. Zelfdoding

De zelfdoding wordt niet in de landrechten vermeld. Zelfdoding leidde
evenals bij doodslag en moord tot de confiscatie van de bezittingen van de
dader. De ambtman heeft zich dus niet alleen met gevallen van zelfdoding
beziggehouden omdat het een niet-natuurlijk overlijden betrof, maar ook
omdat hij beslag moest leggen op de bezittingen van de overledene. Het lijk
van een zelfmoordenaar werd bij wijze van symbolische straf in het
openbaar opgehangen, zoals blijkt uit enkele uitgavenposten in de
ambtmansrekeningen²⁰². Er zijn gevallen bekend waarin de familieleden
verzochten om tegen betaling het lijk in afwijking van de normale praktijk
niet op te hangen²⁰³. Zelfdoding vond meestal plaats door middel van ver-
drinking, ophanging of zelfverminking²⁰⁴. De posten in de ambtmansreke-
ningen met betrekking tot zelfdoding laten af en toe wat zien van de geeste-
lijke nood waarin lieden verkeerden die de hand aan zichzelf sloegen²⁰⁵.

202 HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 99r "Henrick van Boesichum
huysfrou die haer verdaen hadde, die selve doen vyssen ende aen enen boom doen hangen, te oncoste
die dat deden ende hulpers waren 1 Phs gld , *ibidem*, f 116v "Den mollenae die hem selven had
verdaen doen hangen, gecost aen een berchroy 1 Phs gld 3 st brab "

203 Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, II, p 196 geeft hiervan een voorbeeld uit een verloren gegane
rekening van de ambtman van Neder-Betuwe uit 1450

204 HA, inv 584 (rek ambtman NB 12-06-1391 tot 18-04-1392) 2e foliering, p 9 "Van Arnt van Merten
want hi hem selven drencken, van sinen guede gebuert 12 gld ', HA, inv 521 (rek burggraaf 13-07-
1411 tot 13-07-1412) f 8r 'Gegeven van Otken den Custer die hem selven verhuicck van den sulre te
nemen ende aff te laten ende voirt aen den hoeftberch te voeren ende the graven 1 gld 6 m ", HA,
inv 540 (rek burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f 3r 'Geboirt van enen armen wyve die oir selven
verhuicck tot Nymegen die dair appel ende noten veyle te hebben plach van oren huysrade 1 cleyn
bedken ende 1 kist etc 12 R gld ', HA, inv 610 (rek ambtman NB 13-07-1460 tot 04-10-1461) 2e
foliering, f 9v "Beernts erffgenamen van Dodenweerde van den amptman gescheiden omdat men
seide dat sich Bernt selven wee gedaen had daer hij om sterff in afsceidinge tot mijns heren behoef
9 R gld "

205 HA, inv 540 (rek burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f 2v "Geboirt van enen armen wyve tot
Groesbeke die oir selven van armoeden verhangen had in raserien van hunger 1 1/2 R gld ', HA,
inv 803 (rek burggraaf 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 4r "Van eenen genoemt Jan Das die welke in
den jaer LXXV lestleden sieck geworden was van der pestilentien te Nymegen, om welke siecte hij
soe melencolich geworden was ende in sulken schijn dat hij him selven wonde ende stack mit eenre
messe, soe dat hij daerof starf ende alsoe dit ter kennisse quam van den burchgrave voirs, soe stelde
hij de sacke in feyte om mijns genadigen heren recht daenne te bewaeren, Twelke dit angesien bij

4.6 Dood door schuld

De gevallen van dood door schuld worden in de ambtmansrekeningen niet met een speciale term aangeduid. Van elk geval wordt de toedracht beschreven. Kenmerkend voor al deze gevallen is dat er geen sprake is van opzet van de aansprakelijk gestelde persoon. Dit konden zijn de bestuurder van voer- en vaartuigen, de berijder of begeleider van dieren. De straf beperkte zich in al deze gevallen tot de verbeurdklaring van het dier, voertuig of vaartuig, al dan niet met lading, waarmee een dodelijk ongeval gebeurd was. Tegen deze vorm van bestraffing was klaarblijkelijk zoveel verzet gerezen dat hij aan het eind van de regering van Karel van Gelre werd afgeschaft²⁰⁶. De dodelijke ongevallen vonden plaats door van het paard te vallen²⁰⁷, het overlopen worden door een paard²⁰⁸, het vallen van een wagen²⁰⁹, het overreden worden door een wagen²¹⁰, het uit de boot vallen²¹¹, het omslaan van een boot²¹², van het paard in het water te vallen²¹³ of ver-

den vrienden van den dooden voorn. Soe hebben zij daerof mitten burchgrave gecomposeert tot Rijns genadigen heren behoef om de somme van 200 Rijns gulden

206 Lacombet, *Urkundenbuch*, IV, nr. 537 (27-01-1538), p. 664, art. 26

207 HA, inv. 568 (rek. ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f. 2v "Jacob van Macheren omdat een kijnt doet viell van sinen peerde daeraff tot enen gescheide 7 gulden", HA, inv. 642 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1449 tot 13-07-1453) f. 23r "Soe viel tot Enspijck een knecht van enen quade peerde soe seer dat hi daerof starff, dat peert vercoft Jan Voet voor 3 R. gld."

208 HA, inv. 620 (rek. ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f. 3r "Vercoft een peert dat een kijnt doetgelopen had Jan Heyensoen omme 7 nye gulden", HA, inv. 807 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 7r "Van Hubert van Witsellenberch die welke enen ruyn myt enen jonghen knechtken thuys seynden soude ende onderweghen soe ghinc den voirs ruyn lopen ende ondroech dat knechtken, zoe dat hij nyet bestieren en conde ende overliep een vrouwen van Cameren te Bommel opter straten, zoe dat sy aldair opter stadt dootbleeff, welken ruyn die voirschreven amptman heeft doen aenvairden ende ghehouden wel 3 weken lanck totter tijt dat die voirschreven Hubert den voirs ruyn weder ghehailt heeft ende ghequeten om 8 Rijnsche gulden"

209 HA, inv. 616 (rek. ambtman BWenTW 09-04-1388 tot in 1389) f. 1r "Van den cuper van Wel omdat sijn kijnt van enen wagen viel dat daerom steerf van yffeninghen confect maect 4 gld", HA, inv. 807 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 13v "Van eenen peerde ende van enen wagen van den welken Arnt die Voir dootviel ende wert datselver peert ende wagen vercoft tsamen om 4 Rijnsche gulden"

210 HA, inv. 620 (rek. ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f. 3r "Want die amptman aentech Jan Berwynssoen dat sijn wagen overvaren hadde den wagenknecht in Brabant, dair hi om starf dair hi aen verbuert hadde sijn lijf ende sijn guet dair hi af gewijst wart tot sijne onscdūt die hi dairvoor dede, geyffent voor sijn broken 6 gulden", HA, inv. 626 (ambtman BWenTW 14-07-1410 tot 29-09-1410) f. 2v "Van twee quade peerden ende enen wagen die Hillin Peters Gyerensoen waren dair hi een kijnt mede overvaren hadde 12 gld"

211 HA, inv. 807 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 9v "Van eenre schuyten dair uut ghevalen was een gheheeten Ghijsken van den Berghe ende verdroncken dairomme die schuyte aenveert was bi den scout ende die vercoft om 19 stuvers"

212 HA, inv. 804 (rek. ambtman MenW 02-07-1473 tot 22-04-1474) f. 3v "Van enen peerde dwelc die voirs amptman heeft aengeveert mits dat het treckende eene schuyt die Maze op die selve schuyt

branding²¹⁴.

4.7. Mishandeling

De mishandeling van personen die verwonding tot gevolg had, was onderverdeeld in een aantal nader omschreven categorieën naar gelang de lichamelijke gevolgen die de mishandeling voor het slachtoffer had. We vinden deze verdeling al in de landrechten van het begin van de veertiende eeuw. In deze landrechten worden de boeten en zoengelden vastgesteld die door de pleger van het nader omschreven delict aan de landsheer respectievelijk het slachtoffer moeten worden betaald. Dergelijke tarieven komen voor in het landrecht voor de Betuwe uit 1327, in die voor de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 en 1327, dat voor Beesd en Rhenoy uit 1327, het stadrecht van Gendt uit 1382 en zeer laat nog in het landrecht voor Maas en Waal uit 1533. De gehanteerde categorieën zijn in de verschillende landrechten nagenoeg hetzelfde, te weten vuistslag, niet-keurbare wond, keurbare wond, meer dan keurbare wond, lam slaan en het afslaan van ledematen. Niet elk landrecht heeft alle categorieën; zo ontbreekt in de Betuwe en in Gendt de meer dan keurbare wond en het afslaan van ledematen, welk laatstgenoemd delict ook in Maas en Waal niet wordt genoemd. De bestrafing en het zoenen van al deze delicten was door de vastgestelde boetetarieven dus een betrekkelijk gemakkelijke taak voor de ambtman en hij kon dit soort zaken afhandelen zonder ruggespraak met de hertog. De tarieven golden als maxima, waarvan de ambtman naar beneden toe kon afwijken, naar uit de rekeningen blijkt. Daarnaast moest hij erop toezien dat het slachtoffer het wettelijk vastgestelde zoengeld ontving.

Het zoengeld was evenwel niet voor alle genoemde delicten vastgesteld, dit in tegenstelling tot de boeten. In het landrecht voor de Betuwe van 1327 en in dat voor Maas en Waal van 1533 was alleen het zoengeld voor vuistslag vastgelegd, in de landrechten voor de Bommeler- en Tielerwaarden en voor Beesd en Rhenoy uit 1327 ook die voor de drie soorten verwondingen niet-keurbaar, keurbaar, en meer dan keurbaar, maar nergens waren zoengelden vastgesteld voor lam slaan en het afslaan van ledematen. Het zoengeld voor deze twee delicten moest hier worden vastgesteld door een commissie van dedingslieden die daartoe ad hoc werd samengesteld. Zowel in het ambt van de Bommeler- en Tielerwaarden als in

omgeworpen hadde, sodat Jan van Ryemsdonck die dairinne sadt verdranck ende wert vercocht om 5 lb. 10s.".

213 HA, inv. 613 (rek. ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f. 7r: "Hack Jans dienne van Rossum drenkten by Tiell van eyn peert welck peert niet voel en docht ind ick doch mynen genedigen heren dairvoir reeckene 3 R. gld.".

214 HA, inv. 568 (rek. ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f. 1v: "Lambert van Moldijc 12 Arnheimsche gulden, omdat siin wijff hoer selven verbernt hadde".

dat van Beesd en Rhenoy bestond deze arbitragecommissie uit alle schepenen van het ambt (respectievelijk zestien en elf in getal) met daaraan toegevoegd twee personen die de dader vertegenwoordigden en twee die het slachtoffer vertegenwoordigden²¹⁵. In de Betuwe werd in 1327 in elk ambt (Over- en Neder-Betuwe) door de hertog een commissie van vier wijze mannen in het leven geroepen, die jaarlijks door coöptatie vervangen dienden te worden. Te zamen met twee vertegenwoordigers namens het slachtoffer en twee namens de dader moesten deze het zoengeld vaststellen²¹⁶. Het landrecht voor Maas en Waal uit 1533 bepaalde dat het zoengeld door de (ter rechtszitting verzamelde?) ridders en knechten van het ambt moest worden vastgesteld²¹⁷. Deze regeling wijkt af van die in de Bommeler- en Tielerwaarden, Beesd en Rhenoy en de Betuwe, maar daarbij mag niet vergeten worden dat hij ruim 200 jaar jonger is en dat de rechtspraak inmiddels meer en meer was gearistocratiseerd. De dedingslieden worden af en toe met name vermeld in de ambtmansrekeningen bij inkomsten die de ambtman wegens delicten heeft ontvangen. Ook wordt daar vaak een bedrag voor het gelag opgevoerd; dit zijn voornamelijk de kosten van eten en drinken die zijn gemaakt tijdens het totstandbrengen van de zoen. Over de recrutering van de dedingslieden zoals in de landrechten voorgescreven verneemt men buiten de landrechten niets. Of dit systeem heeft nooit gefunctioneerd, of het functioneerde zo perfect dat er nooit nadere regelingen behoeften te worden getroffen of conflicten moesten worden opgelost. Dezelfde onduidelijkheid bestaat overigens ten aanzien van de recrutering van dedingslieden die bemiddelden bij zoenen in geval van doodslag;

- ²¹⁵ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 215 "ende willen si dat claghen onsen amptman ennich van desen ghewonden, so zolen si betheringhe nemen bi onse schepenen van Zautbomel, van Bomelrewert, van Tyelrewert, ende bi vier horre vriende, van elker ziden twe, die si daerthoe nemen, ende overdrughen hem dese mit onsen voerghenoemden schepen niet eendrechtelic te segghen, mit welkoren twee seggheren van desen viren dan twelwe van onsen voerghenoemden schepenen overdrughen eens seghens, dat zoude geseecht zyn, ende die betheringhe sal also bliven" Nagenoeg gelijkluidende bewoordingen in *OA Zaltb*, inv 1142, f 25r-v (landrecht BenR 09-12-1327) Onder "vrienden", die hier in hun kwaliteit van arbiters als "seggheren" worden aangeduid, moeten familieleden van het slachtoffer worden verstaan, zie hierover o a Hoppenbrouwers, *Maagschap en vriendschap*, p 69-108
- ²¹⁶ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 226-227 "ende die beternge van denghenen, die lam gheslagen, of ghelemt wort, die sal staen op vier manne, van elker syden twee, ende vijff man in elken ghericht, die wi nu daerto kyesen in der Bethu boven ende beneden, op haren eet mit desen viere beternge te segghen Ende overdragen hem dese vorgenoemde svoenlude niet, mit wilken twee van desen vorgen viere drie van den viren bliven ende overdragen, dat sal een segghen ende ene svoen bliven, ende elken manne na dien, dat hij is, bi haren eet, ende alst jaer ommecomen is, so soken dese vive in elken ampt, die wi nu ghecoren hebben, op haren eet vyve ander goede luden kyesen in haer stat, in Bethu boven ende beneden, die den lande nutte sijn, ende also dese vive vaste voert van jaer tot jaren op haren eet Dese vive in elken ampt soel wi doen sveren, ende dese svoen, of segghen, soel wi stede doen houden na onser macht"
- ²¹⁷ Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 468 (landrecht MenW 07-06-1533) . "ende die beterngh van dengenen die lam gewondt ende geslagen is, sal staen tot erkentnisse der rittheren ende knechten Ende wat die rittheren ende knechten eendrechtlick off dat meestedeel van hem utsprekende werden, dair zullen die geleemde ende broeckaffige in gehalden zyn bij eenre penen van veertich ponden ons ter vervallen, indien die geleemde die lampte onverschult gecregen ende selfs niet versocht en hedden".

hiervoor zijn in het geheel geen regelingen bekend.

De indeling in categorieën zoals die in de landrechten gehanteerd wordt, is door de ambtmannen in hun rekeningen *grosso modo* steeds gehandhaafd. Alleen worden de oorspronkelijke tarieven in rekenponden steeds minder vermeld en in plaats daarvan komt de gangbare rekenmunt of courante munt. Naast deze "standaarddelicten" (vuistslag, keurwond enz.) komen in de rekeningen soms ook onduidelijke vermeldingen voor van "geweld" zonder meer of "geweldelijke zaken"²¹⁸. Het ware karakter van de hier genoemde delicten onttrekt zich helaas aan onze waarneming.

Onder vuistslag wordt verstaan alle lichamelijke geweldpleging tegen een persoon zonder dat daarbij bloed vloeit. In de praktijk werden allerlei vergripen die voor het slachtoffer hetzelfde gevolg hadden als de vuistslag ook als vuistslag berecht. Op het slaan met voorwerpen in plaats van met de blote vuist stond dezelfde boete als op vuistslag. De voorwerpen waarmee geslagen werd, vormen welhaast een eindeloze reeks. Als voornaamste kunnen worden genoemd een staaf²¹⁹, toom²²⁰, gaffel²²¹, scheepsboom²²², schep²²³, staak²²⁴, zweep²²⁵, knuppel²²⁶, en knots²²⁷. Ook het werpen van stenen naar iemand is een vergriep in deze orde van grootte, maar het komt zeer weinig in de rekeningen voor²²⁸.

Het trekken van een mes zonder iemand te verwonden wordt in de

-
- ²¹⁸ HA, inv 675 (ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f 91r "In den iersten tot Drueten van Deirc van Mekerem gheboert als van gheweldeliken zaeken die hi ghedaen hadde aen Hilleken Broulmans 50 gld", HA, inv 620 (rek ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f 2r "Van Reynken van Wel ende van Jorden van Wel, want sij enen man gespannen hadden omme enen scilt in een wuyst huys heymeliken die mijns lieves genedigen heren ondersate was van Gelre, daer die richter hem voer toespracke ende wanne hen hoer guet mit recht af, daer afgecoft omme 50 nye gulden ende die dedinlude tot enen gelage 6 gulden als Jan van den Sloet mit sinen gesellen"
- ²¹⁹ HA, inv 584 (rek ambtman NB 12-06-1391 tot 18-04-1392) 2e foliëring, p 9 "Van Peter van Hedel, want hi Alaert Hacken geslaghen had mit enen stave 3 gld"
- ²²⁰ HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 9v "Van Wouter Baten soen, want hy Gerijt Hagen mit enen toem sloech 1 lb"
- ²²¹ HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 10v "Van Reynken Reynars soen, want hij Goeden van den Putte met eenre gavelen sloech 1 lb"
- ²²² HA, inv 572 (rek ambtman OB 13-07-1439 tot 13-07-1440) f 1v "Noch van den selven Jorden van dat hij enen knecht geslagen hadde mit enen schijppboem 1 lb"
- ²²³ HA, inv 806 (rek ambtman OB ca 29-09-1489 tot 25-05-1491) f 80r "Jan van den Gheyn had sijnen knecht myt eenre schoepen geslaigen, dairaff gesceyden myt 4 malder haveren Arnheimschen maeten"
- ²²⁴ HA, inv 583 (rek ambtman OB 13-07-1470 tot 13-07-1471) f 3v "Herman Wayacker omme dat hij enen mit 1 staeck sloegh, gescheiden mit 1 lb"
- ²²⁵ HA, inv 564 (rek ambtman OB 14-05-1419 tot 13-07-1420) f 1r "Van Gherijt Jans soen want hij enen knecht gheslagen heeft myt eenre swepen, van enen ghescheide daeraff 1 Arnh gld."
- ²²⁶ HA, inv 568 (rek ambtman OB 13-07-1430 en 13-07-1432) f 4v "Ontfangen van enen herde tot Elden omdat hij sloech Reyngen Borrenz, myt enen kluppel 1 gld"
- ²²⁷ HA, inv 608 (rek ambtman NB 13-07-1440 tot 13-07-1441) f. 2v "Tot Ochten was een knecht geheiten Dirck die Voicht die had sijnen bruer gheslaegen myt eenre kuysen, dairaf ontfangen tot mijns genedigen heren behoeft in aeffscheidingen 2 Rijsche gulden"
- ²²⁸ HA, inv 807 (rek ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f 9r "Van Janne den Cock, omdat hy myt enen steen gheworpen heeft Gherit Kepken, dairaan hy heeft gebroect 1 £"

ambtmansrekeningen als een op zichzelf staand delict gezien. Het niet raken is essentieel en naar de intentie van de dader, daadwerkelijk verwonden of slechts dreigen, werd niet gekeken²²⁹. Het boetetarief voor messen trekken komt, relatief laat, slechts voor in de landrechten van Neder-Betuwe uit 1463 en Maas en Waal uit 1533²³⁰. De bedragen zijn ongeveer gelijk aan de boeten voor keurbare wonden, zoals ook blijkt uit enkele rekeningen uit vroegere tijd. Klaarblijkelijk is men bij de vaststelling van het tarief uitgegaan van het mogelijke gevolg voor het slachtoffer, namelijk een steekwond.

Er is weinig bekend over de wijze waarop de ambtman liet vaststellen tot welke categorie een door hem geconstateerde verwonding behoorde. Essentieel was het vloeien van bloed in tegenstelling tot de vuistslag. Hoogstwaarschijnlijk heeft de ambtman met gerichtslieden of schepenen de wonden geschouwd. Pas uit het eind van de vijftiende eeuw is het bestaan van een gerechtschirurgijn bekend die tot taak had om in het ambt van de Bom-meler- en Tielerwaarden de aard van de verwondingen vast te stellen²³¹.

Van de keurbare wond wordt in de landrechten gezegd dat hij de lengte van een lid had en de diepte van een nagel²³². Alle wonden die niet aan deze criteria voldeden, waren minder dan keurbaar en werden vaak als vuistslag beboet²³³. De meer dan keurbare wond, die dus langer was dan een lid en/of dieper dan een nagel, wordt volgens de landrechten van de Bom-meler- en Tielerwaarden en van Beesd en Rhenoy uit 1327 tweemaal zo zwaar beboet (£ 6.-) als de keurbare²³⁴. De landrechten voor de Betuwe uit

²²⁹ HA, inv 568 (rek ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f 2v "Reyntgen Judas een mes ghetogen ende niet gheraect daer aff tot enen ghesceide 2 gulden".

²³⁰ OA Tiel, inv 93, nr 11 (landrecht NB 25-10-1463) "Item wie een mes treckt opten anderen in eersten moede die sall ons ende onser heerlicheit gebroeckt hebben vyer ponde", Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 467-468 (landrecht MenW 07-06-1533). "Soe wie van nu voirtaen een gevecht aenhefft, ytluck bysonder zoe veel dair oick mochten zijn, ende oer messen der halven geheel uter sceyde getogen heden, off in oir mouwen, off zus anders ongeveerlick verstoken mochten hebben in meyninge alzo e ene anderen te willen wonden off quetzen woe na oir voirgeven blijft, ende sulx bij vallen off tussensprecken der bisitten, off ontvlydingh des anders behindert wordt, sullen die aenheveren des gevechtz, niet tegenstaen dair nyemant gequest en worde, ons van nu voirtaen broecken vyer heren ponde te weten twee Andryesgulden tbetaelen mit twe goltgulden ende twee stuver".

²³¹ Nijhoff, VI, nr 148 (17-08-1495).

²³² Nijhoff, I, nr 167 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316) p 164 "quod quicunque alicui vulnus habens longitudinem unius articuli et profunditatem unius unguis percussent, talis dabit nobis tres libras, et laeso tres libras", *ibidem*, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p. 226. "Voert wil wi, so wye enen mensche wondet, daer die wonde coerbaer is, alse leets lanc ende nagels dyep, daeraf soel wie hebben vijf pont".

²³³ Nijhoff, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 215 "Voert so wie enen minsche wondet, daer die wonde niet koerbar en is, als leeds lanc ende naghels dnp, die bethe-ringhe sal wesen ghelijc den vuystenslaghe", Nijhoff, I, nr 219 (landrecht Bet. 11-12-1327) p 226 "Ende die minre is dan coerbaer, die sta ghelike den vuystenslaghe", HA, inv 552 (rek. ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 9r. "Tot Valborch van den priester, want hij Dirc Spronc sloech mit enen messe, ghene koerwonde 1 lb.", HA, inv 634 (rek ambtman BWenTW 15-11-1420 tot 29-04-1421) f 2r "Sprack die amptman an Oefken Peters soen die enen man ghewont had ende men en vant nyet dat die wonde koerber was, in afscheidinge 2 Arnheimsche gulden".

1327 en die voor Maas en Waal uit 1533 beboeten keurbare en meer dan keurbare wonden zonder verlamming even zwaar, respectievelijk £ 5.- en £ 4.-²³⁵.

Het verwonden van een persoon zodanig dat een of meer ledematen blijvend verlamd raakten, dan wel het afslaan van een lichaamsdeel, waren delicten die blijkens de gehanteerde boetetarieven als zeer ernstig werden beschouwd. Daarbij valt het op dat op lam slaan in de Betuwe £ 20.- boete staat en in de Bommeler- en Tielerwaarden, Beesd en Rhenoy en Maas en Waal £ 15.-²³⁶. Zowel het lam slaan als het afslaan van ledematen komt erg weinig in de ambtmansrekeningen voor²³⁷. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat slachtoffers die verlamd of verminkt waren meestal ten gevolge van daarbij optredende complicaties overleden, waardoor het lam slaan of verminken tot doodslag werd.

4 8. Wederrechtelijke vrijheidsberoving

Onder de benaming *vingenisse*²³⁸, *gevangenisse*²³⁹, *vangen*²⁴⁰ komt de wederrechtelijke vrijheidsberoving in de landrechten voor. Plegers van dit delict waren overgeleverd aan de genade van de landsheer. Afgaande op de ambtmansrekeningen is het een uiterst zelden voorkomend delict²⁴¹.

²³⁴ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht van Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 215. "ende waer die wonde meer dan koerbar is, daeraf zoel wy hebben zes pont, ende die minsche zes pont, of hüs hebben wil"

²³⁵ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p. 226 "Ende ho seer een mensche ghewont wort, sonder leemt, daeraf soel wi hebben vijf pont, ende niet meer", Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 468 (landrecht MenW 07-06-1533) "Item een koerbaer wondt, hüs lanck, vingernagels diep, vier pondt Ende alle weer der wonden meer dan een die geen lampte in en brochte, zo en zal die selve nyet meer gebroect hebben dan vier pondt"

²³⁶ Zie noot 215, 216, 217

²³⁷ Enkele schaarse voorbeelden *HA*, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f. 77r "Jan Lauwerss want hij enen man lam geslagen hadt geyffent 15 lb", *HA*, inv 560 (rek ambtman OB 21-08-1410 tot 13-07-1412) f 2v "Upten selven dach van Willem van Houkenraet, want hy Wyer Mommen lam sloech van enen ghescheide daeraff 16 gld"; *ibidem*, f 3r "Upten selven dach van Gherit van den Kirchove, want siin soen Evert den Beyer siin hant aff sloech van enen ghescheide daeraff 10 gld"; *HA*, inv 928 (rek ambtman BWenTW 1520) f 159r "Henrick Willemss, want hij enen man een oge uijt had gesteken, gecomponeert bij Willem Willemss 8 Phs gld 10 st brab"

²³⁸ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227

²³⁹ *HA*, inv 27, f 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385)

²⁴⁰ *HA*, inv 27, f 6r (landrecht NB 30-04-1439), *OA Nijm*, inv 3251 (landrecht OB 23-12-1445).

²⁴¹ *HA*, inv 525 (rek burggraaf 13-07-1415 tot 13-07-1416) f 2v, 'Gebuert van 3 knechten van lande van Kranenborch die die borchgreve betoech dat sij enen knecht van Utberden aengheveerdicht ende gehalden hadden buten den heer'

4.9. Huisvredebreuk

De landrechten spreken van *huystokingen*²⁴², *huustotinghe*²⁴³ De ambtmansrekeningen spreken bovendien van *deur oplopen* en *opstoten*²⁴⁴. Voor zover huisvredebreuk in de landrechten voorkomt, stellen deze dat de plegers daarvan de genade van de landsheer waren overgeleverd, maar uit de praktijk van de rekeningen blijkt dat de daders werden beboet of composeerden, waarbij soms ook de betrokkenheid van dedingslieden wordt vermeld.

4.10. Vermogensdelicten

Hij die diefstal heeft gepleegd, is overgeleverd aan de genade van de hertog zo stellen verschillende landrechten. Deze landrechten spreken van diefstal zonder meer; een onderscheid tussen ernstige en minder ernstige vormen van diefstal naar gelang de waarde van het gestolen goed wordt hier niet gemaakt²⁴⁵. Toch moet de ambtman in de praktijk wel degelijk gewerkt hebben met een dergelijk systeem, omdat uit de ambtmansrekeningen blijkt dat er een grote verscheidenheid in strafmaat bestond, lopend van een eenvoudige boete of compositie tot en met de doodstraf. De strafmaat werd verhoogd wegens het op heterdaad betrappen of recidivisme²⁴⁶. Het is de vraag of de ambtman in alle gevallen ruggespraak met de hertog heeft gehouden, zoals door de landrechten wordt voorgeschreven. Het lijkt niet al te gewaagd om te veronderstellen dat de ambtman kleine diefstallen naar eigen bevinden afhandelde, dat wil zeggen het gerecht een vonnis liet

²⁴² *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227

²⁴³ *HA*, inv 27, f 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385)

²⁴⁴ *HA*, inv 614 (rek ambtman BWenTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f 2v "Van Lusbet Seelkerts dochter van huysstotinghe dien sy soude ghedaen hebben in Ghoeskin Stuevendochter huys, daer men se niet mede betughen en conde", *HA*, inv 675 (rek ambtman MenW 1399) f 93v "Tot Droemel van Uyden den Wijssen die die heer beteech dat hij huystotinge ghedaen soude hebben van yffeninghen daeraff 58 gld", *HA*, inv 592 (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 3v "Die amptman teech Jacob Rutgherszoen ende Jan Sperkenszoen aen dat sij bij nacht op eens mans doer ghelopen soudon hebben, dair sij af ghaven in afsceidingen 2 1/2 Arnhemsche gulden", *HA*, inv 620 (rek. ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f 2r Van Lubken van Herwarden, want hi eens mans huys gebroken had tot Herwarden, daer afgecoft omme 24 nye gulden ende die dedinxlude als Ywen die Groet mit sinen gesellen te gelage 2 gulden

²⁴⁵ *Nijhoff*, I, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227 "duyften", *HA*, inv 27, f 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385) "dieft", Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 450 (landrecht MenW 31-05-1410) "diefften", *OA Zaltb*, inv 1142, f 126r (landrecht BWenTW 23-02-1538) "dyeverye" Vgl voor het onderscheid in grote en kleine diefstal *His, Strafrecht*, II, p 178-182, Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p 120-121

²⁴⁶ *His, Strafrecht*, II, p 183-189, 200-201, Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, p 121-123

vellen dan wel met de dief composeerde. Het is althans niet gebleken dat de ambtmannen voor al dit soort gevallen ruggespraak met de hertog hielden. Een nadere omschrijving van de omstandigheden waaronder de diefstallen plaatsvonden, ontbreekt meestal in de rekeningen. Meestal beperken deze zich tot het noemen van de gestolen goederen. Onder de gestolen waren vinden we graanprodukten en fruit (weit, gerst, vlas, druiven), vee, kledingstukken en gebruiksvoorwerpen.

Diefstal zal in het algemeen ter kennis van de ambtman zijn gekomen doordat de bestolene aangifte deed, maar het kwam ook voor dat de ambtman tot vervolging overging en de bestolene geen klacht indiende²⁴⁷. Meende deze laatste zijn gestolen goederen gelocaliseerd te hebben, dan kon hij deze slechts terugvorderen door tussenkomst van de ambtman. Soms ontving de ambtman daarvoor geld²⁴⁸. Het buitengerechtelijk, eigenmachtig, terugnemen van gestolen goederen was uiteraard verboden²⁴⁹. Volgens de literatuur bestond er wel een toegelaten methode om gestolen goederen terug te nemen. Voor goed dat gestolen was of op andere wijze uit handen van de eigenaar was geraakt, en dat hij ergens bij iemand had teruggevonden, kon de eigenaar namelijk de zogenaamde *aanvang* instellen. Hij legde dan formeel de hand op de zaak bij de degene bij wie hij deze had aangetroffen. Deze procedure was de inleiding tot een proces waarin over de eigendom van de zaak werd beslist. Als de eiser in het ongelijk werd gesteld, was er sprake van een *onrechte aanvang* en moest hij daarom aan de landsheer een boete betalen. Aldus de literatuur over de begrippen *aanvang* en *onrechte aanvang*²⁵⁰. De (onrechte) *aanvang* wordt niet genoemd in de landrechten van het kwartier van Nijmegen. In de ambtmansrekeningen komen wel regelmatig boetes voor wegens *onrechte aanvang*; deze kunnen zowel op roerend²⁵¹ als onroerend goed²⁵² betrekking hebben. Ook het ple-

²⁴⁷ HA, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 1520) f. 160v.: "Gijsbert Rutgers. tot Haefften, want hij Malborch sijn fuyken hadt genomen, is gededingt ende gevet 6 Philipsgulden. Ende want Malborch die clacht niet en woldt doen, hij en hadt oeck 6 Philipsgulden, sus heeft hij oeck 6 Philipsgulden gehadt, valet in toto 12 Phs. gld.". His, *Strafrecht*, II, p. 191-192 vermeldt dat de richter recht kon hebben op een deel van het aan de eigenaar teruggegeven gestolen goed

²⁴⁸ HA, inv. 552 (rek. ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f. 1v: "Wert een knecht ter Nyerborch bracht, die een peert in den gesticht van Utrecht ghenomen hadde, daer hij om onthoeft wert, van den man des dat peert was in enen ghesceyde daer 4 gulden".

²⁴⁹ Vgl. noot 42.

²⁵⁰ De Blécourt/Fischer, *Kort Begrip*, p. 137-143, met name p. 139.

²⁵¹ HA, inv. 518 (rek. burggraaf 07-05-1408 tot 29-04-1409) f. 1r: "Gebuert van Belen Kolen woenastich tot Nymegen die die heer beteet dat sijen onrechten aenvangk gedaen had van enen pont wollen, daeraff van yffeninge 15 gulden ende dairaff ginck enen gulden te gelage diegheen diet dedingden, soe blijft mynen heer dairaff 14 gld. Item gebuert van comen Jans soen van Lewen die enen onrechten aenvangk gedaen had yn Reynkens tessche van der Wuerdt als van 4 1/2 boddreger, dairaff geyffent bij her Jan van Wyenhorst haefmeister"; *ibidem*: "Gebuert van Jan Haselbossche dye enen onrechten aenvangk gedaen had als van enen runde die Jan Puls vurg. tot Nymegen dede hangen van den selven runde gebuert 3 gld. 6 gr. 3 brab."; HA, inv. 675 (rek. ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 91v: "Van Lambert Bout tot Wamel van onrechten aenvanck van koelen die hy by nacht ghedaen hadde, daeraff 50 gld.".

²⁵² HA, Buren, inv. 2.20 (rek. ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342): "In Angren ende tut Darenborgh

gen van bepaalde gevallen van bedrog wordt als onrechte aanvang betiteld²⁵³. Het begrip onrechte aanvang heeft in het kwartier van Nijmegen blijkens de voorbeelden uit de ambtmansrekeningen niet uitsluitend de bovengenoemde aan de literatuur ontleende betekenis van een afgewezen opvordering van vermeend eigendom gehad. Hier vallen onder dit begrip ook allerlei vermogensdelicten die niet zonder meer als diefstal betiteld kunnen worden, omdat er een of meer kenmerken van diefstal aan ontbreken. De rekeningposten geven ten aanzien van de onrechte aanvang in het algemeen te weinig informatie om steeds deze aan de diefstal verwante vormen van vermogensdelicten te kunnen onderscheiden van de afgewezen opvordering van vermeend eigendom²⁵⁴.

De heimelijke aardhaling van andermans erf wordt als afzonderlijke vorm van diefstal vermeld in het landrecht voor de Betuwe uit 1327²⁵⁵. Het ontvreemden van aarde van andermans erf zal nog wel eens zijn voorgekomen om het eigen erf tegen wateroverlast te kunnen ophogen of om een dijkvak te verstevigen.

Valsheid in geschrifte en andere vormen van bedrog komen weinig voor. Oplichters werkten met vervalste oorkonden²⁵⁶; tappers schonken hun klanten te weinig bier²⁵⁷ en handelaren probeerden met valse gewichten de zaak op te lichten²⁵⁸. De reden voor het zeldzaam voorkomen van dit

Brune Tipkenssoon van onrechten aenvanghe van lande 24 lb ", HA, inv. 635 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1423 tot 13-07-1424) f. 3v "Jan van den Stege, want hij enen onrechten anvanck gedaen hadde aen een hofstat tot Horwijnen, geiffent 3 vlaemsche gld 3 d ", HA, inv. 644 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1460 tot 13-07-1461) f. 15v "Porter Alaertssoin tot Driel van enen onrechten aenvanck an Jans lant van Hoesden 3 lb ", HA, inv. 807 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 12v "Van Korstken die Cuyper tot Hier den welken die scout aengesproken heeft omdat hy een huys besit tegen wille ende consent van denghenen diet toebehoort om welker redenen wille hy gewesen was in eenen onrechten aenvanck dat is 3 £."

253 HA, inv. 807 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1473 tot 13-07-1475) f. 5v "Van Mychiel den Meyer omdat hy myt valschen gewicht gheweghen heeft dwelck vele te cleyne was ghelyck die wairdeers dat bevonden hebben, daerom dat hem die amptman voir trecht aengesproken heeft van live ende van guede ende myt schepenen vonnisse ghewesen is in enen onrechten aenvanck, dairane hy heeft ghebroect 3 £ "

254 Het is echter opvallend dat soms een afgewezen opvordering van eigendom niet als onrechte aanvang wordt betiteld. Vgl. HA, inv. 805 (rek. ambtman MenW 22-04-1474 tot 12-07-1475) f. 5r "Van Jan Tegnagele van Oey die gedinght hadde tot Drueten tegen Henrick van Drueten Willemsz. om een mene die zij alle beyde wouden seggen dat hen toebehoorde, daer die voirs Jan Tegnagel in den ongelijken bevonden waert ende daerom gecomponeert tegen mijnen genedigen heer om 15 Riynsch gulden te betalen half tsint Petersdage ad Vincula ende half Martini dewelke termijnen bynnen desen rekening niet en comen, also hier niet "

255 Nijhoff, I, nr. 219 (landrecht Bet. 11-12-1327) p. 228 "Voert wye den anderen sijn lant onteert, dat men ter waarheyt vint, daerof soel wi hebben vier pont der vorgenoemder munten, ende niet meer "

256 HA, inv. 613 (rek. ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f. 4r. "Alardt Alardsz. ommadat he in enen richtersbrieff eyn wordit vermaict hadde, componiert ende gegeven pro parte domini 5 1/2 R gld ", HA, inv. 806 (rek. ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f. 53r. "Ontfangen van Roloff Smerken tot Heruwen die eyne bryeff besiegelt hadt die alt was derthyen off veirthyen jar ind dat gerycht dairaver geslyeten waert, van denselven geboert ind ontfangen "

257 HA, inv. 576 (rek. ambtman OB 13-07-1450 tot 13-07-1451) f. 19r Aernt van Bredeler was berucht van quader biernaten, die hi gegeven sold hebn, dairaff ontfangen in afscheydingen 48 klin "

258 HA, inv. 644 (rek. ambtman BWenTW 13-07-1460 tot 13-07-1461) f. 16v "Een vrouwe van

soort delicten is niet duidelijk.

4.11. Zaaksbeschadiging

Opzettelijke beschadiging van andermans zaken wordt weinig in de ambtmansrekeningen vermeld. Voor zover dit delict daarin voorkomt, betreft het voornamelijk beschadiging van agrarische objecten, zoals te verwachten valt in een agrarische samenleving. Dieren worden mishandeld, al dan niet met blijvende gevolgen²⁵⁹. Soms worden de dieren zo hard geslagen dat de dood erop volgt, maar het wurgen van ganzen kan slechts het doden tot doel hebben gehad²⁶⁰. Een andere vorm van opzettelijke zaaksbeschadiging is het vernielen van te velde staande gewassen door het vee erin te jagen; hier is geen sprake meer van per ongeluk uitgebroken vee, maar van het vernielen en plunderen van andermans akker²⁶¹. In het beeld van de agrarische samenleving past ook het vernielen van de vangnetten van een vogelaar²⁶².

Het ongeoorloofd omhakken of snoeien van andermans bomen en struiken is een daad waarvan niet duidelijk is of het alleen zaaksbeschadiging of ook diefstal is. De motieven van de daders worden niet gegeven in de rekeningen, zodat het moeilijk is om hierover een oordeel te vellen. De hier gegeven voorbeelden van het omhakken van een notboom, het snijden van riet en het knotten van wilgen zouden daarom wellicht met evenveel recht in het voorgaande onder de voorbeelden van diefstal geplaatst kunnen worden²⁶³.

Nymmegen had gewoghen mit enen ghewicht dat te licht was, gebetert mit 7 st "

259 *IIA*, Buren, inv. 2 20 (rek. ambtman OB 15-03-1341 tot in 1342). "Diddenc Werze want hi een runt worp dat lamchte", *IIA*, inv. 608 (rek. ambtman NB 13-07-1440 tot 13-07-1441) f. 2v "Ontfangen in acffscheidungen tot mijns genedighe heren behoef van enen knecht tot Zoelen, omdat hij eens anders mans merij onredelijk geslaegen had myt enen holt 1 1/2 R. gld."

260 *IIA*, inv. 540 (rek. burggraaf 13-07-1440 tot 13-07-1441) f. 2v "Geboirt van Arnt van Flekeren went hi berochticht was, dat hi sijne naburen ganse gheworcht solde hebben heymelick, van gescheide dairaff 5 R. gld.", *IIA*, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 1520) f. 159r "Dierik Qucekell, want hij enen man een perdt aff doot hadt geslagen, gescheiden bij den scepenen van Tuijl 5 lb "

261 *IIA*, inv. 583 (rek. ambtman OB 13-07-1470 tot 13-07-1471) f. 3v "Vrederick van den Woerde omdat hij sijn peerde in der naebuere koern gehuedt hadde, gescheiden mit 4 lb "

262 *IIA*, inv. 928 (rek. ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f. 80v "Noch twe ander luyden, want sij die vogelaers netten ende lijnden ontwe gesneden hadden, geyffent tsamen 4 Phs. gld "

263 *IIA*, inv. 560 (rek. ambtman OB 21-08-1410 tot 13-07-1412) f. 3v "Van Willem den Sniker, want Angnese van Ost gheclaget heeft dat hy hoeren noetboom ghehouwen heeft buten hoeren gheheit, van enen ghescheide dairaff 3 lb ", *IIA*, inv. 608 (rek. ambtman NB 13-07-1440 tot 13-07-1441) f. 2v "Tot Zoelen weren twee lude aengesproken, gheheiten Hermen Hermensz. ende Gent Hermensz., als dat sij in der Linggen onrech lies gesneden solden hebben en dat sij onrechte willigen gheknout solden hebben", *IIA*, inv. 620 (rek. ambtman BWenTW 15-06-1400 tot 15-06-1401) f. 2r "Van Loyken want hi Otten van Malsen sijn willigen afgehouden had, daer die richter hem opter daet betratt ende vinge, daer afgcoft omme 25 nye gulden" *Hs. Strafrecht*, II, p. 243-247 vermeldt dat

4 12. Brandstichting

De landrechten spreken van *domorum incendium*²⁶⁴, *moertbrant*²⁶⁵, *brant*²⁶⁶ en *bernen*²⁶⁷ als delicten waardoor de dader aan de genade van de hertog is overgeleverd. Moordbrand werd als zijnde heimelijke en/of nachtelijke brandstichting als de ernstigste vorm van brandstichting beschouwd²⁶⁸, maar noch in de landrechten, noch in de ambtmansrekeningen valt een onderscheid vast te stellen tussen moordbrand enerzijds en de overige termen voor brandstichting anderzijds²⁶⁹. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen het in brand steken van andermans huis of het eigen huis. De voor de hand liggende reden voor dit laatste is het brandgevaar voor de aangrenzende panden²⁷⁰

4 13. Misdaden tegen de sexualiteit, huwelijk en gezin

Misdaden tegen de sexuele moraal en de huwelijksmoraal behoorden tot de competentie van de kerkelijke rechtbanken²⁷¹. Zowel in de landrech-

het rappen van hout soms als diefstal werd beschouwd

²⁶⁴ *Nijhoff*, I, nr 167 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316) p 166

²⁶⁵ *Nijhoff*, I, nr 215 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 08-12-1327) p 216, *ibidem*, nr 219 (landrecht Bet 11-12-1327) p 227, Van Heiningen, *Maas en Waal*, p 468 (landrecht MenW 07-06-1533)

²⁶⁶ *HA*, inv 27, f 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385)

²⁶⁷ *HA*, inv 27, f 6r (landrecht NB 30-04-1439) Weert oick sake dat iemant weer die in onsen voirss lande van Nederbetue enige onse ondersaten dreichden te roven, te barnen off te bernen vangen boven onsen lantrechten', gelijkkluidende bewoordingen in *OA Nijm*, inv 3251, (landrecht OB 23-12-1445)

²⁶⁸ *HRG*, 1v Brandstiftung en Mordbrand

²⁶⁹ *HA*, inv 615 (rek ambtman BWenTW 12-03-1366 tot 11-03-1367) f 3r-v "Van Paepken Papen soen van Vuerne van moertbrande aen Heynrics berch van hoey daer men hem niet af betughen en conde, gheeffent op 9 mottoen maken 15 lb 12 s", *HA*, inv 613 (rek ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 6v Steven Ude soen tot Mauderic moertbernden syn alden moeder ende twee ander huysse, so was hem Roloff Jan Ottensz wyff in enen brief 10 alden schilden schuldich, so ick dan den brief niet krygen en konde, so scheide se ende gaf mij 6 1/2 gulden", *HA*, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 4v Van Gerijt van den Kerchof, want hij enen brant in groter dronckenscappe werpe op Ricout Gelenhouwers hues, van enen gesceide daeraf 6 lb, *HA*, inv 928 (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 75v "Henrick die hautsnider want hij een huis ontsteken hadt doer versummenis van een lanterne, geyffet bij Jan Rinck, Lambert die Vaell ende Drick Helmichsz, facit 2 1/2 Phs gld

²⁷⁰ *HA*, inv 543 (rek burggraaf 13-07-1470 tot 13-07-1471) f 1v 'Ontfangen van enen geheyten Willem van Dauss die synen wyve to lede in dronckenscappen sijns selfs huys aenstack ind dat wardt geleest dat dat huys onverbrant bleeff ind oick ghenen vorderen schaede aff en quam, dat gebetert mit 5 alde schilde Zie ook het citaat uit *HA*, inv 803 in noot 111

ten als in de ambtmansrekeningen is daarom zeer weinig te vinden over dit soort delicten. Waarom ze toch af en toe in de ambtmansrekeningen verschijnen is niet duidelijk. De bijna volledige afwezigheid van zedendelicten in de ambtmansrekeningen laat duidelijk de beperkte mogelijkheden van deze rekeningen zien, als het erom gaat om een kwantitatief beeld van de criminaliteit te schetsen.

De Gelderse landsheer rekende één sexueel delict nadrukkelijk wel tot zijn competentie, namelijk verkrachting, zoals blijkt uit het landrecht voor de Betuwe uit 1327 en dat voor het Land van Maas en Waal uit 1533, maar ook uit de Nederbetuwse klaring uit 1385. Deze bronnen spreken van *vrouwenkrachters* en *noetmond*²⁷². Verkrachters waren volgens deze landrechten overgeleverd aan de genade van de hertog. Het delict komt evenwel nauwelijks voor in de ambtmansrekeningen, zodat de conclusie moet zijn dat de Gelderse landsheer zich in genoemde landrechten ten aanzien van de verkrachting een ruimere competentie heeft toegemeten dan hij in de praktijk heeft kunnen waarmaken. Het is dan van de andere kant weer opmerkelijk dat wel de verkrachting maar niet de schaking in de genoemde landrechten wordt vermeld. Wel heeft de hertog samen met de standen van de kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Arnhem in 1441 een nadere regeling inzake schaking getroffen: de schaker zou lijf en goed verbeuren en de dochter die zich niet tegen de schaking verzette, zou haar vaderlijk en moederlijk erfdeel verliezen²⁷³. In twee opzichten werd hier tegen de Kerk stelling genomen: de bestraffing van de schaker werd aan de geestelijke rechtspraak onttrokken en de vrije partnerkeuze van de vrouw, die door de Kerk werd gerespecteerd, werd hier door het wereldlijk gezag bestraft met het verlies van erfrechten. Schakingen komen evenals verkrachtingen weinig in de ambtmansrekeningen voor. Een roemrucht geval was de schaking van een non uit het klooster te Wamel in 1464. De zaak is door de hertog behandeld blijkens een dossier dat daarvan nog bestaat²⁷⁴.

Andere seksuele delicten dan de verkrachting en schaking verschijnen ook slechts zeer sporadisch in de ambtmansrekeningen, maar zover bekend heeft de Gelderse landsheer hier in tegenstelling tot de verkrachting en schaking geen competentie geclaimd. Er staan in de rekeningen tamelijk onschuldige gevallen die men zou kunnen beschouwen als de delicten tegen de seksuele moraal, zoals personen die met geweld van hun kleding worden beroofd, maar bij enkele gevallen is het overigens de vraag of schending van de eerbaarheid hier de doorslaggevende grond voor de veroordeling was²⁷⁵.

²⁷¹ Vgl. § 41

²⁷² Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 468 (landrecht MenW 07-06-1533), HA, inv. 27, f. 2v (klaring te Zoelen 01-06-1385)

²⁷³ Nijhoff, IV, nr. 198 (31-05-1441) p. 181.

²⁷⁴ HA, Buren, inv. 43, gedeeltelijk uitgegeven in *Geweldadige ontvoering*, p. 27-35.

²⁷⁵ HA, inv. 521 (rek. burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f. 1v "Jan Puls gebuert van Echtken die die lichte vrouwen up helt, die die heer beteech dat sij gewalt gedaen hadde aen der meecht, een dye mit oire woinden, die sij oire cleder outgetaghen hadde ende ghenomen, dairaff van yffeninge 5 malder haveren", geweldpleging en roof van kleding lijken hier de voornaamste veroordelingsgronden, HA, inv. 616 (rek. ambtman BWeTW 09-04-1388 tot in 1389) f. 3v "Peter die Ghelumer

Voor zover prostitutie wordt vermeld, is het ook niet zozeer de prostitutie die tot een veroordeling heeft geleid. Ook hier lijkt de grond voor de veroordeling eerder ergens anders gezocht te moeten worden²⁷⁶. Zeer zeldzaam en relatief laat is een vermelding van incest²⁷⁷. Andere delicten in verband met sexualiteit worden in de ambtsmansrekeningen niet aangetroffen.

Huwelijkszaken die in de ambtsmansrekeningen voorkomen betreffen het breken van huwelijksbeloftes en bigamie²⁷⁸.

Het verwaarlozen van kinderen komt voor in de vorm van te vondeling leggen; voorbeelden hiervan zijn uiterst zeldzaam in de ambtsmansrekeningen²⁷⁹. Formeel had de landsheer de voogdij over vondelingen, maar hiervan blijkt niet veel in de praktijk. Het te vondeling leggen leidde waarschijnlijk zelden tot veroordelingen en de vondelingen zijn waarschijnlijk zo snel mogelijk aan een weesmoeder of een weesinrichting overgedragen.

omdat hi enen knecht sijn cleder uutghetoghen soude hebben voer sijn ghelach, des men hem niet overtughen en cost, van yffeninghen confecit 1 gld ", eigenrichting aan de debiteur?

276 Onduidelijk is de post in HA, inv 519 (rek burggraaf 14-08-1409 tot 13-07-1410) f 1r "Gebuert van Claes Janssoen den Hollander die die borchgreve beteech dat hij mit lichten vrouwen omme pleech the gaen, dairaff van yffeninghe 4 Riynsche gulden", omgang met prostituées of ambulant souteneur-schap?, HA, inv 520 (rek burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f 1v "Gebuert van Aechtken, die die lichte vrouwen uphelt, die die borchgreeff beteech dat sij gheveerde dreeff des men nyet gewoonlic en is, dairaff van yffeninge 8 malder haveren", een geval van branchevervaging?; HA, inv 521 (rek burggraaf 13-07-1411 tot 13-07-1412) f 1r 'Jan Puls gebuert van enen man van Wiert die sborghgreven knechten vonden bij nacht bij enen lichten vrouweken in oiren huysse, dairaff van yffeninghe 5 gld ", blijkbaar is het overnachten de veroordelingsgrond

277 HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 12-06-1519 tot 15-11-1520) f 114r "Ontfangen een meri met enen vollen van Goessen Goessensz ende sijne suster, want sij een kint met malcanderen verworven hadden'

278 HA, inv 592, (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 2v "Ricout van Maren had verpeent aen sheren hant hilic te doen, des hij niet en dede, dairaf ghebuert in afsceidingen 4 1/2 Arnheimsche gulden", in dit geval is het wellicht eerder de verbeurde boete die dit geval in de ambtsmansrekeningen deed belanden dan de weigering om te huwen. Een later voorbeeld is de zaak van Johan Noeijen uit Maasbommel, die in 1535 speelde. Johan had een vrouw beloofd met haar te huwen, was zijn belofte niet nagekomen en leefde samen met een andere vrouw. De benadeelde vrouw had zich beklagd bij de hertog, die daarop een bevelbrief aan de ambtman van Maas en Waal zond om Johan te dwingen te huwen en zijn concubine te verlaten op straffe van confiscatie van zijn goederen, zie HA, inv 143B, nr 662 (04-04-1535). HA, inv 568 (rek ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f 3r "Ontfangen van enen vreemden manne omdat hem aengetegen wart dat hij twe wijff solde hebben getruwet, daeraff tot enen ghesceyde 3 gld ', HA, inv 928, (rek ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 75v. Jan Lauwen broeder, want hij twe wyven getrouwet hadt ende niet the geven en hadde. Soe heef hij daervoer gedaen penitencie gaende voer die processie ende drye dagen gearbeit"

279 Vgl. Fockema Andreae, *Kerkelijke rechtspraak*, p 203, Vanhemelryck, *De criminaliteit*, p 166. HA, inv 610 (rek. ambtman NB 13-07-1460 tot 04-10-1461) 2c foliering, f 9r "Alent van der Eem tot Marick van den amptman gescieden bij Jacob Ottenss van dat men seide dat sij tot Tiell in der kerken een kint gelacht had tot enen vondelinc ende dat daerom sterff, om 3 alde schulde'.

4.14. Tovenarij

De berechting van tovenarij behoorde oorspronkelijk tot het territoir van de geestelijke rechtspraak; de straffen waren mild. In de loop van de zestiende eeuw onttaardde in de Nederlanden de vervolging van de tovenarij door kerkelijke en wereldlijke overheden in de heksenwaan²⁸⁰. In de rekeningen van Gelderse ambtmannen verschijnen gevallen van tovenarij voor het eerst in het begin van de vijftiende eeuw, waarbij de bestraffing mild kan worden genoemd: boete of compositie²⁸¹. De zeldzame voorbeelden uit het kwartier van Nijmegen zijn te vinden in de rekening van de burggraaf. De vroegste gevallen werden nog met bescheiden geldbedragen afgedaan²⁸². Een geval van verbranding van een tovenaer wordt gemeld in de jaren 1469-1470²⁸³. Enkele gevallen van vervolging van tovenaressen zijn bekend uit de zestiende eeuw²⁸⁴. Het aantal gevallen van vervolging van tovenarij is alles bij elkaar genomen in de hier bestudeerde periode gering gebleven.

²⁸⁰ Van Kruysdijk, *Heksen in Gelderland*, p 48-52, Berents, *Werk van de vos*, p 30-31, Berents, *Misdaad*, p 119-120, Vanhemelryck, *De criminaliteit*, p 82-87.

²⁸¹ Zie de voorbeelden in Molhuysen, *Heksenprocessen Gelderland*, p 195.

²⁸² HA, inv 518 (rek burggraaf 07-05-1408 tot 29-04-1409) f 1v "Chebuert van enen lamen wive, heit Katerijn, woenaftich tot Nymegen buten der Borchpoorten, die die heer beteech mit toveren dat sij dairmede umginck, dairaff van yffeninge 10 gld", HA, inv 520 (rek burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f 1v "Gebuert van Dync Houtappell, woenaftich in Nederbossche bij Nymeghen, die die borchgreve beteech dat hij toverye gedaen had ende van vechten, dairaff te gescheide 22 gulden, dairaff 2 gulden te gelage doe men dat dedingden, soe blijft mijnen genedigen heer dairaff 20 gld "

²⁸³ HA, inv 542 (rek burggraaf 13-07-1469 tot 13-07-1470) f. 18v "Soe Sander van Loennen getovert hadt ende daerumb gebrant wardt, soe heb ick des selven Sanders guet tegen sijnen wijff gedeylt", dit geval is derhalve twee of drie jaar ouder dan het geval dat Molhuysen, *Heksenprocessen Gelderland*, p 196 vermeldt als ht oudste hem bekende voorbeeld in Gelre van een verbranding van een tovenaers te Almen bij Zutphen in 1472

²⁸⁴ HA, inv. 806 (rek ambtman OB 03-10-1517 tot 13-07-1522) f 55v vermeldt een geval van een niet bewezen beschuldiging van tovenarij, *ibidem*, f 72r vermeldt de terechtstelling van een tovenaers te Oosterhout in de Over-Betuwe, HA, inv 931 (rek ambtman BWenTW 06-09-1527 tot 31-12-1529) f 27v-28r vermeldt een geval van een tovenaers die stierf in de gevangenis te Zaltbommel. De twee laatste gevallen worden eveneens genoemd door Molhuysen, *Heksenprocessen Gelderland*, p 197. HA, inv. 806 (rek ambtman MenW 1542) f 112r vermeldt het geval van een vrouw die van tovenarij werd verdacht, negen tot tien weken in de gevangenis zat, tweemaal door de beul van Nijmegen werd "onderzocht", maar geen bekentenis aflegde en moest worden vrijgelaten.

MILITAIRE TAKEN

1. Inleiding

De militaire geschiedenis van het hertogdom Gelre moet nog geschreven worden. Weliswaar kan men in publicaties over de politieke geschiedenis het een en ander vinden over het verloop van allerlei militaire operaties, maar literatuur over de organisatie van het leger van de hertogen van Gelre is niet voorhanden. Ook voor de omringende gewesten ligt dit soort literatuur niet voor het opscheppen, al zijn er enkele gunstige uitzonderingen¹.

De Gelderse ambtman had militaire taken sinds een onbekend tijdstip. De bronnen die enig licht werpen op deze militaire taken zijn niet ouder dan het midden van de veertiende eeuw. Het is niet onwaarschijnlijk dat de militaire taken van de ambtman, net zoals de meeste hiervoor beschreven taken, net zo oud zijn als het ambtmanschap zelf. De oudste ambtsbrieven gewagen reeds van de militaire taken die de ambtman had te vervullen, zij het meestal in zeer algemeen gestelde bewoordingen. Wijd verbreid in de ambtsbrieven zijn de zeer algemeen gestelde formuleringen in de trant van het beschermen van het ambt, het beveiligen van de straten en wegen, het "beschudden van de palen" of van de "palinge". Met deze twee laatste uitdrukkingen wordt bedoeld dat de grenzen van het ambt en van het hertogdom bewaakt moeten worden. Soms ook wordt gesproken van de bescherming van de hertogelijke rechten en hoogheid, het beschermen van de onderdanen tegen geweld en onrecht, al dan niet in combinatie met het beschermen van de "palen"². Verder blijkt het bestaan van de militaire taken

¹ Fehr, *Das Waffenrecht*; Gosses, *Welgeborenen*, p. 48-70; Verbruggen, *Het leger*; Stolz, *Wehrverfassung*; Jansen/Hoppenbrouwers, *Heervaat*; Willoweit, *Die Entwicklung*, p. 120-121.

van de ambtman uit bepalingen in de ambtsbrieven die handelen over de vergoeding van gemaakte onkosten of geleden schade in gevallen waarin de ambtman ten strijde was getrokken, en uit bepalingen die handelen over het in hoofdstuk II reeds besproken hoofddeerschap van de hertog ten opzichte van de ambtman in geval van een nederlaag of gevangenschap³.

2. Legerorganisatie

2.1 Algemeen

De strijdkrachten van de hertog, in casu die van de ambtman, konden bestaan uit manschappen van verschillende herkomst: hetzij hertogelijke leenmannen, hetzij ambtsingezetenen, hetzij huurlingen. Over de betekenis van de leenmannen voor de hertogelijke strijdkrachten is vrijwel niets bekend. Vast staat eigenlijk alleen maar dat zij met de hertog meestreden. Waarschijnlijk werden zij aanvankelijk rechtstreeks door de hertog opgeroepen. De heren van de hoge heerlijkheden brachten waarschijnlijk eigen contingenten mee, wanneer zij samen met de hertog ten strijde trokken⁴. Ten tijde van Karel de Stoute lijkt het erop dat de leenmannen meer dan voorheen als aparte groepen worden opgeroepen, maar dit kan een vertekening van de werkelijkheid zijn, omdat uit die tijd in vergelijking met de voorafgaande periode nogal wat mobilisatiebrieven voor leenmannen bewaard zijn gebleven. Deze mobilisatieoproepen waren gericht aan de ambtmannen in het algemeen of aan individuele ambtmannen. Uit de literatuur is bekend dat de leenmannen in de Bourgondische legers tot 1475 zelfstandige contingenten vormden⁵. Het kan evenwel niet worden uitgesloten

² B 28, p. 191 (ambtsbrief MenW 27-09-1390) "Ende wert sake, dat her Willem vurscreven ons erghent the dienst rede mit enighen luden die he mit hem vurden, off dat wy onse erven ende nacomelingen hoen bevelen gewapende lude yn synen ampt the halden, als onse lande ende dat ampt vurscreven te hueden ende the beschirmen", HA, inv. 9, f. 19r (ambtsbrief burggraaf 21-03-1478) "die hoige heerlicheit ende rechten to verdedingen ende to verantwoorden, onse geleyde to halden, die paelen sijns ampts ende die straten to beschudden ende veylich to halden na synen macht", HA, inv. 14, f. 21v (ambtsbrief BWenTW 17-01-1504) "om 't vurs. ampt van onsen wegen getrouwentlick to bedienen ind bewaeren, onse broicken ind opkomlingen nae alle synre macht uyt to vorderen, onse palinger ind straten to beschudden, onse geleyde to halden ind stercken, onse ondersaten to beschermen vur gewalt ind onrecht"

³ Zie hoofdstuk II, § 6

⁴ Aldus volgens het Kleefs-Gelderse verbond uit 1359 in *Nijhoff*, II, nr. 89, p. 127-129 (25-01-1359)

⁵ HA, Buren, aanw. 1955-1-8 (14-05-1474), uitgegeven in *KHG* 10 (1854) p. 326-327 bevelbrief van de stadhouder-generaal van Gelre gericht aan alle ambtlieden om de leenmannen die aan een eerdere oproep niet hadden voldaan op te roepen teneinde op straffe van verlies van lijf en goed op te komen om zich onder leiding van een kapitein naar het Keulse te begeven, HA, inv. 141 (03-06-1474). bevelbrief van de stadhouder aan de ambtman van de Over-Betuwe om de leenmannen van het ambt te mobiliseren, HA, Buren, aanw. 1955-1-8 (02-10-1474) uitgegeven in *KHG* 10 (1854) p. 330-331 idem aan de ambtman van de Over-Betuwe om de leenmannen op te roepen naar Neuss te trekken, HA, Buren, inv. 88, nr. 36 (12-05-1475) idem mobilisatie leenmannen en achterleenmannen

dat onder de Gelderse hertogen de leenmannen niet als aparte groep zijn opgetreden, maar zich hebben aangesloten bij de door de ambtman aangevoerde ambtsingezetenen. De laatstgenoemde groep combattanten wordt in de bronnen aangeduid als de *klokkeslag*, welke term hierna ook steeds zal worden gebruikt om deze groep aan te duiden. Voor de derde groep combatanten, de huurlingen, kennen de bronnen geen uniforme aanduiding, om welke reden hierna steeds de moderne term *huurlingen* zal worden gebruikt voor deze groep. De leenmannen worden hier verder als groep buiten beschouwing gelaten, omdat zij niet duidelijk als aparte groep naar buiten treden. Wenden wij ons daarom thans tot de twee resterende en wel duidelijk te onderscheiden groepen waarmee de ambtman ten strijde trok: de klokkeslag en de huurlingen.

2.2 Klokkeslag

Op de ingezetenen rustte vanouds de plicht om het land te verdedigen en zonodig met de landsheer naar elders ten strijde te trekken. Deze dienstplicht maakte deel uit van de algemene landweerplicht waaraan de ingezetenen waren onderworpen⁶.

Evenals op het gebied van de fiscaliteit, waarover hierboven reeds is gesproken⁷, was ook op het gebied van de dienstplicht en de landsverdediging het kerspel de kleinste organisatorische eenheid. Hoogstwaarschijnlijk werden de te leveren hoeveelheden manschappen per ambt vastgesteld. Een voorbeeld daarvan is althans de lijst van hoeveelheden ruiters die opgenomen is in de tekst van Gelderse-Kleefse verbond uit 1359, en die voor de afzonderlijke ambtmannen aangeeft hoeveel ruiters zij op de been moesten brengen⁸. Deze lijst is uniek omdat latere voorbeelden niet bekend zijn. Het moet een onbeantwoorde vraag blijven hoe lang deze verdeelsleutel uit 1359 is gehandhaafd. Binnen de ambten was het de taak van de buurmeesters of van "goede mannen" om in de kerspelen van alle volwassen mannelijke ingezetenen na te gaan of zij als weerplichtig konden worden aangemerkt⁹. Criterium daarbij was niet alleen de fysieke gesteldheid,

te voet en te paard, *ibidem*, nr 48 (20-05-1475) idem om alle leenmannen zich te Arnhem te laten verzamelen, *ibidem*, nr 30 (21-04-1476) idem voor aanmonstering te Opheusden. Zie over het leger van Karel de Stoute Brusten, *L'armée bourguignonne*, zie aldaar p 454-456 over het belang van de leenmannen voor dit leger, Jansen/Hoppenbrouwers, *Heervaart*, p 3-5 vermelden de deelname van leenmannen aan krijgstochten

⁶ Zie hoofdstuk III, § 1

⁷ Zie hoofdstuk III, § 11.

⁸ *Nijhoff*, II, nr 89, p 127-129 (25-01-1359)

⁹ *HA*, inv 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f 95r "Des neesten dinxdaghes na Dominicam Jubilate ontboet mijne lieve ghenedighe heer Johan van den Have by hoem te comen tot Nymeghen mit twee gueden mannen uyt sinen ampt umme te raemen die settinghe van den ghenen die peerde ende harnasghe halden soudén, tusghen Maesse ende Waelle", *HA*, inv 585 (rek ambtman

maar ook de financiële mogelijkheden om een wapenuitrusting, harnas of paard er op na te kunnen houden¹⁰. Naar gelang iemands financiële draagkracht werd hij ingedeeld bij de voetknechten, dan wel bij degenen die te paard ten strijde moesten trekken. Een ieder die aldus door de buurmeesters was ingedeeld, was verplicht zijn wapenuitrusting al dan niet met een paard steeds voor een mobilisatie in gereedheid te houden. Teneinde te controleren of al deze wapenuitrustingen inderdaad aanwezig waren en in goede staat van onderhoud verkeerden, werd van tijd tot tijd een zogenaamde *heerschouw* of *wapenschouw(inge)* gehouden. Hoewel deze schouwen idealiter met een zekere frequentie, zij het op onregelmatige tijden, zouden moeten worden gehouden, was de praktijk natuurlijk anders. De ambtmansrekeningen, de voornaamste bron voor de bestudering van deze wapenschouwen, doen althans niet vermoeden dat deze bij voorbeeld minstens eenmaal per jaar plaatsvonden. Ze verschijnen vooral in de rekeningen in die jaren waarin de ambtman met de weerplichtige ambtsingezetenen in het geweer moest komen. Degenen die hun wapenuitrusting niet in orde hadden, werden beboet. Het zijn deze tijdens wapenschouwen opgelegde boeten die we in de ambtmansrekeningen terugvinden. Wie belast was met het controleren van de wapenuitrustingen, wordt uit de rekeningen niet duidelijk. Het kunnen de buurmeesters, de panders, de ambtman of combinaties van deze functionarissen zijn geweest. Eigenlijk staat alleen maar vast dat de boetes door de ambtman werden ontvangen. De algemene benaming die in de ambtmansrekeningen voor deze schouwen wordt gebruikt is *heerschouw* of *wapenschouwinge*¹¹. Soms wordt gespecificeerd welk onderdeel van de uitrusting niet in orde werd bevonden: er is met name sprake van paard¹², pantser of harnas¹³.

NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f 2v "Want Deeuken Loef gheen peert en hielt gelijc hem die buermeyster geset hadden, daer hi voir ghepeint waert in afsceidingen behalven een gelacch dat dairaf ghinc, waert minen ghenedigen here toegheseecht 8 gld ' en *ibidem*, f 3r "Want die smit van Wely gheen peert en hielt gelijc hem die buermeyster daarop geset hadden, waert gesceiden bij heren Dirc van Lyenden ende Sander van Wely" Vgl ook Fehr, *Das Waffenrecht*, p 51, 69, 95-96, Stolz, *Wehrverfassung*, p 42-47, Jansen/Hoppenbrouwers, *Heervoort*, p 7

10 HA, inv 585 (rek ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f 2v "Want Johan Hubertssoen sijn peert opter scouwen niet en had ende hem des afnam met sinen eede dat hi daer niet toe gheguet en were, in afsceidingen 1 kroen"

11 HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 4v "Van Wijnken, want hem sine wapenscouwe van mijns lieven ghenedigen heren wegen gebaden was, die hij nyet en hyelt noch en dede, als hem gebaden was, van enen gescheyde daeraf 2 lb", HA, inv 614 (rek ambtman BW enTW 13-03-1365 tot 12-03-1366) f 7v "Opghebuert van der wapenscouwynghe in Boemelreweert ende tot Herwaerden", HA, inv 572 (rek ambtman OB 13-07-1439 tot 13-07-1440) f 1v "Tot Arde Willem thon Muyshaell, want hij sijn heerschouwe nyet gehalden en hadde, dairaff tot enen gescheide 4 lb 7 1/2 b", HA, inv 675 (rek ambtman OB 31-03-1397 tot 31-12-1397) f 107r "Up sunte Lambertsdach van Wouter Coenraetssoen, want hy sijn heerschouwinge niet gedaen en hadde als oen gebaden was van mijns lieven ghenedigen heren wegen van enen gescheide daeraff 4 gld ' Zie ook Fehr, *Das Waffenrecht*, p 56-58, 100, Stolz, *Wehrverfassung*, p 53, Jansen/Hoppenbrouwers, *Heervoort*, p 10-11

12 Voor de paarden zie noot 8 en 9

13 HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 9v "Van Mostert, want hij ghene haernassche en had, mynen lieven, genedigen here mede te dyenen, als oen gebaden was 4 lb ", HA,

De mobilisatie van de weerplichtige kerspellieden geschiedde door het luiden van de klok van de dorpskerk¹⁴. Het luiden van de klok werd *klokkeslag* genoemd en geleidelijk heeft dit woord de betekenis gekregen van de door de ambtman aangevoerde groep ambtsingezetenen die door de klokkeslag waren gemobiliseerd¹⁵. Hierna wordt onder "klokkeslag" steeds deze groep ambtsingezetenen verstaan, tenzij anders is aangegeven.

De mobilisatie van de klokkeslag kon geschieden op initiatief van de ambtman, of deze kreeg daartoe bevel van hogerhand. In het eerste geval betrof het meestal operaties binnen het ambt en in het tweede geval kon het ook betekenen dat de klokkeslag naar elders moest trekken¹⁶. Het behoeft geen verbazing dat de klokkeslag niet altijd even massaal en snel aan de mobilisatie-oproep gehoor gaf als naar de mening van de ambtman wenselijk was. De krijgsdienst zal door velen ervaren zijn als een hoogst ongewenste en risicovolle onderbreking van de dagelijkse werkzaamheden. Dat de ravitaillering onderweg voor rekening van de hertog kwam, kan daarbij slechts een schrale troost zijn geweest. De ambtmansrekeningen laten zien dat regelmatig individuen en soms hele dorpen de klokkeslag niet gevolgd waren. Men spreekt in dit verband meestal van "verzetten" of "niet gevolgd" klokkeslag, maar ook andere omschrijvingen kwamen voor. De

inv 675 (rek ambtman OB 31-03-1397 tot 31-12-1397) f 109r "Upten selven dach van Henric Valert, want hy geen panser en hadde mynen ghenedigen here mede te dyenen als oen gebaden was, van enen gescheide daeraff 4 gld , RAG, RA-OB, inv 237, p 17 (09-06-1435) "Item des donredaigs voir sunte Odulphusdach soe heeft Aryaen van Hyen verpeent aen des amptmans hant dat hij syn peerdt verbeeteren sall bynnen xiiii dagen also veer als mijn joncker van Homoet hjer en bynnen aen den voirs peerdt ghenoecht bij eenre penen van 10 alde scilden Gherichtslude Willem Honyck die Jonge ende Pauwels Andelij anno XXXV, dair mijn joncker noch niet aen ghenoecht, noch ghenoecht en heeft aen den voirs peerde", HA, inv. 570 (rek ambtman OB 13-07-1435 tot 13-07-1438) f 3r 'Van Johan Sansomey, omdat hij syn panser nyet en hadde tot heren behoff als hij verpeent hadde, daeraff geburt 6 gulden".

- 14 HA, inv 528 (rek burggraaf 18-09-1421 tot 26-04-1422) f. 4r "Tot dien selven mail 1 knecht gesant in der nacht all mijn ampt doir die clocken te slaen ende my te volgen" en f 5r "Op die selve tijt baden gesant all mijn ampt doir ende die clocken te slaen my te volgen te voit ende te peerde also my die reyntmeister geschreven had"
- 15 HA, inv 915 (rek ambtman MenW 13-07-1493 tot 13-07-1494) f 23r "Die banerheren, deputerde ende raitzfrunde der hoiffstede ende cleyn steden slantz van Gelre schreven my to Tyell te komen mytten ganssen clockegeslach myns amptz etc "
- 16 Enkele voorbeelden van bevelbrieven HA, inv 143A, nr 184 (29-03-1524) aan de ambtman van Maas en Waal om onmiddellijk 200 gewapende mannen uit zijn ambt ter beschikking te stellen aan de ritmeester Maarten van Rossem om 2 à 3 dagen te dienen, HA, inv 152 (05-08-1527) aan de ambtman van Neder-Betuwe om onmiddellijk tot mobilisatie over te gaan en onverwijd naar Wageningen te trekken, HA, inv 153 (13-06-1528) gelijkluidende bevelbrieven aan de ambtmannen van Neder-Betuwe en van Bommeler- en Tielerwaarden om terstond met de weerplichtige ambtsingezetenen bijeen te komen te Tiel om vandaaruit gezamenlijk naar Wageningen te trekken, RAG, huis Waardenburg, inv. 14 (06-02-1493) hertog bericht de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden dat hij ambtman van de Neder-Betuwe heeft bevolen om zich met de klokkeslag bij geadresseerde te vervoege, Nijhoff, VI, nr 1122 (24-07-1522) bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om met 100 man voetvolk uit het ambt naar Apeldoorn te gaan en ruiters naar Hattem te sturen, Nijhoff, VI, nr 1128 (17-08-1522) aan idem om met de klokkeslag naar Arnhem te komen.

overtreders betaalden daarvoor aan de ambtman een geldbedrag, dat veeleer een afkoopsom was dan een boete¹⁷. De term *klokkeslaggeld* komt in dit verband ook wel voor¹⁸. Het niet volgen van de klokkeslag kwam in sommige jaren massaal voor, zoals blijkt uit hele reeksen dorpen die in de rekeningen worden opgesomd¹⁹. Ten tijde van hertog Karel van Gelre zien we dat ambtmannen zich bij de hertog beklagen over de onwil van de ambtsingezetenen om de klokkeslag te volgen²⁰. De veelvuldige krijgsexpedities die ten tijde van Karel van Gelre moesten worden ondernomen, hadden er ongetwijfeld ten langen leste toe geleid dat de onderdanen steeds minder bereid waren om de klokkeslag te volgen.

2.3 Huurlingen

Huurlingen hadden ten opzichte van de klokkeslag het voordeel dat ze beter getraind waren en in principe onbeperkt konden worden ingezet. Dit laatste natuurlijk op voorwaarde dat de soldij tijdig betaald werd. Door die soldij was een huurlingenleger ook duurder dan de klokkeslag. Verder kon het ook niet zo snel op de been worden gebracht als de klokkeslag. Sinds wanneer de hertog van Gelre gebruik maakte van de diensten van huurlingen is niet bekend, maar tegen het einde van de veertiende eeuw is dit aantoonbaar het geval²¹. Onder Karel van Gelre werd zeer frequent gebruik

- 17 HA, inv 552 (rek ambtman OB 20-03-1388 tot 16-10-1390) f 1r "Van Heynric Houtappel, want hij den klokenslage opter Masen nyet ghevollicht en was 4 lb" en f 2v "Van dyen van Darenborch, want sij den klokenslage nyet ghevollicht en hadden opter Masen, van enen ghesceyde daeraf 6 lb", HA, inv 583 (rek ambtman OB 13-07-1470 tot 13-07-1471) f 2r "Wilm Segerss hadden den klokenslach verseeten, gescheiden met 1 lb", HA, inv 613 (rek ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 3v "Goessen Top tot Ommeren, ommedat hij den klokenslach ongehoirsam was, componert, den peynder gegeven 1 gulden", HA, inv 918 (rek ambtman NB 01-04-1492 tot 13-03-1496) f 14v "Heeft die amptman geboert van die Hoesden van verseten clockenslach 1 hoet haveren" Vgl Verbruggen, *Het leger*, p 126-127 voor door de Vlaamse baljuw opgelegde boeten wegens niet vervulde dienstplicht
- 18 HA, inv 613 (rek ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 5v "Derick van den Way to Mauderick was op klokenslaighsgelt gesat, dair hij sich wrevelich in maecte, dairvan componiert ende gegeven 3 1/2 R gld"
- 19 Bij voorbeeld in HA, inv 616 (rek ambtman BWenTW 09-04-1388 tot in 1389) f 2v en in HA, inv 918 (rek ambtman NB 01-04-1492 tot 13-03-1496) f 14v-16v
- 20 HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 28-09-1494 tot ± 1496) f 29r "Eynen bode gesant aen mijnen gedyngen heeren toe Tiell dat sy in Boemellrewerden nyet en wolden dienen", HA, inv 145, nr 1024 (04-08-1517) brief van de ambtman van Maas en Waal aan de hertog n a v ontvangen bevel om uit het ambt 100 krijgslieden te recrutereren, waarin o a "Soe hebbe ick die clocken inne allen kerspelen laeten slaen ende heb ze bij den anderen gehadt ende uwer gnaden beveell scerpelick voergh[ouden], daerop sij mij ter antwoert hebn gegeven dat ze moeten nacht bij nacht opten beenen wesen ende waeken twehondert starck op die Maeze ende daer liggen twehondert knechten opten fontieren (sic) van den lande, daer sij voer beduecht sijn ende is in den bauwe ende en willen nijet van den hoeven en soldt men se doetslaen, want sij meijnden van daege toe daege vermaecht te warden ende ick en kan ze mijten clockengeslach uuter den ampte nijet gecrighen

gemaakt van huurlingen. In tegenstelling tot de klokkeslag werden huurlingenlegers in de regel niet aangevoerd door de ambtman, maar stonden zij onder leiding van hun eigen hoofdman of van speciale hertogelijke bevelhebbers. Een enkele maal was de ambtman betrokken bij het recruterende of onderhouden van huurlingen²². Veel vaker echter kreeg hij van hogerhand opdracht om in zijn ambt een belasting te heffen, die moest dienen voor het onderhouden van een bepaald aantal huurlingen. Dit soort bestemmingsheffingen komen voor onder de benaming *glaviegeld* of *ruster-geld*. Omdat de militaire bestemmingsheffingen tot het fiscale domein behoren, worden deze hier verder niet behandeld, maar wordt verwezen naar het hoofdstuk waarin de fiscaliteit ter sprake komt²³. Samenvattend kan worden gesteld dat de taken van de ambtman ten aanzien van huurlingenlegers zich voornamelijk toespitsten op het omslaan en innen van de genoemde bestemmingsheffingen en dat hij slechts bij uitzondering huurlingen aanvoerde.

3. Militaire arbeidsplicht van de ambtsingezetenen

Naast de hun opgelegde verplichting om krijgsdienst te verrichten, zoals hierboven is beschreven, konden de ambtsingezetenen ook nog worden verplicht om hand- en spandiensten te verrichten voor het oprichten en onderhouden van allerlei militaire objecten. Bij de aanduiding militaire objecten moet worden gedacht aan stadsmuren, verschansingen, bastions, landweren etc. De bronnen spreken in dit verband wel van *bolwerken*. Net zoals bij de klokkeslag is hier sprake van op onregelmatige tijden te verrichten diensten, die vooral in tijden van verhoogde spanning van de ambtsingezetenen werden geëist. De taak van de ambtman bestond in zulke gevallen hieruit dat hij de ambtsingezetenen mobiliseerde en dat hij ter

²¹ Van Doorninck, *Voorwaarden*, p. 263-265 geeft de tekst van een overeenkomst uit het einde van de 14e eeuw gesloten tussen de hertog en door hem aangenomen "zoldeneren" Jansen/Hoppenbrouwers, *Heervvaart*, p. 3, 19-20 stellen dat na 1428 de heervvaart van de niet-riddermatige plattelanders in onbruik raakte ten gunste van leenmannen en huurtroepen

²² HA, inv. 526 (rek. burggraaf 13-07-1417 tot 08-05-1418) f. 6r "Soe reket Jan Puls vurs als van den vive soldeners die hij tot Grave seiden die hij gehuert ende gehalden heeft 17 weken 2 daghe elc soldener sdages gegeven 4 mewen, HA, inv. 146, nr. 1190 (06-03-1524) bevelbrief aan o a de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om de bringer van de brief te zamen met 50 meegebrachte huurlingen te herbergen, HA, inv. 152 (01-03-1526) bevelbrief aan dezelfde ambtman om voor 250 van de 8000 huurlingen die de hertog in dienst heeft genomen logies in de Tielse herbergen te bespreken, HA, inv. 1273 (18-05-1527) schuldbekentenis van de hertog voor dezelfde ambtman wegens het onderhouden van ruters en voetknechten te Tiel, HA, inv. 152 (05-11-1527) bevelbrief aan dezelfde ambtman om zoveel mogelijk huurlingen ten behoeve van de hertog in dienst te nemen en de soldij voor te schieten, HA, inv. 153 (14-04-1528) bevelbrief aan de zelfde ambtman om vanuit zijn ambt gravers naar Tiel te sturen of deze zonodig te huren

²³ Zie hoofdstuk III, § 11

plaatse toezicht hield op de werkzaamheden. Een enkele maal kwam het ook voor dat de ambtman moest zorgen voor gespecialiseerde arbeidskrachten, die naar elders werden gezonden. Een voorbeeld daarvan zijn de metseleers die door de burggraaf naar Grave werden gestuurd, waar ze naar alle waarschijnlijkheid hebben gewerkt aan de stadsmuren en het kasteel, die tijdens de Brabants-Gelderse oorlog in 1398/1399 versterkt moesten worden²⁴.

De arbeidsplichtige ambtsingezetenen moesten zowel binnen als buiten het ambt hun werkzaamheden verrichten. Uit de tijd van Karel de Stoute is bekend dat gravers uit de Over-Betuwe naar Namen werden gestuurd²⁵. In het Land van Cuijk hadden de inwoners sinds een onbekend tijdstip de plicht om de vestinggrachten van de stad Grave te onderhouden. Dit wordt althans in 1556 beweerd door de magistraat van Grave²⁶. In hoeverre deze bewering juist is, valt niet na te gaan. In een brief die de hertog in 1462 aan de stad Grave schreef, lezen we dat de inwoners van het Land van Cuijk van hem via de ambtman bevel hadden gekregen om aan de grachten van het hertogelijk kasteel in Grave te komen werken. De stad zelf kreeg de opdracht om de muren en grachten in staat van verdediging te brengen²⁷. Uit deze brief zou men kunnen opmaken dat de Cuijksen verplicht waren om diensdiensten te verrichten ten behoeve van de vestingwerken van het oorspronkelijk heerlijke en sinds 1386 hertogelijke kasteel. Het blijft evenwel gevaarlijk om op basis van de stukken uit 1556 en 1462 vergaande conclusies te trekken. Als trouwens de nood echt aan de man kwam, werden ook vanuit andere ambten dan het Land van Cuijk arbeidskrachten naar Grave gezonden. Een voorbeeld daarvan zijn de inwoners van de Bommeler- en Tielerwaarden die in 1470 te Grave graafwerkzaamheden blijken te hebben verricht. Nadat deze werkzaamheden waren voltooid en de ambtsingezetenen al weer thuis waren, stuurde de hertog een bode met een som geld naar de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden. Deze moest dit geld vervolgens volgens een meegezonden specificatie aan de betreffende personen uitbetalen²⁸. Uit een brief van de hertog van Brunswijk aan de stad Grave uit 1479 blijkt dat deze de ambtman van Maas en Waal had bevolen om met de ambtsingezetenen in Grave te komen bolwerken in verband met een dreigende belegering van de stad²⁹.

²⁴ HA, inv 675 (rek burggraaf 14-03-1398 tot 06-03-1399) f 64v "Up sente Laurentiusavonde den steenmetselaren gegeven die the Grave ontbaeden wuerden 2 gld "

²⁵ HA, Buren, inv 88, nr 44 (28-07-1475) bevelbrief aan de ambtman van Over-Betuwe om veertien gravers met geroedschap naar Nijmegen te zenden, vanwaaruit dezen zullen worden doorgezonden naar Namen

²⁶ Paringet, *Grave*, p 664-666 (28-08-1556) gewaagt van de sinds mensenheugenis bestaande plicht van de onderdanen van de heerlijkheid Cuijk om de grachten en vesten van de stad Grave te vegen

²⁷ Een brief van de hertog aan de stad Grave (OA *Grave*, correspondentie, 31-10-1462) meldt "Wy hebn nu oich Johan van der Donck onsen amptman aldair doen scrijven, die Kuyckschen die graven after onsen slate ende buten onsen bolwerck al omme op te doen vegen dair des noit is", elders in deze brief wordt de stad Grave opgedragen die mueren, poirten ende graven te bat aversien, maken en op te graven'

²⁸ HA, Varia, III (21-07-1470)

²⁹ OA *Grave*, correspondentie, 16-01-1479

De ingezetenen van Maas en Waal hebben trouwens in de onrustige jaren zeventig van de vijftiende eeuw ook gebolwerkt in Nijmegen en wel in de periode die onmiddellijk voorafging aan de belegering door Karel de Stoute in de zomer van 1473. Hierbij was de ambtman niet zelf aanwezig, zo blijkt uit zijn rekening, maar hij liet een ondergeschikte toezicht houden op de werkzaamheden, die veertien dagen duurden³⁰. Uit 1537 is nog bekend dat toen in het Rijk, het Land van Maas en Waal en de Over-Betuwe een belasting werd geheven voor de reparatie van de Nijmeegse vestingwerken³¹.

Ook in Tiel moest er door de inwoners van het omringende platteland worden bijgedragen aan het onderhoud van de vesting. De stad had vanouds het recht om in de omringende dorpen eenmaal in de zeven jaar het zogenaamde *zevenjaarsgeld* te heffen, dat werd aangewend voor het onderhoud van de stadsmuren³². Gezien de geringe frequentie waarmee dit zevenjaarsgeld kon worden geheven en waarschijnlijk ook gezien de geringe hoogte van de gefixeerde bedragen is het niet verwonderlijk dat naast het zevenjaarsgeld ook het verplichte bolwerken in Tiel voorkwam. Het bestaan van deze praktijk blijkt eerst onder Karel van Gelre, toen Tiel in het langdurige militaire conflict tussen Gelre en Bourgondië-Habsburg een strategische positie innam. De ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden moest met ambtsingezetenen komen bolwerken, hetgeen niet altijd van harte ging³³. In 1531 kregen de schout van Tiel en de ambtmannen van Neder-Betuwe en van de Bommeler- en Tielerwaarden gelijktijdig bevel van de hertog om met hun ingezetenen te komen bolwerken³⁴. In plaats van de plicht tot bolwerken kon ten behoeve van de Tielse vestingwerken zonodig ook een belastingheffing aan het omringende platteland worden opgelegd, zoals bijvoorbeeld in 1523 in de Tielerwaard geschiedde³⁵. De weerzin van de inwo-

³⁰ HA, inv 915 (rek ambtman MenW 01-10-1472 tot 06-06-1473) f. 2r "By scriftelicken beveell der gedeputerden slandtz van Gelre my bevalen der stat van Nymegen beholpelic willen wesen tot vesteniss der stat, heb daerop gesant een deell dorpen die omtrent 14 daege to Nymegen den graeff helpen graven ende wyder maken, daer ick enen knecht mit enen peerde by liggende gehadt hebbe, die verdaen dess dages 5 stuvers 14 dage lanck"

³¹ Van Schevichaven, *Karel van Egmond*, p. 40, HA, inv 143B, nr 688 (13-03-1537) omslag van *kargelt* voor *onsen bouw to Nymegen* over Rijk van Nijmegen, Maas en Waal en Over-Betuwe. Waarschijnlijk was het *kargelt* een afkoopgeld voor de aan het eind van deze paragraaf vermelde wagentdiensten

³² Veerman, *Tielse vestingwerken*, p 28-29, vgl. de verklaring van de magistraat en enkele inwoners van Tiel van 29-04-1509 (Brussel, ARA, *Weense charters*, nr 378) "Oick mede protesteren ind certificieren wij dat die alinge ind semplicke dorperen ind kerspellen der ampten van Nederbetuwe ind van Tielreweert, oick drie dorperen van Maze ind Wael ass nementlick Leuwen, Wamel ind Dromel, tot allen soeven jaeren gehalden ind schuldich syn bynnen der stat van Tiel mit oeren karren ind peerden te comen ind der stat borchwerck te graven sess weecken lanck geduerende, off draigen sulx mit gevoich aff ind dit then ewigen daigen duerende tot allen soeven jaeren eyns te geschien"

³³ HA, inv 153 (15-08-1528) bevel aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden met de klokkeslag naar Tiel te komen om te bolwerken, HA, inv 153 (07-04-1529), *ibidem*, (28-04-1529) herhaald bevel op straffe van verlies ambt

³⁴ HA, inv 143B, nr 580 (22-06-1531)

³⁵ Nijhoff, VI, nr 1185 (26-03-1523)

ners van de Neder-Betuwe om deze heffingen te betalen blijkt uit een rekeningpost van een aantal jaren later. De buurmeesters in de Neder-Betuwe hadden toen geweigerd over te gaan tot zetting van deze heffing. Ze werden daarop te Arnhem gegijzeld teneinde hen ertoe te bewegen alsnog tot de zetting over te gaan³⁶.

Over bolwerken te Zaltbommel is in tegenstelling tot de bovengenoemde steden niet veel bekend. Een bevelbrief aan de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden beveelt om met de ambtsingezetenen te komen bolwerken, maar noemt geen plaats waar dit moet geschieden. De ambtman moet echter onmiddellijk komen en de weerspannigen straffen; mogelijk moest het bolwerken in Zaltbommel geschieden³⁷. In 1510 blijkt dat de (Bourgondische) ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden betrokken was bij het bolwerken in Zaltbommel³⁸.

Als ondersteunende dienst bij de militaire arbeidsplicht zijn de zogenaamde kar- of wagensdiensten te beschouwen. Deze hielden in dat de ingezetenen een bepaald aantal paarden en wagens inclusief wagenvoerders ter beschikking moesten stellen, hetzij voor de oorlogvoering zelf hetzij voor werkzaamheden aan militaire objecten. De vroegste vermeldingen van deze wagensdiensten dateren uit het begin van de vijftiende eeuw, maar het is aannemelijk dat deze diensten veel ouder zijn³⁹. In een verklaring van de ambtman van de Duffelt uit 1415 is sprake van de last van een zogenaamde *heerewagen* die op een bepaald goed rust. Deze vermelding moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met wagensdiensten die zonodig voor de hertog moesten worden verricht⁴⁰. Ten tijde van de regering van Karel de Stoute ontving de ambtman van Over-Betuwe bevelbrieven om het ambt trekpaarden ten behoeve van de Bourgondische artillerie te laten leveren⁴¹.

³⁶ HA, inv 922 (rek ambtman NB 01-01-1532 tot 10-10-1533) f 14v "Durch beveell mijns genedigen lieven heren is bij den greve van Morse ind den drossaet Aelbert Vrieze geordinert tot reparatie ind vestinge der stat Tiell het ampte van Neederbetouwe op 300 Philipsgulden, dit heeft Bernardus van der Elst ontfangen, ergo nyet. Item soe die onderzaeten diese vurs 300 Philipsgulden nyet uutsetten wolden, heeft mijnen genedigen heren die buermeysters t'Arnhem doin haelen op sinth Janpoert ind sijn gecompontiert voir honderd ind soeven Philipsgulden". Zie ook onder de uitgaven, *ibidem*, f 33r. 'Herman Barbier durch beveell mijns genedigen lieven heren gegeven van dat die buermeysteren t'Arnhem gefangen waeren om dat zij dat clockenslachgelt nyet uutsetten en wolden tot reparatie der stat Tiell 107 Philipsgulden'. Ook elders in deze rekening uitgavenposten t b v de Tielse vestingwerken

³⁷ RAG, *huis Waardenburg*, inv 14 (15-10-1493)

³⁸ HA, inv 147A-XVIII (27-04-1510)

³⁹ HA, inv 585 (rek ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f 4v "Waren uter Betue gheset 2 wagen tot Herwinen te wesen die provande die men tot Gorinchem voerde te helpen ontladen". Vgl. over kardiendiensten t b v dijkonderhoud hoofdstuk IV, § 7

⁴⁰ Sloet, *Bedbur*, nr 101 (15-10-1415), door Sloet foutief gedateerd op 6 maart, in deze oorkonde verklaart de ambtman van de Duffelt dat ic den hoff tot Kekerdom gevonden heb als van mijnen voervaderen enn amptluden, dat hij scattevrij ende dijenstvrij altyt gelegen heeft, uitgesacht eenen heerewagen tot behoefft mijns heren van Gelre enn wanneer de ridderscap gemeinliken gescatte wordt"

⁴¹ HA, Buren, inv 88, nr 49 (28-04-1475) herhaald bevel om o.a. 12 trekpaarden naar Nijmegen te zenden, HA, Buren, inv 88, nr 51 (08-06-1475) herinneringsbrief

In gevallen waarin de geleverde wagens werden aangewend voor het bolwerken was de wagensdienst in feite een onderdeel van, of was gelijk aan het bolwerken. Al naar gelang de behoefte konden bolwerken en wagensdiensten natuurlijk gecombineerd worden. Zo moest de ambtman van de Neder-Betuwe in 1527 zowel gravers als wagens naar Hulhuizen (Over-Betuwe) sturen⁴². Net als op fiscaal gebied kregen in- en uitheemse kloosters vaak vermindering of vrijstelling van de kardiendiensten. Door middel van bevelbrieven kreeg de ambtman opdracht om vrijstelling te verlenen of om te gaan onderhandelen over een aangepaste regeling⁴³.

4. Oprichting en onderhoud van militaire objecten

Er is nogal wat verscheidenheid onder de militaire objecten waaraan, zoals hierboven beschreven, door de ambtsingezetenen moest worden gewerkt. Over stadsmuren kunnen we kort zijn, omdat dit fenomeen als genoegzaam bekend mag worden verondersteld. Wellicht ten overvloede kan nog worden opgemerkt dat in de zestiende eeuw buiten voor de muren van de Gelderse steden uitgebreide vestingwerken werden aangelegd, die ook onderhoud vereisten⁴⁴. Verder dient men zich te realiseren dat het bolwerken door de ingezetenen van het omringende platteland slechts een additioneel karakter kan hebben gehad en dat de grootste inspanning door de steden zelf zal zijn geleverd.

Op het einde van de veertiende eeuw, wanneer de bronnen rijkelijk beginnen te vloeien in de vorm van de ambtmansrekeningen, is het kasteel als militaire factor van betekenis op zijn retour. Het is daarom niet bekend in hoeverre de ambtmannen vóór die tijd ten behoeve van militaire doeleinden gebruik hebben gemaakt van de kastelen in hun ambt. Sinds het einde van de veertiende eeuw blijkt nog slechts een enkele maal dat kastelen een belangrijke militaire rol hebben gespeeld. In de jaren tachtig van de

⁴² HA, inv 152 (08-06-1527), in deze brief tevens het bevel de goederen van de Johanniters hiervoor niet aan te slaan

⁴³ Nijhoff, VI, nr 913 (29-05-1518) vrijstelling van bolwerken te Tiel voor het klooster te Wamel, HA, inv 151 (22-06-1518) bevel aan de bevelhebber te Tiel om met het klooster Mariënweerd een regeling te treffen, *ibidem*, (30-07-1518) bevel aan idem om de goederen te Winssen van het Karthuizerklooster te Roermond niet aan te slaan, omdat dit hertogelijke leengoederen zijn, waarvan volgens dezelfde brief overigens wel staatpenning is betaald, HA, inv 144, nr 851 (22-02-1527) bevel aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om te onderhandelen met de in- en uitheemse kloosters die goederen bezitten in de Bommeler- en Tielerwaarden of Neder-Betuwe over kardiendiensten voor de versterking van het toluhuis te Tiel, HA, inv 152 (20-03-1527) bevel aan idem om de Paulusabdij zoveel mogelijk te ontzien bij de kardiendiensten, HA, inv 152 (11-09-1526) bevel aan idem om kapittel van Sint-Marie vrij te stellen van bolwerken in niet genoemde plaats, volgens de brief leverde het kapittel normaliter twee wagens met paarden en personeel

⁴⁴ Zie o.a. Gorissen, *Stede-atlas Nijmegen*, p 138, Veerman, *Tielse vestingwerken*, p 10-12, in de jaren 1518-1520 legde de bevelhebber van Tiel, en latere ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden, Hendrik Collart van Lienden, aldaar o.a. de naar hem genoemde Collartswal aan

veertiende eeuw bij voorbeeld speelde het kasteel Ammersoijen nog een belangrijke rol in de Brabants-Gelderse oorlog dank zij zijn strategische ligging aan de Maas, die immers de Brabants-Gelderse grens vormde. De ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden voerde hier toen het bevel en leidde van hieruit de militaire operaties tegen Brabant⁴⁵. Het huis Poederoijen was op het einde van de vijftiende eeuw een beruchte uitvalsbasis vanwaaruit de Geldersen in Brabant en Holland invallen deden. Het bevel berustte hier bij de roemruchte Snijdewind, die onafhankelijk van de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden optrad⁴⁶. Rond 1500 fungeerden de kastelen ook vaak als wachtposten. Tijdens de belegering van het Hoge Huis te Beesd in 1495 liet de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden bij voorbeeld op de versterkte huizen langs de Linge wachtposten leggen⁴⁷.

In de vijftiende eeuw werd in toenemende mate gebruik gemaakt van zogenaamde *blokhuisen*. Over het uiterlijk van deze blokhuisen is nauwelijks iets bekend; het waren bastions die op strategische plaatsen werden neergezet. Ze werden vaak onder leiding van de ambtman opgericht, onderhouden en van bezetting voorzien. De meeste stonden aan de grenzen van het hertogdom. Een van de oudste vermeldingen van een blokhuis is die van het blokhuis te Dalem in de jaren 1407/1408, dat waarschijnlijk was opgericht in de Arkelse oorlog⁴⁸. Een ander blokhuis werd door de gezamenlijke ambtmannen van Over- en Neder-Betuwe opgericht op de oever van de Nederrijn tegenover de Stichtse stad Rhenen. Uit de desbetreffende rekeningpost krijgt men de indruk dat het hier een tijdelijke voorziening betrof⁴⁹. Verder stroomafwaarts in Ravenswaaij, op de grens met de heerlijkheid Culemborg, stond op het einde van de vijftiende eeuw een blokhuis. Aanvankelijk fungeerde hier een speciaal daartoe aangestelde commandant, naar in 1497 blijkt⁵⁰. De commandant die hier in 1502 het bevel voerde, kreeg van de hertog opdracht om voor het onderhoud van dit huis geconfisqueerde vijandelijke bezittingen aan te wenden, terwijl in 1503 sprake is van financiering door middel van ruitergelden die in de omliggende dorpen werden geheven⁵¹. In 1505 werd hier het bevel gevoerd door de ambtman van de Over-Betuwe, die ter bestrijding van de onkosten van het blokhuis de beschikking kreeg over de hertogelijke domeinen in Beesd en Rhenoij⁵². De bevelvoering door de genoemde ambtman was in zoverre vreemd, dat Ravenswaaij in het ambt Neder-Betuwe was gelegen, maar we zagen hierboven reeds dat de ambtmannen van Over- en Neder-Betuwe sa-

⁴⁵ Kuys, *Ammersoyen*, p 126

⁴⁶ *Nijhoff*, VI, p LXXV, C-CIII, Struick, *Gelre en Habsburg*, p. 61-62, Pleij, *Een onbekend historielied*, p 23, 26.

⁴⁷ HA, inv 928 (rek ambtman BWenTW 1495) f 46r-57v

⁴⁸ HA, inv 585 (rek ambtman NB 21-04-1407 tot 03-06-1408) f. 2v.

⁴⁹ HA, inv 568 (rek ambtman OB 13-07-1430 tot 13-07-1432) f 8r "Soe is te weten dat Overbetuwe ende Nederbetuwe hebben opgeslagen een blochuuss voer Ryenen van beveell mijns lieven ghenedigen ende hebben dat moeten halden langer dan men gheraemt ende gemeynt hadde".

⁵⁰ *Nijhoff*, VI, nr 208 (30-04-1497)

⁵¹ HA, inv 13, f 78r (31-05-1502), HA, inv 14, f 1v-2r (22-03-1503)

⁵² HA, inv. 15, f 7v (05-08-1505)

men in de Neder-Betuwe ter hoogte van Rhenen een blokhuis oprichtten. Dat een ambtman meewerkte aan oprichting en onderhoud van een buiten zijn ambt gelegen blokhuis, was dus geen unicum. In 1523 was het blokhuis te Ravenswaaij buiten gebruik, want de stenen van dit bouwwerk moesten toen door de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden worden aangewend ter versterking van de Tielse vestingwerken⁵³. Weer een ander blokhuis stond omstreeks 1480 op de Voorn, de plek waar Waal en Maas elkaar het dichtst naderden en met elkaar in verbinding stonden, en waar de ambten Maas en Waal en Bommeler- en Tielerwaarden aan elkaar grensden⁵⁴. In Heumen aan de Maas wordt in deze tijd ook een blokhuis vermeld⁵⁵. In het binnenland lag er in die tijd een blokhuis in de Betuwe tegenover Arnhem. Dit moet verklaard worden uit de omstandigheid dat Arnhem toen door de hertog van Kleef in pand werd gehouden. De Geldersen probeerden vanuit het blokhuis om de stad aan de rivierzijde te blokkeren en aldus de verbinding tussen Arnhem enerzijds en de Kleefse plaatsen Malburgen en Huissen anderzijds te verbreken⁵⁶. Onder de regering van Karel van Gelre werden in de steden Tiel en Zaltbommel bestaande gebouwen tot ware bastions omgebouwd. In Tiel had het tolhuis een versterkt karakter. Hier woonde in 1493 de ambtman van de Neder-Betuwe, die toen van de hertog bevel kreeg om op het huis naast zijn knechten en huispersoneel acht manschappen te legeren ten behoeve van de verdediging. De ambtman van Neder-Betuwe Johan van Balveren ontving in 1500 een ambtsbrief waarin ook bepalingen waren opgenomen over het legeren van manschappen op het tolhuis⁵⁷. In Zaltbommel blijkt het bestaan van een blokhuis in 1510, toen de stad in Bourgondische handen was⁵⁸. Het blokhuis stond hier niet onder het bevel van de ambtman maar van een aparte commandant. Daarentegen was de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden wel betrokken bij het onderhoud van de Zaltbommelse stadsmuren⁵⁹. Nadat de stad in 1511 bij verrassing weer door de Geldersen was ingenomen, kwam het bevel over het blokhuis in handen van de Gelderse ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden⁶⁰.

⁵³ Nijhoff, VI, nr 1185 (26-03-1523)

⁵⁴ HA, inv 915 (rek ambtman MenW 01-10-1478 tot 01-10-1480) f 8r "By scrifftelicken beveell hertoge Frederix dess dinxdagen post Agneten heb ik dat blochuiss op die Voren bestaen te begraven"

⁵⁵ *ibidem*, f 7v "Ipso die Barbare by scrifftelicken bevell herthoge Frederix bin ick mitten clockenslach ind mitten reysigen peerden in Maeze ende Waell na Hoemen getagen um dat blockhuys wede te maken"

⁵⁶ *ibidem*, f 7r. "Dess maendages post Severijn by scrifftelicken beveell herthogen Frederix bin ick mitten clockenslach toe perde ind toe voet in den Betuwen getagen om voert na den blochuys voir Arnhem te trecken ende bin onderwegen windich worden", Zie ook Nijhoff, VI, p XLVII-XLIX, LIII, vgl Vollmer, *Die Belagerung Arnheims*, p 130-144

⁵⁷ Nijhoff, VI, nr 96 (27-11-1493), HA, inv 12, f 124r-126v (ambtsbrief NB 11-11-1500), Zie ook de desbetreffende uitgaven van de ambtman in HA, inv 918 (rek ambtman NB 01-04-1492 tot 13-03-1496) f 26r

⁵⁸ HA, inv 147A-XVIII (08-04-1510)

⁵⁹ HA, inv 147A-XVIII (27-04-1510)

Op het platteland werden ook de kerken gebruikt als wachtpost of als militaire versterking, hetgeen verklaard zal moeten worden door de stenen bouw van de kerk en door de mogelijkheid om de toren als uitkijkpost te gebruiken. De ambtman van Neder-Betuwe nam tijdens het conflict met Culemborg in 1468/1469 Culemborgse manschappen gevangen, die zich bevonden in de kerktoeren van Ravenswaaij⁶¹. De ambtman van de Bommeler- en Tielerwaarden meldt in zijn rekening over 1494/1496 een incident waaruit blijkt dat de kerk van Geldermalsen een militaire bezetting had⁶². De ambtman van Neder-Betuwe trok in deze jaren met de klokkeslag naar Barneveld om daar deel te nemen aan belegering van de kerk⁶³.

Ten behoeve van de landsverdediging hield de ambtman zich ook bezig met de oprichting van versperringen in de vorm van landweren en slagbomen. De ambtman van Neder-Betuwe legde in 1470-1471 met hulp van de klokkeslag een landweer aan die dwars door de Neder-Betuwe liep vanaf Opheusden aan de Nederrijn tot aan Ochten aan de Waal en die was bedoeld tegen invallen van de Culemborgers. In Opheusden werd daarbij een wachtpost opgericht, waarvan de bezetting werd betaald door de dorpen die stroomopwaarts van deze landweer lagen⁶⁴. Dit waren namelijk de dorpen die van de landweer profijt hadden. Een ander soort versperring, die bedoeld was om doorgaande wegen af te sluiten, werd gevormd door slagbomen. Deze werden afgesloten met sloten, terwijl aan de voorzijde van de slagboom een soort fuik werd gemaakt door de wegberm aan weerszijden van een borstwering te voorzien⁶⁵. Dat de vijand zulke slagbomen op zijn

⁶⁰ HA, inv 928, f 68v-69r (28-05-1511). volgens een niet uitgegane hertogelijke oorkonde voerde hij hier in 1520 nog het bevel. Het ongezegelde origineel in HA, charterverz., nr 2230 (16-05-1521)

⁶¹ HA, inv 335 (rek. drost Buren 13-07-1468 tot 13-07-1469) f 51r 'Upten dinxstdach post Vincula Petri anno lxxviii hefft die haeffmeister tot Ravenswade upten kercktoern gevangen 7 knecht van Culenborg'

⁶² HA, inv 928 (rek. ambtman BWenTW 28-09-1494 tot in 1496) f 33r "Soe heeft die heer van Iselstein een deels van zijnen knechten toe Gelremalssen gesant in hebben aldair die kerck bestormt in darvan twee dootgeslagen ende vier gevangen"

⁶³ HA, inv 918 (rek. ambtman NB 01-04-1492 tot 13-03-1496) f 29v

⁶⁴ HA, inv 613 (rek. ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 7v "So men mitten clockenslach van Huesden tot Ochten enen landweer ende tot Huesden enen berghvreede omme der Culenborghschen wille maickten ende opsloegh, up welcker berghvreede die derpen dairboven gelegen 4 knechten ophielden ende upleegghden, so der dan to wenich was dat to bewaeken ende to wairen, hebbe ick omme alles besten wille dairto noch 4 knechten dairbij geschicht', vgl. voor een begin vijftiende-eeuwse landweer met wachtpost en slagboom in het Overkwartier aan de Gelders-Kleefse grens Liesegang, *Herzog Adolf von Cleve*, p. 224-228, ibidem, p. 244-245 een ordonnantie van de hertog van Kleef d d 26-03-1430 op het onderhouden van landweren

⁶⁵ HA, inv 583 (rek. ambtman OB 13-07-1470 tot 13-07-1471) f 6r vermeldt onder de uitgaven dat de ambtman te Heteren op bevel van de hertog twee zogenaamde *renboemen* liet maken, dit zijn slagbomen, naast timmermansloon betaalde hij de kosten voor *ijseren banden, roeden, pynnen* en *twee sloete mitten sloetelen* en voor 46 wilgen *die syden dairmede te staicken*, HA, inv 613 (rek. ambtman NB 13-07-1470 tot 12-04-1472) f 10r vermeldt onder de uitgaven dat de ambtman op bevel van de hertog in Opheusden twee *dreyboemen* liet maken met *vlogelen ain den dijk ende der straeten*, ook dit waren slagbomen. Deze laatstgenoemde slagbomen bevonden zich hoogstwaarschijnlijk in de bovengenoemde Nederbetuwse landweer

beurt weer probeerde te vernielen, spreekt haast vanzelf⁶⁶. Ook waterwegen konden geblokkeerd worden: de ambtman van de Bommeler- en Tielerwaardden blokkeerde in 1388 de waterroute van 's-Hertogenbosch naar de Maas via de Dieze door de Diezemonding te blokkeren met tot zinken gebrachte schepen en houten palen⁶⁷.

5. Spionage

Hoewel van spionageactiviteiten eerst iets in de bronnen blijkt in de tijd van Karel van Gelre, zullen deze ongetwijfeld ook voor die tijd hebben plaatsgevonden. De ambtmannen zonden onder andere onschuldig uitzien- de personen, zoals geestelijken en vrouwen, naar vijandelijk gebied om daar inlichtingen over troepenbewegingen te vergaren. Uit de rekeningpos- ten blijkt dat dit soms op bevel van hoger hand gebeurde⁶⁸.

6. Militaire operaties

De militaire operaties waarover de ambtman het bevel kon voeren, konden variëren van simpele patrouilles, escortering en waakdiensten enerzijds tot veldslagen en belegeringen anderzijds.

De patrouilles werden gehouden om de veiligheid van reizigers te waarborgen. Vooral de rekeningen van de burggraaf geven hiervan voor- beelden. Het Rijkswald was blijkens deze rekeningen in sommige jaren een gevaarlijk gebied, waar de burggraaf moest patrouilleren om de veiligheid van pelgrims en bezoekers van de Nijmeegse markt te waarborgen⁶⁹. Indi-

⁶⁶ HA, inv 928 (rek. ambtman BWenTW 01-10-1513 tot 01-10-1517) f 101v "Gezeint enen boede aen myn genedigen heren om synre genedigen the kennen the geven hoe dat ruteren ende ingeseten van Asperen den dreijboem affgeworpen hadden tot Gellicom

⁶⁷ HA, inv 616 (rek. ambtman BWenTW 09-04-1388 tot in 1389) f 24v. "Dit is dat houte dat in der Dyesen gheschlaghen is ende in der Masen ende die scepe die in der Dyesen ghezencket sijn", waarna verdere specificatie volgt, zoals aankoop van de schepen en van een heitoestel voor het inslaan van de palen

⁶⁸ HA, inv. 915 (rek. ambtman MenW 13-07-1494 tot 13-07-1495) f 25r "Van bevel eyne geystlicken persoene in Brabant geschickt omb tydonge to vernemen"; HA, inv 920 (rek. ambtman NB 1510) f 33v. "Altera Marie Magdalene uyt beveell des rentmesters van wegen mijns genedigten heren enen knecht onder den vijanden to Hemertten in Tjelreweert geschickt omme oeren anslach ende gestalt to vernemen ende mij voort to wittigen", HA, inv 931 (rek. ambtman BWenTW 06-09-1527 tot 31-12-1529) f 26v. "Een vrou van Tuyll gesandt to Aemeij in de viande leger omme tvernemen wat anslach inde voernemen dije vianden hadden, is uutgeweist vijf dagen"

⁶⁹ HA, inv 518 (rek. burggraaf 07-05-1408 tot 29-04-1409) f 5r "Des zonnendages nae Pinxsten doe reet Jan Puls upt walt myt 24 gewant omme Onser Vrouwen pelgrym the veiligen", HA, inv 519 (rek. burggraaf 14-08-1409 tot 13-07-1410) f. 7v "Jan Puls gehalten mit 10 gewapenten als van

viduele personen die door het Rijkswald reisden, kregen soms van de burggraaf begeleiding⁷⁰. Aanzienlijke personen, zoals leden van de hertogelijke familie, werden door de ambtmannen ook over grotere afstanden begeleid⁷¹. Ook goederen konden door de ambtman worden begeleid, zoals blijkt uit twee gevallen van vrachtschepen die in 1398 op de Maas tegen Brabantse aanvallen beschermd moesten worden⁷². Ten behoeve van de grensbewaking werden wachtposten bemand, maar soms ook werden grote contingenten troepen in grensplaatsen gelegerd⁷³. De grensbewaking kwam vaak neer op het patrouilleren langs de rivieren, zowel overdag als 's nachts. De ambtman van Maas en Waal bij voorbeeld lag meer dan één keer met zijn klokkeslag "op de Maas", dat wil zeggen hij bewaakte met de klokkeslag de Maasoever van zijn ambt. Wanneer de vijand zich over de Maas verplaatste, dan werd hij over land door de klokkeslag gevolgd⁷⁴.

beveel mijns genedighen heren upt Hoghewalt ende upt Nederwalt omme die meymarct tot Nymegen the vryen'

- 70 HA, inv 531 (rek burggraaf 13-07-1430 tot 13-07-1431) f 5v "Doen geleyden Jannis van Doetinchem aver Rijkswalt per literas domini ende die knechten verteert in der wederkoemst 18 bl"
- 71 HA, inv 586 (rek ambtman NB 24-08-1409 tot 24-08-1410) f 6r "Mijn lieve ghenadige heer ontboet Jan van Wye mit Henric van Wanchem dat hij aennemen soude op Rienne-oever den heer van Egmont ende her Floris van Bersel ende gheleiden sij te Nymegen dat hij dede", HA, inv 520 (rek burggraaf 13-07-1410 tot 13-07-1411) f 7r 'Jan Puls gereden van beveel mijns lieven ghenedigen heren mit 18 gewapende ende voirden her Floris van Birssel van Nymegen tot Goch'. Een ander voorbeeld van een geleide door de ambtman van Neder-Betuwe vanaf het Rhenense veer tot Nijmegen in HA, inv 592 (rek ambtman NB 02-02-1418 tot 13-07-1419) f 5v, HA, inv 531 (rek burggraaf 13-07-1430 tot 13-07-1431) f 4r: "Mijnre vrouwen ghenaden geleydt van Nymegen tot Grave des vridages nae Judica mit 16 peerden"
- 72 HA, inv 675 (rek ambtman MenW 1398) f 92v "Van Cherit den Groeten van Kemnade alse van gheleideghelde dat ic hoem sijn scip voer Groet Lijt gheleiden, daeraff 15 gulden ende des verteerden Johan van den Haeve mit sinen ghesellen 5 gulden", *ibidem*, f 97v "Des neesten manendaghes nae Onser Vrouwendach Purificatio ontboet mijne lieve ghenedighe heer Johan van den Have mit sinen brieven dat hi alsulke haver alse daer comen souden in den Voeren, dat hi die gheleiden soude voer Lit ende daer bleeff Johan van den Have des nachts myt sinen ghesellen byder haveren tot Alfien ligen"
- 73 HA, inv 584 (rek ambtman NB 12-06-1391 tot 18-04-1392) 2^e foliëring p 2 "Des sondages na sunte Victoersdach geseyndt bi bevele heren Jans van den Velde, heren Robberts van Apelteren ende des reyntmesters, 4 voetruters tot Moudic om dat lant te hueden, daer si lagen 24 dage lang, HA, inv 915 (rek ambtman MenW 13-07-1494 tot 13-07-1495) f 25v "Per literas domini 200 knechten bynnen Batenburch geschickt ende oick ther lanthoeden gelegen 8 daige lanck"
- 74 HA, inv. 675 (rek ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 96v "Doe mijne lieve ghenedighe heer ierst van deser veeden voer den Bossche was ende daer schicken hi Jan van den Have van hoem mit den ghenen die uyter Maesse ende Waelle daer waeren ende hiet hoem die ghetouwe weder umme voeren tot Grave Ende beval hoem dat hi reet upter Maesen in sine ampt ende bleve lighghen op der Maessen mit den ghemeynen ampt van Maesse ende Wael ter tijt toe dat mijne ghenedighe heer hoem anders weten liet, daer hi lach mit den ghemeynen lande sess daeghe", HA, inv 635 (rek ambtman BWenTW 13-07-1423 tot 13-07-1424) f 6r 'Doe joncker Alart van Bueren mit sinen gesellen van Oyen waeren komen tot Wel, doe volgde hem die amptman mitten gansen clockenslach opher Masen, also dat in der nacht was dattie voetganger snachts onderwegen bleven, verteerden doe dattye amptman betailde 6 Arnhemse gulden" en *ibidem* "Sdorden dages dair reet die amptman tot Willem van Drueten tusscen Maze ende Wail om mit hem the overdragen dat sij nachts upter Mazen elc uut horen ampten waken souden".

Slechts bladerend en lezend in de vele ambtmansrekeningen zou men een indruk kunnen krijgen van de vele krijgstochten die de ambtmannen met hun klokkeslag hebben ondernomen. Het zou te ver voeren en het heeft ook geen zin om hier van al deze verschillende krijgstochten een opsomming te geven. De ambtman ging daarheen waar de vijand was of werd verwacht. Bij de meeste expedities werden de grenzen van het hertogdom niet overschreden. De gevallen waarin die grenzen wel werden overschreden, vallen bijna alle in periodes die in de politieke geschiedenis van Gelre bekend staan als die van grote politieke conflicten. Het langdurige conflict tussen Brabant en Gelre op het eind van de veertiende eeuw vinden we uitgebreid in de ambtmansrekeningen terug. De ambtman van Maas en Waal viel toen, onder de aanvoering van de hertog, Brabant binnen en kwam tot aan 's-Hertogenbosch⁷⁵. In Oss werden de stadspoorten omgetrokken⁷⁶. Aan het beleg van Amersfoort dat in 1427 tijdens het Utrechts Schisma plaatsvond, werd deelgenomen door de ambtmannen van Maas en Waal en van Neder-Betuwe⁷⁷. De hertog was soms bij belegeringen aanwezig⁷⁸, terwijl de ambtmannen daar ook hun collega's konden treffen, zoals bij de belegering van Amersfoort in 1427 en bij die van het Hoge Huis te Beesd in 1493⁷⁹. In de tijd van hertog Karel van Gelre werd ook naar Overijssel getrokken⁸⁰.

Over het verloop van de operaties zelf vernemen we weinig uit de bronnen. Overwinningen of nederlagen worden niet gemeld in de ambtmansrekeningen: hier vinden we slechts kosten die de oorlogvoering met zich meebracht. Een enkele maal wordt in een rekening vermeld dat er in vijandelijk gebied geplunderd en gebrandschat was⁸¹. Van de ambtman van

⁷⁵ HA, inv. 675 (rek. burggraaf 14-03-1398 tot 06-03-1399) f. 64v: "Doe mijn lieve genedighe heer van Gelre des nachts voir den Bosche was ende des dages Nuwelant bernden"; HA, inv. 675 (rek. ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 95v: "Des neesten sonnendaeghes na sunte Bartholomeusdach, doe mijne lieve ghenedighe heer die eerste reisse voer den Bossche dede, doe verteerden Johan van den Have mit sinen ghesellen 6 gld."

⁷⁶ HA, inv. 675 (rek. ambtman MenW 31-03-1397 tot 25-12-1398) f. 96r: "Doe mijne lieve ghenedighe heer anderwarff tot Oss was, doe die paerten needergehouwen worden, doe verteerden Johan van den Have tot diere reissen mit sinen ghesellen 5 gld."

⁷⁷ HA, inv. 547 (rek. ambtman MenW 1424 tot 13-07-1428) f. 7r en HA, inv. 598, 599 en 600 (rekeningen ambtman NB 1426-1428).

⁷⁸ HA, inv. 547 (rek. ambtman MenW 1424 tot 13-07-1428) f. 3r: "Gescreven van mijns heren genaden tot Tiel, doe die heer van Bueren mijns heren viant was worden ende dair ghebracht 40 peerde ende die dair bi mijns heren genaden bleven liggen vier nacht ende voert mit mijns heren genaden voir Bueren ende dair oic gelegen 4 nacht ende doen wederom tot Tiel ende dair gheeten ende doe toech die meeste hoep en wech ende ic bleef dair liggen mit tien peerden vertinnicht lang bi mijns heren genaden".

⁷⁹ HA, inv. 915 (rek. ambtman MenW 13-07-1493 tot 13-07-1494) f. 22r; HA, inv. 918 (rek. ambtman NB 01-04-1492 tot 13-03-1496) f. 27r e.v.

⁸⁰ Nijhoff, VI, nr 1225 (20-08-1523): bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om 25 man uit zijn ambt ter beschikking te stellen van Bernt van Hackfort te Enschede; HA, inv. 151 (26-08-1523): idem herhaald bevel op straffe van verlies ambt, tevens instructie om de 25 man geld voor hun onderhoud mee te geven; HA, inv. 154.5 (25-09-1523): kwitantie voor dezelfde ambtman wegens het betaalde onderhoud van 8 manschappen te Enschede; vgl. verder Meij, *Gelderland 1492-1543*, p. 44-48.

de Bommeler- en Tielerwaarden is bekend dat hij in 1493 de leiding had bij de inneming en plundering van het kasteel Poederoyen, hetgeen met instemming van de hertog geschiedde⁸²

Krijgsgevangenen werden in het algemeen zoveel mogelijk te gelde gemaakt, dat wil zeggen dat zij hun vrijheid moesten terugkopen⁸³

⁸¹ Zie noot 75, HA, inv 527 (rek burggraaf 13-07-1420 tot 14-09-1421) f 4v 'Des sonnendages na Assumptionis Marie om beden wyl 'sheren van Ghemen ende synre medegesellen diet lant op die tijt bevalen was, gereden op die Bilde, doe men die bernden, mit 18 peerden', bevelbrieven op dit gebied zijn zeldzaam vgl *Nijhoff*, VI, nr 1199 (03-05-1523) bevelbrief aan de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden om in Holland en Brabant te gaan plunderen

⁸² Zie hierover Van Doorninck, *Poederooyen*

⁸³ HA, inv 675 (rek ambtman MenW 1398) f 93r, HA, inv 335 (rek. drost Buren 13-07-1468 tot 13-07-1469) f 51r "Item Wilhem Deijn had borghen gesat voir sijne eer, vangelt, sluytgelt ende attinge voir 22 Rijsche gulden Ende en qwam nyet weder op sijnen dach, soe droech die onraet meer van vangelt, sluytgelt ende attinge dan voir hon gelaefft was, dairumb en reket men hjr dair nyet aff", HA, inv 929 (30-08-1515) vermeldt dat in het blokhuis te Zaltbommel Bourgondische krijgsgevangenen zaten opgesloten, die door de ambtman van Bommeler- en Tielerwaarden werden verzorgd

In het voorgaande is getracht om, uitgaande van de veronderstelling dat in laatmiddeleeuws Europa een universeel type landsheerlijke functionaris heeft bestaan die uit naam van de landsheer een aan hem toevertrouwd landsheerlijk gebied bestuurde, een beeld te schetsen van deze functionaris in het laatmiddeleeuwse kwartier van Nijmegen. Ter afsluiting worden in het navolgende de grote lijnen geschetst van hetgeen in het voorgaande in meer gedetailleerde vorm is besproken. Tevens worden daarbij enkele kanttekeningen gemaakt en vergelijkingen met de situatie elders getrokken.

1. De ambtsorganisatie

De Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Nijmegen is ontstaan in de loop van de dertiende eeuw. Een precies tijdstip van ontstaan is moeilijk te geven. Dit vindt niet alleen zijn oorzaak in het feit dat de bronnen hierover zwijgen. Men dient zich evenzeer te realiseren dat een aaneengesloten stelsel van territoriale ambten, dat het gehele door de graaf van Gelre beheerste gebied bedekte, hoogstwaarschijnlijk niet van de ene op de andere dag tot stand is gekomen. De oudste door de graven van Gelre beheerste gebieden in het latere kwartier van Nijmegen werden aan het begin van de dertiende eeuw als geografische eenheden beschouwd. Over- en Neder-Betuwe, Bommelerwaard en Tielerwaard worden genoemd in het Memoriale Adelboldi, dat stamt uit het tweede kwart van de dertiende eeuw. Het Land van Maas en Waal werd omstreeks het jaar 1200 ook beschouwd als een gebied dat onder het gezag van de graaf van Gelre stond. Wanneer in deze geografische eenheden de gelijknamige Gelderse territoriale ambten zijn ontstaan, is een niet te beantwoorden vraag. De landsheerlijke functionarissen die werkzaam waren in de verschillende gebieden verschijnen eerder in de

bronnen dan de ambten zelf, of anders gezegd: de ambtman was er eerder dan het territoriale ambt. Als voorbeelden hiervan kunnen gelden de "iudex per Batuum", en buiten het kwartier van Nijmegen de "iudex Velue". Dit wijst erop dat deze functionarissen weliswaar een hun door de graaf toegewezen ressort hadden, namelijk respectievelijk de Betuwe en de Veluwe, maar laat nog niet zonder meer de conclusie toe dat deze gebieden nauwkeurig omschreven territoriale ambten waren.

We verkeren ten aanzien van Gelre in de gelukkige omstandigheid dat we beschikken over de rekening van het graafschap Gelre over de jaren 1294-1295. Deze rekening laat zien dat binnen het kwartier van Nijmegen territoriale ambten (*officia*) bestonden, zij het dat hier bovendien ook nog een drost functioneerde wiens territoriale bevoegdheid zich uitstreckte over een gebied waarvan de omvang niet bekend is. De Gelderse ambtsorganisatie blijkt dus in 1294 bijna tot volle wasdom te zijn gekomen. Naast deze zekerheid over het bestaan van de ambtsorganisatie in 1294 blijft de onzekerheid bestaan over de ontstaansdatum van de afzonderlijke territoriale ambten. Het ontstaansproces is waarschijnlijk in de eerste helft van de dertiende eeuw op gang gekomen en de ambtsorganisatie heeft zich in de tweede helft van die eeuw ontwikkeld tot de vorm die we in de rekening van 1294-1295 aantreffen. De oorkonde uit 1244 die laat zien dat de graaf van Gelre vóór dat jaar de Betuwe had laten opmeten, is nog het meest sprekende bewijs van het territorialiseringsproces.

De territoriale ambten waren geheel nieuwe creaties, die niet teruggaan op oudere territoriale verbanden, ook al droegen enkele ambten (Betuwe, Duffelt) de naam van een vroegmiddeleeuwse (onder)gouw. De grenzen van de ambten werden voornamelijk bepaald door de landschappelijke omstandigheden, in casu de aanwezigheid van de rivieren Maas, Waal, Nederrijn en Linge. De rivieren formeerden als het ware de contouren van de territoriale ambten. Zij wisselden steeds van bedding totdat ze vanaf de dertiende eeuw door toenemende lokale waterstaatkundige activiteiten steeds meer in een vast stroombed werden gedrongen. Alleen het ambt Bommeleren Tielerwaarden werd door een rivier (de Waal) doorsneden; het werd wel weer aan de zuidkant begrensd door de Maas en aan de noordkant door de Linge. Kerkelijke grenzen vielen deels samen met de ambtsgrenzen, maar hebben geen aantoonbare invloed daarop gehad ondanks het feit dat ze meestal ouder waren dan de ambtsgrenzen. Veeleer was het zo dat de grote rivieren ook de kerkelijke grenzen hebben bepaald, met name de grenzen tussen de bisdommen. Uiteraard verplichtte niets de Gelderse graaf ertoe om de rivieren als uitgangspunt voor de ambtsgrenzen te nemen. Uitgaande van de al zo vaak door historici geuite opvatting dat rivieren de woongebieden op de beide oevers eerder samenbonden dan scheidde, hadden de rivieren evenzeer de middelpunten van de verschillende ambten kunnen zijn. De laaggelegen en onbruikbare komgronden, die gelegen waren tussen de bewoonbare oeverwallen langs de rivieren, hadden dan als ambtsgrenzen kunnen functioneren. Het liep echter anders: de komgronden werden binnengrenzen doordat hier de grenzen tussen de verschillende dorpen werden

getrokken. Waarom de Gelderse graaf de rivieren en niet de komgronden koos ten behoeve van het vaststellen van de ambtsgrenzen is een vraag waarop slechts speculatieve antwoorden kunnen worden gegeven. Stootte de graaf hier ten tijde van de vorming van de territoriale ambten op reeds bestaande rechtskringen, liet hij zich slechts leiden door de reeds bestaande natuurlijke geografische eenheden, of waren het doelmatigheidsoverwegingen van waterstaatkundige of andere aard? Wat de eerste veronderstelling betreft: in het gecombineerde stad- en landrecht voor Zaltbommel en de Bommeler- en Tielerwaarden uit 1316 bevestigde graaf Reinald een zogenaamde "unitas", die reeds eerder door zijn voorvaders was bevestigd. Het charter waarin deze unitas (in het Nederlands "ening") was opgenomen, was verloren gegaan en werd in 1316 op basis van de herinnering van ouderen opgetekend¹. Het begrip unitas/ening wordt na 1316 in verband met de Bommeler- en Tielerwaarden niet meer genoemd ter aanduiding van een optekening van het recht van dit gebied. Mogelijk was de Bommeler- en Tielerwaardse unitas een rechtsoptekening van een communale organisatie. Men zou het vermoeden kunnen opperen dat hier een communale organisatie was ontstaan ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen op waterstaatkundig gebied. Er komen evenwel niet uitsluitend waterstaatkundige bepalingen voor in de unitas. Ook vielen de Bommeler- en Tielerwaarden vanuit waterstaatkundig gezichtspunt in twee delen uiteen, namelijk de Bommelerwaard en de Tielerwaard, zodat in dit opzicht geen strikte noodzaak bestond voor een organisatie die beide waarden omvatte. Hoe het ook zij, in de Bommeler- en Tielerwaarden bestond waarschijnlijk rond 1250 een communale organisatie, waarvan de territoriale grenzen mede bepalend zijn geweest voor de grenzen van het ambt Bommeler- en Tielerwaarden. Voor de ambten Duffelt, Betuwe, Maas en Waal ontbreekt elk spoor van dit soort communale organisaties. Derhalve kon niet worden vastgesteld of de Gelderse graaf bij de vorming van deze territoriale ambten met dergelijke communale organisaties rekening diende te houden. Frappant blijft het dat het territoire van de ambten nagenoeg samen viel met het ressort van de streekwaterschappen. Toch kan men niet zonder meer stellen dat de ambtsgrenzen zijn bepaald door die van de streekwaterschappen. De ambtsgrenzen bestonden namelijk reeds in 1294, terwijl de streekwaterschappen eerst in de jaren twintig van de veertiende eeuw vaste vorm hebben gekregen. Vóór die tijd was de zorg voor de waterstaat beperkt tot het lokale niveau. Naast de waterstaat kan nog een ander gezichtspunt worden aangevoerd: voor de grafelijke administratie zal het op een gegeven moment nodig zijn geweest om de territoriale ambten in wording onderling te begrenzen. De eenvoudigst denkbare methode die men daarbij kon vol-

¹ Nijhoff, I, nr. 167 (stad- en landrecht Zaltb en BWenTW 19-10-1316) p 165-166 "Et quia literae, in quibus statutum sive ordinatio dicta *Enynck*, per nostros praedecessores in opido Boemele et in terris Boemelreweert et Tyelreweert ordinata, conscripta fuerat, perditae sunt, nosque ob utilitatem et commodum hominum ibidem commorantium desideramus ipsam ordinationem, dictam *Eninck*, innovari, ex recordatione seniorum ibidem reducta est haec ordinatio, quae sequitur, dicta *Enynck*, ad nostram memoriam, et ipsam, autoritate domini nostri imperatoris supradicti nobis concessa, statuimus et confirmamus, habendam et servandam"

gen, was gewoonweg te ordonneren dat de rivieren de grenzen tussen de ambten zouden vormen.

Samenvattend kan dus worden gesteld dat de Gelderse ambtsorganisatie zijn oorsprong heeft in de eerste helft van de dertiende eeuw. Tussen het midden van de dertiende eeuw en 1294 is hij tot nagenoeg volle wasdom gekomen en in de eerste helft van de veertiende eeuw werd de ontwikkeling afgerond. De grenzen van de ambten gaan niet terug op die van gouwen uit de vroege en hoge middeleeuwen en evenmin op kerkelijke grenzen, ook al vallen kerkelijke grenzen en ambtsgrenzen deels samen. De rivieren zijn bepalend geweest voor de vorming van de ambtsgrenzen, zonder dat daarvoor dwingende redenen kunnen worden aangegeven. Dat de waterstaatkundige organisatie bepalend is geweest voor de ambtsgrenzen is mogelijk, maar niet bewezen, aangezien de streekwaterschappen jonger zijn dan de territoriale ambten. Medebepalend voor de ambtsgrenzen waren tenslotte de gebieden die door andere heren dan de graaf van Gelre werden beheerst. Het is altijd verleidelijk en aantrekkelijk om een bepaalde persoon naar voren te schuiven als het grote brein achter de Gelderse ambtsorganisatie. Men kan eenvoudig nagaan wie in de dertiende eeuw graaf van Gelre zijn geweest. Er kan echter geen graaf worden aangewezen van wie op grond van goede argumenten kan worden beweerd dat hij de grote initiator van de ambtsorganisatie is geweest.

2. De ambtman

De functionarissen die in de dertiende eeuw in de territoriale ambten (in wording) werkzaam waren, werden aangeduid als "iudex". Alle bekende vermeldingen laten deze personen zien als een uit naam van de graaf van Gelre met de rechtspraak belaste functionaris. Aan het hoofd van de territoriale officia uit de rekening van 1294-1295 stonden de "officiati". Zij hadden zowel taken op bestuurlijk en rechterlijk als op domaniaal gebied. Taken op rechterlijk gebied werden nog deels uitgeoefend door een dapijer/drost wiens precieze competentie en ressort onbekend zijn. De officiatus van een territoriaal ambt kan gelijk gesteld worden aan de iudex van datzelfde ambt. Tussen 1307 en 1313 moet de functie van de iudex/officiatus gesplitst zijn in een rechterlijke en bestuurlijke functie enerzijds en in een domaniale functie anderzijds. Een reden hiervoor kan niet worden gegeven. De functionarissen die waren belast met rechtspraak en bestuur werden iudex, richter of ambtman genoemd. Ambtman was de algemene aanduiding. Trad deze functionaris op in zijn hoedanigheid van richter, dan noemde hij zich iudex of richter; trad hij op in zijn kwaliteit van dijkgraaf, dan noemde hij zich dijkgraaf. De functionarissen met domaniale taken werden aangeduid als "receptor" of "rentmeester". Zij vallen buiten het raam van deze studie. Daarom is het beheer van de in de ambten gelegen landsheerlijke do-

meinen in deze studie min of meer geruisloos uit het zicht verdwenen. Het zou wenselijk zijn dat het beheer van de Gelderse domeinen nog eens onderwerp van een aparte studie werd. Niet alleen omdat de domeinen hun eigen belangrijke rol hebben gespeeld ten aanzien van de Gelderse landsheerlijkheid, maar ook omdat nagegaan zou moeten worden hoe de relatie was tussen ambtmannen enerzijds en rentmeesters anderzijds. In het Rijk van Nijmegen is de ontwikkeling van het ambtmanschap iets anders verlopen, maar sinds ongeveer 1330 had de Nijmeegse burggraaf in het Rijk van Nijmegen dezelfde bevoegdheden en taken als elders in het kwartier de ambtmannen in hun respectieve ambten. De ambtman/drost van Buren had zowel bestuurlijk-rechterlijke als domaniale taken; wat de eerstgenoemde taken betreft, kan hij echter geheel gelijk worden gesteld met de ambtmannen in het kwartier.

Ten aanzien van de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman stootten we op het probleem dat geen begrippenapparaat beschikbaar is om deze rechtsverhouding in het kort te definiëren. Daarom moest worden gekozen voor de neutrale term rechtsverhouding. Vervolgens moest dit begrip nader inhoud worden gegeven door de verschillende aspecten ervan nader te beschouwen. Het is te betreuren dat we sprekend over de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman feitelijk slechts spreken over de rechtsverhouding zoals die heeft bestaan vanaf de jaren veertig van de veertiende eeuw. Er zijn immers geen ambtsbrieven of andere voor dit probleem bruikbare bronnen van vóór die tijd bekend. De vraag die een historicus zich in zo'n geval altijd moet stellen luidt: zijn de ambtsbrieven van vóór 1340 verloren gegaan of hebben zij niet bestaan? Het antwoord is kort: wij weten het niet. Aldus is vrijwel niets bekend over de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman vóór 1340. Bij nadere bestudering van de beschikbare gegevens bleek dat hier sprake is van een grote mate van overeenkomst tussen de verschillende ambten. Dit verbaast eigenlijk niet, omdat de hertogelijke administratie hier een uniformerende invloed kan uitgeoefend hebben. Dit wil niet zeggen dat er altijd sprake is van een sturende invloed van de zijde van de hertog. De benoemingsvereisten voor een ambtman laten immers weer zien dat de hertogelijke keuzevrijheid met betrekking tot de kandidaat-ambtman beperkt was. De vereisten dat de ambtman een niet onaanzienlijke minimale hoeveelheid in het ambt gelegen grond sinds jaar en dag moest bezitten, zich daar metterwoon gevestigd moest hebben en van Gelderse geboorte moest zijn, hebben de keuzevrijheid immers aanzienlijk beperkt. Het ontbrak de hertog daardoor aan mogelijkheden om van elders afkomstige kandidaten te benoemen en om ambtmannen desgewenst van het ene naar het andere ambt over te plaatsen. In Vlaanderen werd dit laatste nu juist toegepast om de baljuws te laten blijven wat zij moesten zijn: instrumenten in dienst van de landsheer. De vanuit landsheerlijk standpunt klemmende benoemingsvereisten waren in de landrechten vastgelegd. Daardoor waren de benoemingsvereisten theoretisch wel, maar praktisch niet eenzijdig door de hertog te veranderen. Ze werkten meer in het voordeel van de ambtsingezetenen dan van de lands-

heer. Ze gaven immers de garantie dat de ambtman als mede-ambtsingezetene de belangen van de inwoners van het ambt, niet in het laatst tegenover de landsheer, zou verdedigen. Voor de ambtman zelf kan het betekend hebben dat hij moest schipperen tussen de belangen van de ambtsingezetenen en die van de hertog.

Verpandingen van ambtmanscapen blijven een interessant fenomeen dat veel vragen oproept. Vragen die in het kader van deze studie helaas niet beantwoord kunnen worden. Dat het om verpandingen gaat, staat vast; dat ze in de ambtsbrieven niet zo worden genoemd, is alleszins begrijpelijk. Het was de hertog formeel niet toegestaan om ambtmanscapen te verpanden. In de geschiedenis van de Gelderse standenbeweging stuiten we steeds weer op hertogelijke toezeggingen geen ambten te zullen verpanden. Standpunten en motieven van de hertog ten aanzien van de verpanding van ambtmanscapen zijn helaas niet bekend. De laatste twintig jaar bestaat in de literatuur de neiging om ook positieve zijden te zien aan het verpanden van ambten. De landsheer kon immers op deze manier krediet opnemen. Dit opgenomen krediet hield de landsheer als pandsom van de crediteur-ambtman tot zekerheidstelling voor een correcte taakvervulling door de ambtman². De motieven van de crediteur-ambtman blijven duister: wilde hij zo graag ambtman zijn, of wilde hij slechts een goede belegging van zijn kapitaal? Voor deze laatste veronderstelling pleit het feit dat de crediteur-ambtman meestal een plaatsvervanger aanstelde. De plaatsvervangende ambtman is wellicht de meest opvallende ontdekking op het gebied van de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman. Uit de Gelderse historische literatuur is de plaatsvervangende ambtman nauwelijks bekend en hij wordt in de bronnen niet als zodanig aangeduid. Slechts uit combinatie van gegevens kon worden vastgesteld dat er sprake was van een plaatsvervangende ambtman. Hoewel men dit in eerste instantie niet zou verwachten, had de hertog enige controle over de plaatsvervangende ambtman. Soms moest de hertog aan de benoeming van een plaatsvervanger zijn goedkeuring verlenen. Voor zijn optreden en vooral voor zijn misstapen was de plaatsvervanger direct verantwoording verschuldigd aan de hertog en evenzo diende hij jaarlijks aan de hertog financiële verantwoording af te leggen. Als er één definitieve conclusie met betrekking tot de verpanding van ambtmanscapen moet worden getrokken is het wel deze dat deze verpandingen een afzonderlijk onderwerp van studie moeten worden, waarbij het gehele hertogdom in ogenschouw moet worden genomen. Niet alleen om inzicht te verkrijgen in de techniek en de verbreiding in ruimte en tijd van de verpandingen, maar ook om inzicht te krijgen in de motieven van de hertog en de mogelijke samenhang met politieke en staatkun-

² Bijv. Krause, *Pfandherrschaften*, p. 515-532, die aan het slot van zijn beschouwingen de late middeleeuwen zelfs karakteriseert als een "Verpfandungszeitalter"; Tewes, *Zur Amts- und Pfandpolitik* en Idem, *Versat ind verpandt*, waarin de auteur vooral laat zien dat de aartsbisschop van Keulen delen van zijn territorium verpandde om daarvan de aankoop van nieuwe gebieden te kunnen financieren; Landwehr, *Mobilisierung und Konsolidierung* benadrukt ook de krediettscheppende mogelijkheden van het verpanden van landsheerlijke gebieden en rechten.

dige ontwikkelingen.

De afhoring van de rekeningen van alle ambtmannen en van alle rentmeesters en tollenaars van Gelre was in principe een jaarlijks terugkerende gebeurtenis. Binnen een periode van enkele dagen of van een week moesten zij allen voor de hertog en zijn adviseurs verschijnen. Er was tot ver in de vijftiende eeuw geen permanent orgaan dat was belast met de controle van de rekeningen. Bij afhoringen waren in principe de hertog en de landrentmeester aanwezig. Daarnaast trad nog een onbepaald aantal leden van de hertogelijke raad op. Aanwezigheid van vertegenwoordigers van de kwartierhoofdsteden kon af en toe worden vastgesteld, maar was geen regel. Onder hertog Adolf waren bij de afhoring rekenmeesters (*magistri computationum*) betrokken die mogelijk speciaal voor de afhoring waren aangesteld. Mogelijk waren zij ook voorboden van een Gelderse rekenkamer. Uit de vijftiende eeuw blijft ten aanzien van afhoringen een beeld achter dat enerzijds getuigt van de wil van de hertog om het financieel beheer van zijn ambtenaren te controleren, maar anderzijds laat zien dat afhoringen nog zeer onregelmatig plaatsvonden ten overstaan van wisselende gezelschappen. Onder Karel van Gelre wordt de controle van de rekeningen professioneler, waarschijnlijk onder invloed van de ervaringen uit de twee Bourgondische periodes, maar de afhoringen bleven op onregelmatige tijden plaatsvinden, zo zij al plaatsvonden. De onderhavige studie heeft aangetoond dat de kwestie van de controle van de rekeningen niet in het kader van één kwartier bevredigend kan worden bestudeerd. Daarom kan wat in hoofdstuk II te berde is gebracht over de financiële controle van de Gelderse landsheerlijke ambtenaren slechts een voorlopig karakter dragen. De financiële controle van deze ambtenaren zal moeten worden bestudeerd in het kader van de geschiedenis van hof, kanselarij en rekenkamer van de Gelderse hertog.

Een zwakke stee in de rechtsverhouding tussen hertog en ambtman was de controle op het functioneren van de ambtman. Zowel voor het controleren als voor het corrigeren en bestraffen ontbraken de hertog geëigende instrumenten. Voor zover tegen ambtsdelicten werd opgetreden, was er geen sprake van een consistent beleid dat was gericht op het voorkomen, opsporen en bestraffen van zulke delicten.

3. Het takenpakket

De verschillende ambtsgebonden taken van de ambtman werden beschreven in vijf hoofdstukken van verschillende lengte. Ten aanzien van de ambtsgebonden taken dient allereerst te worden opgemerkt dat tussen de ambten onderling enkele verschillen bestaan. De grootste verschillen komen voor op het gebied van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak in civiele zaken. In de ambten met schepenrechtspraak was de ambtman niet betrokken bij de vrijwillige rechtspraak; tevens vaardigde hij daar geen oor-

konden uit met betrekking tot de contentieuze rechtspraak. Op waterstaatkundig gebied nam het ambt Bommeler- en Tielerwaarden een uitzonderingspositie in. Hier werd niet, zoals in de overige ambten, het dijkgraafschap door de ambtman uitgeoefend, maar de Bommelerwaard en de Tielerwaard hadden elk een eigen dijkgraaf. Op het gebied van het verzetten van de stedelijke raden is er geen uniform beeld, al was in elke stad de ambtman wel op een of andere manier daarbij betrokken. Voor Maasbommel ontbreken gegevens, zodat we niet weten of de ambtman van Maas en Waal daar gerechtigd was om de raad te verzetten. De ambtman van de Duffelt had dit recht zeker niet, omdat er in de Duffelt geen steden waren. Het ontbreken van uniformiteit op dit punt zal ongetwijfeld samenhangen met de zeer diverse oorsprong van de steden in het kwartier. De ambtman van Over-Betuwe tenslotte had in afwijking van zijn collega's in de andere ambten een opvallende, maar niet zeer omvangrijke, taak in de vorm van het beheer van de markttol te Elst.

De niet-ambtsgebonden taken werden reeds in hoofdstuk I aangestipt. Ze werden incidenteel verricht en waren niet verbonden aan een bepaald ambt. De hertog gaf ad hoc opdracht voor het verrichten van zulke taken. Vanwege hun incidentele en niet-ambtsgebonden karakter zijn ze in deze studie verder buiten beschouwing gelaten.

De vraag of er onder de ambtsgebonden taken van de ambtman belangrijke en minder belangrijke voorkwamen, is moeilijk te beantwoorden. De onderling variërende omvang van de vijf hoofdstukken die zijn gewijd aan deze taken van de ambtman kan hiervoor geen indicatie zijn. De ene taak is nu eenmaal beter in de bronnen gedocumenteerd dan de andere; evenzo kan de per taak gewenst geachte hoeveelheid toelichting variëren. Het relatieve belang van de verschillende taken hangt natuurlijk af van de gehanteerde criteria. Let men op de instandhouding van het ambt, dan zijn de militaire taken en het waterstaatsbeheer de belangrijkste. Ziet men de handhaving van de hertogelijke rechten als de belangrijkste, dan valt te denken aan de in hoofdstuk III genoemde regalia en aan de vervolging en bestrafing van misdadigers. Vanuit financieel oogpunt was de strafrechtspraak de belangrijkste taak van de ambtman, want die bracht het meeste geld op. Bekijken we de zaak vanuit het standpunt van de ambtsingezetenen, dan waren het waterstaatsbeheer, de vrijwillige en contentieuze rechtspraak in civiele zaken, de criminaliteitsbestrijding en de landsverdediging de belangrijkste taken van de ambtman. Dit waren immers taken die raakten aan de "kwaliteit van het bestaan" van de ingezetenen. Men zou ook kunnen nagaan met welke frequentie de ambtman de verschillende taken uitoefende. In zo'n geval zouden de vrijwillige en de contentieuze rechtspraak enerzijds en de criminaliteitsbestrijding anderzijds om de eerste plaats strijden; het waterstaatsbeheer zou de derde plaats krijgen; de bestuurlijke en fiscale taken enerzijds en de militaire taken anderzijds zouden om de vierde en de vijfde plaats strijden. Deze laatste drie soorten taakgroepen werden immers het minst regelmatig uitgeoefend.

De ouderdom van de verschillende taken is moeilijk aan te geven. In

enkele hoofdstukken is er reeds opgewezen dat de oudste vermelding van een bepaalde taak niet hetzelfde is als de ontstaansdatum ervan. De dertiende-eeuwse voorgangers van de ambtman noemden zich iudex (richter) en de van hen bekende vermeldingen betreffen de uitoefening van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak. Het is dus onbekend of zij nog meer taken dan de rechtspraak hebben uitgeoefend. Ten aanzien van de domaniale taken moet voor de eerste helft van de dertiende eeuw nog rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat deze vanuit grafelijke hoven door ministerialen werden uitgeoefend. Uit de rekening van 1294-1295 blijkt enerzijds dan het takenpakket van de voorgangers van de ambtman (de officiati) veel ruimer was, anderzijds dat er nog een drost was die met de uitoefening van rechtspraak was belast. Het vroegste tijdstip van vermelding van een bepaalde taak wordt in hoge mate bepaald door het type bron waaruit de gegevens betreffende die taak afkomstig zijn. Gegevens over vrijwillige rechtspraak zijn vrijwel uitsluitend afkomstig uit oorkonden. Zulke oorkonden zijn vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw bewaard gebleven. De taken waterstaatsbeheer en criminaliteitsbestrijding zijn deels bekend uit de landrechten en deels uit de ambtmansrekeningen. Derhalve zijn ze pas vanaf de jaren twintig van de veertiende eeuw aantoonbaar. De overige taken zijn grotendeels slechts uit de ambtmansrekeningen bekend en derhalve pas vanaf de jaren negentig van de veertiende eeuw aantoonbaar. Deze omstandigheid heeft het alleen voor de uitoefening van de vrijwillige rechtspraak grotendeels, en voor de criminaliteitsbestrijding gedeeltelijk, mogelijk gemaakt om de ontwikkelingsgang van de rol van de ambtman op deze gebieden te schetsen.

De indruk, maar ook niet meer dan dat, is dat het takenpakket zoals dat voor het einde van de veertiende eeuw vastgesteld kan worden, omstreeks 1325 reeds bestond. De enkele verspreide ambtmansrekeningen die bewaard zijn gebleven uit de tijd vóór 1390 weerspreken deze indruk niet. De samenstelling van het takenpakket is gedurende de bestudeerde periode stabiel gebleven, behalve dan dat op het einde van de vijftiende eeuw de rol van de ambtman inzake de vrijwillige rechtspraak langzamerhand werd overgenomen door de zogenaamde erfpachters. Dit verschijnsel behoeft nog nader onderzoek.

4. *Vergelijkbare functionarissen elders*

Een rondgang door de literatuur met betrekking tot met de ambtman vergelijkbare functionarissen in de rest van Gelre en in de naburige gewesten levert op het eerste gezicht een rijk geschakeerd beeld op³. We zien ammannen, ambtmannen, baljuws, drosten, maarschalcken, meijers,

³ De in deze alinea gegeven voorstelling van zaken is gebaseerd op de literatuur die is vermeld in de Inleiding § 5.

provoosten, richters en schouten. Qua functie-inhoud zijn de overeenkomsten talrijker dan de verschillen. De onderlinge verschillen in het takenpakket moeten vooral verklaard worden door verschillen tussen de lokale en regionale bestuurlijk-rechterlijke organisaties. Dit geldt vooral op het gebied van de rechtspraak. De taak om in naam van de landsheer als rechtsvorderaar op te treden in strafzaken was universeel. Daarentegen waren de taken op het gebied van de vrijwillige en contentieuze rechtspraak in civiele zaken sterk bepaald door de plaatselijke rechterlijke organisatie. Daar waar schepenbanken bestonden, behoorde de vrijwillige en contentieuze rechtspraak meestal niet tot het takenpakket. Op dit gebied konden we overigens ook binnen het kwartier van Nijmegen verschillen vaststellen. In de Bommeler- en Tielerwaarden, waar ten plattelande schepenbanken bestonden, was de ambtman bij de vrijwillige rechtspraak niet en bij de contentieuze in beperkte mate betrokken. In het hertogdom Kleef bij voorbeeld hadden de drossen/ambtmannen aanvankelijk op dit gebied taken te vervullen, maar langzamerhand werden deze aan hen onttrokken doordat de hertog van Kleef voor de uitoefening hiervan aparte richters aanstelde. Op bestuurlijk gebied waren er ook punten van overeenkomst, vooral op het gebied van de handhaving van de landsheerlijke regalia. Ook het verzetten van de stedelijke raden komen we tegen bij verschillende functionarissen. Beheer van de domeinen komt soms voor, maar moet als een uitzondering worden beschouwd. In Vlaanderen en Holland waren de baljuws, in tegenstelling tot de ambtman in het kwartier van Nijmegen, ook belast met de uitgifte van lenen en het afnemen van de leeneed van de leenmannen. De incorporatie van het dijkgraafschap in het ambtmanschap heeft de ambtman in het kwartier van Nijmegen gemeen met enkele Hollandse baljuws. Ook de militaire taken van de ambtman vinden we elders bij zijn collega's terug, maar ook zij hebben evenmin een monopolie gehad op het gebied van de landsverdediging en het leiden van krijgsexpedities. Relatief slecht was in Gelre de controle op het functioneren van de ambtmannen: er werd in feite slechts een weinig effectief ad hoc beleid gevoerd. In Brabant werden reeds vóór de machtsovername door de Bourgondiërs soms alle ambtenaren van het hertogdom op hun functioneren doorgelicht. In Vlaanderen werden klachten die tegen een bepaalde functionaris waren ingediend onmiddellijk aansluitend op de afhoring van diens rekening behandeld. In het hertogdom Gelre bestond voor zover bekend geen speciale ambtenaar die belast was met het toezicht op alle ambtmannen van het hertogdom, zoals bij voorbeeld in Vlaanderen de soeverein-baljuw die sinds het einde van de veertiende eeuw deze taak uitoefende ten aanzien van de baljuws en de rechtspraak in het algemeen. Brabant kende weliswaar geen soeverein-baljuw, maar hier was het de drossaard van Brabant die het oppertoezicht had op de rechtspraak in het hertogdom. Het zou voor Gelre nog nader onderzocht moeten worden of een van de hofambtenaren speciaal belast was met het toezicht op de rechtspraak en de met de uitoefening van de rechtspraak belaste functionarissen. Het is overigens wel duidelijk dat vooral de Vlaamse baljuws veel meer een landsheerlijk instrument zijn

gebleven dan de ambtmannen in Gelre, waar de verschillende benoemingsvereisten en het langdurig aanblijven van pandhouders de handelingsvrijheid van de hertog hebben beperkt. Het is minder duidelijk of andere landsheren dan de Vlaamse graaf in dit opzicht hun vrijheid van handelen hebben kunnen handhaven.

Uit het bovenstaande korte overzicht kan worden geconcludeerd dat de ambtman in het kwartier van Nijmegen zeker geen uniek verschijnsel was. Vergelijkbare functionarissen kwamen voor in de rest van Gelre en in de gewesten die in een wijde kring rondom Gelre waren gelegen, ook al heetten zij anders en was hun takenpakket niet exact hetzelfde. De opmerkingen die Nijhoff in 1847 hieromtrent maakte, kunnen nog steeds volmondig beaamd worden. We hebben hier te maken met een verschijnsel dat overal in continentaal West-Europa in de loop van de dertiende eeuw opkomt en dat zich in de veertiende eeuw consolideert. Het is daarbij feitelijk onbelangrijk welke terminologie wordt gebruikt. In het kwartier van Nijmegen kan men, zoals hopelijk in dit boek is aangetoond, generaliserend het beste spreken van de ambtman.

Diese Studie ist dem Typus eines landsherrlichen Beamten gewidmet, der im späten Mittelalter überall in Westeuropa vorkam. Er läßt sich als eine Person umschreiben, die im Namen des Landesherrn an der Spitze eines landsherrlichen Verwaltungsbezirks stand. Dieser Typus des landsherrlichen Beamten kommt mit vielen Benennungen vor: drost, bailli, baljuw, richter, Amtmann, ambtman. Das untersuchte Gebiet ist das Kwartier van Nijmegen (siehe Karte); dieses war eines der vier Quartiere des Herzogtums Geldern. In diesem Quartier wurden die genannten landsherrlichen Beamten als ambtman (Amtmann) bezeichnet, allerdings mit Ausnahme des Rijk van Nijmegen, wo von einem Burggrafen die Sprache war, ohne daß dessen Funktion ihrem Inhalt nach von der der Amtmänner in diesem Quartier abwich. Die erwähnten Verwaltungsbezirke wurden im Herzogtum Geldern als Amt bezeichnet. Die in den Ämtern gelegenen Städte waren autonom; der Amtmann trat hier nur auf, um schwere Straftaten zu verfolgen und um auf Anweisung des Herzogs den Rat umzubilden. Der untersuchte Zeitraum erstreckt sich von der Mitte des 13. Jahrhunderts, dem Auftauchen erster Erwähnungen dieser Beamtenart in den Quellen, bis zum Jahre 1543, dem Verlust der Selbständigkeit des Herzogtums Geldern durch die Einverleibung in die Niederlande Karls V..

1. Die Entstehung und Entwicklung der Amtsverfassung

Die Amtsverfassung im Kwartier van Nijmegen ist im Laufe des 13. Jahrhunderts entstanden. Man muß sich dabei vor Augen halten, daß ein zusammengeschlossenes System von territorialen Ämtern, das das gesamte durch den Grafen von Geldern beherrschte Gebiet flächenhaft bedeckte, bloß allmählich gebildet worden sein kann. Das Land von Maas und Waal wurde gegen 1200, und die Over- und Neder-Betuwe, die Bommelerwaard, die

Tielerwaard wurden im zweiten Viertel des 13. Jahrhunderts als Gebiete angesehen, die unter der Herrschaft des Herzogs von Geldern standen. Wann in diesem von natürlichen Grenzen (Flüsse) umschlossenen Gebiet die gleichnamigen landsherrlichen territorialen Ämter entstanden, ist weniger eindeutig, aber dies muß zwischen dem Beginn des 13. Jahrhunderts und dem Jahr 1294 geschehen sein. In diesem Jahr war die geldrische Verfassung größtenteils erstellt, wie sich aus der Rechnungslegung der Grafschaft Geldern aus dem Jahre 1294-1295 ergibt. Die territorialen Ämter waren völlig neue Gebilde, die nicht zurückgingen auf die Gebiete der frühmittelalterlichen Gaue, wenn auch zum Beispiel die Namen Betuwe und Düffel auf solche Gaue zurückgehen. Obwohl teils auch Übereinstimmung mit kirchlichen Grenzen besteht, ist es nicht wahrscheinlich, daß diese für die Amtsgrenzen bestimmend gewesen sind. Am wahrscheinlichsten ist es, daß hauptsächlich die Flüsse Waal, Niederrhein, Maas und Linge für die Amtsgrenzen bestimmend gewesen sind.

Die Amtsträger, die im 13. Jahrhundert in den territorialen Ämtern wirksam waren, wurden "iudex" (Richter) genannt; sie kommen ausschließlich in Urkunden mit Bezug auf die Rechtsprechung vor, aber wahrscheinlich haben sie auch andere Aufgaben erfüllt. In der Rechnungslegung der Grafschaft Geldern für die Jahre 1294-1295 heißen sie "officiatus"; sie haben demnach wohl Aufgaben auf dem Gebiet der Rechtsprechung, Verwaltung und Landesverwaltung gehabt. Zwischen den Jahren 1307 und 1313 ist ihre Funktion gesplittet worden in eine richterliche und verwaltende einerseits und eine landesverwaltende Funktion andererseits. Diejenigen, die ein verwaltungs-richterliches Amt ausübten, wurden als "iudex", "richter" oder "ambtman" bezeichnet. Ambtman (Amtmann) war die allgemeine Bezeichnung; trat der Amtmann in seiner Eigenschaft als Richter (Vorsitzender des Gerichts und Ankläger) auf, dann nannte er sich iudex oder Richer. Ebenso konnte er sich, wenn er in seiner Eigenschaft als Deichgraf auftrat, Deichgraf nennen.

2. Das Rechtsverhältnis zwischen Herzog und Amtmann

Es ist nicht möglich, das Rechtsverhältnis zwischen Herzog und Amtmann in modernen arbeitsrechtlichen Termini zu umschreiben. Darum ist in diesem Kapitel das Hauptgewicht darauf gelegt, das Rechtsverhältnis anhand einer Anzahl von Aspekten zu beschreiben. Wichtige Quellen sind hier die Amtsbriefe, die die Ernennung des Amtmannes und die wechselseitigen Pflichten von Herzog und Amtmann regelten. Die ältesten bekannten Amtsbriefe stammen aus den Vierziger Jahren des 14. Jahrhunderts. Auch die unterschiedlichen Landesrechte der einzelnen Ämter sind in dieser Hinsicht eine wichtige Quelle, wobei man manchmal auch in den Herrschaftsverträgen Bestimmungen über die Einsetzungen herzoglicher Beam-

ter findet. Ein Beamter mußte bestimmte Voraussetzungen erfüllen: er mußte eine bestimmte Mindestmenge Land in dem Amt besitzen, in dem er eingesetzt wurde, er mußte dort wohnhaft sein, zur Ritterschaft gehören und von geldrischer Geburt sein. Obwohl dies formell kein Erfordernis war, mußte der Amtmann in der Praxis auch über ein ansehnliches Vermögen verfügen, um sich damit in das Amt einkaufen zu können. Denn fast immer leistete der Amtmann an den Herzog eine Summe Geld, wogegen Letztgenannter die Amtmannschaft an den Amtmann als Pfand übertrug. Der Zins auf das geliehene Kapital bestand meistens aus den Einnahmen durch die Amtmannschaft. In verschiedenen Ämtern kamen längerfristige Amtmannschaften vor, von denen einige erst nach 1543 eingelöst wurden. Das Einkommen des Amtmannes konnte aus einem Jahresgehalt bestehen, einem Anteil an den Geldstrafen, Gerichtsgebühren, Unkostenvergütungen und Geschenken (liefnis), die der Amtmann von den Einwohnern empfing. Schon zu Beginn des 14. Jahrhunderts wurden die Rechnungslegungen der Amtmänner jährlich durch den Herzog und Mitglieder seines Rates geprüft. Die Kontrolle von Korruption und Machtmißbrauch des Amtmannes war schlecht geregelt, wie aus einigen Fällen in der Praxis hervorgeht. Amtmänner machten sich unter anderem der Erpressung, Rechtsverweigerung, Komposition ohne Genehmigung des Herzogs, Nachlässigkeit im Verfolgen von Straftätern und finanziellen Schwindels schuldig. Es gab keine ständigen Einrichtungen oder speziell eingestellte Personen, die das Handeln des Amtmannes beaufsichtigten; wenn Amtsdelikte ans Licht kamen, wurden meistens durch den Herzog ad hoc Personen zur Untersuchung eingesetzt. Für eine strenge Bestrafung von Amtsmännern, die sich eines Amtsdeliktes schuldig gemacht hatten, spricht nichts.

3. Verwaltung und Steuereinzahlung

Als Aufgaben auf dem Verwaltungsgebiet können die folgenden genannt werden. Der Amtmann trug Sorge für die Bekanntmachung und das Anbringen von Mitteilungen, der herzoglichen Gesetzgebung oder Verwaltungsmaßnahmen auf öffentlichen Plätzen, vornehmlich an Dorfkirchen. Im Fall durch den Herzog erlassener Ausfuhrverbote (vor allem von Getreide) mußte der Amtmann auf deren Einhaltung achten und dagegen Verstoßende bestrafen. In verschiedenen Städten hatte der Herzog das Recht, jährlich eine Anzahl Ratsmitglieder auszuwechseln; in der Praxis geschah dies durch den Amtmann auf Anweisung des Herzogs. In Nijmegen hatte der Burggraf das Recht, den Stadtrichter eigenmächtig zu ernennen. In verschiedenen Ämtern konnte der Amtmann die ihm unterstehenden Beamten wie Gerichtsboten und Gerichtsschreiber selbst ernennen. Ferner beaufsichtigte der Amtmann die Ausführung allerlei herzoglicher Regelungen,

darunter u.a. das Recht auf einen Teil des Erbes von Bastarden und von Männern, die ohne männlichen Erben verstarben, das Fundrecht, das Recht auf Brachland, das Jagdrecht.

Der Amtmann war betraut mit der Einziehung direkter und indirekter Steuern, aber auf diesem Gebiet hatte er nicht das Monopol. In seinem Amt konnten Steuern auch durch Schatzmeister, die wohl häufig mit dem Amtmann zusammen arbeiteten, eingetrieben werden. Der Schatzmeister hatte oft die Hilfe des Amtmannes nötig, um die Einwohner mit harter Hand zur Steuererklärung und -zahlung zu zwingen.

4. Hochwasser- und Deichschutz

Das Kwartier van Nijmegen ist eine ausgesprochene Flußlandschaft. Die ersten Spuren landsherrlicher Bemühungen um die Deichverwaltung datieren aus dem letzten Viertel des 13. Jahrhunderts. Die regionalen Deichgenossenschaften wurden formell erst durch landsherrliche Gesetzgebung in den Zwanziger Jahren des 14. Jahrhunderts ins Leben gerufen. Das Territorium einer regionalen Deichverwaltung fiel immer zusammen mit dem eines Amtes. Die Deichgrafschaft war immer in der Amtmannschaft beinhaltet. Der Amtmann übte die Deichgrafschaft persönlich aus, mit Ausnahme des Amtes Bommeler- und Tielerwaarden, wo der Amtmann sowohl für Bommelerwaard als auch für Tielerwaard einen Deichgrafen anstellen konnte. Als Deichgraf war der Amtmann Vorsitzender der Versammlung der Deichräte, welche die Amtseinwohner vertraten. Amtmann und Deichräte führten die periodischen Besichtigungen der Deiche und Wässerungen durch, verhängten Geldstrafen für nachlässige Deichpflichtige, ergriffen Maßnahmen im Fall von Deichvernachlässigung und im Fall von (drohenden) Überschwemmungen und Deichdurchbrüchen.

5. Freiwillige und streitige Gerichtsbarkeit

In den meisten Ämtern des Kwartier van Nijmegen wurden die Landgerichte gebildet durch Gerichtsleute unter Vorsitz des Amtmannes. Allein in den Bommeler- und Tielerwaarden, Beesd und Rhenoy und im Land van Cuijk bestanden auf dem Lande Schöffengerichte. In diesen drei Ämtern lag die Freiwillige Gerichtsbarkeit in den Händen von Schöffen und spielte der Amtmann ausschließlich eine Rolle in der streitigen Gerichtsbarkeit. In den übrigen Ämtern war der Amtmann sowohl von der Freiwilligen als auch von der streitigen Gerichtsbarkeit betroffen. Die Entwicklung seiner Rolle in der Freiwilligen Gerichtsbarkeit ist gut zu verfolgen dank zahlloser erhalten

gebliebener Urkunden über Übertragungen und Belastungen unbeweglicher Güter. In der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts trat er auch noch als Zeuge und Mitbesiegler auf, aber seit dem Beginn des 14. Jahrhunderts trat er noch häufiger auf als derjenige, der eine Urkunde als Beweisstück einer gerichtlichen Übertragung ausfertigte und diese als einziger besiegelte. Seit der Mitte des 15. Jahrhunderts wurden diese Amtmannsurkunden immer auch noch durch zwei Gerichtsleute besiegelt. Die gerichtliche Übertragung unbeweglichen Gutes war auf dem Lande des Kwartiers van Nijmegen nicht verpflichtend. In Anbetracht der großen Anzahl erhalten gebliebener Amtmannsurkunden muß die gerichtliche Übertragung in Gegenwart des Amtmannes für die Parteien allerdings attraktiv gewesen sein. Die Bedeutung der Amtmannsurkunden wird vor allem an ihrer Beweiskraft in Prozessen oder gegenüber Dritten gelegen haben. Außer zu Übertragungen unbeweglichen Gutes, zur Begründung oder Übertragung von Reallasten, kamen auch Amtmannsurkunden vor im Zusammenhang mit Verpachtungen, Übertragungen von Zinsgütern oder Zehnten. Es gab auch Amtmannsurkunden mit Bezug auf Gewährleistungen und Sicherheitsleistungen im Zusammenhang mit der Gewährung von Krediten oder mit Pfändungsklauseln.

Die streitige Gerichtsbarkeit ist schlechter dokumentiert als die Freiwillige, weil hinsichtlich Erstgenannter deutlich weniger Urkunden ausgestellt wurden. Soweit diese verfügbar sind, betreffen sie vor allem die Pfändung von Gütern säumiger Schuldner und die Besitzeinweisung zu Gunsten von Käufern im Zusammenhang mit der Pfändung von dem Eigentümer entzogenen Gütern. Gerichtsprotokolle sind aus dem hier untersuchten Zeitraum kaum erhalten geblieben.

Auf dem Gebiete der Rechtsprechung in höherer Instanz (in Geldern meist "klaring" genannt) bestanden große Unterschiede zwischen den einzelnen Ämtern. Im großen und ganzen können auf diesem Gebiet zwei Typen von Ämtern unterschieden werden. In dem einen Typ Amt fand die *klaring* unter Vorsitz des Amtmannes statt und in dem anderen Typ Amt unter Vorsitz des Herzogs, welcher sich verpflichtete, mindestens einmal pro Jahr in die betroffenen Ämter zwecks klaring zu kommen. In beiden Typen von Ämtern wurden die Urteile im Fall von klaring durch die Ritterschaft des Amtes gefällt.

6. Strafgerichtsbarkeit

Aus einigen geldrischen Stadtrechten aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts ist zu ersehen, daß der gräfliche Stadtrichter bereits von Amts wegen die Täter schwerer Straftaten verfolgte. Die Entwicklung des Inquisitionsprozesses ist im übrigen nur bruchstückhaft in den Quellen zu verfolgen. In den Ämtern des Kwartiers van Nijmegen finden wir die frühes-

ten Angaben über die Verfolgung durch den Amtmann von Amts wegen in den Landrechten aus dem Beginn des 14. Jahrhunderts. Daraus geht hervor, daß schwere Straftaten wie Mord, Totschlag, Vergewaltigung, Brandstiftung usw. durch den Amtmann verfolgt werden mußten, worauf die Ahndung durch den Herzog erfolgte. Häufig war auch noch die Sprache von Rügeverfahren: der Amtmann wartete erst ab, ob das Opfer einer Straftat oder dessen Familie eine Klage einreichte, und wenn dies nicht geschah, dann trat der Amtmann als Kläger auf. Die Anwendung von Folter taucht erst gegen 1400 auf, aber geschah wahrscheinlich schon vorher. Vorrangig vor allerlei Formen von Mißhandlung (Faustschlag, Stichwunden, Verstümmelung) waren in den Landrechten Bußgelder vorgesehen. Aus den Amtmannsrechnungslegungen geht hervor, daß es oft nicht zu Strafprozessen kam und daß der Amtmann mit Verdächtigen, und dann ohne Genehmigung des Herzogs, komposierte. Im Falle schwerer Straftaten konnte durch den Herzog die Todesstrafe oder die Konfiszierung des Eigentums auferlegt werden. Es war Aufgabe des Amtmannes, Todesurteile auszuführen und die Konfiszierungen administrativ zu erledigen.

7. Militärische Aufgaben

Die militärischen Aufgaben des Amtmannes sind wahrscheinlich ebenso alt wie seine Funktion, aber ihr Bestehen geht erst aus den Quellen ab der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts hervor. Zum Zwecke der Verteidigung des Amtes konnte der Amtmann die wehrpflichtigen Amtseinsohner einberufen. Es ist nicht klar, ob die herzoglichen Lehnleute auch hierunter fielen oder ob sie gesondert in den Krieg zogen. Wer dazu körperlich imstande war, wurde als wehrpflichtig angesehen und mußte entsprechend seinen finanziellen Möglichkeiten zu Fuß oder zu Pferd in den Krieg ziehen. Außerdem mußte er über eine angemessene Waffenausrüstung verfügen; ob dies der Fall war, wurde durch den Amtmann im Rahmen sogenannter Waffenschauen kontrolliert. Daneben konnten die Amteinsohner durch den Amtmann dazu verpflichtet werden, Arbeiten oder Wagendienste an den Stadtmauern oder an militärischen Projekten auf dem Lande zu verrichten. Der Amtmann konnte gleichzeitig mit der Errichtung und Unterhaltung von Verteidigungseinrichtungen (Blockhäuser, Landwehre, Schlagbäume) in seinem Amte betraut sein. Es kam auch vor, daß der Amtmann auf herzoglichen Befehl woanders innerhalb oder außerhalb des Herzogtums ziehen mußte, um an Feldzügen oder Belagerungen teilzunehmen. Der Herzog machte auch Gebrauch von Söldnern; der Amtmann konnte manchmal an der Anwerbung von Söldnern beteiligt werden. Auch mußte er manchmal in seinem Amt eine Steuer zum Zwecke der Bezahlung der Söldner erheben. Obwohl die Söldner innerhalb der

Amtsgrenzen operieren konnten, standen sie nicht unter dem Befehl des Amtmannes; sie hatten einen eigenen Kommandanten.

Anlagen

Die Anlagen geben für jedes Amt in chronologischer Reihenfolge eine Auflistung aller bekannten Amtmänner. Von den Ämtern, die ursprünglich nicht geldrisch waren (Land van Cuijk, Land van Buren), und von den Ämtern, die Geldern verloren gegangen sind (Düffel, Land van Buren und Land van Cuijk), werden nur die Amtmänner aus dem Zeitraum angegeben, zu dem die Ämter unter der Herrschaft des Herzogs von Geldern standen. Von jedem in die Anlage aufgenommenen Amtmann werden unmittelbar hinter seinem Namen untereinander die erste und die letzte Erwähnung angegeben, es sei denn, daß von einem Amtmann nur eine Erwähnung bekannt ist.¹

¹ Duitse vertaling: Angelika Westmark

CHRONOLOGISCHE LIJSTEN
VAN AMBTMANNEN
PER AMBT

Hierna volgen per ambt chronologische lijsten van ambtmannen in de onderstaande volgorde:

- 1) Duffelt.
- 2) Rijk van Nijmegen.
- 3) Land van Maas en Waal.
- 4) Betuwe.
- 5) Over-Betuwe.
- 6) Neder-Betuwe.
- 7) Bommeler- en Tielerwaarden.
- 8) Beesd en Rhenoy.
- 9) Land van Cuijk.
- 10) Land van Buren.

Het begin van elke lijst wordt bepaald door de vroegste vermelding van een ambtman in het betreffende ambt. De laatste vermelding van een naam betreft steeds de laatst benoemde ambtman vóór 7 september 1543, de datum waarop Karel V de regering van Gelre overnam. Van de ambten die oorspronkelijk niet Gelders waren (Land van Cuijk, Land van Buren) en van de ambten die voor Gelre verloren zijn gegaan (Duffelt, Land van Buren en Land van Cuijk), worden alleen de ambtmannen gegeven uit de periode dat deze ambten Gelders waren.

Bij de spelling van de eigennamen is zoveel mogelijk uitgegaan van de oorspronkelijken. Waar slechts afschriften beschikbaar waren, was de meest voorkomende spellingswijze bepalend.

Indien van toepassing en voor zover bekend, wordt achter de naam tussen haakjes aangegeven of de ambtman zijn ambt in pand hield (pandhouder) of dat hij plaatsvervanger (plv.) was.

Van elke ambtman worden onmiddellijk na de naam onder elkaar de vroegste en de laatste vermelding opgegeven, tenzij van een ambtman slechts één vermelding bekend is. Wegens de optredende veranderingen in de titulatuur worden voor het Rijk van Nijmegen tot en met 26-2-1329 alle vermeldingen met de titulatuur gegeven.

Achter de eerste en laatste vermelding wordt de vindplaats opgegeven. Voor het Rijk van Nijmegen geldt dit voor alle vermeldingen tot en met 26-2-1329.

Zo nodig wordt daaronder nog extra informatie gegeven met tussen haakjes daarbij de vindplaatsen voor zover nog niet bij de eerste en laatste vermelding opgegeven.

Alle gegeven informatie beperkt zich in principe tot de ambtelijke loopbaan van een ambtman.

Vermeldingen van vroeger beklede functies of nevenbetrekkingen berusten grotendeels op toevalsvondsten. Gericht onderzoek is in dezen niet verricht.

1. Duffelt

RICOLDUS DE LENT

07-02-1316 Sloet, *Bedbur*, nr. 57.

JORDANUS DE SPRALANT

17-11-1316 Weiler, *UB Xanten*, nr. 481.

HENRICUS DICTUS VAN ARNHEM

25-05-1330 Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr. 42.

REINALDUS SIJBODONIS

10-04-1334 Hof, inv. 4427.

In 1329-1335 tevens vermeld als burggraaf.

THEODERICUS DE BRIMEN

17-03-1335 HStAD, *Stift Bedburg*, Rep. u. Hs. 1, f. 207r.

In 1335-1337 tevens vermeld als burggraaf.

WOLTERUS DE WUSIC

20-12-1340 Scholten, *Grafenthal*, p. 191.

17-01-1341 FSSA, *Moyland*, Urk. 17.

In 1338-1343 tevens vermeld als burggraaf.

HENRICUS DE JAMERLO

1341 Scholten, *Grafenthal*, p. 191.

Volgens Scholten t.a.p. "subiudex" in de Duffelt van burggraaf Wolterus de Wusic.

BERTOLT VAN OY

10-04-1346 Weiler, *UB Xanten*, nr. 755.

In dezelfde oorkonde tevens burggraaf genoemd.

DIDDERIC VAN LENT

15-11-1347 HStAD, *Stift Kleve*, Akten 1d, f. 29v.

In 1347 tevens vermeld als burggraaf.

AERNT VAN VELVE

08-08-1348 Weiler, *UB Xanten*, nr. 782.

LOEF VAN HULSUSEN

07-06-1349 Scholten, *Moyland und Till*, p. 135-136.

HEINRICH VAN DER HOEVEL

31-03-1350 Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 159, n. 4.

WALRAVE VAN OY

23-09-1367

HStAD, *Stift Kleve*, Akten 1d, f. 32v-33r.

10-05-1379

HStAD, *Stift Bedburg*, Urk. 90.

JOHAN KODEKKEN VAN ZELLAR

25-11-1384

B23, p. 154

Doet op 25-11-1384 afstand van zijn aanspraken op het ambt ten gunste van de hertog. Vgl. ook B23, p. 33-34, 48-49 (25-11-1385).

WALRAVE VAN OY (pandhouder)

17-03-1385

Schleidgen, *Kleve-Mark (1368-1394)*, nr. 170.

01-08-1399

HA, inv. 675, f. 54r.

Was pandhouder volgens de ambtsbrief van Elbert van Alphen van 01-08-1432. Zie hierna.

WILLEM VOSS

12-08-1408

HA, inv. 518, f. 6r.

15-07-1409

ARA, *Limburg-Stirum*, inv. LM 73.

HERBEREN VAN OY

05-10-1412

FSSA, *Seeland*, Hs.1, p. 122.

15-10-1415

Sloet, *Bedbur*, nr. 101.

JOHAN VAN BENTHEM GAEDERTSZ.

04-07-1417

Wilkes, *Inventar Xanten*, nr. 1187.

HERBEREN VAN OY

20-03-1418

HStAD, *Stift Bedburg*, Urk. 108.

JOHAN VAN OEY (pandhouder)

06-06-1423

ARA, *Limburg-Stirum*, inv. LH 32.

28-05-1432

HA, Buren, inv. 75, f. 6r-7v.

Was pandhouder volgens de ambtsbrief van Elbert van Alphen van 01-08-1432. Zie hierna.

ELBERT VAN ALPHEN (pandhouder)

01-08-1432

Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr. 285.

19-07-1455

Scholten, *Hönnepel und Niedermörmte*, p. 134.

Op 10-07-1445 bevestigd in het pandschap door de hertog van Kleef, die op die datum van de hertog van Gelre de Duffelt in pand had gekregen (Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-1, nr. 296, p. 319). Op 18-03-1450 tevens in het pandschap bevestigd door de hertog van Gelre (Scholten, *Stadt Cleve*, nr. 64, p. lxxxv-lxxxviii), nadat deze op 04-07-1449 toegezegd had dat hij arbiters een uitspraak zou la-

2. Rijk van Nijmegen

ten doen over vermeende inbreuken op Elberts pandrechten door de verpanding van de Duffelt aan de hertog van Kleef (FSSA, *Seeland*, Hs.1, p. 398). Overleden op 19-07-1455.

ARNT PEELS (plv.)

28-12-1433 FSSA, *Seeland*, Hs.1, p. 79-80.
03-02-1439 FSSA, *Seeland*, Hs.1, p. 341-342.

REYNER SPEE (plv.)

01-10-1439 FSSA, *Seeland*, Hs.1, p. 115-116.
12-11-1442 ARA, *Limburch-Stirum* inv. LH 35.

HUBERT VAN LIENEN (plv.)

18-02-1443 FSSA, *Seeland*, Hs.1, p. 53-54.
14-08-1448 Ilgen, *Herzogtum Kleve*, II-2, nr. 41.

2. Rijk van Nijmegen

Bij de samenstelling van de onderstaande lijst kon worden uitgegaan van Maris, *Lijst van burggraven*, p. 61-66.

Van de aldaar onder nr. 30 vermelde Nicolaus de Drueten (iudex terre imperialis inter Mosam et Walum) wordt opgemerkt dat het twijfelachtig is of hij richter in het Rijk is geweest. Inderdaad hebben alle van hem bekende oorkonden betrekking op onroerend goed dat in het Land van Maas en Waal is gelegen en om deze reden is Nicolaus van Drueten uit de onderstaande lijst weggelaten. Zie Gaesdonk, *cart.*, f. 224r (21-12-1316); f. 224r-v (21-04-1317); Van Bavel, *Regestenboek Berne*, nr. 166 (11-05-1317); Scholten, *Grafenthal*, nrs. 131 en 132 (07-06-1317).

Van de onder nr. 31 vermelde Philippus dictus Vriese de Hemert (iudex terre imperialis et inter Mosam et Walum) werd alleen de vermelding van 21-12-1317 overgenomen, omdat deze als enige betrekking heeft op het Rijk van Nijmegen. Alle andere bekende vermeldingen van Philippus hebben betrekking op het Land van Maas en Waal. Zie Gaesdonk, *cart.*, f. 250v (10-04-1318 en 04-05-1318); f. 316r (04-05-1318); Hof, inv. 1555, f. 273r-274r (15-06-1318); Gaesdonk, *cart.*, f. 224v-225r (23-06-1318); f. 251r (29-10-1318).

De onder nr. 52 vermelde Arnt van Hoemen is weggelaten, omdat deze vermelding berust op een foutieve lezing van de desbetreffende oorkonde, waarin in werkelijkheid Arnt van Lyenen als burggraaf wordt vermeld.

Voor vermeldingen van vóór 1247 zij verwezen naar Maris, *Lijst van burggraven*, p. 61.

OTTO DE SULEN

13-03-1250

Sloet, OGZ , nr. 717: *miles, castellanus et iudex.*

ANONIEM

juni 1254

Sloet, OGZ , nr. 762: *iudex civitatis Novimagiensis.*

WILHELMUS DE TYGLE

06-08-1260

Sloet, OGZ , nr. 837: *iudex.*

RODOLPHUS FILIUS BALDEKINI

02-02-1262

Sloet, OGZ , nr. 850: *iudex.*

WILHELMUS DE HIRNIN

1265

Harenberg, OGZ , nr. 1265.12.31 (na 1265.00.00): *iudex.*

06-04-1266

De Fremery, *Cart. Mariënweerd* , nr. 86: *judex illustris viri domini Ottonis comitis Ghelrie*

SYMON DE ONSBURGH

20-10-1271

Harenberg, OGZ , nr. 1271.10.20: *iudex.*

06-01-1278

Scholten, *Grafenthal* , nr. 34: *iudex.*

08-09-1280

Harenberg, OGZ , nr. 1280.09.08: *iudex.*

De toevoeging "de Onsburch" komt alleen voor in de vermelding van 06-01-1278.

WILHELMUS DE HESE

02-11-1283

OSU , nr. 2174: *judex et burgravius in Noviomagio.*

SYMON DE HUNSEBURGH

09-04-1286

Scholten, *Grafenthal* , nr. 48: *iudex ac burgravius in Novimagio.*

25-05-1287

Scholten, *Grafenthal* , nr. 50: *iudex et burgravius in Novimagio.*

30-05-1287

Scholten, *Grafenthal* , nr. 49: *iudex burgravius in Novimagio.*

16-01-1291

Scholten, *Grafenthal* , nr. 54: *iudex.*

20-01-1291

Weiler, *UB Xanten* , nr. 311: *iudex et burgravius in Novimagio.*

De vermelding van 17-01-1291 is anoniem. De toevoeging "de Hunseburgh" komt alleen voor in de vermelding van 20-01-1291.

ANONIEM

13-05-1291

Scholten, *Grafenthal* , nr. 55: *judex Novimagensis.*

THEODERICUS DICTUS KERLEKIN

22-02-1292

Harenberg, OGZ , nr. 1292.02.22: *iudex.*

2. Rijk van Nijmegen

SIBODO

- 13-07-1294 Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 96: (*Computatio Sibodonis*) *iudicis de officio Novimagensi et officio clavigeratus castri ibidem*.
23-07-1295 Scholten, *Grafenthal* , nr. 71: *iudex Novimagensis*.

PHYLIPPUS DE BRUKE

- 18-06-1294 Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 94-95: *burgravius castri Novimagensis*.
22-05-1295 Meihuizen, *Rekening 1294-1295*, p. 94-95: *burgravius castri Novimagensis*.

SYMON

- 06-10-1297 Scholten, *Grafenthal* , nr. 73: *iudex Novimagensis*

REYNALDUS DE HOMEN

- 21-01-1302 Scholten, *Grafenthal* , nr. 84: *burgravius Novimagensis*.
05-03-1302 Scholten, *Grafenthal* , nr. 86: *borgravius Novimagensis*.
12-11-1302 Scholten, *Grafenthal* , nr. 88: *burgravius Novimagensis*.

GERARDUS DICTUS BOLLEKEN

- 18-11-1302 Scholten, *Grafenthal* , nr. 89: *iudex*.

REYNALDUS DE HOMEN

- 22-01-1303 Gaesdonk, *cart* ., f. 215v-216r: *burgravius Novimagensis*.
19-04-1303 Scholten, *Grafenthal* , nr. 93: *burgravius et iudex Neomagensis*.
02-07-1303 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *burgravius Novimagensis*.

SIGERUS DE POLLE

- 16-02-1304 Scholten, *Grafenthal* , nr. 97: *iudex Novimagensis*.

RUDOLPHUS RUDOLPHI

- 30-07-1304 Gaesdonk, *cart* ., f. 216r: *iudex Novimagensis*.
30-07-1304 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex*.

GERARDUS DE HEKEREN

- 07-01-1305 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex Novimagensis*
22-12-1305 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex Novimagensis*

RUDOLPHUS RUDOLPHI

- 11-03-1306 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex Novimagensis*
27-05-1307 Weiler, *UB Xanten*, nr. 397 en 397a: *iudex*.
28-05-1307 Weiler, *UB Xanten*, nr. 398: *iudex apud Novimagium et in Nyftrich*.
29-05-1307 Weiler, *UB Xanten*, nr. 399: *iudex*.
22-08-1307 GA Nijm., *Broederschappen*, cart. D, f. 45v-46r: *richter*

tot Nijmegen.

THEODERICUS DE HAUTART

24-04-1309 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex Novimagensis*.

GEUDEVERT TENGENAGEL

23-09-1309 HA, Buren, inv. 2.2.: geen titulatuur.

08-04-1310 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 125.: *miles judex Novimagensis*.

GERARDUS BOLLEKIN

17-05-1310 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex*.

RUDOLFUS RUDOLFI

26-08-1310 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 128: *judex Novimagensis*.

03-08-1311 Gaesdonk, *Grafenthal* , oorspr.: *iudex Novimagensis*

GODFRIED VAN APPELTERN

1312 Van Spaen, *Oordeelkundige Inleiding*, IV, p. 13.

1313 Van Spaen, *Oordeelkundige Inleiding*, IV, p. 13.

Als bron voor beide vermeldingen geeft Van Spaen de archieven van de klooster *Grafenthal* en *Bedburg* op. In deze archieven worden deze vermeldingen tegenwoordig niet meer aangetroffen.

IOHANNES DICTUS PULS

30-04-1316 Weiler, UB Xanten, nr. 470: *iudex Novimagensis*.

PHILIPPUS DICTUS VRIESE DE HEMERT

21-12-1317 Harenberg, OGZ , 1317.12.21: *iudex Terre Imperialis et inter Mosam et Walum*.

In 1317-1318 tevens vermeld als ambtman van Maas en Waal.

GODEFRIDUS DE APELTERN

30-05-1318 Harenberg, OGZ , nr. 1318.05.30: *borgravius Novimagensis*.

13-01-1320 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 268: *burghravius ac iudex Novimagensis ac civitatis Novimagensis*.

24-03-1320 Gaesdonk, *Grafenthal*, oorspr.: f. 183v: *burghravius ac iudex Novimagensis*.

11-01-1322 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 145: *burghravius et judex*.

JOHANNES DE DORNIKE

06-08-1322 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 149: *miles, burgravius et judex Novimagensis*.

15-06-1323 Weiler, UB Xanten, nr. 548: *miles, borgravius et iudex*

2. Rijk van Nijmegen

05-02-1328 *Novimagensis.*
GA Nijm., *Broederschappen*, cart. D, f. 128r: *ritter, borchgreve tot Nymegen*

SYMON DICTUS VAN DER HUNSBORGH

(plv.)

15-06-1323 *Weiler, UB Xanten*, nr. 548: *iudex substitutus a domino Iohanne de Dornic milite, borgravio et iudice Novimagensi.*

WOLTER VAN WUSIK

22-03-1328 *Scholten, Grafenthal* , nr. 161, p. 133: *regestvermelding.*

WOLTERUS DE DOERNYCK

08-01-1329 *Scholten, Grafenthal* , nr. 157: *borchgravius Novimagensis.*

26-02-1329 *ARA, Limburg-Stirum*, inv. LJ 23: *borchgravius Novimagensis.*

REYNALDUS SIBODONIS

02-09-1329 *De Fremery, Cart. Mariënweerd*, nr. 338.

10-04-1334 *Hof* , inv. 4427.

In 1334 tevens vermeld als ambtman van de Duffelt. In de Betouw, *Handvesten*, p. 185, noot 4 vermeldt een oorkonde van Reynaldus Sibodonis van zondag na St. Ambrosius 1335. Gezien de overeenkomst van de door In de Betouw vermelde gegevens met die in de oorkonde van zondag na St. Ambrosius 1334 (10-04-1434) in *Hof*, inv. 4427 is het waarschijnlijk dat het door In de Betouw opgegeven jaar 1334 i.p.v. 1335 moet luiden.

THEODERICUS DE BRIMEN

17-03-1335 *HStAD, Stift Bedburg* , Rep. u. Hs. 1, f. 207r.

15-03-1337 *GA Nijm., Broederschappen*, cart. D, f. 47v-48r.

In 1335 tevens vermeld als ambtman van de Duffelt.

JOHAN VAN MEER

30-05-1337 *Gaesdonk, cart.*, f. 241v-242r..

09-09-1337 *Ilgen, Herzogtum Klevę*, I, p. 158.

WOLTERUS DE WOESICK

22-03-1338 *Gaesdonk, cart.*, f. 218v-219r.

11-02-1344 *HASStK, Sankt Aposteln*, Urk. 178.

In 1340-1341 tevens vermeld als ambtman van de Duffelt.

TILMAN VAN GRUESBEKE

08-07-1344 GA Nijm.*Broederschappen*, cart. D, f. 152r.
 16-11-1344 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 180.

BERTOLT VAN OY

12-05-1345 HASTK, *Sankt Aposteln*, Urk. 181.
 10-04-1346 Weiler, *UB Xanten*, nr. 755.
 Noemt zich op 10-04-1346 tevens ambtman van de Duffelt.

DERICK VAN LENT

10-09-1347 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart. D, f. 45r.
 15-11-1347 HStAD, *Stift Kleve*, Akten, 1d, f. 29v.
 In 1347 tevens vermeld als ambtman van de Duffelt.

WILHELMUS DE HEZE

26-02-1349 Gaesdonk,*cart.*, f. 185r-v.

HENRIC VAN MIERLER

05-06-1356 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart. D, f. 3r
 11-02-1357 HStAD, *Stift Kranenburg*, Urk. 24.

GERIT VAN LEIJENBERGH

01-03-1357 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart. D, f. 59v-60r.
 20-05-1370 GA Nijm.,*Broederschappen*, ch. 23.

WILLEM VAN BRONKHORST (pandhouder)

18-11-1371 RAG,*hlh. Bronkhorst*, inv. 30b.
 30-01-1374 GA Nijm.,*Broederschappen*, ch. 29.

ARNT VAN HOEMEN (pandhouder)

04-03-1375 HA, toegang 15, nr. 416.
 05-11-1381 HA, *Varia*, charter d.d. 30-11-1384; B 23, p. 31-33.

JOHANNES KOYDKEN DE ZELLAR

21-01-1377 RAG,*huis Waardenburg*, inv. 1792.

ARNOLDUS VAN LYENEN

09-01-1378 GA Nijm.,*OBG*, inv. A-11.
 10-04-1378 GA Nijm.,*Broederschappen*, ch. 32.

JOHAN VAN UBBERGHEN

02-09-1379 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart. D, f. 143v-144r.
 11-08-1381 OA Nijm., inv. 4252.

GADERT VAN HOEMEN (pandhouder)

06-11-1381 HA, *Varia*, charter d.d. 30-11-1384; B23, p. 31-33.

2. Rijk van Nijmegen

- 30-03-1385 *HA, aanw. 1947, B-IV-7, f. 21v.*
- ARNT VAN LYENEN
- 30-03-1385 *HA, aanw. 1947, B-IV-7, f. 21v.*
- 20-05-1386 *Hof, civ. proces 1599-5.*
- JOHAN VAN WUSIC
- 17-09-1387 *GA Nijm., OBG, inv. A-21.*
- 20-03-1391 *RAG, huis Vornholz, inv. 946.*
- ROLOFF JANSOEN VAN WOERDEN
- 09-01-1395 *B24, p. 124-127; HA, toegang 15, nr. 417.*
- 31-05-1395 *Gaesdonk, cart., f. 242v-243r.*
- ARNOLD THE BOECKOP
- 24-02-1396 *Abdij Berne Heeswijk, Maria Magdalenaklooster, inv. 40.*
- 05-03-1396 *GA Nijm., OBG, inv. A-25.*
- UDO DIE BOEZE
- 05-07-1396 *Brennecke/Müller, Inventare, p. 211-212.*
- 03-08-1399 *HA, inv. 675, f. 62r.*
- FIERKEN VAN BERCGHUSEN
- 18-05-1400 *RAG, huis Vornholz, inv. 922.*
- 29-11-1401 *ARA, Limburg-Stirum, inv. LJ 39.*
- ROBBERT VAN APELTEREN (pandhouder)
- 27-03-1402 *B25, p. 128-130.*
- 05-05-1404 *Gaesdonk, cart., f. 233v.*
- UDO DIE BOEZE
- 06-07-1404 *GA Nijm., Broederschappen, ch. 82.*
- 07-04-1405 *GA Nijm., Broederschappen, ch. 84.*
- HENRIC VAN APELTEREN
- 24-02-1406 *GA Nijm., Broederschappen, ch. 85.*
- 17-02-1408 *OA Nijm., inv. 4116.*
- JOHAN PULS (pandhouder)
- 07-05-1408 *HA, inv. 518, f. 1r.*
- 08-05-1418 *HA, inv. 518, f. 1r.*
- ERNST INGEN NULANT
- 07-12-1418 *GA Nijm., Broederschappen, cart. D, f. 51v.*
- 22-09-1421 *GA Nijm., Broederschappen, cart. D, f. 112r.*

HENRIC VAN GALEN

18-09-1421 HA, inv. 528, f. 1r.
 10-05-1422 HA, inv. 528, f. 10r.

ROELOF VAN DER HAUTART

10-05-1422 HA, inv. 528, f. 10r.
 13-07-1425 HA, inv. 529, f. 1r.

Neemt op 10-05-1422 van Henrick van Galen de vorderingen over die deze nog op het ambt had (HA, inv. 528, f.1 0r.).

DIRK VAN DER HAUTART

13-03-1425 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart. D, f. 16r.
 05-11-1425 GA Nijm.,*OBG*, inv. A-49.

ROELOF VAN DER HAUTART

16-11-1425 *Stadsrek. Nijm.*, I, p. 267.
 14-09-1428 GA Nijm.,*OBG*, inv. A-57.

DIRK VAN DEN WALL

29-12-1428 *Stadsrek. Nijm.*, II, p. 35.
 03-06-1429 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart.D, f. 12r.

THOMAS COLLART

21-06-1429 HA, inv. 530, f. 1r.
 01-07-1432 Van Beurden,*Archief kasteel Well*, nr. 122.
 Van Beurden spreekt in het regest van 01-07-1432 van "boschgraaf", dit is waarschijnlijk een verschrijving voor "borchgraaf". Omdat het charter (RAL, *huis Well*, ch. 122) op 01-10-85 vermist bleek te zijn is collationering niet mogelijk.

DIRK VAN DER HAUTART

24-06-1432 HA, inv. 533, f. 1r.
 13-01-1437 HA, inv. 535, 2e katern, f. 1r.

OTTO VAN BLITTERSWIJK (plv.)

31-01-1435 GA Nijm.,*OBG*, inv. A-70.
 11-04-1436 GA Nijm.,*OBG*, inv. A-74.

JOHAN VENBOET (plv.)

12-05-1436 GA Nijm.,*Broederschappen*, cart. D, f. 148v.
 20-11-1437 OA Nijm., inv. 2127, f. 18r-19r.

WILLEM VAN APELTEREN (pandhouder, vanaf 10-02-1442 1/2 ambt)

13-01-1437 HA, inv. 537, f.1r.
 22-03-1450 *Rekenk.*, charterverz., nr. 1054.

2. Rijk van Nijmegen

Draagt de helft van het pandschap blijkens toestemming van de hertog van 10-02-1442 (*HA*, inv. 30, f.44v-45r.) over aan Johan van Groesbeek.

JOHAN VAN GROESBEEK (plv., vanaf 10-02-1442 pandhouder 1/2 ambt, vanaf 22-03-1450 1/4 ambt)

23-04-1440 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 492-493.

11-10-1466 *Rekenk.*, charterverz., nr. 1719.

Zie ook hierboven onder Willem van Apelteren en hierna onder Peter Vige Gerardsz.

PETER VIGE (plv.)

22-02-1443 Pabst van Bingerden, *Inventaris*, p. 20.

31-08-1445 GA Nijm., *Broederschappen*, cart. C, f. 25r.

PETER VIGE GERARDSZ. (pandhouder 1/4 ambt en 3/4 plv.)

22-03-1450 *Rekenk.*, charterverz., nr. 1054.

v. 31-12-1463 GA Nijm., *Broederschappen*, cart. D, f. 68v.

Neemt op 22-03-1450 1/4 van het pandschap van Johan van Groesbeek over en wordt plv. voor het resterende 1/4 pandschap van Johan van Groesbeek en voor 1/2 pandschap van Willem van Apelteren. Op 31-12-1463 als overleden vermeld. Op 11-10-1466 treft de hertog met zijn weduwe en erfgenamen een regeling om hun vorderingen uit het burggraafschap te voldoen (*Rekenk.*, charterverz. nr. 1719).

HENRICK VAN BYLANT

14-05-1464 *HA*, inv. 542, f. 1r.

24-04-1473 GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 532.

JOHAN VAN BOENINGHEN (plv.)

15-03-1470 *OA Nijm.*, inv. 4132.

DIRK THER HORST

31-07-1473 *HA*, inv. 803.

31-12-1477 Scholten, *Gaesdonck*, p. 104.

In 1467 benoemd tot ambtman van het Kleefse ambt Kranenburg (Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 145).

FREDERIK VAN FLERSTHEM (plv.)

27-07-1473 *HA*, inv. 30, f. 33r-v.

Richter in het Rijk van Nijmegen.

GERIT VAN DAM (plv.)

09-12-1475 GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 554.

BERNT VAN BEECK (plv.)

14-02-1476 GA Nijm.,OBG , inv. A-199.

JOHAN VAN DER YMPELL (plv.)

26-02-1476 RAG, huis Vornholz, inv. 809.

07-06-1476 GA Nijm.,Broederschappen, ch. 568.

GERIT VAN DAM (plv.)

31-12-1477 Scholten, Gaesdonck, p. 104.

JOHAN VAN BOENIJNGEN (plv.)

09-03-1478 OA Nijm., inv. 2127, f.35v-36v.

REYNER VAN WIJHE

21-03-1478 HA, inv. 19, f.19r-20r.

12-05-1481 GA Nijm.,Broederschappen, cart.C, f.59r.

De benoeming op 21-03-1478 door Catharina van Gelre geschiedde onverlet eventuele aanspraken van derden op het ambt en gold tot het tijdstip dat een uitspraak zou zijn gedaan in de kwestie van het betwiste burggraafschap.

JOHAN VAN DER YMPELL

27-07-1481 GA Nijm.,Broederschappen, cart. C, f. 57v-58r.

20-04-1482 GA Nijm.,Borger-Kinderen-Weeshuis, inv. 59, f. 180v-181r.

DIRK VIGE

14-05-1482 GA Nijm.,OBG , inv. A-210.

17-03-1484 GA Nijm.,OBG , inv. A-214.

HENRICK VIGE

15-03-1485 GA Nijm.,Broederschappen, cart. B, f. XXVv.

29-06-1492 HA, inv. 10, f.25v.

REINIER VAN BROEKHUIZEN

26-08-1492 Scholten, Grafenthal , p. 198.

05-09-1493 HA, inv. 10, f. 93r..

HENRICK VIGE (pandhouder)

14-12-1493 GA Nijm.,Broederschappen, ch. 681.

14-11-1503 GA Nijm.,Broederschappen, ch. 737.

De verpanding blijkt uit de oorkonde van 06-05-1496 (HA, charterverz, nr. 1087).

DIRK VIGE

13-04-1502 GA Nijm.,Broederschappen, cart. C, f.42v.

2. Rijk van Nijmegen

v. 26-05-1521 HA, inv. 18, f. 32r-v.

Zie over hem ook hierna onder Joachim van Wijhe.

JOACHIM VAN WIJHE (plv. tot 26-05-1521, pandhouder vanaf 13-04-1529)

14-02-1515 Dicks, *Abtei Camp.* p. 426.

27-12-1532 Abdij Berne *Maria Magdalenaklooster*, inv. 144.

Aanvankelijk plv. van Dirk Vige (HA, inv. 181).

Op 26-05-1521 liet de hertog een bevelbrief uitgaan om de door hem tot burggraaf benoemde Van Wijhe als zodanig te erkennen; de adressanten worden niet genoemd (HA, inv. 18, f. 32r-v) Op 30-05-1521 verzocht de stad Nijmegen aan de hertog om Henric en Dirk Vige in het ambt te handhaven totdat hun zaak door bannerheren, ridderschap en steden was onderzocht (*Nijhoff*, VI, nr. 1060). Aan dit verzoek is klaarblijkelijk geen gevolg gegeven. Hoewel de hertog Henrick Vige, erfgenaam van Dirk Vige op 22-03-1524 wegens verder onbekende misdaden remissie verleende, werd Van Wijhe wel in het ambt gehandhaafd (*Nijhoff* VI, nr. 1268) Van Wijhe nam op 13-04-1529 dit pandschap van de erfgenamen Vige over (HA, inv. 181). In 1529 teven drost te Hattem (HA, inv. 181 en inv. 153 d.d. 28-10-1529). Zie ook hierna onder zijn naam.

ARNT BAIRT (plv.)

v. 24-05-1521 HA, inv. 181.

Plaatsvervanger van de plv. burggraaf Joachim van Wijhe tijdens diens verblijf in Lüneburg.

HENRICK VIGE (pandhouder)

v. 26-05-1521 HA, inv. 18, f. 32r-v.

Zie over hem hierboven onder Joachim van Wijhe.

JOHAN GOLTSTEYN

18-09-1532 GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 893.

16-11-1535 Hof, civ. proces 1544-15.

Ambtsaanvaarding na 22-02-1532. Wordt in de ambtsbrief van Joachim van Wijhe van 16-11-1535 (*Hof*, civ. proces 1544-15) "bewaire" van het ambt genoemd.

JOACHIM VAN WIJHE

16-11-1535 Hof, civ. proces 1544-15.

25-05-1538 Hof, civ. proces 1544-15.

Zie over hem ook hierboven onder zijn naam en

onder Johan Goltsteyn. Volgens de ambtsbrief van 17-06-1537 (*Rekenk.*, charterverz., nr. 1200) was Van Wijhe uit het ambt gezet en werd toen in het bezit daarvan hersteld onder erkenning van de pandbrieven van 13-01-1437, 1496 en 1524. In 1538 weer uit het ambt gezet wegens ambtsdelicten (*Nijhoff*, VI, nr. 1923) en kort daarna overgelopen naar de Bourgondische pasrtij (Van Veen, *Jelis van Riemsdijck*, p. 205, 210-211, 215). Draagt op 25-05-1538 zijn rechten over aan zijn zoon Reyner, maar het is twijfelachtig of hij op dat moment nog werkelijk in functie is. Zijn zoon procedeert in 1544 voor het Hof van Gelre over het ontslag van zijn vader (*Hof*, civ. proces 1544-15) en wordt in 1545 in het burggraafschap hersteld (*Rekenk.*, inv. 4746).

DERICK VAN MEECKEREN

03-03-1538 *Nijhoff*, VI, nr. 1931.

ARNT VIGE

09-04-1538 *HA*, inv. 143b, nr. 730.

18-10-1541 *RAG, huis Waardenburg*, inv. 2040.

HERMAN VAN BONENBERGH GNANT VAN HONSTEIN

23-01-1542 *Rekenk.*, inv. 4744.

11-07-1545 *Rekenk.*, inv. 4744.

3. Land van Maas en Waal

JOHANNES DICTUS DE DORNIC

23-02-1294 Scholten, *Grafenthal* , nr. 68.

29-03-1296 Scholten, *Grafenthal* , nr. 72.

BALDEKINUS DICTUS DE LAWART

10-02-1301 Scholten, *Grafenthal* , nr. 81.

REYNALDUS DE HOMEN

11-08-1303 Scholten, *Grafenthal* , nr. 95.

In 1302-1303 tevens vermeld als richter in het Rijk van Nijmegen.

PHILIPPUS FRISO DE HEMERT

18-09-1304 *Weiler, UB Xanten*, nr. 367

3. Land van Maas en Waal

13-07-1307 *HA, Buren, inv. 4.1.*

Wordt vermeld als Phylippus de Hemert (Weiler, *UB Xanten*, nr. 367), als Philippus Friso de Hemric (Scholten, *Grafenthal*, nr. 104) en als Philippus Friso (*HA, Buren, inv. 4.1.*).

GERARDUS DE BARSDUNCK

06-05-1308 *Scholten, Grafenthal , nr. 106.*

ENGELBERTUS DE DULE

22-06-1309 *Gaesdonk, cart ., f. 247v.*

GODEFRIDUS DICTUS TENGENAGEL

30-08-1309 *HA, Buren, inv. 2.2.*

11-10-1310 *Gaesdonk, cart ., f. 290v.*

In 1309-1310 tevens vermeld als richter in het Rijk van Nijmegen.

JACOBUS NATUS QUONDAM ENGELBERNE DE DRILE

24-03-1311 *Scholten, Grafenthal , p. 206.*

29-04-1312 *Gaesdonk, cart ., f. 248v.*

GERARDUS DE BARSDUNCH

31-03-1313 *HStAD, Abtei Kamp, Urk. 331.*

21-02-1315 *Gaesdonk, cart ., f. 223v.*

OTTO DE SCHONENBERG

29-04-1316 *Weiler, UB Xanten , nr. 468.*

10-08-1316 *Gaesdonk, cart ., f. 249r.*

NICOLAUS DE DRUETEN

21-12-1316 *Gaesdonk, cart ., f. 224r*

07-06-1317 *Scholten, Grafenthal , nr. 132.*

PHILIPPUS DICTUS VRIESE DE HEMERT

21-12-1317 *Harenberg, OGZ , nr. 1317.12.21.*

10-04-1318 *Gaesdonk, cart ., f. 250v.*

In 1317 tevens vermeld als richter in het Rijk van Nijmegen Zie ook het over hem opgemerkte aan het begin van bijlage 2.

JORDANUS DE APELTEREN

01-05-1318 *Gaesdonk, cart ., f. 225r.*

PHILIPPUS (VRISE) DE HEMERT

04-05-1318 *Gaesdonk, cart ., f. 250v., 316r.*

29-10-1318 *Gaesdonk, cart. , f. 251r.*

JORDANUS DE APELTEREN

02-12-1318 Gaesdonk, *cart* ., f. 251r-v.
23-04-1320 Gaesdonk, *cart* ., f. 226r.

OTTO DE SCHONENBERGH (plv.)

23-04-1320 Gaesdonk, *cart* ., f. 226r.

GERARDUS DE BAERSDUNCH

14-06-1322 Gaesdonk, *cart* ., f. 291r.

WILHELMUS DE MYLLEN

07-07-1326 HStAD, *Abtei Kamp*, Urk. 381.

Oorkondt over een overdracht van te Bergharen gelegen onroerend goed, die plaatsvond "coram nobis iudice spectabilis viri Reinaldi comitis Ghelrensis ac propria ex parte in Haeren". Klaarblijkelijk deelde hij het heerlijk gezag te Bergharen met de graaf en trad hij ook op als richter van laatstgenoemde. Vermelding van de heerlijkheid Bergharen is nog bekend uit 1312 (De Vries, *Bijdragen*, p. 71).

ANTHONIUS DE BONINGEN

17-04-1327 Scholten, *Grafenthal* , nr. 151.
15-11-1329 Gaesdonk, *cart* ., f. 232r-v.

GODEFRIDUS DE MEKEREN

13-08-1331 HStAD, *Abtei Kamp*, Urk. 402.
13-07-1335 Weiler, *UB Xanten*, nr. 671.

TILMAN VAN GROESBEEK

19-03-1336 Gaesdonk, *cart* ., f. 253v-254r.
21-06-1336 Gaesdonk, *cart* ., f. 254v.

JAN DIE GHYER

15-12-1339 RAL, *huis. Scheres*, inv. 915.
17-03-1342 Gaesdonk, *cart* ., f. 232v.

GAEDERT HERMANZ. VAN MEKEREN

12-10-1342 Gaesdonk, *cart* ., f. 228r.
13-10-1345 Gaesdonk, *cart* ., f. 255v.

OTTO VAN GROESBEEK

24-03-1347 Scholten, *Grafenthal* , p. 235.
03-11-1350 Gaesdonk, *cart* ., f. 257v.

3. Land van Maas en Waal

WILHEM VAN DRUTEN

- 19-07-1352 FSSA, *Seeland* , Hs.1, p. 404.
01-10-1352 Dicks, *Abtei Camp*, p. 273, n. 31.

HEYMERICK VAN DRUTEN ARNTSZ.

- 04-03-1356 Gaesdonk, *cart* ., f. 256v-257r.
10-03-1356 Kamp, *Kopiar* , f. 123B.

WILLEM VAN DRUTEN ARNTSZ.

- 04-03-1358 Van Bavel, *Regestenboek Berne*, nr. 280.
09-04-1369 Gaesdonk, *cart* ., f. 270v-271r.

WILLEM VAN DRUTEN (pandhouder)

- 04-07-1372 Kamp, *Kopiar* , f. 125B.
17-09-1394 HStAD, *Abtei Kamp*, Urk. 649.
De verpanding blijkt uit de ambtsbrief van 27-09-1390 (B23, p. 190-192); vgl. ook B23, p. 44-45 (z.d.)

HEIMERICK VAN DRUTEN (pandhouder)

- v. 31-03-1397 HA, inv. 675, f. 91r.
1399 HA, inv. 675, f. 93v, 100r.

JOHAN VAN DEN HAVE (plv.)

- 31-10-1394 Abdij Berne, *Maria-Magdalenaklooster* , inv. 37.
11-01-1401 B25, p. 60.
Het plaatsvervangerschap blijkt in 1397 (HA, inv. 675, f. 95r).

ALART VAN PUYFLYK

- 27-06-1401 Gaesdonk, *cart* ., f. 317r.
13-10-1403 Gaesdonk, *cart* ., f. 266r.

BAUDEKEN VAN LENT

- 25-01-1404 Gaesdonk, *cart* ., f. 266v.
26-12-1407 Scholten, *Grafenthal* , p. 224.

WILLEM VAN YSENDAREN

- 29-08-1410 Scholten, *Grafenthal* , nr. 267.
03-05-1411 Gaesdonk, *cart* ., f. 267v.

AERNT VAN DRUTEN HERMANSZ.

- 20-08-1411 Wilkes, *Inventar Xanten*, nr. 1111.
27-07-1417 ARA, *Van Matenesse*.

WILLEM VAN DRUTEN

- 01-12-1417 De Mooy, *Willem van Berchen*, p. 63.

v.26-10-1424 Van Leeuwen *Chronicon Tielense* p. 502.
Op 26-10-1424 schuldig bevonden aan moord.

WILLEM VAN YSENDEREN

07-06-1418 ARA, *Van Matenesse*.

27-04-1420 ARA, *Van Matenesse*.

Was hoogstwaarschijnlijk plaatsvervanger van Willem van Druten, van wie op 22-09-1420 voor eerst blijkt dat hij persoonlijk bij de vrijwillige rechtspraak was betrokken (*Gaesdonk, cart.*, f. 230r-v).

JOHAN VAN BUREN

25-11-1424 RAG, *heren Culemb.*, inv. 1361.

04-03-1436 RAG, *heren Culemb.*, inv. 1355.

JACOB VAN RYEMSDYCK (plv.)

07-03-1425 *Gaesdonk, cart.*, f. 270r.

18-03-1427 *Gaesdonk, cart.*, f. 297r.

HEINRIC ROVER VAN BUREN (plv.)

28-10-1427 *Gaesdonk, cart.*, f. 291v.

01-04-1428 *Gaesdonk, cart.*, f. 269r.

JACOB VAN RYEMSDYCK (plv.)

13-12-1428 *Gaesdonk, cart.*, f. 264v.

28-06-1442 HA, *charterverz.*, nr. 780.

Aanvankelijk plaatsvervanger van Johan van Buren, sinds 24-12-1437 of kort daarvoor van Dirk van Bronkhorst. (Zie hierna). Deze laatste kreeg op 24-12-1437 (*Nijhoff*, IV, nr. 170) van de hertog toestemming om een plaatsvervanger aan te stellen.

DIRK VAN BRONKHORST BATENBURG (pandhouder)

24-12-1437 *Nijhoff*, IV, nr. 170.

27-03-1438 RAG, *huis Batenburg*, inv. 3

De verpanding blijkt eerst uit de ambtsbrief van 21-12-1443 voor Willem van Berchem en Jacob van Ryemdyck, die de hertog 5000 Rijnse gulden hadden geleend om daarmee Dirk van Bronkhorst-Batenburg uit zijn pandschap te lossen.

WILLEM VAN BERCHEM (pandhouder 1/2 ambt)

18-06-1443 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 452.

02-10-1463 HA, *charterverz.*, nr. 846.

De verpanding volgens de ambtsbrief van 21-12-1443 (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 494-496).

3. Land van Maas en Waal

JACOB VAN RYEMSDYCK (pandhouder 1/2 ambt)

18-06-1443 Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 452.
v.08-01-1464 HA, inv. 182.

De verpanding volgens de ambtsbrief van 21-12-1443 (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 494-496). Het blijkt dat Jacob van Ryemsdyck van 11-08-1444 (Gaesdonk, *cart.*, f. 265r-v) tot 30-06-1445 (*ibidem*, f. 277r) het ambtmanschap heeft uitgeoefend namens zichzelf en namens de medepandhouder Willem van Berchem. Tevens van 13-05-1453 (*Rekenk.*, inv. 1618) tot 16-12-1455 (ARA, *Limburg-Stirum*, inv. LG 7) en van 01-05-1461 (Gaesdonk, *cart.*, f. 274r-v) tot 26-05-1462 (HStAD, *Abtei Kamp*, Urk. 847).

HENRICK VAN HAVE (plv.)

25-09-1446 Gaesdonk, *cart.*, f. 293v, 298r.
18-09-1451 HA, inv. 551.

HENRICK VAN PUYFFLICK (plv.)

12-08-1456 HA, toegang 15, nr. 81.
28-04-1460 GA Nijm., *Broederschappen*, *cart.*A, f. 54v.

WOLTER VAN BAEX (pandhouder 1/2 ambt)

02-10-1463 *Rekenk.*, inv. 391, f. 2r-5r.
medio 1473 HA, inv. 30, f. 113v.

Neemt op 02-10-1463 het halve pandschap van Willem van Berchem over.

ERFGENAMEN JACOB VAN RYEMSDYCK (pandhouders 1/2 ambt)

08-01-1464 HA, inv. 182.

JACOB VAN RYEMSDYCK (plv.)

08-01-1464 HA, inv. 182.
06-06-1473 HA, inv. 915, f. 2r.

Op 08-01-1464 met toestemming van de hertog door de mede-erfgenamen van zijn vader Jacob Van Ryemsdyck aangesteld. Later treedt hij op als enige erfgenaam. Zie hierna.

GUY VAN BRIMEU

02-07-1473 HA, inv. 805.
jan. 1477 Zie toelichting.

Heeft waarschijnlijk het ambtmanschap bezeten tot aan de val van Karel de Stoute in januari 1477.

JAN VAN ERP (plv.)

22-07-1473 HA, inv. 804.

22-04-1474 HA, inv. 804.

Tevens schout en rentmeester van Megen in dienst van Guy van Brimeu (HA, inv. 804, 22-07-1473).

HENRICK VAN DOERREN (plv.)

22-04-1474 HA, inv. 805.

20-09-1475 HA, charterverz., nr. 2474.

JACOB VAN RYEMSDYCK (pandhouder 1/2 ambt)

17-03-1477 HA, inv. 915, f. 3r.

01-10-1480 HA, inv. 915, f. 7r.

Op 10-01-1478 door de landdag te Nijmegen in het ambt bevestigd (HA, inv. 9, f. 16r).

WOLTER VAN BAEX (pandhouder 1/2 ambt)

13-07-1480 HStAD, *Abtei Kamp*, Urk. 890.

15-06-1483 ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 269.

Oefende aanvankelijk het ambtmanschap niet zelf uit en liet zich achtereenvolgens vervangen door Jacob van Ryemtsyck en Evert van Dyepenbroick (HA, inv. 915, f. 7r, 9v). Persoonlijke uitoefening van het ambtmanschap blijkt eerst op 10-09-1481 (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 502).

EVERT VAN DYEPENBROICK

na 01-10-1480 HA, inv. 915, f. 9v.

Benoemd door de bisschop van Münster tijdens diens voogdijschap over Gelre. In 1481 vermeld als ambtman van de heerlijkheid Batenburg (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 502).

JACOB VAN RYEMSDYCK (pandhouder 1/2 ambt)

18-03-1485 Grave, *Catharinagasthuis*, inv. 1950.

v. 23-05-1504 HA, inv. 915, f. 62r-v.

Wordt op 23-05-1504 als overleden vermeld.

HENDRIK VAN BAEX (pandhouder 1/2 ambt)

10-10-1486/

10-10-1487 Wilkes, *Quellen Stift Xanten*, p. 569.

v. 13-07-1499 HA, inv. 915, f. 41r.

JOHAN VAN BALVEREN (plv.)

maart 1492 *HA*, inv. 915, f. 9r.

15-07-1492 *HA*, inv. 915, f. 9r.

Aangesteld wegens ziekte van Jacob van Ryemsdyck.

HENDRIK VAN BAEX (3-jarige roulatie)

13-07-1493 *HA*, inv. 915, f. 21r.

13-07-1496 *HA*, inv. 915, f. 26v.

De beide pandhouders Jacob van Ryemsdyck en Wolter van Baex zijn op een onbekend tijdstip overeengekomen dat zij om beurten voor een periode van drie jaar het ambtmanschap persoonlijk zouden uitoefenen. Het functioneren van dit roulatiesysteem is voor het eerst aantoonbaar voor de periode 13-07-1493 tot 13-07-1496 (*HA*, inv. 916, los blad z.d. uit *HA*, inv. 915, tussen f. 26-27). Ook in de voorafgaande periode kwam het wel voor dat een van de pandhouders het gehele ambtmanschap persoonlijk uitoefende, maar het is niet aantoonbaar dat toen ook reeds een vast roulatiesysteem werd gehanteerd. De pandhouders konden voor de driejarige periodes weer plaatsvervangers aanstellen, zoals hierna zal blijken. Er is een oorkonde bekend van 17-09-1496 waarin Hendrik van Baex als oorkonder optreedt (*Rekenk.*, inv. 1618). Over de echtheid van deze oorkonde waren in de zestiende eeuw reeds twijfels gerezen; hoewel de inhoud ervan deze twijfels niet bevestigt (er is slechts een afschrift bewaard gebleven), is het feit dat de oorkonde na de driejarige ambtsperiode van Van Baex uitgevaardigd zou zijn een belangrijk argument tegen de echtheid van de oorkonde. Doorslaggevend is het argument niet, omdat het niet onmogelijk was dat Van Baex als pandhouder van het halve ambt oorkonden uitvaardigde.

HENDRIK VAN RYEMSDYCK (3-jarige roulatie voor Jacob van Ryemsdyck)

13-07-1496 *HA*, inv. 915, f. 35r.

13-07-1499 *HA*, inv. 915, f. 35r.

WEDUWE HENDRIK VAN BAEX (pandhoudster 1/2 ambt)

13-07-1499 *HA*, inv. 915, f. 41r.

13-07-1502 *HA*, inv. 915, f. 41r.

JOEST VAN DELFT (3-jarige roulatie voor weduwe Hendrik van Baex)

13-07-1499 HA, inv. 915, f. 41r.

13-07-1502 HA, inv. 915, f. 41r.

(3-jarige roulatie voor Jacob van Ryemtsyck)

13-07-1502 HA, inv. 915, f. 41r.

16-04-1503 HA, inv. 915, f. 41r.

Is op onbekende datum door de hertog "om zekere tichten" uit het ambt gezet, maar is daarin hersteld op niet aangeduid tijdstip (HA, inv. 14, f. 23r). Dit eerherstel moet hebben plaatsgevonden na 27-09-1503 (vermelding opvolger) en vóór 13-02-1504, wanneer Van Delft weer als ambtman wordt vermeld. Zie hierna. Van Delft was oomzegger van de pandhouder Jacob van Ryemtsyck (HA, inv. 915, f. 41r). Werd op 04-12-1504 door de hertog tevens tot ambtman van de heerlijkheid Batenburg aangesteld (HA, inv. 14, f. 42r-v).

WERNER VAN PUYFFLICK

27-09-1503 Nijhoff, VI, nr. 394.

JOEST VAN DELFT (3-jarige roulatie voor (erfgenamen) Jacob van Ryemtsyck)

13-02-1504 RAG, huis Hoekelum, inv. 94.

04-12-1504 HA, inv. 14, f. 42r-v.

Dit is de voortzetting van de op 13-07-1502 aangevangen driejarige periode. Jacob van Ryemtsyck wordt op 23-05-1504 vermeld als zijnde overleden (HA, inv. 915, f. 62r-v).

ERFGENAMEN JACOB VAN RYEMSDYCK (pandhouders 1/2 ambt)

v. 23-05-1504 HA, inv. 915, f. 62r-v.

HENDRIK VAN BAEX (pandhouder 1/2 ambt)

17-07-1505 HA, inv. 15, f. 84v-85r.

Is de hertog afvallig geworden, zoals blijkt uit de oorkonden van 15-11-1509 (Nijhoff, VI, nr. 667) en van 12-03-1524 (Ibidem, nr. 1263) en heeft hierdoor zijn pandrecht verspeeld.

HENDRIK VAN RYEMSDYCK (pandhouder 1/2 ambt)

ca. 17-07-1505

Wordt in een oorkonde van 20-10-1526 (*Rekenk.*, inv. 297, f. 126r-127v) vermeld als tijdgenoot van Hendrik van Baex en pandhouder van het halve ambt. Geschatte datering volgens enige vermelding Hendrik van Baex.

3. Land van Maas en Waal

JACOB VAN GHENT

14-06-1509

OA *Grave*, correspondentie, 14-06-1509.

21-07-1509

Rekenk, inv 1618

Hoewel in een request van ca. 1565 (*Rekenk.*, inv 1618) wordt gesuggereerd dat de in afschrift overgeleverde oorkonde van 21-07-1509 een vervalsing zou zijn, zijn hiervoor op basis van de inwendige kenmerken geen steekhoudende argumenten aan te voeren. Omdat de inhoud niet overeenkwam met de mening van de rekwestranten, was de wens waarschijnlijk bij hen de vader van de gedachte.

WILLEM VAN ARENBORCH

23-03-1513

Joosting, *Geldersche dingtalen*, p. 66-70.

29-05-1526

HA, inv 144, nr. 847.

Bekleedde het halve ambt dat aan de hertog was teruggevallen door de afvalligheid van Hendrik van Baex. Zie de oorkonde van 13-07-1524 in HA, inv. 18, f. 138r. Kreeg op 12-03-1524 van de hertog toestemming om zijn rechten bij huwelijkse voorwaarden over te dragen aan zijn dochter Elizabeth, die zou huwen met Wolter, zoon van de vroegere afvallig geworden ambtman Hendrik van Baex. Zie over hem hierboven. De hertog vergaf daarbij Wolter de afvalligheid van zijn vader (*Nijhoff*, VI, nr 1263). Sinds het ambtmanschap van Joest van Delft (zie boven) wordt niets meer vernomen over het driejarige roulatiesysteem. Van Willem van Arenborch wordt weer vermeld dat hij op 13-07-1525 zo'n driejarige periode zou beginnen, die hij echter niet heeft afgemaakt (HA, inv. 18, f. 138r). Hij werd tijdens een drinkgelag te Elst dodelijk verwond door Bernt, zoon van de ambtman van Over-Betuwe Olifier van Hackfort, aldus een ongedateerde getuigenverklaring uitgegeven door Van Schevichaven, *Het huis Doornik*, p. 400-401. De door Van Schevichaven gegeven datering 1523 kan niet juist zijn nadat Van Arenborch op 29-05-1526 voor het laatst wordt vermeld, wordt zijn halve deel van het ambt door de hertog op 20-10-1526 gegeven aan Gielis van Ryemsdyck (zie hierna). Derhalve moet Van Arenborch tussen 29 mei en 20 oktober 1526 zijn overleden.

GIELIS VAN RYEMSDYCK (pandhouder)

25-09-1521

HA, inv. 18, f. 50v.

v 24-06-1538

Van Veen, *Jelis van Riemsdijck*, p. 222-224.

Volgens toezegging van de hertog van 25-09-1521 zou hij op 13-07-1522 met een driejarige periode beginnen. Het driejarige roulatiesysteem was niet meer vermeld sinds Joest van Delft. Ontvangt op 20-10-1526 (*Rekenk.*, inv. 297, f. 126r-127v) tevens het halve pandschap van het ambt dat vroeger in handen was van Hendrik van Baex en aan de hertog was teruggevallen, waarna laatstgenoemde het door Willem van Arenborch had laten uitoefenen. Blijkens oorkonde van 15-08-1530 (*HA*, inv. 19, f. 27r-v) heeft de ambtman van Neder-Betuwe Joest van Zweten op verzoek van de hertog bemiddeld in een conflict tussen Giclis van Ryemsdyck en de erven van Hendrik van Baex, die nog aanspraak op het ambt maakten. Dit laatste waarschijnlijk op basis van de toestemming die de hertog op 12-03-1524 gaf aan Willem van Arenborch om het halve ambt bij huwelijksvoorwaarden aan Hendrik van Baex te geven. Zie boven. Joest van Zweten schoot 3300 goudgulden aan de hertog voor om daarmee de erven Van Baex uit te kopen. Vgl. ook *HA*, inv. 925, f. 8r m.b.t. tot uitgaven van Van Zweten voor het uitkopen van de erven Van Baex. Op 24-06-1531 oorkondt de hertog dat Gielis van Riemsdyck voor een bedrag van 3300 goudgulden het pandrecht van het halve ambt van de erven Van Baex heeft afgekocht (*HA*, inv. 19, f. 79r-v). Er zijn twee oorkonden uit 1532 (*HA*, charterverz., nr. 957 en 1144) waarin de erven Van Baex afstand doen van het pandschap van het halve ambt. Deze hebben geen dagtekening en zijn ook niet volledig gezegeld geweest, zodat het de vraag is of de erven Van Baex toen afstand hebben gedaan. Toch bevestigde de hertog Van Ryemsdyck op 24-05-1533 in het pandrecht van het hele ambt (*HA*, inv. 147c, nr. 1431). Uit de oorkonde van 29-12-1536, waarin de hertog hem in het ambt bevestigt, blijkt dat de ambtman voordien op een onbekend tijdstip tijdelijk in ongenade was gevallen en dat een andere, niet bij naam genoemde, ambtman in zijn plaats was gesteld (*OA Nijm.*, inv. 3712). Deze onbekende ambtman is waarschijnlijk de hierna volgende Seger van Balveren. Van Balveren wordt voor het eerst als ambtman vermeld op 22-06-1532 en op 01-04-1532 (*Hof*, civ. proces 1544-15) bood Van Ryemsdyck de hertog aan om zich voor zijn optreden bij hem te komen verant-

4. Betuwe

woorden. Mogelijk is hij tussen deze twee data in ongenade gevallen. Op 04-01-1538 ging de hertog op aandrang van de landdag akkoord met het ontslag van Van Riemsdyck, tegen wie niet nader aangeduide beschuldigingen waren geuit, op voorwaarde dat zijn pandrechten gehandhaafd bleven (*Nijhoff*, VI, nr. 1923). Tussen laatstgenoemde datum en 24-06-1538 is Van Ryemsdyck naar de Bourgondische partij overgelopen en heeft hiermee zijn pandrecht verspeld. Zie over zijn verraad Van Veen, *Jelis van Riemsdijck*. Zijn weduwe kreeg van Karel V in 1545 gedaan dat zij in het pandrecht werd hersteld (Van Heiningen, *Maas en Waal*, p. 45-46).

SEGER VAN BALVEREN

22-06-1532 *HA*, inv. 917.

12-12-1533 *HA*, inv. 917.

Wordt aangeduid als "bevelre" en "bewaerer" van het ambt. Zie *HA*, inv. 143b, nrs. 611 en 610 (11-02-1533 en 26-03-1533). Zie over hem het hierboven opgemerkte onder *Gielis van Ryemsdyck*.

JOHAN VAN MEKEREN

03-03-1538 *HA*, inv. 144, nr. 975.

GIJSBERT VAN DEN POLL

24-10-1538 *HA*, inv. 806, f. 103r-v.

v. 12-02-1557 *Hof*, inv. 6274, f. 13r-v.

Kort voor 20-09-1543 voorlopig aangesteld door stadhouder René van Chalon (*HA*, inv. 806, f.104r). Wordt op 12-02-1557 als overleden vermeld.

4. Betuwe

BARTHOLOMEUS DE ECKE

juni 1282 *OSU*, nr. 2119.

CHRISTIANUS SASSE

13-07-1294 *Meihuizen, Rekening, 1294-1295*, p. 83.

13-07-1295 *Meihuizen, Rekening, 1294-1295*, p. 83.

IACOBUS DE DRILE

18-11-1300 *OSU*, nr. 2991.

GERARDUS DE LYERE

25-09-1305 RAG, *huis Doornenburg* inv. 70.

THEODERICUS DE AELST

22-02-1309 *Archief Duitse Orde* , inv. 2335.

26-11-1309 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 324.

CODEFRIDUS DICTUS TENGHENAGHEL

30-11-1310 RAU, *St. Pieter* , inv. 1, f. 25v-26r.

22-12-1310 RAU, *Domkapittel* , inv. 1364.

ROLOF HAREN OTTENS. VAN SWOLEN

22-03-1312 RAU, *St. Pieter* , inv. 1, f. 29r-30r.

BADEKIN VAN AVEZATE

13-05-1312 Scholten, *Grafenthal* , nr. 118.

JOHANNES DE BRIENEN

06-12-1312 RAU, *Domkapittel* , inv. 1368.

GERARDUS DE BARSDUNC

13-01-1317 Scholten, *Grafenthal* , nr. 127.

18-03-1320 Scholten, *Grafenthal* , p. 244.

CODEFRIDUS DICTUS TENGHENAGHEL

26-04-1320 RAU, *Domkapittel* , inv. 1622.

08-05-1320 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 326.

GERARDUS DE BARSDUNC

21-06-1321 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 326.

10-06-1322 RAU, *Domkapittel* , inv. 1759.

GODEVERT VAN BARLE

11-10-1322 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 255.

10-06-1324 OA Arnhem, *St. Catharina Gasthuis* , inv. 544, p. 22-23.

BORGHART VAN HAELT

04-01-1326 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 328.

22-01-1326 Scholten, *Grafenthal* , nr. 150.

THEOTERICUS DICTUS DOES DE MALDRIIC

19-06-1327 RAO, *Ter Hunnepe* inv. 254.

WOUTER VAN ZOELLEN

31-07-1327 RAG, *huis Doornenburg* inv. 170.

5. Over-Betuwe

JOHANNES DE WADA

21-05-1330 *OA Nijm*, inv. 3258, f. 51v-52r.
17-06-1331 *RAO, Ter Hunnepe* inv. 254.

JACOB VAN AMBE

04-04-1336 *RAG, Commanderij St. Jan* inv. 415.
26-02-1337 *RAO, Ter Hunnepe* inv. 251.

JAN VAN TER WADEN

05-02-1338 *RAG, Commanderij St. Jan* inv. 266.
03-05-1338 *GA Nijm., OBG*, inv. 2.

HERBEREN VAN OY

15-03-1341 *HA, Buren*, inv. 2 20.
1342 *HA, Buren*, inv. 2 20.

WILLEM BORRE VAN DORNIC

18-02-1344 *RAG, Commanderij St. Jan* inv. 168.
24-09-1344 *OA Nijm*, inv. 3258, f.52r-v.

AELBRECHT DIE RUTER VAN HEMERT

08-05-1346 *Nijhoff*, II, nr. 17.

JOHAN VAN HOMOET (pandhouder)

04-10-1347 *Nijhoff*, II, nr. 26.

Zonder bronopgave volgens Van Schilfgaarde, *Archief huis Bergh*, Inleiding, p 149 ca 1350 overleden en in het ambt opgevolgd door zijn gelijknamige zoon.

BARTOLT VAN DOERNIC (plv. later pandhouder)

17-07-1350 *RAU, Domkapittel*, inv. 1018.
05-05-1361 *HA, Mechtild*, inv. 51.

Wordt op 17-07-1350 aangeduid als "iudex secularis" te Andelst. Was waarschijnlijk in eerste instantie plaatsvervanger van Johan van Homoet. Komt op 07-02-1354 voor als pandhouder van het ambt (*OA Zutphen*, inv. 144). Was in dienst van hertog Reinald en kon volgens de oorkonde van 05-05-1361 zijn ambt niet uitoefenen, omdat hij in gevangenschap verkeerde. Hij is waarschijnlijk door de partij van Eduard gevangen genomen.

JOHAN VAN HOMOET JOHANSZ. (pandhouder)

19-03-1353 *OA Arnhem*, inv. 6157, f. 126r-v.19-09-1361 *Nijhoff*, II, nr. 115.

Op 15-10-1355 door hertog Eduard bevestigd in het bezit van de van zijn vader geërfde verpandingsoorkonden (*Nijhoff*, II, nr. 67). Volgens de ambtbrief van 19-09-1361 door hertog Eduard in het ambt bevestigd.

GRAAF JOHAN VAN KLEEF

16-04-1361 *HA*, Mechtild, inv. 51.

Ontving op 16-04-1361 o.a. de Over-Betuwe van hertog Reinald in pand. De oorkonde spreekt van "onse Over-Bethue" en noemt als plaatsen die daartoe behoorden Bemmell, Doornik, Haalderen, Angeren, Gendt, Doornenburg, Herwen en Aerdt. Klaarblijkelijk beheerste Reinald toen slechts dit gedeelte van de Over-Betuwe. Omdat Reinald op 25-05-1361 door Eduard definitief werd verslagen en gevangen gezet, is het dubieus of de graaf van Kleef het aan hem verpande deel van de Over-Betuwe daadwerkelijk in handen heeft gekregen. Als Eduards ambtman in de Over-Betuwe wordt op 19-09-1361 Johan van Homoet Johansz. vermeld (zie hierboven). De weduwe van graaf Johan, Mechtild van Gelre, heeft waarschijnlijk op basis van de verpandingsoorkonde van 16-04-1361 in de jaren zeventig de Over-Betuwe voor zich opge-eist.

JOHAN VAN OIJHUSEN

05-04-1362 *RAG, St. Walburgkapittel*, inv. 15.14-06-1363 *RAG, huis Ampsen*, inv. 254.

HEIJNRIC VAN HOMOET (pandhouder)

31-05-1365 *RAG, huis Ampsen*, inv. 255.02-07-1370 *RAG, Commanderie St. Jan*, inv. 170.

STEVEN VAN LIENDEN

ca. 1373 *HA*, Mechtild, inv. 87, nr. 8 en 13 (beide z.d.).ca. 1379 *Ibidem*.

In 1373 werd vermoedelijk o.a. de Over-Betuwe aan Mechtild toegewezen (*Nijhoff*, III, p. xxv-xxvii), die zij in 1376 zeker beheerste (*Ibidem*, nr. 29). In 1379 deed zij afstand van haar rechten (*Ibidem*, p. xi), zodat de ongedateerde brieven van Van Lienden in *HA*, Mechtild, inv. 87, nr. 8 en

13 gedateerd moeten worden op ca. 1373-ca. 1379. Uit eerstgenoemde brief blijkt dat Van Lienden deze vanuit zijn gevangenis op het huis Ter Lede aan Mechtild heeft geschreven. In deze brief staat hij haar toe om tijdens zijn gevangenschap een plaatsvervanger aan te stellen.

WALTER VAN WYE

ca. 1373-ca. 1379 HA, Mechtild, inv. 90, nr. 36 (z.d.).

07-06-1382 De Backer, *Monichusen* reg. 17.

Voor de datering van de eerste vermelding zie het opgemerkte hierboven onder Steven van Lienden.

JOHAN VAN HOMOET (pandhouder)

v. 13-07-1382 *Nijhoff*, III, nr. 91.

10-01-1401 HA, inv. 554, f. 1r, 4r.

Volgens Van Schilfgaarde, *Archief Huis Bergh*, Inleiding, p. 149 zonder bronopgave komt hij al in 1377 als ambtman voor. Wordt voor het laatst genoemd in de rekening van de plaatsvervanger Henric van der Lawiic, die eindigt op 10-01-1401. De direct daarop aansluitende rekening vermeldt zijn zoon Henric als pandhouder en Johan als zijnde overleden (HA, inv. 555, f.4v).

JOHAN DOYS (plv.)

30-11-1383 RAG, *St. Walburgkapittel*, inv. 10.

20-03-1388 HA, inv. 552, f. 1r.

RUTGER VAN RENWIJC (plv.)

20-03-1388 HA, inv. 552, f. 1r.

16-10-1390 HA, inv. 552, f. 1r.

OTTE VAN HERWEN (plv.)

04-02-1394 GA Arnhem *Nicolaïbroederschap*, inv. 757.

31-03-1397 HA, inv. 675, f. 107r.

WILLEM HEUK (plv.)

31-03-1397 HA, inv. 675, f. 107r.

01-08-1399 HA, inv. 675, f. 107r.

HENRIC VAN DER LAWIIC (plv.)

01-08-1399 HA, inv. 554, f. 1r.

02-04-1402 HA, inv. 555, f. 1r.

HENRIC VAN HOMOET (pandhouder)

10-01-1401 HA, inv. 555, f. 4v.

13-07-1432 HA, inv. 568, f. 1r.

WILLEM HEUKE (plv.)

- 18-09-1402 GA Arnhem, *St. Peters Gasthuis*, inv. 23, f. 212v-213r.
 17-06-1404 RAO, *Ter Hunnepe* inv. 241.

JOHAN VAN HETEREN (plv.)

- 04-04-1404 HA, inv. 556, f. 1r.
 13-09-1406 RAG, *Staten Kwartier Veluwe*, inv. 353, f. 93r-94r.
 Volgens HA, inv. 556, f.1r eindigde de laatste rekening van Willem Heuke op 04-04-1404. Het is onbekend waarom deze op 17-06-1404 nog als ambtman kon oorkonden.

HENRICH INGEEN NYWELANT (plv.)

- na 13-09-1406 HA, inv. 557, f. 1r.
 16-12-1409 RAG, *huis Waardenburg*, inv. 1994.
 HA, inv. 557, f. 1r vermeldt zonder datum dat de ambtstermijn begon na de laatste afrekening van Johan van Heteren in 1406. De datering na 13-09-1406 op grond van de laatste vermelding van Johan van Heteren op die datum.

OTT VAN MEKEREN (plv.)

- 21-08-1410 HA, inv. 559, f. 1r, HA, inv. 560, f. 1r.
 13-07-1415 HA, inv. 562, f. 12r.

GHIJSBERT VAN RANWIJC (plv.)

- 03-11-1415 HA, inv. 562, f. 14r.
 13-07-1418 HA, inv. 563, f. 1r.

OTT VAN MEKEREN (plv.)

- 14-05-1419 HA, inv. 564, f. 1r.
 26-01-1423 GA Arnhem, *Nicolaïbroederschap*, inv. 763.

BARTOLT VAN ZALLANT (plv.)

- 21-07-1424 GA Nijm., *OBC*, inv. 48.
 13-07-1426 HA, inv. 565, f. 1r.

GHIJSBERT VAN RANWIJC (plv.)

- 30-08-1427 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 322.

GHERIJT VAN STEENBERGHEN (plv.)

- 13-08-1428 GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 196.
 29-03-1429 GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 201.

GHERYT VAN WYE (plv.)

13-07-1429 HA, inv. 567, f. 1r.

13-07-1438 HA, inv. 570, f. 1r.

Van 13-07-1430 tot 29-07-1433 of later, maar waarschijnlijk niet langer dan tot 13-07-1435, gesecondeerd door Bartolt van Zallant. Vanaf 13-07-1435 tot minstens 13-07-1438, maar niet langer dan tot 13-07-1441, gesecondeerd door Ghijsbert van Ranwijn.

BARTOLT VAN ZALLANT (plv.)

13-07-1430 HA, inv. 568, f. 1r.

29-07-1433 GA Arnhem, *St. Peters Gasthuis*, inv. 23, f. 213-v.

Zie hierboven onder Gheryt van Wye.

JOHAN VAN HOMOET (pandhouder)

13-07-1434 HA, inv. 569.

v. 23-12-1445 OA Arnhem, inv. 4653.

Vóór 23-12-1445 uit het ambt gezet wegens moord op Jorden van der Lawyck. Zie ook *Nijhoff*, IV, nr. 229 (24-12-1445). Zijn goederen in de Over-Betuwe werden geconfiscieerd zoals blijkt uit enkele posten in de rekening van de ambtman Jacob van Aemb (HA, inv. 574). Door bemiddeling van bisschop Rudolf van Diepholt van Utrecht werden zijn geschillen met de hertog bijgelegd, waarna hij op 10-04-1446 afstand deed van al zijn rechten op het ambt (*Nijhoff*, IV, nr. 233).

GHIJSBERT VAN RANWIJC (plv.)

13-07-1435 HA, inv. 570, f. 1r.

13-07-1441 HA, inv. 573, f. 2r.

Zie hierboven onder Gheryt van Wye.

WALRAVEN VAN ECKOY (plv.)

13-07-1441 HA, inv. 573, f. 2r.

29-07-1443 RAG, *Van der Cappellen*, inv. 1098.

JACOB VAN AEMB (pandhouder)

16-01-1446 HA, inv. 574, f. 2r.

19-01-1449 RAG, RA-OB, inv. 238, f. 45r.

OTT VAN DEN STADE (pandhouder)

12-01-1449 HA, inv. 576, f. 3r.

13-07-1457 HA, inv. 580, f. 1r.

Hoewel zijn eerste rekening loopt vanaf 12-01-1449, heeft zijn voorganger Jacob van Aemb nog op 19-01-1449 het gerecht te Valburg voorgezeten. Het reces van 05-05-1452 in de rekening van Ott van den Stade vermeldt dat Jacob van Aemb het ambt "eyn kortte tijt na bewairden" (HA, inv. 576, f. 26r). Op 09-03-1449 nam Van den Stade van Van Aemb een vordering over van 1609 Rijsche gulden die deze vanwege zijn ambtmanschap op de hertog had; de pandsom werd op 15-07-1449 verhoogd met 371 Rijsche gulden (RAG, huis Waardenburg, inv. 900).

WILLEM HEUCK

15-05-1458 GA Nijm., *Broederschappen*, ch. 411.

19-05-1465 RAG, RA-OB, inv. 239, f. 83v.

WILLEM VAN GHENT

03-08-1467 HA, Varia, III.

08-02-1470 HA, inv. 581, f. 14r.

Volgens aantekening in HA, inv. 581, f. 14r is 08-02-1470 de overlijdensdatum.

ARNT VAN DER LAWICK

08-03-1470 HA, Varia, III.

04-05-1473 HA, charterverz., nr. 1005.

JOHAN VAN DER HORST

02-09-1473 HA, Buren, inv. 88, nr. 5.

04-01-1476 HA, Buren, inv. 88, nr. 32.

Van 19-05-1469 tot 27-01-1475 tevens ambtman van het Kleefse ambt Huissen (Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 175). Vanaf 14-02-1475 tevens drost van het Kleefse ambt Dinslaken (Ilgen, *Herzogtum Kleve*, I, p. 224). Zie ook HA, Buren, inv. 88, nr. 11 (07-07-1474) en nr. 42 (31-12-1475) ten bewijze van deze dubbelfuncties. Vgl. ook Vollmer, *Die Belagerung Arnheims*, p. 143.

HENRICK VAN HUESSEN (plv.)

08-06-1475 HA, Buren, inv. 88, nr. 51.

21-04-1476 HA, Buren, inv. 88, nr. 30.

ARNT VAN DER LAWICK (plv.)

12-08-1476 RAG, *huis Doornenburg* inv. 74.

05-01-1486 HA, charterverz., nr. 1153.

Op 10-01-1478 door de landdag te Nijmegen in het ambt bevestigd (HA, inv. 9, f. 16r). Wordt op 20-12-1485 vermeld als pachter van het ambt; verpachter was de hieronder volgende Simon van Ungherspach (HA, Buren, aanw. 1955-I-16).

SIMON VAN UNGHERSPACH (pandhouder)

v. 20-12-1485 HA, Buren, aanw. 1955, I-16.

v. 08-08-1488 HA, aanw. 1948, A-III-7, f. 51r-v.

HENRICK VAN DOERNICK (plv.)

v. 30-03-1486 RAG, *huis Vornholz* inv. 626.

05-01-1487 RAG, *huis Vornholz* inv. 626.

Gesecondeerd door Bernt Hackfoirt (zie hierna).

BERNT HACKFOIRT (plv.)

v. 30-03-1486 RAG, *huis Vornholz* inv. 626.

05-01-1487 RAG, *huis Vornholz* inv. 626.

Gesecondeerd door Henrick van Doernick (zie boven).

GOISSEN VAN BEMMELL (plv.)

11-03-1486 HA, aanw. 1948, A-III-7, f. 5r.

22-09-1489 HA, aanw. 1948, A-III-7, f. 98r-v.

Verklaart op 30-03-1486 tot 11 november daaropvolgend te zullen optreden als plaatsvervangend ambtman van Henrick van Doernick en Bernt Hackfoirt, die beiden plaatsvervangend ambtman waren voor Simon van Ungherspach (RAG, *huis Vornholz*, inv. 626). De overdracht geschiedde volgens de oorkonde van 30-03-1486 om Van Bemmell beter in staat te stellen de schatting in de Over-Betuwe te innen. Voor de uitoefening van het ambt had Van Bemmell reeds op 11-03-1486 de ambtseed afgelegd in handen van Van Ungherspach (HA, aanw. 1948, A-III-7, f. 5r). Er zijn geen aanwijzingen dat Van Doernick en Hackfoirt op 11 november in het ambt zijn teruggekeerd. Volgens oorkonde van 05-01-1487 kwamen zij met Van Bemmell overeen dat hij in plaats van hen beiden tot 10 oktober daaropvolgend het ambt van Van Ungherspach zou pachten; Van Doernick en Hackfoirt hadden het recht de overeenkomst vóór 10 oktober te beëindigen (RAG, *huis Vornholz*,

inv. 626). Kort voor 06-08-1488 heeft Van Bemmell het ambt rechtstreeks van Maximiliaan verworven, waarna hij zich op 8 augustus bij de stadhouder Willem van Egmond meldde, ook met een commissiebrief van Maximiliaan. Van Egmond heeft toen ten overstaan van de stadhouder de ambtseed afgelegd en tegelijkertijd Johan Faessen als zijn plaatsvervanger aangesteld. De stadhouder liet aan Van Bemmell schrijven dat hij zich bij de benoeming van Van Egmond moest neerleggen (*HA*, aanw. 1948, A-III-7, f. 51r-v). Reeds op 18 augustus beklagde Van Bemmell zich bij de stadhouder dat Van Egmond in het ambt door middel van kerkgebod had laten afkondigen dat hij de volgende zondag ten overstaan van de ambtsingezetenen de eed wilde afleggen, hoewel beide partijen zich verplicht zouden hebben om het ambt niet uit te oefenen zolang de stadhouder en raden in de kwestie geen beslissing hadden genomen (*Ibidem*, f. 56r). Hoewel beide partijen op 30 september bijeen werden geroepen om tot een compromis te komen (*Ibidem*, f. 64r), was er in augustus 1489 nog geen beslissing genomen (*Ibidem*, f. 80r). Wel blijkt uit een aantekening van 17-08-1489 dat hangende de zaak door Maximiliaan voor het ambt een sequester was aangesteld in de persoon van Bartolt van Gent (*Ibidem*, f. 83v, 85v). Op 15-09-1489 heeft Van Gent ten overstaan van de stadhouder de ambtseed afgelegd en is als sequester aangesteld (*Ibidem*, f. 92r). Omstreeks 29-09-1489 heeft hij het ambt daadwerkelijk aanvaard (*HA*, inv. 806, f. 77r). Vreemd genoeg meldt hij in zijn rekening dat hij op 14-03-1489 in Lent gevangen was genomen door Goissen van Bemmell en daarna 17 weken in Nijmegen gevangen had gezeten (*Ibidem*, f. 85r). Van Gent is dus eerst plaatsvervanger van Willem van Egmond geweest en is op 17-08-1489 sequester geworden. Van Bemmell noemde zich op 22 september in de rechtbank van Bemmell nog ambtman (*Ibidem*, f. 98r-v). Tot in april 1490 is hij in de weer geweest met het indienen van verzoekschriften bij de stadhouder teneinde zijn aanspraken alsnog erkend te krijgen (*Ibidem*, f. 105r, 107r). Werd weer ambtman na de terugkeer van Karel van Gelre in 1492. Zie hierna. Zie over Van Bemmell verder *De Lange, Goossen van Bemmell*.

WILLEM VAN EGMOND

v. 08-08-1488 *HA*, aanw. 1948, A-III-7, f. 51r-v.
Zie hierboven onder Goissen van Bemmell.

JOHAN FAESSEN (plv.)

08-08-1488 *HA*, aanw. 1948, A-III-7, f. 51r-v.
Plaatsvervanger voor Willem van Egmond, zie
hierboven onder Goissen van Bemmell.

BARTOLT VAN GENT (plv. v. 14-03-1489; sequester v. 17-08-1489)

v. 17-08-1489 *HA*, aanw. 1948, A-III-7, f. 83v.
14-12-1491 *RAG*, *Van Randwijck*, inv. 447.
Voor zijn benoeming zie hierboven onder Goissen
van Bemmell

GOISSEN VAN BEMMELL

23-01-1492 *OA Nijm.*, inv. 3258, f. 56v-57r.
03-06-1493 *GA Nijm.*, *Broederschappen*, ch. 678.
Zie ook hierboven de aantekeningen onder zijn
naam. Oorkondt op 23-01-1492 inzake vrijwillige
rechtspraak, maar is pas kort voor 5 mei daar-
opvolgend door hertog Karel van Gelre aange-
steld (*HA*, inv. 1102, f. 336v).

ARNT VAN DER LAWICK

03-06-1492 *HA*, inv. 10, f. 21r-22r.
18-02-1499 *Nijhoff*, VI, nr. 304.
Het is twijfelachtig of de in concept overgele-
verde ambtsbrief van 03-06-1492 ook werkelijk is
uitgevaardigd, gezien het feit dat Goissen van
Bemmell nog op 03-06-1493 als ambtman optreedt.
Het eerst bekende optreden van Arnt van der
Lawick als ambtman op 07-07-1493 (*RAG*, *RA-OB*,
inv. 241, f. 22r). Werd op 18-02-1499 door
tegenstanders van hertog Karel te Arnhem ge-
vangen genomen, waardoor verdere uitoefening
van het ambt onmogelijk was (*Nijhoff*, VI, nr.
304; *OA Arnhem*, inv. 4627) Hij zat op 15-04-1499
nog steeds gevangen (*Rekenk.*, charterverz., nr.
1579) en deed op 22-11-1500 afstand van alle rech-
ten op het ambt tegen ontvangst van een schade-
vergoeding van de zijde van de hertog (*Nijhoff*,
VI, nr. 304).

DERICK VAN DER LAWICK (plv.)

22-04-1498 RAG, RA-OB , inv. 241, f. 143r.

25-09-1498 RAG, RA-OB , inv. 241, f. 157r.

Zoon van bovengenoemde Arnt van der Lawick
(Nijhoff, VI, nr. 304).

GOISSEN VAN BEMMELL

15-04-1499 *Rekenk.*, charterverz., nr. 1579.

27-04-1501 RAG, RA-OB , inv. 242, f. 37r.

ROELEFF DIE RUTER

15-06-1501 RAG, RA-OB , inv. 242, f. 48r.

10-08-1501 RAG, RA-OB , inv. 242, f. 60r.

JOHAN VAN HEERLER

04-01-1502 RAG, RA-OB , inv. 242, f. 66r.

13-07-1502 HA, inv. 13, f. 60v.

STEVEN VAN DER CAPELLEN

10-01-1503 RAG, RA-OB , inv. 242, f. 95r.

v. 22-03-1503 HA, inv. 14, f. 1v-2r.

Blijkt op 22-03-1503 in (Bourgondische?) gevangenschap te verkeren, waardoor uitoefening van het ambt onmogelijk was. Later in het jaar weer in functie. Zie hierna.

BERTOLT VAN GENT

01-05-1503 RAG, huis Waardenburg, inv. 652.

STEVEN VAN DER CAPELLEN (pandhouder)

02-10-1503 Nijhoff, VI, nr. 395.

27-12-1516 Nijhoff, VI, nr. 830.

DERICK VAN DER LAWICK (pandhouder)

31-12-1516 GA Nijm., OBG , inv. 263.

30-06-1517 RAG, RA-OB , inv. 244, f. 5r.

GOESSEN VAN HOENSSSELER (pandhouder)

03-10-1517 HA, inv. 16, f. 88r-91r.

13-07-1522 HA, inv. 806, f. 52r.

Neemt volgens de ambtsbrief van 03-10-1517 van de erfgenamen van Derick van der Lawick de vordering over die deze wegens het ambt op de hertog hadden.

WILLEM INGHEN NUWLANT

24-11-1522 HA, inv. 143, nr. 136.
28-04-1523 RAG, RA-OB, inv. 244, f. 71r.

OLIVIER HACKFORT

28-01-1524 HA, inv. 18, f. 122v-124r.
18-10-1527 GA Arnhem *Burgerweeshuis*, inv. 420.
Vgl. over hem Kuppers/Van Schaïk, *De Hackforts*, p. 9.

JOOST VAN BEMMELL

06-11-1527 HA, inv. 166, nr. 2450.
01-12-1535 HA, inv. 20, f. 29v.
Reeds op 12-10-1527 had de hertog bekend aan Van Bemmell 500 gulden schuldig te zijn en beloofd dit bedrag te zullen opnemen in zijn ambtsbrief (*Rekenk.*, inv. 402, f. 26v). In december 1535 uit het ambt gezet, omdat hij zich door de moeder van een doodslager had laten omkopen en tegen beter weten een onschuldige gevangen had gezet. Aldus een getuigenverklaring van 10-06-1538 uitgegeven door Van Veen, *Ambtman Over-Betuwe*, p. 141-142. De datering van dit voorval kan worden gesteld op december 1535, omdat de hertog als schadevergoeding aan de onschuldige ex-gevangene het peinderambt Elst vergunde; de desbetreffende benoemingsbrief dateert van 20-12-1535 (HA, inv. 20, f. 31r).

OLIVIER HACKFORT

20-12-1535 HA, inv. 20, f. 31r.
13-12-1540 OA *Nijm.*, inv. 227.
Wordt op 20-12-1535 door de hertog aangeduid als "bewarer" van het ambt. Volgens de ambtsbrief van 13-09-1536 zou Hackfort een vordering die Joost van Bemmell nog uit hoofde van zijn ambtmanschap had, overnemen (HA, inv. 20, f. 54r-57r). Zie ook hierboven onder zijn naam.

DERICK VAN WELIJ

15-03-1543 Hof, civ. proces 1550-12.
22-10-1542 *Stadsrek. Nijm.*, VIII, p. 87.

6. Neder-Betuwe

GHERART TRANT VAN MAUDERIC

14-07-1329 RAU, *Oudmunster* inv., 1622.
 25-11-1334 RAG, *heren Culemb.* inv. 6109.

OTTE BOR VAN DOERNYC

13-12-1335 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 279.
 03-01-1338 *Archief Duitse Orde* , inv. 2845.

GOESWIJN HILLIJNSS. VAN LYENDEN

10-06-1342 RAU, *Domkapittel* , inv. 2083.

OTTE VAN ZOELLEN

13-11-1343 RAL, *Abdij Thorn*, inventaris Habets, I, nr. 190.
 21-11-1344 RAU, *Domkapittel* , inv. 2083.

JAN VAN BENTHEM

20-12-1361 AHB, inv. 6110.

WILLEM VAN DRUETHEN

28-03-1363 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 329.
 13-01-1364 RAG, *heren Culemb.*, inv. 6110.

WOUTER (DIE KOC) VAN YSENDEREN

22-10-1366 RAG, *heren Culemb.*, inv. 6110.
 05-02-1369 RAU, *Domkapittel* , inv. 2086.
 De toevoeging "die Koc" volgens *Archief Duitse Orde*, inv. 556 (14-03-1368).

JOHAN VAN BENTHEM

1369 Van Doorninck, *Schatting 1369* , p. 321, 323.

ALAERT PYEC

28-05-1371 RAG, *heren Culemb.*, inv. 6110.

HERBEREN VAN YSENDOREN

31-05-1375 *Archief Duitse Orde* , inv. 1354.
 22-10-1375 RAG, *Commanderij St. Jan* inv. 312.

WOUTER VAN YSENDOREN (pandhouder)

17-03-1381 RAG, *heren Culemb.*, inv. 6055.
 14-11-1388 *Nijhoff*, III, nr. 137.
 De verpanding blijkt eerst uit de oorkonde van 14-11-1388.

6. Neder-Betuwe

- JAN VAN MARTEN
17-06-1389 *Archief Duitse Orde* , inv. 559.
19-04-1390 *B 23*, p. 260.
- WILLEM ROEVER
31-07-1390 *B 23*, p. 180, 283.
- HERMAN VAN WYE
27-08-1390 *B 23*, p. 185-187.
18-04-1392 *HA*, inv. 584, 1e paginering, p. 1.
- ARNT VAN LYENEN (pandhouder)
25-04-1392 *B 23*, p. 290-292.
24-03-1393 *Archief Duitse Orde* , inv. 869.
Heeft de vorderingen van Herman van Wye op de
hertog vanwege het ambt overgenomen volgens de
ambtsbrief van 25-04-1392.
- JOHAN VAN HETEREN
20-06-1395 *Archief Duitse Orde* , inv. 560.
24-10-1395 *B 24*, p. 22-23.
- ARNT VAN LYENEN
07-12-1399 *Archief Duitse Orde* , inv. 2981.
30-08-1400 *Nijhoff*, III, nr. 230.
- ARNT VAN LEIJENBERG (pandhouder)
20-03-1401 *B 25*, p. 54-56.
16-11-1402 *ARA, Van Matenesse*.
- ARNT VAN LYENEN
28-02-1404 *RAU, Domkapittel* , inv. 2075.
- JAN VAN MEERTEN
30-11-1405 *RAG,heren Culemb.*, inv. 1787, f. 112r.
03-06-1408 *HA*, inv. 585, f. 1r.
- JAN VAN WYE
24-08-1409 *HA*, inv. 586, f. 2r.
24-08-1410 *HA*, inv. 586, f. 2r.
- AERNT VAN DRUETEN
14-05-1411 *RAG,heren Culemb.*, inv. 6126.
- WILLEM VAN YSENDEREN
01-08-1411 *HA*, inv. 587, f. 1r.
01-02-1415 *RAG,heren Culemb.*, inv. 6112.

JORDEN DOYS

28-10-1415 *HA*, inv. 590, f. 2r.
 04-04-1418 *HA*, inv. 591, f. 2r.

JAN VAN WYE

02-02-1418 *HA*, inv. 592, f. 2r.
 na 13-07-1424 *HA*, inv. 594, f. 1r.

Het is onbekend waarom de ambtsaanvaarding valt vóór het aflopen van de ambtsperiode van Jorden Doy.

JAN VAN DEN STEENHUSE

28-12-1424 *HA*, inv. 596, f. 2r.
 10-10-1425 *HA*, inv. 596, f. 2r.

GOSEN VAN ROSSEM

10-10-1425 *HA*, inv. 597.
 na 13-07-1428 *HA*, inv. 599, f. 7r, 10v, 11r.

HENRIC DIE ZWARTE (plv.)

21-10-1425 *HA*, inv. 597, f. 2r.
 31-03-1427 *HA*, inv. 598, f. 2r.

JAN VAN OIJWIJCK (plv.)

13-03-1427 *HA*, inv. 600, f. 2r.
 24-04-1429 *HA*, inv. 600, f. 2r.

JAN VAN ROSSEM GOSENSZ.

v. 01-10-1428 *HA*, inv. 599, f. 11r.
 25-07-1430 *HA*, inv. 601, f. 2r.

Gosen van Rossem is na 13-07-1428 overleden en opgevolgd door zijn zoon Jan, die op 01-10-1428 voor het eerst wordt vermeld (*HA*, inv. 599, f. 11r). Deze is tot 25-04-1429 voorlopig aangesteld geweest, want volgens *HA*, inv. 599, f. 12r aanvaardde hij op die datum het ambt, maar vóór die datum had hij blijkens dezelfde rekening wel degelijk als opvolger van zijn vader gefungeerd. Zij het dat het dagelijkse werk tot die datum werd verricht door de plaatsvervanger Jan van Oijwijck.

JOHAN TRANT (plv.)

13-07-1432 *HA*, inv. 603, f. 2r.
 13-07-1434 *HA*, inv. 604, f. 1r.

JOHAN VAN CULEMBORG (pandhouder)

v. 24-05-1434 RAG, *heren Culemb.*, inv. 99.
12-03-1438 HA, inv. 606, f. 4r.

JAN VAN OIJWIJCK (plv.)

23-06-1435 Gaesdonk, *Grafenthal*, f.307r-v.
13-07-1436 HA, inv. 605, f. 1r.

JAN VOS VAN AVEZAET (plv.)

09-06-1437 RAG, *St. Walburgkapittel*, inv. 16.
12-03-1438 HA, inv. 606, f. 1r.

JOHAN VAN ROSSEM JOHANSZ.

24-06-1439 HA, inv. 607, f. 1r.
18-01-1443 *Archief Duitse Orde*, inv. 2976.

JOHAN VAN DEN STEENHUYS

04-09-1444 HA, Buren, inv. 39.
08-03-1452 RAG, *heren Culemb.* inv. 140.

Machtigde op 02-01-1450 heer Johan van Culemborg in zijn plaats te Eck en Maurik de boeten te innen (RAG, *heren Culemb.*, inv. 1788, f. 33r). Op 08-03-1452 droeg hij het gehele ambt over aan heer Gerard van Culemborg (*Ibidem*, Inv. 140). Deze transactie is klaarblijkelijk weer ongedaan gemaakt, want de ambtsbrief voor de pandhouder Johan van Rossem Johansz. van 12-07-1458 vermeldt dat het ambt van de pandhouder Johan van den Steenhuys werd overgenomen.

GERARD VAN CULEMBORG

08-03-1452 RAG, *heren Culemb.*, inv. 140.

Zie ook hierboven onder Johan van den Steenhuys.

JOHAN VAN DEN STEENHUYS

06-08-1452 RAG, *huis Doornenburg* inv. 193, f. 2r.
12-07-1458 OA *Tiel*, inv. 93, nr. 72.

JOHAN VAN ROSSEM JOHANSZ. (pandhouder)

12-07-1458 OA *Tiel*, inv. 93, nr. 72.
13-07-1467 HA, inv. 610, 6e foliëring f. 1r.

AELBERT VAN BEMMELL

10-10-1466 HA, inv. 681, f. 2r.
10-10-1467 HA, inv. 681, f. 2r.

Waarschijnlijk plaatsvervanger van achtereenvolgens Johan van Rossem en Henric van Rossem.

HENRIC VAN ROSSEM

13-07-1467 *HA*, inv. 611, f. 2r.08-06-1468 *HA*, inv. 611, f. 2r.

Werd op 30-03-1468 door Culemborgse troepen gevangen genomen en stierf op 8 juni daarop volgend in gevangenschap (*HA*, inv. 611, f. 2r, 5r, 6v). Zijn gevangenschap blijkt ook uit RAG, *heren Culemb.*, inv. 152 (17-05-1468).

ARIAEN VAN BRAKELL

08-06-1468 *HA*, inv. 611, f. 2r.23-01-1469 *Rekenk.*, inv. 303, f. 12v, 13v.

JOHAN VAN ROSSEM

13-05-1469 *HA*, inv. 918, f. 7v.10-12-1477 RAG,*heren Culemb.*, inv. 6054.

Werd op 29-06-1473 door Karel de Stoute in het ambt gecontinueerd wegens verleende hulp bij de overgave van Tiel (ARA, *Vilvoordse charters*, inv. 16.1).

AELBERT VAN BEMMELL (plv.)

13-05-1469 *HA*, inv. 612, f. 2r., inv. 918, f. 7v.12-04-1472 *HA*, inv. 613, f. 2r.

Op 12-04-1472 ging Johan van Rossem het ambt zelf uitoefenen (*HA*, inv. 613, f. 2r). Tevens richter van de Veluwe met Gerselis van Scharpenzell vanaf omstreeks 11-11-1467 tot 30-11-1468 (*HA*, inv. 613, f. 14r).

HENDRIK VAN CULEMBORG

16-11-1471 RAG,*heren Culemb.* inv. 6129.15-01-1472 RAG,*heren Culemb.* inv. 6129.

Waarschijnlijk aangesteld door de teruggekeerde hertog Arnold. Probeerde als tegenstrever van Aelbert van Bemmell zijn gezag te vestigen (*HA*, inv. 613, f. 13v).

WOLFFGANCK VAN PAELHEM

ca. 1480 *HA*, Buren, aanw. 1955, I-16.v. 05-05-1487 ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 844.

Deed 05-05-1487 afstand van zijn rechten ten gunste van Frederik van Egmond, die op dat moment het ambt al bezat.

JOHAN VAN HAETSTEYN (plv.)

ca. 1480 *HA*, Buren, aanw. 1955, I-16.

JAN FAESS (plv.)

ca. 1480

HA, Buren, aanw. 1955, I-16.

OTT VAN WYE (plv.)

v. 20-08-1484

ARA, *Van Wassenaar van Rosandē* inv. XVI-R.

17-05-1485

RAU, *Domkapittel* , inv. 1373.

WILLEM VAN GHENT (plv.)

16-07-1486

RAU, *Domkapittel* , inv. 1374.

14-05-1487

RAU, *Domkapittel* , inv. 2080.

Neemt op 22-02-1487 van Johan van Rossum, zoon van wijlen Johan van Rossum, de rechten over die laatstgenoemde op het ambt had gehad (*Rekenk.*, inv. 7307, f. 29r-30v), maar was tevens plaatsvervanger van Wolffganck van Paelhem (HA, Buren, aanw. 1955, II-16).

OTT VAN WYE (plv.)

29-11-1487

RAU, *Domkapittel* , inv. 2080.

14-10-1491

RAU, *Domkapittel* , inv. 2081.

FREDERIK VAN EGMOND

v. 05-05-1487

ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 844.

10-04-1499

ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 844.

Heeft waarschijnlijk tot de terugkeer van Karel van Gelre het ambt daadwerkelijk bezeten. Op 10-04-1499 verpandde Maximiliaan aan hem het ambt, maar het is onwaarschijnlijk dat hij het ook werkelijk in handen heeft gehad.

LAMBERT VAN BUEREN (plv.)

05-05-1487

ARA, *Nassause Domeinraad*, Drossaers II, inv. 844.

Wordt samen met Ott van Wye als plaatsvervanger aangeduid. Raakte, waarschijnlijk na de terugkeer van Karel van Gelre, in conflict met Willem van Ghent over het bezit van het ambt. Zie hierna.

WILLEM VAN GHENT (pandhouder)

28-06-1492

HA, inv. 10, f. 25r-v.

v. 30-09-1500

HA, inv. 12, f. 13Ar.

De ambtsbrief van 28-06-1492 erkent eventuele rechten die anderen op het ambt mochten hebben en waarover de hertogelijke raad een uitspraak zal doen. Volgens oorkonde van 20-09-1492 benoemde de hertog hem tot ambtman volgens de condities van de gevidimeerde ambtsbrieven van

12-07-1458, 24-01-1465 en 13-05-1469 ten name van Johan van Rossum en Aelbert van Bemmell; tevens verklaarde de hertog dat Van Ghent een pandsom van 6000 Rijnse gulden op het ambt had staan (HA, inv. 918, f. 4v-8r). Zijn benoeming bracht hem in conflict met Lambert van Bueren. In een ongedateerd concept verzekert de hertog hem in het ambt te handhaven, ongeacht de uitspraak in het conflict met Van Bueren, en deze zo nodig uit te kopen. Op 25-04-1494 was nog geen uitspraak gedaan (*Nijhoff*, VI, nr. 108). Volgens de ambtsbrief van zijn opvolger van 11-11-1500 ontving zijn weduwe een jaarrente uit de tol van Tiel ter afbetaling van de vordering die hij nog op de hertog had na afsluiting van zijn laatste rekening in 1496 (HA, inv. 12, f. 125r).

JOHAN VAN BALVEREN

Gelderse dienst

11-11-1500 HA, inv. 12, f. 124r-126v.

03-04-1506 HA, inv. 143, nr. 15

Bourgondische dienst

19-05-1508 HA, inv. 920, f. 3v, 47r.

09-11-1510 HA, inv. 147A-XVIII.

De op 19-05-1508 aangestelde Gelderse ambtman Aelbert van Ermell (zie hieronder) vermeldt in zijn rekening dat Johan van Balveren vanuit zijn standplaats Tiel de Neder-Betuwe beheerste en het hem in 1508 onmogelijk heeft gemaakt om daaruit enige inkomsten te beuren (HA, inv. 920, f. 3v, 47r). Op 13-02-1515 verleende de hertog aan Van Balveren remissie voor zijn overlopen naar de vijand (HA, inv. 17, f. 94v-95r).

AELBERT VAN ERMELL

19-05-1508 HA, inv. 920, f. 2r-v.

ca. 25-01-1520 HA, inv. 920, f. 47r.

De ambtsbrief van 19-05-1508 vermeldt dat het ambt reeds geruime tijd vaceerde. In 1508 kon Van Ermell zijn ambt niet uitoefenen (zie onder Johan van Balveren); eerst in 1509, op 29 januari te Kesteren en op 1 februari te Zoelen, kon hij de eed afleggen en zijn werkzaamheden aanvangen (HA, inv. 920, f. 32r). Om deze eedsafleggingen mogelijk te maken had de hertog van elders troepen gezonden. Toen Van Ermell op 9 juli 1509 te Kesteren, de bank wilde spannen werd hij aangevallen door Johan van Balveren, maar werd

7. Bommeler- en Tielerwaarden

ontzet door Gelderse ruiters die hem vanuit Wageningen te hulp waren geschoten (*ibidem*, f. 33r).

ADRIAEN VAN BUEREN

- 15-03-1520 *Nijhoff*, VI, nr. 998.
16-04-1527 *RAG, huis Zoelen*, inv. III-J-5.

JOOST VAN SWEETEN

- 08-06-1527 *HA*, inv. 152.
22-10-1537 *HA*, inv. 143b, nr. 679.

Treedt op namens de erfgenamen van Adriaan van Buren (*HA*, inv. 143b, nr. 727).

CLAES VIJGHE

- v. 26-02-1538 *HA*, inv. 143b, nr. 727.
31-12-1570 *Rekenk.*, inv. 5206, f. 108r.

De ridderschap van Neder-Betuwe had blijkens hertogelijke brief van 26-02-1538 (*HA*, inv. 143b, nr. 727) aanvankelijk zijn beëdiging geweigerd, omdat de erfgenamen van Adriaan van Buren nog rechten op het ambtmanschap zouden hebben.

7. Bommeler- en Tielerwaarden

RIQUINUS DE DRILE

- 13-07-1294 *Meihuizen, Rekening 1294-1295*, p. 88-89.
21-09-1294 *Meihuizen, Rekening 1294-1295*, p. 89.

EVERARDUS DE AMBERSOYE

- 21-09-1294 *Meihuizen, Rekening 1294-1295*, p. 89.
13-07-1295 *Meihuizen, Rekening 1294-1295*, p. 89.

JOHANNES DE AMERSOYE

- 12-10-1307 *HA*, Buren, inv. 4.1.

GHIJSBRECHT VAN HAEFTEN

- 23-03-1315 *De Fremery, Cart. Mariënweerd*, nr. 156.
05-06-1321 *OA Zaltb.*, inv. 1142, f. 11r.

De vermelding van 05-06-1321 zonder functie-aanduiding; Van Haeften treedt hier op uit naam van de graaf bij het vaststellen van het tracé van de Bommelse wetering.

GERRIT DE COCK VAN BRUEKOM

1336 Van Spaen, *Oordeelkundige inleiding*, III, p. 346 (zonder bronopgave).

WENEMAER VAN TYLE

12-04-1342 *Aldste Reg.*, p. 163.

11-05-1343 *De Fremery, Cart. Mariënweerd*, nr. 524.

Komt in de oorkonde van 12-04-1342 voor zonder functieaanduiding, maar verricht wel een transactie met onroerend goed ten behoeve van de hertog.

GERRIT DE COCK VAN BRUEKOM

1359 Van Spaen, *Oordeelkundige Inleiding*, III, p. 346 (zonder bronopgave).

HENDRIK VAN DER LAWICK

14-11-1361 Van Mieris, *Charterboek*, III, p. 132.

HUBERT VAN CULEMBORG

13-03-1365 *HA*, inv. 614, f. 2r.

11-03-1367 *HA*, inv. 615, f. 1r.

SWEDER VAN VYANEN (pandhouder)

28-07-1369 *HA*, inv. 183.

ARNT VAN HERLAAR

10-12-1372 *HA*, Mechtild, inv. 127.

11-08-1373 *HA*, Mechtild, inv. 129.

STHEVEN VAN LINDEN

ca. 1373 *HA*, Mechtild, inv. 87, nr. 11.

ca. 1379 *HA*, Mechtild, inv. 87, nr. 11.

GADERT VAN MEKEREN

11-11-1384 *HA*, aanw. 1947, B-IV-7, f. 26r.

09-04-1385 *HA*, aanw. 1947, B-IV-7, f. 26r.

WOUTER VAN OVERRIJN

28-11-1385 *Sloet, Brieven*, p. 307.

09-02-1386 *Sloet, Brieven*, p. 325.

ARNT VAN HOEMEN

v. 24-06-1386 B 23, p. 38.

Het ongedateerde reces in B 23, p. 38 spreekt van de afrekening van Arnt's "officium in Bomelre-wert etc.". Aangezien hij op 24-06-1386 vanwege zijn verraad gevangene van de hertog werd en zijn goederen verbeurd werden verklaard (Kuys, *Am-mersoyen*, p. 126) moet hij het ambt vóór die datum uitgeoefend hebben.

HENRICH VAN GHEMEN

v. 06-04-1388 *Archiv Schloß Burgsteinfurt*, IV-G-2, Urk. 12.

Laat op 06-04-1388 samen met Gijsbert die Koc van Waardenburg (zie hierna) zijn rekening van het ambt afhoren.

GIJSBERT DIE KOC VAN WAARDENBURG

v. 06-04-1388 *Archiv Schloß Burgsteinfurt*, IV-G-2, Urk. 12.

na 02-08-1388 HA, inv. 616, f. 25v.

Laat op 06-04-1388 samen met Henrich van Ghe-men (zie hierboven) zijn rekening van het ambt afhoren. Hij wordt zonder kwalificatie in ge-zelschap van de richter van Zaltbommel vermeld in verband met een tenlastelegging van strafbare feiten op 25-06-1386. Volgens Nijhoff zou hij op dat moment ambtman zijn, maar dit blijkt niet expliciet uit de oorkonde waarin de tenlaste-legging is vastgelegd, of het zou moeten zijn dat zijn aanwezigheid dit reeds afoende aantoon-t (*Nijhoff*, III, nr. 114).

NICOLAUS OEM

06-11-1389 B 23, p. 261

WILLEM VAN YSENDEREN

v. 20-07-1390 *Nijhoff*, III, nr. 156.

WOUTER VAN OVERRIJN (pandhouder)

24-07-1390 B 23, p. 177.

23-11-1391 HA, charterverz., nr. 442.

BRUUSTEN VAN HERWYNEN (pandhouder)

14-10-1392 B 24, p. 1-3.

WOUTER VAN OVERRIJN (pandhouder)

29-06-1393 B 24, p. 121-122.

25-06-1397 *De Mooy, Willem van Berchen*, p. 41-42.

WOUTER VAN OVERRIJN WOUTERSZ.

22-03-1399 RAG, *heren Culemb.*, inv. 61.

v. 24-06-1399 HA, inv. 617, f. 2r.

Zoon van bovengenoemde Wouter van Overrijn volgens de oorkonde van 22-03-1399. Werd tussen genoemde datum en 24-06-1399 uit het ambt gezet. Zijn goederen werden verbeurdverklaard en op 24-06-1400 door de hertog verkocht aan Johan van Arkel en zijn zoon Willem (B 25, p. 13-18, HA, inv. 617, f. 10r). Volgens de koopakte was Wouter van Overrijn er met de inkomsten uit het ambt vandoor gegaan.

JAN VAN ROSSEM

15-06-1399 HA, inv. 619, f. 1r.

12-04-1402 HA, inv. 621, f. 1r.

JOHAN VAN MEERTEN

24-06-1399 HA, inv. 617, f. 2r.

02-04-1402 HA, inv. 618, f. 2r.

Vanaf minstens 26-04-1400 tot 02-04-1402 tevens richter van Tiel (B 25, p. 22-23; HA, inv. 618, f. 11r) en van 27-03-1401 tot 02-04-1402 tevens tolleenaar aldaar (HA, inv. 618, f. 14r).

AERNT VAN LEYENBERCH (pandhouder)

13-05-1403 RAG, *heren Culemb.*, inv. 61.

10-04-1405 HA, inv. 622, f. 2r.

HUBERT VAN CULEMBORG

12-04-1405 HA, inv. 623, f. 2r.

na 04-04-1406 HA, inv. 623, f. 2r.

Op 18-02-1405 werd hij door de hertog gevrijwaard voor de gevolgen van ongevallen bij de uitoefening van het ambt (*Nijhoff*, III, nr. 279). Hij aanvaardde het ambt op 12 april daarop volgend. Op 12-05-1409 had hij nog een vordering op de hertog vanwege de uitoefening van het ambt (*Nijhoff*, III nr. 298).

ARNT VAN LYENEN

29-09-1407 HA, inv. 624, f. 2r.

10-05-1408 HA, inv. 624, f. 2r.

WOUTER VAN OVERRIJN

14-07-1409 HA, inv. 625, f. 1r.

29-09-1410 HA, inv. 626, f. 2r.

7. Bommeler- en Tielerwaarden

OTTE VAN VUEREN

1410 *HA*, inv. 634, los blad tussen f.8 en 9.
01-05-1412 *HA*, inv. 634, los blad tussen f.8 en 9.

JAN VAN MEERTEN

v. 13-07-1412 *HA*, inv. 627, f. 3r.
13-07-1415 *HA*, inv. 630, f. 2r.

OTT VAN HAEFFTEN

13-07-1417 *HA*, inv. 633, f. 2r.
09-05-1418 *HA*, inv. 633, f. 2r.
Dijkgraaf van de Tielerwaard van 06-12-1414 tot
02-02-1416 (*HA*, inv. 632).

OTTE VAN VUEREN

v. 15-11-1420 *HA*, inv. 634, f. 1r, 3r, 5v., 7r.

JAN VAN MEERTEN

15-11-1420 *HA*, inv. 634, f. 1r.
29-04-1421 *HA*, inv. 634, f. 1r.

FRANK PIECK (pandhouder)

13-04-1421 *Rekenk.*, charterverz., nr. 2067.
v. 28-05-1453 *HA*, inv. 643, f. 2r.

Kreeg op 10-08-1434 wegens ziekte toestemming van de hertog om een plaatsvervanger aan te stellen (*HA*, inv. 928, f. 66r-v). Zijn zoon en plaatsvervanger Arnt werd tussen 13-07-1449 en 13-07-1454 door "die van Nijmegen" uit het ambt verdreven (*HA*, inv. 642, f. 23r, 24r). Kort voor 28-05-1453 benoemde de hertog Johan van Vyanen en Willem van Holthuysen tot ambtman, daarbij de rechten van Frank Pieck negerend (*HA*, inv. 643, f. 2r). Op 12-05-1456 in het ambt hersteld. Zie hierna. Zie verder over hem De Haas, *Het geslacht Pieck*, p. 106.

OTT VAN ROSSEM BASTAARD (plv.)

13-07-1434 *HA*, inv. 638, f. 30r.
13-07-1448 *HA*, inv. 642, f. 17r.

HERMAN PIECK (plv.)

13-07-1448 *HA*, inv. 642, f. 20v.
13-07-1449 *HA*, inv. 642, f. 20v.

ARNT PIECK FRANKSZ. (plv.)

13-07-1449 HA, inv. 642, f. 23r.

13-07-1453 HA, inv. 642, f. 24r.

De inkomsten uit het ambt lopen tot het tijdstip dat zijn vader Frank Pieck door "die van Nijmegen" uit het ambt werd verdreven (zie hierboven onder Frank Pieck); uitgaven worden opgevoerd tot 13-07-1453.

JOHAN VAN VYANEN

28-05-1453 HA, inv. 643, f. 2r.

24-05-1456 HA, inv. 643, f. 18r.

Gezamenlijk met Willem van Holthuysen (zie hierna).

WILLEM VAN HOLTHUYSEN (plv.)

28-05-1453 HA, inv. 643, f. 2r.

13-07-1457 HA, inv. 643, f. 27r.

Aanvankelijk gezamenlijk met Johan van Vyanen (zie hierboven) in dienst van de hertog. Belooft op 19-06-1456 als plaatsvervangend ambtman voor Frank Pieck te zullen optreden overeenkomstig diens ambtsbrief (HA, charterverz., nr. 1276), maar waarschijnlijk al plaatsvervanger vanaf 24-05-1456 de begindatum van zijn rekening (HA, inv. 643, f. 27r).

FRANK PIECK (pandhouder)

12-05-1456 HA, inv. 183.

21-07-1470 HA, Varia, III.

Sluit op 12-05-1456 een overeenkomst met de hertog waarbij hij in het ambt hersteld wordt en bevestigt deze op 15 juni daaropvolgend (HA, charterverz., nr. 1279). Feitelijke ambtsaanvaarding waarschijnlijk per 24-05-1456, dit is de einddatum van het gezamenlijke ambtmanschap van Johan van Vyanen en Willem van Holthuysen (zie hierboven). Houdt in het conflict tussen hertog Arnold en zijn Adolf (ca. 1465) de zijde van Arnold. Ten gevolge daarvan werd zijn huis te Gameren verwoest en werd hij gevangen genomen en uit het ambt gezet; kocht zich vrij en keerde terug in het ambt (*Rekenk.*, inv. 484).

ART PIECK MEUSZ. (plv.)

29-01-1458 HA, inv. 644, f. 2r.

13-07-1463 HA, inv. 644, f. 27r.

WILLEM VAN HOLTHUYSEN (plv.)

13-07-1463 *HA*, inv. 644, f. 34r

14-01-1465 *Nijhoff*, IV, nr. 420.

ARNT PIECK FRANKSZ. (pandhouder)

21-06-1473 *RAG, Kelnarij Putten*, inv. 235.

zomer 1473 *Rekenk.*, inv. 484.

Tijdens de verovering van Gelre door Karel de Stoute gevangen genomen en uit het ambt gezet op onbekend tijdstip. Later daarin hersteld. Zie hierna.

HENDRIK VAN HORNE

18-03-1473 *HA*, inv. 807.

05-01-1477 *HA*, inv. 806, f. 34r.

Hoewel de ambtsbrief van 18-03-1473 dateert, zal de feitelijke ambtsaanvaarding eerst in de zomer van dat jaar plaatsgevonden hebben ten tijde van de Bourgondische invasie in Gelre.

HUBERT VAN DOERN (plv.)

na 18-03-1473 *HA*, inv. 807; *HA*, Buren, aanw. 1955, I-16.

05-01-1477 *HA*, inv. 807; *HA*, Buren, aanw. 1955, I-16.

ARNT PIECK FRANKSZ. (pandhouder)

na 05-01-1477 *Rekenk.*, inv. 484.

1480 *HA*, inv. 806, los blad tussen f. 33-34.

Na de val van Karel de Stoute weer in functie getreden. Op 10-01-1478 door de landdag in het ambt gevestigd (*HA*, inv. 9, f.16r).

GYSBERT VAN HAIFFTEN (plv.)

15-11-1478 *HA*, inv. 19, f. 40v.

Plaatsvervanger van Arnt Pieck Franksz. Op onbekend tijdstip tijdens een gevecht met vijandelijke troepen die Driel brandschatten, gevangen genomen en vervolgens te 's-Hertogenbosch gevangen gezet en weer vrijgekocht. (*Rekenk.*, inv. 484).

GERIT VAN FLODORP

1480 *HA*, inv. 806, los blad tussen f. 33-34.

04-11-1482 *HA*, inv. 806, f.1r., los blad tussen f. 33-34.

HENDRIK VAN HORNE

04-11-1482 *HA*, inv. 806, f. 1r.

17-06-1483 *HA*, inv. 806, f. 1r.

HUBERT VAN DOERN (plv.)

04-11-1482 HA, inv. 806, f. 1r, 2r.

17-06-1483 HA, inv. 806, f. 1r, 2r.

GOESSEN VAN VARIC (plv.)

04-11-1482 HA, inv. 806, f. 1r, 2r.

18-12-1485 HA, inv. 806, f. 1r, 2r.

Zou volgens een verklaring van de erfgenamen Pieck van omstreeks 1562 reeds in 1480 in functie zijn geweest (*Rekenk.*, inv. 484), maar dit is in strijd met HA, inv. 806, los blad tussen f.33-34, waar hij wordt genoemd als opvolger van Hubert van Doern.

ADOLF VAN NASSAU

na 17-06-1483 HA, Buren, aanw. 1955, I-16.

De opgegeven vindplaats spreekt slechts van de stadhouder; dit was toen Adolf van Nassau.

JOHAN PIECK (plv.)

ca.1486 HA, Buren, aanw. 1955, I-16.

06-02-1491 Hof, civ. proces 1599-5.

ERFGENAMEN PIECK (pandhouders)

24-06-1488 HA, inv. 183.

1505 *Rekenk.*, inv. 484.

Dit zijn de erfgenamen van Frank Pieck en zijn zoon Arnt. Op 24-06-1488 stelden zij Gijsbert Pieck tot hun plaatsvervanger aan, nadat deze voor hen aan de stadhouder van Maximiliaan 1200 goudgulden had betaald. De Reden van deze betaling wordt niet vermeld, maar waarschijnlijk kochten zij hiermee hun aan Maximiliaan vervallen rechten terug. De erfgenamen Pieck stellen omstreeks 1562 dat zij van 1485 of 1486 tot 1494 van hun rechten vervallen zijn geweest (*Rekenk.*, inv. 484). Dit kan slechts juist zijn voor de jaren vóór 1488 en vanaf 1492. De ambtman Gerrit van Waardenburg (1492-1494) is niet aangesteld door de erfgenamen Pieck, maar blijkt zijn ongedateerde concept-ambtsbrief (HA, inv. 10, f. 44r-45r) door de hertog. Nadien op 28-09-1494 erkende de hertog de rechten van de erfgenamen (*Rekenk.*, charterverz., nr. 2070). In 1505 (*Rekenk.*, inv. 484) moeten zij om overigens onbekende redenen hun rechten verloren hebben, en werden door de Gelderse landdag daarin pas hersteld op 08-

06-1538. Zie hierna onder laatstgenoemde datum.

GIJSBERT PIECK (plv.)

24-06-1488 *HA*, inv. 183.
1490 *Rekenk.*, inv. 484.

Op 24-06-1488 aangesteld door de erfgenamen Pieck.

GERRIT VAN WAARDENBURG

07-04-1492 *RAG, huis Waardenburg*, inv. 14.
01-06-1494 *RAG, huis Waardenburg*, inv. 14.

Zie het opgemerkte hierboven onder de erfgenamen Pieck.

HERMAN PIECK (plv.)

28-09-1494 *Rekenk.*, charterverz., nr. 2070.
22-04-1499 *HA*, inv. 12, f. 52r.

GOISSEN VAN VARICK

06-12-1500 *RAL, heren Kessel*, inv. 419.
06-02-1501 *HA*, inv. 13, f. 19r-v.

JASPAR VAN MERWICK

15-06-1501 *RAL, heren Kessel*, inv. 419.
11-04-1503 *HA*, inv. 14, f. 27r.

Door de hertog aangesteld volgens de ambtsbrief van 15-06-1501, maar volgens dezelfde oorkonde tevens behorend tot de erfgenamen Pieck.

WILLEM VAN ROSSEM (pandhouder)

17-01-1504 *HA*, inv. 14, f. 21r-22v.
20-11-1504 *Nijhoff*, VI, nr. 435.

JOHAN VAN DER AA

29-09-1505 *HA*, inv. 183.
21-11-1510 *HA*, inv. 147A-XVIII.

Volgens de ambtsbrief van 29-09-1505 door Filips de Schone aangesteld tot ambtman van Zaltbommel en de Bommelerwaard. Kreeg van stadhouder Floris van Egmond op 20-03-1508 bevel om ook het ambtmanschap in de Tielerwaard te gaan uitoefenen (*HA*, inv. 147A-XVIII).

HENRICK VAN GHENT

28-04-1506 RAU, *Domkapittel*, inv. 1029.

29-09-1506 HA, inv. 15, f. 167v-169r.

Was Gelders ambtman in de Tielerwaard op 28-04-1506. Wordt op 29-09-1506 ambtman genoemd zonder vermelding van zijn ambt.

DERICK VAN HAEFFTEN

13-03-1509 HA, inv. 147A-XVIII, 10-03-1509.

03-01-1522 HA, inv. 143, nr. 116.

Wordt op 13-03-1509 vermeld als Gelders ambtman in de Tielerwaard. Eerste vermelding als ambtman te Zaltbommel op 28-05-1511 (HA, inv. 928, f. 68v-69r). Krijgt op 24-07-1522 (HA, inv. 151) nog toestemming van de hertog om achterstallige boeten in het ambt te innen.

HENDRIK COLLART VAN LIENDEN

01-02-1522 HA, inv. 151.

20-06-1527 HA, inv. 152.

BRUYN VAN DER SCHUEREN (pandhouder sinds 1530)

07-03-1527 *Nijhoff*, VI, nr. 1419.

01-10-1536 *Hof*, civ. proces 1611-24.

Verpanding volgens de ambtsbrief van 15-07-1530 (HA, inv. 19, f. 23r-24r). Zat op 22-12-1531 bij de hertog gevangen en werd toen voor 14 dagen op borgtocht vrijgelaten; borg was o.a. Joost van Sweeten ambtman van de Neder-Betuwe (HA, inv. 143, nr. 1421). Volgens zijn ongedateerde verzoekschriften gericht aan respectievelijk stadhouder Van Chalon (1543-1544) en aan stadhouder Lalaing ((1544-1555) in *Hof*, civ. proces 1611-24 was hij na het overlijden van Karel van Gelre zonder enige schadevergoeding uit het ambt gezet.

FREDERICK VAN DOERN (plv.)

na 06-05-1536 *Hof*, civ. proces 1611-24.

HENRICK DIE RUYTER

17-03-1538 *Rekenk.*, inv. 5488, voorin, f. 21r.

8. Beesd en Rhenoy

ERFGENAMEN PIECK (pandhouders)

08-06-1538 *Hof*, civ. proces 1611-24.
1563 *Rekenk.*, inv. 478, 484.

Op 08-06-1538 in het ambt hersteld door de Gel-
derse landdag met gelijktijdige afwijzing van de
aanspraken van Bruyn van der Schueren.

HERBERT VAN VUEREN (plv.)

na 08-06-1538 *Rekenk.*, inv. 5488, voorin, f. 1-2r.
v. 08-10-1539 *Rekenk.*, inv. 5488, voorin, f. 1r-2r.

Wordt op 08-10-1539 als overleden vermeld.

HENRICK DIE RUYTER (plv.)

08-10-1539 *Rekenk.*, inv. 5488, voorin, f. 1r-2r.
20-09-1548 *Rekenk.*, inv. 5492.

8. Beesd en Rhenoy

GIJSBERT PIECK (pandhouder)

19-07-1414 *Rekenk.*, inv. 5664.
1436 *De Haas, Het geslacht Piek*, p. 84.

De Haas t.a.p. stelt zonder bronopgave dat Gijs-
bert Pieck in 1436 als overleden wordt gemeld.

ARNT PIECK VAN ASPEREN (pandhouder)

1442 *Leenreg. Nijm.*, p. 730.
01-02-1468 *RAG, heren Culemb.* inv. 143.

Het leenregister vermeldt dat Arnt in 1442 be-
leend werd als erfgenaam van zijn vader Gijsbert;
derhalve moet hij ook uiterlijk in 1442 het pand-
schap van zijn vader hebben overgenomen. Ver-
klaart op 01-04-1457 zich met de hertog verzoend
te hebben en het ambtmanschap loyaal te zullen
uitoefenen; over een voorafgaande breuk met de
hertog is niets bekend (*HA*, charterverz., nr.
860). Was sinds 1438 heer van Asperen; zie Kor-
teweg, *Heeren Asperen*, kol. 155-156.

WALRAVEN PIECK (plv. tot 1480)

30-06-1459 *OA Zaltb.*, inv. 1142, f. 91v.
dec.1493 *Nijhoff*, VI-1, p. XII-XIII.

Aanvankelijk plaatsvervanger van zijn vader
Arnt. Als diens erfgenaam op 16-12-1480 door
Maximiliaan in het ambtmanschap bevestigd,

waarbij aan zijn broer Gijsbert Pieck van Asperen alle rechten op het ambtmanschap werden ontzegd wegens rebellie. (*Hof*, civ. proces, 1623-38). Werd evenwel wegens zijn Gelderse gezindheid door zijn broers Cornelis en Gijsbert Pieck van Asperen gevangen gezet op Cornelis' huis te Beesd en overleed daar in december 1493 (*Nijhoff*, VI-1, p. XII-XIII).

CORNELIS PIECK

25-04-1494

Nijhoff, VI, nr. 108.

Zie over hem ook hierboven onder Walraven Pieck. Had op 25-04-1494 samen met zijn neef Frederik Pieck (als diens voogd?) aanspraken op het ambtmanschap.

FREDERIK PIECK VAN ASPEREN

25-04-1494

Nijhoff, VI, nr. 108.

Zoon van Gijsbert Pieck van Asperen, aan wie door Maximiliaan alle rechten op het ambtmanschap waren ontzegd, en oomzegger van bovengenoemde Walraven en Cornelis (De Haas, *Het geslacht Pieck*, p. 90). Had samen met zijn oom Cornelis rechten op het ambtmanschap (zie boven onder Cornelis Pieck).

STEVEN VAN DER CAPELLEN

07-02-1502

HA, inv. 13, f.39r-v.

Aangesteld door de Gelderse hertog.

CORNELIS PIECK

06-04-1510

HA, inv. 147A-XVIII.

v. 09-05-1516

Hof, civ. proces 1623-38.

Dezelfde als bovengenoemde Cornelis Pieck. Was in Bourgondische dienst.

GIJSBERT VAN DOORN

09-05-1516

Hof, civ. proces 1623-38.

Zoon uit het huwelijk van Evert van Doorn met Wilhelmina Pieck, welke laatstgenoemde een zuster was (en erfgenaam?) van bovengenoemde Frederik Pieck van Asperen (De Haas, *Het geslacht Pieck*, p. 90). Werd krachtens uitspraak van hertog Karel van Gelre op 09-05-1516 in het ambtmanschap gezet, waarbij hem zijn vader als voogd werd toegewezen, met ontzegging van de rechten van bovengenoemde Bourgondisch gezinde Cornelis Pieck en van de verder onbekende Ot van

Haaften.

WALRAVEN PIECK VAN WOLFSWAARD

na 17-09-1519 *HA*, inv. 974, f. 10r.

na 30-06-1538 *Rekenk.*, inv. 5665, f. 1v.

Is op onbekend tijdstip door hertog Willem van Kleef uit het ambt gezet wegens onbekende beschuldigingen. Omdat genoemde hertog zijn ambt na 30-06-1538 aanvaardde, moet dit na deze datum zijn geschied. Zie verder over hem *De Haas, Het geslacht Pieck*, p. 92-93.

GOERT VAN ERP

v. 07-09-1543 *Rekenk.*, inv. 5664.

31-12-1554 *Rekenk.*, inv. 5669.

Op onbekend tijdstip aangesteld door hertog Willem van Kleef, derhalve vóór diens aftreden op 07-09-1543.

9. Land van Cuyk

GHYSBERT VAN TUYL

24-04-1407 *OA Grave*, ch. 31.

ROELMAN VAN SIJNSWICK

na 08-11-1409 *HA*, inv. 519, f. 6r-v.

v. 20-02-1410 *HA*, inv. 519, f. 6v.

JOHAN SLABBART

01-02-1417 *OA Grave*, ch.34.

13-07-1418 *HA*, Buren, inv. 5, f. 35r, 36v.

WILLEM VAN BUREN (pandhouder)

v. 01-05-1422 *ARA, Nassaue Domeinraad, Drossaers II*, inv. 367.

1427 *OA Grave*, stadsrekening 1427, f. 83r-v.

WILLEM VAN YSENDOEREN (plv.)

17-08-1423 *ARA, Nassaue Domeinraad, Drossaers II*, inv. 367.

BALTHASER VAN BUREN (plv.)

na 17-08-1423 *OA Grave*, correspondentie, z.j., 23 juli.

Benoemd door de hertog en de heer van Buren. Vroeg in zijn brief van 23 juli z.j. de mening van de stad Grave over zijn benoeming alvorens daadwerkelijk in functie te willen treden. Of dit

laatste ook is geschied, is onbekend. Datering na 17-08-1423 omdat hij hoogstwaarschijnlijk na Willem van Ysendoeren is benoemd.

WOLTER VAN BAEX (plv.)

1424/25 Zie toelichting.
ca.1426 HA, inv. 4.2.

In *OA Grave*, correspondentie, bevindt zich een brief van Jan van der Dussen de jonge, schout van Maasland, gericht aan de ambtman te Grave Wolter van Baex; een jaaraanduiding ontbreekt, de dagtekening is Pinksteravond. Volgens Uyttebrouck, *Le gouvernement*, p. 479, n. 48 was Van der Dussen schout van Maasland in 1424-1425. Volgens een lijst van klachten van de hertog gericht tegen Johan van Broekhuizen, heer van Loo en Geisteren, d.d. 13-07-1428 (HA, inv. 4.2) was Van Baex omstreeks twee jaar daarvoor door laatstgenoemde gevangen genomen en tegen betaling van 1000 Rijnsche gulden weer vrijgelaten.

JAN VAN APELTEREN

02-01-1430 *OA Grave*, stadsrekening 1430, f. 133r.

JOHAN VAN HOLT

06-12-1437 Dicks, *Abtei Camp*, p. 338, n. 31.
26-12-1440 *OA Grave*, correspondentie, 26-12-1440.

JOHAN VAN DER DONCK

25-07-1443 HA, inv. 4.33.
29-04-1471 Van Doorninck *Overeenkomst*, p. 386-389.
Zie over hem: Kuys, *Johan van der Donck*..

FREDERIK VAN EGMOND

11-07-1471 *OA Grave*, correspondentie, 11-07-(14)71.

HENRICH VAN DER A

18-07-1472 *OA Grave*, correspondentie, 18-07-(14)72.

GUY VAN BRIMEU

09-09-1474 Maris, *Raadkamers*, p. 111-112.
04-01-1475 *OA Grave*, correspondentie, 04-01-(14)75.
In 1473-1477 tevens ambtman van Maas en Waal. Mogelijk duurde zijn ambtmanschap tot de val van Karel de Stoute in januari 1477.

10. Land van Buren

ARNDT VAN UDEN GENANT STAMELART (plv.)

- 27-12-1474 *OA Grave*, correspondentie, 27-12-(14)74.
31-10-1476 *OA Grave*, stadsrekening 1476, f. 234r, 244v.

FREDERIK VAN EGMOND

- 16-04-1477 *OA Grave*, correspondentie, 16-04-(14)77.
05-05-1477 *OA Grave*, correspondentie, 05-05-(14)77.

Aangesteld door Maria van Bourgondië, maar nooit in functie geweest door de weigering van de stad Grave om hem als ambtman te beëdigen. blijktens brief van Maria van Bourgondië d.d. 05-05-1477.

JOHAN VAN DER DONCK

- 23-10-1478 *OA Grave*, correspondentie, 23-10-(14)78.
23-06-1479 *OA Grave*, correspondentie, 23-06-(14)79.

Zie ook Kuys, *Johan van der Donck*, p. 25. Op 21-12-1501 verleende de hertog aan Johans zoon, Claas van der Donck heer te Obbicht, remissie voor niet genoemde feiten, op voorwaarde dat hij afzag van zijn aanspraken die hij had "opt ampt van den Grave spreekende" uit hoofde van een verder onbekende hertogelijke oorkonde (*HA*, inv. 13, f. 38v).

10. Land van Buren

JOHAN VAN BOITBERGEN

- 05-03-1435 *HA*, inv. 322, f.1r.
13-07-1435 *HA*, inv. 322, f.1r.

JOHAN VAN OYE

- 17-03-1436 *OA Culemb.*, inv. 1262, f.52r-v.

JOHAN VAN BOITBERGEN

- 13-07-1436 *HA*, inv. 323, f.1r.
08-12-1437 *HA*, inv. 323, f.25r.

Tevens maarschalk van Gelre.

WALRAVEN VAN HAEFTEN

- 31-12-1437 Koch/Maris, *Meentgenootschappen*, p. 166.
20-05-1448 *HA*, inv. 327, f.1r.

Zie ook hierna onder Gerard van Culemborg. Begin mei 1448 ontzegden de poorters van Buren aan

Van Haeften de toegang tot de stad, waarop deze zich in het kasteel aldaar verschanste De Tielse Kroniek, die dit feit meldt, noemt hiervoor geen reden Al spoedig sloegen troepen van Nijmegen met hun helpers het beleg voor het kasteel, waarna Van Haeften zich na drie dagen overgaf De stad Nijmegen verkeerde in die dagen letterlijk op voet van oorlog met hertog Arnold naar aanleiding van het optreden van de hertog tegen inwoners van Driel in de Bommelerwaard die dijken van naburige dorpen hadden doorgestoken Mogelijk wilden de tegenstanders van Arnold ook voorkomen dat de op handen zijnde overdracht van het Land van Buren aan de heer van Culemborg (Zie hierna onder Gerard van Culemborg) zou doorgaan en kwamen daarom de Burense poorters te hulp Zie over deze gebeurtenissen Van Leeuwen, *Chronicon Tielense*, p 546-551, Kuys, *Tielse Kroniek*, p 173, De Mooy, *Willem van Berchen*, p 88-91 Op 21-05-1448 beloofden de vier hoofdsteden en enkele leden van de adel aan de inwoners van stad en land Buren o a dat Walraven van Haeften in geen enkele functie in het Land van Buren zou terugkeren (OA *Arnhem*, inv 1075, f 57v)

GERARD VAN CULEMBORG (bezitloos pandhouder)

06-04-1446

RAG, *heren Culemb* inv 100

Op 06-04-1446 gaf de hertog aan heer Gerard van Culemborg een obligatie ter waarde van 14 020 Rijsche gulden af met als vervaldatum 10-10-1448, als de hertog in gebreke bleef, zou de heer van Culemborg het Land van Buren in bezit mogen nemen om "dat amptmansgewijze te hebben" Hiervan waren uitgezonderd klokkeslag, dienst van leenmannen, collatierechten en ponschattungen Eventuele vorderingen die de fungerende ambtman Walraven van Haeften op 10-10-1448 op de hertog zou hebben, zouden door de heer van Culemborg aan Walraven moeten worden voldaan, voordat hij het Land van Buren in bezit zou kunnen nemen Deze overeenkomst werd op 08-04-1446 door Walraven van Haeften bevestigd (RAG, *heren Culemb*, inv 100) De hertog kwam nadien met de heer van Culemborg overeen om de overdracht van Buren op te schorten, omdat "die ondersaten van den lande van Bueren dairtoe myt allen nyet geneigt en weren an die van Culenborch

sich te willen laten brengen". Dit laatste wordt althans door de hertog opgevoerd als reden voor het niet doorgaan van de overdracht. Ter compensatie werd toen aan de heer van Culemborg een rente van 10% toegekend, met de toezegging dat zijn vordering uit de eerstvolgende ponschatting zou worden voldaan. De bezetting van Buren door de Nijmegenaren in mei 1448 heeft de aflossing van den schuld en de overdracht verhinderd, aldus de hertog. Het voorgaande verweer van de hertog en de klacht van de heer van Culemborg in HStAD, *hs.* J-VI-1, f.251r en f. f.252v-253r.

JOHAN VAN HESE

04-05-1449 *OA Culemb*, inv. 1400.

31-07-1449 *OA Culemb*, inv. 1401.

Te zamen met Peter Vige. Zie hierna.

PETER VIGE

04-05-1449 *OA Culemb*, inv. 1400.

31-07-1449 *OA Culemb*, inv. 1401.

Te zamen met Johan van Hese. Zie hierboven.

HELMICH VAN SCHEVENICH

20-03-1453 *HA*, inv. 331.

13-07-1461 *RAG, Polderdistrict Neder-Betuwe*, inv. 183.

HENRICK VAN HOENSELER

14-01-1465 *Nijhoff*, IV, nr. 420.

OTT VAN BIJLANDT

23-04-1465 *HA*, inv. 335.

19-08-1470 *RAG, heren Culemb.*, inv. 8026.

DERICK VAN DER HORST

31-05-1472 *HA*, *Varia*, III.

ANHOLT, FÜRSTLICH SALM-SALM'SCHES ARCHIV

Seeland L Schmitz, *Urkunden des fürstlich Salm-Salm'schen Archives in Anholt*, Munster 1902, Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen, Beiband I Regierungsbezirk Munster, Heft I Kreis Borken fürstliches Archiv in Anholt, ms-inventarissen

Moyland Schmitz, *Urkunden* (als boven), ms-inventarissen

ARNHEM, RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIE GELDERLAND

Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen ms-inventarissen, nadere toegang Meij, *Het archief van de graven*

Gelderse Leenkamer ms-inventaris

Staten van het Kwartier van Veluwe en hun Gedeputeerden plaatsingslijst

Hof van Gelre en Zutphen A J Maris en H L Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)*, Arnhem 1978, 3 delen, Gelderse inventarissenreeks 3

Gelderse Rekenkamer A H Martens van Sevenhoven, *Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795, en van de Commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche domeinen*, s-Gravenhage 1925, 2 delen

Heren en Graven van Culemborg A P van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg*, 's-Gravenhage 1949, 3 delen

Rechterlijk Archief Over-Betuwe plaatsingslijst

Polderdistrict Neder-Betuwe: plaatsingslijst

Kelnarij van Putten B H Slicher van Bath, *Het archief van de kelnarij van Putten*, 's-Gravenhage 1952, R Wartena, *Het archief van de kelnarij van Putten* Supplement, 's-Gravenhage 1968

Commanderij van St. Jan te Arnhem J Loeff, *Het archief der Commanderij van St Jan te Arnhem*, s-Gravenhage 1950

Kapittel van St. Walburg te Arnhem A J Maris, 'Het archief van het kapittel van St Walburg te Arnhem', in *IRA* 2(1929), p 270-322

Huis Aerdt R Wartena en F Hartman, *Gebundelde inventarissen van het huis Aerdt en van het archief van de familie van Hugenpoth tot Aerdt*, Arnhem 1979, Gelderse inventarissenreeks 13

Huis Ampsen P N van Doorninck, *Inventaris van het oud archief van het kasteel Ampsen*, Haarlem 1897

Huis Batenburg D P M Graswinckel, 'Het archief van het kasteel Batenburg', in *VROA* 48-II (1925) p 121-211, supplement in *VROA* 49-II (1926) p 183

Heerlijkheid Bronckhorst D P M Graswinckel, 'Het archief van het huis Bronckhorst', in *VROA* 49-II (1926) p 77-182, supplement in ms-inventaris

Huis De Doornenburg: A P van Schilfgaarde, *Het archief van de Doornenburg*, Arnhem 1966

Geraadpleegde archieven

Huis Doorwerth: ms.-inventaris.

Huis Hoekelum: H.L. Driessen, *Het oud-archief van het huis Hoekelum onder Bennekom*, 's-Gravenhage 1952.

Huis Leeuwen: ms.-inventaris.

Huis Vornholz: ms.-inventaris; het betreft fotokopieën en mikrofilms van originele stukken die berusten op het huis Vornholz (BRD).

Huizen Waardenburg en Neerijnen: A.P. van Schilfgaarde, *Het archief van de huizen Waardenburg en Neerijnen 1288-1827*, Arnhem 1980, 2 delen, Gelderse inventarissenreeks 15.

Heerlijkheid IJzendoorn: plaatsingslijst.

Huis Zoelen: ms.-inventaris.

Heerlijkheid Zuilichem: J.H. Fockema Andreae, "Het archief van de heerlijkheid Zuilichem", in: *IRA* 3(1930) p. 530-559.

Familie Van Brinen: ongeïnventariseerd.

Familie Van der Cappellen: A.P. van Schilfgaarde, *Inventaris der archieven van de familie Van der Capellen*, Arnhem 1974, Gelderse inventarissenreeks 6.

Familie Lith de Jeude: ms. - inventaris.

Familie Van Randwijck: ms.-inventaris.

Familie Tuyl van Bulkensteln: ms. - inventaris.

Mr. P. Bondam: ms.-inventaris.

Handschriftenverzameling: ms.-inventaris.

Diverse charters: ms.-regestenlijst.

Stad Elburg: A.J. van de Ven, *De oude archieven van de gemeente Elburg en van den zeepolder Oosterwolde*, 's-Gravenhage 1932.

ARNHEM, GEMEENTEARCHIEF

Stad Arnhem: D.P.M. Graswinckel, *Het oud-archief der gemeente Arnhem*, 's-Gravenhage 1935, 3 delen.

Rechterlijk Archief: ms.-inventaris; nadere toegang: R.A.D. Renting, *Regestenlijst van de schepenkistoorkonden uit het rechtelijk archief*, 's-Gravenhage 1952.

Sint-Nicolai Broederschap: P.R.A. van Iddekinge, *Het archief van de Sint-Nicolai Broederschap te Arnhem, 1352-1892*, Arnhem 1978.

Burgerweeshuis: J.P. Vredenberg, *Het archief van het Burgerweeshuis te Arnhem 1583-1914*, Arnhem 1983.

St. Peters Gasthuis te Arnhem: D.P.M. Graswinckel, *De archieven der gasthuizen en fundatiën, gilden, schutterijen en vendels, gedeponeerd bij het oud-archief der gemeente Arnhem*, 's-Gravenhage 1930.

St. Catharina Gasthuis: Graswinckel, *De archieven der gasthuizen* (als boven).

BRUSSEL, ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

Charters van Brabant: ms.-inventaris.

Weense charters: ms.-inventaris.

CULEMBORG, GEMEENTEARCHIEF

Stad Culemborg: A.J. van de Ven, *Het oud-archief van de gemeente Culemborg*, Utrecht 1938.

DÜSSELDORF, NORDRHEIN-WESTFÄLISCHES HAUPTSTAATS-ARCHIV

Stift Bedburg/Kleve: ms.-inventaris.

Stift Kleve: ms.-inventaris.

Stift Kranenburg: ms.-inventaris.

Handschriften: F.W. Oediger, *Das Hauptstaatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände*, V, Siegburg 1972, p. 173-431.

GOCH/ GAESDONK, COLLEGIUM AUGUSTINIANUM

Kloster Grafenthal: Urkunden; Ältere Kopiar (geciteerd als "Gaesdonk, cart.")

GRAVE, ARCHIEFDIENST LAND VAN CUIJK

Graafse Veer, ms.-inventaris.

St. Catharina Gasthuis: H.B.M. Essink, *De archieven van het Graafse Sint-Catharina Gasthuis*, Grave 1964.

Oud-archief van de stad Grave: plaatsingslijst.

's-GRAVENHAGE, ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

Vilvoordse charters: ms.-inventaris.

Nassaue Domeinraad: S.W.A. Drossaers, *Het archief van de Nassaue Domeinraad*, II, Het archief van de Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581: Stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren, 's-Gravenhage 1955, 5 delen.

Familie Van Matenesse: ms.-inventaris (gedeeltelijk).

Familie Van Limburg-Stirum: ms.-inventaris.

Familie Van Wassenaar-Van Rosande: VROA 14 (1891) p. 32-92; VROA 2^e serie 21 (1948) p. 29; supplement ms.-inventaris.

's-HEERENBERG, HUIS BERGH

Archief van het huis Bergh: A.P. van Schilfgaarde, *Het archief van het Huis Bergh*, Nijmegen 1932, 9 delen.

Geraadpleegde archieven

HEESWIJK, ABDIJ BERNE

Maria-Magdalenaklooster Nijmegen: ms.-inventaris.

KEULEN, HISTORISCHES ARCHIV DER STAD KÖLN

Sankt Apostelnstift: ms.-inventaris (geraadpleegd zijn mikrofilms van dit archief berustend in GA Nijmegen).

MAASTRICHT, RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIE LIMBURG

Huis Scheres te Baarlo: ms.-inventaris.

Abdij Thorn: J. Habets: *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn*, Den Haag 1889-1899, 2 delen

Huis Kessel: ms.-inventaris.

NIJMEGEN, GEMEENTEARCHIEF

Stad Nijmegen: J.A.B.M. de Jong, *Het archief der gemeente Nijmegen*, Nijmegen 1960, 4 delen.
Oud Burgeren Gasthuis: plaatsingslijst.

Het Borger-Kinderen-Weeshuis: L. Sormani, *Inventaris van de archieven van het Borger-Kinderen-Weeshuis, het Arme-Kinder-Huis en de Beide Weeshuizen te Nijmegen*, Nijmegen 1915.

Broederschappen: J.G.Ch. Joosting, *Inventaris van het oud-archief der Nijmeegse broederschappen*, Nijmegen 1891.

STEINFURT, ARCHIV SCHLOSS BURGSTEINFURT

Archiv Schloss Burgsteinfurt: L. Schmitz-Kallenberg, *Inventare der nichtstaatlichen Archive des Kreises Steinfurt*, Münster i.W. 1907, *Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen*, Band I: Regierungsbezirk Münster, Heft IV: Kreis Steinfurt.

TIEL, GEMEENTEARCHIEF

Stad Tiel: H.L. Driessen, "Inventaris van het oud-archief der gemeente Tiel", in: *VROA 50-II* (1927), p. 113-320.

UTRECHT, RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIE UTRECHT

Domkapittel: K. Heeringa, *Inventaris van het archief van het kapittel te Dom, Utrecht* 1929.

Kapittel van Oudmunster: ms.-inventaris.

Kapittel van St. Pieter: S. Muller Fzn., *Catalogus van het archief van het kapittel van Sint Pieter, 's-Gravenhage*.

Kapittel van Sint Jan: ms.-inventaris.

UTRECHT, GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST UTRECHT

Raad: S. Muller Fzn., *Catalogus van het archief, I, Utrecht* 1880.

UTRECHT, BALIJE VAN DE RIDDERLIJKE DUITSE ORDE

Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht: Ph.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht, 1200-1811, Utrecht* 1982.

ZALTBOMMEL, STREEKARCHIVARIAAT BOMMELERWAARD

Stad Zaltbommel: A.J. van de Ven, *Het oud-archief van de gemeente Zaltbommel, Zaltbommel* 1935.

ZUTPHEN, GEMEENTEARCHIEF

Stad Zutphen: W.E. Smelt, *Het oud-archief van de gemeente Zutphen, Utrecht* 1941, 2 delen.

ZWOLLE, RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIE OVERIJSEL

Abdij ter Hunnepe: P.A.A.M. Wubbe, *Het archief der abdij St. Mariënhorst te Ter Hunnepe, 's-Gravenhage* 1931.

LITERATUURLIJST EN LIJST VAN GEDRUKTE BRONNEN

Verkort geciteerde titel

Alberts, *Staten Gelre*, I

Alberts, *Staten Gelre*, II

Alberts, *Eerste Bourgondische bezetting*

Alberts, *Geschiedenis Gelderland*

Alberts, *Stadsrek Arnhem*

Alberts, *Der Rheinzoll Lobith*

Aldste Reg

Andernach, *Die landesherrliche Verwaltung*

volledige titel

W J Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen tot 1459*, I, Groningen, 1950, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 22

W J Alberts, *De Staten van Gelre en Zutphen (1459-1492)*, II, Groningen 1956, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 29

W J Alberts, *De eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473/1477)*, in W J Alberts en F Ketner, *Nederrijnse studien XIIIe XVe eeuw*, Groningen, 1954, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 27, p 49-82

W J Alberts, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1966

W J Alberts (ed), *De stadsrekeningen van Arnhem*, I-IV, Groningen 1967-1978, V, Arnhem 1985

W J Alberts, *Der Rheinzoll Lobith im späten Mittelalter*, Bonn 1981, Rheinisches Archiv 112

P N van Doorninck en J S van Veen (ed), *Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1107-1415 Naar de drie handschriften A dat alste register en I oldste register te Arnhem, zoomede B no 22 te Dusseldorp*, Haarlem 1908

N Andernach, "Die landesherrliche Verwaltung", in *Kurkoln Land unter dem Krummstab*, Kevelaer 1985, Schriftenrei-

he des Kreises Viersen 35a, p. 241-250.

De archieven in Gelderland

De archieven in Gelderland, Alphen aan den Rijn 1979, Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland 2.

Asch van Wijck, *Tiental brieven*

(A.M.C.) Asch van Wijck (ed.), "Tiental brieven van den ambtman Joost van Zwieten aan Floris van Egmond, betreffende de Geldersche aangelegenheden in 1535-1537", in: *KHG* 7 (1851) p. 189-216.

Avonds, *Hertog Jan III*

P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen*, Brussel 1984, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België, klasse der letteren jrg. 46, nr. 114.

B 23

P.N. van Doorninck (ed.), *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1376-1392 uit het staatsarchief te Dusseldorp register B no. 23*, Haarlem 1900.

B 24

P.N. van Doorninck (ed.), *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397 uit het staatsarchief te Dusseldorp register B no. 24*, Haarlem 1901.

B 25

P.N. van Doorninck (ed.), *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404 uit het staatsarchief te Dusseldorp register B no. 25*, Haarlem 1901.

De Backer, *Monichusen*

Chr. de Backer, "De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat", in: J. de Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusiensis*, Colloquii Quarti Internationalis Acta Gandavi-Antverpiae-Brugis 16-19 Sept. 1982, Destelbergen 1983, p. 69-155.

- Bannenberg, *De oude dekenaten*
- G. Bannenberg e.a., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, I, Nijmegen 1968.
- Bautier, *Bailli, baillage*
- R.-H. Bautier, "Bailli, baillage", in: *Lexikon des Mittelalters*, I, München, 1980, kol. 1354-1357.
- Van Bavel, *Regestenboek Berne*
- H. van Bavel (ed.), *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400*, Heeswijk 1984.
- Beckering Vinckers, *De stad Bommel*
- H. Beckering Vinckers, "Een en ander over de stad Bommel en de stad Grave, naar aanleiding van "de goede onderrichtinck" door Jan Roeloffs, schout binnen Bommel, omstreeks 1500", in: *BM Gelre* 22 (1919), p. 23-40.
- Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*
- A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 's-Gravenhage 1905-1907, 2 delen.
- Berents, *Misdaad*
- D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*, z.p. 1976, Stichtse historische reeks.2.
- Berents, *Werk van de vos*
- D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*, Zutphen 1985.
- Van den Bergh, *Eigendom*
- G.C.J.J. van den Bergh, *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip*, Deventer 1979, Rechtshistorische cahiers 1.
- In de Betouw, *Handvesten*
- J.L. in de Betouw (ed.), *Handvesten en onuitgegevene charters behorende tot de beschrijving en chronijk van Nijmegen, en vervattende eenige der aldaar vermelde voortreffelijke vrijheden en voorrechten*, Nijmegen z.j.
- Van Beurden, *Archief kasteel Well*
- A.F. van Beurden, *Catalogus der charters*

- en perkamenten berustende in het archief van het kasteel Well (L), z.p., 1906.*
- De Blécourt/Fischer, *Kort Begrip* A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands recht*, zevende druk bewerkt door H.F.W.D. Fischer, Groningen 1969.
- Blockmans, *Corruptie* W. Blockmans, "Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden", in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985) p. 231-247.
- Blok, *Teisterbant* D.P. Blok, *Teisterbant*, Amsterdam 1963, Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks 26, nr. 12.
- Blok, *Verslag Duitschland* P.J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, 1886-1887*, 's-Gravenhage 1888.
- De Boer, *De rekeningen* D.E.H. de Boer e.a. (ed.). *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, serie III, De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren, Deel: 1393-1396 (Baljuwen en drossaards), 's-Gravenhage 1980, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 174.
- Bosch, *Moord* J.W. Bosch, "Aanteekeningen over de betekenis van "Moord"", in: *TRG* 2 (1920-21) p. 224-234.
- Bosch van Rosenthal, *Ontwikkeling waterschappen* E.J. Bosch van Rosenthal, *De ontwikkeling der waterschappen in Gelderland*, Den Haag 1930.
- Brennecke / Müller, *Inventare* A. Brennecke en E. Müller, *Inventare der nichtstaatlichen Archive des Kreises Warendorf*, Münster 1908.
- Bresslau/Kehr, *Urkunden Hein-* H. Bresslau en P. Kehr (ed.), *Die Urkunden*

richs III

Heinrichs III Heinrich III diplomata Berlin 1957, MGH, *diplomatum regum et imperatorum Germaniae V*, die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser 5

Brokken, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*

H M Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen 1982

Brunner, *Die Klage*

H Brunner, *Die Klage mit dem toten Mann und die Klage mit der toten Hand*, in ZRG GA 31 (1910) p 235-252

Brusten, *L'armée bourguignonne*

Ch Brusten, "L'Armée bourguignonne de 1465 à 1477", in *Revue Internationale d'Histoire Militaire* 17-20 (1956-1959) p 452-466

Bruwier, *Baillis et prévôts*

M Bruwier, "Aux origines d'une institution baillis et prévôts de Hainaut, du XIIe au XIVE siècle", in *Standen en Landen* 3 (1952) p 91-124

Buntinx, *De instellingen*

J Buntinx, "De instellingen van de vors-tendommen De dertiende eeuw", in *AGN*, II, Utrecht 1950, p 353-373

Byl, *Les juridictions scabinales*

R Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle)*, Bruxelles 1965, Université Libre de Bruxelles, Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres 17

Van Caenegem, *Geschiedenis strafprocesrecht*

R C van Caenegem, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel 1956, Verhandelings van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren 24

Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*

R C van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVE eeuw*, Brussel 1954, Verhandelings van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone

Kunsten van België klasse der letteren 19.

Camps, *OBNB*

H.P.H. Camps (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), 's-Gravenhage 1979, 2 stukken.

Cauchies, *La législation*

J.M. Cauchies, *La législation princière pour le comté de Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506). Contribution à l'étude des rapports entre gouvernants et gouvernés dans les Pays-Bas à l'aube des temps modernes*, Bruxelles 1982, Publications des Facultés Universitaires Saint Louis 24.

Cerutti, *De schepenbank*

F.F.X. Cerutti, "De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen", in: *Varia Historica Brabantica* 3 (1969) p. 47-87.

Cerutti, *Onroerend goed als zekerheid*

F.F.X. Cerutti, "Onroerend goed als zekerheid. Ontstaan van de hypotheek in de Nederlanden, in: Idem, *Hoofdstukken uit de Nederlandse rechtsgeschiedenis. Samenvatting en teksten van zes colleges over bijzondere onderwerpen*, Nijmegen 1972, p. 333-381.

Coldewey, *Heren van Kuyc*

J.A. Coldewey, *De Heren van Kuyc 1096-1400*, Tilburg 1981, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 50.

Dekker, *Kromme Rijngebied*

C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied. Een institutioneel-geografische studie*, Zutphen 1983, Stichtse Historische Reeks 9.

Dicks, *Abtei Camp*

M. Dicks, *Die Abtei Camp am Niederrhein. Geschichte des ersten Cistercienserklosters in Deutschland (1123-1802)*, Kempen 1913, ongewijzigde herdruk Moers z.j.

Van Doorninck, *Rekening*

P.N. van Doorninck (ed.), "Rekening van den ambtman en richter van Over-Betuwe

- Rutger van Renwijn, van vrijdag na Geertrudendag (20 maart) 1388 tot zondag na Victoersdag (16 oktober) 1390", in: *BM Gelre* 4 (1901) p. 187-208.
- Van Doorninck, *Schatting 1369*
- P.N. van Doorninck (ed.), *Schatting van den lande van Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369*, Haarlem 1903.
- Van Doorninck, *Voorwaarden*
- P.N. van Doorninck, "Voorwaarden waarop de hertog van Gulik en Gelre soldeniers aanneemt om hem te dienen in zijne landen van Gulik en Gelre", in: *BM Gelre* 6 (1903) p. 263-265.
- Van Doorninck, *Poederooyen*
- P.N. van Doorninck, "Innemering en plundering van het huis Poederooyen op 14 april 1493, volgens bescheiden uit het staatsarchief te Wetzlar", in: *BM Gelre* 10 (1907) p. 225-235.
- Van Doorninck, *Overeenkomst*
- P.N. van Doorninck, "Overeenkomst tusschen hertog Arnold en de verdedigers van het kasteel te Grave (1471)", in: *BM Gelre* 11 (1908) p. 385-389.
- Droege, *Die Territorien*
- G. Droege, "Die Territorien am Mittel- und Niederrhein", in: Jeserich, *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, I, p. 690-720.
- Dumas, *Juridiction ecclésiastique*
- A. Dumas, "Histoire de la juridiction ecclésiastique", in: R. Naz (red.), *Dictionnaire de droit canonique contenant tous les termes du droit canonique avec un sommaire de l'histoire et des institutions et de l'état actuel de la discipline*, VI, Paris 1957, kol. 235-283.
- Egberts, *Betuwe*
- H. Egberts, *De bodemgesteldheid van de Betuwe*, 's-Gravenhage 1950, De bodemkartering van Nederland 8.
- Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur*
- D.Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regeering van bis-*

- schop David van Bourgondië, 1456-1496*, Utrecht 1922, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 8.
- Enklaar, *Stichtse maarschalkambten* D.Th. Enklaar, "De vorming van de Stichtse maarschalkambten", in: *TvG* 45 (1930) p. 360-373.
- Erbe, *Aspekte des Ämterhandels* M. Erbe, "Aspekte des Ämterhandels in den Niederlanden im späten Mittelalter und in der Frühen Neuzeit", in: Mieck, *Ämterhandel*, p. 112-131.
- Essink, *Heren van Cuijk* H.B.M. Essink, *Een onderzoek naar absolute rechten van de heren van Cuijk; een bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van het Land van Cuijk en de stad Grave*, z.p. z.j., Anna van Egmondreeks 1.
- Essink, *Inrichting magistratuur* H. Essink, "Schets van de inrichting van de magistratuur van de stad Grave in de vijftiende eeuw", in: *Merlet* 7 (1971) p. 74-75.
- Essink, *Graafse raadsverzet* H. Essink, "De ambtman en de Graafse raadsverzet in 1466", in: *Merlet* 7 (1971) p. 103-104.
- Eijken, *Het ontstaan* E.D. Eijken, "Het ontstaan van de drostambten van Diepenheim en Haaksbergen", in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging voor Overijssels Regt en Geschiedenis* 82 (1967) p. 1-14.
- Eijken, *Drost van Twente* E.D. Eijken, "De drost van Twente", in: *VMOVR* 14 (1975) p. 127-171.
- Fehr, *Das Wafferecht* H. Fehr, "Das Wafferecht der Bauern im Mittelalter", in: *ZRG GA* 38 (1917) p. 1-114.
- Flink, *Geldern* K. Flink, "Zur Entstehung des Landes und der Stadt Geldern", in: *BM Gelre* 71 (1980), p. 1-18; ook verschenen in: Idem, *Rees, Xanten, Geldern. Formen der städtischen und territorialen Entwicklung am Nieder-*

- rhein*, I, Kleve 1981, Schriftenreihe des Kreises Kleve 2, p. 57-72; geciteerd wordt de eerstgenoemde editie.
- Fockema Andreae, *Kerkelijke rechtspraak*
- S.J. Fockema Andreae, "Kerkelijke rechtspraak in Nederland in de middeleeuwen", in: Idem, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*, V, Haarlem 1914, p. 71-127.
- Fockema Andreae, *Baljuwschap Rijnland*
- S.J. Fockema Andreae "Aanteekeningen omtrent het baljuwschap Rijnland", in: TRG 11 (1931) p. 236-264.
- Fockema Andreae, *Het Drielse drama*
- S.J. Fockema Andreae, "Het Drielse drama 1446-1447", in: *Waterschapsbelangen* 37 (1952) p. 157-159.
- Frankewitz, *Goch*
- St. Frankewitz, *Privilegien der Grafen und Herzöge von Geldern für die Stadt Goch*, Goch 1985.
- Frankewitz, *Die geldrischen Ämter*
- St. Frankewitz, *Die geldrischen Ämter Geldern, Goch und Straelen im späten Mittelalter*, Geldern 1986, Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 87.
- De Fremery, *Cart. Mariënweerd*
- J. de Fremery (ed.), *Cartularium der abdij Mariënweerd*, 's-Gravenhage 1890.
- Fruin, *Over den aanbreng*
- R. Fruin, "Over den aanbreng van doodslag bij de vierschaar in Kennemerland en in het Noorderkwartier van Holland", in: Idem, *Verspreide Geschriften*, VI, 's-Gravenhage 1902, p. 367-384.
- Geweldadige ontvoering*
- N.N., "Geweldadige ontvoering eener non uit het klooster van St. Clara bij Wamel, uit het midden der 15e eeuw", in: KHG 11 (1855) p. 26-35.
- De Glopper-Zuijderland, *De officiaal*
- C.C. de Glopper-Zuijderland, "De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van vijf Utrechtse kapittels in de 14e eeuw", in:

- VMOVR, nr 3 (1982) p 87-159
- Gorissen, *Stede-atlas Nijmegen* F Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, Werken Gelre 29
- Gorissen, *Die Duffel* F Gorissen, "Die Duffel, Zur Geschichte einer Kulturlandschaft", in *Numaga* 22 (1975) p 97-166
- Gorissen, *Rindern, I* F Gorissen, *Rindern (Harenatium-Rinharen) Römisches Limeskastell, angloschottisches Coenobium Willibrords, feudale Grundherrschaft und Herrlichkeit, Deichschau, I, Von den Anfängen der Besiedlung bis zum Ende der Herrlichkeit Darstellung und Quellen*, Kleve 1985
- Gosses, *De organisatie* I H Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente (tot den tijd der Republiek)*, Groningen 1941
- Gosses, *Graafschap Holland* I H Gosses, "De vorming van het graafschap Holland", in *Idem, Verspreide geschriften*, Groningen 1946, p 239-344
- Gysseling, *Toponymisch woordenboek* M Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, z p 1960, 2 delen.
- De Haas, *Het geslacht Pieck* W de Haas, "Het geslacht Pieck", in G van Klaveren Pzn (red), *Het geslacht Pieck*, Rotterdam 1916, p 80-132
- Van Ham/Vriens, *Historische kaart* W van Ham en J Vriens (red), *Historische kaart van Noord-Brabant 1795 De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795*, 's-Hertogenbosch 1980.
- Harenberg, OGZ E J Harenberg en M S Polak e a. (ed) *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326*, 's-Gravenhage 1980 e v
- Hartmann, *De reconstructie* J L H Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap Nederzittings*

- geschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw)*, Assen 1986.
- Van Hasselt, *Oorsprong Hof* G. van Hasselt, *Oorsprong van het Hof van Gelderland*, Arnhem 1793.
- Van Hasselt, *Geldersch Maandwerk* G. van Hasselt, *Geldersch Maandwerk*, Arnhem 1807-1808, 2 dln.
- Hattenhauer, *Die Entdeckung* H. Hattenhauer, *Die Entdeckung der Verfügungsmacht. Studien zur Geschichte der Grundstücksverfügung im deutschen Recht des Mittelalters*, Hamburg 1969, Kieler rechtswissenschaftliche Abhandlungen 9.
- Van Heiningen, *Maas en Waal* H. van Heiningen, *Tussen Maas en Waal. 650 jaar geschiedenis van mensen en water*, Zutphen 1972.
- Heringa, *Tynsen* E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen 1931.
- Hermesdorf, *De herberg* B.H.D. Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis*, Assen 1957.
- Hermesdorf, *Te hoofde gaan* B.H.D. Hermesdorf, "Te hoofde gaan", in: *VMOVR* 11 (1954-1958) p. 17-50.
- Hermesdorf, *S levensfelheid in Gelre* B.H.D. Hermesdorf, "S levensfelheid in Gelre", in: *BM Gelre* 63 (1968/69) p. 53-59.
- Hermesdorf, *Renuntiaties* B.H.D. Hermesdorf, "Renuntiaties in het Utrechts oorkondenboek", in: *TRG* 32 (1964) p. 396-433.
- Hermesdorf, *Nijmeegse schandton* B.H.D. Hermesdorf, "Had de Nijmeegse schandton nog een andere functie?", in: *Numaga* 14 (1967) p. 40-43.
- Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten* J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300-*

- ca 1550), Assen 1978
- Heuff, *Het ambtmanschap* J A Heuff Azn, "Het ambtmanschap in Neder-Betuwe", in *BM Gelre* 3 (1900) p 123-153
- Heydenreuter, *Probleme des Amterkaufs* R Heydenreuter, "Probleme des Amterkaufs in Bayern", in *Mieck, Amterhandel*, p 231-251.
- His, *Gelobter und gebotener Friede* R His, "Gelobter und gebotener Friede im deutschen Mittelalter", in *ZRG GA* 33 (1912) p 139-223.
- His, *Strafrecht* R His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*, Weimar 1920, ongewijzigde herdruk Aalen 1964, 2 delen
- Iioevenaars, *Marienweerd* W Hoevenaars, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de abdij Marienweerd', in *AAU* 21 (1894) p 185-206, 22 (1895) p 236-312, 23 (1896) p 282-369, 24 (1897) p 86-137, 345-398.
- Hofman, *Kapel Zoelmond* J H Hofman, "De kapel van Zoelmond verheven tot kerspelkerk", in *AAU* 22 (1895) p 94-102
- Hol, *Neder Betuwe* R C Hol, *Zeshonderdvijftig jaar Neder-Betuwe*, Amsterdam 1977
- Hol, *Malder malderzaadsgelijk* R Hol, "Malder-malderzaadsgelijk Dijkplicht van de Baarbroekse dijk onder Angerlo, anno 1480", in *Scrinium et Scriptura Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr J L van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam*, Groningen 1980, p. 330-347.
- Hoppenbrouwers, *Maagschap en vriendschap* P C M Hoppenbrouwers, "Maagschap en vriendschap Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschaps-

- betrekkingen in het laat-middeleeuws Holland", in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 17 (1985) p. 69-108.
- HRG A. Erler e.a. (red.) *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin 1971 e.v.
- Hugenholtz, *De graafschappen* F.W.N. Hugenholtz, "De graafschappen Holland en Zeeland in 1281", in: *BGN* 13 (1959) p. 1-16.
- De Hullu, *Utrechtse Schisma* J. de Hullu, *Bijdrage tot de geschiedenis van het Utrechtse Schisma*, 's-Gravenhage 1892.
- Ilgen, *Herzogtum Kleve* Th. Ilgen (ed.), *Quellen zur Inneren Geschichte der rheinischen Territorien. Herzogtum Kleve, I, Ämter und Gerichte*, band 1, Darstellung, Bonn 1921, band 2, Quellen, Bonn 1925, Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 38, ongewijzigde herdruk Düsseldorf 1978.
- Van Iterson, *Vrouwenvoogdij* W. van Iterson, "Vrouwenvoogdij", in: *TRG* 14 (1936) p. 421-452.
- Van Iterson, *Rhenen* W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960.
- Van Iterson, *Voordeelbeginsel* W. van Iterson, "De historische achtergrond van het voordeel-beginsel in het nieuwe Burgerlijk Wetboek", in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1963, p. 357-398.
- Van Iterson, *Eigendomsoverdracht* W. van Iterson, "Eigendomsoverdracht van onroerende zaken en in het bijzonder de vrijwaring in het Oud-Nederlandse recht", in: *VMOVR* 13, afl. 2 (1968) p. 319-375.
- Van Iterson, *Beschouwingen* W. van Iterson, "Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving", in: *VMOVR* 13 afl. 3 (1971) p. 407-466.
- Jansen, *Landbouwpacht* H.P.H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant*

- in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen 1955.
- Jansen/Hoppenbrouwers, *Heervaaat* H P.H. Jansen en P.C.M. Hoppenbrouwers, "Heervaaat in Holland", in: *BMGN* 94 (1979) p. 1-26.
- Janssen, *Schiedsgerichtsbarkeit* W. Janssen, "Bemerkungen zum Aufkommen der Schiedsgerichtsbarkeit am Niederrhein im 13. Jahrhundert", in: *Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins* 43 (1971) p. 77-100.
- Janssen, *Landesherrliche Verwaltung* W. Janssen, "Landesherrliche Verwaltung und landstandische Vertretung in den niederrheinischen Territorien 1250-1350", in: *AHVN* 173 (1971) p. 85-122; ook afzonderlijk verschenen: Bonn 1971, Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, Vorträge Nr. 20. Geciteerd wordt naar laatstgenoemde editie.
- Janssen, *Der deutsche Territorialstaat* W. Janssen, "Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert Zu einer Veröffentlichung des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte", in: *Der Staat* 13 (1974) p. 415-426.
- Janssen, *Die niederrheinischen Territorien* W. Janssen, "Die niederrheinischen Territorien in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts", in: *RhVjbl.* 44 (1980) p. 47-67.
- Janssen, *Niederrheinische Territorialbildung* W. Janssen, "Niederrheinische Territorialbildung. Voraussetzungen, Wege, Probleme", in: E. Ennen en K. Flink (red.), *Soziale und wirtschaftliche Bindungen im Mittelalter am Niederrhein*, Kleve 1981, Klever Archiv 3, p. 95-113.
- Janssen, *Landesherrschaft und Kirche* W. Janssen, "Landesherrschaft und Kirche am Niederrhein im späten Mittelalter", in: J.F.G. Goeters en J. Pneur (red.), *Der Niederrhein zwischen Mittelalter und Neuzeit*, Wesel 1986, Studien und Quellen zur Geschichte von Wesel 8, p. 9-42.

Jeserich, *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, I

K.G.A. Jeserich e.a. (red.), *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, I, Vom Spätmittelalter bis zum Ende des Reiches, Stuttgart 1983.

De Jong, *Kerkgeschiedenis 1492-1795*

O.J. de Jong, "Kerkgeschiedenis 1492-1795", in: *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Zutphen 1975, p. 331-384.

Joosting, *Geldersche dingtalen*

J.G.Ch. Joosting (ed.), *Geldersche dingtalen*, in: *VMOVR* 3 (1898) p. 20-102.

Joosting/Muller, *Bronnen kerkelijke rechtspraak*

J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn, (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, tweede afdeling: De begrenzing der wereldlijke en kerkelijke rechtspraken tegenover elkander, 's-Gravenhage 1910, Werken OVR, 2e reeks, 11.

Kalkwiek, *Burchten*

K.A. Kalkwiek, *De hertog en zijn burchten. Kastelen in de Gelderse geschiedenis tot 1543*, Zaltbommel 1976.

Van Kalveen, *Het bestuur*

C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520*, Groningen 1974, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 36.

Van Kalveen, *Het beheer*

C.A. van Kalveen, "Het beheer van het drost- en rentambt Coevorden en Drenthe in de vijftiende eeuw", in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91 (1974) p. 20-50.

Kerremans, *Les circonscriptions*

Ch. Kerremans, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)*, z.j. z.p.

Keverling Buisman, *De Etstoel*

F. Keverling Buisman, *De Etstoel en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw*, Zutphen 1986.

- Kirschstein, *Wörterbuch*
- B. Kirschstein e a , *Wörterbuch der mittelhochdeutschen Urkundensprache auf der Grundlage des Corpus der altdutschen Originalurkunden bis zum Jahre 1300*, Berlin 1986 e v
- Knecht-Stachelscheid, *Die Verwaltungsorganisation*
- E Knecht-Stachelscheid, *Die Verwaltungsorganisation im Territorium Kleve und ihre Reformen unter dem Grafen und späteren Herzog Adolf (1394-1448) Nachgewiesen an den Registerbüchern der Grafen und Herzoge von Kleve*, Köln 1958.
- Koch/Maris, *Meentgenootschappen*
- A C.F. Koch en A J Maris, "Meentgenootschappen in het Land van Buren", in: *BM Gelre* 49 (1949) p. 163-204
- Kolman, *Reductie Nijmegen*
- R J, Kolman, *De reductie van Nijmegen (1591), Voor- en naspel*, Groningen 1952.
- Korteweg, *Heerlijkheid Altena*
- K N Korteweg, *De heerlijkheid Altena en de veer- en vischrechten op het bovineinde der Merwede*, Purmerend 1937.
- Korteweg, *Heeren Asperen*
- K N. Korteweg, "De middeleeuwse heeren van Asperen", in: *NL* 69 (1952) kol. 136-157.
- Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*
- J A Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten 1316-1354*, Zwolle 1955.
- Kossmann-Putto, *Bestuur en rechtspraak*
- J A Kossmann-Putto, "Bestuur en rechtspraak tussen Eems en Schelde circa 1100-1400", in: *AGN*, III Haarlem 1982, p. 12-59.
- Krause, *Pfandherrschaften*
- H.G. Krause, "Pfandherrschaften als Verfassungsgeschichtliches Problem", in: *Der Staat* 9(1970) p. 387-404, 515-532
- Krom/Pols, *Stadrechten Nijmegen*
- C C N Krom en M.S Pols (ed), *Stadrechten van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1894, Werken OVR, 1e reeks, 11.
- Kruss, *Das eheliche Guterrecht*
- J Kruss, *Das eheliche Guterrecht des Herzogtums Geldern*, Huls b. Krefeld 1929

Van Kruysdijk, *Heksen in Gelderland*

A. van Kruysdijk, "Heksen in Gelderland. Enige notities over het geloof in heksen en heksenprocessen in het algemeen en in Gelderland in het bijzonder", in: *BM Gelre* 72 (1981) p. 47-67.

Ter Kuile, *Inleiding*

G.J. ter Kuile, *Inleiding tot een oorkondenboek van Overijssel. Het begrip oorkonde, levering, besate, panding, athmaling en inleiding*, Leiden 1935.

Ter Kuile, *Drosten*

G.J. ter Kuile, "Drosten van Salland en IJsselmuiden", in: *VMOVRG* 60 (1945) p. 30-53.

Ter Kuile, *Johan van Judenvelde*

G.J. ter Kuile, "Johan van Judenvelde, schout van Twente, in: *VMOVRG* 81 (1966) p. 79-96.

Kuppers/Van Schaik, *De Hackforts*

W. Kuppers en R. van Schaik, "De Hackforts en een gebedenboekje uit het Nijmeegse Regulierenklooster. Codicologische en historische notities naar aanleiding van Ms. Liturg. 253 uit de Bodleian Library te Oxford", in: *Numaga* 30 (1983) p. 1-11.

Kuys, *Dagelijkse heerlijkheden*

J. Kuys, "Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw", in: *BM Gelre* 70 (1978/1979) p. 1-35.

Kuys, *De landsheerlijkheid*

J.A.E. Kuys, "De landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423", in: *AGN II*, Haarlem 1982, p. 324-345.

Kuys, *Tielse kroniek*

J. Kuys e.a. (ed.), *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566*, Amsterdam 1983.

Kuys, *Johan van der Donck*

J. Kuys, "De ambtman van Grave en het Land van Cuyk Johan van der Donck (1443-1479)", in: *BM Gelre* 76 (1985) p. 20-35.

- Kuys, *Ammersoyen*
- J A E Kuys, "De heerlijkheid Ammersoyen en zijn heren in de middeleeuwen", in D J G Buurman (red), *Ammersoyen Bij dragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen 1986, p 119-135
- Lacomblet, *Urkundenbuch*
- Th J Lacomblet (ed), *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseldorf 1840-1858, 4 delen
- Lambrecht/Van Rompaey, *De staatsinstellingen*
- D Lambrecht en J van Rompaey, "De staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw", in *AGN*, III, Haarlem 1982, p 77-134
- Landwehr, *Mobilisierung und Konsolidierung*
- G Landwehr, "Mobilisierung und Konsolidierung der Herrschaftsordnung im 14 Jahrhundert", in H Patze (red), *Der deutsche Territorialstaat im 14 Jahrhundert*, II, Sigmaringen 1971, Vorträge und Forschungen 14, p 484-505
- De Lange, *Goossen van Bommel*
- J de Lange, "Goossen van Bommel, heer van Putten", in *Arent thoe Boecop* 31 (december 1985) p 37-48
- Laurent/Quicke, *L'accession*
- H Laurent en F Quicke, *L'accession de la maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407)*, Bruxelles 1939
- Leenreg Nijm
- J J S Sloet en A H Martens van Sevenhoven (ed), *Register op de leenactenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, het Kwartier van Nijmegen*, Arnhem 1924.
- Van Leeuwen, *Chronicon Tielense*
- J D van Leeuwen (ed), *Auctoris incerti Chronicon Tielense, sive majoris chronici pars ultima et maxime notabilis*, Trajecti ad Rhenum 1789
- Van Lennep, *Tiels privaat- en*
- M J van Lennep, "Tiels privaat- en strafrecht

- strafrecht voor de codificatie van 1659", in: *VMOVR* 12 (1965) p. 59-126.
- Leupen, *Beek* P. Leupen, "De Karolingische villa Beek en de stamvader van de Bosoniden", in: *BMGN* 92 (1977) p. 373-393.
- Leupen, *Nijmegen* P. Leupen, "Nijmegen en het Rijk", in: K. Flink en W. Janssen (red.), *Königtum und Reichsgewalt am Niederrhein*, Kleve 1983, Klever Archiv 4, p. 57-78.
- Liesegang, *Herzog Adolf von Cleve* E. Liesegang, "Herzog Adolf von Cleve im Grenzstreit mit Geldern", in: *Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag dargebracht von Schülern und Verehrern*, Weimar 1910, p. 213-249.
- Van der Linden, *Zeventuig* H. van der Linden, *Zeventuig. Waterschap en waterschapsrecht in beknopt historisch perspectief*, z.p. 1978.
- Van der Linden, *Geschiedenis waterschap* H. van der Linden, "Geschiedenis van het waterschap als instituut van waterstaatsbestuur", in: B. de Goede e.a. (red.), *Het Waterschap. Recht en werking*, Deventer 1982, p. 9-34.
- Linssen, *Ambt Montfort* J. Linssen, "Het ontstaan van het ambt Montfort", in: *PSHAL* 88/89 (1952/53) p. 43-52.
- Maris, *Rijnwijk-Randwijk* A.J. Maris, "Rijnwijk-Randwijk en het ontstaan van (Nieuw-)Wageningen", in: *BM Gelre* 39 (1936) p. 33-41.
- Maris, *Raden Nijmegen* A.J. Maris, "Raden van de stad Nijmegen (benoemingsjaren en sterfdata 1410 t/m 1556)", in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 7 (1953) p. 82-92.
- Maris, *Wording Gelderse Staten* A.J. Maris, "Wording van de Gelderse Staten", in: *TvG* 66 (1953) p. 384-390.
- Maris, *Werenfriedskerk Elst* A.J. Maris, "Over de Sint-Werenfriedskerk te Elst en de daarmee verbonden stich-

- tingen", in *BM Gelre* 54 (1954) p. 57-142
- Maris, *Raadkamers* A J Maris, "De raadkamers of hoven van Karel den Stoute in Gelre en Zutphen, 1473-1477", in: *BM Gelre* 56 (1957) p. 45-123
- Maris, *Het karakter* A J Maris, "Het karakter van de rechtspraak van de hertog van Gelre en zijn raden, een aanvulling", in: *TRG* 29 (1961) p. 257-261.
- Maris, *Lijst van bannerheerlijk heden* A J Maris, "De lijst van bannerheerlijkheden en andere hoge heerlijkheden in Gelre en Zutphen van 1569", in: *BM Gelre* 68 (1974/1975), p. 143-159.
- Maris, *Hof van Gelre, I* A.J. Maris en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795) Het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)*, I, Inleiding/ Een geschiedkundig overzicht gevolgd door naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen, Arnhem 1978.
- Maris, *Lijst van burggraven* A J Maris e a., "Lijst van burggraven en richters, ca. 1165-1795", in: P. Leupen en B. Thissen (ed.), *Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr.-1247)*, Nijmegen 1981, *Nijmeegse Studien* 10, p. 57-68.
- Maris van Sandelingenambacht, *De Gier* J.C. Maris van Sandelingenambacht, "Genealogie van het geslacht De Gier in den Bommelerwaard", in: *NL* 61 (1943) kol. 63-72.
- Martens van Sevenhoven, *Eenige opmerkingen* A.H. Martens van Sevenhoven, "Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre", in: *BM Gelre* 36 (1933) p. 1-22.
- Martens van Sevenhoven, *Een Maas- en Waalsche akte* A.H. Martens van Sevenhoven, "Een Maas- en Waalsche akte van 1473" in: *VMOVR* 9 (1944) p. 190-193.
- Martens van Sevenhoven, *Een keuze* *Jonkheer Mr A.H. Martens van Sevenhoven. Een keuze uit zijn geschriften,*

- Arnhem 1977, Werken Gelre 35.
- Martens van Sevenhoven, *Burgerlijke gemeenten*
- A.H. Martens van Sevenhoven, "Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851", in: Martens van Sevenhoven, *Een keuze*, p. 203-257.
- Martens van Sevenhoven, *Rechtspraak in hooger beroep*
- A.H. Martens van Sevenhoven, "De rechtspraak in hooger beroep in het Rijk van Nijmegen", in: Martens van Sevenhoven, *Een keuze*, p. 258-269.
- Mentink/Van Os, *Over-Betuwe*
- G.J. Mentink/J. van Os, *Over-Betuwe. Geschiedenis van een polderland (1327-1977)*, Zutphen 1985.
- Meihuizen, *Rekening 1294-1295*
- L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*, Arnhem 1953, Werken Gelre 26.
- Meij, *Claes Liefger*
- P.J. Meij, "Het beheer van den Gelderschen hertogelijken rentmeester Claes Liefger", in: *BM Gelre* 49 (1949) p. 19-37.
- Meij, *Het archief van de graven*
- P.J. Meij, *Het archief van de graven en hertogen van Gelre graven van Zutphen. Samenstelling en inventarisatie, met lijsten van toegangen door A.H. Jenniskens*, Arnhem 1977, Gelderse inventarissen-reeks 2.
- Meij, *Gelderland 1492-1543*
- P.J. Meij, "Gelderland van 1492-1543, in: *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Zutphen 1975, p. 13-78.
- De Meyer/Van den Elzen, *Tortura Incognita*
- G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, "Tortura Incognita. Het pijnlijk verhoor in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden tijdens de middeleeuwen", in: *TRG* 54 (1986) p. 307-321.
- Mieck, *Ämterhandel*
- I. Mieck (red.), *Ämterhandel im Spätmittelalter und im 16. Jahrhundert. Referate eines internationalen Colloquiums in Berlin vom 1. bis 3. Mai 1980*, Berlin

- 1984, Einzelveröffentlichungen der historischen Kommission zu Berlin 45.
- Van Mieris, *Charterboek*
- F. van Mieris (ed.), *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, Leyden 1753-1756, 4 dln.
- Molhuijsen, *Heksenprocessen Gelderland*
- P.C. Molhuijsen, "Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen in Gelderland", in: *BVGO, Nieuwe reeks* 1 (1859) p. 194-209.
- Monté Ver Loren/Spruit, *Hoofdpijnen*
- J.Ph. De Monté Ver Loren en J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer 1982, 6e druk.
- Moorman van Kappen, *Met Open buydel*
- O. Moorman van Kappen, *Met Open buydel ende in baren gelde. Enkele beschouwingen over het oud-vaderlandse familienaastingsrecht*, Deventer 1973.
- Moorman van Kappen, *Duffelse dijkbrief*
- O. Moorman van Kappen, "De Duffelse dijkbrief van 1364", in: *Numaga* 22 (1975) p. 169-192.
- Moorman van Kappen, *Tieler- en Bommelerwaarden*
- O. Moorman van Kappen, "De historische ontwikkeling van het waterschapswezen, dijk- en waterschapsrecht in de Tieler- en Bommelerwaarden tot het begin der negentiende eeuw", in: Idem e.a., *Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard*, Tiel/Zaltbommel 1977, p. 1-233.
- Moorman van Kappen, *Ammersoyense landbrieven*
- O. Moorman van Kappen, "Proeven van locale wetgeving door de heren van Ammersoyen in de 15de en 16de eeuw: de Ammersoyense landbrieven van 1471 en 1548", in: D.J.G. Buurman (red.), *Ammersoyen. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*, Zutphen 1986, p.

137-159.

De Mooy, *Willem van Berchen*

A.J. de Mooy (ed.), *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481*, Arnhem 1950, Werken Gelre 24.

Moraw, *Die Entfaltung*

P. Moraw, "Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert", in: G. Silagi (red.), *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, I, München 1984, *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung* 35, p. 61-108.

Moraw, *Fragen*

P. Moraw, "Fragen der deutschen Verfassungsgeschichte im späten Mittelalter. Bericht Über ausgewählte Neuerscheinungen der Jahre 1969 bis 1974", in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 4 (1977) p. 59-101.

Muller, *Het bisdom Utrecht*

S. Muller Hzn., *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart*, I, Het bisdom Utrecht, 's-Gravenhage 1921, *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, tekst bij kaart IX.

Müller, *Die Entwicklung der Landeshoheit*

G. Müller, *Die Entwicklung der Landeshoheit in Geldern bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Marburg 1889.

Naendrup-Reimann, *Territorien und Kirche*

J. Naendrup-Reimann, "Territorien und Kirche im 14. Jahrhundert", in: H. Patze (red.), *Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert*, I, Sigmaringen 1970, *Vorträge und Forschungen* 13, p. 117-174.

Nève, *De overdracht van onroerendgoed*

P.L. Nève, "De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen", in: *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek*, Amsterdam, Deventer 1985, *Ars Notarius* 32, p. 23-37.

- Nijhoff I A Nijhoff (ed), *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*, Arnhem 1830-1875, 6 delen
- Nijhoff, *Ambtman Over Betuwe* I A Nijhoff, "De ambtman, rigter en dijkgraaf van Over-Betuwe", in *BVGO* 1e reeks, 5 (1847) p 165-207
- Nikolay-Panter, *Terra und Territorium* M Nikolay-Panter, "Terra und Territorium an der Wende vom Hoch- zum Spätmittelalter", in *RhVjbl* 47 (1983) p 67-123
- Nonn, *Pagus und Comitatus* U Nonn, *Pagus und Comitatus in Niederlothringen Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im früheren Mittelalter*, Bonn 1983, Bonner Historische Forschungen 49
- Nowé, *Les baillis comtaux* H Nowé, *Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle*, 2 p 21
- Oediger, *Die Erzdiozese Köln, I en II* F W Oediger, *Die Erzdiozese Köln um 1300*, I, Der Liber Valoris, Bonn 1967, II, Die Kirchen des Archidiaconates Xanten, Bonn 1969, Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 12
- OSU S Muller Fz en A C Bouman e a (ed), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Utrecht 1920-1959, 5 delen
- Pabst van Bingerden, *Inventaris* J M van Pabst van Bingerden, *Inventaris van het oud archief van het Oud-Burger-Gasthuis opgemaakt volgens besluit van Heeren Regenten*, Nijmegen 1871
- Paravicini, *Guy de Brimeu* W Paravicini, *Guy de Brimeu Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen*, Bonn 1975, Pariser Historische Studien 12.
- Paringet, *Grave* D Paringet, *Memoriaal of beschryving van de stad Grave en den lande van Cuyk Der selver tydelyke heeren, hunne rege-*

- ringe, wedervaaaren, rechten, privilegien, costumen en usantien, Utrecht 1752.*
- Van Peteghem, *Het patronaatsrecht*
- P. van Peteghem, "Het patronaatsrecht van de hertog van Gelderland in de late middeleeuwen: een eerste poging om dit recht in kaart te brengen", in: P.L. Nève en E.C.C. Coppens (red.), *Sine Invidia Communio. Opstellen aangeboden aan Prof.Dr. A.J. de Groot*, Nijmegen 1985, p. 197-229.
- Peters/Thissen, *Het burggraafschap*
- E. Peters en B. Thissen, "Het burggraafschap van de verpanding van de burcht tot ca. 1400", in: *Het Valkhof te Nijmegen*, Nijmegen 1980, Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen 3, p. 40-43.
- Petri, *Geldern und der nördliche Niederrhein*
- F. Petri, "Geldern und der nördliche Niederrhein im Wandel der niederländischen und deutschen Geschichte", in: Idem, *Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens und ihrer westeuropäischen Nachbarländer. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten*, Bonn 1973, p. 820-839.
- Pineau, *Les lettres de rémission*
- M. Pineau, "Les lettres de rémission lilloises (fin du XVe, début du XVIe siècle). Une source pour l'étude de la criminalité et des mentalités?", in: *Revue du Nord* 55 (1973) p. 231-239.
- Pleij, *Een onbekend historielied*
- H. Pleij, "Een onbekend historielied over het beleg van Poederoyen in 1507", in: *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor Dr. Garnt Stuiveling ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam*, Assen 1973, p. 19-31, 246-249.
- Plönes, *Die direkten Staatssteuern*
- H. Plönes, *Die direkten Staatssteuern unter den Grafen und Herzögen von Geldern bis zur Zeit des Venloer Traktats (1543)*, Münster 1909, Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, Neue Folge 25.

- Pons, *De geologie*
- L.J. Pons, *De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1957, Bodemkundige Studies 3
- Post, *Utrechtse bisschopsverkiezingen*
- R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht 1933, Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis 19.
- Pijnacker Hordijk, *De oudste graven*
- C. Pijnacker Hordijk, "De oudste graven van Wassenberg-Gelre", in: *BVGO* 4e reeks, 2 (1902) p. 325-349.
- De Ram, *Chronicon van Dynter*
- P.F.X. de Ram (ed.), *Chronique des ducs de Brabant par Edmond de Dynter*, II, Bruxelles 1854.
- Ribbe, *Burg- und Amtsverpfandungen*
- W. Ribbe, "Burg- und Amtsverpfandungen in der Mark Brandenburg", in: *Mieck, Ämterhandel*, p. 211-230.
- Van Rompaey, *Het compositierecht*
- J. van Rompaey, "Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw", in: *TRG* 29 (1961) p. 43-79.
- Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*
- J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel 1967, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België, klasse der letteren, 62.
- Van Rompaey, *De Bourgondische staatsinstellingen*
- J. van Rompaey, "De Bourgondische staatsinstellingen", in: *AGN*, IV, Haarlem 1980, p. 136-155.
- Rutgers, *Gelre*
- C.A. Rutgers, "Gelre. een deel van 'Nederland'?", in: *TvG* 88 (1975) p. 27-38.
- Van Schaik, *Prijs- en levensmiddelenpolitiek*
- R. van Schaik, "Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw. bronnen en problemen", in: *TvG* 91 (1978) p. 214-255.

- Van Schaik, *De Betuwe*
- R. van Schaik, "Nijmegen, Arnhem en de Betuwe. De relatie stad-platteland rond 1500", in: *Numaga* 26 (1979) p. 97-113.
- Van Schevichaven,
- H.D.J. van Schevichaven, "Nijmegen en Karel van Egmond", *BM Gelre* 4 (1901) p. 1-55.
- Van Schevichaven, *Organisatie en bestuur*
- H.D.J. van Schevichaven, "Organisatie en bestuur van het Rijk van Nijmegen", in: *BM Gelre* 5 (1902) p. 1-135.
- Van Schevichaven, *Het huis Doornik*
- H.D.J. van Schevichaven, "Het huis Doornik en de heerlijkheid Doornik en Ressen", in: *BM Gelre* 6 (1903) p. 395-433.
- Van Schilfgaarde, *Rechten van Buren*
- A.P. van Schilfgaarde, "Rechten van Buren (1368 en 1395)", in: *VMOVR* 8 (1925) p. 25-36.
- Van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens*
- A.P. van Schilfgaarde, *Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Arnhem 1967, Werken Gelre* 33.
- Schiller/Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*
- K. Schiller en A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Wiesbaden/Münster 1969, 6 banden.
- Schleidgen, *Kleve-Mark 1368-1394*
- W.R. Schleidgen (ed.), *Kleve-Mark Urkunden 1368-1394. Regesten des Bestandes des Kleve-Mark Urkunden im Nordrhein-westfälischen Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf, Siegburg* 1986, Veröffentlichungen des staatlichen Archive des Landes Nordrhein-Westfalen, Reihe C, 23.
- Schlosser, *Die Rechts- und Einredevetzichtsformeln*
- H. Schlosser, *Die Rechts- und Einredevetzichtsformeln (renuntiationes) der deutschen Urkunden des Mittelalters vom 13. bis um ausgehenden 15. Jahrhundert*, Aalen 1963, Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, Neue Folge 2.
- Schmidt, *Einführung*
- E. Schmidt, *Einführung in die Geschichte*

- der deutschen Strafrechtspflege*, 3e druk, Göttingen 1965.
- Scholten, *Moyland und Till* R. Scholten, "Urkundliches über Moyland und Till im Kreise Cleve", in: *AHVN* 50 (1890) p. 92-144.
- Scholten, *Gaesdonck* R. Scholten, *Gaesdonck. Geschichte des Klosters der regulierten Chorherren, des Hilfspriesterseminars oder Priesterhauses und des Collegium Augustinianum bis 1873*, Münster in Westfalen 1906.
- Scholten, *Stadt Cleve* R. Scholten, *Die Stadt Cleve. Beiträge zur Geschichte derselben meist aus archivalischen Quellen*, Cleve 1879, ongewijzigde herdruk Cleve 1975.
- Scholten, *Hönnepel* R. Scholten, "Zur Geschichte von Hönnepel und Niedermörmter", in: *AHVN* 51 (1891) p. 104-148.
- Scholten, *Grafenthal* R. Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis comitis zu Asperden im Kreise Kleve*, Kleve 1899, ongewijzigde herdruk Geldern 1984, Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 85.
- Sellert, *Inquisitionsprinzip* W. Sellert, "Die Bedeutung und Bewertung des Inquisitionsprinzips aus rechtshistorischer Sicht", in: N. Achterberg e.a. (red.), *Recht und Staat im sozialen Wandel. Festschrift für Hans Ulrich Scupin zum 80. Geburtstag*, Berlin 1983, p. 161-182.
- Sloet, *Een vonnis* J.J.S. Sloet, "Een vonnis van het gericht in Neder-Betuwe van 12 October 1460", in: *VMOVR* 3 (1898) p. 207-209.
- Sloet, *Brieven* J.J.S. Sloet, "Brieven, uitgevaardigd door Alart heer van Buren en Beusichem, als bewaarder van het land van Gelre tijdens de afwezigheid van den hertog, van 28 november 1385 tot 27 maart 1386", in: *BM Gelre* 5 (1902) p. 305-346.

- Sloet, *Eene inleiding*
L.A.J.W. Sloet, *Een actio spolie volgens het kanonieke recht in het jaar 1229. Eene inleiding in erfgrond volgens het burgerlijke in het jaar 1243*, Amsterdam 1872.
- Sloet, OGZ
L.A.J.W. Sloet (ed.), *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen; tot op den slag van Woeringen, 's-Gravenhage 1872-1876*.
- Sloet, *Bedbur*
L.A.J.W. Sloet, *Het hoogadelijk, vrij wereldlijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne juffers*, Amsterdam 1879, *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afd. letterkunde, XII-2.
- Smit, *De rekeningen*
H.J. Smit (ed.), *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis*, III, *Inleiding*, Utrecht 1939, *Werken van het Historisch Genootschap*, 3e serie, 69.
- Van Spaen, *Oordeelkundige Inleiding*
W.A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, Utrecht 1801-1805, 4 delen.
- Spierings, *Het schepenprotocol*
M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400*, Tilburg 1984, *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 59.
- Sprandel, *Die territorialen Ämter*
R. Sprandel, "Die territorialen Ämter des Fürstentums Würzburg im Spätmittelalter", in: *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 37 (1977) p. 45-64.
- Stadsrek. Nijm.
H.D.J. van Schevichaven; J.C.J. Kleijntjens; L. Sormani (ed.), *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*, Nijmegen 1910-1919, 8 delen.
- Stolz, *Die Urkunden*
O. Stolz, "Die Urkunden über die Vergabung der landesfürstlichen Ämter in Tirol im 14. und 15. Jahrhundert", in: *Archivalische Zeitschrift* 50/51 (1955) p. 371-390.

Literatuurlijst en lijst van gedrukte bronnen

Stolz, <i>Wehrverfassung</i>	O Stolz, <i>Wehrverfassung und Schutzen wesen in Tirol von den Anfängen bis 1918</i> , Innsbruck 1960
Struick, <i>Gelre en Habsburg</i>	J E A L Struick, <i>Gelre en Habsburg 1492-1528</i> , Utrecht 1960
Tenhaeff, <i>Diplomatische studien</i>	N B Tenhaeff, <i>Diplomatische studien over Utrechtsche oorkonden der Xe tot Xlle eeuw</i> , Utrecht 1913
Tewes, <i>Zur Amts- und Pfandpolitik</i>	L Tewes, 'Zur Amts- und Pfandpolitik der Erzbischofe von Koln im Rheinland und in Westfalen im 14 und 15 Jahrhundert', in <i>Westfälische Forschungen</i> 35 (1985) p 73-79
Tewes, <i>Langerfristige Amtmannschaften</i>	L Tewes, "Über langerfristige Amtmannschaften in der kolnischen Lokaladministration des Spätmittelalters am Rhein", in <i>RhVjbl</i> 50 (1986) p 309-315
Tewes, <i>Versat ind Verpand</i>	L Tewes, "Versat ind Verpand" - Kolnische lokale Verwaltungswirklichkeit im 14 und 15 Jahrhundert', in <i>AHVN</i> 189 (1986) p 51-63
Tits-Dieuaide, <i>La formation</i>	M J Tits-Dieuaide, <i>La formation des prix céréaliers en Brabant et en Flandre au XVe siècle</i> , Bruxelles 1975
Trusen, <i>Strafprozess und Rezeption</i>	W Trusen, "Strafprozess und Rezeption Zu den Entwicklungen im Spätmittelalter und den Grundlagen der Carolina", in P Landau en Fr Chr Schroeder (red), <i>Straf recht, Strafprozess und Rezeption Grundlagen, Entwicklung und Wirkung der Constitutio Criminalis Carolina</i> , Frankfurt a M 1984
Uyttebrouck, <i>Le gouvernement</i>	A Uyttebrouck, <i>Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)</i> , Bruxelles 1975, 2 delen
Vanderkindere, <i>Gislebert de Mons</i>	L Vanderkindere (ed), <i>La chronique de</i>

- Gislebert de Mons, Bruxelles 1904.
- Vanhemelryck, *De criminaliteit*
- F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammannie van Brussel van de late middel-eeuwen tot het einde van het ancien régime (1404 1789)*, Brussel 1981, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren jrg. 43 nr 97.
- Van Veen, *Rechtsbronnen Tiel*
- J.S. van Veen (ed), *Rechtsbronnen der stad Tiel*, 's-Gravenhage 1901, Werken OVR, 2e reeks, 3.
- Van Veen, *Ambtman Over-Betuwe*
- J.S. van Veen, "Hertog Karel en de ambtman van Overbetuwe", in *BM Gelre* 6 (1903) p. 141-142.
- Van Veen, *Jelis van Riemsdijck*
- J.S. van Veen, "Het verraad van Jelis van Riemsdijck (1539)", in: *BM Gelre* 7 (1904) p. 203-224.
- Van Veen, *Keuren en buurspraken*
- J.S. van Veen, "Keuren en buurspraken van Tiel en Sandwijk", in: *VMOVR* 5 (1909) p. 333-367.
- Van Veen, *Eene verdediging*
- J.S. van Veen, "Eene verdediging van de aan hertog Karel door den magistraat van Zalt-Bommel onthoudene rechten", in *BM Gelre* 16 (1913) p. 183-208.
- Van Veen, *Handboekje*
- J.S. van Veen, "Handboekje van den Tielschen pastoor Petrus van Teeffelen", in *AAU* 42 (1916) p. 74-278.
- Van Veen, *Het bisdom Luik*
- J.S. van Veen, "Het bisdom Luik", in: *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart*, III, 's-Gravenhage 1923, p. 27-96, *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, tekst bij kaart IX.
- Van Veen, *Crimineele dingtaal*
- J.S. van Veen (ed), "Eene Overbetuwsche crimineele dingtaal van 1437", in *VMOVR* 7 (1924) p. 339-342

Literatuurlijst en lijst van gedrukte bronnen

- Veerman, *Tielse vestingwerken*
- W Veerman, "Beknopte bouwgeschiedenis der Tielse vestingwerken", in W Veerman e a, *Tiel een versterkte stad Geschiedenis van de wallen en poorten*, Tiel 1980, p 9-29
- Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*
- J Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1973
- Vervolg *Handvesten*
- Vervolg der Handvesten van Nijmegen, en andere onuitgegevene charters, bij de opening van den blok ontdekt, met een bijvoegzel, betreffende tot de convents of algemeene landdagen, door de Frankische koningen en door de Deutsche Keiseren gehouden te Nymegen, Nijmegen 1789*
- Vlam, *Over de scheiding*
- A W Vlam, 'Over de scheiding tussen Over- en Neder-Betuwe en enige andere oude rivierbeddingen', in Egberts, *Betuwe*, p 71-73
- Vollmer, *Die Belagerung Arnheims*
- B Vollmer, "Die Belagerung Arnheims und seine Verpfandung an Kleve (1467-1483)", in *BM Gelre* 27 (1924) p 129-156
- De Vries, *Bijdrage strafprocesrecht*
- K de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag, Groningen z j*
- De Vries, *Claring opghen Praest*
- W de Vries, "Claring opghen Praest", in *BM Gelre* 47 (1944) p 1-20
- De Vries, *Graafschap Dirk*
- W de Vries, "Het "graafschap van Dirk" in 1076", in *BGN* 4 (1949) p 227-236
- De Vries, *Het karakter*
- W de Vries, "Het karakter van de rechtspraak van de hertog van Gelre en zijn raden", in *TRG* 29 (1961), p 80-92
- De Vries, *Bijdragen*
- W de Vries, *Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland, I, Rechtsgebieden gelegen in het kwartier van Nijmegen, Arnhem 1965*

Weibels, <i>Die Vermögensverwaltung</i>	F. Weibels, <i>Die Vermögensverwaltung des Stifts Xanten im Mittelalter</i> , Köln 1956.
Weiler, <i>UB Xanten</i>	P. Weiler (ed.), <i>Urkundenbuch des Stiftes Xanten</i> , I, vor 590-1359, Bonn 1935.
Wessels, <i>Ketterij</i>	H.D. Wessels, "Ketterij in de Graafschap, ca. 1520-1543. Uitingen van afwijkend kerkelijk-godsdienstig gedrag in de Graafschap Zutphen in de beginfase van de vroege Reformatie", in: <i>BM Gelre</i> 71 (1980) p. 51-80.
Wilkes, <i>Quellen Stift Xanten</i>	C. Wilkes (ed.), <i>Quellen zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des Archidiakonats und Stifts Xanten</i> , Bonn 1937.
Wilkes, <i>Inventar Xanten</i>	C. Wilkes, <i>Inventar der Urkunden des Stiftsarchivs Xanten (1119-1449)</i> , I, Köln 1952, Inventare nichtstaatlicher Archive im Auftrage des Kultusministeriums des Landes Nordrhein-Westfalen 2.
Willoweit, <i>Die Entwicklung</i>	D. Willoweit, "Die Entwicklung und Verwaltung der spätmittelalterlichen Landesherrschaft", in: Jeserich, <i>Deutsche Verwaltungsgeschichte</i> , I, p. 66-143.
De Win, <i>De rechtspositie</i>	P. de Win, "Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden", in: <i>TRG</i> 53 (1985) p. 223-274.
Van Winter, <i>Ministerialiteit</i>	J.M. van Winter, <i>Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen</i> , Arnhem 1962, Werken Gelre 32.
Zijp, <i>Rechterlike organisatie</i>	A. Zijp, "De rechterlike organisatie van Gelderland in de 16de eeuw", in: <i>BM Gelre</i> 16 (1913) p. 209-214.

N.B. niet geïndexeerd: ambt, ambtman, ambtmanschap
 aanbesteding, 142
 aangifte, 211, 255
 aansprakelijkheid, 42
 aanstelling, 42
 aanvang, 255
 aanvang, onrechte, 255, 256
 aanwas, 110, 187
 aardhaling, 256
 aardschouw, 129
 accijns, 120
 accijns pachter, 121
 achterleenman, 264
 adel, 15, 158
 afsceidinge, 222
 afhoring, 42, 70-75, 72, 79, 107, 127, 138, 287, 290
 afkoopclausule, 176
 afkoopsom, 268
 afpersing, 86, 87, 89
 aggerum rectores, 125, 126
 ambtlieden, 33
 ambtmansoorkonde, 9, 56, 144, 145, 154, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 171, 176, 177, 179, 183, 186, 187, 188, 193, 194
 ambtmansrekening, 10, 11, 12, 67, 69, 72, 76-77, 94, 113, 114, 188, 208, 210, 213, 214, 221, 225, 228, 230, 231, 236, 238, 240, 241, 247, 248, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 266, 273, 279, 289
 ambtsaanvaarding, 60, 343, 354
 ambtsbrief, 9, 27, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 51, 52, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 77, 77, 78, 80, 81, 85, 89, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 111, 111, 115, 117, 127, 225, 263, 264, 275, 285, 286, 305, 321, 338, 339, 340, 342, 347, 354, 355, 357
 ambtsdelict, 65, 82, 159, 242
 ambtseed, 42, 44, 60, 61, 62, 63, 131, 336, 337

ambtsfunctionaris, ondergeschikte, 100, 101, 102, 105
 ambtsgerecht, 61, 169, 171, 190
 ambtsorganisatie, 5, 14, 16, 17, 19, 23, 24, 26, 281
 amman, 34, 289
 amptbrief, 40
 amptmannatus, 34
 amptmannus, 34
 Amtmann, 14, 15
 Amtsverfassung, 14, 15
 arbiter, 189, 250
 arbitrage, 189, 190, 205
 Archief, Hertogelijk, 45, 82, 120
 archief, rechterlijk, 8
 archiefkist, 164
 arrestant, 58, 79, 209, 213, 215, 219
 arrestatie, 58, 79, 208, 211, 212, 220
 arresteren, 209
 asielplaats, 212, 213
 asielrecht, 213
 assignare, 169
 auditie, 74, 107
 baljuw, 12, 13, 14, 45, 201, 223, 268, 285, 289, 290
 baljuwschap, territoriaal, 13
 balling, 229
 ban, 125
 bandijk, 123, 128, 133, 134, 135, 136, 139, 140
 bastaard, 77, 106, 107
 bede, 92, 116, 119
 bedelarij, 214
 bedevaart, 228
 bedrog, 256
 begaan, 111
 begravenis, 105
 begraven, 230
 Beispruchsrecht, 181, 182, 183
 bekentenis, 83, 213, 214, 261
 belasting, 42, 78
 belasting, indirecte, 115, 120
 belastingprivilege, 118

- benoemingsvereiste, 132, 285, 291
- berichtgeving, 91
- bernen, 258
- beruchtigd, 223
- besettinghe, 190
- beslag, 30, 220, 233
- beslag, conservatoir, 159, 190
- bestemmingsheffing, 116, 269
- bestuursdistrict, 2, 13, 14
- betering, 199, 226, 250
- beul, 81, 213, 214, 229, 230, 261
- bevaren, 111
- bevelbrief, 81, 82, 91, 92, 93, 94, 95, 112, 117, 118, 118, 157, 158, 267, 269, 272, 272, 273, 279, 316
- bewijsstuk, 69
- bewisinghe, 68, 69
- bezetting, 166, 188, 190, 191, 192
- bezoeken, 213
- bezwaaring, 174
- biermaat, 257
- bigamie, 231, 260
- binnendijk, 123, 128
- bisdom, 155
- blokhuis, 216, 274, 275
- bode, 30, 31, 55, 58, 91, 92, 100, 102, 139, 217, 232, 238, 239, 246
- bodeambt, 58
- bodedienst, 42
- boekjaar, 42, 69, 70, 77, 78
- boete, 43, 69, 77, 78, 79, 83, 86, 94, 109, 114, 139, 141, 185, 186, 188, 190, 192, 199, 205, 206, 206, 206, 217, 228, 230, 232, 236, 240, 242, 249, 250, 252, 253, 255, 255, 261, 266, 268, 357
- boete, civiele, 77, 238
- boete, criminele, 77, 238
- boeteaandeel, 42, 53, 65-66, 83, 141
- boetebeding, 190
- boetedoening, 231
- boezemrecht, 143
- bolwerk, 269, 270, 271, 272, 273
- borchgravius, 160
- borg, 153, 167, 184, 189, 221
- borgstelling, 50
- borgtocht, 42, 44, 60, 180, 183, 184
- borgtocht, vrijlating op, 84, 209, 213, 219
- brandmerking, 228, 229, 230
- brandstichting, 187, 203, 209, 237, 258
- brant, 258
- breuk, 59, 68, 70, 81, 130, 135, 140
- brief, principale, 40, 63
- brief op het ambt, 40
- brief van commissie, 40, 41
- brug, 128
- Bundelungsmodell, 15
- burcht, Nijmegen, 66, 81
- burgemeester, 96, 97, 99, 242
- burgerrecht, Nijmegen, 47
- burggraaf, 2, 12, 23, 31, 33, 35, 40, 41, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 97, 98, 99, 103, 104, 107, 108, 117, 120, 130, 133, 147, 152, 155, 159, 160, 161, 172, 173, 174, 176, 179, 182, 188, 195, 197, 207, 212, 213, 214, 215, 222, 223, 224, 229, 230, 233, 236, 237, 240, 241, 248, 255, 258, 260, 261, 264, 267, 269, 270, 277, 278, 279, 280, 285, 304
- burggraafrekening, 97, 98
- buurmeester, 29, 117, 118, 119, 128, 129, 134, 145, 192, 242, 243, 265, 266, 272
- camera, 73
- Canoniek recht, 162, 181
- causae spirituales, 156, 157
- clarificatio, 194
- coepman, 192
- collaboratie, 242
- collatierecht, 363
- comitatus, 19
- comitia, 19
- commissaris, 117, 120
- componieren, 222
- composeren, 222
- compositie, 42, 43, 75, 77, 83, 86, 94, 106, 109, 114, 213, 214, 221, 228, 230, 236, 247, 254, 255, 261
- compromis, 190
- concordaat, 157

- concubine, 260
- condominium, 102
- conferre, 169
- confiscatie, 75, 77, 87, 89, 109, 202, 203, 214, 228, 232, 247, 248, 260
- conspectio communis aggerum, 125
- consules, 72
- controle, financiële, 44
- coöptatie, 96, 138, 250
- curtis imperialis, 172

- dagvaarding, 150, 232
- dam, 128, 135
- dapifer, 284
- dapiferatus, 23
- dedingen, 106
- dedingslieden, 190, 205, 250, 251, 254
- deest, 125
- dekenaat, 18, 21, 22
- delict, 105, 199, 200, 201, 203, 204, 207, 218, 219
- delict, enorm, 203
- derden, 177, 180, 181
- destinataris, 181
- destinatarisuitvaardiging, 162
- detentie, 58
- deur, oplopen, 254
- deur, opstoten, 254
- deurwaarder, 74
- dief, 200, 209, 211, 212, 234, 236
- diefstal, 200, 203, 237, 254, 255, 256, 258
- dienstplicht, 77
- dienstrecht, 39
- dienstverband, 39, 40, 49, 51
- dier, 257
- dijk, 59, 125, 222
- dijkbewaking, 92
- dijkgeveprocedure, 129, 140, 143, 144, 145
- dijkgraaf, 46, 55, 97, 102, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 135, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 239, 24, 284, 288
- dijkgraafschap, 53, 59, 65, 66, 75, 77, 78, 79, 80, 128, 130, 140, 288, 290
- dijkleger, 135, 145, 146
- dijkrecht, 11, 61, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 131, 131, 132, 133, 135, 140, 141, 142, 144, 147
- dijkroe, 126
- dijkschouw, 24, 42, 58, 75, 77, 79, 125, 125, 133
- dijkschrijver, 141
- dijkstoel, 129, 147
- dijkvak, 129
- dijkversteving, 92
- dingtaal, 144, 165, 245
- districtus, 19
- dobbelgeld, 81
- dode hand, 245, 246
- domein, 42, 68, 93, 118, 159
- domicilie, 46
- dominium, 170
- dominus terrae, 20
- donatio post obitum, 173, 174
- dood door schuld, 248
- doodslaan, 244
- doodslag, 59, 66, 78, 87, 89, 202, 203, 204, 205, 208, 210, 217, 218, 220, 222, 231, 233, 236, 237, 243, 244, 245, 246, 247, 251, 253
- doodstraf, 140, 141, 199, 200, 203, 228, 229, 247, 255
- doodvonnis, 80, 236
- dorpsschout, 120
- driestoel, 147
- drossaard, 290
- drossaet, 28, 272
- drost, 2, 13, 14, 15, 20, 23, 28, 33, 45, 81, 100, 101, 120, 146, 197, 282, 284, 285, 289, 289, 290, 335
- dwardsdijk, 140, 141

- eed, 241
- eedhelper, 216, 217, 218, 239, 247
- effestucare, 169, 175
- effestucatio, 169
- eigen, 171
- eigendom, 170, 171, 255, 256
- eigendomsverschuiving, 175
- eigenrichting, 207, 211, 255

- emolumenten, 42, 44, 53
ening, 31, 131, 283
erfdeel, 174, 259
erfenis, 77, 106, 107, 108, 160, 194
erfgenamen, 174
erfkooprecht, 180
erfpacht, 154, 168, 175, 175
erfpachter, 154, 155, 165, 289
erfrecht, 259
erftijns, 175
escorte, 278
exceptie, 162, 181
executie, 230
expandare, 139, 185
extract, 187
eygenen, 192
- familienaastingsrecht, 180, 183, 189
fiscaliteit, 115, 265
Flächenstaat, 14, 20, 23
fraude, 86, 89
fur, 200
- gasthuismeester, 96
gecomposeerd, 109
geestelijke, 235
geestelijkheid, 156
gehalt, 65
gelag, 251
geldboete, 231, 236, 239, 240, 247
geleide, 42, 229
gemeenmaking, 146
gemeente, 110
genecht, 191, 192
gerecht, plaatselijk, 166, 169, 181, 183
gerecht versterken, 151
gerechtsbode, 216
gerechtschirurgijn, 252
gerechtsdag, 42, 150
gerechtskosten, 68, 77
gerechtsleges, 65, 87
gerechtsplaats, 151
gerechtsschrijver, 55, 87, 100, 101, 135, 163, 243
gericht, rondgaand, 31
gerichtslieden, 30, 31, 111, 149, 151, 152, 154, 159, 160, 160, 161, 162, 164, 167, 170, 172, 173, 174, 176, 187, 188, 190, 192, 195, 199, 205, 220, 252, 30, 31
gerichtssignaat, 111
Germaans recht, 181
gesceide, 222
geschenk, 65, 67
geseling, 228
getuige, 151, 154, 173, 189, 190
getuigenis, valse, 220
getuigenverklaring, 187
gevangenis, 211, 214, 215, 216, 221, 253
gevangenschap, 59, 80, 264, 338, 339, 345, 361
gewalt, 88
gewelddelict, 199
gewicht, vals, 257
gewoonterecht, 15
gezin, 259
gichten, 192
glaviegeld, 116, 269
glaviën, 116
glosse, 74, 75
goed, gestolen, 255
goed, onroerend, 149, 151, 153, 154, 157, 164, 168, 174, 181, 184, 191, 192, 234, 255
goed, roerend, 174, 184, 192, 233, 234
gouverneur, 5
gouw, 282, 284
graafgeld, 116
graafschap, 19
grafschending, 220
graver, 116, 117, 270, 273
grensbewaking, 42, 278
grensscheiding, 26
grond, gemene, 110, 188
grondrente, 154, 168, 174, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 186
grondrente, voorbehouden, 176
grondroering, 108, 109
- habere, 171
handgeld, 53
haverheffing, 116

heemraad, 79, 97, 125, 128, 129, 130,
 132, 133, 134, 135, 135, 137, 138, 139,
 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,
 148, 238, 239
 heer, dagelijkse, 29
 heerewagen, 272
 heergewaad, 42, 107
 heerlijkheid, 24, 120, 128, 129, 136,
 137, 264, 319
 heerlijkheid, dagelijkse, 29
 heerschouw, 266
 heiligschennis, 235
 heler, 211
 hemeradi, 125
 heren, 144, 148
 Hof, Gelre, 184, 238
 hof, hertogelijk, 68, 198, 287
 hofmeester, 63, 71, 72, 73, 88, 92, 158,
 236, 256, 276
 homagium, 173
 honderdgeld, 136, 137
 honorering, 65-68, 78
 hoofdheer, 59, 264
 hoofdstad, kwartier, 5, 72, 88, 287
 hoofdvaart, 147, 152, 194, 195
 hoogverraad, 87
 huisvesting, 81
 huisvrede, 240
 huisvredebreuk, 203, 205, 237, 254
 huldinge, 60
 huurling, 264, 265, 268, 269
 huustotinghe, 254
 huwelijk, 235, 259
 huwelijksbelofte, 260
 huystoking, 254
 hypotheek, 185

 incendium domorum, 258
 incest, 260
 ingebrekestelling, 186
 inkomsten, 77, 78
 inlaagdijk, 129, 146
 inleiding, 67, 68, 166, 193, 194
 inleiden, 184
 inpignatio, 185
 inrijden, 132, 142, 144

insetbrief, 193, 194
 insettonge, 68
 instructie, 43, 44, 44, 117, 120, 222, 228,
 228
 inval, vijandelijk, 241
 invasie, 205, 237, 242
 invasio hostilis, 241
 investituur, 170
 iudex, 33, 103, 124, 125, 139, 153, 282, 284,
 289
 iudex substitutus, 103
 iudiciales, 125, 172
 iudicialibus, 125
 iusticiarius, 153

 jaargeld, 65, 175
 jaarmarkt, 112, 113, 114
 jachtrecht, 112

 kaak, 230
 kade, 135, 146
 kanselarij, 43, 63, 71, 72, 73, 287
 kanselarij, hertogelijke, 63
 kanselier, 72
 kardiens, 272
 kargelt, 271
 kerkespraak, 91, 112, 121
 kerkgebod, 91, 94, 337
 kerkschending, 220
 kerspel, 29, 30, 121, 130, 131, 265
 ketter, 236, 237
 ketterij, 235, 236, 237
 keukenmeester, 72
 keur, 142, 145
 keurschouw, 133, 143
 keurwond, 251
 kinderen, verwaarlozing, 235
 kindermoord, 245
 klacht, 199, 204, 206, 208, 211, 212, 215,
 245, 255
 klager, 204, 217, 218, 227, 228, 245, 246
 klaring, 42, 188, 194, 195, 196, 197, 198,
 238, 259
 kledingtoelage, 82
 klokkeslag, 82, 91, 92, 135, 145, 146, 265,
 267, 269, 271, 275, 276, 279, 363

klokkeslag, verzetten, 267
klokkeslaggeld, 268
knecht (zie ook ondergeschikte), 53,
59, 79, 79, 80, 80, 94, 100, 115, 119,
130, 142, 212, 260
komgrond, 123, 282, 283
koop, 166, 180
krib, 128
krijgsgevangene, 242, 280
kwartier, 4, 5, 45, 124, 196, 198
kwartierorganisatie, 5
kwitantie, 82, 120

lam slaan, 205, 231, 240, 249, 250, 253
lanciers, 116
land, 15, 19
landdag, 85, 323, 336, 354, 355, 358
landdagreces, 44, 45, 47, 83, 109, 142
landdrost, 2
landrecht, 9, 42, 44, 46, 47, 49, 53, 55,
60, 61, 62, 83, 101, 124, 125, 126, 130,
131, 133, 136, 140, 141, 142, 145, 149,
150, 152, 157, 161, 163, 164, 165, 191,
196, 197, 202, 203, 205, 206, 207, 208,
209, 212, 215, 216, 217, 218, 219, 223,
231, 232, 233, 234, 237, 238, 239, 240,
241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 252,
253, 254, 255, 256, 258, 285
landrechtbrief, 9, 11, 44, 192
landrentmeester, 27, 32, 71, 72, 73, 78,
82, 84, 88, 92, 113, 195, 228, 228, 236,
267, 278, 287
landsverdediging, 92
landverraad, 203, 205, 237
landweer, 276
landweerplicht, 92, 265
laten, 172
Latijn, 180
latro, 200
lecn, 290
leeneed, 290
leengoed, 118, 159, 173, 273
leenheer, 59
leenman, 59, 157, 167, 264, 265, 363
leges, 67

leggeld, 74, 81
leigraaf, 128
leistung, 82, 167, 183, 184, 186
lettre de commission, 40
levering, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 174,
176
levering, onderhandse, 165, 187
liefnis, 67, 78, 83, 106
lijfacht, 168
lijfrente, 174
lijfstraf, 206, 228, 230
lijftocht, 177, 178
lijftochtbrief, 177
Lingegraaf, 138
Lingemeester, 137, 138, 139
litera officii, 40
Lokalverwaltung, 15
loofschouw, 129, 142
loon, 65, 81

maag, 210, 219
maarschalk, 13, 14, 72, 88, 289, 362
machtiging, 188
magister census, 172
magister curiae, 73
magistri computationum, 72, 73, 287
majesteitsschennis, 220
malefactor, 200
mandement, 92, 93
manschiering, 143
markt, 277
markttol, 112, 113, 114, 288
medeplichtigheid, 219
meijer, 289
mes trekken, 252
Middelnederlands, 40, 76, 171, 180
middelzand, 110, 111
ministeriaal, 20, 39, 289
mishandeling, 249
mobilisatie, 92, 264, 267
moord, 200, 202, 203, 220, 237, 243
moordbrand, 202, 203, 207, 220, 237, 243,
258
moordenaar, 84, 229, 236, 247
muntordonnantie, 92
muntregaal, 242

natura, boeten in, 231
 natura, inkomsten in, 78
 natura, schenking in, 67
 natura, uitkering in, 65, 66
 nederlaag, militaire, 59, 80, 264
 nederslag, 244
 nevenbeding, 162, 167, 176, 182, 183, 185
 noetmondt, 259
 noodschouw, 134, 135, 145

 obligatio bonorum, 185
 obligatio specialis, 185
 offergeld, 81
 officiaal, 105, 106, 153, 158, 167, 173, 179
 officiat, 22, 23, 32, 68, 113, 284, 289
 officium, 22, 32, 282, 284, 350
 omkoping, 87
 ondergeschikte (zie ook knecht), 42, 58, 59, 67, 94, 119, 210, 212, 232
 onderpand, 185
 onderrichter, 101, 103, 160
 onderschout, 31
 onderzoeken, 213
 ongeval, dodelijke, 105
 onkosten, 42, 65, 130, 136, 146, 264
 onraadspenningen, 79
 onschuldseed, 85, 202, 216, 217, 218, 219, 239, 247
 onterfd, 171
 onthoofding, 229, 247
 ontsettinghe, 191
 oordeel, 199
 oorkonde, vervalste, 256
 opdragen, 169, 171, 175
 ophanging, 229, 247
 oplichting, 256, 257
 opsath, 227
 opsporing, 79, 201, 210, 211, 212, 235
 opstand, 222
 opwas, 110, 111
 opzegtermijn, 42, 64
 opzet, 227, 248
 orde, openbare, 42

Ordonnancie, Nye, 72
 ordonnantie, 91, 92, 93
 Ordonnantie, Criminele, 41, 43, 66, 67, 69, 75, 93, 235, 210, 215, 222, 225, 226, 228, 232
 Ordonnantie op de Domeinen, 41, 43, 93
 overdracht, ambtmanschap, 42
 overstroming, 92

 paardenmarkt, 114
 pacht, 173, 175, 185
 pachtcontract, 178
 pachttheer, 175
 pachttoorkonde, 178, 179
 pactus hereditarius, 175
 palen, 263
 palinge, 263
 palts, 19
 pand, 136, 185, 201
 panden, 139, 185
 pander, 30, 55, 94, 100, 101, 119, 120, 136, 142, 190, 192, 222, 247, 266, 268
 panderampt, territoriaal, 30, 77, 340
 pandhouder, 49, 52, 54, 56, 57, 58, 60, 64, 78, 84, 86, 89, 102, 291, 302
 panding, 30, 67, 120, 143, 157, 158, 166, 185, 186, 190, 191, 192
 pandingsbeding, 176, 180, 183, 185, 186, 191
 pandkering, 188, 192
 pandovereenkomst, 40, 49, 56
 pandrecht, 180, 185
 pandsom, 89
 pandwering, 188, 192
 patronaatsrecht, 28, 156, 167, 173
 patrouilles, 277
 pelgrims, 277
 penitentie, 260
 pensio hereditaria, 175
 pensionarius, 172
 pensy, 65
 Personenverbandstaat, 20
 pignus, 185
 pijnbank, 208, 213, 214, 237
 pijnigen, 213

plaatsvervanger, 42, 54, 55, 56, 57, 58,
60, 87, 102, 103, 105, 159, 286, 302
pointen, 222
pondschatting, 116, 117, 119, 363
possidere, 171
prebende, 156
pregravamen, 180
premie, 209
presentiegeld, 144
privilege, 6, 158, 191, 217, 218
privilege, pauselijk, 156
privilegium fori, 156, 157
procedure, accusatoire, 203, 208
procedure, inquisitoire, 200, 202, 203,
243
proces, 215, 222
proces, civiel, 67
proces, crimineel, 67
proceskosten, 67, 150
processie, 92, 231, 260
processtuk, 187
procesverbaal, 187
proprietas, 170, 171
proprium, 170
prostitutie, 260
protocol, 204
protocollatie, 159, 163, 164
provoost, 290

queckebrede, 113
quietare, 180

raad, hertogelijke, 45, 45, 63, 72, 73,
74, 79, 83, 158, 197, 227, 228, 235,
236, 238, 240, 287
raad, stedelijke, 45, 160, 95, 96, 288,
290
raadkamer, 198
radbraken, 229, 247
receptor, 284
reces, 40, 43, 67, 72, 73, 74, 74, 75, 76,
77, 78, 105, 350
recesbrief, 72, 76
recht, zie ook Canoniek, Germaans,
Romeins recht

rechtbank, 150
rechtbank, kwartierlijke, 5
rechtbankgestoelte, 150
rechtspraak, 68, 81, 151, 237
rechtspraak, civiele, 199
rechtspraak, contentieuze, 67, 77, 144,
151, 152, 153, 158, 159, 161, 164, 187, 288
rechtspraak, criminele, 12, 77, 204
rechtspraak, geestelijke, 155, 156, 158,
235, 259, 261
rechtspraak, vrijwillige, 67, 151, 152,
153, 154, 158, 159, 288, 289, 290, 144,
155, 162, 163, 164, 165, 187, 188, 193, 287
rechtspraak, wereldlijke, 155
rechtspraak, hoger beroep, 188, 194
rechtswegering, 86, 89, 157
rechtszitting, 58, 151, 238, 240
recidivist, 230
recognitie-oorkonde, 178, 179
reddituanus supremus, 73
regalia, 42, 77, 288, 290
reiskosten, 79
rekendatum, 42
rekeninghe, 68, 69
rekenkamer, Bourgondische, 60, 73, 74,
228
rekenkamer, Gelderse, 73, 74, 81, 287
rekenmeester, 73, 74, 79, 287
rekenmunt, 76, 77
rekenplicht, 42, 44, 68-69
rekenschap, 68, 69, 70
remissie, 89, 221, 226, 227, 228, 236, 347
remissiebrief, 225, 226, 244
rente, 52, 53, 175
renteverbod, 176
rentmeester, 5, 32, 33, 63, 96, 100, 111, 113,
115, 116, 117, 120, 284, 285
renunciare, 169
residentie, 71
resignare, 169, 175
restanten, 81

richter, 2, 20, 23, 29, 33, 46, 59, 61, 63,
 66, 89, 102, 124, 125, 126, 127, 130,
 135, 139, 140, 141, 149, 152, 153, 154,
 159, 160, 163, 167, 170, 171, 173, 174,
 181, 188, 189, 190, 200, 210, 212, 217,
 238, 239, 240, 242, 284, 289, 290
 richter, dagelijkse, 153, 160, 207
 richterampt, 55, 58, 96, 103, 104
 richtersbrief, 161, 222, 257
 richtersverwynbrief, 193
 ridderschap, 48, 49, 61, 62, 84, 89, 92,
 137, 158, 164, 189, 194, 196, 197, 348
 ringdijk, 123
 roep, 91
 Romeins recht, 162
 roof, 200, 201, 203, 237
 rouwplechtigheid, 92
 rover, 200, 209
 Rügeverfahren, 201, 204
 ruggespraak, 189
 ruimen, 135
 ruitergeld, 79, 116, 117, 269, 274

 sacramentist, 236
 salaris, 42, 44, 53, 65, 66, 75, 77, 80
 saldo, 74, 77, 81, 105
 schadevergoeding, 199
 schaking, 259, 260
 schandstraf, 228
 schandton, 213
 schatboek, 119
 schatmeester, 115, 116, 117, 119, 120
 schatting, 79, 119, 120
 scheiden, 222
 schenking na dode, 173, 174
 schepen, 31, 42, 61, 63, 72, 83, 95, 96,
 97, 98, 99, 100, 149, 151, 152, 153,
 154, 159, 160, 167, 169, 173, 174, 178,
 179, 182, 183, 185, 188, 189, 194, 195,
 197, 199, 202, 203, 208, 219, 221, 227,
 228, 237, 238, 250, 252, 287
 schepensbank, 151, 152, 157, 178, 194,
 290
 schepenkeuze, 98
 schepenkistoorkonde, 186

schepenoorkonde, 60
 schepenprotocol, 178
 schepenvonniss, 83, 84, 202, 232
 schieren, 142, 145
 schuldboortigheid, 46, 47, 48, 50
 scholtus, 2
 schout, 24, 29, 100, 102, 120, 128, 129, 216,
 242, 244, 271, 290
 schouw, 128, 129, 130, 133, 134, 136, 137,
 138, 139, 141, 143, 266
 schrijver, hertogelijk, 81
 schuldbekekenis, 186, 187
 schutlaken, 136, 140
 scoutbrief, 187
 seggheren, 250
 segslude, 190
 sequester, 337
 setceduul, 119
 sexualiteit, 259
 signaat, 163, 164, 188
 slaan, 217, 238
 slachtoffer, 199, 204, 207, 211, 227, 231,
 233, 239
 slagboom, 276
 sluis, 123, 128, 136, 139
 sluiting, 23
 soeverein-baljuw, 290
 soldij, 269
 sollicitatie, 48
 solvabiliteit, 49, 50
 speelgeld, 81, 82
 spionage, 277
 staat, territoriale, 14, 15
 staatspenning, 116, 118, 119, 273
 stadhouder, 5, 44, 60, 93, 117, 228, 234,
 264, 328, 337, 355, 356, 357
 stadsrecht, 61, 62, 95, 100, 157, 200, 203,
 205, 208, 231, 232, 249, 252, 253
 stadsbode, 96
 stadsrekening, 64
 stadsrichter, 33, 95, 96, 97, 101, 103, 104,
 105, 236, 237, 246
 stadsschrijver, 96
 standen, 5, 53, 61, 83, 259, 286
 standaardtakenpakket, 35
 stapel, 18

- steekwond, 205, 231, 240, 244, 252
straf, 199, 200, 227, 249
straf, symbolisch, 247
strafprocesrecht, 200
strafoplegging, 199
strafproces, accusatoir, 199, 200, 204, 205
strafproces, inquisitoir, 199, 200
strafrechtspraak, 43, 152, 199, 201, 202, 216
streekwaterschap, 283, 284
stroomregaal, 19, 110
subdistrict, 29, 100
superportare, 169
supportare, 169
supraportare, 169
- takenpakket, 2
tapper, 120, 121, 256
taxe, 117, 119
tencre, 171
tenlastelegging, 202, 237
terra, 19
Territorialstaat, 14
territorium, 19
terugbetalingsregeling, 52
testament, 158, 174, 174
tiende, 118, 167, 173, 181, 182, 189
tijdpacht, 168
tijns, 168, 175
tijnsgeenoot, 172
tijnsgerecht, 172
tijnsgoed, 160, 171, 172, 173
tijnsheer, 171, 172, 173, 175
tijnsman, 171, 173
tijnsmeester, 172, 173
tijnsrichter, 172, 173
tip, 211
titel, constitutieve, 176
tol, 23, 32
tollenaar, 23, 94, 113, 115
tovenaar, 236
tovenares, 236
tovenarij, 220, 235, 261
tussenvonnis, 199
- uitgave, 68, 77-82
uiteleiding, 68
uitlevering, 200
uitpeinden, 185
uitspraak, arbitrale, 169
uitvoerverbod, 91, 93, 94
uitwinning, 144, 180, 193
unitas, 283
usufructus, 170
usus, 170
- valsemunterij, 220, 242
valsheid in geschrifte, 256
valsschelden, 195
vangen, 253
vechten, 238, 239, 240, 241
vechtelic, 240, 241
veiling, 235
veldhoender, 91
vengenis, 253
ver(onder)panden, 181, 185
verbanning, 228, 229
verbeuren, 232
verbondsbrief, 44, 47, 196
verbranding, 236, 249, 261
verdachte, 58, 83, 199, 202, 207, 209, 211, 212, 221, 223
verdingen, 129, 135, 136, 140, 142, 143, 144
verdrinking, 247
verhoefslaging, 126, 146
verjaring, 86
verkrachting, 200, 203, 237, 259
verminking, 200, 205, 231, 240, 249, 250, 253
verminkingsstraf, 200, 230
vermogensdelict, 254, 256
verpachter, 178
verpachting, 178
verpanding, 28, 29, 41, 42, 44, 51, 53, 56, 64, 100, 127, 286
verpenen, 190
verraad, 241
verradenisse, 241
Verständnismodell, 15
versten, 188

- versterf, 42, 107
- vertichten, 169, 171, 175
- vertyen, 169, 171
- vervolging, 42, 75, 86, 201, 211, 236, 255
- vervolging, ambtshalve, 200, 201, 202, 204, 206, 217
- verwinbrief, 144, 194
- verwoesting, huis, 202
- verwonding, 243, 244, 249
- verzoeken, 213
- verzoening, 78
- vestingwerk, 116, 117
- vete, 205, 206, 239, 240
- vidimus, 187
- vierendeel, 204, 245
- vierendelen, 230
- vierstoel, 147, 148
- vijand, 209, 241
- vijfstoel, 147
- visitor aggerum, 124
- viskorf, 135
- visserij, 23, 32
- voirkommer, 180
- vondeling, 260, 261
- vondrecht, 77, 108, 109
- vonnis, 42, 46, 46, 129, 141, 149, 162, 171, 187, 188, 189, 191, 192, 192, 194, 195, 196, 221, 227, 228, 228, 236, 237, 238, 255
- vonnis, declaratoir, 170
- voogd, 23, 168, 200
- voogdij, 28, 106, 260
- voordeel, 106, 107, 108
- voorkeursrecht, 172, 193, 235
- vooronderzoek, 237
- voorspraak, 188
- voorwaarde, opschortende, 173, 192
- vrede, 239
- vredebreken, 206, 220, 237, 239
- vredebreker, 231, 239, 240
- vredegebod, 206, 240
- vredeweigering, 239, 240
- vrijheidsberoving, wederrechtelijk, 203, 237, 253, 254
- vrijwaring, 42, 44, 59, 154, 167, 174, 180, 181, 183, 184, 186, 192, 193
- vrijwaringsoorkonde, 154
- vrouwenkrachters, 259
- vruchtgebruik, 168, 174, 177
- vuistslag, 205, 206, 207, 231, 240, 249, 250, 251, 252
- vurraidt, 227
- waarheid, 187, 201, 207
- waarheid, stille, 207
- waarheid, 187
- wachtpost, 278
- waeren, 180
- wagendienst, 146, 271, 272, 273
- wang, 135, 139
- wapenschouw, 266
- wapenstilstand, 239
- warandia, 180
- warandizare, 180
- waterschap, 124, 125
- wedde, 65
- wedersproken oordelen, 195, 197
- weerpenning, 143
- wetering, 59, 123, 124, 125, 128, 135, 136, 137, 139, 140, 142
- weteringbrief, 11, 124
- weteringlast, 86
- weteringschouw, 135, 139
- wetgeving, hertogelijke, 91
- wildregaal, 77, 112
- winbrief, 193
- winnen, 193
- woeker, 235
- woeste grond, 110
- wond, 250, 252
- wond, keurbare, 75, 249, 252
- wond, niet-keurbare, 249
- wroegingsprocedure, 201, 204, 205, 245
- yfeninge, 222
- yffenen, 222
- zaaksbeschadiging, 257
- zedendelict, 235, 259

Zaakregister

zeegdijk, 140
zegel, 56
zegelaar, 154
zegelgeld, 67, 68, 77, 161
zeeg, 128
zekerheid, 166, 167
zekerheidstelling, 42, 60, 176, 181, 183,
184, 186
zelfdoding, 247
zelfverminking, 247
zetter, 117, 118, 119
zetting, 116, 117, 272
zettingslijst, 119
zevengevers, 143
zevenjaarsgeld, 271
zeventuig, 136, 141, 144
zoen, 213, 239, 249, 251
zoengeld, 199, 205, 206, 207, 249, 250
zoenlieden, 205, 238, 240
zoenmaner, 227
zoenverdrag, 239
zwijggeld, 86

NAMENREGISTER

A, Henrich van der, 361
 Aa, Johan van der, 356
 Aalst, 106
 Abcoude, heer van, 36
 Abdinkhof, klooster, 17, 18
 Acquoy, 26, 137
 Adolf van Kleef, hertog, 29, 72, 73
 Aefferden, Herman, 224
 Aelst, Seelken van, 150
 Aelst, Theodericus de, 329
 Aemb(e), Jacob van, 190, 334
 Aerdt, 30, 234, 266, 331
 Afferden, 125, 126, 166
 Aken, schepenbank, 195
 Alart den snider, 211
 Alfen, Dirk van, 167
 Alfen, Herman van, 169
 Alfen, Theodericus de, 163
 Almen, 261
 Alphen, 167, 169, 278
 Alphen, Elbert van, 57, 305
 Altforst, 154, 167, 168
 Ambe, Jacob van, 330
 Ambersoye, Everardus de, 348
 Ameide, 277
 Amerongen, 213
 Amersfoort, 279
 Amersoye, Johannes de, 348
 Ammersoijen, 215, 274
 Andelst, 30, 150, 330
 Angeren, 106, 173, 173, 256, 331
 Apeldoorn, 267
 Apelteren, Henric van, 312
 Apelteren, Jan van, 361
 Apelteren, Johan van, 88
 Apelteren, Jordanus de, 318, 319
 Apelteren, Robbart van, 50
 Apelteren, Robbert van, 312
 Apelteren, Robberts van, 278
 Apelteren, Willem van, 313
 Appeltern, Godefridus de, 309
 Appeltern (zie ook Apelteren), 95, 136
 Appeltern, Godfried van, 309

Appeltern, Theodericus, 189
 Appeltern, Willem van, 50, 61
 Arenborch, Willem van, 119, 326, 327
 Arkel, 137
 Arkel, Jan van, 242
 Arkel, Johan van, 89, 351
 Arnhem, 7, 12, 19, 36, 49, 50, 61, 62, 63, 64, 70, 71, 72, 73, 74, 89, 92, 119, 131, 173, 179, 184, 185, 186, 190, 191, 196, 198, 214, 227, 228, 229, 230, 265, 267, 272, 275, 338
 Arnhem, Henricus dictus van, 304
 Arnhem, kwartier van, zie Veluwe, kwartier van de
 Arnhem, Rijksarchief, 7, 8, 9
 Arnold, hertog, 28, 28, 29, 72, 89, 109, 137, 157, 197, 235, 345, 363, 92
 Asewen, Gozwinus de, 23
 Asperen, 137, 277, 358
 Asperen, Johannes de, 160, 171
 Avezaath, 191, 233
 Avezate, Badekin van, 329

 Baarlo, 146
 Baersdunch, Gerardus de, 319
 Baert, Michiel, 193
 Baex, Hendrik van, 87, 323, 324, 325, 327
 Baex, Wolter van, 322, 323, 324, 361
 Bairt, Arnt, 316
 Balveren, Evert van, 221
 Balveren, Johan van, 62, 87, 275, 324, 347
 Balveren, Seger van, 327, 328
 Barbier, Deric, 81
 Barle, Godevert van, 329
 Barneveld, 276
 Barsdunc(h), Gerardus de, 329, 318
 Batenburg, 117, 136, 160, 278, 323, 325
 Bedburg, klooster, 28
 Beeck, Bernt van, 315
 Beesd, 26, 27, 31, 33, 127, 137, 274, 279, 359
 Beesd en Rhenoij (ambt), 8, 12, 26, 27, 102, 124, 127, 137, 151, 152, 210, 216, 217, 225, 239, 249, 250, 253, 274, 358-360
 België, 12

Bell, vaight van, 48
 Bemmél, 30, 153, 174, 181, 222, 331, 337
 Bemmél, Goissen (Goossen) van, 336, 337, 338, 339 114
 Bemmél, Joost van, 87
 Bemmell, Aelbert (van), 344, 345, 347
 Benthem, Johan van, 341
 Benthem Gaederts, Johan van, 305
 Berchghusen, Fierken van, 312
 Berchem, Willem van, 322
 Berg, 16
 Berg, Adolf van, 28
 Bergh, heer van, 48
 Bergharen, 31, 46, 63, 196, 319
 Berghe, Ghijsken van den, 249
 Bergher, Cleytken, 241
 Bersel, Floriis van, 278
 Betuwe, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 30, 32, 46, 62, 113, 124, 125, 136, 153, 154, 160, 162, 165, 169, 171, 173, 183, 184, 185, 186, 198, 208, 211, 216, 217, 218, 233, 239, 243, 249, 250, 253, 256, 259, 282, 283, 328-329
 Betuwe, dekenaat, 22
 Betuwe, gouw, 21
 Betuwenaren, 146
 Beuningen, 31, 62, 63, 87, 160, 164
 Beusichem, 28, 137, 152
 Beyer, Evert den, 253
 Bijlandt, Ott van, 364
 Bijlken, Wenmer, 108
 Billen, Amilius van, 32
 Blade, Grietken van, 224
 Blankenheim, Frederik van, bisschop van Utrecht, 156
 Blitterswijk, Otto van, 313
 Boeckop, Arnold the, 312
 Boenijningen, Johan van, 315
 Boeninghen, Johan van, 314
 Boese, Udo die, 27, 45, 79, 312
 Boesichum, Henrick van, 247
 Boitbergen, Johan van, 362
 Bolleken, Gerardus dictus, 308
 Bollekin, Gerardus, 309
 Bommel, Jutte de, 175

Bommeler- en Tielerwaarden, 10, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 36, 40, 41, 42, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 86, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 135, 138, 139, 140, 141, 144, 150, 151, 152, 157, 194, 195, 196, 202, 203, 206, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 224, 225, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 252, 253, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 280, 282, 283, 288, 290, 348-358
 Bommelerwaard, 11, 18, 19, 19, 26, 31, 32, 33, 46, 92, 97, 119, 125, 127, 129, 131, 132, 133, 139, 140, 141, 145, 148, 151, 244, 266, 268, 281, 283, 288, 356, 363
 Bommelse wetering, 348
 Bonenbergh Gnant van Honstein, Herman van, 104, 317
 Boningen, Anthonius de, 319
 Bourgondië, hertog van, 36, 83, 93, 210
 Bourgondië, Maria van, hertogin, 61, 362
 Bourgondiërs, 87, 242
 Bout, Lambert, 256
 Boutensteinse wetering, 124, 139
 Boxmeer, 63
 Brabant, 13, 172, 214, 249, 274, 277, 279, 280, 290
 Brabant, hertog van, 18, 104
 Brakell, Ariaen van, 345
 Bredeler, Aernt van, 257
 Brienens, Johannes de, 329
 Brimen, Theodoricus de, 304, 310
 Brimeu, Guy van, 57, 58, 59, 101, 322, 323, 361
 Broekhuizen, Johan van, 361
 Broekhuizen, Reiner van, 48, 48, 315
 Broick, Jan van den, 108
 Bronkhorst, Deric van, 190
 Bronkhorst, heer van, 59

- Bronkhorst, Willem van, 311
 Bronkhorst Batenburg, Dirk van, 321
 Brouwers, Henrick, 224
 Bruggen, Gherit van den, 242
 Bruke, Phylippus de, 308
 Brunswijk, hertog van, 270
 Brussel, 73
 Brussel, Algemeen Rijksarchief, 10
 Bueren, Adriaan van, 61, 105, 119, 348
 Bueren, Alart van, 278
 Bueren, Gherijt van, 223
 Bueren, Lambert van, 346, 347
 Bulck, Hendrick van, 245
 Burchtpoort, Nijmegen, 261
 Buren, 10, 28, 62, 70, 81, 95, 100, 137, 191, 231, 276, 279, 280, 362, 363
 Buren, Balthaser van, 360
 Buren, Johan van, 215, 321
 Buren, kasteel, 197
 Buren, Land van, 19, 28, 29, 33, 34, 48, 120, 138, 146, 152, 153, 197, 230, 245, 285, 360, 362-364
 Buren, stad, 27, 28
 Buren, Willem van, 28, 360
 Bylandt, Johan van, 214
 Bylant, Henrick van, 45, 314
 Bylant, Otto de, 73
 Capellen, Steven van der, 231, 243, 245, 339, 339, 359
 Caster, 36
 Catharina van Gelre, hertogin, 48, 315
 Chalon, René van, stadhouder, 328
 Clarissenklooster, Wamel, 118, 119
 Clocken, Rutgherus, 171
 Cock, Janne de(n), 222, 252
 Cock van Bruekom, Gerrit de, 349, 349
 Coevorden, drost, 13
 Collart, Thomas, 313
 Collart, Wolter, 192
 Collart van Lienden, Hendrik, 273, 357
 Collartswal, Tiel, 273
 Croesinck, Jacop, 73
 Cuijk, 19, 28, 63, 99
 Cuijk, dekenaat, 21
 Cuijk, hoofdbank, 197
 Cuijk, Johanna van, 27
 Cuijk, Land van, 10, 12, 21, 22, 27, 28, 29, 48, 57, 81, 84, 86, 87, 89, 100, 151, 152, 152, 197, 207, 234, 270, 360-362
 Culemborg, 150, 276
 Culemborg, Gerard van, 344, 363
 Culemborg, heer van, 74, 137, 190, 363
 Culemborg, heerlijkheid, 274
 Culemborg, Hendrik van, 61, 345
 Culemborg, Hubert van, 349, 351
 Culemborg, Johan van, 344
 Culemborgers, 150
 Custer, Otken den, 247
 Cuyper, Kortsken die, 256
 Dalem, 137, 274
 Dam, Gerit van, 314, 315
 Dampoort, Tiel, 213, 215
 Dasse, Janne, 222
 Daus, Willem, 258
 Deest, 125, 166
 Deijn, Wilhem, 280
 Deil, 8
 Delft, Joest van, 325, 325, 326, 327
 Deusen, Andries van, 241
 Deutz, abdij, 18
 Diepenheim, drost, 13
 Diepholt, Rudolf van, bisschop van Utrecht, 28, 334
 Diest, Heijnrick van, 115
 Dieze, 277
 Dinslaken, ambt, 57, 335
 Dirk, graaf, 18
 Dodenweerde, Beemt van, 247
 Dodewaard, 18, 109, 134, 230
 Doern, Frederick van, 357
 Doern, Hubert van, 354, 355
 Doernic, Bartolt van, 330
 Doernick, Henrick van, 336
 Doernyc, Otte Bor van, 341
 Doernyck, Wolterus de, 310
 Doerren, Henrick van, 323
 Does de Maldriic, Theotericus dictus, 329
 Doesburg, 200
 Doest, Gaert van, 190

Namenregister

- Doetinchem, Jannis van, 278
Domkapittel, Utrecht, 118, 158, 162, 181
Donck, Claas van der, 362
Donck, Johan van der, 84, 85, 86, 87, 89, 99, 100, 270, 361, 362
Doorn, Evert van, 359
Doorn, Gijsbert van, 359
Doornenburg, 110, 245, 256, 268, 331
Doornik, 331
Doppen, Henric, 64
Dornic, Johannes dictus de, 317
Dornic, Willem van, 176, 330
Dornike, Johannes de, 309
Dornike, Wilhelmus de, 170
Doys, Johan, 332
Doys, Jorden, 105, 213, 343
Drakenborch, Thonis van, 242
Drenthe, 13
Dreumel, 120, 254, 271
Driel, 19, 23, 32, 109, 131, 150, 151, 189, 194, 195, 224, 256, 354, 363
Driele, Huefken van, 229
Drielenaren, 141
Driell, Ott van, 226
Drielse wetering, 124, 140
Drile, Iacobus de, 171, 328
Drile, Iacobus Natus Quondam Engelberne de, 318
Drile, Riquinus de, 348
Drueten, Aernt van, 342
Drueten, Heimeric van, 40
Drueten, Jan van, 256
Drueten, Jordaen van, 231
Drueten, Nicolaus van, 305, 318
Drueten, Willem van, 87, 89, 278
Drueten Hermansz, Aert van, 223
Drueten Janssone, Joerdaen van, 224
Druethen, Willem van, 341
Druten, 150, 160, 187, 224, 251, 256
Druten, Heimeric van, 320
Druten, Willem van, 320
Druten Arnts., Heymerick van, 320
Druten Arnts., Willem van, 320
Druten Hermansz., Aernt van, 320
Duffelt, 12, 19, 21, 22, 25, 26, 26, 28, 29, 40, 45, 52, 57, 66, 69, 120, 123, 128, 129, 130, 131, 135, 135, 136, 140, 140, 147, 152, 154, 160, 161, 173, 174, 183, 184, 186, 187, 196, 272, 283, 288, 304-306, 310, 311
Duitse Rijk, 40
Duitse Bondsrepubliek, 15
Duitse Orde, 158
Duitsland, 7
Dule, Engelbertus de, 318
Düsseldorf, Staatsarchiv, 9
Dussen, Henneken van der, 241
Dussen, Jan van der, 361
Dyepenbroick, Evert van, 323

Echteld, 148
Eck, 139, 344
Eck, Dirck van, 227
Ecke, Bartholomeus de, 20, 328
Ecke, Conraet van, 107
Eckoy, Walraven van, 334
Eeke, Johannes dictus de, 166
Eem, Aleit van der, 261
Eemskirke, Wouter van, 212
Egmond, Floris van, 356
Egmond, Frederik van, 29, 61, 346, 361, 362
Egmond, heer van, 114, 278
Egmond, Willem van, 63, 337, 338
Eijck, Gerit van, 136
Elden, 110, 124, 181, 252
Elst, 36, 113, 114, 115, 119, 119, 150, 159, 197, 214, 229, 288, 326, 340
Elst, Bernardus van der, 272
Elsweert, Willam uut den, 94
Emeze, Theodericus de, 20
Emmerik, 200, 212, 230
Emmerik, dekenaat, 22
Enschede, 279
Enspijk, 137, 248
Ermell, Aelbert van, 62, 119, 120, 347, 347
Erp, Goert van, 360
Erp, Jan van, 323
Est, 224
Ewijk, 108, 118, 174

Ewyck, Sander Gaertssen van, 150

Faess, Jan, 346

Faessen, Johan, 337, 338

Filips de Schone, hertog, 356

Filips van de Elzas, graaf, 201

Flersthem, Frederik van, 314

Flodorp, Gerit van, 354

Frankrijk, 12

Frederik van Brunswijk, hertog, 275

Friso de Hemert, Philippus, 317

Gaesdonk, 158

Galen, Henric van, 313

Galen, Johannes van, 174

Gameren, 18, 241, 248

Gaymans, Aelbert, 114

Geisteren, 361

Gelderland, provincie, 1, 2, 163

Geldermalsen, 23, 32, 242, 276

Geldern, 70, 71

Geldern, ambt van, 45

Gellicum, 277

Gelre, comissarissen, 93, 117, 120

Gelre, Hof van, 8, 89, 128, 184, 198, 238

Gendt, 95, 96, 101, 105, 109, 120, 200, 205, 208, 210, 242, 249, 331

Gendt, Monnikhof, 134

Gennep, ambt, 57

Genp, Dirck van, 224

Gent, Arnt van, 191, 243

Gent, Bartolt van, 48, 63, 86, 114, 338, 337, 339

Gent, Walraven van, 67

Gerard, graaf, 17, 18, 25

Gerardus Flamens, 18

Geyn, Reyner van den, 135

Gheel, Wouter van, 223

Ghelumer, Peter die, 260

Ghemmen, Claes van, 227

Ghemmen, heer van, 280

Ghemmen, Henrich van, 350

Ghent, Henrick van, 176, 357

Ghent, Jacob van, 326

Ghent, Willem van, 64, 335, 346

Gheyn, Jan van den, 251

Ghiesen, Vastrade van, 222

Ghinkel, Johan van, 244

Ghisen, Aernt, 241

Ghyer, Jan die, 319

Goch, 278

Goch, ambt, 21, 45

Goltsteyn, Johan, 316, 317

Gorinchem, 79, 137, 272

Gorinchem, vrede, 92

Gorinchem, kapittel, 158

Grafenthal, klooster, 09

Grave, 27, 29, 36, 49, 61, 64, 70, 71, 84, 87, 95, 99, 100, 197, 228, 233, 269, 270, 278, 360, 361

Grave, kasteel, 81

Grave, oud-archief, 10

Groeninghen, Jan van, 224

Groesbeek, Jan van, 88

Groesbeek, Johan van, 314

Groesbeek, Otto van, 319

Groesbeek, Tilman van, 319

Groesbeke, 248

Groeten van Kemnade, Gherit den, 278

Groisbeecke, Dyric van, 106

Grote Landwetering, 136, 137, 138

Gruesbeke, Tilman van, 311

Grunsfloort, 70

Gulik, 16

Gwijde van Vlaanderen, graaf, 201

Haafden, 18, 207, 255

Haafden, Ot van, 360

Haaksbergen, drost, 13

Haalderen, 331

Hacken, Alaert, 251

Hackfort, Bernt van, 137, 279, 336

Hackfort, Olivier van, 326, 340

Haefften, Derick van, 357

Haefften, Ott van, 214, 352

Haefden, Claes, 207

Haefden, Ghijsbrecht van, 140, 348

Haefden, Walraven van, 28, 146, 362, 363

Haelt, Borghart van, 329

Haen, Heinrick die, 222

Haetsteyn, Johan van, 345

Namenregister

Hage, Gherit ten, 236
Hagen, Gerijt, 251
Hagescout, Goesen, 212
Haifften, Gysbert van, 354
Haimeker, Henrick, 107
Ham, 230
Haps, 63
Harpen, Aleit van, 108
Haselbossche, Jan, 256
Hattem, 70, 211, 228, 267
Hattem, Hendrick van, 245
Hautart, Dirk van der, 313
Hautart, Roelof van der, 63, 88, 313
Hautart, Theodoricus de, 309
Have, Henrick van, 322
Have, Jan ten, 190
Have, Johan van den, 71, 116, 196, 265, 278, 320
Hedel, 141
Hedel, Peter van, 251
Heer, Jan den, 81
Heerewaarden, 21, 102, 109, 254, 266
Heerler, Johan van, 48, 339
Heesselt, 151
Heinsberg, heer van, 36
Hekeren, Arnt van, 257
Hekeren, Gerardus de, 308
Hellouw, 18
Hemmen, 136
Hendrik III, koning, 17
Henegouwen, Jan van, 32
Hereren, 189, 231
Herlaar, Arnt van, 349
Hernen, 136
's-Hertogenbosch, 64, 82, 214, 277, 278, 279
's-Hertogenbosch, Meijerij van, 29
Hervelt, 211
Herwarden, Lubken van, 254
Herwen, 30, 84, 101, 257, 331
Herwen, Otte van, 332
Herwijnen, 242, 244, 272
Herwinen, Jan van, 244
Herwynen, Bruusten van, 350
Hese, Johan van, 364
Hese, Wilhelmus de, 307

Heteren, 107, 215, 276
Heteren, Johan van, 333, 342
Hettergouw, 25
Heuk, Willem, 332, 333, 335
Heukelom, 137
Heumen, 275
Heune, Jacop, 95
Heze, Wilhelmus de, 311
Hien, 26, 118
Hier, 256
Hier, Peter van, 241
Hirnin, Wilhelmus de, 307
Hoef, Berefaes van, 244
Hoeij, Beernt van, 242
Homen, Arnt van, 305, 311, 350
Homen, Gadert van, 311
Hoemoet, Henric van, 79
Hoemoet, Reynalt van, 190
Hoenseler, Henrick van, 364
Hoensseler, Goessen van, 121, 339
Hoesden, 171
Hoesden, Jan, 256
Hoevel, Heinrich van der, 304
Hoevelaken, 79
Hoge Huis, Beesd, 274, 279
Hoift, Henric, 135
Holland, 13, 45, 214, 274, 280, 290
Holland, graven van, 14
Hollander, Clais Janssoen den, 260
Hollen, Rutgher, 245
Holt, Johan van, 361
Holthuysen, Willem van, 353, 354
Homen, Reynaldus de, 308, 317
Homoet, Henric van, 331, 332
Homoet, Johan van, 87, 89, 330, 332, 334
Homoet Johansz., Johan van, 331
Honyck, Willem, 267
Hoorne, Henric van, 51, 354
Horst, Derick van der, 51, 57, 364
Horst, Dirk Ther, 314
Horst, heer ter, 41
Horst, Johan van der, 57, 335
Houkenraet, Willem van, 253
Houtappel, Heynric, 268
Houtappell, Dyric, 261
Houtappel, Rijcxken, 233

Huemen, Bertraet van, 108
 Huemen, Willem van, 191, 231, 245, 243, 244
 Huesden, 37
 Huessen, Henrick van, 335
 Huissen, 22, 335
 Hulhuizen, 273
 Hullickrom, 71
 Hulsusen, Loef van, 304
 Hunsborgh, Symon (Dictus) van, 307, 310
 Hyen, Aryaen, 267

IJsselmuiden, drost, 13
 IJzendoorn, 24, 128, 129, 139, 146
 IJzendoorn, Willem van, 139
 IJzendoornse uiterwaard, 124
 Ingeen Nywelant, Henrich, 333
 Ingen, 94, 139
 Ingen, commanderij, 134
 Ingen Nulant, Ernst, 312
 Inghen Nuwlant, Willem, 340
 Inghen Nyelant, Gelis, 190

Jacobus II van Schotland, koning, 92
 Jamerlo, Henricus de, 304
 Jan, Das, 248
 Johan van Kleef, hertog, 29, 331
 Johannieters, 118, 273

Kalkar, 37
 Kamp, abdij, 162, 181
 Karel de Stoute, 5, 29, 40, 41, 44, 49, 51, 60, 66, 67, 69, 73, 74, 117, 184, 198, 210, 222, 225, 226, 228, 235, 238, 264, 265, 270, 271, 272, 322, 345, 354
 Karel V, 5, 36, 50, 119, 302, 328
 Karel van Gelre, hertog, 9, 10, 12, 36, 41, 42, 43, 44, 70, 73, 75, 76, 77, 82, 83, 85, 87, 90, 95, 97, 99, 103, 104, 109, 110, 112, 115, 118, 120, 127, 138, 142, 150, 164, 197, 216, 225, 226, 232, 235, 236, 244, 248, 268, 271, 275, 277, 279, 287, 346, 357, 359, 359
 Kekerdom, 272
 Kempen, 36

Kepken, Gherit, 252
 Kerchof, Gerijt van den, 258
 Kerkwijk, 241
 Kerlekin, Theodoricus Dictus, 307
 Kessell, Langh, 62
 Kesteren, 30, 46, 61, 62, 150, 150, 188, 197, 207, 347
 Keulen, 231
 Keulen, aartsbisschop van, 16, 35, 200, 156, 286
 Keulen, aartsbisdom, 16, 22
 Keulen, dom, 21
 Kirchove, Gherit van den, 253
 Kleef, 16
 Kleef, hertog van, 26, 27, 28, 37, 57, 275, 276, 290, 305, 306
 Kleef, hertogdom, 16, 101, 290
 Koblenz, Kartuijzers, 158
 Koc van Waardenburg, Gijsbert die, 350
 Kolen, Belen, 255
 Kollart van Lienden, Hendrik, 36, 96
 Korne, 137, 138
 Kranenburg, 254, 314
 Kranenburg, ambt, 57
 Kromme Rijngebied, 172

Laer, Hyllebrant van, 246
 Laewic van Rayen, Henric van der, 190
 Lantmeter, Johan, 214
 Lauwe, Jan, 75
 Lawart, Baldekinus dictus de, 317
 Lawick, Aelbert van der, 211
 Lawick, Arnt van der, 48, 49, 55, 56, 64, 190, 211, 335, 336, 338, 339
 Lawick, Derick van der, 190, 339
 Lawick, Henric van der, 332, 349
 Lawick, Johan van der, 190
 Lawick, Jorden van der, 190, 334
 Lede, heer van der, 23
 Lede, huis ter, 61, 230, 332
 Leeuwen, 148, 150, 170, 223, 242, 256, 271
 Leijenberg, Arnt van, 342, 351
 Leijenbergh, Gerit van, 311
 Lent, 30, 119, 337
 Lent, Baudeken van, 320
 Lent, Derick van, 311

Lent, Didderic van, 304
 Lent, Hubert, 192
 Lent, Ott van, 210
 Lent, Ricoldus de, 304
 Leyden, Gosen van, 240
 Liefger, Claes, 84
 Lienden, 24, 102, 139, 224
 Lienden, Heumken van, 233
 Lienden, Steven van, 331, 332, 349
 Lienden, vrouwe van, 172
 Lienen, Hubert van, 306
 Lijnden, Johan van der, 108
 Linge, 17, 26, 31, 137, 138, 258, 274, 282
 Lingekant, 131
 Lit, Jan van, 141
 Lith, 278
 Lobith, 19, 70, 111
 Lochem, 200
 Locf, Deuken, 266
 Loennen, Sander van, 261
 Loo, 361
 Luik, bisdom, 21
 Luneburg, 316
 Lyenden, Dirc, 266
 Lyenden, Goeswijn Hilijnss van, 341
 Lyenen, Arnt van, 305, 311, 312, 342, 351
 Lyenen, Willem van, 190
 Lyere, Gerardus de, 329

 Maas, 5, 19, 126, 132, 133, 136, 145, 268, 274, 275, 277, 278, 282
 Maas en Waal, Land van, 10, 11, 12, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 29, 30, 31, 32, 35, 40, 42, 43, 45, 46, 49, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 89, 93, 95, 101, 106, 107, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 135, 136, 140, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 154, 160, 161, 164, 167, 169, 172, 178, 179, 183, 184, 185, 187, 189, 193, 195, 196, 209, 215, 218, 222, 224, 232, 238, 241, 242, 249, 250, 251, 252, 253, 259, 260, 261, 264, 265, 267, 268, 270, 271, 275, 277, 278, 279, 281, 283, 288, 305, 317-328, 361

Maasbommel, 60, 89, 95, 153, 154, 154, 260, 288
 Maasdijk, 126, 134
 Maaskant, 131
 Maasland, 361
 Macheren, Jan van, 248
 Maelgrijs, Rembolt, 240
 Maeren, Willem van, 107
 Maes, Philippus Janss, 231
 Malburgen, 22, 275
 Malsen, 241
 Malsen, Ott van, 258
 Man, Lambert die, 190
 Maren, Ricout van, 260
 Maria, dochter van hertog Arnold, 92
 Marienweerd, 26, 28, 120, 124, 182, 189, 273
 Marsch, 25, 95, 102, 119
 Marten, Jan van, 342
 Maurik, 124, 139, 211, 213, 242, 245, 258, 261, 268, 344
 Maximiliaan, koning, 29, 41, 44, 49, 58, 73, 228, 337, 346, 355, 358, 359
 Mazen, Jorden van der, 84
 Mechelen, 73, 75
 Mechtild, hertogin, 217, 331
 Meeckeren, Derick van, 50, 104, 251, 317
 Meekeren, Heymerick van, 224
 Meer, Johan van, 310
 Meer, Lijsabet van der, 106
 Meerten, Gerit van, 240
 Meerten, Jan van, 27, 63, 210, 214, 230, 342, 351, 352
 Megen, 82, 323
 Megen, Land van, 95
 Mehr, patronaatsrecht, 28
 Meidijk, 141
 Meinerswijk, 169
 Meinwerk, bisschop, 17
 Mekereren, zie ook Meeckeren
 Mekereren, Gadert van, 127, 349
 Mekereren, Gaedert Hermansz van, 319
 Mekereren, Godefridus de, 319
 Mekereren, Johan van, 328
 Mekereren, Ott, 333
 Merten, Arnt van, 247

Merten, Jan van, 36, 71
 Merwick, Jaspas van, 70, 356
 Meurs, graaf van, 272
 Meyer, Mychiel den, 256
 Middelaar, 70
 Mierler, Henric van, 311
 Mill, 84
 Millingen, 136
 Moldijc, Lambert van, 249
 Mommen, Wyer, 253
 Montfort, 230
 Mook, 21, 278
 Moudic, 278
 Mulert, Gherardus, 168
 Munster, bisdom, 16
 Munster, bisschop van, 323
 Muyshaell, Willem thon, 266
 Myllen, Wilhelmus de, 319

Namen, 270

Nasgher, Jan, 150

Nassau, Adolf van, 228, 355

Nassau, Hendrik van, 44

Neder-Betuwe, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 36,
 41, 43, 46, 47, 49, 51, 52, 55, 56, 61, 62,
 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 76,
 81, 87, 89, 92, 94, 95, 96, 97, 104, 105,
 106, 108, 116-120, 123, 128, 130, 131,
 134-139, 146, 147, 148, 150, 153, 158,
 161, 172, 174, 179, 181, 187, 188, 191,
 192, 194, 197, 198, 207, 209, 213, 218,
 220, 222, 224, 225, 230, 231, 233, 241,
 244, 247, 251, 252, 257, 258, 259, 260,
 261, 266, 267, 268, 271, 272-276, 278,
 279, 281, 341-348, 357,

Nederambt, 27

Nederasselt, 187

Nederland, 7, 13

Nederlanden, 12, 40, 282

Nederrijn, 109, 111, 213

Nedersticht, 13

Neerbosch, 212, 261

Neerijnen, 151

Neuss, 264

Niederrhein, 15, 16

Niel, 187

Niers, 5

Nieuwaal, 18, 111

Nieuwe Wetering, 136, 145, 147

Nieuwstad, 116

Nifrik, 152, 167, 170, 182, 188

Nijhoff, I A, 1, 2, 4

Nijkerk, 211

Nijmegen, 5, 9, 10, 12, 19, 23, 25, 31, 32, 36,
 41, 45, 61, 62, 63, 66, 67, 70, 71, 72, 81,
 82, 88, 89, 93, 97, 98, 99, 104, 107, 109,
 115, 117, 119, 130, 131, 146, 152, 160,
 167, 169, 170, 173, 174, 179, 182, 184,
 188, 189, 191, 195, 197, 215, 227, 229,
 230, 236, 237, 244, 247, 256, 257, 258,
 261, 265, 270, 271, 272, 277, 316, 323,
 336, 337, 363

Nijmegen, kwartier van, 2-5, 8, 11, 15, 19,
 23, 21, 25, 41, 45, 73, 94, 95, 107, 108,
 112, 113, 123, 124, 126, 146, 147, 151,
 155, 165, 169, 172, 178, 185, 200, 216,
 231, 236, 255, 256, 259, 261, 281, 290, 291

Nijmegen, Rijk van, 9, 11, 16, 19, 20, 21,
 24, 31-33, 47, 75, 85, 87, 103, 106, 123,
 124, 126, 127, 130, 131, 134, 135, 136,
 145, 147, 148, 150, 152, 155, 159, 160,
 161, 162, 164, 165, 172, 173, 174, 178,
 179, 182, 183, 191, 193, 195, 197, 208,
 229, 271, 285, 302, 305, 306-317

Noeijen, Johan, 260

Noirde, Henrick van, 120, 192

Nuland, 279

Nyborg, 215, 255

Nyekerck, 109

Nymegen, Cleine Heine van, 67

Obbicht, 362

Ochten, 109, 128, 139, 146, 252, 276

Ochtense uiterwaard, 124

Odic, Lubken van, 227

Oeffeltse beek, 27, 28

Oem, Nicolaus, 97, 350

Oerde, Willem van, 240

Oey, Johan van, 305

Oijen, 116, 215, 278

Oijhusen, Johan van, 331

Namenregister

- Oijwijck, Jan van, 343, 344
Oirde, Willem van den, 228
Ommere, 240, 268
Onsburch, 'Symon de, 307
Ontijts, Geertruyd, 190
Ooij, 106, 176
Oosterhout, 261
Ophemert, 277
Opheusden, 37, 150, 171, 193, 265, 268, 276
Osenhoven, 26, 46
Oss, 279
Ost, Angnese van, 258
Otto, graaf, 21
Ottonis, graaf, 20
Oude Maas, 17
Oude Wetering, 136, 143
Oudmunster, kapittel, 158, 188
Over-Betuwe, 1, 2, 7, 8, 10, 13, 18, 19, 26, 30, 31, 34, 36, 40, 41, 42, 46, 49, 52, 53, 55, 57, 58, 62-70, 81, 87, 89, 91, 93, 101, 102, 105-115, 117-121, 123, 130, 131, 133-138, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 153, 158, 159, 161, 163, 164, 173, 174, 181, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 209, 211, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 229, 233, 234, 245, 246, 248, 251, 252, 255-258, 260, 261, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 281, 288, 330-340
Overambt, 27, 28
Overijssel, 13, 279
Overkwartier, 2, 4, 5, 16, 40, 62, 71, 118, 276
Overrijn, Wolter van, 64, 89, 89, 228, 349, 350, 351
Overrijn, Wouter Woutersz. van, 86, 351
Oversticht, 13
Oy, Bertolt van, 304, 311
Oy, Herberen van, 76, 305, 330
Oy, Walrave van, 305
Oye, Johan van, 362

Paderborn, bisschop, 17
Paelhem, Wolffganck van, 345
Paliker schutlaken, 136
Palmert, Goessen, 214

Pannekoick, Gerhardus, 166
Paulusabdij, Utrecht, 118, 158, 273
Peels, Arnt, 306
Pelgrijm die goutsmit, 82
Persingen, 195
Petershem, Johannes de, 23
Pieck, Arnt, 54, 127, 228, 355
Pieck, Cornelis, 359
Pieck, Erfgenamen, 355, 356, 358
Pieck, Frank, 28, 40, 54, 102, 127, 352, 353, 355
Pieck, Frederik, 359
Pieck, Gijsbert, 17, 102, 355, 356, 358
Pieck, Henric, 192
Pieck, Herman, 352, 356
Pieck, Jacob, 128
Pieck, Johan, 127, 355
Pieck, Walraven, 358
Pieck, Wilhelmina, 359
Pieck Franksz., Arnt, 353, 354
Pieck Meusz., Art, 353
Pieck van Asperen, Arnt, 358
Pieck van Asperen, Cornelis, 359
Pieck van Asperen, Frederik, 359
Pieck van Asperen, Gijsbert, 359
Pieck van Wolfswaard, Walraven, 360
Poederloijen, 274, 280
Poll, Gijsbert van den, 328
Poll, Henric van, 210
Poll, Ryquen van den, 211
Polle, Sigerus de, 308
Praest, 196, 198
Presinchave, Bernt van, 74
Provost, H. le, 73
Puls, Jan, 37, 79, 81, 108, 160, 212, 214, 256, 260, 269, 277, 278, 309, 312
Puls, Johan, 312
Putte, Goeden van, 251
Puyfflick, Henrick van, 322
Puyfflick, Werner van, 325
Puyflyk, Alart van, 320
Pyec, Alaert, 341

Queekell, Dierik, 257

Randwijk, 18
 Ranwjc, Ghijsbert van, 73, 190, 333, 334
 Ravenswaaij, 134, 231, 274, 275
 Reinald, graaf, 20, 26, 153, 283
 Reinald, hertog, 330
 Reinaldus Sibodorus, 304
 Renwjc, Rutger van, 332
 Ressen, 48
 Reynaldus Sibodorus, 310
 Reyde, Jan van, 195
 Reymsdyck, Gielis van, 327
 Rhenen, 25, 117, 119, 184, 274, 275
 Rhenens veer, 278
 Rhenoy, 26, 31, 33, 127
 Rijkswald, 66, 277, 278
 Rijndijk, 134
 Rijnland, 40
 Rijnland, baljuwschap, 13
 Rijswijk, 244
 Rinck, Jan, 258
 Rindern, 25, 136
 Roermond, 72, 73, 200
 Roermond, Karthuizerklooster, 273
 Roever, Willem, 342
 Rogghen, Aleit, 229
 Rome, 231
 Rooms-Koning, 110
 Rosendaal, 36, 37, 70, 227
 Rossem, Gosen van, 64, 343
 Rossem, Henric van, 64, 344, 345
 Rossem, Jan van, 228, 249, 351
 Rossem, Johan van, 47, 49, 51, 52, 105, 109, 345, 346, 347
 Rossem, Maarten van, 267
 Rossem, Willem van, 356
 Rossem Bastaard, Ott van, 352
 Rossem Gosensz, Jan van, 343
 Rossem Johansz, Johan van, 344
 Rossem van Zoelen, 222
 Rossum, 87, 129
 Rottem, Gerardus de, 124, 126
 Rover d'Abt, Dirk, 105, 212
 Rover van Buren, Henric, 321
 Rudolphus Filius Baldekini, 307
 Rudolphus Rudolphu, 308, 309
 Ruellen, Jan, 108

Rumpt, 244
 Ruter, Roeleff die, 339
 Ruter van Hemert, Adelbrecht die, 330
 Ruyter, Henrick die, 357, 358
 Ryemsdonck, Jan van, 249
 Ryemsdyck, Hendrik van, 79, 324, 325
 Ryemsdyck, Jacob van, 32, 321, 322, 323, 324, 325
 Ryemsdyck, Jelis van, 50, 51, 85, 86, 87, 89, 326, 328
 Saint-Quentin, kapittel, 25
 Salland, drost, 13
 Sansomey, Johan, 267
 Santiago de Compostella, 231
 Sasse, Christianus, 328
 Savoye, Margaretha, 36
 Scherpenzeill, Garschelis van, 74, 345
 Schevenich, Helmich van, 364
 Schilde, Dirck van den, 229
 Schilde, Henrick van den, 229
 Schonenberg, Otto de, 318, 319
 Schotland, koning van, 92
 Schueren, Bruyn van der, 357, 358
 Schumen, Ott, 241
 Schyphorst, Barten, 211
 Scoen, Sroeke, 223
 Sibodo, 308
 Sijnswick, Roelman van, 360
 Sint-Jan, commandery, 134
 Sint-Jan, kapittel, 158
 Sint-Margriet, 69, 70
 Sint-Marie, kapittel, 118, 158, 273
 Slabbart, Johan, 360
 Smerken, Roloff, 257
 Smit, Claes, 245
 Smit, Dirc, 192
 Smit, Ghijsbert, 245
 Smyt, Johan, 210
 Snijdewind, 274
 Sniker, Willem den, 258
 Spee, Reyner, 306
 Spralant, Jordanus de, 166, 304
 Spralant, Deric, 67
 Spronc, Dirc, 253
 St Janspoort, Arnhem, 272

Namenregister

Stade, Otto van den, 335
Stapel, Diric, 233
Stapel, Mais, 233
Steenberghen, Gherijt van, 333
Steenhuis, Gerit van den, 222
Steenhuse, Jan van den, 343
Steenhuys, Johan van den, 52, 344
Stempel, Jacop, 241
Stock, Roclof, 106
Stoeppert, Willem, 233
Straelen, ambt, 45
Sulen, Otto de, 307
Swart, Martijn, 120
Swart, Jan, 191
Sweeten, Joost van, 36, 61, 327, 348, 357
Swolen, Rolof Haren Ottens. van, 329
Symon, 308

Teersdijk, 136, 147
Tegnagele van Dey, Jan, 256
Teisterbant, 17, 18, 22
Tengenagel, Geudevert, 10, 32, 76, 309
Tengenagel, Godefridus Dictus, 318, 329, 329
Tengnagel, deurwaarder, 82
Tiel, 17, 37, 41, 51, 62, 63, 74, 87, 95, 96, 104, 105, 109, 115, 117, 137, 138, 146, 148, 183, 184, 211, 212, 212, 213, 221, 225, 245, 246, 249, 261, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 275, 275, 279, 345, 347
Tiel, bevelhebber, 118
Tiel, Dampoort, 213, 215
Tiel, dekenaat, 22
Tiele, Johan van, 229
Tielenaeren, 146
Tielierwaard, 11, 18, 19, 26, 31, 32, 33, 46, 63, 92, 97, 117, 118, 119, 124, 125, 127, 131, 132, 133, 137, 139, 141, 148, 151, 271, 271, 277, 281, 283, 288, 356, 357, 357
Top, Goessen, 268
Trant, Johan, 343
Trant van Mauderic, Gherart, 341
Tricht, 229
Tricus, 81
Tugle, Wilhelmus de, 307

Tuil, 8, 18, 277
Turken, 92
Tuyl, Ghysbert van, 360
Twente, drost, 13
Tygle, Wilhelmus de, 307
Tyle, Wenemaer van, 349

Ubberghen, Johan van, 311
Uden genant Stamelart, Arndt van, 362
Ungherspach, Simon van, 58, 336
Utberden, 254
Utrecht, 21, 36, 158, 179, 181, 184, 334
Utrecht, bisdom, 16, 22, 156
Utrecht, bisschop, 18, 25, 28, 156, 200, 228
Utrecht, provincie, 13
Utrecht, Sticht, 255

Vacchts, baeken, 49
Vaell, Lambert die, 258
Vacrick, Goessen van, 227
Valburg, 30, 150, 253, 112, 171
Vallert, Henric, 267
Varick, Goessen van, 355, 356
Varik, 118, 151
Velde, Jan van den, 278
Velinc, Herman, 244
Velkener, Roeleff, 190
Veluwe, 18, 20, 172, 181, 193, 282, 345
Veluwe, dekenaat, 22
Veluwe, kwartier van de, 05
Velve, Aernt van, 304
Venboet, Johan, 313
Venboet, Willeken, 229
Venlo, 5
Vermeulen, Heijnrick, 115
Vernenborch, graaf van, 63
Vige, Arnt, 317
Vige, Dirk, 86, 315, 316
Vige, gebroeders, 84, 85, 86, 87, 89
Vige, Henric, 54, 86, 315, 316
Vige, Peter, 314, 364
Vige Gerardsz, Peter, 314
Vighe, Claess, 54
Vijfherenlanden, 26
Vijgh, Claas, 61, 128, 348
Vlaanderen, 201, 290

Vlierden, Willem van, 223
 Voern, Jacob van, 221
 Voicht, Dirck die, 252
 Voir, Arnt die, 248
 Voorn, 275, 278
 Vorst, Reyner van, 110
 Vos van Avezaet, Jan, 344
 Voss, Johan, 227
 Voss, Willem, 305
 Voss van Avezaat, Johan, 188
 Vossen, Jan, 137
 Vriese, Dirc , 150
 Vriese de Hemert, Philippus dictus, 305, 309, 318
 Vrieze, Aelbert, 272
 Vueren, Herbert van, 358
 Vueren, Otte van, 63, 352
 Vuren, 23, 32
 Vyanen, Johan van, 353
 Vyanen, Sweder, 349

 Waal, 17, 19, 21, 23, 26, 61, 111, 132, 133, 137, 275, 276, 282
 Waal, Dirk van den, 313
 Waaldijk, 24, 126, 128, 134, 139, 146
 Waalkant, 131, 146
 Waardenburg, Gerrit van, 355, 356
 Waardenburg, huis, 10
 Wada, Johannes de, 330
 Waden, Jan van ter, 63, 330
 Wageningen, 50, 62, 118, 227, 267, 348, 117
 Wall, Deric van den, 63
 Wamel, 31, 107, 242, 256, 259, 271, 273
 Wanchem, Henric van, 278
 Way, Derick van den, 268
 Wayacker, Herman, 251
 Weiden, Johan van der, 74
 Wel, Jorden van, 251
 Wel, Reynken van, 251
 Welderen, Berndt van, 104
 Welij, Derick van, 340
 Welinck, Janne, 222
 Well, 241, 248, 278
 Wely, Sander van, 266
 Werze, Dideric, 257

Weurt, 171, 182, 189, 260
 Wever, Goirt , 214
 Wever, Wouter den, 246
 Wichten, Jan van, 224
 Wie de Jongh, Hermen van, 190
 Wienhorst, Jan van, 37, 236
 Wiert, Peter van, 236
 Wijchen, 31, 62, 63, 164, 182, 189, 240
 Wijhe, Joachim van, 50, 51, 85, 86, 89, 104, 316, 316
 Wijhe, Reiner van, 45, 59, 86, 231, 315
 Wijsen, Uyden van, 254
 Wilde, Henric den, 212
 Wilhem van Kleef, hertog 128
 Willem van Egmond, 72
 Willem van Gulik, 5, 226, 12, 129, 236, 360
 Winssen, 212, 273
 Wissche, Dyric van, 236
 Wit, Jan , 222
 Witsellenberch, Hubert van, 248
 Woerde, Vrederick van den, 257
 Woerden, Roloff Janssoen van, 312
 Woesick, Wolterus de, 310
 Woezik, 173
 Woirt, Reynken van der, 106
 Wouter, Gijsbertsz, 82
 Wuerdt, Reynkens, 256
 Wullen, Dirc van, 240
 Wusic, Johan van, 312
 Wusik, Wolter van, 304, 310
 Wye, Gheryt van, 334
 Wye, Herman van, 190, 342
 Wye, Jan van, 36, 63, 82, 92, 150, 230, 278, 342, 343
 Wye, Ott van, 346
 Wye, Walter van, 332
 Wyenhorst, Jan van, 256
 Wyer, erfgenenamen, 67
 Wyers, Ermgaert, 109

 Xanten, 167, 212
 Xanten, dekenaat, 21
 Xanten, kapittel, 9, 25, 160, 162, 167, 173, 179, 181, 182, 188
 Xanten, proost, 173

Namenregister

Ympell, Johan van der, 315
Ysenderen, Willem van, 320, 321, 342,
350, 360, 361
Ysenderen, Wouter (die Koc) van, 341
Ysendoren, Herberen van, 341

Zallant, Bartolt van, 333, 334
Zaltbommel, 24, 31, 61, 62, 63, 92, 96, 97,
102, 118, 124, 131, 140, 144, 151, 152,
157, 202, 203, 212, 214, 216, 217, 218,
219, 225, 230, 232, 236, 237, 238, 241,
244, 245, 246, 248, 252, 253, 261, 272,
275, 280, 283, 50, 356, 357
Zandbeeck, Arnt van, 235
Zandbeeck, Gijsbert van, 234
Zandwijck, Herman van, 133
Zandwijck, Tonis van, 193
Zandwijck, Vrederic van, 213
Zandwijk, 62, 96, 104, 105, 221, 225
Zebars, Rudolf, 167
Zebars, Willem, 167
Zedem, Mechtelt van, 109
Zeeland, baljuw, 13
Zellar, Johan Kodekken van, 305, 311
Zennewijnen, 150
Zoelen, 30, 46, 62, 137, 150, 197, 198, 207,
233, 238, 257, 258, 347
Zoelen, Ott van, 341
Zoelen, Wouter van, 329
Zuete, Henric, 222
Zuid-Limburg, 172
Zuilichem, 19, 23, 32, 110, 131
Zutphen, 20, 72, 112, 116
Zutphen, kwartier van, 5, 16, 146, 259
Zutphen, proost, 158
Zwart, Ot, 67
Zwartbroek, hof, 200
Zwarte, Henric die, 343
Zweym, Jan, 108
Zyflich, 136
Zyflich, dekenaat, 21
Zyflich, kapittel, 189

CURRICULUM VITAE

J.A.E. Kuys

1952	geboren in Tilburg.
1970	eindexamen gymnasium alfa, St. Odulphuslyceum Tilburg.
1978	doctoraal-examen in de geschiedenis, hoofdvak
middeleeuwse geschiedenis.
1978-1979	leraar geschiedenis aan het Nederrijncollege te Arnhem en
de Scholengemeenschap Oost-Betuwe te Bemmelen.
1978-1980	wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Middeleeuwse
Geschiedenis van de KUN.
1979-1980	wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Nieuwe en
Theoretische Geschiedenis van de UvA.
1980-1984	wetenschappelijk medewerker bij het Gerard Noodt Instituut
van de KUN.
1985-1987	Z.W.O.-medewerker gedetacheerd bij het Gerard Noodt
Instituut van de KUN.

OVERZICHT VAN DE AMBTEN IN EEN AANTAL PEILJAREN

	1295	1327	1400	1414	1435	1473
1. Duffelt		X	X	X	X	
2. Rijk van Nijmegen	X	X	X	X	X	X
3. Maas en Waal	X	X	X	X	X	X
4. Betuwe	X					
5. Over-Betuwe		X	X	X	X	X
6. Neder-Betuwe		X	X	X	X	X
7. Bommeler- en Tielerwaarden	X	X	X	X	X	X
8. Beesd en Rhenoy				X	X	X
9. Land van Cuijk			X	X	X	
10. Land van Buren					X	

Toelichting

Het peiljaar 1295 geeft de toestand weer volgens het oudste bewaarde overzicht, namelijk de rekening van Gelre over 1294-1295. De latere peiljaren zijn gekozen wegens belangrijke wijzigingen die in die jaren plaatsvonden. Na 1473 trad geen wijziging meer op in het aantal ambten.

1327: splitsing van de Betuwe in Over- en Neder-Betuwe; het bestaan van het ambt Duffelt blijkt voor het eerst in 1316.

1400: verwerving van de heerlijkheid Cuijk; de stad Grave was al sinds 1386 Gelders.

1414: afsplitsing van het ambt Beesd en Rhenoy van de Bommeler- en Tielerwaarden.

1435: verwerving van de heerlijkheid Buren.

1473: De heerlijkheid Buren 1472 door de hertog weggeschonken; Duffelt m.i.v. 1446 verpand aan de hertog van Kleef en 1473 door Karel de Stoute definitief aan deze toegewezen; heerlijkheid Cuijk door Karel de Stoute uit verband met Gelre losgemaakt en bij de Meijerij van 's-Hertogenbosch ingedeeld.

STELLINGEN

behorend bij

J.A.E. Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)*

1. In het adagium "infans conceptus pro nato habetur, quoties de commodis eius agitur (vgl. D. 1.5.7 en D. 50.16.231) dient het commodum, juist gezien de stand van de medische wetenschap, uit de erfrechtelijke sfeer te worden gehaald.

2. Uit de aard der zaken dient elk medisch handelen met de grootste zorgvuldigheid te geschieden. Het is daarom niet nodig het begrip "zorgvuldigheidsvereiste" in elke discussie betreffende het medisch handelen steeds met nadruk te behandelen.

3. Een protolegale strafdefinitie is - hoe dan ook- alleen mogelijk uitgaande van essentialia van het begrip "straf". Een dergelijke strafdefinitie heeft derhalve alleen een theoretisch belang. In de rechtspraktijk heeft de rechter alle belang bij een nationaal- of internationaalrechtelijke formele strafdefinitie.

Contra: G.A.M. Strijards, De noodzaak van een protolegale strafdefinitie, in: *Straffen in gerechtigheid. Opstellen over sancties en executie uitgegeven ter nagedachtenis aan prof. mr. W.H.A. Jonkers*, Arnhem 1987, p. 43-59.

4. De werkhypothese van Avonds die inhoudt dat de voormalige positie van de graven van Gelre in de gouw Teisterbant gefungeerd zou hebben als voedingsbodem voor historische rancunes van Gelre tegen Brabant in de eerste helft van de veertiende eeuw, is niet houdbaar omdat deze uitgaat van de onjuiste opvatting dat de graven van Gelre oorspronkelijk de grafelijkheid in geheel Teisterbant bezeten zouden hebben.

P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen*, Brussel 1984, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jrg. 46, nr. 114, p. 129-130.

5. De opmerking van Coenen dat het baljuwschap waarschijnlijk uit Vlaanderen via Zeeland naar Holland kwam overwaaien, is een simplistische benadering van het fenomeen baljuw, die geen recht doet aan de betekenis die dit ambt heeft gehad voor de Hollandse grafelijkheid.

J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*, diss. Utrecht 1986, p. 144.

6. Gelderse ambtmansrekeningen zijn over het algemeen niet geschikt voor kwantitatief onderzoek naar criminaliteit.

7. De huidige kennis van het middeleeuwse privaatrecht van de Noordelijke Nederlanden is eenzijdig, daar deze grotendeels op stedelijke bronnen is gebaseerd.

8. De bewering van Berents dat in de laatmiddeleeuwse Nederlanden ten noorden van Brabant de compositie zelden voorkwam, is onjuist.

D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*, Zutphen 1985, p. 189-190.

9. In de reeks "Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland" (Alphen a.d. Rijn 1979 e.v.) zijn de heerlijkheidsarchieven ten onrechte gerangschikt onder niet-overheidsarchieven.

10. Het ontbreken van officiaalsarchieven is geen afdoend excuus om bestudering van de geestelijke rechtspraak in de laatmiddeleeuwse Noordnederlandse gewesten achterwege te laten.

11. Het maximum aantal onderzoekmedewerkers dat de Stichting voor Historisch Onderzoek van Z.W.O. jaarlijks kan aanstellen, dient niet te worden bepaald door het beschikbare budget, maar door de verwachte vraag naar gepromoveerde historici op de arbeidsmarkt.

12. Het wekt bevreemding en getuigt van weinig kennis van de regionale geschiedenis dat in de gemeente Nijmegen wel een Baljuwstraat, maar geen Ambtmanstraat voorkomt.

Op basis van voornamelijk ongepubliceerd archiefmateriaal geeft dit boek een beeld van de dagelijkse werkzaamheden van de Gelderse hertogelijke ambtman in de Duffelt (nu in Duitsland gelegen), het Rijk van Nijmegen, het Land van Maas en Waal, de Over-Betuwe, de Neder-Betuwe, De Bommeler- en Tielerwaarden, Beesd en Rhenoy, het Land van Cuijk en het Land van Buren

Deze ambtman was als hoofd van zijn ambt een bijzonder veelzijdige functionaris. Hij had een zeer uitgebreid en gevarieerd takenpakket, dat in dit boek in al zijn facetten behandeld wordt. De verschillende taken lagen op het gebied van het bestuur, inning van belastingen, waterstaatsbeheer, vrijwillige en contentieuze rechtspraak in civiele zaken, strafrechtspraak en landsverdediging. De ambtman moest soms ook nog allerlei andere voorkomende werkzaamheden voor de hertog verrichten.

Ook komen in dit boek zaken aan de orde zoals het ontstaan en de geschiedenis van de ambten en de verhouding tussen de hertog en zijn ambtmannen. Tenslotte zijn nog bijlagen opgenomen waarin per ambt de namen worden opgegeven van in totaal meer dan vierhonderd ambtmannen met opgave van de jaren waarin zij in dienst zijn geweest. Ten behoeve van de geografische orientatie is een uitklapkaart van het Kwartier van Nijmegen bijgevoegd.
